

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI**

**XORAZM MA‘MUN
AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI**

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2024-6/3
Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2024

Bosh muharrir:

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.

Tahrir hayati:

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, d.b.n., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.n., dos.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, d.b.n., prof.
Kadirova Shaxnoza Abdaxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.

Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
Xudoyberganov Oybek Ikromovich, PhD, k.i.x.

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№6/3 (115), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2024 y. – 391 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA
TARIX FANLARI

Abdrimov Z.E. Xorazmshoh-ma'muniylar davrida Abu-Rayxon Beruniyning ilmiy faoliyati	7
Abduqodirov J. Bugungi kun Misr ijtimoiy hayotida Tuluniylar davri islohotlarining aks etishi	10
Abduraimov D.S. Ustrushona o'lkasining transmintaqaviy madaniy a'loqalarda tutgan o'rni	12
Abduvohidov D.N. Farg'ona vodiysining xristian diniy me'morchiligi	15
Abramatov T.I., Qurbonnazarov A.Sh. O'zbekiston Respublikasida diniy bag'rikenglikning huquqiy asoslari yaratilishi	18
Akbarov R.X. Turkistonda Rossiya Davlat dumasiga saylovlarning o'tkazilishi	20
Allaberganov O.A. 1945-1950 yillarda O'zbekiston SSR qishloq aholisining ijtimoiy hayoti, muammo va ziddiyatlar	25
Atajanov M.I. Some comments on the economic factors of urban development culture in the Lower Amudarya area	29
Axmedbekova M. Boburiylar davrida me'morchilik va xaykaltaroshlikning rivojlanishi	32
Begaliyev J.R. Mualliflik huquqi va uning O'zbekistonda shakllanish tarixi	35
Bobokhanov K.Sh. Some comments on the results of archaeological research in the bronze age settlements in the cultural and economic regions adjacent to Uzbekistan	39
Djurakulova D.M. Markaziy Osiyo qadimgi tosh davri madaniyatlarining vujudga kelishi muammolari	43
Egamov N.N. Mustaqillikning dastlabki yillarida Surxondaryoda kutubxonachilik faoliyati	47
Fozilova S.N. Koreyslarda jamoa institutlarining shakllanishi	50
Haydarov S.M. Sovet boshqaruv tizimini mahalliy savdoni nazoratga olish borasidagi islohatlari	53
Iskandarov Sh.N. Balx turonliklarning qadimiy vatani	55
Jumaeva N.A. Quyi Zarafshon vohasi dehqonchilik madaniyati tarixidan	58
Klichev O.A. Buxoro amirzodalarning Rossiya Imperiyasidagi ta'limi	62
Ma'rufov Sh.K. Sirdaro viloyatining qadimgi va o'rta asrlardagi tarixiy geografiyasining yozma va arxeologik manbalar asosidagi tahlili	66
Matqurbanov F.R. Xorazm vohasi neolit davri nodir yodgorligining zamonaviy texnologiyalar yordamida tarixiy ko'rinishi	68
Meylieva G.M. Political PR in the system of communicative influence of an election campaign	76
Normo'minov A. O'zbekistonlik paraolimpiyachilarning xalqaro musobaqalarda erishgan natijalari	79
Nurullayeva K.X. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish jarayonlarining ba'zi masalalari	81
Oromov Sh. O'zbekiston va Turkmaniston o'rtasidagi madaniy hamkorlikning yangi bosqichi	84
Ortikova D.O. Islomning ayolga munosabatida bag'rikenglik masalalari	86
Qodirov M.M. Qo'qon shahar toponimikasidagi o'zgarishlarning arxiv hujjatlarida yoritilishi	90
Rasulov G.P. O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlarning rivojlanishi	92
Raximov A.E. Qarshi cho'lida sun'iy vohaning yaratilish tarixi	95
Sattorov N.A. XX asrning 20-40 yillarida O'rta Osiyo xalqlarining kelib chiqishiga oid milliy avtohtonizm nazariyasining shakllanishi	97
Sobirov Q., Abdirimov R. Xorazm vohasida ishlab chiqarish xo'jaligi munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi bosqichlariga doir mulohazalar	101
Sultanov Sh.E. Qadimgi davrda xalqaro aloqalar rivojida pochta xizmatining tutgan o'rni	103
Tangirov Sh. Rossiya imperiyasining ma'muriy-hududiy siyosatida Kattaqo'rg'on shahri	107
Taspolatova G.Ye. Amudaryo ekspeditsiyasi materiallarida qoraqalpoq xalqi tarixining aks ettirilishi	111
To'xtasinov D. Uchtepa Buluqmozor majmuasi Uchtepa-2 arxeologik yodgorligining otashparastlik e'tiqodi bilan bog'liq altar – o'choqlari	114
To'laganova S.N. Milliy-ma'naviy qadriyatlar va muqaddas ziyoratgohlar	120
Tojiyev B.T. Charliz stoddart va Kapitan Konollining Buxoroi Sharifdagi halokatli taqdiri	124
To'ychiyeva D.I. Zomin tumani tarixiga oid ayrim mulohazalar	127

Umarov Dj.S. Sovet hokimiyati davrida O'zbekistonning ma'naviy-madaniy qaramligi va uning oqibatlari	130
Xasanov R. O'rta Osiyo xonliklarida tibbiyotning rivoji	133
Yunusova D.M. Xorazm vohasi tarixini yozma manbalardagi bayoni	135
Yusupov I.S. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda raqamli televideniye rivojlanish tarixi	138
Атаджанова С.Э. Некоторые размышления о философии искусственного интеллекта	141
Бердиев Ж. К вопросу переселения казахов в Хивинское ханство	145
Жалилов И. Ўзбекистон маҳаллаларининг совет даврида ҳуқуқий асосларининг шакллантирилиши	150
Кенжаев Н.Ж. Отчет о состоянии социально-экономической и сельскохозяйственной работы Каттакурганского уезда за 1903 год	152
Мажидов А.Ф., Мажидов А.С. Совет ҳокимиятининг ижтимоий-иқтисодий соҳадаги катағон сиёсати ва унинг оқибатлари ҳусусида	155
Маматқулова Ф.О. Қадимги Самарқанд мадрасаларида дарс ўтиш тизими тарихи манбашунослиги	159
Маматқулова Ф.О. Самарқанд мадрасалари таълим тизими манбашунослигида вақф ҳужжатларининг ўрни	162
Мирзаев Д.Ғ. “Туркистон вилоятининг газети” да Хива хонлигининг Россия империяси томонидан босиб олиншига доир мақолалар таҳлили	167
Очилов Ф. Мустақиллик йилларида замонавий турар-жой биноларини бунёд этишнинг долзарб масалалари	172
Пиримқулова С.Ш. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон худудларига кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйлари	175
Пирниязова Т.О. Тарихий манбаларда, архив ҳужжатларида миллий -давлат чегералаш жараёни ва мемуар адабиётларда талқин қилиниши (1925-1930 йиллар)	179
Раҳимов К. А., Раимкулов А.А. Чиллатепа ёдгорлиги- илк ўрта асрларга оид муҳофаа девори	183
Раҳманова М.Э. Қирим-татар халқининг Ўзбекистон ССРга мажбурий кўчирилиши тарихи	186
Раҳматуллаев М.Р., Хасанов Ш.О. Предпосылки и истоки холодной войны	189
Раҳмонов Ф. XIX аср охири-XX асрда миллий деҳқончилик билан боғлиқ урф-одат ва маросимларининг этнолокал хусусиятлари	194
Рўзматова Ш.Т., Мирзаева З.Ш. Ўрта асрлар мадрасаларида биология ва зоология фанларини ўқитилиши	197
Сатторов Э.Б. Суғддаги ижтимоий ҳаётни ифодалашда аҳоли катламлари ва унвонларнинг ўрни	200
Ташкенбаева Д.А. Анализ изменений в социальной структуре общества коренного населения Туркестанского края в трудах англоязычных авторов XX века	202
Тохтиев Ш.Р. Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар	204
Турсунов А.А. Узбекистано-Казахстанские отношения в изучении происхождения	207
Хасанов М.М. Ўрта асрларда Хоразмда таълим тизими	210
Хасанов Ш.О. Последствия и уроки холодной войны	213
Ғаффаров М.Қ. XX - XXI аср бошлари тарихшунослиги масалалари	217
Ҳабибиллаев Б.А. Наманган вилоятида мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигининг аҳволи наманган вилоятида мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигининг аҳволи	222
Қўйлиев Р.М. Қарши шаҳридаги Кўк гумбаз масжиди: ўрганилиш ва таъмирланиш тарихи	226
PEDAGOGIKA FANLARI	
Akbarova D. R., G'aniyev X.R. Massajning sportchilarda qo'llanilishi ahamiyati	231
Alimatova S.Kh. What and how we learn from corpora: data-driven learning	234
Atabayeva D.T. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kun tartibini shakllantirish usullari	236
Bahodirov U.B. Typology of foreign language lessons	239
Buxarova M.X. Mustaqil ta'limda resurslardan foydalanish metodikasi	242

Gafurova S.O., Pirnazarova S.D. Effective criteria and methodology for learning a foreign language	244
Giyazova N.Sh. The quality of education and the management system of higher education institutions as a socio-pedagogical problem	247
Golovko Y.V. Correlations between foreign language learning aptitude and learners' age: a focus on english as a foreign language	251
Ibadullayeva M. Use of flipped classroom technology in the course of the lesson	255
Isroilova B.B. The importance of by communicative-cognitive approach in creating students' motivation	258
Jobborov A.M., Tojiboyeva M.A., Meliyev M.S. Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'qitishda ekologik madaniyatni shakllantirish	262
Kakhorov M., Bobomurotova Sh., Mukhammadjonova N. CEFR as a level predictor of language	265
Karimov F.A. Integration of a western-centric concept of critical thinking into efl classes in uzbekistan: a cultural approach	267
Kayumova N.M., Shukurullayev O.A. Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarini kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizimi	271
Khayratdinova A.M., Bakirova Kh.B. Development of communicative competence in teaching foreign language for professional purposes	274
Khodjaeva S.S., Bakirova Kh.B. Features of teaching a foreign language in the context of intercultural communication	276
Madaminov A.Y. Ta'lim tizimidagi islohotlar va "direktorlar kengashi"	279
Madiyarov B.A. The significance of digital storytelling and influence on efficient teaching english language	283
Malikova D. Ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhitning pedagogik xarakteri	286
Matyakubova Y.A., Bekchanova M.K. Fiziologiya va sport fiziologiyasi fanining "Modda va energiya almashunuvining yosh xususiyatlari" mavzusini o'qitishda pedagogik texnologiyalarning afzalligi	289
Matyakubova Y.A. "Oqsil molekularining tuzilishi va funksiyasi" mavzusini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish	293
Maxmudova D.M. Xalq og'zaki ijodi vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy g'urur hissini shakllantirish	298
Maxmutaliyev A. Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini modernizatsiya qilishning pedagogik jihatlari	301
Muhitdinov D.T. Foreign language competence for personal in transport and logistics industry	303
Nematullaeva M.R. Importance of context clues in development of students' reading skills	308
Nizomova M.B., Zokirova E.J. Til ixtisosligi bo'lmagan o'rganuvchilarga ingliz tili nutqini shakllantirishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish	311
Omonova L.X. Instructing adults on the rules of grammar	315
Otajonova S.R. Biologik ta'limda o'quvchilarda sanogen tafakkurni shakllantirish omillari	317
Qozakova M. Guiding principles for effective vocabulary teaching	320
Ro'ziyeva K.Ya. Development of communicative and professional competence of foreign language learners	322
Ruzikulov F.Sh. Chet tilini o'qitishda zamonaviy metodlar bilan ishlash samaradorligi	324
Sattorova D. The communicative cognitive approach in developing professional english speech	327
Sharipova S.B. Umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatish: yondashuvlar va oqibatlari	330
Shermatov E., Kakhorov M., Bobomurotova Sh. Podcasts as a tool for teaching speaking	332
Tojiboyeva M.A., Jobborov A.M., Meliyev M.S. Ekologik madaniyatni oshirish orqali global iqlim isishiga qarshi kurashish	335
Tukhtabaeva Z.K. The importance of language transfer and learner errors in teaching foreign languages	337

Turdiyev Sh.B. Talabalar salomatligini tiklashda gigiyenik gimnastika komplekslarini tuzish metodikasi	341
Xalmetova M. Nemis va o'zbek bolalar nutqida presuppozitsiyaning ifodalanishi	343
Алимханова Н.А. Шарқ мутафаккирлари таълимотидаги илмий-педагогик ёндашувлардан олий таълим жараёнида фойдаланиш технологиялари	346
Алиходжаева Г.С. Особенности диагностики эмоционального состояния детей младшего дошкольного возраста	349
Арипова М.Г. Развитие метакогнитивных способностей посредством иммерсивных технологий на занятиях по русской литературе в педагогических вузах Узбекистана	352
Атаханова С.О. Инновацион ёндашув асосида талабаларнинг педагогик тафаккурини ривожлантириш	355
Атаханова С.О. Талабаларда аналитик тафаккурни ривожлантириш усуллари	357
Маннонова Г.Ш. Риски цифровизации в начальной школе: вызовы и возможности	360
Матвеева И.А. Специфика обучения иностранному языку студентов разных направлений бакалавриата в филологических вузах	362
Махаммадходжаев Б.Х. Развитие разговорной речи в изучении иностранного языка	364
Нуруллаева Г. Использование аутентичных материалов в процессе обучения иностранному языку	366
Рахматова Д.М. Теоретические основы инновационных методов преподавания русского языка и литературы	369
Ташкенбаев Т.Т. Типология учебно-языковых заданий и упражнений для обучения студентов-переводчиков: методы и практики	372
Хазраткулова А.В. Формирование лингвистических компетенций на уроках русского языка	374
Халмаматова Л.А., Хамидуллаева Э.Ш. Воздействие экосистемы и цифровых технологий на интеллектуальное развитие молодого поколения	377
Чхетиани Т.Л. Современные методы преподавания русского языка как иностранного: эффективные алгоритмы и тенденции развития	382
Шарипова М.К., Садикова С.С. Сравнительный анализ методик преподавания русского и английского языков: инновационные подходы и результаты	385
Ширбачеева Г.Ш. Основы сотрудничества преподавателей и студентов в учебном процессе	387

TARIX FANLARI

UO'K 93/94

XORAZMSHOH-MA'MUNIYLAR DAVRIDA ABU-RAYXON BERUNIYNING ILMIIY FAOLIYATI*Z.E.Abdrimov, o'qituvchi, Urganch Innovatsion universiteti, Urganch*

Annotatsiya. Ushbu maqola O'rta Osiyoning X-XI asrlardagi ma'naviy hayoti, Xorazmshoh Ma'mun II tarixga fan va adabiyot xomiysi sifatida kirganligi va 1004 yilda Ali ibn Ma'mun farmoni bilan Sharqning yirik ilm-ma'rifat markazi – “Dor-ul hikma va ma'rif” yoki Ma'mun akademiyasining tashkil etilishi, Xorazmshoh-ma'muniylar davrida ma'mun akademiyasi faoliyatiga rahbarlik qilgan xorazmlik buyuk qomusiy olim va mutafakkir Abu Rayhon Beruniyning sarsonu-sargardonlikda kechirgan hayoti va uning shaxsiy fazilatlarini ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ma'muniylar, renessans, alloma, mutafakkir, payg'ambar, yodgorlik.

Аннотация. В данной статье речь идет о духовной жизни Средней Азии в X-XI веках, хорезмшах Маъмуна II вошел в историю как покровитель науки и литературы, а в 1004 г. по указу Али ибн Маъмуна, великого центра познания Востока - «Дор-уль хикма ва ма'риф» или создание Академии Маъмуна, жизнь и личные качества Абу Райхана Беруни, великого ученого и мыслителя из Хорезма, руководившего деятельностью Выявлены академии Мамуна в период Хорезмского Шах-Мамуни.

Ключевые слова: мамуниты, Возрождение, учёный, мыслитель, пророк, памятник.

Abstract. This article is about the spiritual life of Central Asia in the 10th-11th centuries, Khorezmshah Ma'mun II entered history as a patron of science and literature, and in 1004, with the decree of Ali ibn Ma'mun, the great center of knowledge of the East - "Dor -ul hikma wa ma'rif" or the establishment of the Ma'mun Academy, the life and personal qualities of Abu Rayhan Beruni, a great scholar and thinker from Khorezm who led the activities of the Ma'mun Academy during the Khorezm Shah-Ma'muni period, are revealed.

Key words: Ma'munites, renaissance, scholar, thinker, prophet, monument.

Bugungi kunda dunyo shiddat bilan rivojlanmoqda, yurtimizga ko'pgina yangiliklar rivojlangan mamlakatlardan kirib kelmoqda. Bu albatta iqtisodiy va ma'naviy hayotimizga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Bugungi kunning eng dolzarb vazifalarimizdan biri Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tabiri bilan aytganda uchunchi renessans yani Yangi O'zbekistonni qurishdan iboratdir. IX – XII asrlarda va keyinchalik XIV-XV asrlarda O'rta Osiyo butun dunyo uchun madaniyat o'chog'i vazifasini o'tagan. O'sha davrdagi ko'pgina ilmiy va amaliy yangiliklar aynan O'rta O'siyodan yetishib chiqqan allomalardan tomonidan yaratilgan. Yurtimiz allomalari tomonidan yaratilgan bebaho asarlarning boshqa tillarga tarjima qilinishi va butun dunyoga tarqalishi boshqa xalqlarning rivojlanishiga zamin yaratdi. Ana shunday dunyo ilm fanining rivojlanishiga o'zining sayl xarakatlari tufayli katta hissa qo'shgan allomalardan biri Ubu Rayhon Beruniydir.

X-XI asrlarda yashab ijod etgan buyuk allomalardan Abu-r-Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy o'z zamonasining va bugungi kunning eng muhim fan sohalari yani – fizika, matematika va tabiiy-tarixiy fanlari bilan shug'ullangan hamda ushbu fanlarni mukammal egallagan buyuk entsiklopedisti hisoblanadi. Mutafakkir fan bilan mashg'ul bo'lish bilan birga, o'z davrida Xorazmning eng e'tiborli siyosiy arboblardan bo'lgan. Mutafakkir va siyosiy arbob 362 yili 3 zulhijjada (973-yil 4-oktabrda) Xorazmning Kat shahrida (hozirgi Beruniy) tavallud topgan.[7]

O'rta Osiyoda yetishib chiqqan o'z davrining mashhur olimlaridan Abdulkarim as-Sam'oniy “Kitob al-ansob” asarida Beruniy so'ziga batavsil to'htalib shunday deb yozadi: “Shu davrda Beruniy so'zi Xorazmning tashqari qismiga oid degan ma'noni anglatadi. Agarda kimdir shahardan tashqarida dunyoga kelgan bo'lsa, ana shu odamni ismiga beruniy so'zi qo'shib aytiladi. Mutafakkir Abu Rayhon nomiga ham ana shunday nisbat berilgan”.

O'z davrining mashhur shaxslaridan biri Abu Nasr Mansur ibn Iroqning qayd etishicha, Abu Rayhon Beruniy Xorazmda yashagan davrida hali juda yosh olim bo'lishiga qaramasdan, 384-385

(milodiy 994-995) yillarda Kat shahrida muhim astronomik kuzatishlar va izlanishlar olib borgan. Shuningdek bu izlanishlarni olib boorish uchun o'zi astronomik uskuna jihozlar yaratgan. Ammo faqatgina Amudaryoning chap qirg'og'ida Xorazmning janubida joylashgan qishloq uchun eng uzoq hamda eng yuqori ekliptika nuqtasini shu bilan birga azimutsiz ekliptikani aniqlashtirgan.[6]

Xorazm zadogonlarining o'zaro taxt uchun urushlari allomaga o'z kuzatishlarini olib borishga imkon bermagan. 994-995 yillarda muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Qoraxoniylar boshliq ko'chmanchi qabilalar samoniylar davlatiga hujum boshlaydi. Xorazmda esa to'ntarilish bo'lib o'tadi Kat shahrini Mamun I bosib oladi va afrig'iylar sulalasiga barham beriladi. 22 yoshli Beruniyning xayoti xavf ostida qolganligi sababli Kasbiy dengizining janubiy sharqida joylashgan Jurjon shahriga yashay boshlaydi. So'ngra hozirgi Tehron yaqinidagi Ray shaxriga boradi va faqirlikda hayot kechiradi. Keyinchalik yana Jurjonga qaytib keladi va u yerda tabib, astranom va faylasuf Abu Sahl Iso al-Masihiy bilan tanishin undan ta'lim oladi. O'sha vaqtdagi Kasbiy oldi viloyatlarining xukmdori ziyoriylar sulolasining vakili Qobus ibn Vashmgir Beruniyini o'z himoyasiga olish bilan birga yosh olimga vazirlik lavozimini ham taklif etadi, lekin Beruniy ushbu eng yuqori bo'lgan lavozimni qabul qilmaydi.

Keyinchalik 1010 yili qomusiy olim bo'lmish Beruniy, Abu-l-Abbos Ma'mun II ibn Ma'mun (997-1017)ning buyrug'i bilan mamlakatning yangi poytaxti bo'mish Urganchga keltiriladi. O'z davrining mashhur yozuvchisi bo'lmish Yoqub Hamaviyning qayd etishicha, Xorazmshox olimni o'z saroyidan joy beradi va unga barcha sharoitlarni yaratib izzat-ikrom ko'rsatadi. [3]

Tarixchi olim Abu-l-Fazl Bayhaqiy o'zining "Mas'ud tarixi" kitobida mutafakkirning "Xorazmning mashhur kishilari" deb nomlangan asaridan parchalar keltirgan. Unga ko'ra Beruniy Xorazmshox Abu-l-Abbos Ma'munning xislatlari va fazilatlarini yaxshi tariflab, uning saroyida yetti yil hizmat qilganli to'g'risida qayd etib o'tadi.[1]

Xorazmshox Ma'mun II tarixga fan va adabiyot xomiysi sifatida kirgan. 1004 yilda Ali ibn Ma'mun farmoni bilan Sharqning yirik ilm-ma'rifat markazi – "Dor-ul hikma va ma'rif" yoki Ma'mun akademiyasi tashkil etildi. Beruniy shu ilm maskaniga rais etib tayinlandi. Sharqning turli mamlakatlariga maktublar yuborildi, u yerdagi ilmda nom taratgan olimu fozillar ushbu ilm maskaniga taklif qilindi.

Xorazmshoh Ma'mun II davrida "Dor-ul hikma"ning shuhrati yanada oshdi. Bu dargohda xorazmliklardan tashqari Buxoro, Samarqand, Jand, Marv, Nishopur, Balx, Eron, Iroq, Hindiston, Misr, Shom (Suriya) va boshqa viloyatlardan kelgan yuzdan ortiq olimlar, huquqshunoslar, adiblar, dinshunoslar tadqiqotlar o'tkazib, fanning turli sohalarida, buyuk kashfiyotlar qildilar.

Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari aniq va gumanitar fanlarga doir ko'p asarlarni yozib, meros qoldirdilar. Ular hozir ham o'z ahamiyatini saqlab kelayapti. Abu Rayhon Beruniy turli ilmlarga doir 156 ta asar muallifi bo'lib, shulardan bizgacha 30 ga yaqini etib kelgan, xolos. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Minerologiya", "Qonuni Ma'sudiy", "Saydana"R va boshqa asarlari olimga o'z zamonasidayoq ulkan shuhrat keltirgan asarlar bo'lib hozirgi kunda ham fan olamining nodir asarlaridan sanaladi. Olimning astronomiya sohasidagi buyuk xizmati shundaki, u Quyosh, Oy va sayyoralar haqida fikr yuritdi, ularning koinotdagi o'rni haqida aniq xulosalar chiqardi. Yevropalik olimlardan deyarlik olti asr burun Yerning o'z o'qi atrofida aylanishligi xaqidagi ilmiy g'oyani asoslab berdi. Uning Yer sharining o'lchamlari haqidagi ilmiy xulosalari ham hozirgi zamon faniga yaqin bo'lib, ancha aniq va mukammal xulosalardandir.

O'z davrining kuchli hukmdori bo'lmish Mahmud G'aznaviy 1017-yili Xorazmni bosib olib "Ma'mun" akademiyasining faoliyatiga chek qo'yadi. Olimlarni o'z davlatining poytaxti G'aznaga ko'chirmoqchi bo'ladi. Akademiyada faoliyat yuritayotgan olimlardan Ibn Sino va Abu Sahl Masihiylar Mahmud G'aznaviyning buyrug'iga itoat etmay qochib ketishadi. Mutafakkir olim Abu Sahl sahroda olamdan o'tadi, Ibn Sino esa Gorganga qochib yashirinishga majbur bo'ladi. Firdavsiy va Ibn Sinolar o'z ona diyorini tashlab darbadarlikda hayot kechirishga majbur bo'lishadi. Beruniyga esa olti oylik qamoq jazosi belgilanadi. Vaqt o'tishi bilan Mahmud G'aznaviy Beruniyning donoligi va yuqori bilim sohibi ekanligini anglab, doim u bilan ilm-fan sohasida mulohazalar yuritish bilan birga, harbiy safarlarda ham Beruniyini doim o'zi bilan olib yurgan. Shu sababli Beruniy xukmdor Maxmud G'aznaviy bilan birga Hindiston yurishlarida ishtirok etib bir muddat shu joyda yashashga

majbur bo'ldi. Olim shu yerda ham tinib tinchimadi hind tilini o'rgandi. U bir qator ilmiy asarlarni arabchadan hindchaga, hindchadan arabchaga tarjima qiladi. Shuningdek Xind xalqi madaniyati va tarixi to'g'risida ma'lumot beruvchi mukammal asar yani "Hindiston" nomli asarini yaratadi. Ma'sud g'aznaviy davrida olim uchun ko'pgina engilliklar yaratiladi. Shu davrda Beruniy xukmdor Ma'sud g'aznaviyga bag'ishlab "Qonuni Ma'sudiy" asarini yaratadi.[5]

Beruniyning "Osor al-boqiya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asarida juda ko'p qimmatli ma'lumotlar, tarixiy voqealar, turli millat va dinga oid ma'lumotlar, payg'ambarlar va sohta payg'ambarlar, podshohlar, tarixiy shaxslar va olimlar haqida axborotlar berib o'tgan. O'rta Osiyo xalqlarining boy madaniyati va tarixi to'g'risida so'zlovchi juda qimmatli ma'naviy manbadir.

Mutafakkirning o'zi ushbu asarni nima uchun yaratganligi to'g'risida quyidagicha so'z yuritadi: "Adiblarning biri mendan turli xalqlar haqidagi tarixlar, ularning ibtidosi va manzillari, shu bilan birga oylar va yillari ustida u tarix egalarining ixtiloflari va bu ixtiloflarning kelib chiqish sabablari, mashhur bayramlar, turli hil vaqtlar va yumushlar uchun belgilangan kunlar, turli xalqlarning amal qiladigan yoki amal qilmaydigan qadriyatlar haqida so'radi va bu meni shu to'g'ridagi barcha ma'lumotlarni, turli kitoblarni izlab topib, kitob o'quvchilariga boshqa manba izlashga ehtiyoj qolmaydigan bir asar yozishga undadi".[8]

Demak olim ushbu "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarini yaratishda ko'plab ma'lumotlardan foydalangan. Asarni o'qigan har qanday o'quvchida turli xalqlarning o'tmishi, dini va bayramlari, madaniyati shuningdek qadriyatlar to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lishiga harakat qilgan.

Mutafakkir o'z davrigacha yozilgan asar va mualliflar haqida shunday deb aytadi: "Men shu vaqtgacha mengacha yetib kelgan ma'lumotlarni hikoya qilaman. Kuchim yetgancha buzilganlarini tuzatishga, yolg'onlarini bekor qilishga, rostni aniqlashga urinaman". Ushbu fikrlar olimni to'g'ri so'z va haqiqatparvarligidan dalolat beradi.[2]

Adib Yoqut Hamaviy mutafakkir haqida uning umrini oxirgi daqiqalarida yonida bo'lgan bir kishi to'g'risida so'z yuritadi. Bu inson Valvolijiy bo'lib, Beruniyning oilasiga yaqin kishilaridan hisoblanadi, va u bunday deydi: "Men Abu Rayhon huzurida bo'lganimda u juda og'ir nafas olayotgan, xirillab jon taslim etayotgan edi. U mendan "Meroslarni noto'g'ri bo'lishi haqidagi aytganlarini takrorlab ber", dedi. Men unga achinganimdan: Shunday ahvoldaya! – dedim. U esa: "Ey Valvolijiy, men uchun bu masalani bilib dunyodan ko'z yumish, uni bilmay dunyodan o'tishdan afzalroqdir?" – dedi. Men uni iltimosiga ko'ra meros masalalarini qayta takrorlab berishga majbur bo'ldim. U meni eshitib aytganlarimni eslab qoldi va bu to'g'ridagi o'zini fikrlarini so'zlab berdi, keyin men xonadan chiqib ketdim. Uydan chiqishim bilan uydan yig'i ovozi eshitildi"[4]

Ushbu manbadan shuni anglash mumkinki Beruniyning ilmga chanqoqligi shu darajada kuchli bo'lganki, hatto o'lim havfi ham uni ilm o'rganishga bo'lgan istagini so'ndira olmagan.

Xorazmlik buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniy G'aznaviy Mavdud saroyida (1048 yil 18 dekabrda) 75 yoshida G'aznada vafot etadi

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki allomaning butun umri sulolaviy urushlar natijasida turli shaharlarda sarson-sargardonlikda o'tishiga qaramasdan, ilmiy faoliyatida umuman sustkashlikka yo'l qo'ymadi va butun dunyo xalqlari uchun buyuk ilmiy meros qoldira olgan shaxsdir. Bugungi kundagi yoshlarimiz o'rnak va ibrat olishga arziydigan buyuk alloma sifatida tarixda qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абу-л-Фазл Бехаки, История Масуда, Ташкент, 1952, стр. 589.
2. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" 136 bet
3. "Irshod al-arib" VI 308-bet.
4. "Irshod al-arib" VI 309-bet.
5. India international scientific online conference, the theory of recent scientific research in the field of pedagogy, abu rayhon beruniy taraqqiyparvar buyuk olim. Madraximov Tohirjon Isroilovich, 2-bet
6. А.М.Беленицкий. Очерг жизни и трудов Бируни, "Собирание введений для познания драгоценностей (минералогия)", М., Изд-во АН СССР, 1963, стр. 273.
7. Abu Rayxon Beruniy. Tanlangan asarlar. O'zbekiston "Fan" nashriyoti, Toshent-1968 y.5-bet
8. Abu Rayxon Beruniy. Tanlangan asarlar. O'zbekiston "Fan" nashriyoti, Toshent-1968 y.15-bet

**BUGUNGI KUN MISR IJTIMOYIY HAYOTIDA TULUNIYLAR DAVRI
ISLOHOTLARINING AKS ETISHI**

J.Abdugodirov, stajyor-o'qituvchi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqola Misrda hukmronlik qilgan Tuluniylar davri va boshqaruvida amalga oshirilgan islohotlar hamda ularning bugungi Misr aholisi hayotida tutgan o'rni haqida bayon qiladi.

Kalit so'zlar: Misr, Abbosiylar, Tuluniylar, madaniy hayot, Ahmad ibn Tulun, islohotlar.

Аннотация. В данной статье описаны реформы, проведенные во время правления Тулунидов в Египте, и их роль в жизни народа Египта сегодня.

Ключевые слова: Египет, Аббасиды, Тулуниды, культурная жизнь, Ахмад ибн Тулун, строительство.

Abstract. It is produced in Egypt during the reign of the Tulunids and the administration and court rulings about the life of the people of Egypt.

Key words: Egypt, Abbasids, Tulunids, cultural life, Ahmad ibn Tulun, construction

Tuluniylar davlatini tadqiq qilishda bu davrda Misr, Damashq va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlarida iqtisodiy munosabatlar haqida gapirmaslik tadqiqotning to'liq emasligini bildiradi. XIX asrda Misr, Damashq va Sug'urlar shaharlarining aksariyati islomdan ko'ra ko'proq dindor edi. Misrda shaharlarning bir nechta fir'avnlari va Vizantiya hukmronlik davrlariga oid bo'lsa-da, aksariyati musumon sulolalari hukmronligi davrida qad ko'tarishdi. Shaharlarning ko'rki shunga qaramay, u davlatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim rol o'ynadi. Yuqorida tilga olingan davlatlar musulmonlar qo'liga o'tgandan keyin birinchi mustaqil davlat -Tuluniylar davlatining barpo etilishi natijasida ayrim shaharlarning mavqeyi hamda ahamiyati oshdi. Buyuk imperiya - Xalifalikdan uzoqda joylashgan Asuan shahri Sudan va Habashiston bilan munosabatlardagi muhim mintaqaga aylantirilgan. Bu davrda bu mamlakatlarda shaharlar ozmi-ko'pmi rivojlanib, ba'zilar qayta qurilgan. Unga asos solingani va kapital ta'mirlangani kuzatilmoqda.

Ba'zi shaharlarning barpo etilishi bu elementlarning faqat bittasi bilan bog'liq bo'lsa, ba'zilar ularning uchta bilan bog'liq. Bin al-Javziy yozadi: "U (Ahmad bin Tulun) shaharsozlik uchun juda katta pul sarflagan edi".

Tuluniylar davlati tashkil topgan va rivojlangan birinchi davrda Ahmad bin Tulun asosan o'z harbiy qudratini mustahkamlashga e'tibor qaratdi. Shu maqsadda u ham qasrlar, qal'alar va shunga o'xshash binolar qurgan. Hatto u tomonidan bunyod etilgan masjid ibodatxonadan ko'ra ko'proq qasrni eslatdi. Qayd etilgan ar-Ravza va Akka qal'alaridan harbiy maqsadlarda ham foydalanilgan.

XIX asrdan boshlab butun islom olamida yangi namunali shaharlar paydo bo'la boshladi. Turar joylari ham alohida ahamiyatga ega. Bu shaharlar tashkil etilgan va me'moriy jihatdan xususiyatlari jihatidan oldingi shaharlardan ancha farq qilar edi. Bu shaharlarning birinchisi Mu'tasim asos solgan Samarra shahridir. Ahmad ibn Tulun ham shunday shahar qarorgohi qurgan. Bu Misr poytaxti Fustat yaqinida tashkil etilgan Gatai shahri edi. Gatai shahri haqida ko'proq kerakli ma'lumotlar, biz Mag'rizi, Tag'riberdi va Z.M.Hasan asarlarida uchramiz. Lekin biri ikkinchisi bilan taqqoslanganda, ularning barchasi bir xil bo'lib tuyuladi. Bundan tashqari, Tag'riberdi Gatai shahri haqida ma'lumot berar ekan, boricha asoslanganligini ta'kidladi. Bundan ko'rinib turibdiki, getaylar haqida birinchi keng qamrovli ma'lumotlar XI asrga to'g'ri keladi. Misrlik tarixchi Guday bergan, boshqa tarixchilar esa undan olgan. Biroq Gudayning ishi bizgacha etib bormaganligi sababli, bu erda havola qilinadigan asosiy manba: Misr me'morchiligi haqida muhim ma'lumotlar bilan jihozlangan Mag'rizi "Hitot" asari bo'lishi kerak. Bundan tashqari, tarixchi faqat ko'rib chiqilayotgan asarga to'liq tayanishi mumkin. Bu nafaqat zamonaviy tarixchilarning asarlari, balki arxeologik qazishmalar bilan ham cheklanadi.

Yana shuni aytish kerakki, C.Zeydan Gatayni shahar deb hisoblagan.

Dastlab Misr gubernatori o'rinbosari etib tayinlangan Bin Tolun "Misr amirlari an'anaga ko'ra ruxsat berilgan. Keyin Damashqqa hujum qilish vazifasi boshqa qo'mondonga berilgani uchun Ahmad ibn Tulun yo'ldan qaytdi va u to'plagan askarlar unga tobe edi. Shundan so'ng bu qo'shinni yuz ming askardan iborat qilib qo'yish va joylashtirish faoliyatini boshladi. Kindi ushbu rivojlanishni quyidagicha ta'riflaydi: "Ahmad ibn Tolun (256) yili sha'bon oyida (870 iyul) maydon qurilgan. U yahudiy va nasroniylarning qabrlarini olib tashlashni buyurdi va o'rnida katta maydon qurilgan edi". Bundan ko'rinib turibdiki, mazkur maydon o'rnida Getai shahri qad ko'taradi. Bu haqda bir og'iz so'z aytmagan va asarning boshqa qismlarida ham uchramaydi.

Biroq, shunga qaramay, Getai maydon qurilishidan to uning tashkil etilishigacha davom etdi. Boshlanganini qabul qilish to'g'ri bo'lardi, deb o'ylaymiz. Albatta, ma'lumotlarning ko'pchiligida Getai shahrining tashkil topgan sanasi haqida ma'lumot bo'lmasa-da, tarixchilar bu haqida to'xtaib o'tishgan. Faqat Mag'rizi "Hitat"ida berilgan ma'lumotlar deyarli Kindi asaridagi ma'lumotlarga o'xshaydi va yuqoridagi iqtibosni yakunlaydi.

Getai shahrida ham turli bozorlar tashkil etilgan. Bu Getai shahri Fustat shahri o'zining o'sishi va rivojlanishi bilan birga avvalgi ahamiyatini ham saqlab qoldi. Mamlakatning turli burchaklaridan Fustatga hunarmandlar, savdogarlar, turli kasb egalari istiqomat qilib faoliyat olib borishgan.

Boshqa tomondan, Tuluniylar davlatida paydo bo'lgan yangi a'yonlar tabaqasi ham shaharlarning rivojlanishiga bo'lgan ta'siri ko'rinib turibdi. Ularning ko'plab vakillari o'zlari uchun Xetayda emas, balki Fustatda turar joy ajratdilar. Ularda katta qasrlar qurilgan. Hatto Horun davrida ham ko'p yuqori martabali harbiy qo'mondon o'z qo'shinlari bilan qo'shinni tark etib, Getayni egalladi. Ular chiqib, Fustatga joylashdilar va u yerda o'zlari va lashkarlari uchun qasr va uylar qurdilar.

Fustatda ziyoratchilar va mehmonlar uchun ko'plab mehmon uylari qurilgan.

Daryo bo'yida dengizchilar, dengizchilar va qayiqchilar uchun qo'shimcha chodirlar tashkil etildi. Juda muhim harbiy xususiyatlarga ega ko'plab shaharlar ham mavjud.

Iskandariya, Halab, Damashq, Akka, Antakya, Tunnis va Yaffada harbiylar mudofaa uchun yangi qalin, baland devorlar, shuningdek, lagerlar barpo etish boshlandi. Ularning ba'zilari ta'mirlandi, bir qancha yangi qal'alar qurildi.

Mashhur Akka qal'asi, Yafta, Ravze qal'asi Tuluniylari tomonidan amalga oshirildi.

Tuluniylar hukmronligi davrida Misr, Damashq, Falastin shaharlari uning rivojlanishiga turtki bo'lgan asosiy omillardan biri san'at va savdoning yuksalishi edi. Ma'lumki, bu mamlakatlar ko'p yillar davomida tez-tez o'zgarib turadigan turli jinoyatchilar va bosqinchilar bilan ajralib turadi. Qaroqchilar, bu yurtning olis chekkalaridagi qochoqlar yovuz va amirlarning zaifligidan foydalanib, shahar va qishloqlarni talon-taroj qiladi, yoqib yuboradi, savdo karvonlarini vayron qilib, talon-taroj qilishardi. Ahmad bin Tulun Misrdagi siyosiy va harbiy faoliyatining dastlabki yillaridan boshlab mamlakatdagi barcha notinchlik va mojarolarga chek qo'yib, yakka hukmronlikni o'rnatgani uchun, hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratildi. Shu vaqtdan boshlab hunarmandchilik dehqonchilikdan ajrala boshladi. Fustat, Iskandariya, Damashk kabi shaharlari mamlakatning madaniy markazlariga aylandi. mamlakat harbiylari Markazi Getai shahri bo'lsa, Fustat iqtisodiy, savdo va madaniy, ayniqsa, tasviriy san'atda edi va u kulolchilik markazi bo'lgan. Hozirgi kunda Fustatning ko'p joylarida qazish ishlari natijasida topilgan turli shakldagi qozonlar va ularning parchalari muhim dalildir.

Misr sivilizatsiyasining rivojlanishi va yuksalishida Tuluniylar davri muhim rol o'ynadi. Albatta, bu bularning barchasini Tuluniylar amalga oshirgan degani emas. Ular o'z faoliyatlarida faqat sivilizatsiyani rivojlantirishni o'ylashmagan. Ular ana shu faoliyatlar mahalliy xalq orasida nufuzga ega bo'lish va ularning shuhratini butun xalifalikka yoyish, ular o'z ulug'vorligini boshqa amir va xalifaga ko'rsatmoqchi bo'ldilar. Biroq, ularning maqsadi nimadan ko'ra, bu faoliyatlar, ehtimol, alohida davlat bo'lishi uchun zamin hozirlanganligi, qolaversa rivojlanishiga xizmat qilar edi. Bu voqealarning aksariyati Ahmad bin Tulun tomonidan amalga oshirildi. Qizig'i shundaki, ba'zi yevropalik va arab tarixchilari, sharqshunos va san'at tadqiqotchilari, qaysi kuchdan va qaysi sababi nima uchun va qanday gipoteza natijasida turklar musulmon olamida sivilizatsiyaga salbiy ta'sir ko'rsatganligini da'vo qiladi, bu yoki boshqa har qanday qo'shimcha sabablarga ko'ra o'z

xizmatlarini boshqalarga tegishli qilib yashirish, uni qiziqitirishga harakat qiladi va o'z qarashlarini isbotlash uchun g'ayriilmiy usullarga murojaat qiladi. Mamlakatlarda mustaqil davlatlarning barpo etilishi sivilizatsiya rivojlanishining asosiy sabablaridan bo'lgan. Bu davrning ijtimoiy siyosiy voqealari va iqtisodiy rivojlanishi bilan bog'liq edi.

Shu bilan birga, Sulaymon al-Muradiy, Bakkar bin Xutayba, va boshqalarning shuhrati Makka, Madina va Bag'dodga ham borgan. Tasavvuf butun Yaqin Sharqda tarqalishida katta rol o'ynagan. Bunda Tuluniylarlar davrida yashab, ustozlari g'oyalarini yetkazishga harakat qilgan tasavvufchilar yetishib chiqqan. Biroq,

Ahmad bin Tolun tomonidan Iskandariya bosh patriarxi etib tayinlangan tabib, tarixchi Said bin Batrik Arastu asarlarini arab tiliga tarjima qilgan. Tuluniylar davrida yashagan Bin Daye asrining mashhur misrlik tarixchisi, olimlardan biridir. U, hisob, astronomiya, "Elmecisti" va Evkilt geometriyasi U o'z elementlarining barcha jihatlarini bilardi. U shuningdek, Platon va asarlarini o'zlashtirgan Ulardan "El-Mukafe'e" asarida keng foydalangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vohidov Sh. Sharqning mashhur sulolalari. – Toshkent: Akademiya, 2013 – 610 b.
2. Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom. – Toshkent: TIU, 2001. - 256 b.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi. – T.: Hilol-Nashr, 2017. 1-juz – 227 b.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi. – T.: Hilol-Nashr, 2017. 2-juz – 244 b.
5. Ebülfez Elcibey. Tuluno'g'ulleri devleti. (868-905). Yayina Hazirlayan: Fazil Gezenferoğlu. – İstanbul: Ötüken neşriyat, 1997. - 318 s.
6. Erdoghan Mercil. Musluman Turk Devletleri. – İstanbul: Ötüken neşriyat, 2013. – 377 s.

UO'K:94(575.1)

USTRUSHONA O'LKASINING TRANSMINTAQAVIY MADANIY A'LOQALARDA TUTGAN O'RNI

D.S.Abduraimov, o'qituvchi, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ustrushonaning madaniy hamda siyosiy va savdo aloqalari va o'zaro ta'siri hamda Buyuk Ipak yo'lining gullab-yashnash cho'qqisida rivojlanganligi va O'rta Osiyodagi va boshqa mintaqalarning siyosiy va madaniy va savdo aloqalari ham muhim ahamiyat kasb etgani ko'rsatilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ustrushona, Xitoy, Sug'diyona, Taraqqiyot, Buyuk Ipak yo'li, Madaniyat, Siyosat, Madaniy aloqalar, Siyosiy aloqalar, Transmintaqaviy aloqa.

Аннотация. В данной статье показаны культурные, политические и торговые связи и взаимодействие Уструшоны и развитие Великого Шелкового пути в разгар ее расцвета, а также приобретшие значение политические, культурные и торговые связи Средней Азии и других регионов.

Ключевые слова: Уструшона, Китай, Сугдияна, Развитие, Великий Шелковый путь, Культура, Политика, Культурные связи, Политические отношения, Трансрегиональные отношения.

Abstract. This article shows the cultural, political and trade relations and interaction of Ustrushona and the development of the Great Silk Road at the height of its prosperity, and the political, cultural and trade relations of Central Asia and other regions also gained importance. passed.

Key words: Ustrushona, China, Sugdiyana, Development, Great Silk Road, Culture, Politics, Cultural relations, Political relations, Transregional communication.

Kirish. Bugungi kunda dunyodagi ko'plab mamlakatlarning olimlari o'z mamlakatlarining tarixini, uning jahon madaniyatiga daxldorligi, qadimgi va o'rta asrlar davrida, yangi va eng yangi davrlarda boshqa mamlakatlar bilan aloqalarini, madaniy integratsiyani, ilm-fan, texnika va texnologiyalar sohalaridagi yutuqlar bilan almashish jarayonlarini, ma'naviy madaniyatning, diniy e'tiqodlarning, urf-odat va marosimlarning bir-biriga singishini ilmiy tadqiq qilishni dolzarb hisoblashmoqda. Mazkur aloqalar va jarayonlar tarkibida Markaziy Osiyo mintaqasi xam muhim rol o'ynaydi. Qadimdan, aniqrog'i, so'nggi antik davrdan boshlab Markaziy Osiyo tovarlari, san'at va

me'morchilik yodgorliklari Rimdan to'Xitoygacha bo'lgan ulkan hududda uchraydi. Tarixiy va geografik solnomalarda, Xitoy va arab-fors asarlarida savdo yo'llarining asosiy trassalarining ta'rifi olimlar tomonidan batafsil o'rganib chiqilmoqda. Ammo, ayni vaqtda, Buyuk Ipak yo'lining ayrim tarmoqlari, ular bo'ylab joylashgan mamlakatlar, shaharlar va boshqa manzillarning paydo bo'lishi, Buyuk Ipak yo'lidagi ahamiyati, savdo-iqtisodiy va madaniy ta'sirining mexanizmi etarlicha o'rganilmagan.

Eng yangi tadqiqotlar materiallaridan ko'rinib turibdiki, qadimda va ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyodagi savdo-sotiq va ayirboshlashning ustuvor yo'nalishi Xitoy hisoblangan.

Asosiy qisim. Qadimdan tarixiy munosabatlar tufayli Buyuk Ipak yo'lida yaaratilgan shart-sharoit hamda iqtisodiy yo'lakning paydo bo'lishi shahari madaniy va iqtisodiy hunarmandchilik sohalaridagi integratsiyasining quroli bo'lib qoldi. Mazkur noyob iqtisodiy yo'lakning yaratilishi va faoliyat yuritishida Ustrushona va Sug'd aholisi katta rol o'ynagan. Ayniqsa, sug'dliklar Buyuk Ipak yo'lida katta o'rin tutgan. Katta Sug'd, jumladan, Ustrushona va Xo'jand shahri Sharq va G'arbni birlashtiruvchi muhim bo'g'in hisoblangan. Yozma manbalardagi tarixiy ma'lumotlar va arxeologik topilmalar mazkur xalqaro trassadagi madaniy iqtisodiy va madaniy funktsiyalarni ta'minlayotgan shaharlar va qishloqlar haqida dalolat beradi. Biroq, V.A.Livshitsning ta'kidlaganidek, sug'dliklarning Xitoy liklar bilan savdo kontaktlaridan dalolat beruvchi to'g'ridan to'g'ri yozma dalolatlar yo'q. Shuningdek, ustrushonaliklarning ham Xitoy bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalari haqida yozma ma'lumotlar uchramaydi. Ustrushona, avval qayd qilganimizdek, turli davrlarda Sug'd, Baqtriya, Turk hoqonligi, Eftalitlar davlati tarkibiga kirgan. Ayniqsa, Samarqand Sug'di va Baqtriya tarkibida bo'lgan Ustrushona ilk o'rta asrlarda alohida mulk va keyin davlat sifatida ajralib chiqadi. Demak, Ustrushona ham Sug'dning Xitoy bilan madaniy va iqtisodiy aloqalarida faol qatnashib kelgan, deyish mumkin. Chunki Sug'ddan Farg'ona va Xitoyga olib boradigan yo'llar Ustrushona hududi orqali o'tgan.

Taniqli tilshunos V.P.Yaylenko, ayrim lingvistik materiallarga asoslanib, Sug'dning Baqtriya va Xitoy bilan er.av. IV-III asrlardagi ilk savdo aloqalari mavjud bo'lgan, deb taxmin qiladi [1]. Bu haqda arxeologik materiallar ham dalolat beradi. Masalan, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, Xitoy saroyining Xitoydan g'arbda joylashgan davlatlarga bo'lgan qiziqishi er.av. II-I asrlarda Rim, Parfiya, Kushonlar saltanati va Xan Xitoy kabi to'rtta qadimgi imperiyaning mavqsi tomonidan ko'zg'atilgan edi. O'sha davrdagi iqtisodiy aloqalarning keng miqyosda bo'lganligi haqida Farg'ona vodiysida va hozirgi Tojikiston Respublikasining Sug'd viloyatida "U-shu" tipidagi rim va Xitoy tangalarining topilmalari dalolat beradi. 1947 yilda Shirinsoy mozorqo'rg'onlarida olib borilgan qazishmalar natijasida tasodifiy topilmalar orasida Xitoy tangalari, bronza ko'zgular va Xan davriga oid Xitoy yozuvi o'yilgan mis qo'mg'on topilgan edi. "U-shu" tipidagi Xitoy tangalari Kurkatdagi 9-dahmakda ham topilgan hamda o'xshash tanga Shirinsoy mozorqo'rg'onidagi 1-sonli qabrda 1943 yilda V.F.Gaydukevich tomonidan ham topilgan edi. Tadqiqotchi ushbu topilmani eramizning I asri dastlabki o'n yilliklari bilan sanalandi. Farg'ona vodiysida esa "U-shu" tipidagi 15 ta tanga topilganligi ma'lum. Mazkur nusxadagi tangalardan biri 1982 yilda Isfara tumanidagi Chorku qishlog'ining Langari Xojiyon mozorqo'rg'onidan topilgan edi. Avval qayd qilganimizdek, sug'dliklar er.av. III asrdayoq Buyuk Ipak yo'lida, xususan, Ettisuvda, Jung'oriyada, Sharqiy Turkistonda hamda Chan'an, Dunxuan, Turfaon, Xotan shaharlarida va Sharqiy Turkistondagi boshqa shaharlarda o'z savdo-dehqonchilik koloniyalariga asos soladilar. XX asrning 80- yillarida yapon sharqshunosi Yutaka Yoshida Xitoydagi Urumchi shahrida sug'd tilida bitilgan yuridik hujjatni topdi. Mazkur hujjat Chinanchkand yoki Chan'an shahrida–Xitoy imperiyasining sharqiy poytaxtida tuzilgan edi. Bu shaharda faqat sug'd savdogarlari yashardilar. Hujjatda qulni sotib olish haqida gap boradi va sotib oluvchi Xitoylik bo'lgan deyiladi.

Sug'd savdogarlari amalda xalqaro karvon savdosining katta qismini o'z qo'llarida jamlaganlar. Ayni vaqtda sug'dliklar yangi madaniy yutuqlarni tashuvchilari bo'lishdi, etnik tatarlar va turkiylar orasida savdo va shahar hayoti ko'nikmalarini tarqalishiga ko'maklashdilar. 630 yilda Suyob daryosi vodiysidagi bir nechta sug'd shaharlariga mashhur Xitoy sayohatchisi Syuan Tsuan tashrif buyurgan edi. U o'z kundaligida quyidagilarni yozib qoldirdi: "shaffof ko'ldan (Issiq ko'l) shimoli-g'arbiga 500 lidan ko'proq yurib, Ustrushona hududi orqali Suy-e, ya'ni hozirgi Suyob shahriga etib keldik. Bu

shahar doirasida 6-7 li. Unda aralash tarzda turli mamlakatlardagi savdogarlar va xu (sug'dliklar) yashaydilar. Odamlar to'qilgan va jun kiyimlarini kiyishadi. Suy-edan g'arbda bir necha o'nlikta alohida turgan shaharlar joylashgan va har birining o'z oqsoqoli bor". Syuan Tszanning yozishicha, sug'dliklar, savdo-sotiq bilan bir qatorda, dehqonchilik bilan ham faol shug'ullanganlar.

I-II asrlarda G'arb-Sharq xalqaro savdosiga Rim imperiyasi ham qo'shiladi. O'rta Osiyodagi muzeylarda rim tangalari to'plamlari uchraydi. Taniqli numizmat olim E.V.Zeymal yozganidek, O'rta Osiyodagi numizmatik bozorlarda, Rim imperatorlari Vespasian (69-79 yy.) va Adrian (117-138 yy.) zarb qildirgan tangalar bilan bir qatorda, Domitsian (81-96 yy.) va Troyan (98-117 yy.) tangalari ham ko'p uchraydi. O'lkashunos A.M.Brodskiy XIX asrning oxirida Issiq ko'l qirg'oqlaridagi Xitoyga olib boradigan karvon yo'lidan Rim tangalarining katta bo'lmagan xazinasini topdi. Yana bitta yaxshi hujjatlangan rim tangasi – Neron sestertsiysi O'zbekistondan, Surxondaryo viloyatidagi Angor tumani Xayrobodtepa shahristonidan 1954 yilda topildi [2].

Shuningdek, bizgacha XX asr 20-yillarida Tojikistondagi G'onchi tumani, Mujum qishlog'ida topilgan rim denariylari xazinasini etib keldi. Bu xazina mahalliy shifokor A.A.Tarin tomonidan topilgan edi. Bu xazinada 300 taga yaqin kumush rim tangalari bor edi. Bizning kunimizgacha faqat ularning 19 ta nusxasi saqlanib qolgan, xolos. Bu tangalar Davlat Ermitajining (Sankt-Peterburg shahri) Sharq bo'limida saqlanmoqda. Mujumdagi topilmalar II asrga oid deb topildi.

Keyinchalik, bu tashabbus Sug'd savdogarlariga o'tadi. Ko'plab savdo markazlariga sug'd savdogarlari o'rtnashib olganlar hamda bu markazlardagi savdo Shimoliy Kavkaz hududlari orqali ham amalga oshiriladi. Sug'ddan Vizantiyaga ipak savdosi asosan VII-VIII asrlarda amalga oshirilgan. Vizantiyaga olib boradigan yo'lda ipak matolari qisman Ustrushona hududiga Dunxudan, Tufon, Ko'cha, Qashg'ar, Choch, Farg'ona, Xo'jan, orqali olib kelingan va Bundon-Samarqand, Buxorodan tortib Vizantiyaga qadar yetkazib berilgan. Ipakdan tashqari oltin qo'ymalar ham yo'l-yo'laqay sotilib, ulardan mahalliy zargarlar zeb-ziynat buyumlarini yasashgan. Narshaxiyning yozishicha, zandanachi ipak matolari Suriya, Misr va Rimga olib ketilgan. Zandanachi navidagi gazlamalar Evropadagi bir qator shaharlarda ham topilgan.

Sharqiy Turkistondagi boshqa sug'd shahri Turfon hisoblangan. Bu shahar aholisi shu qadar to'q yashaganlarki, nafaqat Tan imperiyasi aholisini, balki Sharqiy Turkiston ko'chmanchilarini ham don va matolar bilan ta'minlashgan. "Tan shu" Xitoy solnomasidagi axborotga ko'ra, Turfonda ikkita bozor bo'lgan: bittasi shaharning g'arbiy darvozasi yonida, ikkinchisi sharqiy darvozasi yonida. Dasht bilan savdoda jun matolari, hunarmandchilik va dehqonchilikning turli mahsulotlari muhim o'rin tutgan. Bu mahsulotlar o'rniga ko'chmanchi turkiy qabilalardan otlar va xom-ashyo, avvalambor, hunarmandchilik ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan jun, charm, teri olingan. Qirg'izlarning "Manas" dostonida 30 dan ortiq gazlamalarning nomlari keltirilgan bo'lib, ulardan 12 tasi har xil ipak gazlamalaridan iborat. Gazlamalardan tashqari mazkur dostonida Buyuk Ipak yo'li orqali keltiriladigan har xil qimmatbaho toshlar haqida ma'lumotlar ham keltirilgan. Yana "Manas"da oltin turkiy-mo'g'ul, fors-tojik va Xitoy tillarida tilga olinadi. Masalan, "shanshuur" so'zi "oltin yombi"ni anglatadi. Kumush yombi esa "jambi," deb ataladi. Bu yombilar pul sifatida xizmat qilgan. Shuningdek, "Manas"da Buyuk Ipak yo'li bo'ylaridagi shaharlar va qishloqlar tilgan olingan bo'lib, bular qatorida Ok-Beshim, Olay, oltoy, Anjiyan, Arpa, Artish-Baliq (Shimoliy Afg'onistondagi hozirgi Balx shahri), Badaxshon, Barko'l, Bariskan, Gubiy-Shamu (Gobi sahrosi), Darxon, Jarken (Yarkend), Ili, Qashkar, Qoratengin, Qora-Shaar, Maral-Boshi, Lop (Lobnor ko'li), Orxon, Marg'ilon, Samarqand, Talas, Toshkent, Tibet, Chatir Kool, Chuy, Turfon, Farg'ona, Edil Volga daryosi), Ertish (Irtish daryosi) va boshqalar bor [3]. "Manas" dostonida bir qator pul birliklari Xitoycha "shanshuur" "jambi" nomi bilan keltirilgan [4].

Buyuk Ipak yo'lining Farg'ona va Choch orqali o'tgan shimoliy va janubiy shaxobchalari Ustrushonada xududidagi Ilon o'tdi darasi darvozada birlashgan. M.Pardaevning fikricha, Ustrushonadagi Feknan ilk o'rta asrlar rustoqi va bosh shahar Jizzax mazkur kontakt zonasidagi tovar ayirboshlash va pullik savdoning retranslyatorlaridan biri hisoblangan [5]. Jizzaxda qadim zamonlardan buyon ko'psonli rabot va karvonsaroylar joylashgan. Ulardan biri Xudaysar nomi bilan ma'lum bo'lib, ayrim manbalarda uni valiahd Haydar al-Afshin tomonidan qurilganni aytiladi.

Xulosa. Bu voxa, quruq, va o'rtacha o'lka bo'lib, uning tarixiy o'rni va madaniy aloqalari muhimdir. Ustrushona vohasi quyidagi muhim nuqtalarni o'z ichiga oladi: 1. Transmintaqaviy Aloqalar: Ustrushona, qadimdan beri transmintaqaviy yo'nalishlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan joydir. Ustrushona o'lkasining geologik xususiyatlari, suv resurslari, va tabiiy bog'lanishlari bu aloqalarni shakllantirgan. 2. Madaniy Aloqalar: Ustrushona, o'rtacha o'lkalik bo'lsa-da, uning madaniy aloqalari zamonaviy va tarixiy madaniyatlar orasida o'ziga xosdir. Bu yerda qadimiy qo'riqchi va qurama san'ati, o'ziga xos madaniylik va adabiyotlar o'rni egallagan. 3. Ijtimoiy Aloqalar: Ustrushona, nomadik va o'rtacha o'lkalik xalqlar orasida ijtimoiy aloqalarni o'z ichiga olgan joydir. Bu yerda o'lkada yashovchi xalqlar, ularning madaniy va ijtimoiy almashinuvi, va o'zaro ta'sir o'rin olgan.

Ustrushona o'lkasining transmintaqaviy, madaniy, va ijtimoiy aloqalari, uning tarixiy o'rni va tabiiy xususiyatlari bilan bog'liqdir. Bu o'lkada yashovchi xalqlar o'rtasidagi madaniy almashinuvlar, tarixiy yodgorliklar, va ijtimoiy o'zaroq munosabatlar o'ziga xosdir. Ustrushona, O'zbekistonning unikal o'lkalari orasida o'ziga xos joyga ega bo'lib, uning tarixiy va tabiiy bog'lanishlari o'zini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Жуков В.Д. Находка сестерция Нерона в кушанском слое в Южном Узбекистане // Эпиграфия Востока. – Вып.ХГГГ. -М.1960 – С.125-127.
2. Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом шёлковом пути. – Алма-Ата, 1991, – С.10.
3. Караев О. Северная дорога Великого шёлкового пути //Взаимодействие кочевых и оседлых культур. Указ.раб. – С.75.
4. Молдобаев И.Б. Великий шелковый путь в культуре кыргызского народа.: Указ. сборник. – С.84-85.
5. Пардаев М. Джизак - торговый пункт на Великом шелковом пути // Там же. – С.90.

UO'K 726.5 (574+510)

FARG'ONA VODIYSINING XRISTIAN DINIY ME'MORCHILIGI (XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARI)

D.N.Abduvohidov, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. O'rta Osiyoning tabiiy resurslari va qadimiy madaniy merosiga boy hududlaridan biri bo'lgan Farg'ona vodiysi ham bir vaqtlar xristian cherkovlari hamda "yangi" shaharlar qurilishi faol olib borilgan hududlardan biri bo'lgan. Ushbu maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan Farg'ona vodiysining yirik shaharlarida "yangi" shahar qismlari, xristian (pravoslav) cherkovlari va soborlarining qurilishi haqida ma'lumotlar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Xristianlik, Turkiston, Rossiya imperiyasi, Yangi Marg'ilon, Andijon, Namangan, Qo'qon, Aleksandr Nevskiy, Sakovich, Sergey Radonejskiy.

Аннотация. Ферганская долина, один из богатых природными ресурсами и древним культурным наследием регионов Центральной Азии, когда-то была одним из регионов, где активно велось строительство христианских церквей и «новых» городов. В данной научной статье представлены сведения о строительстве Российской империей в конце XIX - начале XX веков «новых» частей города, христианских (православных) церквей и соборов в крупных городах Ферганской долины.

Ключевые слова: Христианство, Туркестан, Российская империя, Новый Маргилан, Андижан, Наманган, Коканд, Александр Невский, Сакович, Сергей Радонежский.

Abstract. Fergana Valley, one of the regions rich in natural resources and ancient cultural heritage of Central Asia, was once one of the regions where the construction of Christian churches and "new" cities was actively carried out. This scientific article presents information about the construction of "new" parts of the city, Christian (orthodox) churches and cathedrals in the large cities of the Ferghana Valley by the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries.

Key words: Christianity, Turkestan, Russian Empire, New Margilan, Andijan, Namangan, Kokand, Alexander Nevsky, Sakovich, Sergey Radonejskiy.

XIX asrning oxirgi uchdan birida O'rta Osiyoda xristian jamoalari qayta paydo bo'la boshladi. Bu Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va mintaqada "rus" shaharlari va aholi punktlarining jadal qurilishi bilan bog'liq edi. Bir vaqtlar qudratli Qo'qon xonligining bosib olingan hududlarida rus podshosi Aleksandr II ning buyrug'i bilan 1876-yilda Farg'ona viloyati tashkil etilgan. Uning qadimiy savdo va hunarmandchilik markazlari – Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Andijon, Chust va O'sh yangi viloyatning tuman markazlariga aylantirildi. Ularda shaharning Yevropa – "rus" yoki "yangi" qismlari qurilishi boshlandi. Qurilishlarning o'ziga xos tomoni shundan iborat ediki, ular Yevropa tipidagi yuqori sifatli binolar bilan oldindan tuzilgan muntazam rejalar asosida qurilgan edi [2,134-bet]. Shunday qilib, Yangi Marg'ilon (1907 yildan – Skobelev, hozirgi Farg'ona), Andijon va Namangan shaharlarining "yangi" qismi rejaları radial-yoyli ko'chalar tizimiga asoslangan bo'lib, ularda qal'adan to'g'ri yo'llar tarqalib, ko'ndalang yoy ko'chalari bilan tutashgan edi. Bu albatta birinchi o'rinda harbiy tomondan hisobga olingan edi. Ya'ni, agar dushman ushbu ko'chalar bo'ylab harakatlansa, radial ko'chalarni ko'rish va o'qqa tutishni osonlashtirardi.

Dastlab Turkiston o'lkasini zabt etish davrida rus qo'shinlari uchun oddiy chodirlardan cherkov sifatida foydalanilgan. Shaharlarning "yangi" qismi barpo etilishi davrida esa mavjud mahalliy inshootlar vaqtincha cherkov sifatida ishlatilgan [1, 2-bet]. Masalan, Qo'qonda Xudoyorxon saroyining bir xonasidan Avliyo Konstantin va Yelena cherkovi sifatida 32 yil, ya'ni 1908-yilgacha shu holatda ishlatilgan. XIX asrning 80-yillarigacha podsho hokimiyatidan cherkovlar qurishga ruxsat berilgan. Bular Toshkent va Samarqandning birinchi cherkovlari (1868), shuningdek, Farg'ona vodiysining O'sh shahrida 1877-yilda qurilgan dastlabki ibodat uyi edi. Keyinchalik qurilish qoidalari ikkita majburiy qoidaga rioya qilishi belgilab qo'yildi: a) pravoslav cherkovlari albatta pishgan g'ishtdan qurilishi kerak; b) va bu qurilishlar Turkiston yeparxiyasining talab va takliflari bilan amalga oshirilishi lozim.

Farg'ona vodiysi pravoslav diniy me'morchiligida quyidagi turdagi inshootlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Shahar bo'ylab pravoslav cherkovlari.
2. Harbiy cherkovlar (harbiy bo'lim yo'nalishi bo'yicha).
3. Ibodat uylari (kichik, ko'pincha bir kamerali binolar).
4. Chapellar (asosan qabristonlarda) [2, 135-bet].

Birinchi va ikkinchi turdagilar umumiy arxitektura, rejalashtirish va dizayn xususiyatlariga ega bo'lgan. Farg'ona vodiysidagi barcha shahar va harbiy pravoslav cherkovlari reja bo'yicha to'rtburchak shaklda bo'lib, sharqqa tomon qirrali uslubda qurilgan. Cherkovlar asosiy ibodatxona, ikkita kichikroq ibodatxonalar, yerto'lada joylashgan dahliz va tepasida qo'ng'iroq minorasi o'rnatilgan ayvondan iborat edi. Mahalliy seysmik hodisalar paytida muhim ahamiyatga ega bo'lgan pollarning og'irligini yengillashtirish uchun qo'ng'iroq minorasi va gumbaz barabanlari ko'pincha yog'ochdan qurilgan. Gumbazlar, butun tom kabi, lavhadan qurilgan va yog'li bo'yoq bilan qoplangan. Fasadlarning g'ishtli tuzilishi oq rangli gips detallari bilan bezatilgan. Cherkov jihozlari, qo'ng'iroqlarning deyarli barchasi Rossiyaning Yevropa qismidan olib kelingan. Faqat Qo'qon va Namangan shahar soborlari uchun eski mis to'p va multiqlardan qo'ng'iroqlar yasalgan.

Cherkovlarni qurishda asosiy foydalaniladigan mahsulot – toshlar rus me'morlari rahbarligida mahalliy hunarmandlar (ustolar) tomonidan amalga oshirilgan. Buni misol tariqasida O'rta Osiyoda an'anaviy arkli inshootlar qurish san'atidan Qo'qondagi cherkov qurilishida qo'llanilganligida ko'rish mumkin. Shuningdek, o'sha vaqtda cherkovlar chetdan olib kelingan qurilish materiali yo'qligi sababli loyihalashtirilgan temir-beton arklar g'ishtli arklar bilan almashtirilgan. Rossiya imperiyasi shaharsozligida cherkovlar doimo muhim kompozitsion ahamiyatga ega bo'lgan. Misol uchun, shahar sobori yonida eng katta markaziy maydon joylashgan. U yerda yorqin badiiylik va hukmronlik muhiti sezilib turar, atrofdagi joylashgan binolar esa diqqatga sazovor ko'rinishda bo'lgan. Qo'qon, Andijon va Namanganda ham xuddi Rossiya imperiyasining markaziy qismidagi shaharlari kabi ko'chalarning deyarli barchasi katta cherkov yoki soborga olib borgan.

Imperiya mustamlakachiligi davrida, Farg'ona vodiysidagi eng katta – 700 kishiga mo'ljallangan Yangi Marg'ilonidagi Aleksandr Nevskiy nomidagi cherkov bo'lgan. Me'mor I.R.Sakovich loyihasi bo'yicha 1890-1899-yillarda qurilgan cherkovning umumiy o'lchamlari

35x18,6 metr. Ushbu cherkov Farg'ona viloyati harbiy gubernatorining uyi ro'parasida, psevdovizantiya uslubida pishiq g'ishtdan qurilgan [2, 136-bet]. Dastlab ushbu cherkov loyihasining muallifi akademik I.S.Kitnerga tegishli bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor edi. [3, 62-bet] Lekin Sankt-Peterburg tarixiy arxivida saqlanadigan ushbu cherkovga tegishli tarixiy manbalarda "Loyihalashtiruvchi Sakovich." deb yozilganligi yuqoridagi ma'lumotni rad etadi. Cherkov ibodatxonasi o'rtasida dubulg'a shaklidagi gumbaz qad rostlagan. Cherkovga g'arb tomondan kirish eshigi tepasida, kichikroq shakldagi qo'ng'iroq minorasi joylashgan. Binoning janubi-sharqiy devori tomonda, ushbu cherkov asoschisi va birinchi rektori Afanasiy Rishkin (1896-yilda vafot etgan) dafn etilgan joy (qabr va qabr toshlari) joylashgan.

Aleksandr Nevskiy nomidagi cherkovning arxitekturasi juda chiroyli va xilma xilligi yuqori bo'lgan. Shuningdek, bu yerda katta badiiy ahamiyatga ega bo'lgan piktogramma - Avliyo Aleksandr Nevskiy va Qutqaruvchi Xudoning onasi tasviri mavjud edi [4, 463-bet]. Ushbu tarixiy inshoot Sovet Ittifoqi davrida, 1936-yilda vayron qilingan. Andijon (Avliyo Sergey Radonejskiy nomidagi 300 kishilik), Namangan (Mixail Arxangel, 300 kishilik) va Qo'qon (Avliyo Konstantin va Yelena, 500 kishilik) cherkovlari arxitektorlar I.R.S.V.Lexanov va O.Vasilyev tomonidan o'lka uchun yangi usulda (ehtimol, asosiy qurilish materiali yog'ochdan foydalanish loyihasi asosida) ishlab chiqilgan. Keyinchalik yuqoridagi loyihalarga mutaxassislarning, avvalo yeparxiya hokimiyati, shuningdek, mashhur arxitektor V.S. Geynselmanning tavsiya va ko'rsatmalari asosida tegishli o'zgartirishlar kiritildi.

Namangan sobori loyihasi uchun 1896-yilda qurilgan to'rt ustunli Andijon cherkovi asos qilib olingan. Andijon va Namangan cherkovlari tepasida baland tomning o'rtasida yog'och nog'ora ustida to'sinsimon metall gumbaz va markaziy kirish tomonda – qo'ng'iroq minorasi tepasida kichik gumbaz o'rnatilgan. Ularning o'lchamlari taxminan 25,1x23,5 metr, gumbaz bilan balandligi esa 23,5 metr bo'lgan. Qo'qonda shahar sobori qurilishi ishlari nafaqat qiziqarli, balki ma'lum darajada Farg'ona vodiysidagi rus diniy me'morchiligiga xosdir bo'lgan. 1905-yilda uzoq surishtiruv, ariza va yozishmalardan so'ng Qo'qonda O. Vasilyev loyihasi bo'yicha shaxsiy mablag' va 75 ming so'mlik smeta hisobidan 400 o'rinli cherkov qurilishi boshlandi. Uning arxitekturasi tarkibi jihatidan ancha sifatli va mustahkam bo'lib, o'lchamlari Andijon va Namangan soborlarinikidan ham kattaroq bo'lgan. Qo'qon cherkovining o'rta qismida, yuqoriga ko'tarilgan beshta cho'zilgan gumbaz – markazda kattaroq va uning atrofida kichikroqlari joylashgan.

O. Vasilev ushbu loyihaga quyidagicha tushuntirish beradi: "Xudoning mo'jizaviy Onasi nomidagi cherkov" o'zida, XVII asr rus me'morchiligi yodgorliklarining eng tipiklari jumladan, Ostankino qishlog'idagi cherkov, Tolchkovodagi Ioann cherkovi, Korovnikidagi Ioann Zlatoust cherkovlarining ma'lum bir eng elementlarini aks ettirgan. Qo'qon cherkovi tashqi tomondan maxsus qizil qoplamali pishiq g'ishtlar bilan bezatilgan, ushbu g'ishtlar imperiyaning markaziy qismidan olib kelingan. Qolgan joylariga esa oq rangli Yangi Marg'ilon g'ishtidan foydalanilgan. Pollarida metlax plitkalaridan foydalanilgan. Kirish eshiklari Moskvadagi mashhur Uspenskiy sobori eshiklariga o'xshaydi.

Qurilish jarayonida temir-beton o'rniga pishiq g'ishtdan "gumbazli pastki va yuqori aylanal arklar" qurilgan bo'lib, bularni qurishda o'zbek ustalarining mahorati katta rol o'ynagan [2, 139-bet]. 1908-yilda Qo'qon cherkovining binosi qurib bitkazildi va muqaddaslashtirildi. Ammo cherkovga tegishli qo'ng'iroqlar hali mavjud bo'lmagan. 1906-yilda ushbu cherkov ruhoniysi Venedikt Bagryanskiy qo'ng'iroq yasash uchun Xudoyorxonning Qo'qon saroyidan foydalanilmayotgan mis zambaraklarni so'rab Farg'ona viloyati harbiy gubernatoriga bir necha bor murojaat qiladi. Faqat 1910-yil may oyida harbiy gubernatordan ruxsat olinadi va mis to'plardan cherkovga mos keladigan kichikroq shakldagi qo'ng'iroqlar yasaladi. Ushbu tarixiy inshoot ham Sovet Ittifoqi davrida, 1934-yilda buzib tashlangan.

Turkiston o'lkasida nafaqat oddiy balki harbiy cherkovlar ham qad rostlagan. Ular XX asrning boshlarida, imperiya Bosh shtabida harbiy cherkovlar uchun loyihalarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan maxsus komissiya tashkil etilganda paydo bo'ldi. Ushbu turdagi cherkovlar aniq va juda oqilona rejalashtirish tuzilishiga ega bo'lgan va odatiy shahar soborlarining "dunyoviy" ko'rinishdagi shakllari va bezaklaridan farqli o'laroq, o'zida ko'proq uyg'unlik va jiddiylikni aks

ettirgan. Farg'ona vodiysida ikkita shunday yodgorlik qurilib, saqlanib qolgan. Ulardan biri muqaddas, arxistratig Mixail nomidagi shahar harbiy cherkovidir. U 1910-yilda hozirgi Qirg'iz Respublikasining O'sh shahrida qurilgan. Imperiya Bosh shtabi Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan ushbu harbiy cherkov faqat hashamat va bezatish bilan emas, balki keng va tejamkorligi bilan namunali loyiha sifatida shaxsan imperator Nikolay II tomonidan ma'qullangan. [4, 479-bet]. Ushbu turdagi ikkinchi bino - Muqaddas Nikolay nomidagi Yangi Marg'ilon brigadasi cherkovi bo'lib u 400 kishiga mo'ljallangan. Imperiya Bosh shtabi Komissiyasining loyihasi bo'yicha 1903-yilda qurilgan. Bu pravoslav diniy me'morchiligiga xos bo'lgan inshoot bo'lib, uning g'arbiy qismida chodirli qo'ng'iroq minorasi chiroyli tarzda osmonga qad rostlagan [4, 462-bet]. Yangi Marg'ilon va O'sh harbiy cherkovlarining qo'ng'iroq minorasi hamda katta gumbazlari 1930-yillarda buzib tashlangan. Lekin asosiy binolari yaxshi saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. V.U. Kushelevskiy. Farg'ona viloyati tibbiyot geografiyasi va sanitar yozuvlar materiallari, II jild. – Yangi Marg'ilon. 1881-y.
2. L.I. Jukova. “Markaziy Osiyoda xristianlik tarixi haqida”. Toshkent, “O'zbekiston”. – 1998-y.
3. G.N. Chabrov. “Farg'ona shaharlari tarixidan”. O'ODU materiallari, - Toshkent, 1952-y.
4. G. Sitovich. “Armiya va dengiz floti ibodatxonalari”. Pyatigorsk. – 1913-y.

UO'K 908

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DINIY BAG'RIKENGLIKNING HUQUQIY ASOSLARI YARATILISHI

T.I.Abramatov, o'qituvchi, Toshkent Amaliy Fanlar universiteti, Toshkent
A.Sh.Qurbonnazarov, o'qituvchi, Toshkent Amaliy Fanlar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida diniy bag'rikenglikning huquqiy asoslari yaratishi haqida so'z boradi. Muallif ilmiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud adabiyotlar asosida O'zbekiston Respublikasida diniy bag'rikenglikning huquqiy asoslari yaratishi bo'yicha o'ziga xos jihatlarini o'rgangan va tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, diniy bag'rikenglik, konfessiya, huquqiy asoslar, diniy tashkilotlar.

Аннотация. В данной статье речь идет о создании правовых основ религиозной толерантности в Республике Узбекистан. На основе научных данных автор на основе существующей литературы изучил и проанализировал конкретные аспекты создания правовых основ религиозной толерантности в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: Узбекистан, религиозная толерантность, конфессия, правовые основы, религиозные организации.

Abstract. This article deals with the creation of legal foundations of religious tolerance in the Republic of Uzbekistan. Based on scientific data, the author studied and analyzed the specific aspects of the creation of legal bases of religious tolerance in the Republic of Uzbekistan based on existing literature.

Key words: Uzbekistan, religious tolerance, confession, legal foundations, religious organizations.

Kirish: “Dinlararo bag'rikenglik g'oyasi – xilma-xil diniy e'tiqodga ega bo'lgan kishilarning bir zamin, bir Vatanda, olijanob g'oya va niyatlar yo'lida hamkor va hamjihat bo'lib yashashini anglatadi”. Din qadim-qadimdan aksariyat ma'naviy qadriyatlarni o'zida mujassam etib keladi. Demokratik-huquqiy davlat qurish yo'lini tanlagan O'zbekistonda fuqarolarning e'tiqod erkinligi qonun yo'li bilan kafolatlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida, jumladan, shunday deyiladi: “Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi[1]”

Asosiy qism: 2018-yil holatiga ko'ra esa O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 16 ta konfessiyaga mansub 2222 ta diniy tashkilot hamda O'zbekiston Bibliya kitob jamiyati ro'yxatdan o'tgan. Shundan 2049 tasi Islom dini va qolgan 174 tasi boshqa diniy konfessiyalarga qarashli

tashkilotlardir[2]. Bular qatorida O'zbekiston musulmonlari idorasi, Qoraqalpog'iston musulmonlari qoziyati, Toshkent Islom instituti kabilar ham bor[3]. Mamlakatdagi davlat-konfessiyaviy munosabatlar modelini tavsiflashning asosiy parametrlari sifatida quyidagilar belgilandi:

- 1) din siyosati munosabatlarining konstitutsiyaviy asoslari;
- 2) konfessiyalarning huquqiy holati;
- 3) davlat mafkurasida diniy komponentning mavjudligi;
- 4) diniy tashkilotlarning siyosiy faoliyati;
- 5) konfessiyaga yo'naltirilgan partiyalarning davlat siyosiy tizimidagi o'rni va roli;
- 6) diniy yetakchilarning hokimiyat tuzilmalari faoliyatidagi vakolatlari;
- 7) diniy tashkilotlar va ularning rahbarlari faoliyatini davlat tomonidan moliyalashtirish omili.

Bu mezonlarning mavjudligi diniy siyosatning mohiyatini tahlil qilish va davlat-konfessiyaviy munosabatlar modelini tavsiflash imkonini beradi[4].

O'zbekiston dunyoviy davlat sifatida din bilan o'zaro munosabatda quyidagi prinsiplarga asoslanadi: dindorlarning diniy tuyg'ularini hurmat qilish; diniy e'tiqodlarni fuqarolarning yoki ular uyushmalarining xususiy ishi deb tan olish; diniy qarashlarga amal qiluvchi fuqarolarning ham ularga amal qilmaydigan fuqarolarning ham huquqlarini teng kafolatlash hamda ularni ta'qib qilishga yo'l qo'ymaslik; ma'naviy tiklanish, umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni qaror toptirish ishida turli diniy uyushmalarning imkoniyatlaridan foydalanish uchun ular bilan muloqot qilish yo'llarini izlash zarurati; dindan buzg'unchilik maqsadlarida foydalanishga yo'l qo'yib bo'lmasligini e'tirof etish.

Konstitutsiyada "O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'alarini hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi"[1], deb ta'kidlangan. Bu borada hayotimizda ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Tariximizning eng murakkab, og'ir davrlarida ham ular o'rtasida diniy negizda mojarolar bo'lmagani xalqimizning milliy ongida diniy e'tiqodlarga nisbatan tolerantlik, ya'ni dinlararo bag'rikenglik vujudga kelishiga obyektiv sabab bo'ladi.

Natijalar va muhokamalar: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 12-moddasida: "... ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va ...fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Hech qaysi mafkura davlat mafkurasiga sifatida o'rnatilishi mumkin emas,[1] -deyilgan. Shunga asosan, har bir diniy konfessiya o'z mafkurasiga ega bo'lishi mumkin. Lekin bu mafkurani xalqqa tazyiq bilan singdirishga yo'l qo'ymaslik diniy iymon-e'tiqodga xos tolerantlik vujudga kelishining ob'yektiv sabablardan biridir. Chunki jamiyatimizda diniy tashkilotlar faoliyati xalqimizda milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik va fidokorlikni qaror toptirishga, barkamol insonni shakllantirishga qaratilgan[5].

2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida diniy bag'rikenglikni ta'minlash sohasida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu davrda respublikamizda yashayotgan tili, dinidan qat'iy nazar barcha fuqarolar e'tiqod qilayotgan noisloviy konfessiyalar misolida, ular hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlarda ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, din ishlari bo'yicha qo'mitaning 2004-yilning 1-fevraliga bo'lgan ma'lumotlariga ko'ra respublikamiz bo'yicha faoliyat ko'rsatayotgan 2153 ta diniy tashkilotdan 172 tasi xristian cherkovi 7 tasi yaxudiylar 6 tasi baxoiy jamoasi, 2 tasi Krishnani anglash jamiyati va 1 tasi buddaviylikka mansubligi ham shuning isbotidir. Ya'ni, tarixda brinchi marta Toshkent va O'rta Osiyo Yeparxiyasi Boshqarmasi qoshida Toshkent seminariyasi, Samarqandda esa protestantlar seminariyasi faoliyat ko'rsata boshladi[6].

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida diniy bag'rikenglikni ta'minlash sohasida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. BMT Bosh Assambleyasi 2018-yilning 12-dekabr oyida o'tkazilgan yalpi majlisda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qildi. O'zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan hujjat loyihasi BMTning barcha a'zo davlatlari tomonidan bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi. Mazkur rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi 2017-yil sentyabr oyida BMT Bosh Assambleyasining Nyu-Yorkdagi 72-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surildi[7].

O'zbekiston Respublikasida diniy bag'rikenglikning huquqiy asoslariga ko'ra 2018-yil 16-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3668-sonli Qaroriga muvofiq Qo'mita huzurida faoliyat yuritadigan jamoatchilik-maslahat organi hisoblanmish Konfessiya ishlari bo'yicha kengashning yangi tarkibi tasdiqlandi. Kengash tarkibi 9 tadan 17 ta a'zoga – O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaydi. 2018-yilning 16-aprelida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5416-sonli Farmoni imzoladi.

2019-yil 4-sentyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4436-sonli qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha Qo'mitaning Ichki ishlar vazirligi, O'zbekiston yoshlar Ittifoqi, O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashi bilan jamiyatda vijdon erkinligi va diniy-ma'rifiy muhit barqarorligi kafolatlarini ta'minlash maqsadida mustahkam va doimiy hamkorlikni nazarda tutuvchi yangi tizim joriy etildi. O'zbekiston Islom akademiyasi va Toshkent Islom universiteti negizida O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi tashkil etildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Samarqand, Namangan va Surxondaryo viloyatlarida Akademiya tarkibidagi malaka oshirish Markazi hududiy filiallari tashkil etildi[8]. Bu borada "2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonni rivojlantirishning Taraqqiyot strategiyasi" va "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili" ga oid Davlat dasturida "Konfessiyalararo muloqot va diniy bag'rikenglik – jamiyat barqarorligi garovi" mavzusida xalqaro va respublika konferensiyalarini tashkillashtirish belgilangan[9]. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida so'nggi yillarda diniy bag'rikenglikni ta'minlash sohasida qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, diniy qadriyatlarining asrlar osha bezavol yashab kelayotgani ham ularning bir-birlari bilan yaqin mushtarak maqsadlarga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Chunki dunyodagi dinlarning barchasi ezgulik g'oyalariga asoslanadi, yaxshilik, tinchlik, do'stlik kabi fazilatlariga tayanadi. Odamlarni halollik va poklik, mehr-shafqat va bag'rikenglikka da'vat etadi. Hozirgi zaminda bu g'oya ezgulik yo'lida, nafaqat dindorlar, balki butun jamiyat a'zolarining hamkorligini nazarda tutadi, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., 2019. – B. 8.
2. O'zbekiston Respublikasida diniy tashkilotlarning ro'yhatga olinishi haqida ma'lumotnoma.
3. Ibrohimov A. Dinlararo bag'rikenglik-muvaffaqiyatlarimiz garovi. – Toshkent:Sano-standart, 2013. 87-bet.
4. Saidova S. O'zbekiston yoshlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida din omilining ta'siri: siyosiy tahlil. siyosiy fanlar doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2022. – B. 16.
5. Milliy istiqloq g'oyasi : asosiy tushuncha va tamoyillar. – T.: "O'zbekiston", 2000. 43-47-59-betlar.
6. Millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik – taraqqiyot omili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2003. – B.39.
7. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B. 253.
8. Oblomurodov N, Tolipov F. O'zbekiston tarixi (Oliy ta'lim muassasalari nomutaxassislik yo'nalishlari talabalari uchun darslik). – T., 2022. – B. 265-266.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. // Yangi O'zbekiston. 2022-yil, 1-fevral, №22 (544)

UO'K 327

TURKISTONDA ROSSIYA DAVLAT DUMASIGA SAYLOVLARNING O'TKAZILISHI

R.X.Akbarov, PhD, dots.v.b., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada Turkiston o'lkasida Rossiya Davlat dumasiga saylovlar jarayonining tashkil etilishi, saylov qoidalarining ishlab chiqilishi, saylov jarayonida mahalliy va yevropalik vakillar uchun alohida saylov tizimining tashkil etilganligi, uni o'tkazilishi, mahalliy va yevropalik aholidan saylangan vakillar, vakillarning fraksiyaga birlashishi, Dumada qonun qabul qilinish tartiblari haqida so'z yuritiladi.

Kalit soʻzlar: Davlat dumasi, xalq vakillari, saylov, saylov tizimi, partiyalar, fraksiya, qonun qabul qilish tartibi.

Аннотация. В статье рассказывается об организации процесса выборов в Государственную думу России в Туркестанском крае, разработке правил выборов, установлении в избирательном процессе отдельной избирательной системы для местных и европейских представителей, ее проведении, избрании представителей от местного и европейского населения, объединении представителей во фракции, процедурах принятия законов в Думе.

Ключевые слова: Государственная Дума, народные представители, выборы, избирательная система, партии, фракции, Порядок принятия законов.

Abstract. The article describes the organization of the election process to the State Duma of Russia in the Turkestan region, the development of election rules, the establishment of a separate electoral system for local and European representatives in the electoral process, its conduct, the election of representatives from the local and European population, the unification of representatives in factions, procedures for passing laws in the Duma.

Keywords: State Duma, people's representatives, elections, electoral system, parties, factions, the procedure for passing laws.

Kirish: 1905-yil 11-dekabr kuni qabul qilingan “Davlat dumasiga saylovlar” haqidagi qonun Turkistonda ham ilk bora parlamentchilik borasidagi tajribalar shakllanishiga imloniyat yaratdi. Rossiyada Birinchi chaqiriq Davlat dumasiga Turkiston oʻlkasidan vakillar saylanmagan, chunki Dumaga saylov haqidagi Nizomda Turkistonda alohida qoidalar ishlab chiqilishi koʻzda tutilgan. Bunga sabab, parlamentda milliy oʻlkalar vakillari sonining koʻp boʻlishiga yoʻl qoʻymaslik edi.

Dolzarbli: Demokratik tamoyillar asosi boʻlgan Davlat dumasi va unga mutanosib ravishda saylov tizimining joriy etilishi mamlakatda yuzaga kelgan inailobiy vaziyat, qolaversa chet ellik sarmoyadorlarning qatʼiy talabi edi. Hukumatning bu boradagi pozitsiyasi sababli oʻlkada mahalliy aholi va yevropalik aholi uchun alohida saylov okruglari tashkil etish koʻzda tutilgan. Shu bilan birgalikda, saylovchilar sonida ham nomutanosibliklar boʻlgan. Rossiya guberniyalarida bitta deputat uchun odatda 250 ming saylovchi belgilangan boʻlsa, Fargʻona viloyatida mahalliy aholi uchun 786 ming saylovchi bir deputat saylashi koʻzda tutilgan [31.25].

Metodlar va oʻrganilganlik darajasi: Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan boʻlib, 1906-07-yillar Rossiya imperiyasida chaqirilgan Davlat dumasi, unga tayyorgarlik, jumladan, Turkiston oʻlkasida saylovga tayyorgarlik, saylovlarning kechikishi va sabablari, oʻlkadan saylangan vakillar, oʻlkadan saylangan vakillarning qaysi fraksiyaga mansub ekanligi kabi masalalarning tarixiy aspekti koʻrsatilgan. Bu borada tarixchi S.V.Darchiyeva, T.V.Kotyukova, A.V.Pyaskovskiy, B.D.Seidzade, A.V.Smetanin D.M.Usmanova R.A.Tsiunchik A.A.Andreyevlar chuqur tadqiqotlar olib borgan [1, 2, 4, 6, 8, 9, 13, 31]. Ushbu tadqiqotlarda imperiya hududi boʻylab oʻtkazilgan saylov ishlari tadqiq etilgan boʻlsa-da, Turkiston oʻlkasida olib borilgan ishlar umumiy tarzda koʻrib chiqilgan, xolos. Shuni hisobga olib, ushbu maqolada oʻlkamizda Davlat dumasi saylovlariga tayyorgarlik, uning oʻtkazilishi va natijalari haqida maʼlumotlar berishga harakat qildik.

Tadqiqotni amalga oshirish. Turkistondagi saylov tartibi 1905-yil 6-avgustdagi saylov qonuni asosida ishlab chiqilishi taʼkidlangan [18.60]. Unga koʻra, saylovchilarga rus tilini bilish sharti qoʻyilgan. Ichki ishlar vazirili S.Ye.Krijanovskiy Yettisuv viloyati gubernatoriga yoʻllagan telegrammasida “...rus tilini bilmagan volostdagi vakillarning saylanishi mumkin emas”ligi taʼkidlandi. Yettisuv viloyat komissiyasi bu talabga roziligini bildiradi. Lekin viloyatning 145 volostida atigi 300 nafar rus tilini biladigan odamlar boʻlib, ular ham arang gaplashardilar [11.177]. Ularning aksariyati shaharlarda yashovchi yirik burjuaziya vakillari edi. Shuning uchun vaziyatdan chiqishning yagona yoʻli mavjud qonunni oʻzgartirish orqali saylovni haqiqiy shaklda oʻtkazish mumkinligi taʼkidlangan [11.184]. Lekin bu takliflar inobatga olinmagan va saylov qoidalari oʻzgartirilmagan.

O'lkada rus aholisi kam bo'lsa-da, yevropalik vakillar soni mahalliy aholi tomonidan saylanadigan deputatlar sonidan kam bo'lmasligi kerak edi. Bu masalada Ichki ishlar vaziri P.N.Durnovga taqdim etilgan dastlabki loyihada Turkistondan Davlat dumasiga 15 (7 nafari yevropalik, 8 nafari mahalliy aholidan) vakil saylanishi ko'zda tutilgan edi. Keyinchalik, general-gubernator N.N.Tevyashov (vaqtinchalik – *muallif*) mahalliy aholi uchun 16 mandatni taklif qilgan. Uning o'rniga tayinlangan D.I.Subbotich ham ushbu loyihani ba'zi o'zgartirishlar bilan tasdiqlab, 1906-yil yanvarda D.M.Solskiy boshchiligidagi komissiyaga jo'natadi [4.40-41]. Bu mahalliy ma'muriyat dastlab vakillar tarkibini belgilashda tub aholi umumiy sonining qisman hisobga olganligini ko'rsatadi. Ayni paytda ko'chirilgan yevropalik aholidan vakillar sonini ko'paytirmaslikka harakat qilingan. Chunki o'lkaga ko'chirilgan yevropalik aholi, asosan, inqilobiy kayfiyatda bo'lib, saylov natijalari hukumat istagan natijani bermasligi ham mumkin edi.

Uzoq munozaralardan keyin, 1906-yil 23-aprelda Turkiston o'lkasi uchun alohida saylov qoidalari tasdiqlandi [17.31-33]. Bu haqidagi xabar Toshkentga 1906-yil 2-may kuni yetib keladi va ertasi kuni "Turkestantskie vedomosti" gazetasida e'lon qilindi [6.525]. 1905-yil 11-dekabrda Rossiya Davlat dumasiga saylov to'g'risidagi qonunga ko'ra, Rossiyaning Yevropa qismidagi guberniyalarida 1 nafar deputat uchun 250 ming, chekka guberniyalari uchun esa 350 ming saylovchi belgilangan [2.89]. Turkistonda esa Davlat dumasiga saylovchilar soni hududiy qilib belgilandi. Qoidalarga ko'ra, Turkiston o'lkasidan Dumaga 13 nafar (mahalliy aholidan 6, yevropalik aholidan 7 nafar) deputat saylanishi belgilandi [17.31].

Mahalliy elita vakillari o'zlari uchun ajratilgan deputatlik mandati sonidan norozi edilar. Masalan, M.Behbudiy Samarqand viloyatidan 3 nafar, hech bo'lmasa 2 nafar deputat saylanishi lozimligini ta'kidlaydi [33]. Samarqand shahar aholisi viloyatdan deputatlar sonini ikkita ko'paytirish haqida ariza beradilar. Ammo Turkiston general-gubernatorligi Devonxonasi arizaga javob sifatida qonunni o'zgartirish imkoni yo'qligini sabab qilib ko'rsatadi [4.52].

Saylov qoidalari e'lon qilinishi bilan o'lkada saylovga tayyorgarlik ishlari boshlangan. Samarqand viloyat saylov komissiyasi 1906-yil 1-iyun kuni okrug sudi raisi Prjeslovskiy boshchiligidagi tuzilgan bo'lsa [30.191-192], bunday komissiya Ashxobodda – 12-iyun, Marvda – 15-iyun, Farg'ona viloyatida esa 27-iyunda [4.51] tuziladi. Saylovchilar ro'yxatini tuzishni yakunlash 15-iyulga belgilandi. Sirdaryo va Yettisuv viloyat saylov komissiyalarida jarayon bilan bog'liq barcha ishlar namunali tarzda amalga oshirilgan. Yettisuv viloyatida birinchi chaqiriq Davlat dumasiga saylovchilariga tayyorgarlik 7-iyunda boshlangan. Hatto, 11-iyul kuni uyezdlardagi saylovchilar ro'yxati ham shakllantirilgan [1.308].

Saylovlarni o'tkazish iyul oxiri va avgust oylariga belgilangan. Masalan, Samarqand viloyati bo'yicha Samarqand, Kattaqo'rg'on, Xo'jand, O'ratepa shaharlarida mahalliy aholi o'rtasida saylovning birinchi bosqichi 25-iyulga, volostlardan vakillarni saylash 27-iyulga, uyezd syezdlari esa 28-iyulga belgilangan [22.251].

O'lkada Davlat dumasiga saylovning so'nggi bosqichi Sirdaryo viloyatida – 19-sentabrda, Farg'ona viloyatida – 20-sentabrda, Kaspiyorti viloyatida – 25-sentabrda, Samarqand viloyatida – 1-5 avgust kunlari [20.1], Yettisuv viloyatida – 30-iyulda o'tkazish belgilangan [21.2].

Toshkent shahrida saylov yevropalik aholi uchun ikkita, mahalliy aholi uchun to'rtta uchastka tashkil etiladi. Toshkent shahri bo'yicha yevropalik aholi uchun 1-uchastkadan 13, 2-uchastkadan 27 saylovchi (ruslardan jami saylovchilar 43389 kishi – *muallif*), mahalliy aholi uchun Shayxontohurdan 11, Sebzordan 10, Beshyog'ochdan 9, Ko'kchadan 10 saylovchi (Toshkent shahri bo'yicha mahalliy aholidan jami saylovchi 135964 – *muallif*) saylanishi belgilandi [28.3]. Buxoro amirligi hududida yashovchi rus fuqarolari Kattaqo'rg'on uyezdida saylovchi sifatida ishtirok etadigan bo'ldilar [4.52].

1906-yil 9-iyul kuni esa Davlat dumasini tarqatish haqida podsho manifesti e'lon qilindi. Manifestda Duma davlat asoslariga zarar yetkazish va inqilobiy harakatlarni avj oldirishda ayblanadi [5.14]. Bu xabar Toshkentga 12-iyul kuni yetib keladi va saylov kampaniyasi to'xtatiladi [4.55]. Natijada avgust-sentabr oylariga mo'ljallangan saylovlar ham to'xtatildi va o'lka aholisi vakillari Dumaning birinchi chaqirig'ida ishtirok etishga ulgurmadilar.

Saylovning birinchi sharti saylovchilar ro'yxatini tuzishdir. Davlat dumasiga saylov ishlari boshlanishi bilan o'lkadagi barcha ma'muriy hududlarda saylov ro'yxatlari tuzilgan. Faqat ularni

tuzishda ba'zi kamchiliklar bo'lib, ular ko'proq mahalliy aholi bilan bog'liq edi. Masalan, Kaspiyorti viloyati bo'yicha to'rtta uyezdda yevropalik aholi ro'yxati vaqtida shakllantirilgan, lekin mahalliy aholi ro'yxatini tuzish ishlari cho'zilib ketgan [14.10]. Bu borada Sirdaryo viloyati saylov komissiyasi namunali tarzda ishlagan. Viloyatda 1906-yil aprel oyining oxirigacha saylovchilar ro'yxati o'z vaqtida shakllantirilgan [15.15]. Bunday ro'yxatlarning ba'zilari bizgacha yetib kelgan. Turli taqiqlarga qaramasdan, ushbu ro'yxat tarkibiga kirgan vakillar o'sha davrdagi saylovchilar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi [4.58].

Saylov komissiyasining vazifalaridan biri saylov masalasida tushgan arizalarni tekshirish edi. Saylovchilar ro'yxatidagi xatolar shunchalik ko'p ediki, komissiya ularni tuzatishga va saylov ro'yxati bilan bog'liq turli masalalarda Senatga murojaat qilishga majbur bo'lgan. Murojaatlarning aksariyati ro'yxatdagi xatolarni tuzatish bilan birga fuqarolik ma'muriyatida ishlayotgan harbiylarni ro'yxatga kiritish, saylov varaqalari to'ldirishda rus-tuzem maktablari o'quvchilaridan foydalanish kabi masalalar edi [16.19].

Sirdaryo viloyatidagi saylov komissiyalarining ko'plab bayonnomalari saqlanib qolgan. Shuni ta'kidlash kerakki, aksariyat komissiyalar bayonnomalari o'z vaqtida va sifatli shaklda to'ldirib borilgan, arizalar zudlik bilan ko'rib chiqilgan. Ushbu arizalarning aksariyati saylovchilar ro'yxatidagi xatoliklar bilan bog'liq bo'lgan [18.100-102; 17.188; 27.46, 50, 52; 29.290].

Ikkinchi chaqiriq Rossiya Davlat dumasiga saylovlar imperiya bo'yicha 1907-yil yanvar – fevral oylariga belgilangan [5.40]. Viloyatlardagi saylovlar 27-fevralga [11.179], Yettisuv viloyatida esa 1907-yil 3-aprelga belgilangan [6.529]. O'lkada saylovning turli muddatlarda o'tkazilishi saylovchilar ro'yxatining shakllantirilishi bilan bog'liq edi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, Turkistonda parlamentga saylovlar ilk marotaba bo'lishiga qaramasdan, imkon qadar namunali tarzda o'tkazishga harakat qilingan. Arxiv hujjatlariga ko'ra, saylov komissiyalari tomonidan bayonnomalar o'z vaqtida va sifatli qilib to'ldirib borilgan, arizalar zudlik bilan ko'rib chiqilgan. Masalan, Toshkent shahar Ko'kcha dahasidan Salimboyev, Beshyog'och dahasidan M.A.Muhammedov va V.P.Gavrilovlarning arizalari o'z vaqtida qanoatlantirilgan [25.46].

Shunday qilib, 1907-yil fevral oyi oxirida Turkiston o'lkasi viloyatlarida Davlat dumasiga saylov o'tkazildi. Saylov natijasida Kaspiyorti viloyatidan podsho armiyasi podpolkovnigi Maxtumqulixon, Samarqand viloyatidan Toshpo'lat Abduxalilov, Yettisuv viloyatidan Muhammadjon Tinishpayev (kadet), Sirdaryo viloyatidan yirik chorvador Tleuli Olloberganov, Farg'ona viloyatidan savdogar Solijon Muhammadjonov saylanadi. Yevropalik aholidan viloyatlar bo'yicha quyidagi deputatlar saylanadi: Sirdaryo viloyatidan N.L.Kolendzyan, Yettisuv viloyatidan M.A.Gavrilov, Yettisuv kazak bo'linmalaridan Ya.I.Yegoshkin [6.535-536], Samarqand viloyatidan K.M.Aframovich, Kaspiyorti viloyatidan I.Ye.Mironov [11.177], Farg'ona viloyatidan esa A.P.Drukar [10] (1-jadval).

1-jadval

Turkiston o'lkasidan II Davlat dumasiga saylangan deputatlarning fraksiyaga mansubligi (1-jadval) [32]:

№	Deputatlar	Qaysi fraksiyaga mansubligi
Mahalliy aholi vakillari		
1	Abdurauf Qoriyev	Musulmonlar fraksiyasi
2	Tleuli Olloberganov	Musulmonlar fraksiyasi
3	Toshpo'lat Abduxalilov	Musulmonlar fraksiyasi
4	Solijon Muhammadjonov	Musulmonlar fraksiyasi
5	Maxtumquli Nurberdixonov	Musulmonlar fraksiyasi
6	Muhammadjon Tinishpayev	Kadetlar fraksiyasi
O'lkada yashovchi yevropalik aholi vakillari		
7	V.Nalivkin	Sotsial-demokratlar fraksiyasi
8	K.M.Aframovich	Sotsial-demokratlar fraksiyasi
9	I.Ye.Mironov	Sotsial-demokratlar fraksiyasi
10	M.Gavrilov	Mehnatkashlar (Trudoviklar)
11	I.L.Kolendzyan	Mehnatkashlar (Trudoviklar)
12	A.P.Drukar	Sotsial-inqilobchilar,
13	L.I.Yegoshkin	Kazaklar guruhi

Davlat dumasiga o'lkada o'tkazilgan saylovlar ilk tajriba bo'lganligi sababli, bu borada ba'zi kamchiliklar ko'zga tashlandi. Masalan, saylovchilar ro'yxatini tuzish, targ'ibot ishlari va vakillar saylashda yo'l qo'yilgan kamchiliklar aholi sonining mutanosibligini ta'minlamaslik, fuqarolar kiritgan takliflarni e'tiborga olmaslik, parlamentchilik tajribasining yo'qligi tufayli munosib nomzodlarni tanlay bilmaslik kabi kamchiliklar, shular jumlasidandir.

Shunga qaramay, o'lkada o'tkazilgan Davlat dumasiga saylovlar aholining bu boradagi ko'nikma va malakalarini shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Olingan natijalar tahlili: Birinchi Dumaga musulmonlardan 22 vakil saylangan. Dastlabki davrda musulmon vakillar kadetlar fraksiyasi bilan hamkorlik qilganlar. Buning sababi shundan iborat ediki, kadetlarning fuqarolar uchun umumiy, to'g'ri, teng va yashirin saylov huquqini joriy qilish; cherkov yerlari va xususiy yerlarni davlat hisobiga musodara qilish orqali yersiz va kam yerli dehqonlarga yerlarni bo'lib berish [3.450]; bir palatali parlament tizimi, hukumatning parlament tomonidan saylanishi; umumiy, bepul va majburiy boshlang'ich ta'lim; sudning quyi bo'g'inida saylov tizimini joriy etish tarafdori ekanliklarida edi [7.89]. Bu talablar musulmon deputatlarning talablariga to'la mos edi. Shunga qaramasdan, 1906-yil 21-iyun kuni musulmon deputatlari o'zlarining mustaqil fraksiyalarini tashkil etishga qaror qiladilar. Alohida Musulmonlar fraksiyasi tashkil etish va uning maqsad hamda vazifalari haqida 14-iyul kungi majlisda e'lon qilishga qaror qilindi [8.33-34]. Dumaning tarqatib yuborilishi tufayli fraksiyaning tashkil etilishi rasmiylashtirilmay qoladi.

Dumaning ikkinchi chaqirig'ida ham musulmon vakillar kadetlar bilan hamkorlikni davom ettirdilar. Ushbu siyosiy hamkorlik Dumaga saylovlar arafasida yanada mustahkamlangan. Ammo kadetlarning musulmon vakillar ovozlaridan foydalanganliklari, va'dalarini bajarmaganliklari [9.128], ularning dasturi islom dini qoidalari bilan uyg'un bo'lmaganligi [12.31] musulmon vakillarning alohida, mustaqil fraksiya sifatida shakllanishiga olib kelgan.

1907-yil 27-fevral kuni musulmon vakillarining dastlabki ta'sis yig'ilishi bo'lib o'tadi. Unga ko'ra, musulmon vakillarning asosiy qismi Musulmonlar fraksiyasiga kiradi. Faqat fevral oyining oxiriga kelganda musulmon vakillar o'rtasida agrar, iqtisodiy va ijtimoiy (jamiyatda xotin-qizlar o'rni masalasi – *muallif*) masalalarda g'oyaviy qarama-qarshiliklar vujudga keladi. Natijada K.Hasanov boshchiligida 6 vakildan iborat musulmon deputatlar alohida "Musulmon xizmat toifasi"ga birlashadilar. Shunday bo'lsa-da, ushbu muammo liberal ruhda hal etilib, diniy va milliy masalalarda Musulmonlar fraksiyasi bilan bir pozitsiyada turgan [12.40].

Davlat dumasida qonun qabul qilish tartibi quyidagicha bo'lgan: qonun loyihalari vazirliklar, Davlat Kengashi, Davlat dumasi komissiyalari tomonidan tayyorlanadi [23]. Hukumat tomonidan taqdim etilgan qonun loyihalari Duma tomonidan tasdiqlanganidan so'ng qaytib olinishi mumkin edi [24]. Deputatlar asosiy qonunlardan tashqari, amaldagi qonunlarga o'zgartirishlar kiritishi yoki yangi qonun loyihalarini ishlab chiqish uchun Duma raisiga yozma ariza berishlari mumkin bo'lgan. Arizaga kiritiladigan o'zgartirishlar yoki yangi qonun loyihasi ilova qilinishi lozim bo'lib, arizaga 30 kishi imzo chekkan bo'lsa, rais tomonidan Duma muhokamasiga qo'yilardi. Tayyorlangan qonun loyihasi Vazirlar yoki Boshqarma boshliqlari tomonidan rad etilgan taqdirda, loyiha parlamentning maxsus komissiyasiga qayta ishlash uchun berilardi [26]. Qonunchilik faoliyati tizimiga ko'ra, qonun loyihalarini taklif etish hukumat organlariga (vazirliklar va departamentlar) oid bo'lib, Duma a'zolari esa taklif etilgan qonun loyihalarini ko'rib chiqish bilan shug'ullanardilar. Bunda Dumaning qonunchilik tashabbusi inkor etilmaydi [13.65].

Xulosa: Shunday qilib, Turkistonda Davlat dumasiga o'tkazilgan saylovlar yakunlandi. Tarixiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, ushbu saylovlar turli nohaqliklar bilan emas, aksincha qonuniy shaklda tashkillangan. Saylov jarayonida yo'l qo'yilgan kamchiliklar o'z vaqtida tuzatilgan. Faqat ushbu amaliyot ilk bora tashkillanayotganligi sababli ba'zi xatoliklar o'z vaqtida bartaraf etilmagan. Shu bilan birga, o'lkadan saylanishi lozim bo'lgan vakillarning aholi soniga mutanosib bo'lishi borasidagi talablari rad etilgan. Bu Rossiya markaziy hukumatining shovinistik siyosati natijasi edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Андреев А.А. Организация выборов среди туземного и инородческого населения в первую Государственную Думу // Научный диалог. 2020. №3. – С. 298-316.

2. Дарчиева С.В. Государственная дума Российской империи и вопросы экономического, политического и культурного развития Северного Кавказа (1906–1917 гг.). – Владикавказ, 2015. – 260 с.
3. Законотворчество думский фракций. 1906–1907 гг. Документы и материалы // Фонд изучения наследия П.А.Столыпина, ред.коллегия И.И.Демидов, В.В.Шелохаев. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 756 с.
4. Котюкова Т.В. Туркестанское направление думской политики России (1905 – 1917 гг.). – Москва, 2008. – 201 с.
5. Мусульманские депутаты Государственной думы России. Сборник документов и материалов. – Уфа: Китап, 1998. – 378 с. // Составитель Л.А.Ямаева.
6. Пясковский А.В. Революция 1905 – 1907 гг. в Туркестане. – Ташкент, 1958. – 576 с.
7. Российский парламентаризм: исторический опыт и современные тенденции развития // Всероссийская научно – практическая конференция к 100-летию Государственной думы России. – Казань. 2006. – 279 с.
8. Сеидзаде Б.Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. – Баку, 1991. – 123 с.
9. Сметанин А.В. Институт фракции в Государственной думе Российской империи (1906–1917). Дисс. канд. ист. наук. – Пермь. 2016. – 268 с.
10. Туркестанские ведомости. 1907. 6 марта.
11. Туркестанский сборник. Т. 417.
12. Туркестанский сборник. Т. 423.
13. Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России. (1906-1917). – Казань, 1999. – 164 с.
14. ЎзМА. И-1 фонд. 13-рўйхат. 651-йиғма жилд. 10-варақ.
15. ЎзМА. И-1 фонд. 13-рўйхат. 651-йиғма жилд. 15-варақ.
16. ЎзМА. И-1 фонд. 13-рўйхат. 651-йиғма жилд. 19-варақ.
17. ЎзМА И-1 фонд. 17-рўйхат. 531-йиғма жилд. 31-33-варақлар.
18. ЎзМА И-1 фонд. 27-рўйхат. 395-йиғма жилд. 1-варақ.
19. ЎзМА И-1 фонд. 27-рўйхат. 395-йиғма жилд. 2-варақ.
20. ЎзМА. И-1 фонд. 17-рўйхат. 530-йиғма жилд. 60-варақ, 100-102-варақлар
21. ЎзМА. И-1 фонд. 17-рўйхат. 531-йиғма жилд. 188-варақ.
22. ЎзМА И-22 фонд. 2-рўйхат. 122-йиғма жилд. 251-варақ.
23. ЎзМА. И-36-фонд. 1-рўйхат. 4192-йиғма жилд. 80-варақ.
24. ЎзМА. И-36-фонд. 1-рўйхат. 4192-йиғма жилд. 81-варақ.
25. ЎзМА. И-274 фонд. 1-рўйхат. 3-йиғма жилд. 46-варақ ва орқаси.
26. ЎзМА. И-36-фонд. 1-рўйхат. 4192-йиғма жилд. 81-орқа варақ.
27. ЎзМА. И-274 фонд. 1-рўйхат. 3-йиғма жилд. 46, 50, 52-варақлар.
28. ЎзМА. И-274 фонд. 1-рўйхат. 13-йиғма жилд. 3-варақ.
29. ЎзМА. И-274 фонд. 1-рўйхат. 20-йиғма жилд. 290-варақ.
30. ЎзМА. И-1044 фонд. 1-рўйхат. 1-йиғма жилд. 191-192-варақ.
31. Циунчук Р.А. Государственная дума Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения. Автореф. канд.ист.наук. – Казань, 2004. – 47 с.
32. // تورکيستان ولايتى گزتى. 1907. 17 май.; Государственная Дума. Государственная Дума. Указатель к Стенографическим отчетом, второй созыв, 1907 год: заседания 1-53 (20 февраля – 2 июня 1907 года). – Санкт-Петербург, 1907. – 322 с; Туркестанский сборник . Т. 422.
33. محمود حواجه بيجبودى. По поводу открытия Государственной Думы // تورکيستان ولايتى گزتى. 1906. 2 май.

UO‘K 902.2(575.171)

1945-1950 YILLARDA O‘ZBEKISTON SSR QISHLOQ AHOLISINING IJTIMOYIY HAYOTI, MUAMMO VA ZIDDIYATLAR (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

O.A.Allaberganov, o‘qituvchi, Ma‘mun universiteti, Xiva
<https://orcid.org/0009-0002-8596-0926>

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif tomonidan Sovet davrida O‘zbekistonda qishloq aholisining ijtimoiy hayotida yuzaga kelgan muammolar Xorazm viloyati misolida yoritilgan. Shuningdek, unda Xorazm viloyatida urushdan keyingi dastlabki yillarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o‘zgarishlar, yutuq va kamchiliklar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston SSR, Xorazm, xalq xo‘jaigi, ijtimoiy ta‘minot, qishloq, kolxoz, jamoat yordami kassalari, tibbiyot, xotin-qizlar, bolalar bog‘chasi.

Аннотация. В данной статье автором излагается проблемы, возникшие в общественной жизни сельского населения Узбекистана в советский период на примере

Хорезмской области. Также анализируются изменения, достижения и недостатки в социально-экономической жизни населения в первые послевоенные годы в изучаемой области.

Ключевые слова: Узбекская ССР, Хорезм, народное хозяйство, социальное обеспечение, село, колхоз, фонды общественной помощи, здравоохранение, женщины, детские сады.

Abstract. In this article, the author outlines the problems that arose in the social life of the rural population of Uzbekistan during the Soviet period using the example of the Khorezm region. Changes, achievements and shortcomings in the socio-economic life of the population in the first post-war years in the studied area are also analyzed.

Key words: Uzbek SSR, Khorezm, national economy, social security, village, collective farm, public assistance funds, healthcare, women, kindergartens.

Kirish. Ma'lumki, Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki yillarda O'zbekiston SSRning Xorazm viloyatida qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasi birmuncha og'ir ahvolga tushib qolgan edi. Chunki, hududda urush oqibatida yuzaga kelgan vaziyat tufayli mehnatga yaroqli aholi soni keskin kamayib ketdi. Natijada, urushdan keyin qishloq xo'jaligini tiklash ishlari asosan ayollar, keksalar va o'smirlar zimmasiga tushdi. Bu davrda Xorazm viloyati qishloq xo'jaligi moddiy texnik bazasining juda zaif holatdaligi, shuningdek, 1945-1950-yillarda qishloqlarda rahbar va mutaxassis kadrlar yetishmovchiligi kuzatiladi.

Adabiyotlar tahlili va metod. 1945-1950-yillardagi O'zbekiston qishloq aholisining ijtimoiy hayoti, muammo va ziddiyatlar ko'rib chiqilayotgan Xorazm viloyati misolida alohida mavzu sifatida nihoyatda kam o'rganilgan. Sovet davriga oid "O'zbekiston SSR tarixi" [1], mustaqillik yillarida yaratilgan asarlar va tadqiqotlarda, jumladan, M.Matniyozovning "Xorazm tarixi" [2], Q.Rajabov mas'ul muharrirligida chop etilgan "O'zbekiston SSR rahbariyatining ijtimoiy va siyosiy faoliyati (1945-1983-yillar)" [3] nomli kitoblarda XX asrning 40-50-yillarida Xorazm viloyati qishloq aholisining ijtimoiy hayoti, davrning mavjud muammo va ziddiyatlari qisman bayon qilingan. Shuningdek, o'rganilayotgan davrga oid gazeta, jurnal va arxiv materiallari tadqiqotning manbaviy asosi bo'lib xizmat qildi. 1945 – 1950 yillarda O'zbekiston SSR, xususan Xorazm viloyatidagi qishloq aholisining ijtimoiy hayoti, muammo va ziddiyatlarga oid mavjud manbalarni o'rganish, jumladan ushbu maqolani asoslash jarayonida sinxron usul, qiyosiy tarixiy usul, tarkibiy tahlil kabi usullardan [4] foydalanildi.

Natijalar. O'rganilayotgan yillarda Sovet hukumati aholining ijtimoiy hayotini yaxshilash chora-tadbirlarini ko'rmadi, balki asosiy e'tiborni viloyat qishloq xo'jaligi moddiy texnik bazasini yaxshilash, paxta xomashyosini yetishtirishni urushdan oldingi darajaga ko'tarishga qaratdi. Buning uchun hukumatning bir qator qaror va farmonlari qabul qilindi. Jumladan, 1946-yil 30-avgustda O'zbekiston SSR Oliy Kengashining VIII-sessiyasida "Respublika xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishning 4-besh yillik (1946-1950) rejasi" ma'qullandi. O'sha yili bo'lib o'tgan Xorazm viloyati mehnatkashlar Kengashining XV-sessiyasida viloyat bo'yicha sanoat va qishloq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishning aniq vazifalari belgilab olindi. Buning natijasida 4-besh yillik oxirlariga borib viloyatda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish 1.5 barobarga oshdi, ekin maydonlari 156.5 ming gektarga yetkazildi [5].

1948-yil 19-aprelda SSSR Ministrlar Sovetining "Kolxozlarda mehnatni tashkil etishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish va mehnatga haq to'lashni tartibga solish chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Ushbu qaror kolxozlar faoliyatini yanada mustahkamlashga, ishlab chiqarishda mehnat kunlarining rolini o'sishiga hamda ishchilarning moddiy manfaatdorligini oshirishda muhim rol o'ynadi [1]. SSSR Minstrlar Soveti, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti va O'z KP(b) Markaziy Komitetining "1949-yilda g'o'zani parvarish qilish tadbirlari haqida"gi qarorlarida barcha kolxozlarda pul va natural avanslarni xizmatchilarga har haftada, ishlagan mehnat kuniga qarab berilishini doimiy nazorat qilib turush, pul mablag'lari va mollarni talon-taroj qilish va ularni o'rinsiz sarflash hollariga yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlari ko'zda tutilgan edi.

Ammo, partiya va hukumatning bu boradagi qarorlari Xorazm viloyatining bir qancha qishloq kolxozlarida izchillik bilan bajarilmadi. Viloyatning Gurlan tumani Sotsializm qishloq sovetidagi

“Voroshilov” kolxozida birinchi avans uchun olingan 82 ming so‘m o‘rniga kolxozchilarga atigi 7 ming so‘m tarqatgan. Ikkinchi avansda kolxozchilarga na pul, na g‘alla berilgan. Kolxozda 1948-yil uchun ishchilarga berilishi kerak bo‘lgan g‘alla ham to‘la tarqatilmagan. Marbug‘at qishloq sovetiga qarashli “Karl Marks” kolxozida ishchilarga ajratilgan 132 ming so‘m pulning bor-yo‘g‘i 25 mingga tarqatilgan.

Aytish joizki, ba‘zi kolxoz rahbarlari avans pullarini o‘z manfaatlari yo‘lida sarflab yuborganlar. Jumladan, 1949-yilda Urganch tumani Olauylik qishloq sovetida 18 ming so‘m avans puli talan-taroj qilingan. Kolxozchilar qilgan mehnatlari evaziga atigi 16 ming so‘m bilan “taqdirlangan”. Qoromon qishloq sovetidagi “Oxunboboyev” kolxozida avansga ajratilgan 233 ming so‘mning 40 ming so‘mi boshqa ehtiyojlar uchun sarflab yuborilgan.

Qo‘shko‘pir tumani O‘zbekiyop qishloq sovetidagi “84 polk” kolxozining raisi va uning hisobchisi avans uchun beriladigan 600 kg unni bozorda pullab yuborishgan. Urganch tuman Qoromon qishloq sovetidagi “Stalin” kolxozi rahbarlari ishchi - xizmatchilarning mehnat haqi hisoblangan 800 kg unni bozorda sotganlar. Bunday salbiy holatlar viloyatning Xonqa va boshqa bir qanchar tuman qishloq sovetlarida ham sodir bo‘lgan [7].

Shunga qaramay, yildan yilga qishloqlarning daromadi ko‘payib bordi, bu esa jamoa va davlat xo‘jaliklarida kapital qurilishlarni kengaytirishga imkon berdi. Ushbu jadvaldan ham bilish mumkinki, O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti va O‘zbekiston KP(b) MKning qarorlari asosida kolxozchilar uchun uy-joy qurish rejasi (1949-1951-y.y.) quyidagi miqdorda tasdiqlangan edi [8]:

Yillar davomida	Ming uy hisobida	Bundan tashqari ko‘chib kelgan kolxozchilar uchun (ming uy hisobida)
1949-yil	60.0	23.0
1950-yil	90.0	18.0
1951-yil	120.0	20.0

1949-yilga kelib viloyat qishloq sovetlarida “Kolxozchilarning o‘zaro jamoat yordami kassasini namunaviy tashkil etish” bo‘yicha amaliy choralar ishlab chiqildi. Unda moddiy yordamga muhtoj, mehnat qobiliyatini yo‘qotgan va qariligi sababli ishlashga qurbi yetmaydigan kolxozchilar hamda qishloq kolxozlarida ota-onasiz, qarovsiz qolgan bolalarning jamoat kassalaridan yordam olishlari belgilab qo‘yilgan edi. Bunday kassalar ixtiyoriy ravishda qishloq a‘zolarining jamoaviy yig‘ilishi asosida tashkil qilindi va nizom asosida tasdiqlandi. Ammo, viloyatning Urganch, Yangiariq va Xonqa tumanlarida kolxozchilar uchun ishlab chiqilgan o‘zaro yordam ko‘rsatish jamoat kassalari nizomda ko‘rsatilgan tartibda ishlamagan. Viloyatning birgina Urganch tumani Kirov qishloq sovetidagi “XVII partsyezd” kolxozida tashkil qilingan o‘zaro jamoat yordami kassasida 15 ming so‘m pul to‘planib qolgan, aholiga tarqatilmagan. Vaholanki, boshqa kolxozlarda bo‘lgani kabi bu yerda ham keksa kolxozchilar, nogironlar yetarlicha topilar edi. Jumladan, 1950-yil viloyat ijtimoiy ta‘minot bo‘limi o‘zaro jamoat yordam kassalarini o‘rganish va taftish qilish jarayonida bir qator kamchilik va sustkashlik holatlari aniqlangan, birgina Qo‘shko‘pir tumani o‘rganilish ishlari hisobotlariga ko‘ra, tumandagi 38 kolxozdan 7 tasi o‘zaro jamoat yordam kassasini tuzganligi, lekin ish jarayoni yaxshi xolatda emasligi, kassa hisobida mablag‘lar mavjud emasligi aniqlangan [6].

Yuqoridagiga o‘xshah xolatlar Yuqoribog‘ qishloq sovetiga qarashli “Kuybishev” kolxozida ham mavjud edi. 1949-yil avgust oyida Kolxoz raisi tomonidan qaytarib bermaslik sharti bilan jamoat kassasidan 5 ming so‘m pul olingan. Ajablanarlisi shundaki, 1949-yilda mazkur kolxozda moddiy yordamga muhtoj kishilar va yetim bolalar jamoat kassasidan hech qanday yordam ko‘rsatilmagan. Shunga o‘xshash ziddiyatli vaziyatlar hududning boshqa tuman qishloq sovetlarida ham aniqlangan. Yangiariq tumanida tashkil qilingan 39 ta o‘zaro jamoat yordam kassalaridan faqat 12 tasi faoliyat yuritgan, xolos [9].

Qishloqlarda bu davrda maktabgacha tarbiya muassasalari ishchi va pedagog xodimlariga SSSR Ministrlar Sovetining 1945-yil 3-iyundagi “Bolalar bog‘chalari ishchilarining ish haqini oshirish to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq ish haqi to‘langan. O‘sha yilning 1-sentabriga kelib respublikada tarbiyachi va mudiralar soni 1585 nafarga yetgan, shahar bog‘cha va yaslilarida ularning 1111 nafari, qishloq maktabgacha tarbiya muassasalarida esa 474 tasi faoliyat yuritgan [10].

Chunonchi, 1945-yilda O‘zbekistonda jami 23378 nafar bolalar doimiy bog‘chalarga qatnagan. Ta‘kidlash joizki, paxta dalalari va chorvachilik fermalarida asosiy mehnat ayollar tomonidan bajarilganligini hisobga olsak, ularning ishlab chiqarish va ommaviy ishlarda faol qatnashishlarini

ta'minlashda bolalar bog'chalarining roli ayniqsa, katta edi. Jumladan, Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani, "Oqdarband" QFYda urushdan keyingi yillarda maktabgacha ta'limga ham jiddiy e'tibor qaratildi. Tumanda 1946-yilda davlat rejasi asosida ishlaydigan dastlabki maxsus bog'cha-yaslilar tashkil qilingan bo'lib, bu bog'cha-yaslilar faoliyatining yo'lga qo'yilishida Oyimjon Abbosova, Gulchehra Otajonovlarning xizmatlari katta bo'lgan [11].

1946-yillarda viloyatning qator tumanlarida faoliyat yuritgan bir qancha bog'cha va yaslilarning ishini qoniqarli deb bo'lmasdi. 1946-yil iyul oyiga kelib Xazorasp tumani Shayxyop qishloq sovetidagi "1-May", "Qizil qo'shin" va "Kommunizm" kolxozlarida bog'cha va yaslilarning ish faoliyati to'xtab qolgan edi. "Qizilkuch", "Frunze", "Lenin", "Chapayev" va "Oxunboboyev" nomli kolxozlarda esa ular faqat nomiga, xo'jako'rsinga ishlagan. Tumanning 50 ga yaqin qishloqlarida bog'cha va yaslilar umuman mavjud emas edi [12].

Reja asosida 1947-yilga kelib Xorazm viloyati kolxozlarida jami 97 ta bolalar bog'chasi, 416 ta bolalar maydonchasi, 128 ta doimiy va 372 ta mavsumiy bolalar yaslilari tashkil qilinishi kerak edi. Lekin, mazkur yilning 1-iyunigacha bo'lgan davrda faqatgina 67-ta bolalar bog'chasi, 320 ta bolalar maydonchasi, 56 ta doimiy va 254 ta mavsumiy bolalar yaslilari foydalanishga topshirilgan, xolos [13].

Respublikada mavjud kamchiliklarni bartaraf etish uchun O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1948-yil 16-martda "Kolxoz bolalar maydonchalari ahvolini yaxshilash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi [14]. Qarordagi vazifalarni bajarish yuzasidan O'zbekiston kolxozlarida mavjud bolalar maydonchalarini obodonlashtirish va yangilarini barpo etish ishlari olib borilsa-da, viloyatning ayrim tumanlarida 1948-yilga kelib ham bolalar bog'chalarining holati yaxshilanmadi. Shovot tumanidagi ko'pgina kolxozlar bunga misoldir. Bo'yrachi qishloq sovetiga qarashli "Kommunist" kolxozi bolalar bog'chasiga 22 nafar bola jalb qilinmagan. "G'ayrat", "Qizil oktabr", "Guliston" kolxozlarida ham shunday holat kuzatiladi [15].

1948-yillarda Xonqa tumani kolxozlaridagi mavjud 34 ta bolalar bog'chasidan faqat 24 tasi, 38 ta yaslidan esa 21 tasi ishlab turgan. Muammolar tumanning Qulanqorabog' qishloq sovetidagi "Telman", Nukus qishloq sovetidagi "Ittifoq" hamda K.Marks nomli qishloq sovetining "Komsomol" va "Bolshevik" kolxozlarida ham mavjud [16].

Bunday salbiy noxush holatlar 1949-yilda ham davom etdi. Jumladan, Qo'shko'pir tumanining Xadra qishloq sovetiga qarashli "Kaganovich" nomli kolxozda 30 dan ortiq yosh bolali kolxozchilar bo'lsa-da, bog'cha va yaslilar faoliyati yaxshi tashkil qilinmagan, bog'chalar uchun yer maydonlari ajratilmagan edi [17].

1950-yillarga kelib qishloq aholisining sog'liqni saqlash tizimida bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilishiga qaramay, viloyatning ayrim tuman qishloq sovetlarida ahvol baribir yaxshilanmadi. Jumladan, Xazorasp tumani sog'liqni saqlash muassasalarida 2 ta tug'ruqxona 14 ta tibbiyot, 5 ta akusherlik punktlari va ularda 114 tadan ortiq ishlovchi xodim bo'lishiga qaramay tizimda jiddiy muammolar uchraydi. Tumanning Dehqonbozor va Oshoqjuvondir qishloq sovetlaridagi tibbiyot punktlarida malakali kadrlar yetishmasligi ko'zga tashlanadi [18].

Ma'lumki, O'zbekiston KP(b) Markaziy Komitetining 1945-yil 5-iyuldagi 1088-sonli qarorning 3-moddasining "a" qismiga muvofiq 7 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarni umumiy majburiy ta'limga to'la jalb qilish maqsadida Xorazm viloyat soveti ijroiya komitetining qarori qabul qilinadi. Lekin Ittifoq hukumati tomonidan qabul qilingan bu qaror oradan ko'p vaqt o'tmay o'z kuchini yo'qotdi. Bunga misol qilib, SSSR Xalq Komissarlar Soveti mahalliy, Sovet xodimlarining iltimosi bilan Xorazm viloyati o'lka ijroiya komitetlari va Respublikaning xalq komissarlar Sovetlariga qishloq joylaridagi o'rta maktablarning 5-9-sinflardagi mashg'ulotlar boshlanish vaqtini 1945-yil 1-oktabrgacha kechiktirishga ruhsat berildi va o'quvchilar qishloq xo'jalik ishlariga jalb qilindi [19].

Muhokama. Viloyat qishloqlarida g'o'za parvarishining yuqori sur'ati va sifatini ta'minlashda xotin-qizlarni mehnati alohida ahamiyatga ega edi. Chunki ular kolxoz ishlab chiqarishining asosiy kuchlaridan biri hisoblangan. Biroq, Xazorasp tumanining bir qator kolxozlarida xotin-qizlar mehnatiga yetarli baho berilmadi, yosh bolali ayollariga qulay ish sharoitlari yaratilmadi. Jumladan, Said qishloq sovetidagi "Stalin" kolxozida 50 dan ortiq yosh bolali kolxozchilar borligiga qaramasdan

kolxoz rahbariyatining beparvoligi oqibatida bolalar muassasalari ishga tushirilmagan [20]. Bu kabi muammolar Xorazm viloyatining ko'plab tuman qishloqlarida mavjud edi. Eng achinarlisi, yosh bolali ayollar o'z bolalarini paxta dalalariga olib chiqib, paxta terishga majbur bo'lganlar. Bu esa o'z navbatida yosh go'daklarning ko'plab kasalliklarga chalinishiga, hatto ularning o'limiga sabab bo'lgan. Ayollar va bolalar o'limi sonining oshishiga erta bahordan ularning zaharlangan dalalarda og'ir mehnatga tortilishi, tug'ruqdan oldin va keyingi ijtimoiy ta'til kunlarining qisqaligi, tug'ruqxonalarning sonining joylarda cheklanganligi hamda akusher-ginekologlarning yetishmaganligidir [21].

Shunday bo'lsa-da, respublika aholisining yarmidan ko'prog'ini tashkil etuvchi ayollarning qishloq xo'jaligidagi salmog'i yildan-yilga ortib bordi. Ular kolxozchilar yillik o'rtacha sonining 49 foizini tashkil etgan. Ayniqsa, Xorazm viloyati kolxozlarida ayollarning salmog'i yuqori edi. Qishloq ayollarining asosiy vazifasi oilaga g'amxo'rlik bo'la turib, ular og'ir jismoniy mehnatga tortildi. Zaharli dorilar sepilgan paxta dalalarida 10-12 soatlab ketmon chopish, bir so'z bilan aytganda, paxta monokulturasining salbiy ta'siri tufayli xotin-qizlar va go'daklar ham turli kasalliklarga chalindilar.

Xulosa qilib aytganda, o'rganilayotgan davrda viloyatning ko'pgina qishloqlarida onalar va bolalarning yuqumli kasalliklarga chalinishi hatto Ittifoq darajasidan ham yuqori bo'lgan. Buning asosiy sababi, paxta dalalarida ko'plab turdagi zaharli ximikatlarning qo'llanilishi, bolalarga xizmat ko'rsatuvchi bog'chalar va yasllilar, aksariyat davolash profilaktika muassasalarining moddiy-texnik jihatdan yetarlicha jihozlanmaganligi, dala sharoitida shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilmaslik hamda ko'plab qishloqlarda yuqumli kasalliklar shifoxonalarning yo'qligi sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston SSR tarixi. 4-jild. - T.: "Fan", 1971. 217-218-b.
2. Matniyozov M. Xorazm tarixi. 2-jild. - Urganch.: 1997. 173-b.
3. Rajabov Q. O'zbekiston SSR rahbariyatining ijtimoiy va siyosiy faoliyati (1945 - 1983 yillar). - T.: "Fan", 2020.
4. Shadmanova S. Tarix tadqiqotlarining metodologiyasi va zamonaviy usullari. - T.: "Barkamol fayz media" nashriyoti, 2018. 70-b.
5. Matniyozov M. Xorazm tarixi. 2-jild. Urganch: Xorazm taxririyaat-nashr bo'limi.1997, 173-174-b.
6. Xorazm viloyat arxivi. 170 – fond, Xorazm viloyat ijtimoiy ta'minot bo'limi hisobotlari. 1 - ro'yhat, 17-jild. 184-b
7. "Xorazm haqiqati". 1949-yil 26-iyun. № 124 (5964). 3-b.
8. "Xorazm haqiqati". 1949-yil 23-avgust. № 165 (6025). 3-b.
9. "Xorazm haqiqati". 1950-yil 4-yanvar № 4 (6121). 3-b
10. Tishabayeva I. 1946-1991-yillarda O'zbekiston maktabgacha tarbiya muassasalari tarixi (Andijon, Namangan, Farg'ona oblastlari misolida). Tarix fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. Avtoreferati. - Andijon.:2023, 18-20-b.
11. Matnazarov X, Quryozov Sh. Oqdarband tarixi. - Urganch.: 2011, 64-b.
12. "Xorazm haqiqati". 1946-yil 27-iyul № 146 (5225). 2-b.
13. "Xorazm haqiqati". 1947-yil 6-iyun № 110 (5445). 2-b.
14. Ишанходжаева О. Педагогические основы становления и развития общественного дошкольного воспитания в Узбекской ССР (1924-1980 гг.) Дисс. на соиск. уч. степ. докт. пед. наук. - Ташкент, 1990. С. 93.
15. "Xorazm haqiqati". 1948-yil 13-noyabr № 225 (5826). 3-b.
16. "Xorazm haqiqati". 1948-yil 20-oktabr № 209 (5810). 3-b.
17. "Xorazm haqiqati". 1949-yil 13-aprel № 72 (5932). 3-b.
18. "Xorazm haqiqati" 1950-yil 6-oktabr № 199 (6316). 4-b.
19. "Xorazm haqiqati". 1945-yil 31-avgust № 170 (4995). 2-b.
20. "Xorazm haqiqati". 1952-yil 6-iyun № 111 (6744). 4-b.
21. Abdurahimova Sh. O'zbekiston SSRda aholi salomatligi va tibbiy xizmat muammolari (1941-1991- yillar). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. Avtoreferati. - T.: 2023, 8-b.

UDK: 1(904)

SOME COMMENTS ON THE ECONOMIC FACTORS OF URBAN DEVELOPMENT CULTURE IN THE LOWER AMUDARYA AREA

M.I. Atajanov, teacher, Urgench State University, Urgench

Annotatsiya: Maqolada Janubiy Orolbo'yidagi ilk shaharlarning shakllanishidagi asosiy omillarni tahlil qilish bilan bog'liq masalalar yoritilgan. Aholi joylashuvining geografik va ekologik

sharoitlarida oddiy aholi punktlaridan tortib, aholi punktlarida qurilish bilimlarini aks ettirishgacha bo'lgan iqtisodiy omillar hisobga olinadi.

Kalit so'zlar: *Qanxadaryo, Tunidaryo, Dovdon, Ko'zalikir, Guldursun, Tuproqqal'a, Meshekli, Uchchak yodgorliklari.*

Аннотация: *В статье освещены вопросы, связанные с анализом основных факторов формирования первых городов на побережье Южного острова. Экономические факторы учитываются в географических и экологических условиях расселения населения, от простых поселений до отражения строительных знаний в поселениях.*

Ключевые слова: *Канхадарья, Тунидарья, Довдон, Козаликир, Гульдурсун, Тупроккала, Мешекли, памятники Учочак.*

Abstract: *The article describes the issues related to the analysis of the main factors in the formation of the first cities in the South Aral Bay region. Economic factors from simple settlements to the reflection of construction knowledge in settlements are considered in the geographical and ecological conditions of population settlement.*

Key words: *Kankhadaryo, Tunidaryo, Dovdon, Ko'zalikir, Guldursun, Tuproqkala, Meshekli, Uchochak monuments.*

Introduction. Research on urban planning in ancient Khorezm began mainly in the 20th century and is still ongoing. To date, the study of the topic can be divided into the following chronological periods based on the nature of the research and the level of publication: 1) the first half of the 20th century; 2) the first half of the 20th century; 3) Learning science during independence; 4) Interpretation of the problem in foreign historiography.

Literature review. Researchers of the history of cities on a global scale first analyzed scientific information about urban planning in the 20th century. In the 1930s, Australian scientist W. Gordon Childe studied the transformation of villages into cities and its specific aspects. He analyzed the results of archaeological research based on the theoretical methods of social sciences and equated the emergence of the city with a revolution. He described the city in the work "Man Makes Himself" published in 1936 [1]. In 1950, "The Urban Revolution"[2] further developed this idea and showed 10 characteristics of the city.

Child's definition of cities is general and widely used by researchers. The concept put forward by Childe also reflected the process of the transformation of villages based on agriculture into cities.

Academic archeologist A. Askarov shows that three factors must be present in the formation of cities[3]:

B. Eshov shows that conditions are the main and important factors of the emergence of the first cities:

1. The expansion of villages (locations) according to the population.
2. Beginning of population stratification in villages (addresses).
3. Centralization of labor and deepening of labor activity.
4. Specialization of labor as a necessary condition for meeting new needs[4].

Five external characteristics of the city were shown in the research work of A. Askarov[5].

The presence of an arch and a city square in the city square

1. Having dense houses and defensive walls of the population
2. In the part of the city arch, the composition of a monumental building, that is, the residence of the head of the city community

3. Presence of a synagogue in the city square

4. Professional formation of various craft sectors in the city.

In the studies of T.Sh. Shirinov and B.J. Eshov [6] the following is reflected:

Analyzing the issues of the appearance of cities, the textbook "Archeology" published by N.A. Egamberdieva points out the following external features:

1. Tall buildings - arches, temples and densely built houses of the population;
2. Tower, strong gate, high, thick defensive walls with battlements;
3. The city should have wide streets and a sewage system[7].

Although the written sources of ancient times do not provide information about how cities should be, general information about cities is given. The governing body of the state is also mentioned in the city area. This shows that the area identified as the central city as a result of archaeological research has also been proven in written sources.

Research methodology. In general, the culture of urban planning in ancient Khorezm provides important information about the presence of large rivers, waterways and water transfers in the region. During our research, we used data based on the method of comparative historical analysis.

In recent years, researches conducted on the basis of the information of ancient times served to expand the historiography of the subject. The introduction of information from the ancient Khorezm sources into scientific circles brought certain changes to the views related to urban planning in Khorezm. In particular, new interpretations and comments of information about cities and fortifications in the Lower Amudarya regions began to be found in the sources of the ancient Khorezm state from the VII-VI centuries BC [8.2007].

Analysis and results. Studies were conducted to study the factors that created the conditions for the emergence of urban planning culture in the ancient Khorezm region. Nevertheless, traces of urban development in the Lower Amudarya region have not been seriously studied as a scientific topic, and the problems in this area have not been studied as a single monographic study.

The formation of cities is one of the indicators of human development. Although the process of the formation of the city has its own characteristics for each region, it also has common aspects:

First of all, it is important to have the natural resources of the area, that is, fresh water, fertile soil and favorable climatic conditions for human habitation.

Second, the land is fertile and has the potential to grow agricultural and food crops. This is an important factor in ensuring the well-being of the population.

Thirdly, convenient geographical location, that is, proximity to water and trade routes. This will allow the city to develop further.

Fourth, the territory must be naturally defended. In this case, it is important to protect the city from external enemies with hills, rivers, mountains, ravines or other natural barriers.

Fifth, there must be a reason for people to gather together. It could also be a religious center or a gathering place for artisans.

All five of these common factors may or may not be present in the formation of early cities. Sometimes the existence of one factor also leads to the creation of a city. For this reason, each city has its own history of formation. This is determined by the circumstances.

By analyzing the geographical conditions of ancient Khorezm, i.e. water supply, soil fertility and climate, we can show the basis for the emergence of the first cities in this area. With this, we will have the opportunity to give an objective assessment of this process.

The territory of ancient Khorezm today includes the northeastern part of Turkmenistan, the Republic of Karakalpakstan and Khorezm regions. Geographically, in the south, Birota (Darganota) reached the Aral Sea in the north, Sarikamish basins and upper Uzboy in the west, and southern Okchadarya deltas in the east.

The Khorezm oasis is located in the lower reaches of the Amudarya. Depending on the nature of the Amudarya water supply to the region, it has been appropriated by humans. The water regime and dynamics of different geological and historical periods created the historical-geographical map of the region. L. Berg with the historical dynamics of Amudarya water in the middle of the 20th century - [8], K. Markov - [9], S.P.Tolstovs [10] conducted research. The main reason for this was the acceleration of the desertification process of the lower reaches of the Amudarya. Geomorphologist AS Kes, scientific worker of the Khorezm expedition, conducted fundamental research on the formation of the natural-geographical state and anthropogenic landscape of the lower Amudarya basin in different geological periods.[11]. The history of irrigation facilities in ancient times was conducted by Ya. Ghulomov and VB Andrianov [12].

During this period, the herdsmen who founded the Meshekli and Uchochak monuments lived in the desert regions of South Khorezm. For this reason, it was not difficult for the population from the south to occupy the areas with fertile soil. With the increase of the population, the population

spread over the vast areas of southern Khorezm. Even this area was not subject to the Achaemenids. BC During the 6th-5th centuries, they developed the culture of urban planning based on the local memory style.

The question of the formation of the first city in the northwestern part of ancient Khorezm is also one of the controversial issues among researchers. BC In the 8th-7th centuries, the inhabitants of the Kuysoy culture, who mastered the Sarikamish basin, founded the first city - Kozalikir - on the banks of the Chirmonyob canal. These settled pastoral tribes were also engaged in agriculture. In order to protect their livestock, they built a fortress with permanent defense around it. A large part of the interior of the fort is an empty area, and it is very likely that they used it as a corral by bringing their cattle into it.

This, the northwestern part of ancient Khorezm was occupied by the Achaemenids and was part of the XVI satrapy. Although this area paid a lot of tribute to the Achaemenids, in 1000 BC. Economically developed in VI-V centuries.

The period of development of urban planning culture in ancient Khorezm was the ancient period, that is, millennium BC. From the IV century to the IV century AD. During this period, Khorezm operated as an independent state and built many cities in the border regions to colonize its border regions. These border towns were surrounded by villages, and in times of danger of war, people were protected within the walls of these cities.

Conclusion. We can see from the sources that the beginning of the culture of urban planning in the territory of ancient Khorezm has a history of three thousand years.

Also S.P. Toltoev, Ya. Gulomov, Askarov A.A, Shirinov T.Sh. Ranyaya, B. Eshov Q., Sobirov and N. Egamberdiyeva, as a result of archaeological research, show that the main and important factors of the emergence of the first cities are the conditions, Child's definition of cities is general and widely used by researchers. The process of turning agricultural villages into cities is also reflected in the concept put forward by Child.

REFERENCES:

1. Childe V.G. Man Makes Himself. London: Watts. 1998. 242 p.
2. Childe V.G. The Urban Revolution. // The Town Planning Review, Vol. 21, No. 1. 1950. pp. 3-17.
3. Askarov A., Shirinov T. Ranyaya gorodskaya kultura epoxi bronzy yuga Sredney Azii. - Samarkand: Inst. Archaeologii AN Ruz. 1993. - S. 14 – 24.
4. Eshov B. History of ancient cities of Central Asia. - Tashkent. Science and technology. 2008. -B.28.
5. Askarov A. The oldest city. - Tashkent. Spirituality. 2001. -B.21-22.
6. Shirinov T.Sh. Ranyaya gorodskaya kultura epoxi bronzy yuga Sredney Azii. Autoref. diss. ... d.i.n. - M.: 1992.– S.42; Eshov B.J. History of formation and development of Rannegorodskoy culture in Central Asia. Autoref. diss. ... Dr. ist. science Tashkent, 2008. S. 42.
7. Egamberdiyeva N. Archeology. - Tashkent. 2013. -B. 98.
8. Berg L.S. Climate and weather. - M., 1947.
9. Markov K.K. Vysykhayet li Srednyaya i Tsentralnaya Asia // Ocherki po geografii chetvertichnogo perioda. - M., 1955.
10. Tolstov S.P. Ancient Khorezm ... – S. 43–56.
11. Nizovya Amu-dari, Sarykamysh, Uzboy (History of formation and zaselenia) // MXE. Vyp.3. - M.: Izd. AN USSR. 1960.
12. Gulomov Ya. Andrianov B.V. Ancient orositelnye systems.

UO’K 903

BOBURIYLAR DAVRIDA ME’MORCHILIK VA XAYKALTAROSHLIKNING RIVOJLANISHI

M.Axmedbekova, o‘qituvchi, Farg’ona davlat universiteti, Farg’ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada Boburiylar davrida madaniyat va ma’rifatning rivojlanishi haqida ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, Boburiylar davrida me’morchilik va xaykaltaroshlikning rivojlanishi ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: madaniyat, ma’rifat, “Boburnoma”, xaykaltaroshlik, san’at, tasviriy san’at.

Аннотация. В этой статье представлена информация о развитии культуры и просвещения в эпоху Бабуриев. Также научно исследовано развитие архитектуры и скульптуры в эпоху Бабуриев.

Ключевые слова: культура, просвещение, "Бобурнома", скульптура, искусство, Изобразительное искусство.

Abstract. This article provides information on the development of culture and enlightenment under the Baburians. Also, the development of architecture and haikaltaroshlik under the Baburids was studied scientifically.

Keywords: culture, enlightenment, "Boburnoma", sculpture, Art, Fine Arts.

Kirish. Bobur O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'z yurtida haqiqiy qadr-qimmat topdi. Andijon shahrida Bobur nomida teatr, kutubxona, milliy bog' ("Bog'i Bobur") bor. Bobur milliy bog'i majmuasida "Bobur va jahon madaniyati" muzeyi, shoirning ramziy qabr maqbarasi bunyod etilgan. Shahar markazida (muallifi Ravshan Mirtojdiyev) va Bobur bog'idagi yodgorlik majmuida (muallifi Qodirjon Salohiddinov) shoirga haykal o'rnatildi. Andijondagi markaziy ko'chalardan biriga, shuningdek Toshkentdagi istirohat bog'i va ko'chaga, Andijon viloyati, Xonobod shahridagi istirohat bog'iga Bobur nomi berildi. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Bobur nomidagi medali ta'sis etildi.

Asosiy qism. Ma'lumki, Temuriy podshohlar san'at asarlarini juda yuqori baholar va qadrlar edilar. Ayniqsa, binokorlik ishlari ularning diqqat markazida turardi. Shuning uchun ham ular hukmron bo'lgan davrda barcha san'atlar ichida me'morchilik san'ati o'z rivojining cho'qqisiga chiqqan edi. Boburiy podshohlar me'morchiligi Markaziy Osiyo musulmon me'morchiligi va hind me'morchiligi namunalarining birikuvidan iborat edi. San'atning bu turi Hindistonda asoslanishi va keng ravnaq topishida Akbarshohning xizmatlari beqiyos bo'lgandi. Akbarshohda san'atga nisbatan milliy munosabat tuyg'usi yuqori bo'lganidan, san'atning barcha turlarida uning milliy tuyg'usini hissi sezilib turardi. San'atkor ustalarini musulmon hind xalqlari orasidan qidirib topar va ularning ko'plab san'at asarlari yaratishga keng yo'l ochib bergan edi. Natijada boburiylar me'morchiligi degan me'morchilik san'atining yangi turi yuzaga keldi[1].

Hind ustalarining ko'pchilikni tashkil etish hamda arxitektura yodgorliklarini mamalkat iqlim sharoitini hisobga olgan holda qurish zaruriyatini ham boburiylar me'morchiligining alohida san'at namunasi sifatida yuzaga kelishiga yordam berdi. Xullas, Akbarshoh asoslangan san'ati namunasi musulmon va hind xalqlari san'ati namunalarining ajoyib sintezi sifatida yuzaga kelgan edi. Jahongir va Shoh Jahonlar davrida me'morchilik uslubida biroz o'zgarishlar o'rin olgan bo'lsa ham, asosiy yo'nalishlar saqlanib qoldi. Boburiy podshohlar qo'l ostida yaratilgan me'morchilik ishlarida binolar ustiga gumbazlar tiklash, baland minoralar, bino ichida esa mehroblar qurish, turli shakldagi ustunlar o'rnatish, ochiq ayvonlar qurish ishlar keng o'rin oldi. Me'morchilikning dastlabki davrida qizil toshlarni ishlatish odat tusiga kirgan. Bunday toshlardan foydalanilgan binolar juda muhtasham va baquvvat qurilar edi. Lekin keyingi davrlarga kelib qizil tosh o'rniga oq marmar ishlatish rasm bo'ldi. Bu marmardan qad ko'targan binolarni rang-barang toshlar bilan bezash, ayniqsa, nozik naqshlar o'yish, ular ustidan tillo va kumush suvi yuritib ishlov berish urf bo'lgan edi.

Hindistondagi mavjud tarixiy obidalar ichida Bobur avlodlari qurdirgan me'morchilik namunalari alohida o'rin tutadi. Mana shulardan Dehlidagi Humoyun maqbarasi, Qizil qal'a ansambli, Jome masjid, Agradagi qal'a, Toj mahal, Fathpur Sekriy shahri, Sekandaradagi Akbarshoh maqbarasi, Laxo'rdagi qal'a ayniqsa mashhurdir. Boburiylar sulolasi rasman salkam 3,5 asr (1526-1858 yy) davom etgan, biroq mazkur inshootlar asosan 1-1,5 asr mobaynida qurilgan. Oradan shuncha zamonlar o'tgan bo'lishiga qaramay bu obidalar o'z mahobatiyu tarovatini yo'qotmagan, hali hanuz kishilarning aqlini lol qoldirib kelmoqda.

Bobur vafotdan so'ng Hindiston taxti Humoyunga tegadi. "Humoyun" so'zi "baxt-saodatli" degan ma'noni bildiradi, biroq Humoyunning hayoti, hukmronlik qilgan yillarini baxt-saodatli deb bo'lmaydi. Ichki feodal nizolarning o'sib borishi, ukalarining mudom mustaqillikka intilishi oqibatida saltanat zaiflasha boradi. Suriylar sulolasidan bo'lmish Shersshoh bundan ustalik bilan foydalanadi va 1540 yilda Humoyunni mag'lubiyatga uchratib, Hindiston taxtini egallaydi. Humoyun

chekinadi va 15 yil boshqa yurtlarda yuradi. Ukasi Kamronning huzuriga najot istab boradi, biroq undan rad javobini oladi. Humoyun Shershohning o'limi (1545 y)dan keyingina yana Hindistonga qaytishga harakat boshlaydi va nihoyat, 1555 yilning oyida qaytadan taxtni egallaydi. Lekin 1556 yilning yanvar oyida olamdan o'tadi.

Humoyun katta-katta qurilishlar qildirgan olmagan, biroq me'morchilikda bir qadar ishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'lgan. Jamna daryosi sohilida "Dinpanoh" nomi bilan yangi bir shaharga asos solgan. Hindiston taxtni ikkinchi marta egallaganidan keyin Eski qal'ada Shershoh tugatolmay qolgan ishlarni nihoyasiga yetkazgan. Otasi davrida qurila boshlagan (1528-1529 yy) Jamoliy-Kamoliy masjidini ham qurib bitkazdirgan.

Humoyun mashhur obidalar qurdirilmagan bo'lsa-da, uning o'ziga atab qurdirilgan maqbara nihoyatda mashhurdir. Dehlida joylashgan bu maqbara Hindistonda Boburiylar qurdirgan birinchi katta yodgorlik bo'lib, chorbog' usulida qurilgan.

Akbar Hindistondagi saltanatini kengaytirib va mustahkamlab olgach, Agradan taxminan 23 mil masofada Fatxpur Sekrida yangi poytaxt bunyod etdi. U erda saroylar, hammomlar, hovuzlar, gulzoru-bog'lar barpo qildirdi. Yoz kechalari o'tirish uchun baland bir shiypon ham qurdirdi.

Sal kam yarim asr hukmronlik qilgan Akbarshohning kuch-qudrati va salohiyati u qurdirgan obidalarda to'la namoyon bo'lgan. Agra, Laxo'r va Olohoboddagi qal'alar hamda Fathpur Sekri shahri shunday obidalar jumlasidandir. Akbarshoh qurdirgan me'morchilik obidalari ichida eng sarasi, shubhasiz, Fathpur Sekriy shahridir. Bu shahar Agradan g'arb tomonda 38 km masofada joylashgan[2].

Akbarshoh qurdirgan binolarning eng go'zallari Agradan 26 milya masofadagi Fotehpur Sekrida qad ko'tarib turibdi. Devoni A'lam, Devoni xos, Panj Maxal, Gurk Sultoni saroyi, Xos Mahal, Jodxa Bay Mahal, Mariyam Mahal, Birbal Mahal, Xiron Mahal, Jome Masjidi, Xati Poum, Baland Darvoza va Shayx Salim Cheshtiy maqbaralari kabi inshootlar Akbarshoh Fotehpur Sekrida qurdirgan binolarning bir qismi, xolos.

Jahongirshoh hukmronlik qilgan yillar (1605-1627)da nafaqat bog'-rog'lar yaratishga e'tibor berilgan, balki bir qator me'morchilik namunalari ham bunyod etilgan. U Laho'r qal'asiga qo'shimcha binolar qurdirgan. E'timod – ud – Davla maqbarasi Jahongirning bosh vaziri v qaynotasi sharafiga qurilgan. Bu maqbara uslubi Akbarshohning me'morchilik uslubi bilan Shoh Jahonning uslubi o'rtasidagi bir uslub deb hisoblanadi. Maqbarani "E'timod-ud-Davla" (asli ismi Mirza G'iyos Bek)ning qizi, Jahongirning xotini Nur Jahon qurdirgan. Maqbara Jamna daryosining qirg'og'ida joylashgan. U oq marmardan ishlangan bo'lib, yarim qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan.

Jahongirshoh me'morchilikdan ko'ra rassomchilik san'atiga ishqiboz bo'lgan. Shuning uchun u bog' yaratish san'atini yaxshi egallagan edi. Jahongir qurdirgan bino faqatgina otasi Akbarshohning Agra yaqinidagi (5 milyalik masofada) – Sikandardagi maqbarasi bo'lib, bu ham Akbarshohning o'zi tanlagan loyiha asosida qurilgan. Unga Jahongir ba'zi o'zgartirishni kiritib bitkazgan edi[1]. Bu bino va uning atrofida barpo etilgan bog' qo'rg'oni aylanasi bir milyadan ortiqroq joyni egallaydi. Bu maqbara bog'ning o'rtasiga joylashgan bo'lib, besh qavatdan iboratdir. Yuqoridagi qavatlarga ko'tarilgan sayin hajman torayib boradi. Uning to'rt qavati qizil toshdan qurilgan. Eng yuqoridagi beshinchi qavati tekis oq marmar bilan qoplangan.

Shoh Jahon 1638 yilda saltanat poytaxtini Agradan Dehliga ko'chiradi va Shohjahonobod (hozirgi eski Dehli hududi) shahriga asos soladi. Shahar jadal suratlar bilan bunyod etiladi va 1649 yilda ya'ni 11 yil deganda qurib bitkaziladi. Shoh Jahon qurdirgan mo'jizakor obidalar ichida eng sarasi, durdonasi, ta'rifga so'z o'zlik qiladigani so'zsiz, Toj Mahal maqbarasi hisoblanadi. Toj Mahal – boburiylar me'morchilik san'atining cho'qqisidir. U turli o'xshatishlar bilan atalgan. Masalan, "Inson qo'li yaratgan oppoq muz tufoni", "go'zal ayol muhabbati sha'niga bitilgan toshdagi doston", "marmarda aks etgan orzu" va h.k. Bu betakror maqbaraga atab son-sanoqsiz she'r-g'azallar bitilgan. Yana bir qator qimmatbaho va yarim qimmatbaho btoshlar hamda ashyolar boshqa erlardan olib kelingan. Maqbarani bazashga ko'plab miqdorda yoqut, sadaf va brilliantlar ishlatilgan.

Xulosa. Hindiston hukumati mazkur durdonamiz saqlanishiga katta e'tibor berib kelmoqda. Keyingi vaqtda Agra shahri atrofida sanoat korxonalarining jadal rivojlanishi bilan atrof muhit keskin ifloslandi. Uning Toj Mahalga salbiy ta'sir ko'rsatishi jamoatchilikni tashvishga solib qo'ydi.

Chunonchi, maqbaraning oppoq marmari sarg'ish tus ola boshladi, uning yo'laklari va boshqa joylarida ishlatilgan qizg'ish tosh ko'chib darz keta boshladi. Shu sababli bu maqbarani saqlab qolish uchun butun chora-tadbirlar ko'rilmogda. Chora-tadbirlardan ko'zlangan maqsad bitta-jahon me'morchiligining durdonasini yana asrlar davomida saqlash, million kishilarni undan bahramand qilishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. L.P.Sharma. "Boburiylar sulolasi". T.: 1998 y.
2. T.Fayziyev. "Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari". T., 1996 y.

UO'K: 347.78(571.1)/94.(571.1)

MUALLIFLIK HUQUQI VA UNING O'ZBEKISTONDA SHAKLLANISH TARIXI (XX asrning 60-yillariga qadar)

J.R.Begaliyev, t.f.f.d (PhD) dotsent v.b., Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti, Chirchiq

Anotatsiya. Maskur maqolada mualliflik huquqi tarixi, uning mamlakatimiz hududida shakllanishi hamda mualliflik huquqining huquqiy asoslari yaratilish jarayonlari ko'rib chiqilgan. Butunittifoq mualliflik huquqlarini himoya qilish boshqarmasi O'zbekiston bo'limining tashkil etilishi va faoliyati bilan bog'liq holatlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Muallif, mualliflik huquqi, nashriyot, bosmaxona, O'zbekiston bo'limi, gonorar, teatr, Yozuvchilar uyushmasi

Аннотация. В статье рассматривается история авторского права, его становление на территории нашей страны, а также процессы создания правовой основы авторского права. Освещены обстоятельства связанные с созданием и деятельностью узбекского отделения Всесоюзного управления по охране авторских прав.

Ключевые слова: автор, авторское право, издательство, типография, узбекское отделение, gonorar, театр, Союз писателей.

Abstract. The article examines the history of copyright, its formation in the territory of our country and the processes of creation of the legal basis of copyright. Circumstances related to the organization and activities of the Uzbekistan branch of the All-Union Office for the Protection of Copyright Rights are covered.

Key words: author, copyright, publisher, printing house, Uzbekistan branch, honorarium, theater, Writers' Union.

Kirish. Insoniyat paydo bo'lishi va tarixiy shakllanish bosqichlarida uning yangilik va o'zgarishlarga intilishlar har doim oshib borgan. Ijtimoiylashuv jarayonlarining jadallashuvi va gumanizmning rivojlanib borishi intellektual mulk egalari va uning mehnat mahsulini muhofaza qilish jarayonlarida ko'plab muammolarga duch kelgan. Jamiyat taraqqiyotida ilm-fan va boshqa sohalardagi ilmiy yutuqlar juda yuqori ahamiyat kasb etib borishi bilan butun jamiyat oldida muallif huquqni aniq me'yor bilan belgilash va uning har tomonlama asoslangan himoyasini ta'minlash va shu orqali haqiqiy ma'noda intellektual salohiyatga munosiblikni yaratish global ahamiyat kasb etib bormogda.

Mavzuning dolzarbligi. Mustaqillik sharofati bilan xalqimiz tarixini ilmiy, obyektiv va xolis yoritish ziyolilar oldida turgan ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Ilm-fan sohasi vakillari tomonidan yaratigan kitoblar bilimlarni saqlash va tarqatishning eng ishonchli usuli hisoblanadi. "Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq birinchi navbatda o'zining intellektual salohiyati, yuksak ma'naviyati bilan qudratlidir. Bunday yengilmas kuch manbai esa avvalo insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti— kitob va kutubxonalarda" [1, 128-bet] deb takidlagan edi mamlakatimiz prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. Shu boisdan mualliflik huquqi tarixiga oid manbalarni xolis o'rganish, ularni keng ommaga ilmiy asoslangan holda yetkazish va shu paytgacha yo'l qo'yilgan kamchiliklardan to'g'ri xulosa chiqarish mavzuning dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Inson aqliy tafakkurining mahsulini himoya qilishga qaratilgan mualliflik huquqi paydo bo'lishi va shakllanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Uning rivojlanishi bilan bog'liq turli xil ilmiy qarashlar mavjud bo'lib, ulardan ayrimlari g'arbda paydo bo'lganligini takidlasa, boshqalari esa

sharqda shakllanganligini takidlaydi. Ilmiy tadqiqotlarida Mualliflik huquqini sharqda paydo bo'lganligini noshirlikning dastlabki ko'rinishi sifatida Xitoy hamda Koreyada qadim zamonlarda yog'och harflar shakllanishi kitoblar yaratilishiga olib kelgan[2, 29-bet] va uning natijasida kitoblarga muallif egaligini yuzaga keltirgan.

Mualliflik huquqi bu — muallifning jamiyat adabiy va madaniy hayotidagi o'rni va hissasining tan olinishi[3, 205-bet] hisoblanib, inson aqliy mehnatining mahsuli bo'lgan kashfiyotlar va asarlar insoniyat moddiy madaniyatining rivojlanishi demakdir. Asar (kitob)lar qo'lyozma shakli paydo bo'lishi mualliflik huquqi shakllanishining dastlabki belgisi sanaladi. Sharq mamlakatlarida kitob sahifasiga miniatyura, rangli bezak, naqshlar, muallif yoki usta ma'lumoti, turli tilaklar (bag'ishlovlari) keltirib o'tilgan[4, 29-bet]. Bular o'z navbatida muallifga tegishlilikni hamda himoya ostida ekanligini anglatuvchi ilk ko'rinishlar bo'lgan.

Mualliflik huquqi muallifning o'z nomi ostida yoki shartli nomi (taxallusi) ostida o'z asarini nashr etish va qonunda belgilangan muddatda uni qonun bilan ruxsat etilgan barcha vositalar bilan ko'paytirish va tarqatish, shuningdek ushbu mutlaq huquqdan barcha qonuniy vositalar bilan mulkiy imtiyozlarni olish huquqiga ega bo'lgan. Mualliflik huquqi faqat muallifga tegishli bo'lib, u o'z ishining taqdirini hal qilish huquqiga ega ekanligi (nashr etish, ko'paytirish, tarqatish) va muallifning huquqi boshqalarning ushbu masalani hal qilish huquqlarini istisno qilishi tushunilgan[5, 3-bet].

Mualliflik huquqining asosiy vazifalaridan biri jamiyat va muallif manfaatlarini to'g'ri birlashtirishdan iborat bo'lib, u mo'tadil davom etishi uchun, turli xil tarixiy bosqichlarda o'zgarib turadigan mualliflik huquqi va ularning cheklovlarining to'g'ri talqin qilish muhim sanaladi. Barcha davrlarda mualliflik huquqining mazmunini ham, ularning cheklanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ham tahlil qilishni talab qilgan. Dastlabki davrlarda jamiyatda mualliflar o'z huquqlarini himoya qilishda huquqiy asoslar mavjud bo'lmaganligi sababli, yaratgan asarlarini huquqiy himoya qilish choralarini izlagan.

Jamiyat taraqqiyoti davomida ayrim hukmdorlar ham mualliflik huquqini shakllanish jarayonlarini ishtirokchisi bo'lgan hamda soha taraqqiyotiga xizmat qilgan islohotlarni amalga oshirgan. Ivan IV bosma kitoblarni yaxshi ko'rishi, ularni qo'lda yozilgan kitoblardan afzal bilganligi, natijada qo'lda yozilgan kitoblarni yig'ish maqsadida xalqini boshqa mamlakatlarga ham yuborgan. 1553-yilda podshoh Moskvada davlat bosmaxonasini tashkil etish va qurish uchun katta mablag' ajratganligi, asarlarni bosmaxonalarda nashr qilish imkonini bergan [6, 28-bet].

XVI asr oxiridan Rossiyada ko'plab noshirlarni shakllanishi Pyotr I davrida muntazam adabiy ish bilan shug'ullanib, G'arbiy Yevropa kitoblarini tarjima qiladigan tarjimonlar shakllanishiga olib kelgan. Ular diniy va dunyoviy mazmundagi kitoblarni nashr etish va sotish bilan shug'ullanishgan. Bu holat davlat bosmaxonalarini ijragan olgan professional noshirlar qatlamini yuzaga keltirdi. Bunga o'sha paytda Rossiyada xususiy nashriyotlar mavjud bo'lmaganli sabab bo'lgan.

Jamiyatda inson ijodiy faoliyati natijalarini himoya qilishga qaratilgan tartib-qoidalar mavjud bo'lmaganligi sababli, XVI – XVII asrlarda ijodkorlar o'zlari yaratgan asarlarini himoya qilish maqsadida ishlab chiqarish sirlarini sir saqlashgan. Masalan, oynalarni ishlab chiqarish, bo'yoqlar va ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish usullari va jarayonlarini sir saqlash, ularni himoya qilishning yagona yo'li hisoblangan. Ijodkorlarning yaratgan asarlarini sir saqlash usuli ma'lum vaqt o'tishi bilan o'z ahamiyatini yuqotib borgan.

1709-yil 11-yanvarda Jamoalar palatasida London kitob sotuvchilari bosimi ostida "Bosma kitoblar mualliflariga yoki ularning nusxalarini xaridorlarga egalik huquqlarni berish orqali ta'limni rag'batlantirish to'g'risida"gi qonun loyihasi muhokama qilingan. 1710-yil 10-aprelda ushbu loyiha "Qirolicha Anna nizomi" deb nomlanib, qonun kuchiga ega bo'lgan [7, 25-bet]. Bu qonun jamiyatda mavjud mualliflar huquqi himoyasi uchun muhim ahamiyat kasb etgan.

Rossiyada mualliflik huquqi to'g'risidagi qonun hujjatlarining shakllanish tarixi boshqa yevropa mamlakatlarni mualliflik huquqi shakllanishidan nafaqat o'ziga xos xususiyatlari bilan balki, nisbatan kechroq kechiktirilgan ko'rinishi bilan ham sezilarli darajada farq qiladi. Bu birinchi navbatda, mualliflik huquqining rivojlanishining boshlanishi an'anaviy tarzda belgilovchi kitob nashri XVIII-asrning o'rtalariga qadar Rossiyada davlat monopoliyasi homiyligida bo'lganligi bilan

izohlanadi[8, 3-bet] Bu davrda Yevropa davlatlarida ijodkorlar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan turli qonunlar va hujjatlar qabul qilingan.

Chor hukumati birinchi marta 1828-yil 22-aprelda e'lon qilgan senzura to'g'risidagi Nizomda muallifning o'z asarlarini bosib chiqarish orqali ko'paytirishga bo'lgan mutlaq huquqini tan olganini alohida takidlash mumkin[9, 3-bet].

Mualliflar huquqlarini himoya qilish uchun sekinlik bilan bo'lsada kurash davom etgan. Teatrlar tomonidan dramaturglarning mualliflik huquqlari hurmat qilmagani va mualliflik haqini umuman to'lamaslik holatlari natijasida 1870-yil 29-noyabr va 11-dekabr kunlari A. N. Ostrovskiy tashabbusi bilan bir guruh rus dramaturglari tomonidan rus dramatik yozuvchilari jamiyati tuzildi. Jamiyatning asosiy maqsadi: royalti to'lamasdan spektakllarni sahnalashtirgan xususiy tadbirkorlar bilan doimiy kurashish va xususiy teatrlarning jamiyat tomonidan belgilanadigan to'lovni to'lay boshlashini taminlash edi [10, 4-bet]. Teatrlar tomonidan royalti to'lanishining to'g'riligini nazorat qilish uchun komissarlar tarmog'i yaratilib, dastlab ular asosan teatrlar ko'proq joylashgan markaziy shaharlarga jo'natilgan. Natijada yig'ilgan gonorarlar miqdori oshishi bilan bir qatorda jamiyat a'zolarining soni ham oshib borgan. Rus dramatik yozuvchilari jamiyatiga 1875-yilda Opera bastakorlar jamiyati ham qo'shildi. Jamiyatning rivojlanib borishi gonorar to'laydigan teatrlar sonini oshib borishiga xizmat qildi. 1877-yilda Jamiyatga 111 teatr muntazam ravishda gonorar to'lagan. 1898-yilda Jamiyat a'zolarining soni allaqachon 708 nafarga oshib, to'lov esa 177 ming rublni tashkil etgan [11, 5-bet].

Mamlakatimiz tarixi sovet davlati tarixi bilan bog'liq bo'lganligini sababli, barcha sohalar qatori mualliflar huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq huquqiy asoslar ham sovet davrida shakllangan.

Birinchi sovet mualliflik huquqi to'g'risidagi qonun 1917-yil 29-dekabrda 14-sonli farmon bo'lib, «Davlat nashriyoti haqida»gi bu dekret davlat nashriyot faoliyatini zudlik bilan tashkil etish va rivojlantirishga qaratilgan. Mualliflik huquqini O'zbekiston SSR hududida rasman qonunlarda tan olingani ham 1917-yilga to'g'ri keladi. Dastlab mualliflik huquqining ayrim obyektlarini himoya qilishga qaratilgan qonun hujjatlari qabul qilingan bo'lsa, keyinchalik kodeksda mualliflik huquqining ayrim jihatlari o'z aksini topa boshlagan [12, 32-bet].

Mualliflik huquqi bo'yicha yangi maxsus qonun loyihasini ishlab chiqish 1924-yilgacha boshlangan bo'lib, "Mualliflik huquqi asoslari" shaklidagi ushbu qonun loyihasi 1925-yil 30-yanvarda SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Xalq Komissarlari Soveti tomonidan tasdiqlangan. Maskur umumittifoq qonuni, o'z nomidan ko'rinib turibdiki, mualliflik huquqini tartibga solishning faqat asosiy tamoyillarini tizimli belgilab bergan, shuning uchun bu masala bo'yicha batafsil qoidalar Ittifoq respublikalarining qonun hujjatlarida belgilandi [13, 25-bet]. 1925-yilda Ukraina, Gruziya, O'rta Osiyo (Jumladan: O'zbekiston) va boshqa Respublikalarda dramaturglar va bastakorlar tashkiloti tuzilib [14, 6-bet], dastlabki davrlarda tuzilgan jamiyatlar ham markazdagi boshqarmalar ko'rsatmasi va buyruqlari asosida ishlagan.

1925-yilda qabul qilingan "Mualliflik huquqi asoslari to'g'risida"gi qonun uzoq vaqt davomida amalda bo'lmagan. Ushbu qonun o'rniga 1928-yil 16-mayda SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Xalq Komissarlari Sovetining farmoni bilan mualliflik huquqining yangi asoslari tasdiqlandi. Ushbu tasdiqlangan mualliflik huquqi asoslari, u e'lon qilingan kundan boshlab 2 oy ichida kuchga kirishi belgilandi. Qonunda belgilangan vazifalardan kelib chiqib, mualliflik huquqi to'g'risida bir qator Respublika qonunlari qabul qilindi: RSFSRda (1928), Ukrainada SSR (1929), Belorussiya SSR (1929), Gruziya SSR (1929), Armaniston SSR (1930), Turkmaniston SSR (1928), O'zbekiston SSR 1936-yil 14-oktabrdagi qonun va boshqa respublikalarda ham qabul qilinagan [15, 33-bet].

Moskva dramatik Yozuvchilar va Bastakorlar jamiyati hamda Leningrad dramatik va musiqiy Yozuvchilar jamiyati 1930-yilda Butunrossiya dramaturglar va bastakorlar jamiyatiga birlashtirildi, uch yildan so'ng u Yozuvchilar uyushmasi qoshidagi Mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasi deb nomlandi.

Yozuvchilar uyushmasi qoshida Mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasining tashkil etilganligini arxiv hujjatlari ham tasdiqlaydi. 1933-yilda bir qator qayta tashkil etishlardan so'ng, Mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasi dastlab SSSR Yozuvchilar uyushmasi qoshida tashkil

etilish [16, 4-bet], ommaviy ijro, dramaturg va bastakorlarning huquqlarini himoya qilish uchun mualliflik haqini undirish yangi tashkil etilgan Butunittifoq mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasi (BMHHB) zimmasiga yuklatilgan hamda Ittifoq respublikalarida BMHHBga bo'yisuvchi respublika bo'limlari faoliyati yo'lga qo'yilgan. 1925-yilda tashkil etilgan "O'rta Osiyo dramaturglar qo'mitasi" tarkibida 1931-yil 3-iyuldan 1933-yil maygacha faoliyat ko'rsatgan. BMHHBning O'zbekiston bo'limi to'g'risidagi ma'lumotlar (buyruqlar kitobida) 1933-yildan saqlanib qolgan [17, 3-bet] va O'zbekiston SSRda ham mualliflik huquqi himoyasi uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan.

1933-yil Mualliflik huquqini himoya qilish boshqarmasi dastlab Sovet Yozuvchilar uyushmasi qoshida tashkil etilgandan so'ng, 1933-yil 1-maydan – 1936-yil fevralgacha O'zbekiston Sovet Yozuvchilar uyushmasining "O'zbek dramaturgiyasi" avtonom seksiyasi qoshidagi mualliflik huquqini himoya qilish bo'limi deb nomlangan va faoliyat yuritgan [18, 1-bet]. 1937-yil 19-dekabrda O'zbekiston SSR mualliflik huquqini himoya qilish Respublika bo'limi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi. 1938-yil 1-yanvardan 1941-yilgacha O'zbekiston SSR mualliflik huquqini himoya qilish bo'limi sifatida faoliyat ko'rsatgan. O'zbekistonda mualliflik huquqini himoya qilish bo'limi tashkil etilgan dastlabki davrlarda quyidagi: 1. Qo'llanmalar bilan ishlash, 2. Tashkiliy masalalar va tarqatish bo'limi, 3. Rejalashtirish, 4. Moliyalashtirish 5. Buxgalteriya hisobi va hisoboti 6. Xodimlar bo'limlari faoliyat yuritgan.

BMHHBning O'zbekiston bo'limining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan; a) Dramatik, musiqiy, musiqiy - dramatik, kino dramatik, estrada va boshqa asarlar mualliflarini qonunlarda belgilangan doirada himoya qilish, b) barcha ommaviy ijro yetilgan asarlarning tizimli katalogini yuritish, c) mualliflarni ro'yxatga olish, d) O'zbekiston SSR hududida mahalliy vakillar bo'lgan vakolatli vakillar tarmog'ini yaratish; v) barcha ko'ngilochar korxonalar, madaniy-ma'rifiy muassasalar va tashkilotlardan adabiy fondga mablag'lar yig'ish, e) vakillar faoliyatini nazorat qilish va boshqarishni amalga oshiradi hamda mualliflarga huquqiy yordam ko'rsatish.

Mualliflik huquqini himoya qilish bo'yicha BMHHB O'zbekiston bo'limi yuridik shaxs hisoblanib, mustaqil hisob raqamga ega bo'lgan. O'zbekiston bo'limi boshlig'i BMHHBning vakili bo'lib, maxsus qaror asosida boshqaruvni amalga oshirgan [19, 2-bet].

Ikkinchi jahon urushi yillarida BMHHB va uning respublika bo'limlari oldiga yangi vazifalar qo'yilgan. Birinchi vazifa-frontdagi teatrlarni adabiy-musiqaviy materiallar bilan taminlash. Ikkinchi vazifa –harbiy yozuvchilar oilalari moddiy holatini yengillashtirish edi. Urush davom etayotgan hududlardan turli qatlam vakillari bilan bir qatorda ko'plab ijodkorlar ham sharqqa jumladan, Toshkentga ko'chirilgan [20, 5-A-bet]. Ushbu vazifalarni ijrosini taminlash jarayonida O'zbekiston bo'limi faol ishtirok etdi. Urush yillarida ko'plab nashriyotlar, gazeta va jurnallar yopildi, ko'ngilochar korxonalar va teatr ijodkorlari front ortiga konsertlar va spektakllar qo'yishga jalb qilindi. Bu tadbirlar mualliflarni mehnatiga haq to'lanmagan holatda tashkil qilingan.

BMHHB O'zbekiston bo'limi mualliflarni vakili sifatida ko'ngilochar korxonalar, madaniy-ma'rifiy muassasalardan, ayrim hollarda esa boshqa tashkilotlardan gonorar yig'ish bilan shug'ullangan. O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti mualliflari huquqini himoya qilish maqsadida 1958-yil 15-martda "Dramatik va musiqa asarlari yaratganlik uchun mualliflik haqlari to'g'risida"gi 150-sonli qarori qabul qilingan. Keyingi davrlarda ham mualliflar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy asoslarni mustahkamlab borilishini ijobiy holat sifatida baholash zarur.

Xulosa qilib aytganda, "mualliflik huquqi" tushunchasi va huquqiy asoslari SSSR orqali ittifoqdosh respublikalar, jumladan, O'zbekistonda ham shakllangan. Mualliflik huquqi masalasi bo'yicha turli manbalarda va adabiyotlarda turlicha qarashlar va ilmiy-tadqiqotlarda ayrim tariflar keltirib o'tilgan. Jamiyat rivojlanish jarayonida mualliflar ham o'z huquqlarini himoya qilish yo'llarini izlashi bilan bir qatorda mualliflik huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq turli muammolar ham yuzaga kelgan. Mamlakatimizda inson aqliy tafakkurining natijalarini himoya qilishga qaratilgan mualliflik huquqi tarixi uzoq tarixiga borib taqalishi, sovet davrida esa huquqiy asoslar yaratilgan degan umumiy xulosaga kelish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-fevral kuni Anqara shahrida Turkiya Respublikasi Prezidenti huzuridagi Xalq kutubxonasining ochilish marosimida so'zlagan nutqidan.

2. Тошев Б.Н. Халқаро ташкилотларнинг муаллифлик ҳуқуқига оид актларнинг ҳуқуқий мақоми. Юридик фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент: 2008. - 29-бет.
3. Вишневецкий Л. М., Формула приоритета: возникновение и развитие авторского и патентного права — Ленинград: издательство Наука, 1990.- С. 205.
4. Тошев Б.Н. Халқаро ташкилотларнинг муаллифлик ҳуқуқига оид актларнинг ҳуқуқий мақоми. Юридик фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент: 2008. - 29-бет.
5. Ландкоф С. Н. Киноавторское право. (Лекции для студентов). Киев: 1963. - С. 3.
6. Вишневецкий Л. М. Формула приоритета: возникновение и развитие авторского и патентного права – Ленинград: издательство Наука, 1990. - С. 28.
7. Вишневецкий Л. М. Формула приоритета: возникновение и развитие авторского и патентного права – Ленинград: издательство Наука, 1990. - С. 25.
8. Отрохова Е.Ф. Развитие и практика применения законодательства об авторском праве в России XIX – начала XX вв. Автореф. кан. истор. наук. – Курск: 2008. С. 3;
9. Антимонов Б. С. и Флейшиц Е. А. Курс Советского гражданского права.- Москва: Государственное издательство Юридическая литература, 1957. — С. 21.
10. O'zMA, R.2432-fond, 1-ro'uxat, 9-ish, 4-varaq.
11. O'zMA, R.2432-fond, 1-ro'uxat, 9-ish, 5-varaq.
12. Тошев Б.Н. Халқаро ташкилотларнинг муаллифлик ҳуқуқига оид актларнинг ҳуқуқий мақоми. Юридик фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент: 2008. - 32-бет.
13. Гордон М. В. Советское Авторское право. – Москва: Государственное Издательство Юридическая литература, 1955. — С. 25.
14. O'zMA, R.2432-fond, 1-ro'uxat, 9-ish, 6-varaq.
15. Антимонов Б.С. и Флейшиц Е.А. Курс Советского гражданского права.- Москва: Государственное издательство Юридическая литература, 1957. – С. 33.
16. O'zMA, R.2432-fond, 1-ro'uxat, 9-ish, 4-varaq.
17. O'zMA, R.2432-fond, 3-ro'uxat, 81-ish, 3-varaq.
18. O'zMA, R-2432 fond, ma'lumotnomasi, 1-varaq.
19. O'zMA, R-2432 fond, ma'lumotnomasi, 2-varaq.
20. O'zMA, R.2432-fond, 1-ro'uxat, 9-ish, 5-A-varaq.

UDC 902.3

SOME COMMENTS ON THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE BRONZE AGE SETTLEMENTS IN THE CULTURAL AND ECONOMIC REGIONS ADJACENT TO UZBEKISTAN

K.Sh.Bobokhanov, Independent Researcher, Urganch State University, Urganch

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonning madaniy-xo'jalik viloyatlarga geologik jihatdan ulangan Janubiy Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston hududlarida bronza davri manzilgohlarda olib borilgan arxeologik qazishma ishlari natijalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Baybakov K.M, Taymagambetov J.K, Kabirov J, Sagdullayev A.S, Isakov A, Mandel'shtam A.M, Vinogradova N.M, Masson V.M, Masimov I.S, Sarianidi V.I, Razzakov A, Qurbonov Sh, Frankfor A.P, Janubiy Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Sarazm, Tulxor, Oltintepa, Namozgohtepa, Gonur.

Аннотация. В статье освещены результаты проведенные археологические работы поселения бронзового периода на территории Южного Казахстана, Киргизистана, Таджикистана и Туркменистан, геологически связанных с культурными и экономическими районами Узбекистана.

Ключевые слова: Байбаков К.М, Таймагамбетов Ж.К, Кабиров Ж, Сагдуллаев А.С, Исаков А, Мандельштам А.М, Виноградова Н.М, Массон В.М, Масимов И.С, Сарияниди В.И, Раззаков А, Курбанов Ш, Франкфурт А.П, Южный Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, Саразм, Тульхор, Алтынтепа, Намозгохтепа, Гонур.

Abstract. The article highlights the results of the true archaeological work of the Bronze Age settlement in the territory of Southern Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan, geologically connected with the cultural and economic regions of Uzbekistan.

Key words: Baybakov K.M, Taimagambetov J.K, Kabirov J, Sagdullayev A.S, Isakov A, Mandel'shtam A.M, Vinogradova N.M, Masson V.M, Masimov I.S, Sarianidi V.I, Razzakov A,

Kurbanov Sh, Frankfort A.P, South Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Sarazm, Tulkhor, Altintepa, Namozgohtepa, Gonur.

Introduction. The development of the earth's geology reflects the state of diversity that has arisen due to the occasional repetition of past paleotectonic movements. Central Asia, which is a part of the Asian continent, consisted of several parts. One such part consists of the northern, central, and southern regions of Kazakhstan in terms of geographical features, climatic conditions, anthropogenic landscape, and ecological features. The northern part of the Ural Mountains is geologically connected to the southern part and forms a geographical area. The south-western part consists of an open plain connected to the Kyzylgu, and the central part also consists of a plain and has the characteristics of being different from the northern region with its geographical environment, ecology and natural resources. The structure of the southern part is formed by mountains [1].

Kyrgyzstan, which is geologically connected to the southern region of Kazakhstan, is one of the mountainous countries [2]. One of such mountainous regions is the territory of Tajikistan, and its geographical position is formed by the valleys of Vakhsh, Bishkent and Hissar, which were formed as a result of the water of streams flowing from the Pamir and Tianshan mountains. The geographical features of the territory of Turkmenistan are divided into three physical-geographic northern, central and southern regions [3]. In general, the geographical location of Central Asia from the central coast of the Caspian Sea to Central Kazakhstan, from the southern foot of the Aral Sea to the Amudarya occupies an area of 3 million 450 thousand km², and its structure consists of plains and mountainous regions. He found his name. Although the geological location of these regions is uniform, it can be observed that their geographical environment differs from each other in terms of climatic conditions, ecology, possession of natural resources, and the location of the population. In fact, the regions of South Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan have created a wide opportunity for the settlement of the population and their economic activities. Of course, the above-mentioned historical-geographic regions, natural conditions, natural resources, features of population settlement, and material and spiritual culture have set a broad perspective for the daily activities of mankind. It is known from the results of underground tectonic movements that the structure of the Central Asian region consisted of mountains and plains. Based on this meaning, it is possible to study the location of the population, geographical features, anthropogenic landscape, natural resources, population location, material and spiritual culture in the neighboring regions by dividing them into two regions.

Region 1. The geographical landscape of the regions of South Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan consists of mountains, foothills (Vakhsh, Kafirkhan, Bishkent, Khysar), streams and valleys;

Region 2. Southern Turkmenistan is devoid of mountainous mountains, the settlement of the population in the conditions of the Karakum desert is distinguished by its uniqueness in the history of bronze as the high victories achieved in the economic directions and the culture of urban planning;

Southern Turkmenistan is one of the warm regions, and it is known that the determination of the profession of mankind was different from the material and spiritual culture of the population living in the above-mentioned mountainous regions. The Karakum desert, which describes the geographical situation of the region, has a limited opportunity to use the gift of nature to the expected extent. Kapetdog, Neftdog, Kikh and Bolkhan mountains, which describe the geographical landscape of the region, do not have the status of high mountains, due to the non-permanence of water reserves, Tajan, Murgob and Atrek rivers have water reserves of Amudarya, Syrdarya and Like Zarafshan rivers, it has not served humanity permanently. The main essence of this article is to analyze the results of archaeological research conducted in the settlements of Bronze Age residents in the regions neighboring Uzbekistan.

The main part. From the middle of the 40s of the 20th century, the people who settled in the republics of South Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan, which are geologically connected to the territory of Uzbekistan, from the earliest times and gradually carried out their daily activities, reached the ancient times. archaeological expeditions and groups with different terms began to study the historical path of the past (in 1945, South Turkmenistan archeological complex,

in 1944-1949, Tianshan-Oloy, in 1946-1949, Pamir, in 1950 - Pamir-Fergana, in 1951-1955 Kyrgyz complex archeology-ethnography expeditions) as a result of comprehensive archeological researches in settlements belonging to the history of the primitive community system, they managed to get unique material objects. The uneven development of socio-economic and cultural relations of the Eneolithic society was preserved in the Bronze Age. In the Eneolithic period, Namozgohtepa (70 ha), Altintepa (25 ha) and Ulug'depa were formed as separate oases in the foothills of Kopetdog. At the beginning and middle of the Bronze Age, ethnotoponymies such as "Capitals of Ancient Farmers" or "Cities of Altintepa Civilization" are eastern civilizations. from the page[4].

In the foothills of the Central Asian region of Turkmenistan, in the foothills of Kapetdog, the urbanistic processes that covered the eastern world covered the area of Sarazm village, located in the north-west of the Zarafshan Valley. At the beginning of the Eneolithic period, due to the increase in the population, the agricultural population settled in the Tajan river basin increased in quantity, the problem of food, the shortage of labor tools, the fact that the used land became unsuitable for growing food products, and the ecological situation, migration who were forced to move politics to areas rich in natural economic resources. According to historical sources, the Geoxurs settled on 10 big and small hills (100 ha) with four historical constructions (Sarazm I, II, III, IV) as a result of the excavation works, a temple and a defense were found. It was found that the residences with the system were built. The Sarazm people were considered the first farmers in the Zarafshan Valley[5].

According to historical sources, the inhabitants of the northern part of Ustyurt, which describes the geographical situation of the western region of Kazakhstan, received agricultural and animal husbandry materials in the Bronze Age [6]. In our opinion, the hunters who settled in the vicinity of Shokhpakhta of the Ustyurt plate in the lower stage of the Achelian period came to the northern region in accordance with the requirements of history and expanded the geography of ethnic relations. In the south of Kazakhstan, the Neolithic clan communities settled in Burgutli, Uchbulok, Karaungir, Incordaryo, Jalpoq, Saksavul settlements and continued their practical daily activities by conducting ethnic relations in the area adapted to the Neolithic and Bronze Age. On the territory of Kyrgyzstan, the people of On-archa settlement had ethnic relations [7].

In the north-west of Tajikistan, in the Eneolithic period, representatives of a group of agricultural inhabitants of the Tajan river basin, Geyoksur oasis, migrated to the north-west of Tajikistan and built a settlement based on the knowledge of construction. 8]. In Tajikistan, it is observed that livestock farming dominates the activities of the population living in the mountainous regions, which is fundamentally different from the creative economy of the Sarazm population. For example, it is possible to place material objects left by herders from the burial structures of Tulkhor, Tandiryol and Vakhsh, Oykul and Kyzilsuv regions (dead bodies, work tools, jewelry), ethnic relations of the Bronze Age, religious beliefs about the placement of the deceased [9].

In the researches of Sarianidi, I. Masimov, V.M. Masson they were able to obtain sources related to the history of the culture of the agricultural population of the Bronze Age in connection with the excavations in the settlements of the foothills of Kapetdog and the surrounding areas of the Murgob river basin [10]. By the end of the Bronze Age, the inhabitants of Altintepah moved to the southwestern region of the Murgob River and founded the monument of Gonur. As a result of excavations, the monument reflects the knowledge of construction (square plan structure, walls made of straw and right-angled raw bricks, arch, palace, temple and defense system) [11].

The results of the archaeological research conducted in the settlements of the Bronze Age were recorded in the publications of the employees of various named archaeological expeditions and groups in the territories of the allied republics. It should be noted that since the 50s of the 20th century, the geological basis of the territory of Uzbekistan is intact, but in South Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and the southeastern regions of Turkmenistan, the geographical environment, the anthropogenic landscape, and the results of the settlement of the population are reflected in material objects. According to the archaeological literature, in the village of Sarazm, located in the northwest of the Zarafshan Valley, the successors of the population who had ethnic relations during the Eneolithic period, during the Bronze Age, practiced their practical training in an area of 90 hectares, on 10 hills, as a result of its construction. Materials belonging to 4 historical periods, i.e. 1-2

Eneolithic Period, 3-4 Period Bronze Period, were obtained[12]. According to researchers, the inhabitants of Sarazm continued their practical training until the Bronze Age due to the abundance of copper, tin and precious stones (flint, quartzite) available in the northern region of the Zarafshan Valley[13].

In the Bishkent and Vakhsh valleys of the southern region of Tajikistan, adjacent to the shores of the Kafirkhan, Vakhsh and Panj rivers, the activities of the Bronze Age inhabitants were dominated by animal husbandry, and ethnic relations were carried out geographically. In the north-west of the Fergana Valley, in the north of Tajikistan and in the north-east of the Tashkent Valley and in the Hisar Valley, the population carried out "Khair" methods of animal husbandry and partial agriculture, while in the above-mentioned mountainous regions of Tajikistan (Kofirnikhon, Vakhsh and Bishkent)) these tribes whose population engaged in animal husbandry lived in semi-basements, the archeological objects taken from the graves left by them are important sources for studying the religious beliefs of the population (Tulkhor, Oykol, Jarkol and Kyzilsuv) [14].

In the foothills of Kapetdog mountain of southern Turkmenistan, in the vicinity of the Murgob river, rare objects were found in the settlements of the Bronze Age in connection with archaeological research. As an example, the material and spiritual culture samples taken from the Oltintepa monument belonging to the Eneolithic and Early Bronze Age by V. M. Masson in the foothills of Capetdog are fundamentally from the material and spiritual culture of the Bronze Age population in the regions of South Kazakhstan and Kyrgyzstan and Tajikistan. made a difference. According to the historical data reflected in the archaeological literature, monuments such as Namozgohdepa (70 ha) and Oltintepa (25 ha) belonging to the Eneolithic and Middle Bronze periods were the centers of micro-oases in the northeast of the Murgob River basin. As a result of the excavations carried out in Oltintepa monument, copper, silver and gold items were widely used from the craftsmen's neighborhood, houses. The yorgorlik was divided into a circle, surrounded by a defensive wall on all four sides, and its interior was formed by a temple and an arch. Yordorlik served as an economic, cultural, and religious ideological center in the south of Central Asia during the Eneolithic and Early Bronze Age, but was abandoned by the population during the Bronze Age[15].

Of course, the conditions of the Karakum desert, the fact that it does not have the status of Capetdogosminor mountains, and therefore the water supply is not constant, which in turn limits the activities of the agricultural population in the sernam and serunum plains. V.M. According to Masson, in the Eneolithic and Early and Middle Bronze Age, the monuments of Nomozgohtepa and Altintepa, after the terms "Ancient agricultural centers", "Cities of the Altintepa civilization", were forever removed from the historical pages of the Bronze Age [16]. According to historical data, the surrounding of Altintepa with defensive walls, the presence of towers along the wall, the internal structure of neighborhoods, the remains of an arch and palace are also reflected in the monument of Gonurtepa located in the basin of the Murgob River[17].

Thus, the above information made it possible to come to the following final conclusion:

- Development of all branches of crafts by making use of tools from the mining industry for their own benefit in the geographical environment, natural climatic conditions, and environmental conditions to which the successors of the inhabitants of the Eneolithic period were accustomed in the regions of South Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkistan. at the same time, they developed domestic animal husbandry and agriculture and entered the Bronze Age. In the regions of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, where most of the territory is mountainous, this process was dominated by livestock farming in the daily activities of the population. Primitive animal husbandry was an additional occupation. The dwellings of the people who lived in these areas were semi-basement, and the building materials were wooden poles, reeds and mud. In the spirituality of the population, the buds of architectural knowledge did not appear;

- Farmers who settled in the north-west of the Zarafshan Valley in the Eneolithic period lived in dwellings built from thatch and reeds and built on the basis of defense structures, and carried out multi-purpose crafts and sugura farming culture;

- in the construction of residential areas located in the foothills of South Turkmenistan and around the Murgob river basin (square plan structure, pakhsa and right angle raw brick defensive wall

elements, arch, palace and temple, internal structure neighborhoods consisting of two parts) memorial styles are reflected in Oltintepa, Namozgohtepa, Gonurtepa, and as Eneolithic, Early and Middle Bronze Age cities, they reflect examples of urban planning culture in the history of Central Asia;

- In the last Bronze Age, in the regions of South Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, the successors of the Bronze Age inhabitants carried on the traditions and practical customs of their ancestors in the field of economy and continued the ethnic relations in the geographical area. In the foothills of Kapetdog, in the Late Bronze Age, the descendants of the inhabitants of Oltintepa and Namozgohtepa, taking into account the increase in population, the problem of water scarcity, food and the ecological situation, came to the upper part of the Murgob River to Yaztepa, and some representatives of the population settled in the surroundings of the Atrek River basin. Madov and Izzatkuli used their residences as a place to conduct their practical training that took place in their daily activities. It is necessary to highlight these monuments and the construction history of residential buildings as a separate topic.

REFERENCES:

1. Baratov P, Mamatkulov M, Rafikov A. Natural geography of Central Asia - Tashkent: "Teacher", 2002, -B.7
2. IBID
3. IBID
4. Khlopin I.N. Geoksyur group of settlements of the Chalcolithic era (Experience of historical analysis). –M-L. : "Science", 1964. – P. 99-100.
5. Isakov A.I. Sarazm. On the issue of the formation of the early agricultural culture of the Zarafshan Valley. – Dushanbe, 1991. –P. 112-115
6. Baibakov K.M., Taymagambetov Zh.K. Archeology of Kazakhstan – Almaty, "Cossack University", 2006. – P. 116-117
7. Kabirov J, Sagdullayev A. Archeology of Central Asia - Tashkent: "Teacher", 1990. -B. 97
8. Isakov A.I. Sarazm. New early agricultural monument of Central Asia. -M., 1986. No. 1 –S. 152-157
9. Mandelstam A.M. Monuments of the Bronze Age in Southern Tajikistan - M.: "Nauka", 1968, MIA 145. -P. 184
10. Vinogradova N.M. Report on the work of the team for the study of monuments of the Bronze Age // Archaeological works in Tajikistan - Dushanbe: "Danish", 1984, Issue 18. – P. 80-103. Pyankova L.T. Ancient pastoralists of Bactria about the Vakhsh and Bishkent culture / Culture of the primitive era of Tajikistan - Dushanbe: "Danish", 1982.- C. 72-82
11. Masson.V.M. Altyn-depe / TR YUTAKE - L.: "Science", 1981, T 13. -P. 25-80. Sarianidi V.I. Antiquities of the country Margush - Ashgabat, 1990. -P. 25-56
12. Lekomto Between Iran and Turan: Archaeological research in southern Turkmenistan (2001-2006) // Archeology and history of Central Asia in the works of French scientists. –Samarkand, 2014. T.1 –P. 162-166 Figure 5.
13. Isakov A.I. Sarazm ----- –P. 157-152'
14. Razzakov A, Kurbonov Sh. Research of the Sarazm detachment in 2003 // Archaeological works in Tajikistan - Dushanbe, 2004, Issue 29. -P. 174-192
15. Mandelstam A.M. Monuments of the Bronze Age in Southern Tajikistan - L., 1968, -P. 134-135
16. Masson.V.M. Altyn-depe –L., "Science" 1981. T. 18 –P. 129-130
17. Masson.V.M. The heyday and decline of farmers in the south of the West (Central Asia in the Stone and Bronze Age) - M-L.: "Science", 1966. – P. 151-156
18. Frankfort. A.P. The Oxus civilization and the problem of the Indari in Central Asia // Archeology and history of Central Asia in the works of French scientists - Samarkand, 2014. Vol. 1 - P. 103.

UO'K 902.67(575.1)

MARKAZIY OSIYO QADIMGI TOSH DAVRI MADANIYATLARINING VUJUDGA KELISHI MUAMMOLARI

D.M.Djurakulova, prof., Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotasiya. O'zbekiston tarixining eng qadimgi davrini tizimli o'rganish 1938 yilda A.P. Okladnikov tomonidan Teshik-tosh g'orining ochilib o'rganilishi bilan boshlangan edi. Keyinchalik O'zbekistondagi paleolit davriga oid Obi-Raxmat, Ko'lbuloq, Samarqand makoni va boshqa yodgorliklar tadqiq etilib, jahon miqyosida katta ahamiyatga ega yodgorliklar ekanligi aniqlandi. Shuning uchun ham, Markaziy Osiyo qadimgi tosh davri madaniyatlarining vujudga kelishi masalasi yuzasidan yetakchi olimlarning tadqiqotlar olib borishdi. Maqola Markaziy Osiyo qadimgi tosh davri madaniyatlarining vujudga kelishi muammolariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: *Paleolit, X. Movius nazariyasi, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo madaniyatlari, Ashel, Selung'ur, Ubaydiya, Ko'lbuloq.*

Аннотация. *Систематическое изучение древнейшего периода истории Узбекистана было проведено в 1938 году А.П. Все началось с открытия и исследования Окладниковым пещеры Тешик-таш. Позднее были исследованы Оби-Рахмат, Кульбулок, Самаркандский стоянка и другие памятники эпохи палеолита в Узбекистане, что они являются памятниками большого значения в мире. Именно поэтому ведущие ученые провели исследования по вопросу возникновения древних культур каменного века Средней Азии. Статья посвящена проблемам возникновения культур древнекаменного века Центральной Азии.*

Ключевые слова: *Палеолит, Теория Х.Мовиуса, Культуры Южной и Юго-Восточной Азии, Ашель, Селунгур, Убайдия, Кулбулак.*

Abstract. *A systematic study of the oldest period of the history of Uzbekistan was carried out in 1938 by A.P. It started with the opening and exploration of Teshik-tash cave by Okladnikov. Later, Obi-Rakhmat, Kulbuluq, Samarkand and other monuments of the Paleolithic era in Uzbekistan were researched, and it was determined that they are monuments of great importance in the world. That is why leading scientists conducted research on the issue of the emergence of the ancient stone age cultures of Central Asia. The article is devoted to the problems of the emergence of the Old Stone Age cultures of Central Asia.*

Keywords: *Paleolith, Theory of H.Mavius, Cultures of South and Southeast Asia, Ashel, Selungur, Ubaydiya, Kulbulak.*

Kirish. XX asrning o'rtalarida X. Moviusning Yevrosiyoda hududida ilk paleolit davri madaniyatlarining turli-tumanligi haqidagi nazariyasi shakllandi. Unga ko'ra, ilk paleolit davrida ikkita yirik madaniy areal hukm surgan: G'arbda qo'l cho'qmorli va Yevropadagidan farqli o'laroq, faqat bir taraflama ishlov berilgan galkali qurollarga ega Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyo madaniyatlari. Kaspiy dengizidan Hinduqushgacha bo'lgan hududlar mana shu ikki madaniyatlar o'rtasidagi chegara bo'lgan [1.258]. Bunday dunyoqarash Markaziy Osiyoda X. Moviusning tuzilmalariga ko'ra paleolit davri madaniyatlarining turli-tumanligini tushuntirishga bo'lgan harakatlarni keltirib chiqardi.

Metodlar va o'rganilish darajasi. X. Moviusning madaniyatlarni tarqalishi haqidagi nazariyasi to'liq tasdiqlanmadi. So'x vodiysidan topilgan ilk paleolit davriga oid Selungur g'ori materiallari Osiyocho ashel madaniyatiga tegishliligi aniqlandi. Osiyocho ashel madaniyati Yevropaning ashel madaniyatidan farq qilib, unda qo'l cho'qmorlari tosh boltalar (kloverlar) bilan birga uchraydi. Selungur g'ori materiallari tadqiqotchilar tomonidan Yaqin Sharqdagi Osiyocho ashel madaniyatiga oid Ubaydiya makoni industriyasi bilan o'xshash deb topildi [2. 53-59].

Ko'lbuloq makonining quyi qatlamlaridan topilgan qo'l cho'qmorlari seriyalari yodgorlikning "tishsimon" xarakteridan kelib chiqilib, Mikok madaniyati doirasiga kirishi belgilandi [3. 47]. Ushbu materiallar nashrlarga ko'ra haqiqatda Mikok madaniyatining bifas qurollariga o'xshash. Biroq ular insit yoki depozision xarakterga egami va haqiqiy yoki psevd qurollarligini aniqlashning imkoni yo'q. Negaki, O'zR FA Arxeologiya institutining Toshkent bazasida saqlanayotgan ushbu materiallar topilmadi.

S.N. Zamyatninning "Paleolit davri madaniyatlarida mahalliy tafovutlarning kelib chiqishi haqida" («O vznoknovenii lokalnykh razlichiy v kulture paleoliticheskogo perioda») [4. 89] asarida so'nggi paleolit davrini uchta taraqqiyot hududlariga ajratiladi: O'rtayer dengizi-Afrika, muzlikoldi Yevropa va Sibir-Xitoy. Muallifning fikricha, Sibir-Xitoy viloyati uchun prizmatik chaqmoqlash texnikasi tarqalishining cheklanganligi, arxaik komponentlarning (qirg'ichlar, nayza uchlari, chopperlar, choppinglar) mavjudligi va ularning so'nggi paleolit uchun tipik bo'lgan buyumlar (bigizlar, tig'lar, kesgichlar) bilan birga uchrashi xarakterlidir.

S. N. Zamyatninning qarashlari A.P. Okladnikovning ishlarida davom ettirildi. A. P. Okladnikov Afrika va Yevrosiyoda so'nggi paleolit davri madaniyatlari tarqalgan beshta viloyatni ajratadi: muzlikoldi Yevropasi, muzlikdan tashqaridagi Yevropa (Yevropa, Afrika, Old Osiyo,

Kavkaz, qisman Markaziy Osiyo va Hindiston), uchinchi viloyat Ekvatorial va Janubiy Afrika hududlarida, to'rtinchi viloyat (Sibir-Mo'g'uliston) – Sharqiy va Shimoliy-Sharqiy Osiyo, Sibir va Xitoy, oxirgi viloyat Janubiy-Sharqiy Osiyo hududlarida ajratilgan [5. 76]. Shundan so'ng mavzu yuzasidan V.A.Ranov, D.N.Lev, Z.A.Abramova, M.R.X.Sulaymonov, M.D.Djurakulovlar tadqiqotlar olib borgan edilar. Tadqiqot natijalariga ko'ra O'zbekiston hududidagi eng qadimgi jamoalar turmush tarzidagi o'zgarishlar, paleolit davri madaniyatlarining kelib chiqishiga doir asosli mulohazalar yuzaga chiqdi.

Tadqiqot natijalari. 1960-yillarning o'rtalarida A.P. Okladnikovning *konsepsiyasi shakllanadi*. Tadqiqotchi "O'rta Osiyo tosh va bronza davrida" («Srednyaya Aziya v epoxu kamnya i bronzi») asarida konkret yodgorliklar misolida O'rta Osiyoning qo'shni hududlar bilan madaniy aloqalarini kuzatdi. A. P. Okladnikov hududning ilk paleolitini ta'riflar ekan, O'rta Osiyoda ikkita sharqiy va g'arbiy taraqqiyot yo'llari hukm surganligi aniq ko'rinib turadi, degan xulosaga keladi. «Odatda qo'l cho'qmori tipidagi qurollar O'rta Osiyodan faqat ikkitagina Turkmanistonning Kaspiybo'yi hududidan topilgan (har ikkalasi ham g'arbda). On-Archa daryosi va v Xo'ja-Boqirg'onsoyda boshqa tipdagi tosh qurollar – chopperlar paydo bo'ladi. Janubiy Qozog'istondagi qadimgi topilmalar ham chopperlardan iboratdir» [6. 22].

O'rta Osiyoning o'rta paleolit davri uchun ham "sharq va g'arb" madaniyatlari aloqalari kuzatilgan. Teshik-tosh, Amir-Temir, Obiraxmat, Xo'jakent kabi yodgorliklarning industriyasida A. P. Okladnikov Eron, Iroq va Palastinning levallua mustesi bilan o'xshash belgilari mavjudligini ta'kidlaydi. Sharqiy tipdagi industriyalar bilan aloqalar Qoratov yodgorliklarida ham kuzatilgan .

O'rta Osiyoning so'nggi paleolitga oid industriyalarida A. P. Okladnikov ikkita qo'shni viloyatlarning: g'arbiy (muzlikdan tashqaridagi Yevropa) va shimoliy (Sibir-Mo'g'uliston) viloyatlari ta'sirini kuzatadi. Cibir paleoliti bilan o'xshashliklar inventarlarning umumiy xarakterli elementlari orqali aniqlangan va bu avvalombor, yarim disk shaklidagi nukleussimon bo'laklar, tik retushlash yordamida yonlama ishlov berilgan kertikli plastinalar va chopperlar tipidagi qurollarda nomoyon bo'ladi.

A. P. Okladnikovning sxemasini V. A. Ranov davom ettirdi. Uning ta'kidlashicha "O'rta Osiyo paleolit davriga oid uchta viloyatlar bilan chegaradosh: Oldosiy, Sibir va Sharqiy Osiyo viloyatlari" [7. 10]. Ularning o'zaro ta'siri arxeologik materiallarda aniq sezilib turadi. V.A. Ranov O'rta Osiyo paleolit davri yodgorliklarini ikkita guruhga ajratadi: A guruhi (Old Osiyo viloyati), B guruhi (Sibir va Sharqiy viloyat). Sibir guruhining ta'siri so'nggi paleolit davri yodgorliklari misolida namoyon bo'ladi.

A guruhi (Old Osiyo tipidagi madaniyat) Qayroqqumning ashel-muste komplekslarida (Tojikiston), o'rta paleolitga oid - Teshik-tosh, Obiraxmat, Xo'jakent, (O'zbekiston), Xo'jag'or, Jar-Qo'ton (Tojikiston) yodgorliklarini qamrab oladi. O'rta Osiyo hududida so'nggi paleolit davriga oid yodgorliklar juda kam topilganligi uchun, shunga mos ravishda, A guruhiga oid so'nggi paleolit davri o'rta paleolit singari uncha keng tarqalmagan va ular Qora-Kamar (Afg'oniston) hamda "orinyak tipidagi qirg'ichchali" Vaxsh daryosi allyuviyidan topilgan materiallarni o'z ichiga oladi (Tojikiston).

Hududning ilk paleoliti uchun industriyalarda qo'l cho'qmorlarining mavjudligi xarakterli xususiyat hisoblanadi. O'rta paleolit davri yodgorliklari levallua chaqmoqlash texnikasi asosida yagona guruhga birlashtirilgan va bu industriyalarda uchirindi va plastinalardan ishlangan qurollar ko'pchilikni tashkil qiladi, bifasial ishlangan buyumlar deyarli uchramaydi. Shuningdek ushbu guruhning xarakterli xususiyati plastinalar chaqmoqlash texnikasi ancha erta paydo bo'lishi hisoblanadi (ashel davridan). So'nggi paleolit davri yodgorliklari uchun inventarlarida prizmatik nukleuslar, qalin tipli qirg'ichchalar va gravetti tipidagi tig'larning uchrashi xarakterlidir [7. 4].

B guruhining ilk paleolitga oid kompleksi (Sharqiy Osiyo tipidagi madaniyat, Sibir va Sharqiy Osiyo viloyatlari bilan solishtiriladi) X.A. Alpisbayev tomonidan yig'ilgan Janubiy Qozog'iston kolleksiyalarini o'z ichiga oladi. O'rta paleolit Qora-Bura (Tojikiston), Qorasuv makoni (Qozog'iston), so'nggi paleolit – Samarqand makoni (O'zbekiston) kabi yodgorliklarni qamrab oladi.

Ushbu guruhni ajratib turadigan xususiyat ularning industriyalarida ikki taraflama ishlov berilgan choppinglarga o'xshash galkali qurollarning mavjudligi hamda Old Osiyo uchun xarakterli bo'lmagan muste elementlarining uzoq vaqt saqlanib qolishi hisoblanadi.

V.A. Ranov Sibirning paleolit davri yodgorliklari bilan yaqin analogiyalarni yonlama (qoziqsimon) nukleuslarni tayyorlash usullarida, qirg'ichlarda va galkali qurollarda ko'radi. Galkali qurollarni tadqiqotchi har ikkala hududning bosh bog'lovchi zvenosi, deb hisoblagan. Sibirdagi "galkali madaniyatlar"ning ildizlari O'rta Osiyo madaniyatlaridan qidirilgan. V. A. Ranovning fikricha, Sibirda "galkali texnika"ning paydo bo'lishi ham O'rta Osiyodan bo'lgan migrasiyalar va ham ushbu hududlarning konvergent rivojlanishi natijasida ro'y bergan" [8. 24].

Samarqand makoni tadqiqotchilari D.N. Lev va M. D. Djurakulovlar A. P. Okladnikov va V. A. Ranovlarning izidan borishib, Samarqand makonini Sibir-Mo'g'ul viloyatiga kiritganlar. 1965 yilda D. N. Lev Samarqand makoni industriyasining Ust-Kon g'ori inventari bilan o'xshashliklarni ko'ra bildi [9. 29]. Keyinchalik tadqiqotchilar Samarqand makoni industriyasining malta-buret guruhi yodgorliklari bilan o'xshashligini ta'kidladilar va bunga "galkali texnologiyalarning keng tarqalganligini" hamda "industriyalarning arxaik ko'rinishi"ni asos qilib oldilar [10. 120]. Tadqiqotchilar Yaqin Sharq va Yevropa bilan parallellarni inkor etadilar.

Z. A. Abramova Paleolit SSSR to'plamining so'nggi paleolitga bag'ishlangan qismida Samarqand makonini Sibir-Mo'g'ul viloyati yodgorliklari doirasiga kiritishni shubha ostiga qo'yadi. Uning ta'kidlashicha, 1958-1960 yillarda qazib olingan kolleksiyaning galkali qurollari G. F. Korobkovaning aniqlashicha, to'plamdagi barcha qurollarning beshdan bir qismini tashkil qiladi va "ular ko'proq sandonlar, ezg'ich-retusherlardir" [11. 308]. Ushbu xulosa D. N. Levning xulosalariga qarama-qarshi bo'lib, u aynan shu qurollarni boltalar, randalar, chopperlar va choppinglar deb tasniflagan edi. Samarqand makonini Sibir-Mo'g'ul viloyati madaniyati yodgorliklari doirasiga kiritish muammosiga 2000 yilda G. F. Korobkova hamda M. D. Djurakulovlar o'zlarining keng qamrovli «Samarkandskaya stoyanka kak etalon verxnego paleolita Sredney Azii» nomli asarlarida e'tibor qaratishdi [11. 385]. G.F. Korobkova yodgorlikning yuqori qatlamlari materiallarini tahlil qilish asosida Samarqand makoni industriyasini Sibir va Shugnou (Tojikiston) paleolit davri madaniyatlari bilan qiyosladi (malta-buret, kokoreva va afontovskaya madaniyatlari bilan). Amalga oshirilgan qiyosiy tahlillar asosida tadqiqotchilar Samarqand makoni bilan Afontova, Kokerova va Shugnou makonlari industriyalari o'rtasida ushbu komplekslarning yagona jamoa birligini ko'rsatuvchi belgilar yo'q, degan xulosaga kelishdi. Samarqand makoni industriyasi bilan o'xshashliklar Malta va Buret yodgorliklarida kuzatiladi.

Xulosalar. Ta'kidlab o'tilgan talqinlar asosida quyidagi umumiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin va ular, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra hududning paleolit davri yodgorliklari uchun xarakterlidir:

I. Ayrim tadqiqotchilar tomonidan o'rganilayotgan yodgorliklarning sanasini sun'iy qadimiylashtirishga harakat qilingan. Bu borada O'rta Osiyo paleolitining tadqiqotchilari orasida turli fikrlilik paydo bo'lishi xarakterlidir. Masalan, Selungur g'orini bevosita o'rgangan mutaxassislar dastlab yodgorlikning madaniy qatlamlarini 750 ming yil, so'ngra 1,1 ming yil va 1,5 ming yillargacha qadimiylashtirdilar. Biroq adabiyotlarda uning sanasi 126 ming yil ekanligi haqida ma'lumotlar paydo bo'ldi. RFA akademigi A.P. Derevyanko yodgorlikning sanasini 400 ming yillar bilan belgiladi (og'zaki ma'lumot). Keyingi yillarda Qirg'iziston FA bilan RFA SB AEAI hamkorligida Selungurda tadqiqotlar olib borildi va olingan xulosalarga ko'ra yodgorlik o'rta paleolit davriga oid deb topildi.

II. Tadqiqotchilar hududda paleolit davri madaniyatlari avtohton taraqqiy etgan, deb hisoblaganlar va shakllantirilgan konsepsiyalarda bunga alohida o'rin ajratilgan.

III. Hududda ilk paleolit ikki tipdagi yodgorliklar guruhini tashkil qiladi – qo'l cho'qmorli madaniyatga oid yodgorliklar hamda chopperlarli madaniyatga oid yodgorliklar.

IV. 1960-yillarning o'rtalarida O'rta Osiyo hududida muste davriga oid keng variabllikka ega industriyalari ko'plab yodgorliklarning topilishi munosabati bilan ma'lumotlarni sinchiklab tizimlashtirish zarurati tug'ildi. Bu F. Bord g'oyalari asosiga qurilgan yangi sxemalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

V. O'rta Osiyo hududining so'nggi paleolitga oid yodgorliklari madaniyatlarning elektikligini namoyon qiladi va har bir so'nggi paleolit davri yodgorligi alohida voqeyilik bo'lib, Samarqand makoni, Siyobcha va Xo'jamazgil yodgorliklari bundan mustasno.

VI. Hududdagi so'nggi paleolit davri industriyalarida arxaik buyumlarning mavjudligi xarakterli xususiyat hisoblanadi (qirg'ichlar, galkali qurollar va h.b.). Ushbu dalillar tadqiqotchilar tomonidan G.P. Grigorevning "postmuste" kosepsiyasi doirasida tushuntirilgan. Tadqiqotchilarning hisoblashicha, malta-buret madaniyatining shakllanishida Samarqand so'nggi paleolit madaniyati ta'sir ko'rsatgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Movius H. The Lower Paleolithic Cultures of Southern and Eastern Asia. – Philadelphia, 1949. P. 258.
2. Исламов У.И. Первая нижнепалеолитическая пещерная стоянка в Ферганской долине // ОНУ. - Ташкент: ФАН, 1984. - Вып. 8. С. 53-59.
3. Касымов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана (по материалам многослойной палеолитической стоянки Кульбулак). Автореф. ... докт. ист. наук. – Новосибирск, 1990. С. 47.
4. Замятин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ, 1951. – т. XVI. С. 89-152
5. Окладников А.П. Развитие первобытнообщинного строя. Поздний древнекаменный век (верхний палеолит) // Всемирная история. Т.1. – М.: Госуд. изд-во политической литературы, 1955. – С. 76-88.
6. Окладников А.П. Палеолит и мезолит Средней Азии // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М., Л.: Наука, 1966. С. 22.
7. Ранов В.А. О связях культур палеолита Средней Азии и некоторых стран зарубежного Востока. – М.: Наука, 1964. С. 10.
8. Ранов В.А. Галечная техника в культурах каменного века Сибири и Средней Азии // Сибирь и ее соседи в древности. – Новосибирск: Наука, 1970. – Вып. 3. С. 23-24.
9. Лев Д.Н. Самаркандская палеолитическая стоянка (предварительное сообщение) // ИМКУ. – Ташкент: ФАН, 1965. – № 6. – С. 22-29.
10. Джуракулов М.Д. Самаркандская стоянка и проблемы верхнего палеолита в Средней Азии. – Ташкент: ФАН, 1987. С. 120.
11. Абрамова З.А. Поздний палеолит Азиатской части СССР // Палеолит СССР. – М.: Наука. 1984а. С. 306.
12. Коробкова Г.Ф., Джуракулов М.Д. Самаркандская палеолитическая стоянка как эталон верхнего палеолита Средней Азии: (специфика техники расщепления и хозяйственно-производственной деятельности) // Stratum plus. – 2000. – Вып. 1. – С. 385–462.

UO'K: 930.85

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA SURXONDARYODA KUTUBXONACHILIK FAOLIYATI

N.N.Egamov, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, yurtimizda deyarli barcha sohalarda yangilanishlar va o'zgarishlar amalga oshirila boshlandi, yangidan yangi vazifalar belgilab olindi.*

Surxondaryo viloyati kutubxonachilik sohasida qilingan ishlar, amalga oshirilgan tadbirlar, erishilgan yutuq va kamchiliklarni o'rganib, ularni atroflicha tahlil qilib ko'rishga harakat qildik. Biz ushbu tahlil natijalari kitobxonlarga, soha xodimlari va ilmiy izlanuvchilarga manfaatli manba bo'lib xizmat qilishidan umidvormiz.

Kalit so'zlar: *kitob, kommunistik mafkura, kitobxonlik, kutubxonachilik ishi, madaniyat, iqtisodiy muammolar, kitoblar ko'rgazmasi.*

Аннотация. *После обретения Республики Узбекистан независимости обновления и изменения стали осуществляться практически во всех сферах нашей страны, были поставлены новые задачи.*

Мы постарались изучить сделанную работу в сфере библиотечного дела Сурхандарьинской области, реализуемую деятельность, достигнутые достижения и недостатки и постарались их детально проанализировать. Мы надеемся, что результаты этого анализа послужат полезным ресурсом для читателей, работников отрасли и исследователей.

Ключевые слова: *книга, коммунистическая идеология, чтение, библиотечное дело, культура, экономические проблемы, книжная выставка.*

Abstract. *After the Republic of Uzbekistan gained its independence, updates and changes began to be implemented in almost all areas of our country, and new tasks were set.*

We tried to study the work done in the field of librarianship of Surkhandarya region, implemented activities, achieved achievements and shortcomings and try to analyze them in detail. We hope that the results of this analysis will serve as a useful resource for readers, industry workers and researchers.

Key words: *book, communist ideology, reading, librarianship, culture, economic problems, book exhibition.*

Kirish. Xalqaro maydonda katta siyosiy o'zgarishlar yuz berib, mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, yurtimizning ko'pmillatli aholisi uchun yangi davr boshlandi. Mamlakatimizda deyarli barcha sohalarda yangilanishlar va o'zgarishlar amalga oshirila boshlandi. Shu jumladan, madaniyat sohasida ham bir qancha ishlar rejalashtirildi. Ushbu ishlar rejasida kutubxonachilik masalasiga ham alohida e'tibor qaratilgan edi. Unga ko'ra mamlakatimizning deyarli barcha viloyatlaridagi kutubxonalar faoliyatini qaytadan tashkil qilish, uning fondlarini boyitish, o'quvchi yoshlarni kutubxonaga jalb qilish va ularni marksizm-leninizm g'oyalaridan holi bo'lgan yangi – demokratik g'oyalar bilan tarbiyalaydigan adabiyotlar bilan oshno qilish kabi vazifalar qo'yildi.

Tahlil va natija. Tarixdan ma'lumki, kutubxonalar har qanday davrda ham ilm-ma'rifat o'chog'i bo'lib kelgan. Xalqning ilm o'rganishiga, uning ichidan daholarni yetkazib berishda va insonlarning ilmiy salohiyatini oshirib borishda kutubxonalar beqiyos xizmat ko'rsatgan. Asrlar davomida viloyat va shaharlarda ilmga berilayotgan e'tiborning qay darajada ekanligi va o'sha yerda yashayotgan aholining ilmiy salohiyati ko'p hollarda undagi kutubxonalarning ahvoriga qarab belgilangan, o'zining katta ilmiy kutubxonasiga ega bo'lgan hududlar olimlarni yetkazib berishda ham doimo ilg'or bo'lib kelgan, o'z kutubxonasiga ega bo'lish insonlar uchun sharaf hisoblangan. Bir so'z bilan aytganda, kutubxonalar insoniyatni ezgulikka yetaklaydigan va o'zidan ilm ziyosini taratib turadigan maskan bo'lib kelgan. Dunyo madaniyatshunoslaridan biri bo'lmish Jorj Luis Borxes: "Men doimo jannat kutubxonaga o'xshagan joy bo'lsa kerak, deb o'ylayman", - degan fikrni aytganida xuddi shuni nazarda tutgan bo'lsa ajab emas.

Viloyatdagi G'afur G'ulom nomidagi viloyat bolalar kutubxonasi binosi ancha ta'mirtalab holda qolayotgan bo'lsa, Adib Sobir Termiziy nomidagi viloyat ilmiy-universal kutubxonasi binosi esa achinarli ahvolda edi. Tuman markazlarida mavjud bo'lgan markazlashgan kutubxonalarning binolari ham bir ahvolda edi. Bu kabi muammolar o'z yechimini topmay turib, tumanlar miqyosida ham bir qancha mahalliy muammolar uchrab turardi. Masalan, 1993-yilda Uzun tumanidagi markaziy kutubxona boshqa bir noqulay joyga ko'chirilib, uning binosi ichki ishlar bo'limiga berib yuborildi. Bu holat esa tumandagi shusiz ham og'ir bo'lib turgan madaniyat sohasidagi ahvolni yanada murakkablashtirib qo'ydi. Holatni yaqindan o'rgangan Surxondaryo viloyati madaniyat ishlari boshqarmasi boshlig'i A. A. Ibragimov viloyat hokimi qabuliga kirib, binoni kutubxona balansiga qaytarish masalasini o'rta tashlaydi va viloyat hokimining roziligini olishga erishadi. Kutubxona binosining kitobxonlar ixtiyoriga qaytarilishi o'sha davr tuman madaniyat xodimlari uchun kattagina yutuqlardan biri bo'lgan edi, deyishimiz mumkin.

Mavjud muammo va kamchiliklarga qaramay, viloyat kutubxonachilik sohasi xodimlari o'z mehnat faoliyatlarini faol tarzda olib borishga va shu orqali mamlakat madaniy hayotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shishga harakat qildilar. Kutubxonachilarimiz madaniy targ'ibot ishlarini olib borish uchun viloyat miqyosida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirdilar. 90-yillarning boshlaridan soha xodimlari viloyat paxtakorlariga madaniy xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish maqsadida bir qator tashkiliy ishlarni boshlab yubordi. Birgina 1993-yilning o'zida dala shiyponlarida 1440 ta ko'chma kutubxona, 33 ta avtoda'vatxona, 96 ta tashviqot jamoasi aholiga madaniy xizmat ko'rsatdi. Sentabr-oktabr-noyabr oylarida Uzun tumanining "Ur to'qmoq", Sherobod tumanining "Durbin", Sariosiyo, Qumqo'rg'on, Angor, Denov va Termiz tumanlarining badiiy tashviqot jamoalari va avtoda'vatxonalarining xizmati mehnatkashlarga manzur bo'ldi.

Barcha ko'chma kutubxona va brigada abonementlarida kitobxonlarni qishloq xo'jaligi, badiiy adabiyot, san'at, texnikaga oid adabiyotlar bilan tanishtirish maqsadida "Yangi adabiyotlar", "Kundalik xabarlar", "Bugun olamda nima gap", "Ilg'or tajriba hayotga", "Paxta - O'zbekiston

boyli”, “Paxtamiz - faxrimiz” mavzularida kitob ko‘rgazmalari, suhbat, bibliografik obzorlar o‘tkazildi. O‘sha davrga oid arxiv ma‘lumotlarida paxtakorlarga faol xizmat ko‘rsatgan rayonlardan Sariosiyo, Uzun, Sherobod, Denov, Sho‘rchi, Qiziriq, Angor rayonlari kutubxona xodimlari alohida sanab o‘tilgan. Shulardan Angor tuman markazlashgan kutubxona tizimi xodimlari dala shiyponlarida 89 ta ko‘chma kutubxona hamda 19 joyda brigada abonementi tashkil etganliklari qayd etilgan. Qishloq tarmoqlaridan 3-, 6-, 17-kutubxona mudirlari Pattayeva M, Shamayeva X, Namozovlar mehnatkashlarga yaxshi xizmat ko‘rsatganlar. Tashkil etilgan ko‘chma kutubxonalar va brigada abonementlaridan 9954 kitobxon bahramand bo‘lib, ularga 176367 nusxa kitob o‘qishga berildi. Qilingan bu sa’y-harakatlar faqatgina mehnatkashlar ommasining madaniy hordiq chiqarishiga xizmat qilib qolmay, balki ularning dunyoqarashini kengaytirishga va mustaqillik kayfiyatini yanada ko‘tarishga xizmat qildi deyish mumkin. Shu o‘rinda mashhur rus yozuvchisi L. N. Tolstoyning: “Kitobning mohiyati mangudir... Bu mohiyat tafakkurni abadiylashtiradi”, degan purma‘no gapi ham fikrimizni yanada to‘ldiradi.

Mamlakatning ertangi kuni yoshlarning qo‘lida ekanligini inobatga olib, viloyat kutubxonachilik ishi xodimlari o‘quvchi-yoshlarni kitob bilan hamnafas qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni ham amalga oshirganlar. Viloyatning deyarli barcha kutubxonalarida yoshlarni kutubxonalariga jalb qilish, ular bilan ommaviy tadbirlar o‘tkazish masalalari ko‘rib chiqilgan. Ko‘rilgan chora-tadbirlarning natijasi o‘laroq kutubxonalarda qiziquvchilar klublari tashkil etilgan. Jumladan: Uzun, Sariosiyo, Sherobod, Angor tumanlari va Denov shahrida “Mash‘al”, “O‘lkashunoslik”, “Nafosat”, “Kitobsevarlar” kabi klublar yoshlar o‘rtasida turli qiziqarli tadbirlarni tashkil etgan. Ayniqsa, yoshlar “Kutubxona va mahalla” ko‘rik tanlovida faol qatnashganlar. “Bizning ham yurt”, “Mahallamiz tarixi”, “Hududimizda hunarmandchilik”, “Bir yigitga 70 hunar oz”, “Mahallamiz an‘analari va marosimlari” kabi o‘lkashunoslik burchaklari, kartotekalar, fotoko‘rgazmalar, albomlar tayyorlashda aktiv qatnashganlar. Yoshlar o‘rtasida ma‘naviy va tarbiyaviy ahvolni yaxshilash maqsadida Nodira, Bobur, Navoiy, Qodiriy kabi buyuk yozuvchi-shoirlarning asarlari ko‘plab targ‘ib etilgan. Olib borilgan bu targ‘ibot ishlari yoshlarni kitob bilan oshno bo‘lishlariga ma‘lum darajada yordam bergan.

Mustaqillikning dastlabki dekadasi viloyat miqyosida kutubxonachilik sohadagi kadrlar masalasiga imkon qadar e‘tibor berilgan bo‘lsada, oliy ma‘lumotli yetuk kadrlarning yetishmaslik holatlari yaqqol ko‘zga tashlanardi, oliy ma‘lumotli kadrlar nafaqat tumanlarda, balki viloyatning markaziy kutubxonalarida ham kamchilikni tashkil qilardi. 1993-yilda Surxondaryo viloyati kutubxonalarida 733 xodim xizmat qilgan bo‘lsa, ularning bor-yo‘g‘i 137 tasi oliy, 101 tasi maxsus oliy, 116 tasi o‘rta maxsus ma‘lumotli kishilar edi. Bu boradagi ishlarni tartibga solish va ahvolni imkon qadar yaxshilash maqsadida viloyatning o‘zida ham bir qator ishlar amalga oshirildi. 1998-yilda Sherobod, Boysun, Termiz tumani kutubxonachilaridan 90 nafari viloyat kutubxonachilari tomonidan malaka oshirish kurslaridan o‘tkazildi. Bu jarayon kadrlar sifatiga ijobiy tasir o‘tkazish maqsadida amalga oshirildi. Bundan tashqari Respublika miqyosida o‘tkazilgan barcha tadbirlarga oid kitob ko‘rgazmalari, adabiy kechalar, kitobxonlar konferensiyalari o‘tkazildi.

1998-yilda esa viloyat madaniyat ishlari tizimidagi 418 ta kutubxonalar o‘rtasida “Kutubxona - oila xizmatida” ko‘rik tanlovi e‘lon qilindi. Bu tanlov doirasida Denov shahar markazlashgan kutubxonalar tizimi, Jarqo‘rg‘on, Sho‘rchi, Uzun, Sariosiyo, Angor tuman kutubxonalarida ibratli ishlar amalga oshirildi. Viloyatdagi kutubxonalarda 18080 ta oilaviy abonementlar tashkil etildi. Bu 1997-yilga nisbatan 8000 taga ko‘paydi degani edi. Yil oxirida ushbu ko‘rik tanlov yakunlangan va unda Uzun tumani markazlashgan kutubxonalar tizimidagi 24-tarmoq kutubxona g‘olib deb topilgan. O‘tkazilgan bu kabi tanlovlar tuman kutubxonalarini faoliyatini yanada rivojlantirishga qaratilgan edi. Viloyat kutubxona xodimlari yuqoridagi kabi ko‘rik tanlovlar bilan cheklanib qolmay, hukumat tomonidan e‘lon qilingan qaror va farmonlar bo‘yicha ham bir qancha ishlarni amalga oshirib kelganlar. “Ma‘naviy-ma‘rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va ularning samaradorligini yanada oshirish chora tadbirlari to‘grisida”gi qarorning bajarilishi bo‘yicha viloyatdagi 418 ta kutubxonadan 153 tasi o‘rganib chiqildi va madaniyat boshqarmasi kengashida tahlil qilinib, ularga uslubiy va amaliy yordam ko‘rsatildi, ma‘naviy-marifiy tadbirlar o‘tkazish bo‘yicha yo‘riqnomalar

berildi. Bu tadbirlar kutubxonachilik faoliyatini yanada tartibga keltirishga va mamlakatda amalga oshirilayotgan dasturlar bilan hamohang faoliyat olib borishga ko'maklashdi.

Xulosa: Xulosa o'rnida shuni aytsak bo'ladi, kutubxonalarni rivojlantirish, ularning fondlarini boyitib borish har qanday davr uchun muhim vazifa bo'lib xizmat qilishi kerak, deb o'ylaymiz. Zero, ilm-fanga mehr qo'ygan xalq buyuklarni yetkazib berishdan to'xtamaydi, buyuklarga ega bo'lgan xalq esa hechqachon o'zi uchun belgilab berilgan siyosiy va madaniy yo'ldan adashmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axunjanov E. Kutubxonashunoslik, arxivshunoslik, kitobshunoslik: nazariyasi va tarixi. Toshkent. 2011.
2. Axunjanov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi. 1-qism Toshkent. 2004.
3. Axunjanov E. Vatan kutubxonachiligi tarixi. 2-qism Toshkent. 2008.
4. Bartold V. V. Uchenoe musulmanskogo Renessansa. Soch. T. 1967.
5. Belovitskaya A. A. Obshee knigovedeniye. Moskva. 1987.
6. Davlatov S. Kutubxonachilik ishi tarixi. Toshkent. 2006.

UO'K 342.7

KOREYSLARDA JAMOA INSTITUTLARINING SHAKLLANISHI

S.N.Fozilova, talaba, Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti, Jizzax

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yurtimizda bir necha yillar davomida istiqomat qilib kelayotgan koreyslarda jamoa institutlarining shakllanishi va bu tizimning milliy qadriyatlarimiz tizimi bilan o'zaro aloqalari haqidagi mulohazalar o'rin olgan.*

Kalit so'zlar: *Millat, jamoa instituti, Choson, Mail jamoalari, Donsong mail.*

Аннотация. *В данной статье приводятся комментарии о формировании общественных институтов среди корейцев, проживающих в нашей стране на протяжении нескольких лет, и взаимодействии этой системы с системой наших национальных ценностей.*

Ключевые слова: *Нация, общественный институт, Чосон, Почтовые сообщества, Почта Донсонг.*

Abstract. *In this article, there are comments about the formation of community institutions among Koreans who have been living in our country for several years and the interaction of this system with the system of our national values.*

Key words: *Nation, community institution, Choson, Mail communities, Donsong mail.*

Kirish. Yurtimizda xilma-xil diniy e'tiqodga ega bo'lgan kishilarning bir zaminda buyuk g'oya va sof niyatlar yo'lida hamkor va hamjihat bo'lib yashashligi bag'rikenglikning yorqin namunasidir. Hozirgi kunda O'zbekiston 130 dan ortiq millat va elatlar vakillari uchun umumiy uy hisoblanadi. Mamlakatimizda 16 ta diniy konfessiya faoliyat ko'rsatmoqda. Ma'lumki ko'p millat bir joyda yashashi oqibatida bir qancha etnik mojarolar kelib chiqadi. 130 dan ortiq millatni bir davlatda tinch-totuv yashashi bu O'zbekistonning buyuk siyosatidan darak beradi. YUNESKO tashkiloti tomonidan dunyoda tinchlik, dinlar va konfessiyalararo muloqotni ta'minlash, millatlar va elatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish borasida bir qator ishlar amalga oshirilib, hozirda bag'rikenglikka oid 70 dan ziyod xalqaro hujjatlar qabul qilingan. Ularning yorqin namunasi 1995-yil 16-noyabrda Parijda YUNESKO Bosh konferensiyasining 28-sessiyasida e'lon qilingan "Bag'rikenglik tamoyillari deklarasiyasi"dir. BMT Bosh Assambleyasining qaroriga ko'ra, 1997-yildan buyon mazkur sana butun dunyoda "Xalqaro bag'rikenglik kuni" sifatida nishonlanadi. 16 - noyabr – Xalqaro bag'rikenglik kuni munosabati bilan mamlakatimizdagi turli diniy konfessiya, millat va elat vakillari, xorijiy davlat va xalqaro tashkilotlar mas'ullari ishtirokida xalqaro konferensiya o'tkazish yaxshi an'anaga aylangan.

Yuqorida aytib o'tilganidek, O'zbekistonda bir qancha millatlar yashab kelmoqda. Shu millatlar orasida 1937-yil deportatsiya natijasida kelib qolgan koreys millati ham uzoq yillar davomida O'zbekiston zaminida o'zbek xalqi bilan yaxshi aloqalarni yo'lga qo'yib, jamiyatimizda o'zining munosib o'rnini egallab kelmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavjud tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va koreys xalqlari tarixi, etnomadaniy an'analari, milliy madaniyatida ko'plab umumiy jihatlarga ega. Ya'ni

har ikki millatga xos milliy mental xususiyatlar, oilaviy va jamoa institutlari tizimida ko'plab umumiy jihatlarni kuzatish mumkin. O'zbeklarda bo'lgan singari koreyslarda ham jamoa instituti, oila, va nikoh masalalariga jiddiy e'tibor qaratilgan. Jamoa instituti haqida koreys olimlarining tadqiqotlari orasida avvalo, Choson qirolligi va Yaponiyaning mustamlakachiligi davrida olib borilgan ilmiy izlanishlar bo'lib, ular asosan davlat siyosatini yanada mustahkamlash maqsadida amalga oshirilgan. Chunki Choson davrida konfutsiylik hukmron mafkuraga aylanadigan aholining turmush tarzini konfutsiylik g'oyalariga moslashtirish uchun mustamlakachilik davrida esa Yaponiyaning Koreya hududida olib borgan mustamlakachilik siyosatini samarali targ'ib qilish maqsadida hukumatda mahalliy aholi haqida ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lishga harakat qilingan. Choson davriga oid ilmiy adabiyotlar ichida "Choson sulolasi yilnomalari" asari ahamiyat kasb etadi.

Ushbu asarda buyuk Choson sulolasining 472 yillik tarixi o'z ifodasini topgan. Bu asarda nafaqat Choson tarixini, balki, o'z davrdagi siyosati, diplomatiyasi, etnologiyasi, madaniyati, ijtimoiy hayoti, iqtisodiyoti, madaniyati, ta'lim-tarbiyasini ham ko'rishimiz mumkin. Bu asar Choson davlatining qomusiy kitobi sifatida talqin qilingan. O'zbek va koreys xalqlarining an'anaviy institutlari hisoblangan mahalla va Mail jamoalarining tuzilishi va vazifasini o'zaro qiyosiy tadqiq qilishga shu birlashmalarning ikki xalqni kundalik turmush tarzi hamda madaniyatida tutgan o'rnini o'rganishda etnografik materiallar yordam beradi.

Tarixdan ma'lumki, jamoa to'g'risida qadimgi mualliflar tomonidan turli fikr-mulohazalar bildirilgan. Antik davrning buyuk mutafakkiri Aristotel (mil.avv. 384–322) jamoani oilalarning yig'indisi sifatida baholab, uni tabiiy yaralish sifatida ta'riflagan bo'lsa bo'lsa, XIX asrning oxirida nemis sotsiologi F. Toyennis esa jamoa bilan assotsiatsiyani qo'shma jamiyat va foydali jamiyat deb qiyoslab, qon, makon va ma'naviy jihatlarda umumiylik kuzatiladigan qo'shma jamiyatni jamoa deb atagan edi. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasida o'zbek xalqida jamoa kishilarning qadimgi uyushuv shakli deb qayd etilgan bo'lsa, Janubiy Koryeyada esa birga yashash yoki bir xil faoliyat va maqsad uchun uyushgan yig'inga jamoa, deb ta'rif beriladi. Shu tariqa jamoa qaysi saviyada bo'lishiga qaramasdan, bitta ijtimoiy birlik asosida birdamlikni namoyish qiladigan tushuncha sifatida qo'llaniladi. Shu bois, jamoaning eng muhim uchta asosi – geografik maydon, o'zaro ijtimoiy ta'sir va umumiy rishtaga alohida e'tibor qaratiladi. Koreyslarda ham an'anaviy jamoaviy institutlar uzoq tarixga ega bo'lib, ularning Mail jamoasi ham o'zbek mahallasiga o'xshash kichik ma'muriy-hududiy birlik hisoblanadi. Koreyslarda ilk mail jamoalari neolit davrida shakllangan.

Arxeologik manbalarning guvohlik berishicha, neolit davriga oid Bongsan-gun Masan-ri yodgorligi va Musan-gun Bomigusok yodgorligida o'nlab uy manzilgohlari aniqlangan. Ammo, Choson qirolligi davri (1392–1910)da konfutsiylikning ta'siri natijasida patriarxal madaniyat o'rnatilib, ota sulolasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Konfutsiylikning asosiy g'oyalari uning "Samgang-o'ryun" deb nomlangan axloqiy ko'rsatmalarida yaqqol namoyon bo'ladi. "Samgang – konfutsiy axloqiy mafkurasining asosi bo'lgan uchta tamoyil bo'lib, mazkur tamoyillarga asosan amaldorlar uchun qirol, farzandlar uchun ota-ona, xotin uchun eri boshliq ekanligi ta'riflanadi. "O'ryun" esa konfutsiylik axloqiy mafkurasining asosi bo'lgan 5ta insoniy munosabatni anglatadi. Ya'ni, ota-ona o'z farzandlariga mehribon bo'lishi, farzandlar esa o'z navbatida ota-onasiga xizmat qilishi kerak, qirol va amaldorlar o'rtasida sadoqat saqlanishi kerak, er-xotin o'z vazifasini oqilona bajarishi kerak, yoshi ulug'lar va yoshi kichiklar o'rtasida tartib saqlanishi kerak, do'stlar o'rtasida ishonch bo'lishi kerak. Choson davridan buyon koreyslar ushbu mafkuraga rioya qilib hayot kechirishga majbur bo'lgan [1]. Shu sababli koreyslar o'rtasida qondoshlikka asoslangan ko'plab yangi jamoalar shakllanib, Maillar ikki toifaga bo'lingan. Ulardan biri mazkur "qondoshlik" me'yorlariga asoslanib tashkil etilgan jamoa bo'lib, bunday tuzilma Dongsong Mail deb atalgan. Ushbu Mail aholisining asosiy qismi bitta familiyali, ya'ni bir ota urug'idan kelib chiqqan bo'lib, ular o'z jamoasining hukmron sinfida boshqa urug'dan bo'lgan a'zolariga boshchilik qilgan. Ikkinchisi esa kishilarning qon-qarindoshlik aloqalaridan qat'iy nazar, boshqa bir omil asosida shakllangan jamoa bo'lib, Gaksong Mail deb nomlangan. Ushbu jamoa ko'p hollarda kishilarning yashayotgan "yer"i asosida tashkil topgan.

Hashar – "to'planmoq", "birlashmoq" ma'nolarini anglatuvchi arabcha "hashr" so'zidan kelib chiqqan bo'lib biror ishni birgalashib bajarishda beriladigan ixtiyoriy yordamni anglatadi. Bunday

jihaddan hashar koreyslarning “Durye” va “Pumashi” an’anasiga juda o’shab ketadi. “Durye” qisqa vaqt ichida bir odam bajarishi qiyin bo’lgan ishlarga Mail a’zolari hamjihatlikda yordam ko’rsatadigan koreyslarning o’ziga xos urf-odatlaridan biridir. Kim Gi Sob o’z asarida ushbu so’zning kelib chiqishini uchta so’z bilan bog’lab izohlaydi. Birinchidan, “o’ramoq” ma’nosini anglatuvchi “degan so’zdan olingan, deb qaraydi. Chunki, qaysidir makonni “o’rab olish” orqali uning ichkarisi va tashqarisini ajratish mumkin. Ikkinchidan, butun jamoa ahli uchun amal qilinganiga “butunlay” yoki “to’liq” degan ma’noni anglatuvchi so’zdan, uchinchidan, jamoa ahliga navbatma-navbat yordam berilganiga “aylanmoq” yoki “tartibda bajarilmoq”ni anglatuvchi so’zidan olingan [2]. Lekin, hashar oilaviy marosimlardan xo’jalik ishlarigacha keng foydalanilgan bo’lsa, Durye faqat dehqonchilik ishlarida, “Pumashi” esa ko’proq oilaviy marosimlarda amalga oshirilgan [3].

“Pumashi”da Pum so’zi “mehnat kuchi”ni, ashi esa “berib turish va qaytarib olish”ni anglatadi, ya’ni “berilgan yordam teng qaytarilishi kerak”, degan g’oya asosida shakllangan odatidir. Demak, Durye sholikorlikdagi eng tig’iz paytda butun Mail ahlining ishtirokida o’tkazilgan. Pumashi esa mavsumga bog’liq bo’lmay, zaruratga ko’ra individual shahslar orasida amalga oshirilgan. Durye sholi ekish samarali va muvaffaqiyatli bo’lishi uchun tashkillashtirilgan Mail a’zolarining mehnat jamoasidir. Pumashi esa “insoniyatning mehnat kuchi teng” degan shior ostida ham xo’jalik ishlari, ham oilaviy marosimlarda amalga oshirilgan. Ammo, Pumashida berilgan yordamni shunga teng qaytarish kerak, degan “yozilmagan qonun” mavjudligi bois, bunda ho’kiz olib turilgan bo’lsa, keyinchalik ho’kiz berib turishga to’g’ri kelgan. Maillarda aholining o’zini-o’zi boshqarishiga Yuji (oqsoqol) rahbarlik qilgan. Dongsong Mailda esa jamoa rahbari Yuji emas, balki qarindoshlik asosida hal etilgan. Zotan, Dongsong Mailning tarixiy asoslari milodiy IV–VII asrlarga borib taqaladi. Koreys an’anasiga ko’ra, Dongsong mailning rahbarligi saylov yo’li bilan emas, balki Jongsonning to’ng’ich o’g’illari orqali ajdodlardan avlodlarga o’tgan. Jongson o’z jamoasida ajdodlar ruhiga bag’ishlangan marosimlarni rejalashtiradigan va bunday marosimlarni boshqaradigan shaxs hisoblangan [4].

Xulosa. Xususan, koreyslarning Mail jamoasi oxirgi paytda sanoatlashish va shaharlashish jarayonlari ta’sirida shaklan buzilib, tarqalib ketdi. Biroq, mahalla va Mail jamoalari o’z xalqining kundalik hayotidan chuqurroq o’rin egallagani va jamiyatning turli masalalarini hal etishga qodir bo’lgani uchun ushbu jamoalarni saqlab qolishga harakat qilinmoqda. Mahalla va Mail jamoalari bugungi kunda ham o’zbek hamda koreys xalqlarining eng muhim maskani bo’lib, har ikki xalqning jamoatchilik hayotini davom ettirib kelmoqda. Ushbu ikki jamoa hech qachon har ikki xalqning tarixidan olib tashlanmaydi yoki yo’qolib ketmadi. Bu esa o’zbek va koreyslarida jamoalarning o’ziga hos o’rni bor, degan xulosaga undaydi. Shundan kelib chiqib, an’anaviy urf-odatlarini saqlab qolish va zamonaviy ijtimoiy muammolarni bartaraf etish uchun o’z mintaqasiga xos bo’lgan an’anaviy jamoa institutlarini tiklashga jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Shu munosabat bilan bugungi kunda mahalla va Mail jamoalarining eng muhim vazifalaridan biri – o’zbek va koreys xalqlarining an’analarini asrab-avaylab kelajak avlodga yetkazish, desak mubolag’a bo’lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Yun ShI Ne.Globallshuv davrida o’zbek va koreys xalqlari jamoa institutlari va marosimlaridagi o’zgarishlar:Tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan desertatsiyasi- Toshkent 2020. 21-22b.
2. Youngbae Li. "Dure xotirasi va umumiy hayajon" ning siyosati va madaniy ma'nosi. Milliy xalq muzeyi. Folklor tadqiqotlari. № 27. 2010. – 70 bet.
3. Globallashuv davrida o’zbek va koreys xalqlari jamoa institutlari va marosimlaridagi o’zgarishlar.07.00.07-” Etnografiya, etnologiya va antropologiya”.TOSHKENT-2020.
4. Koreya Ryespublikasi Prezidyenti Mun Chje Inning “Xalq so’zi” gazetasiga bergan intervyusi . Xalq so’zi. 2019 yil 18 aprel. <http://xs.uz/uzkr/post/prezident-mun-chzhe-in-koreya-respublikasi-va-o'zbekiston-respublikasining-zadal-yaqinlashuvi-zamirida-do'stlik-va-ishonch-munosabatlari>.

**SOVET BOSHQARUV TIZIMINI MAHALLIY SAVDONI NAZORATGA OLISH
BORASIDAGI ISLOHATLARI**

S.M.Haydarov, doktorant, Denov tadirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sovet boshqaruv tizimini mahalliy savdoni nazoratga olish borasidagi islohatlari, ushbu islohotlarning strategiyasi va natijalari, ularning Sovet iqtisodiyoti va jamiyatiga ta'siri to'g'risida to'liq fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: mahalliy savdo, Sovet boshqaruvi, islohotlar strategiyasi, mahalliy hokimiyat.

Аннотация. В данной статье дается всесторонний обзор реформ советской административной системы контроля внутренней торговли, стратегии и результатов этих реформ, а также их влияния на советскую экономику и общество.

Ключевые слова: местная торговля, советская администрация, стратегия реформ, местное самоуправление.

Abstract. This article provides a comprehensive review of the Soviet administrative system's reforms to control domestic trade, the strategy and results of these reforms, and their impact on the Soviet economy and society.

Keywords: local trade, Soviet administration, reform strategy, local government.

Kirish. Sovet Ittifoqining keng landshaftida mahalliy savdoni nazorat qilish murakkab muammo tug'dirdi. Markazlashgan ma'muriy tizim o'zining keng hududida turli xil iqtisodiy faoliyatni samarali boshqarish uchun uzoq vaqt kurash olib bordi. Biroq, mahalliy savdoni tartibga solish va nazorat qilishga alohida e'tibor qaratilib, boshqaruv apparatini qayta tiklashga qaratilgan qator islohotlar amalga oshirildi. Sovet Ittifoqining ma'muriy tuzilmasi markaziy rejalashtirishga chuqur o'rnashgan, qarorlar qabul qilish hokimiyati davlat qo'lida to'plangan edi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topgan dastlabki kunlardan oq Sharq davlatlari bilan diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalarga kirishdi. Biroq bu davlatlar o'tmishda monarxiya tartiblari asosida boshqarilgan davlatlar o'zlarining taraqqiyoti jihatidan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi darajasidan deyarli farq qilmas edi. Shuning uchun respublikaning taraqqiyparvar kuchlari hukumat rahbari F.Xo'jayev rahbarligida iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy sohalarda zamon taraqqiyoti bosqichlarida turgan mamlakatlar bilan aloqa bog'lashga intildi.

Lekin o'sha paytdagi tarixiy vaziyat G'arbiy Yevropa davlatlari va AQSH singari mamlakatlar bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatishga imkon bermas edi. Buning o'ziga xos sabablari bor edi. 1914 - 1918-yillarda bo'lib o'tgan birinchi jahon urushida mag'lubiyatga uchragan Germaniya o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni o'rnatish zarurati o'sha payt uchun tasodifiy hol emas edi. Ayni paytda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi ham Germaniya singari mamlakatlar bilan mustaqil iqtisodiy aloqalar bog'lashga harakat qildi

O'zgarishlar zarurligini tan olgan Sovet hokimiyati ma'muriy apparatni tartibga solish va mahalliy savdo ustidan nazoratni kuchaytirishga qaratilgan bir qator islohotlarni boshladi. Asosiy strategiyalardan biri mintaqaviy darajada markazsizlashtirish, mahalliy ma'murlarga o'z yurisdiksiyalari doirasidagi iqtisodiy faoliyatni nazorat qilish uchun ko'proq vakolatlarga ega bo'lish bilan bog'liq.

Savdo faoliyatini yanada samarali monitoring qilish va muvofiqlashtirish imkonini beruvchi axborot tizimlari va aloqa kanallarini modernizatsiya qilish bo'yicha ishlar amalga oshirildi. Standartlashtirilgan protokollar va tartiblarni joriy etish byurokratik to'siqlarni kamaytirishga, tranzaksiyalarni yanada qulayroq qilishga va korrupsiya va noqonuniy savdo imkoniyatlarini kamaytirishga yordam berdi.

Markaziy rejalashtirish doirasida bozor mexanizmlarini joriy etish davlat nazorati va tadbirkorlik tashabbusi o'rtasidagi muvozanatni saqlashga intildi. Talab va taklif dinamikasiga asoslangan narxlarni belgilash kabi cheklangan bozor erkinliklariga ruxsat berish orqali hokimiyat er

osti bozorlari ta'sirini cheklab, iqtisodiy faoliyatni tartibga solinadigan kanallarga yo'naltirishni maqsad qilgan.

Natijalar. Ma'lumki, birinchi jahon urushi, ayniqsa, 1918-yilda Rossiyada boshlangan fuqarolar urushi an'anaviy Buxoro - Rossiya savdo munosabatlariga putur yetkazdi. Urush tufayli Rossiyadan Buxoroga keltiriladigan sanoat mahsulotlari miqdori kamaydi. 1920-yil kuzidan boshlab Buxoroda vujudga kelgan murakkab siyosiy - iqtisodiy vaziyat har ikki davlat savdo - sotiq munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'z navbatida 1919-yildan boshlab yetishmayotgan tovarlar va o'z xom ashyosiga bozor zarurligi natijasida Buxoro savdo kapitali Afg'on-hind bozoriga chiqdi. Buxoroga chet el sanoat mahsulotlari kirib keldi. Buxoro uchun ushbu davrda tashqi bozorga chiqishning yagona yo'nalishi Afg'oniston edi.

1920-yil sentyabrda hokimiyatga kelgan yangi hukumatning Sovet Rossiyasi bilan shu yilning oktyabrda tuzilgan shartnomaga muvofiq Buxoro harbiy, iqtisodiy va moliyaviy munosabatlarda RSFSR bilan birgalikda harakat qiladi, deyilgan edi. Rossiyada va Buxoroda vujudga kelgan tarixiy vaziyat Moskva hukumatining BXSU ustidan nazorat o'rnatishiga qarshilik qildi. 1921-yildan Buxoro-Rossiya savdo munosabatlari yomonlashdi., jonlanib qolgan Buxoro savdo kapitali Yevropa bozoriga chiqish yo'llarini izlay boshladi

Sovet ma'muriy tizimidagi islohotlar turli xil natijalarga olib keldi. Ba'zi hududlarda savdoni tartibga solish va nazorat qilishda yaxshilanishlar kuzatilgan bo'lsa, boshqalarida muammolar saqlanib qoldi. Markazsizlashtirishning samaradorligi mahalliy ma'muriy imkoniyatlarga va markaziy ko'rsatmalarga rioya qilishga qarab o'zgarib turardi. Ba'zi hollarda avtonomiyaning kuchayishi ijro va rioya etishda nomutanosibliklarga olib keldi va mintaqalar o'rtasidagi tengsizlikni kuchaytirdi.

Bozorga yo'naltirilgan amaliyotga o'tish o'rnatilgan manfaatlar va byurokratik inertsiya qarshiligiga duch keldi. Axborot tizimlarini modernizatsiya qilish bo'yicha sa'y-harakatlarga qaramay, ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishdagi kamchiliklar saqlanib qoldi, bu esa mahalliy savdoda yuzaga keladigan muammolarni oldindan ko'rish va hal qilish qobiliyatiga to'sqinlik qildi.

Shunga qaramay, islohotlar o'zgaruvchan iqtisodiy voqelikka moslashish va boshqaruvning muqobil yondashuvlarini o'rganishga tayyor ekanidan dalolat berdi. Ular markaziy rejalashtirishni bozor munosabatlari bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan kelajakdagi tashabbuslar uchun zamin yaratdilar, oxir-oqibat Sovet Ittifoqining parchalanishi va bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun zamin yaratdilar.

Muhokama. Sovet boshqaruvining mahalliy o'zini o'zi boshqarish rivojlanishining hozirgi bosqichi o'tish davrining barcha eng murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muammolarini jamlaydi, uning nomuvofiqligi, to'liq emasligi va ko'plab jarayonlar va qarorlarning noaniqligidan dalolat beradi. Mahalliy hokimiyat islohoti o'nlab yillarga cho'zilgan ancha uzoq jarayondir. Shu munosabat bilan, islohotlarni muvaffaqiyatli boshlash uchun Sovet boshqaruvining ijtimoiy munosabatlarni, shu jumladan mahalliy darajada isloh qilishda qanday yo'nalishni aniq belgilash va islohotning har bir bosqichi uchun aniq, real vazifalarni shakllantirish kerak.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining ichki tuzilmasi aholi tomonidan mustaqil belgilanishini inobatga olgan holda, joylarda o'rnatilgan milliy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda muayyan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sharoitlarda ishlashga yaroqli tuzilmalarni ishlab chiqish va amalga oshirish muhim ahamiyatga ega. boshqa an'analar. Ushbu masalani hal qilish mahalliy davlat hokimiyati organlarining tuzilishi va shakllanishi tartibini ko'rsatadigan munitsipalitetning nizomini qabul qilish bilan bog'liq. Biroq, mahalliy referendum natijalariga ko'ra, mahalliy davlat hokimiyati organlarining alohida tuzilmasini tasdiqlash imkoniyati istisno qilinmaydi. Bunda mahalliy o'zini o'zi boshqarishning vakillik organi nizomni qabul qilish chog'ida mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining tarkibiga biron-bir o'zgartirish kiritishga haqli emas.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, mahalliy savdoni nazorat qilish bo'yicha sovet ma'muriy tizimining islohotlari an'anaviy markaziy rejalashtirish usullaridan sezilarli darajada farq qildi. Ular amalga oshirish muammolariga duch kelgan va aralash natijalar bergan bo'lsa-da, ular murakkab iqtisodiy tizimlarni boshqarishda moslashuvchanlik va innovatsiyalar zarurligini ta'kidladilar. Mahalliy hokimiyat organlarining vakolatlarini kengaytirish, axborot tizimlarini modernizatsiya

qilish va bozor mexanizmlarini sinab ko'rish orqali islohotlar Sovet Ittifoqining iqtisodiy siyosati va boshqaruvidagi keyingi o'zgarishlarga yo'l ochdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Barabashev G.V. Mahalliy hukumat. - M.: MDU, 2003.
2. Emelyanov I.A. Rossiyada mahalliy o'zini o'zi boshqarish. Genesis va rivojlanish tendentsiyalari. - M. - Tula: TIGIMUS, 2001.
3. Boldirev R.Yu., Nevskiy S.I. Urushdan keyingi Germaniyada pul islohotlari: tayyorgarlik, amalga oshirish, natijalar // Iqtisodiy siyosat. 2014.
4. Gregori, Pol R., Kohlhase, Janet E. "Sovet ishchilarining daromadlari: Sovet intervyu loyihasidan dalillar", Iqtisodiyot va statistika sharhi, 2000.

UO'K 94(575)

BALX TURONLIKLARNING QADIMIY VATANI

Sh.N. Iskandarov, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi shimoliy Afg'oniston hududida joylashgan Balx shahri turonliklarning qadimiy vatani sifatida tadqiq qilingan. Xususan qadimgi va o'rta asrlarda Markaziy Osiyo tarixida tutgan o'rni, Yangi davrda shaharga o'zbek urug'larining ko'chib borishi va ularning shahardagi hukmronligi tarixiy manbalar asosida tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Shimoliy Afg'oniston, ashtarxoniyalar, qatag'on, minglar, turkiy qabilalar, maymana, o'zbek urug'lari, Balx, Qunduz, bahr ul asror.

Аннотация. В данной статье город Балх, расположенный на территории современного северного Афганистана, изучается как древняя родина туранцев. В частности, на основе исторических источников изучена его роль в истории Средней Азии в древности и средневековье, переселение узбекских родов в город в Новое время и их правление в городе.

Ключевые слова: Северный Афганистан, Аштарханиды, репрессии, тысячи, тюркские племена, Маймана, узбекские роды, Балх, Кундуз, Бахр уль-Асрар.

Abstract. In this article, the city of Balkh, located in the territory of present-day northern Afghanistan, is studied as the ancient homeland of the Turanians. In particular, its role in the history of Central Asia in ancient and medieval times, migration of Uzbek clans to the city in the New period and their rule in the city were studied based on historical sources.

Key words: Northern Afghanistan, Ashtarkhanids, repression, thousands, Turkic tribes, Maimana, Uzbek clans, Balkh, Kunduz, Bahr ul-Asrar.

Kirish. Yevroosiyo materigida tutgan jug'rofiy o'rni tufayli Markaziy Osiyo tarixning eng qadimgi davrlaridan boshlab murakkab va ko'p bosqichli mintaqaviy va transmintaqaviy migratsiya jarayonlari jadal borgan xudud sifatida ajralib turadi. Ma'lumki, aholining bir hududdan ikkinchi hududga ko'chishi butun tarixiy davrlar mobaynida shaklan ikki xil, doimiy yoki vaqtinchalik ko'chish tarzida amalga oshirib kelingan. Buning natijasida ko'plab insonlar o'zi mansub bo'lgan millat hududida emas, balki chet el davlatlarida boshqa millat vakillari ichida yashashga majbur bo'lganlar.

Bugungi kunda O'zbekistondan keyin eng ko'p o'zbeklar yashaydigan hudud bu Afg'oniston hisoblanadi. Asosan Afg'onistonning shimoliy hududlarida istiqomat qiluvchi o'zbeklar Afg'onistondagi uchunchi eng yirik etnik guruh hisoblanadi. O'zbeklar bilan birgalikda Afg'oniston hududida boshqa turkiy xalqlar: turkmanlar, qozoqlar, pomir qirg'izlari, qoraqalpoqlar tojiklar va juda ozchilikni tashkil qiluvchi tatarlar ham yashaydi. [1, 15] O'zbeklar Afg'onistondagi eng yirik turkiy qabilalardan biri bo'lib, o'zbek va dari tillarida so'zlashadilar va shimoliy Afg'onistonning to'qqizdan ortiq viloyatida istiqomat qiladi. Xususan Qunduz, Balx, Shibirg'on, Taxor va Maymana viloyatlarida, Bodg'iz viloyatining Pomir tog'larida o'zbeklar yashaydi va bu yerlar avval Turkiston deb atalgan. [2, 8] XX-asrning 70-yillarida Afg'oniston aholisi 16 million kishi bo'lsa, shundan 2 millioni o'zbeklar edi. Ayni paytda Afg'onistonning umumiy aholisi 30 milliondan ortiq bo'lib, ulardan o'zbek millatiga mansub Afg'oniston fuqarolarining umumiy soni ba'zilarida 3-5 million, boshqalarida esa 7-8 million kishi ko'rsatilgan. Tarixchi olim Nasriddin Nazaravning "Afg'oniston o'zbeklari" asarida Balx universiteti professori, tibbiyot fanlari doktori Abdullo Darmon

Afg'onistonda turkiy xalqlar 8 mln ni tashkil qilishi, shundan 5.5 mlni o'zbeklar ekanligini aytib o'tgan.[1, 7] Afg'onistondagi o'zbeklar soni to'g'risida aniq ma'lumot yo'qligining asosiy sababi, so'nggi yillarda aholining ro'yxatga olinmaganligidir.

Mavzuga doir adabiyotlarning sharhi. Balx Turonliklarning qadimiy vatani nomli maqolani tayyorlashda bir qancha adabiyotlar o'rganib chiqildi. Avvalo yirik tarixchi olim Bo'riboy Ahmedovning "Balx tarixi" asaridan atroflicha foydalandim. Shuningdek migratsiya tarixini chuqur tadqiq qilgan olimlar Sh.N.Xayitovning Xorijdagi o'zbeklar, Nasriddin Nazarovning Afg'oniston o'zbeklari asarlari tahlil qilindi. Bundan tashqari Masson V.M, Romodinlarning Istoriya Afganistana. Afganistan v novoe vremya hamda Kamoliddin Abdullayevning Ot Sintiana do Khorasana. iz Istorii Sredneziatskoi Emigratsii 20 veka kabi adabiyotlardan foydalanildi.

Maqolani tayyorlashda chet el adabiyotlari bilan Sharq manbalaridagi ma'lumotlardan ham foydalanilgan. Mazkur manbalardan keltirilgan malumotlar asosida mavzu tadqiq etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy taqqoslash va tanqidiy tahlil metodlaridan ko'proq foydalanildi. Hozirgi shimoliy Afg'oniston hududida joylashgan Balx shahri uning qadimiy tarixi va mazkur hududda azaldan yashab kelayotgan o'zbek urug'larining ko'chib kelishi, joylashuvi va ularning shahardagi bunyodkorlik ishlari obektiv ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Afg'onistondagi eng ko'p o'zbeklar yashovchi viloyatlaridan bu Balx va Badaxshon viloyatlari bo'lib, bu viloyatlar Afg'oniston Islom Respublikasidagi 32 viloyati tarkibidadir. Balx viloyati markazi Mozori Sharif shahri 700 mingga yaqin aholi istiqomat qiladi. Viloyat o'z nomini ushbu viloyatdagi ikkinchi yirik shahar bo'lgan qadimiy Balx shahridan olgan.

U mamlakat shimolida joylashgan, g'arbda Juzjon viloyati, sharqda Qunduz viloyatlari, janubiy-g'arbda va janubiy-sharqda mos ravishda Saripul va Samangan viloyatlari bilan chegaradosh, o'ta shimoli-sharqqa va shimoliy-g'arbgga mos ravishda Tojikiston va Turkmaniston bilan chegaradoshdir. Afg'onistonning O'zbekiston bilan chegaradosh yagona viloyati hisoblanadi.

Balx nafaqat o'rta asrlarda, balki qadim zamonlarda ham Xitoy va Qashg'ar, O'rta Osiyo va Turkiston, Eron va Hindiston davlatlaridan kelayotgan savdo yo'llari chorrahasida joylashganligi va madaniy-iqtisodiy markaz bo'lganligi uchun doimiy ravishda odamlar va xorijiy karvonlar yig'inadigan hududga aylangan edi.

Markaziy Osiyoning qadimiy davlatlari hisoblangan Yunon-Baqtriya (taxminan miloddan avvalgi 250—140-130 yillar), Kushon (milodiy I-asr oxiri —3-asr boshlari) davlatlarining poytaxti va madaniy-iqtisodiy markazi, o'rta asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy taqdirida muhim rol o'ynagan shahar hisoblangan. Arablar istilosi arafasida qalin qal'a devori bilan o'ralib, shaharning oltita mustahkam darvozasi bo'lgan. [3, 16]

Balx Safforiylar, Somoniylar va G'aznaviylar davrida ham muhim siyosiy, madaniy, savdo-iqtisodiy markaz bo'lib qoldi. X-asrda uning ma'nosi va kuchi shu qadar o'sib bordiki, natijada aslida Balx hokimlari hisoblangan Alptegin va Sobuqteginlar o'zlarini haqiqiy hukmdor deya his qilishgan.

Sulton Mahmud G'aznaviy (998-1030) davrida, ayniqsa, uning hukmronligining birinchi yarmida Balx G'aznaviylar davlatining ikkinchi poytaxti hisoblangan. Gardiziyning yozishicha, Mahmud G'aznaviyning toj kiyish marosimi 998 yilda aynan Balxda bo'lib o'tgan.

1016-yilda Balxlik Sulton Mahmud Movaronnahrga qoraxoniylar Tog'onxonga elchilar yuboradi va shu yilning qishida bu yerda o'z elchiligini qabul qiladi. Oradan ikki yil o'tib, 1018-yilda u Balxda qoraxoniylar malikasini qabul qilganli haqida malumotlar mavjud.

Mug'ullar bosqini davrida tinimsiz mudofa kurashlari natijasida shahar ancha vayron bo'ldi. Faqatgina Amir Husayn davrida shaharni qayta tiklash ishlari amalga oshirilib, Temuriy hukmdorlar davrida shahzoda Pirmuhammad va Shohrux Mirzolar shaharning avvalgi mavqiyeni qayta tiklash va ko'plab inshootlar qurishga hrakat qilganlar.[4, 145]

XV-asrning 70-yillari boshlarida Sulton Husayn Balx shahrini qamal qiladi va shahar nihoyatda mustahkam istehkom ekanligiga amin bo'ladi. Chunki shahar mustahkam sapol qala bilan o'ralib, undan tashqari, ikkita handaq bilan ihotalangan edi. Biri shahar qal'asidan uncha uzoq bo'lmagan joyda "hakrez-i qal'a" bo'lsa, ikkinchisi qaladan uzoqroq joyda joylashgan "handak-i asl" hisoblangan. Qamal uch oydan ortiq davom etadi. Ammo Sulton Husayn uni qo'lga kirita olmaydi.[3,

24] Bundan ko'rinib turibdiki qayta tiklangan shahar nihoyatda mustahkam va ko'pchilikning diqqat markazida turganligiga qaramasdan Balx temuriylar qo'l ostidagi shahar bo'lim qoladi.

XVI asrda shimoldan o'zbek urug'larining yirik migratsiyasi natijasida ko'plab o'zbek urug'lari Balx, Badaxshon, Qunduz, Shibirg'on va Maymana va boshqa hozirgi shimoliy Afg'oniston hududlariga kelib o'rtnashgan. Balx tarixini chuqur tadqiq qilgan tarixchi olim Bo'riboy Ahmedovning "Balx tarixi" asarida keltirilishicha: XVII asrning birinchi yarmida Balxda ellikdan ortiq ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qabila va urug'larni yashaganligi va ularning nomlari keltirilgan. Ular: Nayman, Mang'it, qo'ng'irat, bahrin, uyshun (usun), jaloyir, argun (arg'in), qirq, ming, qo'shchi, eshak, qatag'on, qalmoq, arlot, qurama, yuz, kelechi, mog'ul, qang'li, qarlik, qora qiyat, hazora, turkmanlar va boshqa urug'lar aytib o'tilgan. Ularning ichidan qipchoqlar Chechektu viloyatida, minglar Maymana va unga bo'ysunadigan hududlarda, qo'ng'irotlar Termiz va Amudaryoning o'ng qirg'og'ida va unga tutash tog'li hududlarida, qatag'onlar Qunduz viloyatida, naymanlar va qang'lilar Xulm va Aybak tumanlarida yashaganlar.[3, 122]

Shayboniylar va Ashtarxoniylar hukmronligi davri Balxda saroylar, diniy va jamoat binolari bunyod etildi. Hashamatli bog' va istirohat bog'lari barpo etildi, suv ta'minoti yaxshilandi. Bu ishlarining ko'pchiligi Shayboniy hukmdor Jonibek Sultonning o'g'li Kistan Qaro Sulton (1526-1544 yillar) nomi bilan bog'liq.[3, 124] Hattoki Kistan Qaro Sulton 1526-yilda Balx xonligiga asos soladi. Balx xonligi Buxoro xonligining hududiy birligi sifatida tashkil topdi. Kistan Qaro Sulton shimoliy va markaziy Afg'oniston uchun Bobur Mirzo bilan bir necha yil kurash olib boradi. Aqcha, Shibirg'on, Maymana, Chechektu (Talukon), Hulm (Samangon) va Qunduz kabi shaharlarni Balx xonligiga qo'shib oladi. Kistan Qaro Sulton davrida minglab o'zbeklar Amudaryoning o'ng sohilidan chap sohiliga ko'chib o'tadi. XVII asr birinchi yarmida Balx va Badaxshon hududlarida o'zbek urug'laridan qatag'on urug'ining ta'siri kuchayib, hokimi mutloq bo'lib oladi.[5, 43] Mahmud ibn Valiyning "Bahr ul-asror" asarida Balx xonligi juda katta hududni egallaganligi aytib o'tilgan. Xususan shaharning g'arbiy chegarasi Murg'obdan, sharqiy chegarasi Pomirdan, janubiy chegara Hindukush bo'ylab, shimolda Turkiston tizmasi bo'ylab o'tgan. Bu vaqtda Balx xonligi Bomiyon, Toxariston, Badaxshon, Chag'anyan, Xuttalon va Balxoq kabi yirik viloyatlarni o'z ichiga olgan va Balx, Axcha, Shibirg'an, Kalif, Andxuy, Maymana, Faryob, Chechektu, Katnam, Parvard, Derzab kabi shaharlardan iborat bo'lgan. [3, 15] Shu ma'lumotga tayangan holda Balx taxminan Yunon-Baqtriya va Kushon davlat birlashmalari bilan bir xil hududni egallaganligini aytish mumkin.

Shunday qilib XIX asrning ikkinchi yarmigacha Balx, Badaxshon, Qunduz, Shibirg'on va Maymana, Andxo'y, Bag'lon, Saripul va Axcha kabi hududlar goh Buxoro amirligi ta'sirida bo'lgan bo'lsa goh mustaqil o'zbek bekligi bo'lib olardi. Aynan shu hududlarda eng ko'p o'zbeklar yashab kelishgan va ular bilan hozirgi O'zbekiston o'zbeklari o'rtasida o'zaro bordi-keldi, savdo-sotiq hamda quda andachilik mavjud bo'lgan.[2, 7] Mazkur hududlar ayrimlari XVI-XVIII asr birinchi yarmigacha Buxoro xonligi tarkibida bo'lsa, ayrimlari Eron Safaviylari qo'l ostida bo'lgan. Bu vaqtda Afg'onistonda markazlashgan davlat tuzimi bo'lmaganligi va bir qancha mayda qabilalardan tashkil topganlari to 1747-yilgacha hozirgi Afg'oniston hududi O'rta Osiyo davlatlari Qadimgi Baqtriya, Yunon Baqtriya, Kushonlar imperiyasi, Eftallar davlati, Samoniylar, G'aznaviylar, Xorazmshohlar, Temuriylar, Shayboniylar davrlarida ham mazkur davlatlar tarkibida bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Faqatgina Eron Safaviylarining XVI asr boshlaridan kuchaya borishi natijasida hozirgi Afg'onistonning shimoliy hududlari shayboniylar va safaviylar o'rtasida talash hududga aylanib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Назаров Н Афғонистон ўзбеклари. – Тошкент, 2011. 15 б
2. Хайитов Ш.Н, Собиров Н.С Хориждаги ўзбеклар Т.: -1992 б-8
3. Б. А. Ахмедов История Балха Т.: "Фан"-1982
4. Захир ад-дин Мухаммед Бабур. Бабур-наме. Записки Бабур. Перевод М.Салье. Общая редакция и доработка С.А.Азимджановой. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1992
5. Массон В.М, Ромодин В. А. История Афганистана. Афганистан в новое время Т.И. – Москва: Наука, 1965

**QUYI ZARAFSHON VOHASI DEHQONCHILIK MADANIYATI TARIXIDAN
(XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARI)**

N.A.Jumaeva, katta o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada Buxoro vohasi ziroatchilarning yerga ishlov berish, ekin ekib mo'l hosil olish bilan bog'liqtadbirlari, dehqonchilik madaniyatining o'ziga xos usullari manbalar va dala ma'lumotlari asosida tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Paykal, tegirmon, mo'ndi, mola, go'ja, to'gon, belkurrak, ketmon, yaxob, yagona, to'pcha, chopiq, oq jo'xori.

Аннотация. В статье на основе источников и полевых этнографических данных анализируется деятельность земледельцев по обработке почвы, урожайности, специфическим приемам земледельческой культуры в низовьях Бухарского оазиса.

Ключевые слова: Пайкал, мельница, мунди, мола, плотина, лопата, мотыга, яхоб, ягана, сфера, измельчитель, белые овес.

Abstract. The present article analyzes the activities of farmers in soil cultivation, yield, specific methods of agricultural culture in the lower reaches of the Bukhara oasis based on sources and field ethnographic data.

Key words: Paykal, mill, mundi, mola, dam, shovel, hoe, yakhob, sole, sphere, chopper, white dats.

Kirish. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Buxoro, Karmana va Qorako'l vohalarini o'z ichiga olgan Quyi Zarafshon vohasida dehqonchilik madaniyatining o'ziga xos an'analari yuzaga kelgan. Bu an'analar avvalambor dehqonchilik texnikasi va mehnat qurollari bilan bog'liq bo'lgan. Buxoro vohasi aholisi er – suvdan jamoa bo'lib foydalanishgan. Shu bilan birga barcha sug'orish ariqlarini ham har yili kuz fasli va erta bahorda birgalikda tozalashgan. Katta ariqlarni qazish va to'g'on va dambalar qurish ishlari esa ommaviy ravishda, hashar yo'li orqali jamoa bo'lib bajarilgan. Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda yuzlab – minglab jamoa a'zolari qo'l kuchidan foydalanilgan.

Mavzuni dolzarbli. Vohada XX asrning boshlariga kelib, sinfiy jamiyat talablari asosida erlar tobora yakka shaxslarning, ya'ni yirik er egalarning qo'liga o'tib, ularning xususiy mulkiga aylana boshlashi bilan jamoaviy munosabatlar ham asta-sekin emirila boshlangan. Shunga qaramasdan Buxoro amirligining bekliliklarida hamda tog' va tog' oldi hududlarda jamoaviy munosabatlar saqlanib qolishi geohududiy omil bilan bo'liq. Shu sababli anhor va ariqlarni tozalashga jamoa a'zolari va boylardan, ya'ni, katta er egalardan alohida-alohida hasharchilar olingan. G'uzor bekligiga qarashli Qorako'l qishlog'ilik Mulla Davlat, Qodirko'l oqsoqol, Yo'ldosh amin, To'raboy, Suvonboylarning ancha eri bo'lgan. Ular suv yo'llarini tozalash uchun ko'proq mardikor yollashgan. Vohaga yaqin yoki undan sug'oriladigan qishloqlar aholisi alohida bir jamoani tashkil etgan. Tabiiyki, bu qishloq jamoalari yana kichik ekin maydonlari ham tuzgan. Ularni vohaning bir qancha tumanlarida "paykal" deb ataganlar [6].

An'anaga ko'ra, erta ko'klamda dala ishlari boshlanishidan oldin xar yili voha qishloq aholisi o'zlarining jamoa erlariga to'planib, oralaridan yoshi ulug', obro'li va tajribali bir kishini oqsoqol qilib saylashgan. Ushbu yig'inda mirob, dorug'a, hatto sartarosh xam saylangan. Faqat oilali kishilar hisobga olinib, paykallarga bo'lingan. Har bir Paykalga 8 kishi ("tan") kirgan.[9] Demak, shu 8 kishi paykalga taalluqli barcha engil va mashaqqatli ishlarni amalga oshirgan. Ariq va anhorning uzun-qisqaligiga qarab paykallardan hasharchilar olingan. Paykal a'zolari qat'iy tartib intizom asosida navbati bilan suv yo'llarini tozalashda qatnashishgan.

Paykalga kirmagan, suv chiqishi qiyin bo'lgan partov erlar, ya'ni bo'sh erlar «posira», unda ishlovchilar "posirakorlar" deb atalgan. Posira erlarda hosil etishtirish juda mushkul bo'lgan. Dastlab bu erlarga lalmikor ekinlar ekilib, qor va yomg'ir suvi bilan sug'orilgan. Kamdan-kam hollarda dehqonlar o'zlariga tegishli yerlarnioqar suv bilan bir - ikki bor sug'orishgan, ya'ni bunday erlarga ekilgan ekinlar zahmat chekish bilan sug'orilgan. Shu sababdan bo'lsa kerak suv inshootlarini tartibga keltirishda posirachilar kamdan – kam hollardagina ishtirok etishgan.

Vohadagi barcha beklklarga qarashli qishloq aholisiniig jamoa eri va posira erlaridan tashqari o'z tomorqasi ham bo'lgan. Bu erlar qishloqlarda 5 paxsa devor yoki chimdevor bilan o'rab olingan. Qarako'l, Olot va boshqa tumanlarning dasht hududlarida devor bilan o'rashga ehtiyoj sezilmaganligi bois ma'lum bir belgilar qo'yilgan va bunday erlar odatda "hayat" deb atalgan[2].

Tadqiqot natijalari. O'rta Osiyoning boshqa xududlarida bo'lgani singari Buxoro vohasida ham suv tanqisligi yuz berib turgan. Shu bois mahalliy xalq sug'orish shohobchalaridan foydalanishning tartib – qoidalari va usullarini yaxshi bilishgan[2]. Dehqonlar suv tanqis bo'lgan hududlarda suvdan navbat bilan foydalanishga qat'iy rioya etishgan. Buxoroning suvga tanqis tumanlarida jamoa foydalanadigan paykallarda bir qo'sh erga beriladigan suv "mo'ndi" bilan o'lchangan. Mo'ndi - tubi teshilgan, taxminan o'n litr suv sig'adigan oddiy sopol ko'zacha bo'lib, undagi suv oqib bo'lishiga qarab suv miqdorini o'lchaganlar. Shuni ta'kidlash kerakki, paykal va hayat erlarini sug'orishning u yoki bu usullari suvning oz - ko'pligiga qarab tanlangan. Vohaning o'rta qismida dehqonlar sug'orishning "bir quloq" usulidan ko'proq foydalanishgan. Bunda vaqt hisobi quyosh harakatiga karab belgiangan. Miroblar paykal a'zolarining eri qanchaligini juda yaxshi bilishgan va shunga qarab vaqt ajratishgan. XX asrning boshlariga kelib boy-badavlat kishilar o'z mavqelaridan foydalanib, ayrim hollarda belgilangan tartiblarni ham buzishgan[2].

Romitan tumanidaga Qo'rg'on qishlog'ida 50 ta paykal bo'lib, bir kecha - kunduzda uchtdan paykal sug'orilishi kerak bo'lgan. Ikkita paykal kunduzi, bittasi esa kechasi sug'orilgan. Har paykalga 16-17 kunda bir bor navbat kelgan. Qo'shni qishloq Romishda esa 37 taga yaqin paykal bo'lgan. Qishloq oqsoqoli boshchiligida chokboshlar (bu qishloqda paykalboshi yig'ilishib, suv navbatini belgilashgan. O'rta kattaliklari bir chelak suv keladigan sopol ko'zaning tagini teshib suv oqizishgan. Aynan shu holni boshqa qishloqlarda ham ko'rish mumkin edi.

Buxoro vohasi sharoitida dehqonchilik xo'jaligi sun'iy sug'orishga asoslanadi. Erlarning unumdorligi, ekinlarning hosildorligi sun'iy sug'orish, ariqlarning uzayishi va kengayishi hisobiga yildan yilga ortib borgan. XIX asrning oxiri - XX asr boshlariga kelib sug'orish tarmoqlariga e'tibor pasayganligi kuzatiladi. Daryo suvi kam bo'lganligi tufayli ariqlar va shoxlar (ariqdan kichik, ayrim paykallarni, qishloqdagi erlarni sug'oradigan suv yo'li)ni qum, loyqa va suv o'tlari bosib ketgan. Natijada yildan-yilga sug'oriladigan maydonlar miqdori qisqarib borgan. Bu esa bir qator sabab va omillar bilan bog'liq bo'lgan. Erlarning kattagina qismi yirik yer egalarining qo'lga o'tib ketgach, sug'orish ishlariga e'tiborsizlik bilan qarash kuchaygan. Yerga bir mavsumda bug'doy yoki arpa ekib olingach, paykallar o'tloqqa aylantirilgan. Vaqt o'tishi bilan bir qancha ariq - zovurlar ko'milib o'z ahamiyatini yo'qotgan.[3] Insoniyat hayoti, xo'jalik faoliyati ko'p jihatdan dehqonchilik ishlab chiqarishiga bog'liq bo'lib, mehnat qurollari uzoq o'tmishdan qolgan shakllarda edi. Yerni haydab shudgor qilish, yoki ekinlarga ishlov berish qo'sh-ho'kizlar yordamida amalga oshirilgan, shuning uchun ishchi hayvonlarning buxoroliklar hayotidagi ahamiyati nihoyatda baland bo'lgan. Ishchi hayvonlarni yaxshi oziqlantirish, ularni asrab avaylash hayotiy zaruriyatga aylangan edi. Kuzgi shudgor paytida ham asosiy ishchi kuchi qo'sh-ho'kizlar bo'lib, ular qo'shilgan omochlarda yer haydalar, shudgor qilinadi. Erta bahorda esa yerni ekishga tayyolash, six mola qilishda ham asosiy ishchi hayvon ho'kizlar, ba'zan otlardan foydalaniladi edi. Bahorgi yumushlar qizigan mart – aprel oylarida kunlar uzayib, havo harorati ham ko'tarilib borar, bunday sharoitda ayniqsa qishdan "eti yupun bo'lib, yoki yo'g'on cho'zildi – ingichka uzildi"[3] bo'lib chiqqan jonivorlarning xizmatidan foydalanish barobarida ularni asrab – avaylash ham zarur bo'lgan.

Qadimgi buxoroliklar ishchi hayvonlarni yaxshi oziqlantirish bilan birga ularni salqin vaqtda, ko'proq tunda va erta saharda ishga solganlar. Bahorgi yumushlar qizigan pallada ishga solingan ho'kizlarga nisbatan "gava pushtash oftoba nabinad"-Ho'kizning tanasi quyosh ko'rmasin iborasi shundan shundan kelib chiqqan bo'lib, ho'kizlarni, umuman ishchi jonivorlarni quyosh tig'ida ishlatmasdan, ularni asrab – avaylash, ishni salqin vaqtda amalga oshirish lozimligi nazarda tutilgan [4].

Erta bahorda yerlarni ekishga tayyorlash, ekishni o'z vaqtida o'tkazish ham alohida tayyorgarlik va tajribalarni talab qilgan. Buxorolik Bobodehqonlar bahorning har bir lahzasidan unumli foydalanib ekish – tikish ishlarini o'z vaqtida amalga oshirishga harakat qilganlar. Bahorning har daqiqasini g'animat bilib, ekishni ertaroq amalga oshirishga intilganlar. Xalqda "sepilgan urug'

ho'kizning tanasiga tegmasin" [5] iborasiga bahorgi ekish paytida erga sepilgan urug' ishchi jonivorlarning tanasiga tegilib erga tushguncha vaqt boy beriladi, degan ma'no anglatgan.

Ma'lumki, xalqimiz oshxonasida go'ja taomi qadimdan mavjud bo'lib, uni asosan oq jo'xoridan tayyorlashgan va qatiq qo'shib iste'mol qilingan. Oq jo'xorini yetishtirish esa boshqa ekin turlariga qaraganda alohida agrotexnika talab qilgan. Buning uchun mahalliy o'g'itdan yaxshilab to'yintirilgan, suvga qulay joy tanlanib ekin ekilgan. Ekin qator orasi, butalar oralig'i 40 -50 sm dan kam bo'lmasligi kerak bo'lgan. Ekin unib chiqqandan so'ng uni yagonalab, begona o'tlardan tozalab turilgan.

Buxoroning issiq va quruq havo sharoiti, suv tanqisligi davrida balandligi bir metrcha keladigan oq jo'xorining har bir tubiga alohida – alohida ishlov berilib, osti yumshatilib, yumshoq tuproqdan kunda ostiga tortilib, to'pcha qilingan. Buning natijasida nam uzoq saqlangan va butaning mustahkamligi, shamol va tabiiy ofatlarga bardoshligi oshgan. Oq joxori 2 - 2,5 metr balandlikkacha o'sib, har bir tubi 3 - 4 tagacha bosh bog'lagan yoki har bir tubdan kamida bir kilogacha hosil olingan. Qishloq joylarida yashovchi buxoroliklarning ayvonida uzun qator qilib osib qo'yilgan oq jo'xori boshlarini kech kuzgacha uchratish mumkin edi. Yozning issig'ida obdon qurigan oq jo'xori boshlari yanchilib, doni sovurilib olingan, yaxshilab tozalanib, alohida quruq joyda saqlangan. Kuz va qish mavsumlarida uning donidan go'ja taomi pushirilib iltemol qilingan

Buxoro an'anaviy dehqonchiligining yana bir usuli poliz mahsulotlaridan qovun va tarvuz etishtirishda qo'llangan "Varqoni" usulidir. Bu usul haqidagi ma'lumotlarni tarixiy yozma manbalarda uchratmadik. Axborotchilarning xotiralariga suyanib fikr yuritdik [7].

Buxoro vohasining o'ziga xos iqlimi va tuproq sharoitida poliz mahsulotlari yetishtirish alohida qunt va tajriba talab qilgan. Zarafshon daryosining serunum tuproqli adog'lari, katta kanallarning to'g'on atroflari suvga serob, sernam va yumshoq bo'lib, daryo va kanallar oqizib kelgan loyqadan to'yinib, unumdorligi oshgan joylar edi. Bunday joylarda poliz ekinlaridan qovun va tarvuz ekilsa yuqori hosil berar edi. Ekilgan qovun unib chiqib, palak otib gulga kirgach, suvga bostirib sug'orilgan yoki toshqin bo'lsa suv ostiga qolgan. Bu holda yer tobga kelgach ag'darma chopiq qilinib, har bir tup ostiga tuproq to'pcha qilingan. Bu usulni suv inshootining bosh qismi to'g'on nomi bilan yoki qadimgi so'g'diy tilida "varq" - "to'g'on nomi bilan "Varqoni" deyilgan. Varqoni – to'g'on boshi dehqonchiligi bo'lib, etishtirilgan poliz mahsulotlari serob va nihoyatda mazali bo'lgan.

An'anaviy Buxoro dehqonchiligida poliz ekinlarini yagonalashda alohida e'tibor qaratilgan. Xalqda "bir palakdan ikki qovun, ikki palakdan bir qovun"[4] iborasida qovun, tarvuz, qovoq va boshqa ekinlarni o'z vaqtida yagonalashning nihoyatda zarurligi ko'rsatilgan.

Haydalgan erdagi kesaklarni ezish, erni tekislash hamda urug' sepilgandan so'ng ustidan tuproq tortish uchun mola ishlatilgan. Molaning ikki xil turi mavjud bo'lgan: biri katta, uzunligi 3-3,5 m. ko'p yillik tut yoki o'rik yog'ochidan yasalgan (yo'g'on tanali tut yoki uning tanasi poytesha bilan yo'nilgan). Molaning eni 40-60 sm bo'lgan. Molani xo'kizlar tortgan. Ho'kizlarni bir kishi etaklagan, mola ustida ham bir odam o'tirgan. Mola aksariyat lalmikor erlarda, qatqaloq va xashakli erlarda ishlatilgan. Bahorgi ekinlar ekiladigan erlarda mola o'rnida shox-shabbali kichik daraxt tanasi ishlatilgan. Mola yasashga imkoni bo'lmagan kambag'al xo'jaliklar omochning shotisidan mola sifatida foydalanishgan. Molaning kichigi 2-2,5sm chamasi bo'lgan. Buni qo'sh ho'kiz, ot yoki tuya tortgan.[6]

Buxoro vohasida qadimdan ishlatilib kelayotgan er yumshatgich vositasi belkurakdir. Bu asbob temirdan yasalgan bo'lib, ishlatuvchining xohishiga qarab, maxsus quloq yasatilgan. Quloq belkurakning o'ng yoki chap tomonida bo'lgan. Ba'zi xonadonlarda ikki tepki quloq ishlangan belkurak bo'lgan. Belkurak erni kovlash, aravaga go'ng yoki tuproq ortish, ariq qazish va paxsa devor qurishda qo'llanilgan. Belkurakning uzunligi 25-27 sm, eni 20-23 sm atrofida bo'lgan. Dastasining uzunligi 1,3-1,5 metrni tashkil etgan. Loy ishlarida belkurakdan farqliroq, loyni kesishga qulay va engil bo'lgan kapcha ishlatilgan.

Qadimda dehqonchilikda keng ishlatiladigan mehnat quroli ketmon bo'lib. Buxoro vohasi ziroatchilari uchun ham bu qurolning xizmati katta bo'lgan. Bog'dorchilik, polizchilik, sabzavotchilik va g'allachilikda, umuman, er ishlarida ketmon ishlatilgan. Ketmonlar ham shakli va hajmiga qarab bir-biridan farqlangan. Eni 30-32 sm, uzunligi 25-27 sm bo'lgan ketmonlar tuproq

yuklarida, ayniqsa, jo'yak olish, uvat ko'tarish, egat olish vaer tekislashda ko'proq ishlatilgan. Hajmi kichik ketmonlar esa o'simliklarning tagini yumshatish va chopiq qilishda qo'llanilgan. Ketmon dastasi asosan tol daraxtidan tayyorlangan. Voha dehqonlari erdan ko'proq hosil olish uchun unga sifatli ishlov berishgan. Tadbirkor boylar kuzda erni bir-ikki marta ko'sh bilan haydashgan. Mola bosish, dalalrga suv tarqatish va mahalliy o'g'itlarni berish ishlari ham tajribali dehqonlar maslahati bilan amalga oshirilgan. Almashlab ekish ham dehqonchilikda asosiy o'rinda turgan. O'simliklarning mavsumiy xususiyatlaridan kelib chiqib, birining o'rniga ikkinchisini ekishgan. Albatta, bu jarayonda ob – havoning qanday kelishi va tuproqning o'ziga xos xususiyatlari ham hisobga olingan.

Buxoro vohasi dehqonlari XX asrning boshlarida donli ekinlarni ko'proq ekishgan. Kuzda haydalgan erlarga bug'doy, arpa ekilgan. Urug' qo'l bilan sepilgan va ustidan mola tortilgan. Don ekilgan to'qay erlar asosan. maysa unib chiqqach, boshqoq olish oldidan va don xamirga aylanganidan so'ng 2-3 marta sug'orilgan[6]. Axborotchilarimizning ta'kidlashlaricha, obikor erlarga oq bug'doy lalmikor erlarga «qizil bug'doy», «qora qiltiq bug'doy» ekilgan. Hosil yig'ib olingandan keyin bo'shagan erlarga mosh, kunjut, uch oylik oq jo'xori, tariq ekilib yaxshi hosil olingan. Ba'zi dehqonlar qayta ekishga sabzavot va poliz ekinlarini, xususan, sabzi, sholg'om, tarvuz kabilarni ekishni ma'qul ko'rishgan.[9] XX asrning boshida asosiy maydonlarga bug'doy, arpa bilan birga no'xat, zig'ir, kunjut, makka, kungaboqar kabi donli va boshqoqli ekinlar ham ekilgan. Hosidandan bo'shagan paykallarning barchasida qayta ekish to'liq amalga oshirilmagan. Chunki qayta ekish uchun dehqonlarning hamma vaqt ham imkoniyati bo'lmagan. Paykallarning asosiy qismi o'rimdan so'ng sug'orilgan, qo'sh bilan 2-3 marta haydalgan. Noyabr oyining oxiri, dekabr oyi ichida yerga «yaxob» suvi berilgan[10].

XIX asrning oxirlarida Turkiston o'lkasida sug'oriladigan barcha maydonning 70 foiziga g'o'za ekilgan, xolos. Paxta maydonlari Buxoro amirligida 62 foiz, birgina Qashqadaryo vohasida esa 2 ming gektarni tashkil etgan.[8] XX asrning boshlarida Buxoro amirligi Angliyaga va boshqa chet mamlakatlarga turli xil qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotgan. Mahsulotlar ichida paxta ko'p bo'lgan. Bu esa o'z navbatida Buxoro vohasining Qorako'l, Olot, Romitan kabi tumanlarida paxtaning ko'p ekilishiga sabab bo'lgan. Vohada «Mavri g'o'za», «Malla paxta» navlari ekilgan. Chorikorlar etishtirgan paxta hosili katta er egalari tomonidan sotilgan. Boylar korxonalar (paxtani qayta ishlaydigan kichik korxonalar) qurib, paxtani chigitdan ajratishgan va olingan toladan ip yigirishgan. Iplardan shoyi matolar to'qishgan. O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo-sotiqni rivojlantirish masalasini o'rganish uchun yuborilgan polkovnik Strukovning yozishicha, «Osiyoliklar keltirayotgan turli xil to'qima matolarni oddiy xalq juda xush ko'rib ishlatadi, chunki ular yumshoq va chidamli bo'lgani uchun davlatdagi armiya uchun juda zarur bo'lgan kanop mato o'rnini bosa oladi»[10].

Yashash sharoiti qanchalik og'ir bo'lmasin, voha ziroatchilari hamisha bir-biriga yordam qo'lini cho'zib kelgan. Ariq ochish, tozalash ishlari kuzning oxiri va qish davri hamda erta bahorda hashar yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lsa, xirmondagi donni ajratish, g'o'zani chopiq qilish, ko'sak chuvish, tok, anor, anjirlarni ko'mish va ochish, daraxtlarga ishlov va shakl berish kabi ishlarni ham dehqonlar hamjihat bo'lib bajarishgan.

Xulosa. XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Buxoro vohasida g'alla, paxta yoki boshqa poliz ekinlarini ekib parvarishlash dehqonlar uchun qo'l mehnati bilan bajariladigan mashg'ulotlar ancha og'ir bo'lgan. Sug'orish shoxobchalarining talabga javob bermaganligi, unumdor erlarning boy – badavlat kishilar tomonidan bo'lib olingani, Buxoro amiri tomonidan undirilgan soliqning haddan ortiqligi, qishloq xo'jalik texnikasi va ish qurollarining oddiyligi madaniy ekinlar hosildorligini oshirishga imkon bermagan. Dono xalqimiz, tadbirkor bobo dehqonlarimiz ming yillar davomida yerga ishlov berish, ekin ekib mo'l hosil olishning o'ziga xos usullari va tadbirlarini yaratib, Quyi Zarafshonning murakkab tabiiy sharoitida ham jahon ziroatchilik madaniyatiga o'ziga xos munosib hissa qo'shganlar, og'ir sharoitlarga qaramay o'zlarining asriy tajribalari asosida an'anaviy dehqonchilik usullari yordamida mo'l - ko'l hosil yetishtirishga muvaffaq bo'lganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Дембо И. Земельный строй Востока. -Л., 1927; Фуломов Я. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. – 1959 ; Жабборов И. Жиловланган дарёлар ўлкаси. -Т., 1964.
2. Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Шоди Рўзиев, 190 й (Аҳмад Жумаевнинг шахсий архивидан).

3. Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Аҳмад Жумаев, 2012 йил.
4. Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Раҳмон Жўраев, 2003 йил
5. Дала этнографик маълумотлари, 1997 йил. Коракул тумани.
6. Дала этнографик маълумотлари, 1998 йил Ромитан тумани.
7. Жабборов И. Ўзбек халқ этнографияси. -Т., 1994. -Б. 102.
8. Шаниязов К.Ш. Узбеки - карлуки. -Т., 1964. -Б. 169.
9. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. - М. Л. 1949. -С. 41.

UO'K:390.2:327.82(470+575) "1867-1917"(043.3)

BUXORO AMIRZODALARNING ROSSIYA IMPERIYASIDAGI TA'LIMI

O.A.Klichev, t.f.d. (DSc), Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Аннотасија. *Amir Muzaffar va Amir Abdulahad zamonida taxt vorislarini tayyorlash bilan bog'liq jarayonlarda o'zgarishlar yuz beradi. Bu davrda Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo mintaqasida muqim joylashuvi unga xonlik va amirlikda sodir bo'layotgan voqealarga imkon qadar ishtirok etishni ta'minladi. Mazkur maqolada mang'it xonadoni vakillari orasida taxt vorisligiga nomzodlarning ta'lim olishi uchun Sankt-Peterburgga yuborilish sabablari, zarur ehtiyoj va bundan ko'zlangan maqsad tahlil etiladi.*

Калит со'злар: *Pajesk korpusi, amir, voris, taxt, ta'lim, Nikolayev kadet korpusi, arifmetika, Sankt-Peterburg, uch yillik dastur, fortifikatsiya*

Аннотация. *Во времена Амира Музаффара и Амира Абдулахада произошли изменения в процессах, связанных с подготовкой наследников престола. В этот период постоянное расположение Российской империи в Среднеазиатском регионе позволяло ей максимально участвовать в событиях, происходящих в ханстве и эмирате. В данной статье анализируются причины, необходимые потребности и цель отправки кандидатов на престол из представителей рода Мангитов в Санкт-Петербург для обучения*

Ключевые слова: *Паеский корпус, эмир, преемник, престол, образование, Николаевский кадетский корпус, арифметика, Петербург, трехлетняя программа, фортификация.*

Abstract. *During the times of Amir Muzaffar and Amir Abdulahad, changes occurred in the processes associated with the preparation of heirs to the throne. And during this period, the permanent location of the Russian Empire in the Central Asian region allowed it to participate as much as possible in the events taking place in the Khanate and the Emirate. This state analyzes the reasons, the necessary identity and the purpose of sending candidates to the throne from representatives of the Mangit family in St. Petersburg for training*

Key words: *Pajesk corps, emir, successor, throne, education, Nikolayev cadet corps, arithmetic, St. Petersburg, three-year program, fortification*

Кирish. *Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi diplomatik muloqot XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yangi murakkab bosqichga ko'tariladi. Mang'itlar xonadoni va Romanovlar sulolasi o'rtasidagi bevosita tanishuv va ayniqsa mang'it amirzodalarining Sankt-Peterburgda olgan ta'limi kam tadqiq etilayotgan masalalardan biridir. Bu ilmiy holat taxt vorisi Sayyid Mir Olimning 1893-1896-yillar davomida Nikolayev kadet korpusidagi ta'lim davrini maxsus tadqiq etish masalasini ko'ndalang qilib qo'yadi. Zero, Sayyid Mir Olim hayotida ma'lum darajada muhim ahamiyat kasb etgan ushbu uch yillik ta'lim va Rossiya hukmron doiralari muhitida shakllangan tarbiya Buxoro amirligining keyingi siyosiy hayotiga ta'sir qilmasdan qolmadi. Rossiya imperiyasiga aynan shu narsa kerak edi. Zero, imperiya hukumati Buxoro taxtiga kelgusida Rossiyaga moyil valiahdni o'tkazishdan manfaatdor edi.*

Адиётлар тahlili va metodologiya. *Amir Abdulahad taxt vorisining imperiya poytaxtida o'tgan ta'lim davri tarixiga oid manbalarni o'rganish jarayonida quyidagilar ma'lum bo'ldi. Taxt vorisining Nikolayev kadet korpusidagi ta'limini tashkil etish va ta'lim jarayoniga tegishli idoralararo hujjatlarni O'zbekiston Milliy arxivi hamda Rossiya tashqi siyosat arxividagi arxiv fondlarida, korpusdagi ta'lim jarayonining ayrim muhim jihatlarni keng doira vakillarini xabardor etish*

maqsadida chop etilgan davriy nashrlarda, shu bilan birga, masalaga oid shaxsiy kuzatuv va qarashlarni esa kundalik, xotiralarda uchratish mumkin. Bu esa masalani kompleks holda o'rganish imkonini beradi. Mazkur izlanish ham o'z oldiga shuni maqsad qilib qo'ygan. Zero bir necha tur va mazmunga ega manbalar vositasida muayyan masalani, bizning holatimizda amir vorisining kadet korpusidagi ta'lim davri tarixini o'rganish orqali tarixiy voqealar tizimini bir necha rakurslarda tadqiq etish imkoni yaratiladi.

Natija va muhokamalar. Mang'it sulolasi vakillarining Rossiya imperatori xonadoni a'zolari bilan bevosita tanishish jarayoni XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran an'anaga aylana boshladi. Sulolalar o'rtasidagi dastlabki tanishuv elchilik almashinuvi vositasida olib borildi. Imperiya hududiga Amir Muzaffarning ishonchli vakili sifatida otasining imperator nomiga 1869-yilgi maktubini topshirgan ilk amirzoda Sayyid Mir Abdulfattoh bo'lgan. Bu elchilik ikkala mamlakat diplomatik almashinuvi tarixida alohida ahamiyatlidir[1]. Zero, imperiyaning O'rta Osiyo hududini o'z ta'sir doirasiga kiritishga qaratilgan siyosati hali bardavom edi. Shunday vaziyatda Amir Muzaffar Sankt-Peterburgga o'zining suyuqli farzandini yuborgani imperiya ma'murlarining e'tiboridan chetda qolmagan edi. Tashrif natijasida, ikki mamlakat o'rtasidagi savdo-iqtisodiy masalalar hal etilgan. Sayyid Mir Abdulfattoh elchilik aloqalarida amirning "*ishonchli vakili*" ramzi edi.

Amir Muzaffar zamonida, ya'ni 1876-yil Sayyid Mir Najmiddin va Sayyid Mir Mansur[2], 1883-yil Sayyid Mir Abdulahad kabi amirzodalar Sankt-Peterburgga tashrif buyurishdi[3]. Ular orasida faqat Sayyid Mir Abdulahad 1893-yilda bevosita Buxoro amiri sifatida Aleksandr III bilan uchrashishga muvassar bo'lgan. Tashrif davomida unga taxt vorisi-to'rajon Sayyid Mir Olim hamrohlik qilgan. Amir Abdulahadning ushbu safari doirasida Sayyid Mir Olim Nikolayev kadet korpusida tahsil olish uchun qoldirilgan.

Sayyid Mir Olimning Nikolayev kadet korpusida ta'lim olishi uchun qaysi omillar sabab bo'lganligi, ta'lim jarayonini bir guruh manbalarga tayangan holda o'rganish ushbu izlanishimizning o'zagini tashkil etadi.

Buxoro amirlaridan birinchi bo'lib Abdulahad shaxsan, Rossiya imperatori bilan uchrashish amaliyotini boshlab bergan. Uning 1893-yilgi ilk safarining tashkil etilishi ham shu maqsadni amalga oshirishga qaratiladi. Amir tashrif natijasida Sayyid Mir Olimni imperator tomonidan Buxoro amirining vorisi sifatida tan olinishiga, shuningdek, faqat yuqori amaldor va ayyonlarninggina farzandlari ta'lim olish huquqiga ega Nikolayev kadet korpusida o'qishini ta'minlashga erishdi. Imperiya hukumati esa Sayyid Mir Olimni Buxoro amirligining vorisi deb e'tirof etish orqali amirlik hukumati doirasida o'z nufuz va ta'sirini yanada mustahkamladi.

Shu o'rinda Abdulahadning taxt vorisini imperiya ta'lim tizimidan xabardor qilishdan ko'zlagan maqsadi xususida o'z mulohazalarimizni bildirsak. Birinchidan, mang'it amirlari xonadoni vakillaridan amir Muzaffar o'z farzandi Sayyid Mir Mansurni Sankt-Peterburgga ta'lim olish uchun yuborgan. Chunki amirzoda rus harbiy ta'limini o'zlashtirishi va amirlik siyosiy hayotiga kirib borishi, shuningdek, imperiya va amirlik manfaatlarini tahlil eta olish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur edi. Ammo, ulardan faqat bir qismi amalga oshdi. Sayyid Mir Mansur Pajesk korpusida ta'lim olib, uchinchi dragun Sumskiy polki karneti, porudchik hamda shtab-rotmistr unvoniga ega bo'ldi, xolos.

Mazkur amaliyotni Abdulahad davom ettirdi hamda Sayyid Mir Olimni Nikolayev kadet korpusida ta'lim olishini ta'minladi. Rossiya imperiyasi tashqi siyosat arxividagi hujjatlarda Abdulahad imperiya markazidagi ta'lim muassasasida dastlab Sayyid Mir Olimni emas, balki Sayyid Mir Abdulloni yuborish niyatida ekanligi xususida ma'lumotlar mavjud. Ulardan birida mazkur masala yuzasidan amir imperiya hukumati vakillariga 1888-yilda murojaat qilganligi, ammo Sayyid Mir Abdulloning vafoti tufayli nomzod sifatida Sayyid Mir Olimni tanlash ehtiyoji yuzaga kelganligi qayd etiladi[4]. Demak, amirzoda Sayyid Mir Olimning nomzodi besh yil oldin amirlik hukumati vakillari orasida munosib deb topilgan. Faqat imperiya hukumati buni ma'qullashi darkor edi.

Bugungi kunga kelib, ilmiy jamoatchilik, tarixchilar, xususan, gid-ekskursavodlar orasida Sayyid Mir Olimning Sankt-Peterburgdagi ta'limi xususida umumiy xarakterdagi ma'lumotlar mavjud. Ularning ayrimlari so'nggi mang'it hukmdorining imperiya markazida olgan ta'limi to'g'risida "afsonabop" qarashlarga ham ega ekanligi sabab mazkur maqolaning ikkinchi qismini

arxiv manbalariga asoslanib tadqiq etishni, mavhum bo'lib turgan jihatlarga oydinlik kiritishni o'z oldimizga maqsad qildik.

Sayyid Mir Olim kun davomida olti soat kadet korpusida o'tiladigan umumfanlar bo'yicha o'z bilimni oshirgan, bir yarim soat esa amaliy fransuz tili bilan shug'ullangan. Shu o'rinda, kadet korpusidagi yetti yillik ta'lim fanlari To'rajon uchun uch yilga o'zlashtirilishi rejalashtirilgani hamda ayrim fanlarni qisqartirishga to'g'ri kelganini ta'kidlash darkor. Sayyid Mir Olim bu xususda quyidagicha xotirlaydi: *"Tartib-qoida yuzasidan u yer maktablarida yetti yil o'qitilar edi. Binobarin, padari buzrukvorim istagiga ko'ra ta'limotni tezlashtirish maqsadida o'qish muddati uch yil deb qaror qilindi. Bu uch yil orasida yoz oylari maktablar yopilgan kezlari Buxoroga, padarim xizmatiga kelib-ketib turardim"*[5].

Amirzoda o'zlashtirishi belgilangan fanlar jamlanmasi korpusda o'tiladigan fanlar asosida tayyorlangan. Sayyid Mir Olim polkovnik Demin uyida istiqomat qilgan va shu yerda ta'lim olgan. Bunga birinchi sabab sifatida tabiatan barcha masalalarda ilg'or bo'lishga intilish hissi kuchli bo'lgan To'rajon o'zidan 4 yosh kichik bo'lgan bolalar orasida o'zlashtirishda orqaga qolmaslik, ikkinchidan, o'zlashtirish ko'rsatkichi orqaga qolish holati To'rajonga ta'sir etish xavfi edi. U dastlab, kadet korpusidagi bolalardan bilim ko'nikmasi jihatidan orqada bo'lishiga qaramay jismonan kuchliroq edi.

Sayyid Mir Olim uchun maxsus tuzilgan fanlar jamlanmasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular quyidagi fanlardan tarkib topganligini ko'rishimiz mumkin: rus tili, fransuz tili, arifmetika, algebra, geometriya, matematika, fizika, tabiiy tarix, tarix, chizmachilik, huquqiy bilim asoslari.

To'rajonning diniy mansubligidan kelib chiqib, kadetda o'tiladigan cherkov slavyan tili unga o'qitilmagan. Uning o'rniga dastlab rus tilidagi so'zlarning mazmuni va mohiyati o'rgatilgan, so'ngra esa badiiy rus tili va adabiyoti bilan tanishtirilgan. Fransuz tili – amaliy fransuz tilini o'rganishda dastlab elementar grammatika, shu bilan birga XVII asrdagi buyuk fransuz adabiyoti namoyondalari merosi bilan tanishtirishga e'tibor qaratilgan. To'rajonga rus tilini o'rgatishdan maqsad uni imperiya madaniyati bilan tanishtirishdan iborat bo'lgan bo'lsa, uning fransuz tilini bilishi lozimligi ushbu tilning xalqaro munosabatlar tili sifatidagi mavqeyidan kelib chiqqan edi.

Arifmetika fani korpusdagi kabi to'liq o'tilgan, algebra esa umumiy tushuncha va mazmun nuqtayi nazaridan, geometriya fani jism yuzasining elementar holati, sig'im, yuza hamda umumiy masalalar doirasida o'rgatilgan. Fanlarning xususiyatidan kelib chiqib tabiiy tarix yo'nalishi fan sifatida o'tilgan. Unda Buxoro va u bilan chegaradosh davlatlarning flora va faunasiga oid bilimlarga alohida e'tibor qaratilgan. Shu fan doirasida anatomiya va gigiyena haqidagi tushunchalar ham berib borilgan.

Tarix fani jahon tarixi yo'nalishida o'tilgan. Qadimgi, o'rta asrlar davri qisqartirilgan holda, yangi davr tarixi kengroq o'qitilar edi. Rossiya tarixini o'rganish bilan birga, ma'lum qisqartirishlarga ega sharq mintaqasi tarixidan ham xabardor qilingan. To'g'rirog'i imperiya manfaatlarini ko'zlagan holda, To'rajonga jahon va sharq davlatlari tarixidan ko'ra, Rossiya imperiyasi tarixidan ko'proq bilim berilgan.

Uch yillik ta'lim dasturiga umumiy hamda shariat huquqiga daxldor tushunchalar, Rossiya davlat huquq va qonunlari, statistika va siyosiy iqtisodiy masalalar, chizmachilik (ornamentlarni qalam va bo'yoqlar bilan chizish) kabi fanlar ham kiritilgan edi. Qisqartirilgan fan dasturidagi tabiiy tarix, shariat huquqiga tegishli tushunchalar, chizmachilik fanlari To'rajonning ijtimoiy va diniy kelib chiqishiga qarab moslashtirib tuzilganligini ko'rsatadi. Quyida ushbu fanlarning yillar kesimida taqsimlanganligini ko'rishimiz mumkin:

Birinchi yilda rus tili - yozuv, grammatika namunalarni yodlash, fransuz tili, arifmetika, geometriya, tabiiy tarix – (flora va fauna), geografiya (umumiy va Rossiya mintaqasi), tarix (jahon, umumiy va qisqa Rossiya tarixi);

Ikkinchi yili rus tili, fransuz, arifmetika algebra, geometriya, tabiiy fanlar tarix – (fiziologiya va inson anatomiyasi), Rossiya va Osiyo mintaqasi geografiyasi, Rossiya tarixi batafsil, qisqacha Sharq tarixi, chizmachilik;

Uchinchi yilda esa rus va fransuz tillari hamda adabiyotlar bilan tanishuvga yo'naltirilgan algebra geometriya, tabiiy tarix – (gigiyena) Osiyo geografiyasi, Rossiya va Sharq tarixi, qonunshunoslik, statistika siyosiy-iqtisod va chizmachilik[6].

Ta'lim dasturida umumiy fanlar bilan birga sakkiz oylik harbiy ta'limga keng o'rin berilgan.

Uch yillik ta'lim yakunida To'rajon korpus imtihon hay'ati oldida o'zlashtirilgan fanlar yuzasidan sinovlarni topshirgan. Imtihon hay'ati tarkibi harbiy-o'quv muassasalar boshqarmasi boshlig'i infanteriya generali N.A.Moxotin-rais, uning yordamchisi N.I.Yakubovskiy, Nikolayev kadet korpusi direktori general-leytenant Y.A.Drujinin, Harbiy vazirlik Osiyo qism boshlig'i general-leytenant A.P.Protsenko, Tashqi ishlar vazirligi vakili D.K.Sementovskiy, Nikolayev kadet korpusi sinf inspektori I.S. Demin va fan o'qituvchilaridan iborat edi.

Imtihonlar ikki kun uch soatdan davom etgan. Gazeta sahifalarida ushbu voqea masalasiga tegishli ma'lumotlarga ko'ra, *"To'rajonning rus tilini bilish darajasi mazkur fan imtihonida namoyon bo'ldi. Ikki yarim yil oldin birta ham ruscha so'zlarni bilmagan hamda uni alifbodan o'rganishni boshlagan To'rajon qisqa vaqt davom etgan mashg'ulotlar samarasi o'laroq rus tilini a'lo darajada o'rgandi. Nafaqat rus tili fanidan berilgan savollarga, balki rus hamda chet el adabiyoti namunalarini ta'riflash [yuzasidan berilgan savollarga ham] adabiy rus tilida [mukammal] javob bera oldi. Boshqa fanlar qatorida artilleriya, fortifikatsiya, fizika, tabiiy va jahon tarixidan imtihonlarni yaxshi topshirdi. To'rajon taktik masala va rejalar yuzasidan tuzilgan savollarni ham hal eta oldi. Tarix fanidan berilgan savollarga Sharq va Rossiya tarixiga doir muhim ma'lumotlarni taqdim etdi. Imtihon hay'ati a'zolari bir ovozdan imtihon savollariga berilgan javoblar "juda yaxshi" degan xulosaga keldilar[7].*

Imtihon natijasidan so'ng To'rajon Tersk kazak qo'shinlari ofitseri sifatida qo'shin safiga kiritildi. Sayyid Mir Olim o'z xotiralarida kadet korpusida ta'lim olganligini va imtihon topshirganini quyidagicha ta'riflaydi: *"Shunday qilib, men uch yil davomida ta'lim olib, mamlakat tartib qoidalarini biladigan darajada bilim hosil qildim, o'qishlarni tugatib, imtihon topshirdim. Rus davlati ulug'lari meni Buxoro davlati valiahdligiga munosib bo'lganligim uchun Buxoroga qaytarishdi "[8].*

Xulosa. Sayyid Mir Mansur va Sayyid Mir Olim Rossiya imperiyasi harbiy ta'limini olgan va imperiyaga xayrixoh valiahdlardir. Bu hol o'z navbatida zaruriy ehtiyoj ham edi. Ularning biri Pajesk, ikkinchisi Nikolayev kadet korpusida ta'lim olgan. Bu kabi harbiy ta'lim muassasalarida amaldor hamda harbiy xizmat vakillarining farzandlari bilim olishgan. Ta'lim yakuni natijasida bitiruvchilar harbiy va davlat boshqaruvi yo'nalishida faoliyat olib borish imkonini qo'lga kiritganlar.

Amir Muzaffar va Amir Abdulahadlar o'zlarining bo'lg'usi vorislarini zamonaviy, dunyoviy va harbiy ta'lim olishlariga qiziqish bildirganliklari, ham mahalliy, ham imperiya manfaatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirildi. Ikkala amir ham mang'it taxti vorisi har tomonlama mukammal shaxs sifatida voyaga etishi, vaqti kelganda mamlakatni boshqarishda mavjud an'analarga sodiq qolgan holda ilg'or bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishini istagan ediyu...

Amirzodalar orasidan bu ikki shaxsning imperiya hududida ta'lim olishi bir tomondan mahalliy amaldorlar orasida bo'lg'usi hukmdor to'g'risida ijtimoiy fikrni shakllantirishdan iborat bo'lgan. Chunki toj-taxtga da'vogarlar o'rtasidagi raqobat barcha davrlarda o'z keskinligini yo'qotmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda – O'zMA), I-1-fond, 34-ro'yxat, 33- yig'majild, 9-10-varaq
2. O'zR MA, I-1-fond, 34-ro'yxat, 328- yig'majild 29-varaq.
3. O'zR MA, I-3- fond, 1-ro'yxat, 20-yig'majild, 66- varaq.
4. Rossiya imperiyasi tashqi siyosat arxivi (keyingi o'rinlarda - RITSA), 147-fond, 485-ro'yxat, 274- yig'majild 35-varaq
5. Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi / forsiydan A.Irisov tarjimai. – Toshkent: Fan, 1991. – B.6.
6. RITSA, 147-fond, 485-ro'yxat, 263- yig'majild,54- varaq.
7. Бухарский наследный принц // Переводчик, 1896 год 5 мая №18.
8. Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi / forsiydan A.Irisov tarjimai. – Toshkent: Fan, 1991. – B.7.

**SIRDARO VILOYATINING QADIMGI VA O'RTA ASRLARDAGI TARIXIY
GEOGRAFIYASINING YOZMA VA ARXEOLGIK MANBALAR ASOSIDAGI TAHLILI**
Sh.K.Ma'rufov, o'qituvchi, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Hozirgi kunda barcha sohalar qatori tarix faniga ham e'tibor har qachongidan ko'ra yuqori bosqichga kirdi. Barcha sohalar rivojlanib yangi, yangi izlanishlar amalga oshirilmogda. Yurtimizning ko'plab qadimiy shaharlarida arxeologik tadqiqotlar amalga oshirilib bir qancha ilmiy yangiliklar yaratilmogda. Mazkur maqolamiz bilan biz ham Sirdaryo viloyati hududidagi bir qancha manzilgohlar tarixini yozma va arxeologik manbalar yordamida tahlil qilishga harakat qildik. Maqola ilmiyligiga so'ngi yillarda amalga oshirilayotgan arxeologik tadqiqotlar va ilmiy ishlar asos qilib olindi.

Kalit so'zlar: Arxeologik yodgorlik, Choch, Ustrushona, arxeologik tadqiqotlar, moddiy madaniyati, "atrofdagi qishloqlar", Chirikrabort madaniyati (daxlar), Eyloton madaniyati, Qovunchi madaniyati, Xushket, sopol idishlar, ark, mudofaa inshootlari.

Аннотация. Сегодня, наряду со всеми областями, внимание к исторической науке вышло на более высокий уровень, чем когда-либо прежде. Все направления развиваются, проводятся новые исследования. Во многих древних городах нашей страны проводятся археологические исследования и создается ряд научных инноваций. В этой статье мы попытались проанализировать историю нескольких поселений на территории Сырдарьинской области с помощью письменных и археологических источников. Исследование статьи основано на археологических исследованиях и научных работах, проведенных за последние годы.

Ключевые слова: Археологический памятник, Чоч, Уструшона, археологические исследования, материальная культура, «окрестные деревни», культура Чурикбот (даху), культура Эйлотон, культура Кавончи, Хушкет, керамика, арка, оборонительные сооружения.

Abstract. Today, along with all fields, attention to the science of history has entered a higher level than ever before. All fields are developing and new research is being carried out. In many ancient cities of our country, archaeological research is being carried out and a number of scientific innovations are being created. With this article, we tried to analyze the history of several settlements in the territory of Syrdarya region with the help of written and archaeological sources. The research of the article is based on the archaeological researches and scientific works carried out in recent years.

Key words: Archaeological monument, Choch, Ustrushona, archaeological research, material culture, "surrounding villages", Chirikrabort culture (daxhs), Eiloton culture, Kavonchi culture, Khushket, pottery, arch, defense structures.

Yozma manbalarda Sirdaryo viloyatining qadimgi tarixi haqida umumiy tushunchalar berilsada, arxeologik tadqiqotlar tarixiy ma'lumotlarni ancha kengaytirib, makedoniyalik Aleksandrning yurishidan oldingi davr haqida birmuncha ma'lumotlar beradi. Sirdaryo viloyati hududidagi arxeologik yodgorliklar 1984-1990 yillri O'zFA Arxeologiya Institutining A. Gritsina rahbarligidagi Sirdaryo otryadi tomonidan o'rganilgan. O'rganishlar natijasida viloyat hududida 137 ta arxeologik yodgorlik aniqlangan. Shulardan 117 tasi manzilgohlar, 15 tasi qo'rg'onlar va 5 tasi xumdonlar. Yodgorliklarning 6 tasi qadimgi (mil.avv. VII –milodiy IV asrlar), 60 tasi ilk o'rta asrlar(V-VIII asrlar), 29 tasi rivojlangan o'rta asrlar (IX-XV) va 4 tasi so'nggi o'rta asrlar (XVI-XVIII) davriga oidligi aniqlangan. Arxeologik yodgorliklar A. Gritsina tomonidan ikki zonaga: shimoliy-sharqiy (Sirdaryobo'yi) va janubiy-g'arbiy(cho'l va tog'oldi) ajratilgan[1, 42 6]. Nazarimizda, viloyat hududidagi arxeologik yodgorliklarni o'rganish jarayonida topilgan asoratiqalar tahliliga asoslanib, Sirdaryobo'yi zonasidagi yodgorliklarni Choch tarixiy-madaniy viloyatiga, tog'oldi zonasidagi ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklarni esa Ustrushona tarixiy-madaniy viloyatiga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yodgorliklarning 7 tasida arxeologik tadqiqotlar olib borilgan. Shu sababli, viloyat aholisi moddiy madaniyati borasidagi xulosalarda qadimda va o'rta asrlarda bugungi viloyat aholisi bilan yagona tarixiy-madaniy viloyatni tashkil etgan, qo'shni hududlardagi arxeologik yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar natijalaridan taqqoslash va umumlashtirish maqsadida foydalanilgan.

Arxeologik yodgorliklarning joylashuvi tahlili shuni ko'rsatadiki, qadimgi sirdaryoliklar manzilgohlari asosan suv manbalari yonida joylashgan. Chunki bu joylar sug'orma dehqonchilik uchun qulay bo'lgan. Suv manbalaridan uzoqroqda joylashgan manzilgohlar ham bo'lgan, ular manbalarda «atrofdagi qishloqlar» deb yuritiladi[2, 67 b]. Biror bir tashqi xavf tug'ilganda «atrofdagi qishloqlar» aholisi mustahkam mudofa devorlariga ega bo'lgan shaharlarga kelib bekinishgan. Bunday shaharlar jumlasiga yunon tarixchisi Arrian tomonidan tilga olingan yettita shaharlarni kiritishimiz mumkin. Ushbu shaharlar o'lkamizning o'sha davrlardagi siyosiy, iqtisodiy, harbiy va diniy markazi vazifasini o'taganlar.

So'nggi yillarda R. H. Sulaymonov mil.avv. III asrda tektonik ko'tarilishlar natijasida Sirdaryoning o'zani o'zgartirgan va Sirdaryoning qadimgi irmoqlari Oqchadaryo, Quvandaryo, Inkardaryo quriganligini, oqibatda ushbu irmoqlar bo'yida umrguzaronlik qilib kelgan Chirikrabort madaniyati (daxlar) aholisi Sirdaryo bo'ylab janub tomon siljishga majbur bo'lganligi borasidagi qarashni bildirimoqda. Olim fikricha, ularning bir qismi Sirdaryo bo'ylab, Farg'onaga ham kelib o'rnatilgan. Ular tomonidan Farg'onada yangi yerlar o'zlashtiriladi, yangi shaharlar barpo etilib, vodiya urbanizatsiyaning rivojlanish jarayoniga yangi turtki beriladi[3, 11 c]. Bizningcha, ushbu migratsiya jarayonida ishtirok etgan aholining bir qismi viloyatning Turkiston tog' tizmalaridan suv oluvchi soylari bo'ylariga o'rnatilgan va viloyat hududida urbanizatsion jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazgan. Aynan shu holat Eyloton madaniyati yodgorliklaridan topilgan sopol idishlar bilan qadimgi Sirdaryo hududidagi yodgorlik (Eski Xovos, Nurtepa)lardan topilgan sopol idishlarning o'xshashligini izohlaydi. Shunday ekan bu o'xshashlikni Eyloton madaniyatining qadimgi Sirdaryoga ta'siri bilan emas, ularning ildizlari birligi bilan izohlash to'g'ri bo'ladi.

Shu o'rinda viloyat hududidagi mil.avv. IV-III asrlar bilan davrlashtirilgan Sag'anoq I yodgorligi yaqinidan topilgan tadqiqotchi tomonidan milodiy II-IV asrlar bilan davrlashtirilgan kenkol tipidagi uzun yo'lakli perpendekulyar joylashgan kamerali katakomba qabrini o'rganish natijalari ham muhim ahamiyat kasb etadi[4, 62 b]. Sababi bunday tipdagi qabrlar N.G. Gorbunova tahliliga ko'ra O'rta Osiyoning shimoliy-sharqiy hududlariga xususan Qovunchi madaniyatiga xos. U holatda Sag'anoq yodgorligi va u bilan bir davrga oid yodgorliklar Qovunchi madaniyati vakillariga tegishli ekanligi va ular R. Sulaymonov ta'kidlaganidek, mil.avv. III-II asrlarda quyi va o'rta Sirdaryo bo'ylarida yashagan chorvadorlarning janubga yurishi sabab paydo bo'lganligi borasida fikr bildirish mumkin.

Viloyat hududidagi qadimgi davriga oid eng yirik va arxeologlar tomonidan nisbatan bir muncha yaxshi o'rganilgan shahar bu Sho'rbuloqsoy bo'yidagi Eski Xovos yodgorligi hisoblanadi. Eski Xovos yodgorligi Xovos tumani Xovosobod qishlog'ida joylashgan. Yodgorlikda hayot mil.av. III asrdan to 1953 yillargacha davom etgan. Shahar hududi yaqin yillargacha 10 gektarni tashkil etadi deb kelingan edi, so'nggi yillardagi tadqiqotlar shahar hududi 40 gektardan oshiq maydonni tashkil etganligi borasida fikr bildirilmoqda[5, 14 b]. Shundan 2 gektari ark hududiga to'g'ri kelgan. Saqlanib qolgan balandligi 15 metr. Eski Xovos Samarqanddan sharqqa yo'nalgan yo'lning chorrahasida joylashgan. Undan bir tarmoq Xovosdan Kurkat orqali Xo'jand va Farg'onaga, ikkinchisi tarmoq qadim Chochga olib borgan. Choch yo'nalishda ikkita yo'l bo'lgan, biri nisbatan uzoqroq lekin xavfsiz yo'l - to'g'ri Sirdaryo kechuvidan so'ng shimolga, Benaket (Shohruhiya) shahriga va undan esa, Xarashkentga va keyin Choch poytaxti Binketga borgan. Ikkinchi yo'l qisqa daryodan o'tmasdan, uning chap qirg'og'i bo'ylab, o'rta asrlarda Xushket deb nomlangan hozirda Sayxunobod tumanining Nurota yodgorligicha borib, so'ngra kechuvdan Benaket (Shohruhiya)ga o'tilgan. Bu haqda IX-X asrda yashab o'tgan arab geograflari Xordadbeh va Istaxriylar yozib qoldirishgan. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Eski Xovos yodgorligi Farg'ona, Choch va So'g'dda savdo yo'nalishlari chorrahasidagi qulay va muhim manzil vazifasini bajargan[8, 16 b].

Yodgorlik 1988-1989 yillarda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Arxeologiya instituti, Sirdaryo arxeologiya otryadi tomonidan o'rganilgan. 2003 - 2004 yillarda yodgorlik

xududida mil.av. III asrga oid bir yarim g'ishtdan qo'tarilgan devor qoldiqlari va qadimgi Farg'onadagi Eylatan madaniyatiga xos, lekin mahalliy kulollar tomonidan yasalgan sopol idishlar topilgan. O'zbekiston Arxeologiya instituti Sirdaryo otryadning ushbu yodgorlikda 2014 yil olib borgan arxeologik tadqiqotlari natijasida mil.av. II-I asrga oid Anaxita haykalchasi va XII asrga oid yashil rangda sirlangan qora chiroq topildi. Ushbu topilmaning ahamiyati shundaki, uning baldog'ida xumo qushi tasviri tushirilgan.

Mutaxassislar viloyat hududidagi qadimgi davrga oid yodgorliklarni ko'p holatlarda Farg'ona vodiysidagi Eyloton madaniyatiga tegishli sopol idishlarga o'xshashligiga asoslanib davrlashtirishadi. Darhaqiqat, Eyloton-Oqtom madaniyati N.G.Gorbunova tomonidan mil.avv.VI-III asrlar bilan davrlashtirilgan[6, 101 c]. Biroq hozirda Eyloton yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotga asoslanib, yodgorlik mil.avv. III-II asrlar bilan davrlashtirilmoqda.

Arxeologik tadqiqotlar viloyatning qadimgi aholisi o'ziga xos moddiy madaniyatga ega bo'lganliklari borasida guvohlik beradi. Fanda bu madaniyat "Nurtepa madaniyati" deb atalmoqda. Bu o'ziga xos madaniyat mutaxassislar fikricha, bir tomondan qadimgi Chochning Burg'uliy, Farg'onaning Eylatan, Qayroqum, So'g'dning Qadimgi So'g'd madaniyatlari ta'sirida bo'lgan. Biroq kezi kelganda shuni aytish kerakki, Nurtepa madaniyatida Burg'uluq, So'g'd madaniyati ta'siridan ko'ra quyi Sirdaryodagi chirikrabat, jetiasar va Qovunchi madaniyatlari ta'siri ko'proq kuzatiladi. Nurtepa madaniyatida paxsa va xom g'ishtdan qurilgan xashamatli imoratlar (ark, mudofaa inshootlari) hamda yarim yerto'la tipidagi uy-joylarning birgalikda uchrashi; sopolchilikda ushbu davr O'rta Osiyo sopolchiligi uchun xos bo'lgan rang bilan bo'yalgan va silindrakonik shakldagi sopol buyumlarning uchramasligi; qo'lda ishlangan sopol buyumlarning charxda ishlanganlariga qaraganda ko'pchilikni tashkil etishi[7 14 b], yuqoridagi xulosaga kelishimizga asos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Грицина А. Археологические памятники Сырдарьинской области. Ташкент, 1992,42б.
2. Арриан Флавий. Анабасис Александра или история паходов Александра Великого...
3. Сулейманов Р.Х., Гордеева Е. А. К вопросу об особенностях культурогенеза и урбаногенеза юга Уструшаны //Кадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт). Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2019. с. 11
4. Грицына А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. Ташкент. , 1992, 62б
5. Mamirov O.O'. SHimoliy-g'arbiy Ustrushona moddiy va ma'naviy madaniyati(arxeologik materiallar asosida) tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiasi AFTOREFERATI.T.,2024.14b
6. Горбунова Н.Г. Некоторые особенности формирования древних культур Ферганы. АСГЭ. Вып.25. Л., 1984.с.101
7. Кудратов С.С. Ранние гончарные печи с городища Эйлатан. ОНУ, 33. Т., 1991..с.39-42.
8. Кудратов С. Сардобалар ўлкаси .Тошкент,2010, 14 б.

UO'K 94:004

XORAZM VOHASI NEOLIT DAVRI NODIR YODGORLIGINING ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALAR YORDAMIDA TARIXIY KO'RINISHI (YONBOSH-4 MISOLIDA)

F.R.Matqurbanov, kichik ilmiy xodim, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xorazm vohasi arxeologik yodgorliklari rekonstruksiya masalasiga nisbatan ilmiy ishni davom ettirish, tarixiy manbalar va zamonaviy dasturlarni bir-biri bilan bog'lash, Xorazm vohasi yodgorliklarini o'sha davr holatini tasavvur olamidani real olamga o'tkazish.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, arxeologik izlanishlar, S.P.Tolstov, Yonbosh-4, rekonstruksiya, 3D modellash, 3Ds Max, Lumion.

Аннотация. В данной статье продолжена научная работа по реконструкции археологических памятников Хорезмского оазиса, соединение исторических источников и современных программ, перенос памятников Хорезмского оазиса из воображаемого мира в мир реальный.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, археологические исследования, С.П.Толстов, Ёнбош-4, реконструкция, 3D моделирование, 3Ds Max, Lumion.

Abstract. *In this article, scientific work on the reconstruction of the archaeological monuments of the Khorezm oasis, the combination of historical sources and modern programs, the transfer of the monuments of the Khorezm oasis from the imaginary world to the real world.*

Key words: *Khorezm oasis, archaeological research, S.P.Tolstov, Yonbosh-4, reconstruction, 3D modeling, 3Ds Max, Lumion.*

Kirish: Xorazm sivilizasiyasining tarixiyiligini manbalardan ko'rishimiz mumkin. Xorazmning tarixini yoritishda katta xissa qo'shgan arxeolog olim S.P.Tolstov 1937-yildan Xorazm hududida arxeologik izlanishlarni yo'lga qo'ygan. Uning boshchiligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditisiyasi qum barhanlari ostida yotgan Xorazmning ibtidoiy davri tarixini yoritishda ko'plab asosli manbalarni amaliyotga tortiq etgan. U izlanishlari davomida ko'plab ashyolar, manzilgohlar, qal'alarni ochib o'rgangan. Shu davrgacha noma'lum bo'lgan 200 ta qal'a, o'n bir ming kvadrat metr maydonda, yer qarida bir necha ming yillardan buyon yotgan antropologik, arxeologik ashyoviy dalillar, ibtidoiy jamoa, quldorlik davri, qadimiy Xorazm davlatining paydo bo'lishi, yuksalishi va yemirilishiga doir ashyoviy topilmalar tarix fanida yangilik bo'ldi [1, C. 7].

Izlanishlar natijasida S.P.Tolstov O'zbekiston hududidagi neolit davriga oid noyob topilmani ochib o'rgangan. O'rganilgan manzilgoh O'zbekiston tarixining neolit davri ma'lumotlarini yanada boyitgan. 1939 yilda Yonbosh qal'adan 1.5 km janubda Xorazm hududidan neolit davriga oid ilk manzilgoh topib o'rganildi. Yonbosh-4 deb nom olgan ushbu manzilgoh Moskva Davlat Universiteti talabalari A.Ya.Abramovich va N.N.Vakturskayalar tomonidan aniqlangan [2, C. 59]. Turar joyning umumiy maydoni 24x17 m, taxminan 290 kv.m., yog'och ustunli, ko'pburchak, konussimon shaklda, asosiy qurilish ashyosi yog'och, egiluvchan novda va qamish bo'lgan. Tadqiqotchi fikricha, manzilgohda neolit urug' jamoasi a'zolari istiqomat qilib, ularning soni 100-120 (100-125 bolalar bilan hisoblaganda [3, C. 19.]) kishini tashkil etgan. Manzilgoh tekislikka qurilgan, uning ichki qismi tuzilishi markazda "otashgoh", chuqurchalardan iborat bo'lgan [4, B. 85].

S.P.Tolstov Yonbosh-4 va boshqa ibtidoiy davr topilmalari orqali O'zbekiston ibtidoiy jamoa tuzumi tarixi sahifasiga, "Ibtidoiy Xorazm" tarixiga Kaltaminor, Suvyorgan va Tozabog'yob etnotoponomikasini olib kirgani nafaqat Xorazm tarixi, balkim O'zbekiston tarixi uchun ham katta yutuq bo'ldi.

Asosiy qism. Xorazm hududidan topilgan Yonbosh-4 makoni Xorazm vohasi aholisining o'sha davr muhiti, tabiati, turmush-tarzi haqidagi tasavvurlarni uyg'otishga, asosiysi tarixni jonlantirishga imkon yaratdi, ya'ni arxeologik izlanishlar yordamida jamlangan ma'lumotlar orqali rekonstruksiya ishiga katta xissa qo'shdi.

Kaltaminor madaniyatining mumtoz yodgorligi sifatida hanuzgacha saqlanib qolgan Yonbosh-4 manzilgoh-makoni madaniy qatlamning katta obyekt bo'lib, qalinligi 40 sm gacha bo'lgan loysimon tuproq qatlami bilan qoplangan qum ostida yotardi [5, C. 30]. Kaltaminorliklar bu hududlarga qayerdandir kelganmi yoki ularning o'tmishdoshlari bu yerda ilgari yashaganmi, bu savolga hali to'liq oydinlik kiritilmagan. Yonbosh-4 dan qadimiyroq manzilgoh, Amudaryoning quyi oqimidagi joylardan, Qizilqum va O'zboyda hali topilmagan [6, C. 29].

Xorazm neolit davri tarixi tadqiqotchisi A.V.Vinogradov asarida O'rta Osiyo neolit davri urug' jamoalari xo'jaligi madaniyatini Quyi Zarafshon neolit davriga mansubligi (miloddan avvalgi VI-V ming yilliklar) Daryosoy bosqichi, Oqchadaryo havzasida ilk bosqichi Yonbosh-4 (miloddan avvalgi IV ming yillik ikkinchi yarmi), oxirgi sanasi miloddan avvalgi III-II ming yilliklar oxiriga oid degan xulosaga kelgan [7, C. 132-133].

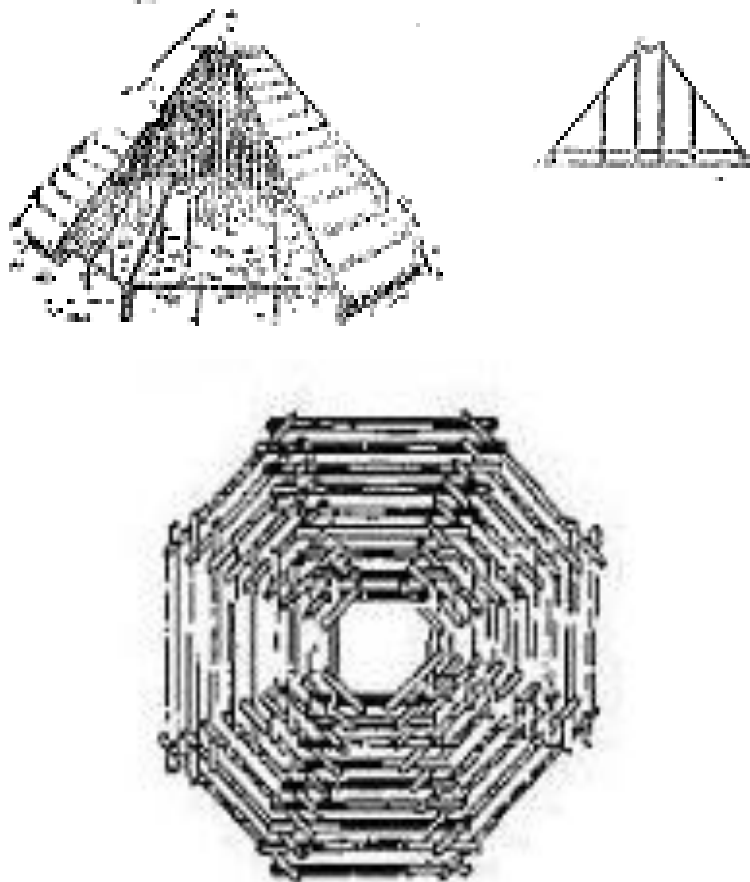
Yonbosh-4 manzilgohining rekonstruksiyasida tadqiqotchilar S.P.Tolstov ilgari surgan xulosaga tayanishgan. Kulbaning kattaligi va unda kichkina-kichkina o'choqlarning borligi bu jamoaning xo'jalik jihatdan juft-juft oilalarga bo'lina boshlaganini ko'rsatadi [8, B. 37]. Turar joyning kirish eshigi shimol tomonda edi. Yerga ko'milgan ustunlarning uchta konsentrik chizig'idan kulbaning shakli hosil bo'lgan. Kulbaning to'sinlari ikkita ustun orasiga bog'lab qisib qo'yilgan. To'sinlar ustidan xodalar qo'yilgan va uning usti qalin qamish bilan qoplangan [9, C. 55].

Turar joyning rekonstruksiya masalasidagi nazariy va amaliy qarashlar, yondashuvlar S.P.Tolstov tomonidan yetarlicha amalga oshirilgan. S.P.Tolstov o'zining "Drevniy Xorezm"

kitobida Yonbosh-4 manzilgohining konstruktiv holatini keltirib o'tgan. S.P.Tolstov arxeologik tadqiqotlar natijalari asosida turar-joyning rekonstruksiya ishini taqdim etgan (1-rasm).

Стойнка Джанбас-кала №4

Реконструкция жилища

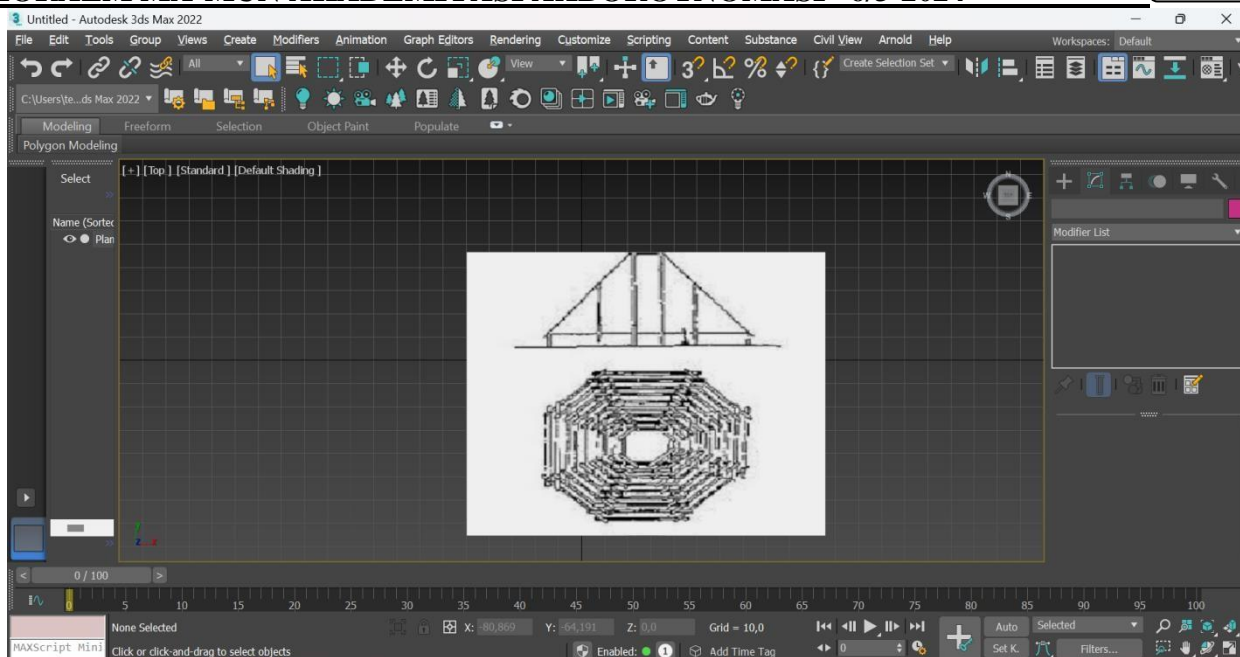

1-rasm. S.P.Tolstov rekonstruksiya [10, C. 60]

Rejasi tuxum shaklini eslatadigan yog'och va qamishdan ishlangan bu ulkan (24x17 m) inshoot qachonlardir baland qum tepa ustiga qurilgan edi. Binoning umumiy markazga ega bo'lgan uchta sinchi bo'lib ular markazda bosh o'choqning atrofida, uyning chekkasida va har ikklasining o'rtasida joylashgan edi [11, B. 84].

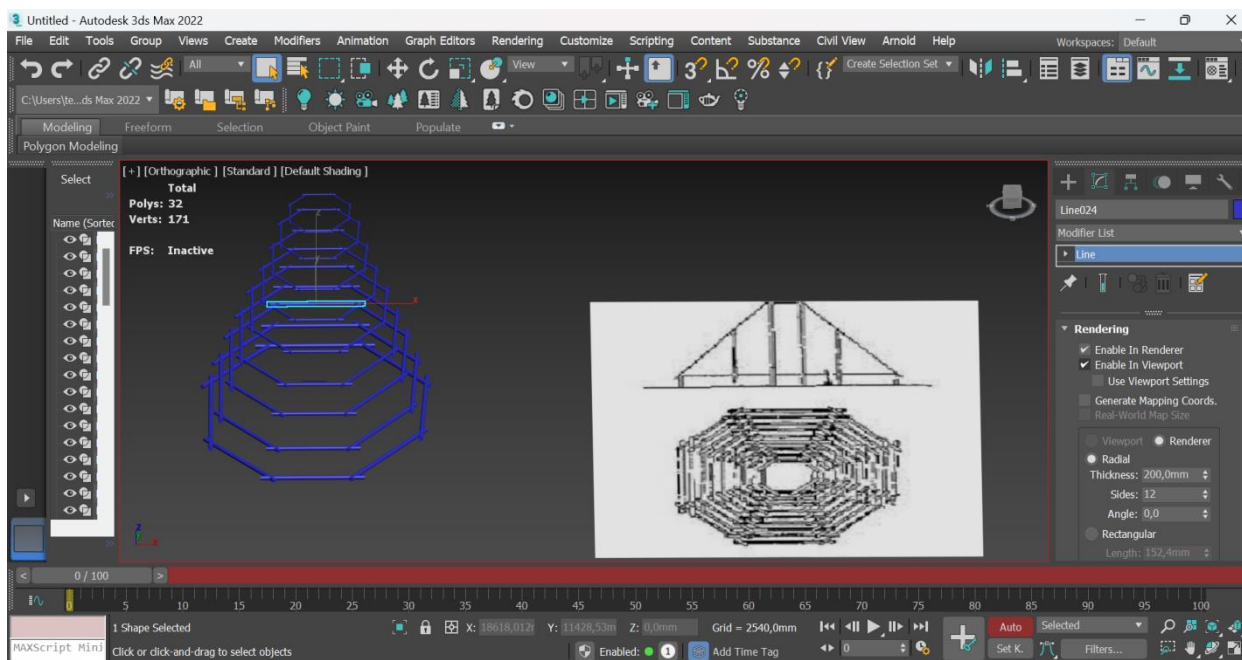
Neolit davrining nodir yodgorligi hisoblanmish Yonbosh-4 manzilgohi zamonaviy dasturlar yordamida rekonstruksiya ishi amalga oshirilmagan. Zamonaviy dastur va texnologiyalar asosidagi rekonstruksiya masalasida keyingi davrlarda barpo etilgan Xorazm qal'alarining ayrimlari e'tiborga olingan xolos. Bu maqolada esa rekonstruksiya masalasi uchun Yonbosh-4 manzilgohi obyekt sifatida qabul qilib olinishiga sabab, manzilgoh neolit davri manzilgoh-makonlari orasida o'sha davrga nisbatan ancha takomillashgan konstruktiv turar-joy hisoblanadi. Turar-joyning qurilish konstruktiviyasi, qurilish materiallarining o'lcham jihatdan kattaligi, ayniqsa qum tepalikda bu darajadagi kulbani qad ko'tarilishi o'sha davr uchun yuksak natijadagi turar-joy sanaladi. Turar-joyning rekonstruksiya ishida kompyuter dasturlari orasidan grafika, dizayn, vizual yo'nalishda ishlovchi 3Ds Max va Lumion dasturlaridan foydalanildi.

Ushbu dasturlar obyektini konstruktiv holatini yaratishga va uni vizual ko'rinishga keltirishga yordam beradi. Buning uchun S.P.Tolstov keltirib o'tgan rekonstruksiya ishi 3Ds Max dasturiga o'tkaziladi (2-rasm).

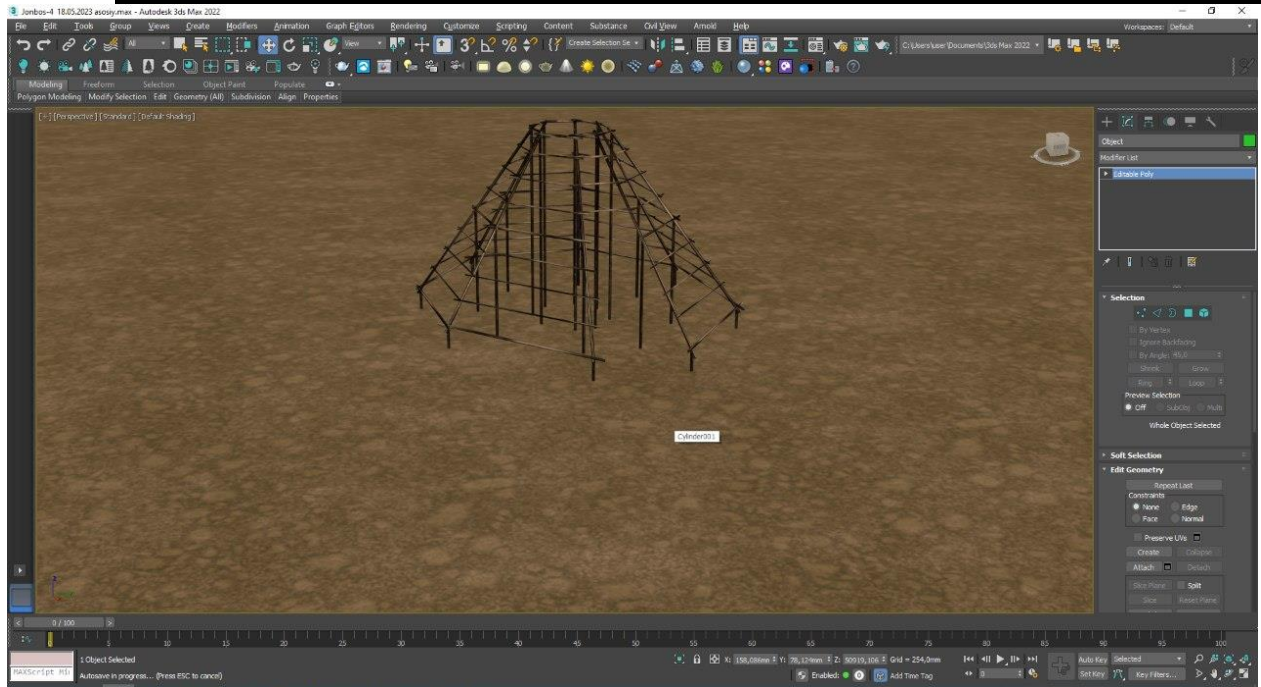
2-rasm. 3Ds Max dasturi ishchi ekranini (interfeysi) ga S.P.Tolstov rekonstruksiyasi kiritiladi

So'ng dasturning Splines bo'limidagi Line (chiziq) funksiyasi orqali obyektning 2D chizmasi chiziladi va o'lchamlari kiritiladi. Shu tartibda jarayon davom ettiriladi. Yonbosh - 4 ning manbada keltirilgan o'lchamlari har bir ustunga beriladi va Line funksiyasi orqali chizilgan chiziqqa shu bo'limdagi Rendering (ko'rsatish) funksiyasi yordamida qalinlik beriladi va oddiygina chiziqdan qalinlikka ega ustun shakli paydo bo'ladi (3-rasm).

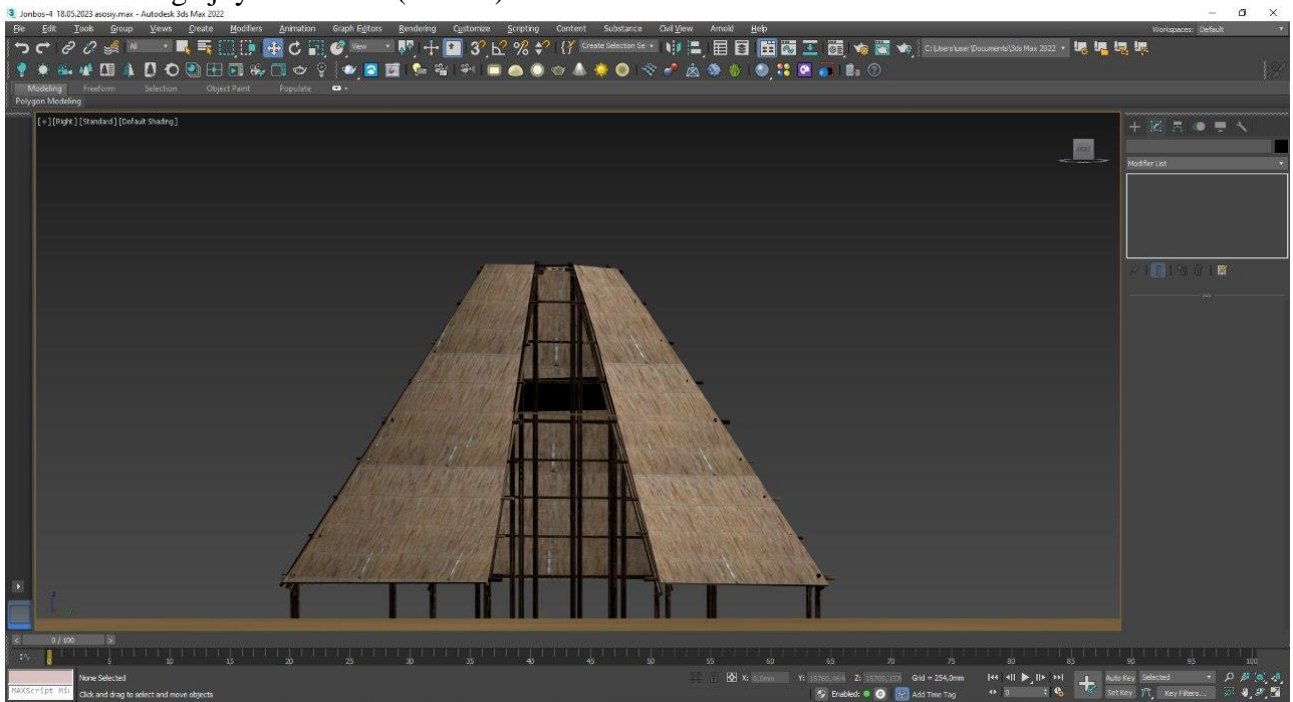
3-rasm. Dastlabki 3D model

Dastlabki modelga qo'shimcha tarzda Line funksiyasi orqali kulbaning barcha ustun, xodalari chizilib, ularga Rendering bilan qalinlik berilib chiqiladi va kulbaning konstruktiv holati tayyor bo'ladi (4-rasm).

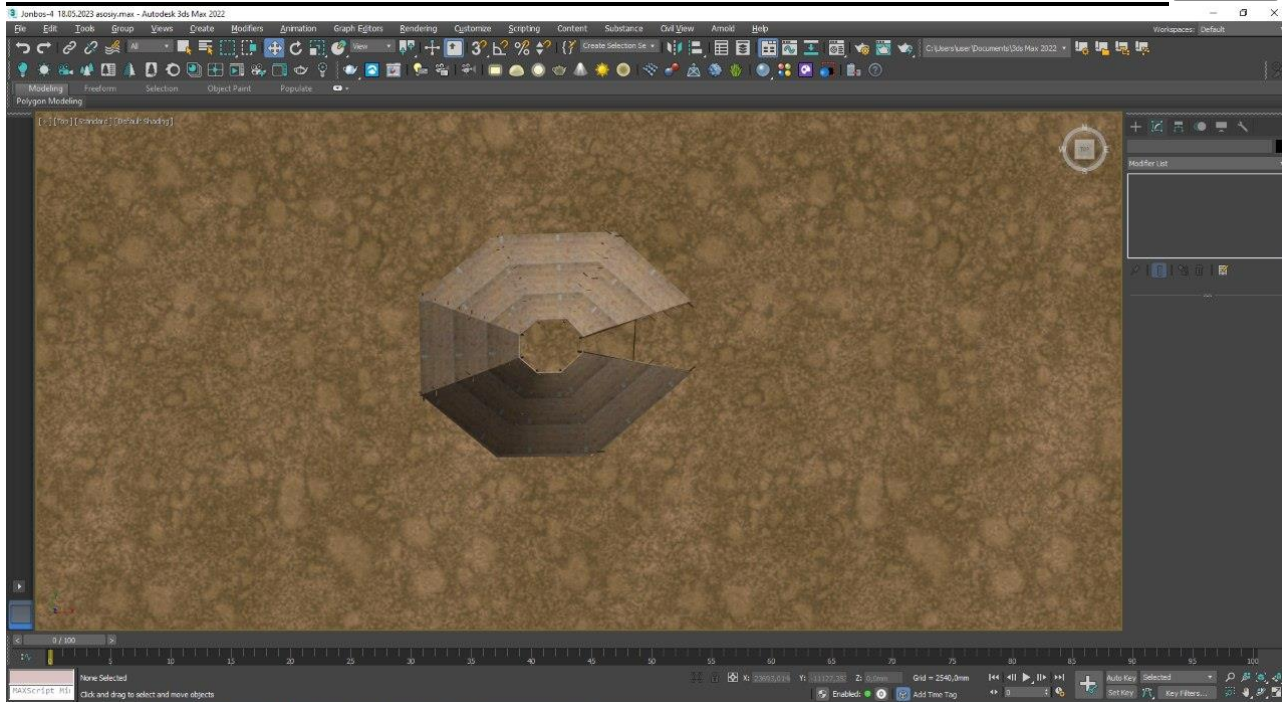
4-rasm. Turar-joyning ilk konstruktiv holati

Tayyor konstruktiv holatdagi ustunlarga Standard Primitives bo‘limidagi Plane (tekislik) funksiyasi yordamida tekislik chizilib, obyekt usti yopiladi va Plane ga Material Editor (material muharriri) funksiyasi yordamida Texture (tuzilish) beriladi. Texture asosida tayyor holdagi qamish tasviri Plane ga joylashtiriladi (5-rasm).

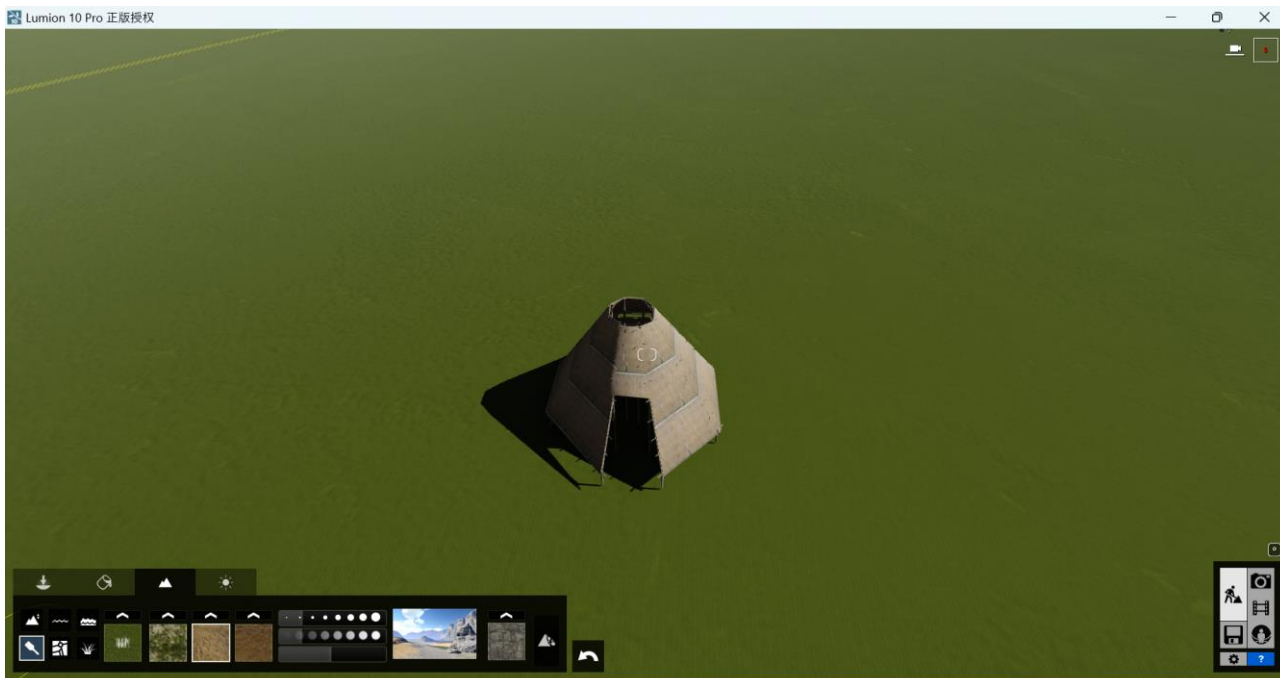
5-rasm. Dasturda 1-rasmdagi rekonstruksiya ishi zamonaviy holda tasvirlanadi

6-rasm. Dasturda tayyor kulbaning tepadan ko'rinishi

Ushbu 3Ds Max dasturida Yonbosh-4 kulbasining 3D modeli yaratildi. Endi tayyor modelning konstruktiv holatini vizual ko'rinishga keltirish uchun Lumion dasturiga o'tkaziladi. Dasturga joylangandan keyin obyektning konstruktiv holati real ko'rinish kasb etadi. Bu dasturning avzallik jihati ham aynan shunda. Dasturda bajarilgan ish virtual tarzda real hayotni aks ettira oladi. Navbatdagi ishimiz konstruksiyani Lumion dasturiga o'tkazishdan iborat. Konstruksiya Lumion dasturiga o'tkazilganda ishchi ekranda mavjud bo'shliqda joylashadi (7-rasm).

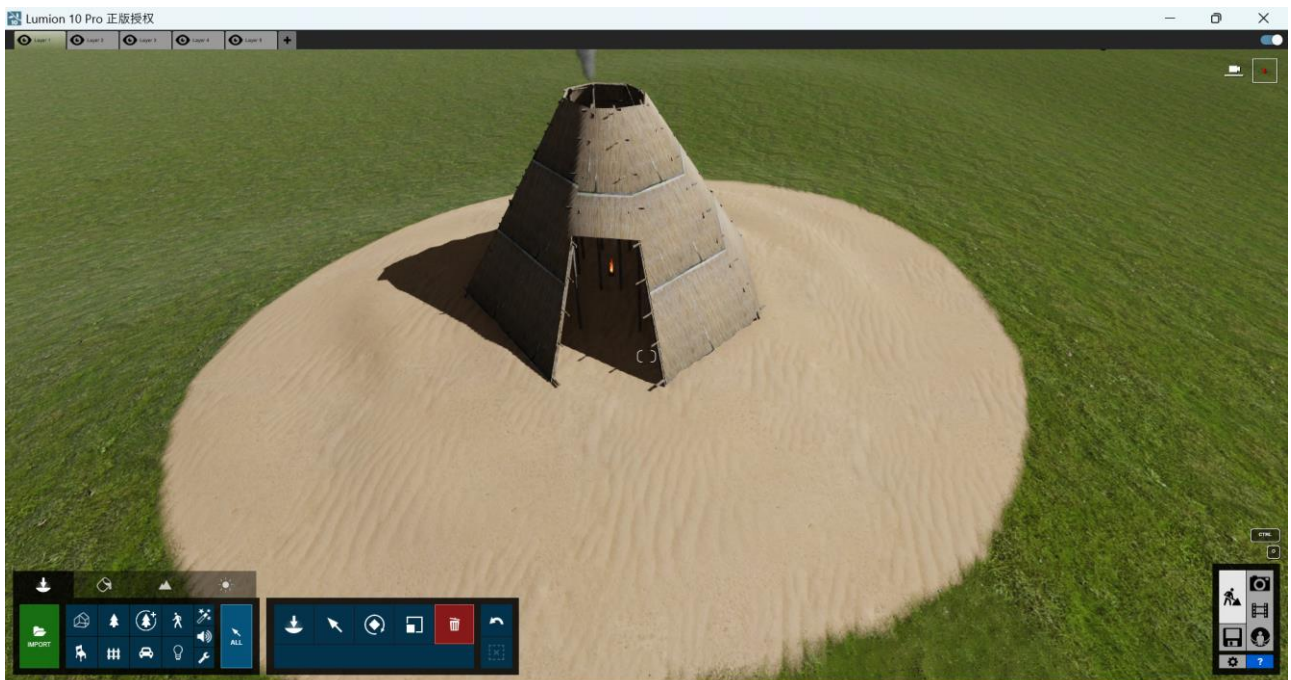
7-rasm. Lumion dasturining ishchi ekranida kulbaning tayyor 3D modeli

Turar-joy modelini Lumion dasturiga o'tkazgach vizuallikni aks ettirish ya'ni hayotiylikni ifodalash uchun effekt beramiz. Bunda dastur imkoniyatlaridan foydalanib o'choq, olov va tutun qo'shamiz (8-rasm).

8-rasm.

Manbada keltirilganidek kulbani qum tepalik [11, Б.84] ustiga joylashtiramiz (9-rasm).

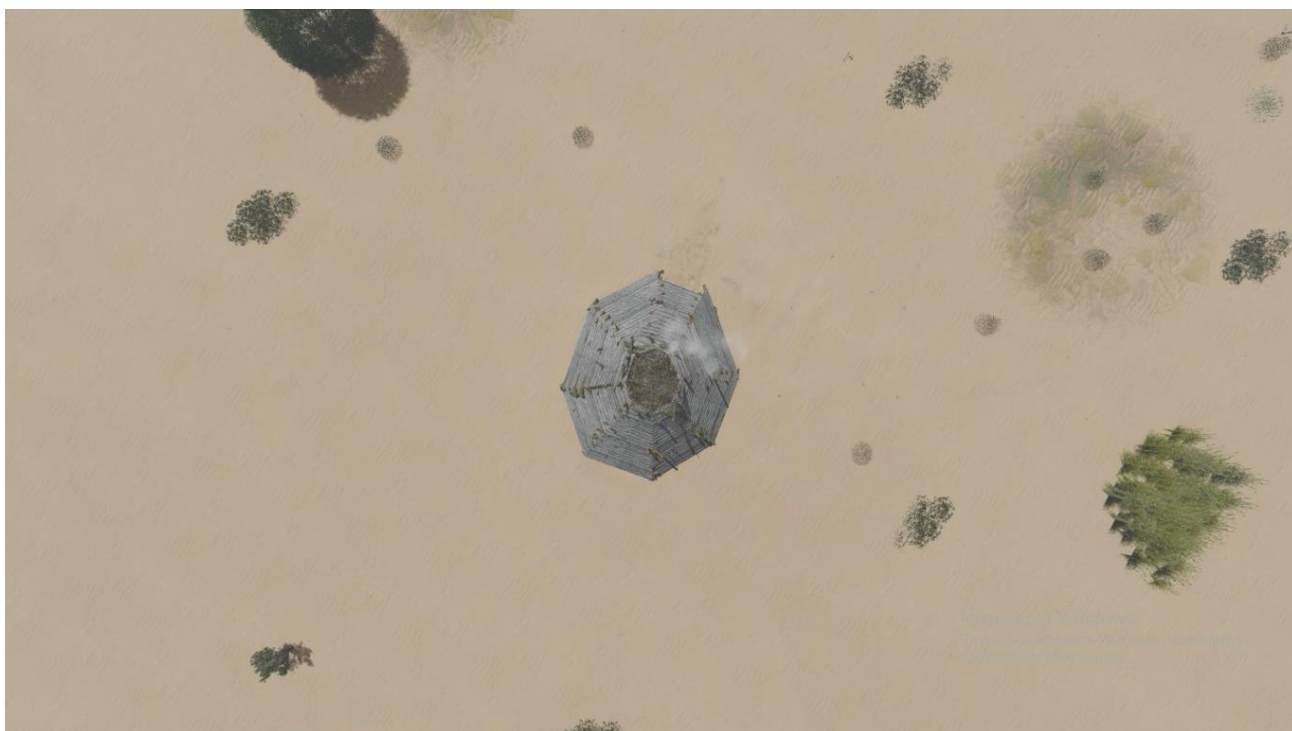

9-rasm.

Keyingi bosqichda Lumion dasturida zamonaviy ko'rinish kasb etgan kulbaga tarixiylik aks etishi uchun qamish texturasi, ustun, xodalarni real holatini ifodalovchi funksiyalarni bajaramiz va albatta tabiat, atrof muhitni namoyon ettiramiz (10-11-rasm).

10-rasm. Dasturda tasvirga olingan kulbaning old tomonda ko'rinishi

11-rasm. Kulbaning tepadan ko'rinishi

Lumion dasturida kulbaning 3D modeli bilan birgalikda neolit davri tabiatini aks ettirish uchun tabiiy olam ham jonlantiriladi. Natijada faqatgina 3D modeldagi kulbagina emas, balki naolit davri hayot tarzini nomoyon etuvchi video rolik vujudga keladi. Texnologiya yutuqlarining natijasi o'laroq virtual olamda jonlangan Xorazm neolit davri tabiati vizual holatda o'quvchiga tortiq etiladi.

Xulosa: Xorazm vohasining neolit davriga oid Yonbosh-4 manzilgohi rekonstruksiya masalasi shu paytgacha S.P.Tolstov tomonidan amalga oshirilgan. Undan keyingi arxeologlar ham S.P.Tolstovning rekonstruksiya ishini maqullashgan. Zamonaviy arxeologiya sohasida esa Yonbosh-4 manzilgohi rekonstruksiyasi e'tiborga olinmagan. Ushbu nodir yodgorlik rekonstruksiya ishi 3D dasturlar yordamida zamonaviy talqinda tarixiy ko'rinish kasb etdi. Ushbu vizual holatdagi ma'lumot

tarixni sharhlashda qulayliklar yaratadi. Yonbosh-4 misolidagi 3D modellashtirish ishi dasturiy ta'minotning naqadar bebaho va tobora ommabop vosita sifatida rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Ko'rish ham o'rganishni anglatadi, shuning uchun virtual tasvir keng auditoriya uchun mo'ljallangan va u o'tmish tahliliga qo'shimcha qiymat beradi. Bundan tashqari tasviriy ma'lumotlar eslab qolish jarayonini sezilarli darajada yaxshilaydi. Yana bir afzallik tomoni shundaki, ishlab chiqilgan model tanqidiy fikr-mulohazalarni olishi mumkin va u yangi to'plangan ma'lumotlarni texnik imkoniyatlarga ulashi mumkin.

Bu ishning negizida Xorazm neolit davri ekologiyasi, flora va faunasi haqidagi ilm ahli va omma tasavvurini yangilash va boyitish asos hisoblanadi. Turar-joyning 3D modeli, virtual tarzda tarixni yorituvchi video roligi asosida o'tmish haqidagi bilimlarni ommalashtirish va tarixiy yodgorliklarni asrash masalasi bo'yicha ko'nikmalarni oshirish ko'zda tutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948.
2. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948.
3. Виноградов А.В. Тысячелетия, погребенные пустыней. Рассказы о Древнем Хорезме и Хорезмской экспедиции. — Москва, 1966.
4. Толстов С.П. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб. – Тошкент,: “Янги нашр авлоди”. 2014.
5. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.
6. Виноградов А.В. Тысячелетия, погребенные пустыней. Рассказы о Древнем Хорезме и Хорезмской экспедиции. — Москва, 1966.
7. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М,: Наука, 1981.
8. Жабборов И. Кўхна харобалар сири. – Тошкент,: УзДавнашр, 1961.
9. Кдырнийзов М.Ш, Ягодин В.Н, Мамбетуллаев М.М, Сагдуллаев А.С, Кдырнийзов О.Ш. История цивилизации Хорезма. Монография. – Нукус 2017.
10. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
11. Толстов С.П. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб. – Тошкент,: “Янги нашр авлоди”. 2014.

UDC 324

POLITICAL PR IN THE SYSTEM OF COMMUNICATIVE INFLUENCE OF AN ELECTION CAMPAIGN

G.M. Meylieva, Associate professor, Tashkent University of architecture and Civil Engineering, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola siyosiy partiyalarning saylov kampaniyalarining siyosiy kommunikatsiyalari tizimida PR texnologiyalarining o'rnini aniqlashga bag'ishlangan. Kommunikativ ta'sirning umumiy qabul qilingan turlari ko'rib chiqiladi. Siyosiy kommunikatsiyalar tizimida yangi tartibni shakllantirish yuzasidan bir qator xulosalar qilinib, saylov kampaniyalari doirasida PR strategiyasining ahamiyati belgilandi.

Kalit so'zlar: Siyosiy kommunikatsiyalar tizimi, kommunikativ ta'sir turlari, PR texnologiyalari, PR strategiyasi.

Аннотация. Статья посвящена определению места PR-технологий в системе политических коммуникаций избирательных кампаний политических партий в целом. Рассмотрены общепринятые виды коммуникативного воздействия. Сделан ряд выводов о формировании нового порядка в системе политических коммуникаций. Определено значение PR-стратегии в рамках избирательных кампаний.

Ключевые слова: Система политических коммуникаций, виды коммуникативного воздействия, PR-технологии, PR-стратегия.

Abstract. The article is devoted to determining the place of PR technologies in the system of political communications of election campaigns of political parties in general. The generally accepted types of communicative influence are considered. A number of conclusions have been made about the formation of a new order in the system of political communications. The importance of PR strategy within the framework of election campaigns has been determined.

Key words: System of political communications, types of communicative influence, PR technologies, PR strategy.

Communicative impact is inextricably linked with public relations (PR) – public relations, which in the professional environment are called “public relations”. These connections play an important role in communication between people, social groups and society. The PR industry has experienced significant growth in recent years. New tools have brought new capabilities to the political communication system, which has led to changes in communication impact.

Propaganda, agitation, PR and advertising are the main methods of political communication. Each of them has its own functions and goals, seeking to influence public opinion. PR stands out as the most complex type of communicative influence, capable of manipulating public views and finding compromises between political institutions and the population. Advertising, in turn, creates a laconic image of power, emphasizing the important priorities of the election campaign. All these types of communication play a key role in modern political activity, contributing to the formation of public opinion and legitimation of power.

Political communications are the most important aspect of the legitimation of power. The generally accepted system of constituent elements in the field of political communication definitely needs to develop means of information exchange capable of continuous interaction, and to create new connections between its subjects. The algorithm of political connections between society and the state is impossible without a number of intermediaries, the effectiveness of which depends on a number of established channels of interaction. Types of political communication traditionally include: propaganda, agitation, PR and advertising. In the election campaign, parties can use individual communication units that perform specified functions. Let's consider the main features of the tools used.

1) Propaganda. Forms voters' beliefs. It can be: frightening, enlightening, creative, destructive, have a separating and connecting character.

2) Agitation. Encourages voting. Includes the integrated use of various methods and methods. Uses all possible information occasions.

3) PR. Builds trust. Embodies and preserves the main ideological aspects. It has a wide arsenal of PR technologies that represent a complex system of interaction.

4) Advertising. Creates a laconic image of the institution of power. Presents information series. Agitation and propaganda refer to mobilization methods of political communication. They contain a number of appeals and beliefs that have received wide publicity, are simple types of political communication, not supported by feedback studies, and carry out their interaction unilaterally. They have become widespread due to their functional features. Campaigning as a call is constantly necessary when there is a need to perform any action. As for propaganda, once a person has fallen under its influence, he does not need its accompaniment; he is able to think autonomously within the framework of a given ideology. When comparing agitation and propaganda, it is worth noting a more complex design for the implementation of the second, assessing the effectiveness of the results obtained will require a longer time compared to campaigning, the results of which are indicative [Bresler , Kurmakaeva , 2015, www].

Marketing types of communication include advertising and PR. Their activities are aimed at creating an explanatory field, partly including elements of persuasion. Advertising forms the fundamental priorities of the election campaign, creates a number of popular images, presents the necessary information in the most advantageous light, and ultimately convinces the voter to vote for a particular candidate. Having a fleeting effect, advertising requires constant reminders. An important aspect of its effectiveness is its comprehensive consideration. Like propaganda, advertising is deprived of the ability to change the original object, it deals with ready-made material, and has the ability only to present it favorably. [Zolotareva, 2007, 109-110].

PR is the most complex type of communicative influence, which has recently received massive institutional reinforcement. Among the most important functional features of PR, expressed mainly in the area of coordinating the interests of the parties, as a rule, between possible control blocks and the population, its ability to manipulate public views seems surprising. Another difference between PR and other types of communicative influence is the initial inclusion of public opinion. The essence of any PR activity comes down to finding a compromise between political institutions and society,

most often through the use of various technologies and techniques, bringing the views of society to the needs of the authorities or vice versa [Chaplygin, 2009, 57]. Such a comprehensive adjustment of interests will allow PR to take a stable strategic position within any election campaign.

Awareness of the importance of PR support first came to the sphere of politics [Kozlov, 2013, 160]. Nowadays, not a single election is complete without the work of PR specialists, whose effectiveness mainly depends on the available resources: be it a charismatic leader, good funding, a supporting ideology or administrative connections. The greater the initial potential, the higher the result. This is a kind of certain law of balance that subjugates the PR industry, providing the opportunity for the most competent use of the initial inclinations, turning them into the desired bonuses.

PR strategy and PR technologies. PR technologies are a set of specific steps performed in a certain sequence, which under similar conditions gives the same results. PR technologies are constantly being improved, new functional qualities are added, and more advanced methods of manipulation are developed. The effectiveness of using a certain PR technology depends on the choice of a PR strategy that corresponds to the party line of development and the chosen ideology. Individual creation of PR technologies is a more successful approach, since it takes into account the complex features of the programmatic focus of a particular party. Each PR technology is a tool in the hands of a political strategist that helps implement the chosen strategy of action. A PR strategy is a whole system of actions, means of political communication aimed at implementing a plan to promote a specific political concept. Clarity, structure and certainty are fundamental requirements when developing a PR strategy. These requirements are determined by the need for long-term implementation of the strategy and the implementation of the planned plan.

A PR strategy can include various elements of communicative impact, such as advertising, agitation and propaganda, depriving them of independence and turning them into additional PR technologies. The development of political institutions associated with the emergence of civil society has led to a deeper understanding of political processes. In this regard, there has been an increased interest in the development of integral strategies and the implementation of comprehensive measures for their implementation - clearly structured communications. Gradually, the demand for one-time PR campaigns is decreasing, excluding the use of certain types of communication that do not correspond to the development strategy. In the new reality of the political communications system, campaigning, advertising and propaganda are considered as functional elements of a PR strategy; the united idea of development in the system of political communications connections can consolidate long-term results. Any strategic development is based on a deep analysis, which allows us to talk about the unity of connections in the political field of communications.

Conclusion. Professional marketing technologies are a set of tools in the arsenal of marketers whose main goal is to successfully promote a product or service on the market. The effectiveness of marketing campaigns depends on the skillful use of marketing tools. The marketing field is constantly evolving, undergoing structural changes and actively adapting to changes in the media space. Advertising methods and communications are constantly being improved, developing into various professional directions. The leading position in this industry is occupied by the marketing industry, which keeps up with the times and constantly innovates tools to effectively solve problems. Advertising loses its originality and becomes an integral part of marketing strategies. Mobilization marketing communications are becoming increasingly popular, penetrating hidden forms of influence, especially in the media sphere. Their relevance is beyond doubt, since not a single marketing campaign is complete without agitation and propaganda.

The work of marketing specialists in election campaigns requires a deep understanding of the processes, which creates the need to develop comprehensive and clearly structured marketing strategies. There is an increasing demand for long-term planning and strategic development based on analytical data. Therefore, it can be assumed that in the future there will be more research centers to prepare materials for marketing specialists. The PR industry is successfully penetrating various areas of communications, such as the Internet, interactive television and video conferencing. Marketing

methods will gradually replace outdated technologies, and the field of marketing will continue to evolve and change our understanding of the present and the future.

REFERENCES:

1. Bresler M.G., Kurmakaeva A.R. Agitation and propaganda in the information society // Naukarastudent.ru. 2015. No. 05 (17). URL: <http://naukarastudent.ru/17/2627/>
2. Zolotareva L.G. Advertising and PR: analysis and correlation of communications // Scientific Bulletin of the Moscow State Technical University of Civil Aviation. 2007. No. 116. pp. 108-114 .
3. Kozlov D.V. The mechanism of functioning of PR in politics // Current problems of science: IGUMO and IT as a research center. 2013. T. 2. No. 1. P. 159-163 .
4. Milaeva O.V. Models of PR strategies during electoral periods in Russia // Models, systems, networks in economics, technology, nature and society. 2014. No. 1. P. 206-212 .
5. Pisarsky I.V. Features of the current state of advertising and PR in Russia // Practice of modern communications: people, trends, solutions. St. Petersburg: SPbGUP, 2015. (University master class . Issue 9). pp. 9-10 .
6. Practice of modern communications: people, trends, solutions. St. Petersburg: SPbGUP, 2015. (University master class . Issue 9). 200 s. 7. Chaplygin O.A. PR as a means of marketing communication in modern conditions // Bulletin of OrelGIET . 2009. No. 2 (8). pp. 56-58 .

UO'K 908

O'ZBEKISTONLIK PARAOLIMPIYACHILARNING XALQARO MUSOBAQALARDA ERISHGAN NATIJALARI

A.Normo'minov, tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda paraolimpiya sport turlarining rivojlanishi va xalqaro musobaqalarda erishilgan natijalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, paraolimpiya, sport, II ParaOsiyo o'yinlari, Milliy olimpiya qo'mitasi.

Аннотация. В данной статье рассказывается о развитии паралимпийского спорта в Узбекистане и результатах, достигнутых на международных соревнованиях.

Ключевые слова: Узбекистан, Паралимпийские игры, спорт, II Параазиатские игры, Национальный олимпийский комитет.

Abstract. This article talks about the development of Paralympic sports in Uzbekistan and the results achieved in international competitions.

Key words: Uzbekistan, Paralympics, sport, II Para-Asian Games, National Olympic Committee.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ommaviy sport turlarini targ'ib qilish, aholini jismoniy salomatligini yaxshilash maqsadida ko'plab amaliy tadbirlar amalga oshirildi. Shuningdek, aholining imkoniyati cheklangan qismi orasida ham sportni targ'ib qilish ishlari olib borildi. Buning natijasida turli yosh toifasidagi jamoalar mintaqaviy va xalqaro musobaqalarda sovrinli o'rinlarni egallab borishdi.

2012 yil 18 oktabr O'zbekiston maxsus olimpiadasi, O'zbekiston maxsus paralimpiya assotsiatsi bilan hamkorlikda Yakkasaroy tumani Qushbegi maxallasidagi 38-BO'SMda 14 yoshgacha bo'lgan imkoniyati cheklangan bolalar o'rtasida Gimnastika barcha uchun sport musobaqasi o'tkazildi.

2013-2014 yillarda jismoniy tarbiya va sport sohasi, xususan, olimpiya sport turlari faoliyati tahliliy ko'rib chiqilsa, yuqori natijalarga erishilganligiga guvoh bo'lamiz. II ParaOsiyo o'yinlari – 2014 22 ta oltin, 5 ta kumush, va 4 ta bronza medali bilan qaytdi[1].

2014 yil Janubiy Koreyaning Inchxon shahrida bo'lib o'tgan II Paraosiyo o'yinlarida O'zbekiston terma jamoasi tarkibida ishtirok etgan 27 nafar sportchi 22 ta oltin, 5 ta kumush va 4 ta bronza medalga sazovor bo'lib, umumjamo'a hisobida 41 davlat orasida faxrli 5-o'rinni, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida esa 1-o'rinni egalladi. Shu bilan birga mamlakatimiz sportchilari Paraosiyo o'yinlarida 12 marotaba Osiyo rekordini yangilashga ham muvaffaq bo'ldi[2].

“O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan sportchi” faxriy unvoni bilan taqdirlangan Mirzayorova Asila sportning yengil atletika turi bilan shug'ullanib, viloyat, respublika va xalqaro musobaqalarda ishtirok eta boshladi. 2016 yilda BAA da yoshlar o'rtasida bo'lib o'tgan musobaqada ishtirok etdi va

3 ta oltin medalni qo'lga kiritdi. 2017 yilda Indoneziyaning Jakarta shahrida bo'lib o'tgan xalqaro musobaqada bronza medali sohibasi bo'ldi. 2019 yilda BAA ning Dubay shahrida kattalar o'rtasida bo'lib o'tgan musobaqada Paralimpiya yo'llanmasini qo'lga kiritdi. Tokio shahrida bo'lib o'tgan Paralimpiya o'yinlarida 2-o'rinni egallab kumush medal sohibasiga aylandi.

2018 yil Toshkent shahridagi suv sport turlariga ixtisoslashtirilgan bolalar-o'smirlar sport maktabi uchun muvaffaqiyatli kechgan yil bo'ldi. Tarbiyalanuvchilar xalqaro miqyosda o'tkazilgan musobaqalarda 17 ta oltin, 7 ta kumush, 13 ta bronza jami 37 ta medallarni qo'lga kiritdi. Mamlakatimizning ichki chempionatlarida 774 ta medallarga ega chiqishdi. Bularning 281 tasi oltin, 247 tasi kumush va 246 tasi bronza medallaridan iborat bo'ldi[3]. Sport maktabida paralimpiya sporti ham jadallik bilan ommalashib boryapti. Xususan, 2018 yil 14-27 may kunlari Seget shahrida (Vengriya) o'tgan jahon chempionatida Shahnoza Mirzayeva oltin medalni qo'lga kiritishgan[3].

2019 yili Toshkent viloyatida velosportning shosse yo'nalishi bo'yicha Osiyo chempionati bo'lib o'tdi. Chempionatda terma jamoamiz a'zolari muvaffaqiyatli ishtirok etdi. O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi, Milliy olimpiya qo'mitasi, Xalqaro velosipedchilar ittifoqi (UCI), Osiyo velosport konfederatsiyasi (ASS) hamda mamlakatimiz velosport federatsiyasi tomonidan tashkil etilgan ushbu musobaqada o'smirlar, kattalar va paralimpiyachilar o'zaro raqobatlashmoqda. Unda Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston, Vyetnam, Gonkong, Malayziya, Filippin, Tailand, Mo'g'uliston, BAA, Iordaniya, Eron, Saudiya Arabistoni, Yaman va Livan kabi 40 ga yaqin mamlakatdan kelgan 500 nafardan ortiq velopoygachi ishtirok etdi[4].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Osiyo chempionatida erkaklar va ayollar 2020 yilda Tokioda bo'ladigan navbatdagi yozgi Olimpiya o'yinlari yo'llanmalari uchun ham o'zaro raqobatlashdi[4]. Ayollar o'rtasida 23 yoshgacha bo'lgan sportchilar toifasida hamyurtimiz Renata Baymetova bronza medalini qo'lga kiritdi. 20 yoshgacha bo'lgan qizlar o'rtasida sprint poygasi o'tkazilib, unda startga chiqqan hamyurtimiz Yanina Kuskova 2-o'rinni egalladi[4].

2021 yilning 28 noyabr kuni O'zbekiston sport delegatsiyasi yoshlar o'rtasidagi Paraosiyo o'yinlarida ishtirok etish uchun Bahraynga jo'nab ketdi. Joriy yilning 2-6 dekabr kunlari Bahraynda yoshlar o'rtasida VI Para Osiyo o'yinlari bo'lib o'tadi. Ushbu yirik musobaqada o'zbekistonlik sportchilar para yengil atletika, para suzish, para taekvondo va para pauerlifting sport turlari bo'yicha bahslarga kirishdi.

2025 yilda yoshlar o'rtasidagi Osiyo va Paraosiyo o'yinlari Toshkentda o'tkaziladi. Shu tariqa O'zbekiston bir vaqtning o'zida yoshlar o'rtasida ikkita qit'a o'yinlari mezbonligini qabul qiluvchi ilk mamlakat sifatida qayd etiladi. 2021 yilning 27 noyabr – 6 dekabr kunlari Gruziya poytaxti Tbilisi shahrida para pauerlifting bo'yicha o'smirlar va kattalar o'rtasida Jahon chempionati bo'lib o'tdi. Unda Tolmas Orazimbetov murabbiyligidagi 11 nafar sportchi O'zbekiston nomidan ishtirok etdi[5].

Italiyada para yengil atletika bo'yicha "Italian Open 2022" xalqaro Gran-pri turniri bo'lib o'tdi. Dunyoning 30 dan ziyod davlatidan matonat sohiblari qatanshayotgan musobaqada mamlakatimiz para yengil atletikachilari ham sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritdi. Xalqaro turnirning T13 klassida 400 metr masofaga yugurish bahslarida hamyurtimiz Doniyor Ahmedov kumush hamda T13 klassida 100 metr masofada oltin medalga sazovor bo'ldi. Shuningdek, 400 metr masofaga yugurishda Izzat Turg'unov ham oltin medalga ega chiqdi. Bundan tashqari, T36 klassida 400 metr masofaga yugurishda yana bir sportchimiz Jamoliddin Akobirov 3-o'rindan joy oldi. E'tiborlisi, uzunlikka sakrash bahslarining T36 klassida 5 m 61 sm natija bilan oltin medalga musharraf bo'lgan Izzat Turg'unov Osiyo rekordini yangiladi. Bundan tashqari, ayolllar o'rtasida T11 klassida 100 metr masofaga yugurishda hamyurtimiz Asila Mirzayorova 3-o'ringa ega chiqdi. O'zbekistonlik para sportchilar 4 ta oltin, 1 ta kumush va 3 ta bronza medalini qo'lga kiritgan holda kuchli jamoalar safidan joy oldi[6].

2023 yil 6 mart sanasida poytaxtimizdagi INNO o'quv va ishlab chiqarish texnoparkida 8 mart – Xalqaro xotin-qizlar kuni munosabati O'zbekiston Respublikasi Yoshlar siyosati va sport vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi huzuridagi Oila va xotin-qizlar qo'mitasi, O'zbekiston Milliy paralimpiya qo'mitasi hamda Birlashgan Millatlar tashkiloti Taraqqiyot dasturining O'zbekistondagi doimiy vakolatxonasi hamkorligida nogironligi bo'lgan xotin-qizlar o'rtasida "Xotin-qizlar kubogi" ommaviy sport musobaqasi tashkil etildi. Ushbu

musobaqada mamlakatimiz hududlaridan 70 nafardan ortiq nogironligi bo'lgan xotin-qizlar para stol tennisi, kibersport va shaxmat sport turlari bo'yicha g'oliblik uchun bahs olib bordi.

Musobaqaning tantanali taqdirlash marosimida Yoshlar siyosati va sport vaziri o'rinbosari D.Raximova, Oila va xotin-qizlar qo'mitasi raisi O. Parpiboyeva, Osiyo Paralimpiya qo'mitasi vitse-prezidenti - O'zbekiston Milliy paralimpiya qo'mitasi raisi M.Tashxodjeyev hamda BMT Taraqqiyot dasturining O'zbekistondagi doimiy vakili M.Dimovska ishtirok etdi. G'olib va sovrindorlar qimmatbaho esdalik sovg'alari, medal, diplom hamda maxsus kubok bilan taqdirlandi[7]. Jumladan, ayollar o'rtasida J1 klassida -57 kg vazn toifasida Hosiyat Poziljonova bronza medali uchun kechgan kurashda AQShlik Liana Mutiaga qarshi tatamiga chiqdi va g'oliblikni qo'lga kiritdi. Shu tariqa sayyoramizning 30 dan ortiq davlatidan mahoratli polvonlar ishtirok etgan nufuzli musobaqada terma jamoamiz 2 ta oltin, 2 ta kumush va 2 ta bronza, jami 6 ta medal bilan umumjamoahisobida 4-o'rinni egalladi.

Xullas, mustaqillik davrida yoshlar o'rtasida jismoniy tarbiya va ommaviy sport turlarining targ'ib qilinishi natijasida sog'lom avlodni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. Imkoniyatlari cheklangan bo'lishiga qaramasda para sportchilar ham turli musobaqalarda munosib ishtirok etishdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Олимп сари. – Т., 2017. – Б.80 –82.
  2. Замонавий таълим / Современное образование. 2016. – № 6-сон. – Б. 63-70.
  3. Мураткин В. Маҳоратли спортчилар маскани. – Жисмоний тарбия ва спорт, 2019 йил 3-сон. – Б.10 – 11.
- Хайдаров С.Фурур бағишлаётган муваффақиятлар // Жисмоний тарбия ва спорт, 2019 йил 5-сон. – Б.11.
<https://qalampir.uz/news/-1914-50538>
https://uza.uz/uz/posts/matonatli-sportchilarimiz-italiya-turnirida-etakchilar-safida_370348?q=%2Fposts%2Fmatonatli-sportchilarimiz-italiya-turnirida-etakchilar-safida_370348
<https://t.me/Paralympicuz>

UO'K 94(575.1)

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA O'ZBEKISTONDA KO'P UKLADLI IQTISODIYOTNI SHAKLLANTIRISH JARAYONLARINING BA'ZI MASALALARI

K.X.Nurullayeva, tadqiqotchi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach mulkni davlat tasarrufidan chiqarish bilan birga xususiyLashtirish jarayonlari iqtisodiyotning shakllanishidagi ahamiyati haqida so'z boradi. Bundan tashqari sohani rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan ayrim qonuniy-me'yoriy hujjatlar, ularning mazmun, mohiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: mustaqillik, iqtisodiyot, bozor iqtisodiyoti, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, subyekt.

Аннотация. В данной статье говорится о значении приватизационных процессов в становлении экономики наряду с выводом собственности из государственной собственности после обретения Республикой Узбекистан независимости. Кроме того, освещены некоторые нормативно-правовые документы, принятые в целях развития отрасли, их содержание и сущность.

Ключевые слова: независимость, экономика, рыночная экономика, малый бизнес, частное предпринимательство, субъект.

Abstract. This article talks about the importance of privatization processes in the formation of the economy along with the removal of property from state ownership after the Republic of Uzbekistan gained independence. In addition, some legal-regulatory documents adopted for the development of the industry, their content and essence are highlighted.

Key words: independence, economy, market economy, small business, private entrepreneurship, subject.

Kirish: Bugungi kunda jahonda iqtisodiyoti jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan davlatlar iqtisodiga nazar tashlasak, bunda ishlab chiqarilgan va yaratilgan tovarlar, xizmatlarning katta salmog'i kichik biznes hissasiga to'g'ri kelishini ko'rishimiz mumkin. Shu omil sabab O'zbekiston

Respublikasi mustaqillikka erishganidanoq aynan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish sari jadal qadamlar tashladi. Bu jarayonda davlatda qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'z samarasini bera boshladi.

Asosiy qism: Mamlakat iqtisodiyotini tanazzuldan chiqarishga va makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlash maqsadida Birinchi prezidentimiz I.Karimov boshchiligida mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlashtirish siyosati amalga oshirila boshladi va bu mustaqillik yillarida erishilgan natijalarga zamin bo'ldi. [6] Dastlab mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar orqali avvalo iqtisodiy manfaatlarni ro'yobga chiqarishning muhim vositasi bo'lgan mulkchilik munosabatlarini o'zgartirishga harakat qilindi. Mustaqillikka qadar iqtisodiyot sharoitida asosan davlat mulki monopoliyasi hukmronlik qilgan va bu munosabatlarga o'ta rasmiyatchilik bilan yondashilgan mulkchilik munosabatlari samarador emasdi. Shu sababli mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar ning yo'nalishi ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish va o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirish masalalariga qaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning ta'biri bilan aytganda: “Zamonaviy O'zbekistonning tarixi-bu mamlakatimizning haqiqiy mustaqillikka erishish yo'lida Islom Abdug'aniyevich Karimov rahnamoligida olib borilgan o'ta murakkab va og'ir kurashlar tarixidir”[3].

Respublikada bozor iqtisodiyotini rivojlantirishga xizmat qiluvchi “Mulk to'g'risida”gi, “Korxonalar to'g'risida”gi, “Tadbirkorlik to'g'risida”gi, “Kichik va xususiy korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida”gi qonunlar tadbirkorlik faoliyatini olib borishning huquqiy asosini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida: “bozor munosabatlariga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini har xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilar huquqi ustunligini hisobga olgan holda barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan teng muhofaza etilishini kafolatlaydi”[1], - deb belgilab qo'yilganligi iqtisodiyotning nodavlat sektorini shakllanishida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining ta'siri katta bo'ldi, ya'ni bu boradagi islohotlar maqsadga yo'naltirilganligining har tomonlama asosli, izchil ta'minlash maqsadida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturi ishlab chiqildi va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

Chunonchi, 1991-2000-yillar mobaynida 83,5 mingdan ortiq davlat mulkining obektlari xususiylashtirilgan bo'lsa, 2001-2010 -yillarda 9 mingdan ortiq davlat tasarrufidagi korxonalar va obyektlar xususiylashtirildi va ro'yxatga olingan korxonalarining umumiy sonidan nodavlat mulki korxonalarining ulushi 93 foizni[8] tashkil qilgan. Kichik biznesning ixcham va harakatchanligi, iqtisodiy manfaatlarni namoyon etishi, bozor o'zgarishlariga tez moslasha olishi kabi xususiyatlar uning iqtisodiyotni tubdan o'zgartirishda eng samarali va qulay vosita ekanligini ko'rsatdi.

Qisqa davr ichida mazkur sohaning taraqqiyoti uchun alohida shart-sharoitlarning yaratilishi, soliq, bojxona va boshqa to'lov imtiyozlarining belgilanishi shu bilan bir qatorda nisbatan arzon kredit resurlarining taqdim etilishi natijasida kichik biznes korxonalarining soni ahamiyatli darajada oshdi. 1992-yildagi statistik ma'lumotlarga ko'ra ro'yxatga olingan kichik biznes korxonalarining soni 16,5 mingtani tashkil qilgan bo'lsa, 2011-yilda bu ko'rsatkich fermer xo'jaliklarini hisobga olmaganda 231,7 mingtaga yetgan, ya'ni 14 baravardan ko'p o'sgan. Respublikada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bozor munosabatlariga asoslangan bo'lib mulkchilik munosabatlarida shakllandi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda nodavlat sektorining ulushi ortib unda kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor berilgan.

Tadbirkorlik – ijtimoiy-iqtisodiy natijaga erishish maqsadida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni tashkil etish bo'yicha mulkdorning yoki ular vakillarining ongli va maqsadli iqtisodiy faoliyatidir[7]. “Tadbirkorlik faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarorga[9] binoan mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ruhsat berish jarayonlari qisqartildi, turli to'lovlar miqdori optimallashtirildi. Shunga asosan tadbirkorlik subyektlarining huquq va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini

kuchaytirilishini ta'minlash mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining jadallashuvi va barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarining ta'minlanishida ahamiyatli bo'ldi.

Kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash kuchaytirildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda xorijiy investitsiyalar keng jalb etildi. Jumladan, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, Germaniya taraqqiyot banki, Xitoy Xalq Respublikasi va boshqa xalqaro moliya institutlari tomonidan kichik biznesni rivojlantirishga kreditlar ajratildi. Yuqorida ko'rsatilgan qonun hujjatlari va chora-tadbirlar keyingi davrda mamlakatda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qonuniy asos bo'lib xizmat qildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi jismoniy va yuridik shaxslarning faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish uchun birinchi prezident tomonidan bir qancha vazifalar belgilab berildi.

Bunda mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini qonunchilikda belgilangan huquqlarga muvofiq amalga oshiriladigan tekshirishlarning hammasi nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Respublika kengashi bilan kelishilgan holdagina olib borishi belgilandi. Shu bilan bir qatorda kompleks tekshirishlarni o'tkazish amaliyotga joriy etildi, bunda bir korxonadagi tekshirish barcha vakolatli tashkilotlar tomonidan amalga oshirildi, shuning hisobiga o'tkaziladigan tekshirishlar soni va masalalarni takrorlash keskin kamaytirilishi belgilandi. O'zbekiston Respublikasining vazirlik va idoralari, konsernlar, korporatsiyalar, uyushmalar mavjud taftish xizmatlarini tugatdilar va o'z tarkibidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tahlil etishning auditorlik shakllarini qo'llash topshirildi[4].

Xususiy tadbirkorlik, kichik biznesni jadal rivojlantirish asosida mulkdorlar sinfini shakllantirish, tegishli institutlar tizimini tashkil etish, kichik va xususiy tadbirkorlik faoliyati sohasiga kredit resurslarini keng jalb qilish va xorijiy sarmoyalar olib kirish uchun maqbul sharoit yaratish maqsadida "Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi farmoni qabul qilindi[5] va unga ko'ra "o'rta korxonalar" tushunchasi bekor qilinib, kichik biznes subyekti yakka tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar, noishlab chiqarish sohasidagi kichik korxonalar tushunilishi belgilab qo'yildi. Tadbirkorlik jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy sohalardagi mavjud muammolarni hal qilishda va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida katta rol o'ynaydi. U ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish sohasida yangi ish o'rinlari yaratib, aholini ish bilan ta'minlash va ishsizlikni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ham, O'zbekistonda ham har yili yaratilayotgan yangi ish o'rinlarining yarmidan ortig'i kichik va xususiy tadbirkorlikka to'g'ri keladi[2]. Aytish mumkinki, tadbirkorlik aholining ish bilan bandligi va mehnat, iqtisodiy faolligining o'sishi va buning natijasida uning daromadlarining oshishiga katta hissa qo'shadi. Respublikada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, ularni tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jihatdan qo'llab-quvvatlash institutlari shakllandi, ammo ularni bozor munosabatlaridan kelib chiqqan holda yanada takomillashtirish chora tadbirlari olib borildi.

Xulosa: Xulosa shuki, mamlakat mustaqillikka erishgan dastlabki yillardanoq o'zining asosiy pirovard maqsadi sifatida bozor munosabatlariga asoslangan jamiyat qurishni belgilagan hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va shu bilan birga iqtisodiy taraqqiyotga erishishning muhim yo'llaridan biri sifatida ko'rilgan. Shunga ko'ra iqtisodiyotda ro'y berayotgan turli ijobiy o'zgarishlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Respublikada yaqin o'tmishdagi iqtisodiy taraqqiyotidan ma'lum bo'ladiki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik davlat iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor sohasiga aylanib ulgurgan.

Mamlakatda iqtisodiyotni tubdan isloh qilish, bozor munosabatlari asoslarini shakllantirish, kengaytirish, izchillik bilan o'zgartirishlar kiritilishi orqali zamonaviy tarmoq va sohalarni yaratish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash orqali barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, bandlik muammosini hal etish, aholining daromadlari va farovonligini oshirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning imkoniyatlaridan keng foydalanildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev A. va boshqalar. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik: tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish. T., 2005.

2. Hamroyev H. Tadbirkorlik asoslari. T., 2010.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi nutqi. // Xalq so'zi, 2016-yil 9-sentyabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tekshirishlarni tartibga solish va nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtirishni takomillashtirish to'g'risida" PF-1503- sonli Farmoni // www.lex.uz
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 11.10.2003-yildagi 439-son qarori // www.lex.uz
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 26.02.1992-yildagi 85-son qarori // www.lex.uz
7. Umurzakov U.P., Toshboyev A.J. Kichik biznes va tadbirkorlik. T., 2014.
8. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари // www.stat.uz.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 15 майдаги "Тадбиркорлик фаолиятини янада кўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-1112-сон Қарори // www.lex.uz

UO'K 327 (575.1)

O'ZBEKISTON VA TURKMANISTON O'RTASIDAGI MADANIY HAMKORLIKNING YANGI BOSQICHI (2017-2020-YILLAR)

Sh.Oromov, tayanch doktorant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston va Turkmanistonning so'nggi yillaridagi aloqalari, iqtisodiy, siyosiy va madaniy-ma'rifiy jihatda hamkorlik munosabatlarini tahlil etish mazarda tutilgan. Ushbu malumotlar orqali ikki davlat munosabatlari hozirda qay darajada ekanligi va kelajakda qay tariqa rivojlanib borishi ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilinadi

Kalit so'zlar: Davlatlararo munosabatlar, do'stona munosabatlar, diplomatik munosabat, madaniy hamkorlik, milliy-madaniy markaz, hamkorlik bitimi, huquqiy asos, atoqli shoir, san'at ustalari, kitobxonlik madaniyati, ma'naviy hazina, adabiy aloqalar.

Аннотация. Статья посвящена анализу отношений между Узбекистаном и Туркменистаном за последние годы, экономическому, политическому и культурно-образовательному сотрудничеству. Благодаря этой информации будет научно и практически проанализирован текущий уровень отношений между двумя странами и то, как они будут развиваться в будущем.

Ключевые слова: Межгосударственные отношения, дружеские отношения, дипломатические отношения, культурное сотрудничество, национально-культурный центр, договор о сотрудничестве, правовая база, известный поэт, мастера искусств, культура чтения, духовное сокровище, литературные связи.

Abstract. The article analyzes the relations between Uzbekistan and Turkmenistan in recent years, economic, political and cultural-educational cooperation relations. with the help of these data, the current level of relations between the two countries and how they will develop in the future will be scientifically and practically analyzed.

Key words: Interstate relations, friendly relations, diplomatic relations, cultural cooperation, national-cultural center, cooperation agreement, legal basis, famous poet, art masters, reading culture, spiritual treasure, literary relations

Kirish. Markaziy Osiyo davlatlarning madaniyat tashkilotlari madaniy hamkorlik taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Bu tashkilotlarning madaniy yo'nalishdagi aloqalari, uchrashuvlari mamlakatlarning "xalq diplomatiyasi"ni boyitib bormoqda. Mintaqadagi davlatlar va ularga qo'shni boshqa mamlakatlar o'rtasida doimiy madaniy almashuvlar, festivallar, milliy madaniyat kunlari o'tkazilib kelinadi.

Asosiy qism. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning taklifiga binoan Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedov 2017 yil 23 aprel kuni davlat tashrifi bilan mamlakatimizga keldi. Ikki tomonlama hamkorlikni siyosiy, savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, transport-kommunikatsiya, ta'lim va sport sohaslarida yanada mustahkamlashga va o'zaro aloqalarni izchil rivojlantirishga doir 17 hujjat imzolandi. Mintaqalararo hamkorlik to'g'risida hukumatlararo bitim, 2018-2020 yillarga mo'ljallangan transport sohasida hamkorlik to'g'risida hamda 2019-2021 yillarga mo'ljallangan ilmiy-texnikaviy hamkorlik to'g'risida hukumatlararo dasturlar, O'zbekiston va Turkmanistonda savdo uylarini tashkil etish, ikki mamlakat Savdo-sanoat palatalari o'rtasida

ishbilarmonlar kengashini tashkil etish to'g'risida bitimlar, O'zbekiston va Turkmaniston Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida 2019 yilga mo'ljallangan hamkorlik dasturi imzolandi.

Ikki tomonlama hamkorlikni qishloq xo'jaligi, yoshlar, xotin-qizlar masalalari, fan-texnika, kasaba uyushmalari va boshqa sohalarida yanada mustahkamlashga doir hujjatlar qabul qilindi. O'simliklar karantini sohasida hamkorlik qilish to'g'risida bitim, ikki mamlakat kasaba uyushmalari va xotin-qizlar qo'mitalari o'rtasida Anglashuv memorandumlari, yoshlar tashkilotlari o'rtasida Anglashuv memorandumlari shular jumlasidandir. Shuningdek, tashrif doirasida oliy o'quv yurtlari o'rtasida va axborot-kommunikatsiya sohalariga oid 15 hujjat imzolandi. Mamlakatlarimiz o'rtasidagi madaniy-gumanitar aloqalar mustahkamlanib bormoqda. O'zbekiston va Turkmaniston vakillari ikki mamlakatda tashkil etilayotgan madaniyat kunlari tadbirlari, turli konsertlar, festivallar va tanlovlar, sport musobaqalarida faol ishtirok etmoqda.

2017 yil may oyida Toshkentda Maxtumquli nomidagi ko'cha va unga bag'ishlangan me'moriy yodgorlik ochilgan edi. 2018 yil aprel oyida Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedovning mamlakatimizga tashrifi sharafiga poytaxtimizda "Ashxobod" sayilgohi, Xorazm viloyatida "O'zbek – turkman" do'stlik uyi va «Ulli hovli» majmuasi ochilgani xalqlarimiz do'stligi, ahilligi va madaniy yaqinligining yana bir yorqin ifodasi bo'ldi.

2019 yilda Samarqandda o'tkazilgan "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivali va Qo'qon shahrida o'tgan Xalqaro hunarmandchilik festivalida Turkmaniston delegatsiyasi munosib ishtirok etdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev va Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedov Turkmaniston rahbarining kitoblari – ilmiy asarlari ko'rgazmasi bilan tanishdi. Ushbu kitoblar mamlakatimiz ilmiy-akademik doiralari va ijodiy jamoatchiligida katta qiziqish uyg'otganini ta'kidlash lozim. Mazkur tashrif arafasida Gurbanguli Berdimuhamedovning qator kitoblari – "Baxtli hayot sog'liqdan boshlanar", "Madaniyat – xalqning bebaho xazinasi", "Barhayot afsona", "Choy – shifo va ruhiy quvvat manbai" nomli kitoblari o'zbek tiliga tarjima qilinib, chop etilgan edi. Ularda muallifning salomatlik, turkman xalqi madaniyati va urf-odatlari, turkman gilamchiligi, choy ichish an'analari haqidagi fikrlari, iqtiboslari jamlangan, mavzuga oid fotosuratlar bilan boyitilgan.

Natijalar va muhokamalar. Davlatimiz rahbari Turkmaniston Prezidentiga mamlakatimizda chop etilgan Gurbanguli Berdimuhamedov kitoblarining ilk nusxalarini sovg'a qildi. Turkmaniston Prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedovga O'zbekiston Fanlar akademiyasining Faxriy akademigi unvonini berilgan. Mamlakatimiz Fanlar akademiyasi ushbu qarorni Turkmaniston Prezidenti xalqaro ilmiy doiralarda keng tanilgan va e'tirof etilgan olim, zamonaviy tibbiyot, farmakologiya, iqtisodiyot, arxitektura va fanning boshqa sohalarini rivojlantirish hamda Markaziy Osiyoning boy tabiatini o'rganishga bag'ishlangan qator ilmiy qomusiy asarlar muallifi ekanini inobatga olgan holda qabul qildi. Turkmaniston Prezidentining ajdodlar ma'naviy merosi va fundamental ilmiy izlanishlarga asoslangan ko'p sonli ilmiy asarlari bugungi fan, madaniyat va san'at rivojiga munosib hissa qo'shdi.

Bularning barchasi O'zbekiston va Turkmaniston davlatlararo konstruktiv siyosiy muloqotni yanada mustahkamlash, o'zaro manfaatli savdo-iqtisodiy hamkorlik va madaniy-gumanitar aloqalarni rivojlantirish borasida qat'iy ekanini tasdiqlaydi. O'zbekiston va Turkmaniston vakillari ikki mamlakatda tashkil etilayotgan turli madaniy tadbirlar, konsertlar, festivallar va tanlovlar, sport musobaqalarida faol ishtirok etmoqda.

O'zbekiston sport delegatsiyasi 2017 yilning sentyabr oyida Ashxobodda o'tgan V Yopiq inshootlarda va jang san'atlari bo'yicha Osiyo o'yinlarida ishtirok etdi. Noyabr oyida Turkmanistonda O'zbekiston madaniyati kunlari o'tkazildi. Ushbu tadbir doirasida mamlakatimiz san'at ustalari va madaniyat arboblari ishtirokidagi konsert, badiiy asarlar ko'rgazmasi tashkil etildi. O'zbekistonda turkman millatiga mansub 192 ming aholi istiqomat qilmoqda. Ularning tili, madaniyati, urf-odatlarini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoit yaratilgan.

Mamlakatimizda turkman tilida dars beriladigan 44 ta maktabda 8 mingdan ortiq bolalarimiz ta'lim olmoqda. Ular turkman tilidagi darslik va o'quv qo'llanmalari bilan to'la ta'minlanmoqda. Ushbu darsliklarni yaratish uchun "O'zbekiston" nashriyotida "Turkman tili" bo'limi tashkil etilgan.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetida turkman filologiyasi yo'nalishida mutaxassislar, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institutida va To'rtko'l pedagogika

kollejida turkman tilidagi maktablar uchun pedagog kadrlar tayyorlanmoqda. 2018 yilga kelib O'zbekiston ta'lim muassasalarida Turkmanistonning 720 nafar fuqarosi tahsil olmoqda.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2019 yil 10-11 oktyabr kunlari Turkmaniston poytaxti Ashxobod shahrida bo'lib o'tgan Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi Davlat rahbarlari kengashining navbatdagi majlisida ishtirok etdi. Tadbirda Hamdo'stlik doirasida ta'lim, ilm-fan, sog'liqni saqlash, madaniyat, axborot, sport va turizm sohalaridagi hamkorlikni yanada rivojlantirishga kelishib olinishi MDH doirasida O'zbekiston va Turkmaniston fuqarolarining madaniyat va farovonlik darajasini yuksaltirishga ko'maklashish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T. O'zbekiston, 2018. - B. 354.
2. O'zR MDA.M-37fondi, 2-ro'yxat 81-yig'ma jild. 16-19-varaqlar.
3. O'zbekiston va jahon hamjamiyati: xalqaro munosabatlar va tashqi aloqalarni tashkil qilish. - T. G'afur G'ulom, 2008. - B. 211.
4. O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to'plami. - T.: 2007, №4 soni, - B. 45-47.
5. O'zR MDA.M-7fondi, 1-ro'yxat 332-yig'ma jild. 297-varaq.
6. Xalq so'zi. - 2018. - 24 aprel.
7. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T. O'zbekiston, 2018. - B. 367.
8. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T. O'zbekiston, 2018. - B. 371.
9. Xalq so'zi. - 2018 yil. -24 aprel.
10. O'sha manba. - B. 372.
11. Xalq so'zi. - 2017. - 20 may.
12. Xalq so'zi. - 2008. - 21 avgust.
13. Mirzayev G'R. Azaliy qardoshlik rishtalari taraqqiyot yo'lida (o'zbek va turkman xalqlari hamkorligi). Monografiya. - T.: Navro'z, 2016. - B. 83.
14. "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi joriy arxivi. 26-27 -varaqlar.
15. Qo'ziyev N.A. Vneshnepoliticheskiye usloviya kulturnoy transformatsii SHyolkovogo puti. - T.: "Fan", 2015. - S. 89-91.
16. Xalq so'zi. - 2017. - 23 may.

UO'T 21+502-001(093)

ISLOMNING AYOLGA MUNOSABATIDA BAG'RIKENGLIK MASALALARI

D.O.Ortikova, dots., f.f.n., Toshkent to'qimachilik va engil instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada islom dinida ayollar, onalar va xotin-kizlarga nisbatan bag'rikenglik, ularga madaniy munosabatda bo'lish va izzat-ikrom, mehr-oqibat ko'rsatish islom dinida, xususan Qur'oni Karim va Xadisi SHariflarda keltirilgan ma'lumotlar asosida ilmiy jihatdan asoslab berildi. Islom ta'limotidagi barcha insonlar kabi ayollarga ham qilgan ishlariga qarab teng savob berilishi islomiy bag'rikenglik namunasidir.

Kalit so'zlar: islom dini, ayollar, inson kamoloti, insoniylik, gender tenglik, insoniy vujud, hadya etish, foydalanish, iymon.

Аннотация. В статье научно обоснованы толерантность к женщинам, матерям и женщинам в исламе, культурное отношение к ним и проявление уважения и доброты в исламе, особенно на основе информации, изложенной в Священном Коране и Хадисе Шарифа. Примером исламской толерантности является то, что женщинам, как и всем людям в исламском учении, предоставляется равное вознаграждение в зависимости от их поступков.

Ключевые слова: ислам, женщины, человеческое совершенство, человечность, гендерное равенство, человеческое существование, даяние, использование, вера.

Abstract. The article scientifically substantiates the tolerance towards women, mothers and women in Islam, the cultural attitude towards them and the manifestation of respect and kindness in Islam, especially based on the information contained in the Holy Quran and the Hadith of Sharif. An example of Islamic tolerance is that women, like all people in Islamic teachings, are given equal rewards based on their actions.

Keywords: *Islam, women, human perfection, humanity, gender equality, human existence, giving, use, faith.*

Bag'rikenglik insonlarning bir-birlari oldidagi burchi va mas'uliyatini anglatib, turli xil e'tiqodiy tafovutlarni bo'rttirib, hamkorlikka, hamjihatlikka da'vat etadi. Bu esa o'z navbatida inson kamoloti uchun ma'naviy omil yaratib beradi. Diniy g'oyalarning o'ziga xosligini inobatga olib, biri boshqasidan afzal ekanini ko'rsatishga urinmay, asosiy e'tiborni ularning mohiyatan birligi, yakdilligi, umumiyligini ochib berish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

Islom insoniylikda erkak bilan ayolning barobarligini ta'kidlab, insoniy vujudga aloqador barcha huquqlarda har ikkisini teng deb belgilaganki, bu islom dini manbalarida o'z aksini topgan. Qur'oni Karimning dastlabki suralaridan birida aytilishicha, «Musulmon erkaklar va ayollar, Olohga itoatkor erkak va ayollar, iymon keltirgan erkak va ayollar, rost so'zlovchi, sabr qiluvchi, o'zlarini hokisor tutguvchi, xayr-ehson keltiruvchi, ro'zador erkak va ayollar, o'z iffatini saqlovchi, Olohni hamisha yodda tutuvchi erkak va ayollarga, ularning barchasiga Oloh o'zining mag'firat va ulug' mukofotini tayyorlab qo'ygandir» («Azxob» surasi, 25 oyat) [1, 467-b.].

Islom, avvalo, ayol kishini insoniy vujud deb sanaydi va uni ham xuddi erkaklar singari insoniy ruh va jon egasi deb biladi. «Ey, insonlar hammangizni bir zotdan yaratgan va undan o'z juftini ham yaratgan va shu juftlardan jamiki, erkaklar va ayollarni tarqatgan parvardigoringizdan qo'rqinglar» («Niso» surasi, 1-oyat) [1, 108-b.].

Erkak bilan ayol tengdir. Erkak kishining qonini to'kish, yomon otliq qilish, sha'niga noloyiq gaplar aytish, uni g'iybat qilish, mol-dunyasiga ko'z olaytirish, uning iziga tushib, ta'qib qilish qanchalik "harom" hisoblansa, bularning bari ayolga nisbatan ham "harom"dir. Mulkka ega bo'lish va uni istaganicha sarf qilish, garovga qo'yish, ijaraga berish, hadya etish, olish, sotish, foydalanish - bularning barchasida erkak bilan ayolning huquqi islom ta'limoti va shariat bo'yicha rasman teng hisoblanilgan. "O'z hunari bilan topgan narsalariga erkaklarning o'zlari egadirlar. O'z hunari bilan topgan narsalarga ayollar ham o'zlari egadirlar" («Niso» surasi, 32-oyat) [1, 115-b.].

Islomgacha bo'lgan davrda arablar biron o'lsa, uning xotiniga, kichkina bolalariga meros berishmas edi. Merosni faqat urushga qatnashadigan erkaklarga olar edi. Islomning xotin-qizlarga nisbatan bag'rikengligi - ayol kishi xoh xotin bo'lsin xoh ona bo'lsin, singil yoki qiz bo'lsin merosga haqli ekanini e'lon qilishida yaqqol aks etadi: «Ayollar uchun ham ota-onalari va qarindosh urug'lari qoldirib ketgan merosdan ulush bordir. Bu ulushlar ozmi ko'pligidan (qat'iy nazar) farz qilingan haqlardandir» («Niso» surasi, 7-oyat) [1, 110-b.]. Ayollarning haq-huquqini va erkini hurmat qilish hadislarida ham ko'p takrorlanadi.

Majusiy arablar ayollarning erlari o'lsa, mol-mulkiga qo'shib, meros qilib o'zlarini ham bo'lishib olar edilar. Odatda biron o'lsa, merosxo'r kelib beva qolgan ayolning ustiga kiyimini tashlar va «o'lganning mol mulkini ham, xotinini ham merosga oldim» deb aytar ekan, shundan so'ng o'sha merosxo'r xohlama merosga kelgan ayolning o'ziga xotin qilib olar, xohlama uni boshqaga erga berib, mahrini o'zi olar yoki o'zi ham olmay, birovga ham bermay «menga pul berib o'zingni ozod qilib olgin» deb ayol oldiga shart ko'yar yoki o'la-o'lgunicha saqlab turib, u ayolning merosini ham o'zlashtirar ekan. Islom bu g'ayriinsoniy odatlarning hammasini «harom» deb e'lon qilgan. Bu haqda «Niso» surasining 19-oyatida bunday deyilgan: «Ey mo'minlar sizlar uchun xotinlarni majburiy holda meros qilib olish durust emasdir» [1, 112-b.].

Qur'on va Hadislarda erkaklarga o'z ayoliga nisbatan insofli, diyonatli, mehribon bo'lishi ta'kidlangan. "Olohning naqadar ulug' va dono zot ekanligini belgisidandirki, sizlarning o'z'laringizdan juftlaringizni yaratib qo'ydikim, toki sizlar o'z juftlaringizdan sunnat, orom va osoyishtalik topursizlar va sizlarning oralaringizda do'stlik, totuvlik hamda mehr paydo qildi" yoki "Mo'min va mo'minalar bir-birlariga do'stdirlar, yaxshilikka chorlaydilar, yomonlikdan qaytaradilar" («Tavba» surasi 71-oyat) [1, 221-b.].

YUqorida zikr etilgan oyatlarda erkak va ayollar bir-birlariga do'st ekanliklari bayon qilingan. Bunda do'stlikning ma'nosi o'zlari uchun yaxshilik mavjud bo'lgan ishlarda o'zaro hamkorlik va yordam qiluvchi kishilar ko'zda tutiladi. Bular yana ayollarni yaxshilikka buyurish, yomonlikdan

qaytarish va xayrli ishlar qilish huquqiga ega ekanliklarini isbot qiladiki, bu islomiy bag'rikenglikning yana bir dalilidir.

Ilm olish bobida millatu dinni ajratmagani kabi islom erkaku ayolni ham teng ko'rgan. "Ilm olmoqqa intilish muslim va musulmalar uchun birdek qarzu farz" degan hadis bunga yaqqol misoldir.

O'tgan mustabid zamonlarda islomda ayollarga bo'lgan munosabatlarni buzib ko'rsatish, ayollarni kamsitish, umuman erkak va jamiyat oldida huquqsiz bir mavjudot sifatida talqin etish odat tusiga kirgan edi. Aslida dinimiz va milliy an'analarimizda ayollarga nisbatan munosabat tamomila o'zgacha bo'lgan: ayollarning jismoniy va ma'naviy pokligidan tortib, oila va jamiyatdagi haq-huquqlarigacha har tomonlama asoslab berilgan. "Abu Xurayra raziyallohu anhu rivoyat qiladilar: "Rasululloh sallallohu vassallam: "Tul ayollarni, uning o'zi bilan maslahatlashmay va bokirani, uning o'zidan ijozat so'ramay nikohlab qo'yilmaydi», - dedilar. Ayollar bilan bunday maslahatlashish, ulardan ijozat so'rash kabi fazilatlar SHarq ayollari - musulmon ayollari va ularga bo'lgan bag'rikenglikning yuksak timsoli emasmi?!

Bag'rikenglik - bu o'zgalarning nuqtai-nazarini hurmat qilishgina emas, balki zaruriyat tug'ilsa o'z nuqtai-nazarini qisman o'zgartirishga qodirlikni ham bildiradi. Ammo bundan bag'rikenglik har kanday zararli qarashlarga passiv tarzda chidamoq degan ma'noni anglatmaydi. Balki jamiyat me'yorlariga mos kelmaydigan, boshqalarning huquq va erkinliklarini poymol qiladigan fikrlarga keskin kurashni ham bildiradi. SHariat hukmiga binoan ayolning xohishi va ruxsatisiz o'qilgan nikoh inobatga o'tmaydi. Agar qiz norozilik e'lon qilsa nikoh buziladi.

Biz yuqorida islom ta'limotida insoniylik nuqtai nazaridan ayol bilan erkakning huquqini teng qo'yilganligini qayd qildik. Bu islom hamma sohada ayol bilan erkakning teng qo'yadi degan ma'noni bildirmaydi, albatta. Qur'on ta'limoti va payg'ambarning pand-nasihatlarini, hadislar asosida ishlab chiqilgan shariatda xotin-qizlarning huquqlari, burchlari va imtiyozlari to'g'risida qonunlar majmuasi vujudga kelgan. Marg'ironiyni «Hidoya»si shulardan biridir. Diniy asosda qurilgan bu o'ziga xos majmuada erkak va ayolning o'z hayot tarziga asoslanib, ular bir-birlaridan ajratiladi. Bu tengsizlikning tabiiy jarayon ekanligini ta'kidlab arab faylasufi va islomshunosi Muhammad Qutb «Ayol va shariat» [2, 2-b.] nomli maqolasida bunday degan: «Islomning erkak bilan ayolni ajratadigan jihatlarni ko'rib chiqishdan avval ayolning o'zi va uning jismoniy, ma'naviy, ruhiy xususiyatlarini o'rganmog'imiz, shundan keyingina islom qarashlarini bayon qilmog'imiz kerak bo'ladi. Ikkala jinsning maqsad va burchlari tamoman turlicha ekanligi tufayli, erkak bilan ayolning fe'l-atvori ham boshqacha bo'ladi. Hayotda ikkovi o'z vazifasini qiynalmay, zoriqmay boyitishlari uchun Ollah ularning bir-birlariga mos qilib yaratdi. Shuning uchun ham men ushbu jins teppa-teng degan da'voni ilgari surayotganlarni tushuna olmayman...». Ayollar va erkaklar orasidagi teng huquqlilik fuqarolar doirasidagi o'zaro teng huquqlilikka qaraganda ancha tor tushuncha. Ko'pchilik tenglik tushunchasi bilan teng huquqlilik tushunchasini almashtirib yuboradi. Aslida, erkak va ayol o'z tabiatlariga, jismoniy quvvatlariga ko'ra teng emaslar, lekin teng huquqlidirlar.

Bizda ana shu farq tushunilmaganligi, ayollar erkaklar bilan teng hisoblab kelinganligi uchun erkaklarga xos bo'lgan yumushlarning bir qismi ayollar zimmasiga tushdi. O'z navbatida erkaklar ham ayollar yumushini bajara boshladilar. Natijada shunday vaziyat paydo bo'ldiki, erkak kishi o'zligini unutadigan hamda ayollar o'z ayollik nazokatidan ayriladigan holat vujudga keldiki bu ayrim hollarda har ikkala jinsni va ulardagi insoniylik qadr-qimmatini erga urdi. Vaholangki, shoir Isroil Subxoniy ta'biri bilan aytganda:

Har jins o'z mahvarida
Sobit turgani ma'qul.
Erkak mard va fidoiy
Ayol nafosatga qul.
Erkak ayollashsa gar
Bu uning uzilgani.
Ayol erkaklashsa gar
Dunyoning buzilgani.

To'g'ri, odamiylik nuqtai nazaridan erkak va ayol teng, ya'ni chin insoniylik tarozisining ikki pallasi. Lekin jismoniy va ma'naviy jihatlardan esa ularni aslo tenglashtirib bo'lmaydi. Buni nafaqat

islom, balki antik davrlardagi, ya'ni insoniyat jamiyatining ilk namoyondalari ham, garchi ilmiy tahlil qila olmagan bo'lsalarda, kundalik hayotida yozilmagan qonunlarga amal qilganlar. Erkak urushga chiqadi, ovga boradi, baliq tutadi, xom oziq-ovqatlar topadi va buning uchun zarur bo'lgan qurollarni hozirlaydi. Xotin kishi uy ishlari bilan shug'ullanadi. Ularning har biri o'z sohasida xo'jayindirlar. Erkak o'rmonda, xotin uyda. Erkak va ayol o'rtasidagi mana shu umuminsoniy qadriyatni islom o'z vaqtida ilg'ab oldi va o'z ta'limotiga singdirib yubordi.

Darhaqiqat, onalikdagi mukarram tuyg'ular, doimiy mashaqqatga sabr qila olish, farzandga munosabat borasidagi cheksiz mehr va iltifot kabi ulug' fazilatlarining barchasi ayolga yuklatilgan. Bular homilador bo'lish va emizish vazifalarini qiynalmay bajarish uchun manba bo'lgan omillardir. SHu fazilatlarining hatto biri bo'lmagan taqdirda ham ayollik va onalik mohiyatiga putur etadi. Mehrinigorlik, munislik, mushtiparlik, ma'sumalik kabi xususiyatlar faqat onaga xos bo'lgan oliyanob tuyg'ularki, u farzandning har bir harakati va talab ehtiyojini ana shu tuyg'ular orqali idrok etadi. Fikr-aqlga emas, balki ko'proq hissiyotga moyillik ayol kishining asosiy vazifasini to'la-to'kis ado etish uchun etarli zaruriyatdir.

Erkak kishiga kelsak, unga tabiat, jamiyat tomonidan butunlay boshqa vazifa yuklatilgan va ular o'sha vazifani to'la amalga oshirishga moslab yaratilgan. Erkak hayotning og'ir sinovlari, kurashlariga mansub qilingan. Asrlar davomida o'z qadrini to'liq anglagan har bir erkak xoh o'rmonda vahshiylar bilan olishib, xoh Er, osmondagi tabiiy ofatlarga qarshi borib, xoh davlatlarning hukmron tartib va qonunlariga qarshi kurashib bo'lsin, oilasini boqadi va bola-chaqasi boshidagi tajovuzlarni bartaraf eta oladi.

Dinga bo'lgan munosabat Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalari merosida ham katta e'tibor bilan qaralgan [4, 302 b.; 5, 939-954-bb.; 6, 20-24-bb.], sobiq Sovet Ittifoqi tuzumi yillarida diniy e'tiqodlarni amalga oshirishga imkon berilmagan, buni Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek asarlarida ham ko'rish mumkin [7, 16-19].

Xulosa. Islomda oiladagi haq-huquqlarni belgilashda ayollar nozik tabiati bilan erkaklar hissiyoti va kuch quvvati ham birdek hisobga olingan. SHu kabi milliy, madaniy an'ana va qadriyatlarimiz hamda diniy bag'rikenglikning mazmun-mohiyatini xalqimiz, xususan yoshlarimizga atroflicha tushuntirish, bu boradagi bilimlarni e'tiqod darajasigacha etkazish mafkuraviy immunitetni shakllantirishning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur («Azzob» surasi, 25 oyat). - Toshkent: "CHO'lpon" 1992.
2. Muhammad Qutb. Ayol va shariat. – Toshkent: Islom nuri, 1991.
3. Masharipova G.K. "Dinshunoslik" fanini o'qitishning dolzarb muammolari. // Academic Research in Educational sciences. 2022. NUU. Conference 2. - 812-816-pp.
4. Masharipova G.K. The impact of the natural-scientific heritage of Khorezm Ma'mun Academy on the development of social and philosophical thinking. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. - Tashkent, 2021, 302 p.
5. Masharipova G.K. Social Relations, Science, Education, Lifestyle and Social Life in the Historical and Philosophical Heritage of the Khorezm Mamun Academy. ISSN: 0010-8189 © Converter 2021 www.converter-magazine.info Converter magazine Volume 2021, No. 5 - Pp. 939-954.
6. Masharipova G.K. Classification Of Sciences And Neoplatonic Elements In The Ontological Doctrine Of Abu Ali Ibn Sino. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education Malaysia Conference. October 15th 2022, <https://conferencea.org>. - Pp.20-24.
7. Masharipova G.K. Azamjonova S.Sh. Special Characteristics Of Aybek's Historical Novel «Sacred Blood» In Youth Education // International Congress on Multidisciplinary Studies in Education and Applied Sciences Bilbao, Spain March 27th 2022 conferencezone.org. - pp.16-19.

**QO'QON SHAHAR TOPONIMIKASIDAGI O'ZGARISHLARNING ARXIV
HUJJATLARIDA YORITILISHI**

M.M.Qodirov, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqilligimizning dastlabki yillarida Qo'qon shahrida amalga oshirilayotgan islohotlar davomida shahar toponimiyasi tarkibiga kiritilgan o'zgarishlar, ularning ma'nosi va huquqiy asoslari haqida ma'lumot arxiv hujjatlari yordamida keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Qo'qon shahar, toponimiya, toponimik komissiya, qaror, islohot, shaxs nomlari.

Аннотация. В данной статье в ходе реформ, проведенных в городе Коканд в первые годы нашей независимости, представлены сведения об изменениях, внесенных в структуру топонимии города, их значении и правовой основе с помощью архивные документы.

Ключевые слова: город Коканд, топонимия, топонимическая комиссия, решение, реформа, личные имена.

Abstract. In this article, during the reforms carried out in the city of Kokand in the first years of our independence, information about the changes made to the structure of the toponymy of the city, their meaning and legal basis is presented with the help of archival documents.

Key words: Kokand city, toponymy, toponymic commission, decision, reform, personal names.

Mustaqilligimizning dastlabki yillaridayoq mamlakatimizning har bir hududida toponimik sohada ham islohotlar amalga oshirilishi zarur ahamiyat kasb eta boshladi. Chunki mustaqillik tufayli biz bemalol o'z mahalla, guzar va ko'chalarimizni tariximiz, milliy qadriyatlarimiz va an'analarimizga mos holda atash imkoniga ega bo'ldik.

Ayniqsa qadimiy va ko'rkam shaharlardan biri Qo'qonda ham shu soha bo'yicha ishlar sekin astalik bilan bo'lsada amalga oshirila boshlandi. Bularga misollar sifatida quyidagi nomlarni keltirib o'tishimiz mumkin. Shahar hududida toponimiya komissiyasi 1990-yil oktabr oyida tashkil topgan va shundan buyon faoliyat olib bormoqda [1; 26-b]. Toponimik komissiya tomonidan amalga oshirilgan dastlabki ishlardan biri bu shahardagi "Silikatnaya" ko'chasining nomi shahar aholisi, jamoatchilik va toponimiya komissiyasining takliflariga asosan unga "General G'ulomjon Zokirov" nomi berilishi bo'ldi [2; 96-b]. Ayni vaqtning o'zida 1992-yilning 15-dekabr kuni bo'lib o'tgan, Shahar Kengashi qoshidagi joy nomlari (toponimiya) hay'atining qaroriga ko'ra ham bir qancha toponimik o'zgarishlar amalga oshirildi [2; 97-b]. Ya'ni unga ko'ra bo'lgan o'zgarishlar quyidagicha edi:

1-jadval.

T/R	Avvalgi nom	Yangi nom
1	25-maktab	Muhtorjon Muhammadiy
2	Menjinskiy ko'chasi	Nosir Mahmudov
3	Volodarskiy ko'chasi	Abdulhay Rizayev
4	Parxomenko ko'chasi	Mahmudjon Mallayev
5	"Zarya Vostoka" ko'chasi	Abdurahmon Mamayusupov

Yuqoridagi o'zgarishlarni rasmiylashtirishga oid bo'lgan shahar hokimining qarori esa 24.12.1992 yil qabul qilingan va Toponimik komissiya qarori hayotga tatbiq etilgan [2; 160-b]. Lekin to'xtovsiz izlanishlar natijasida keyingi o'zgarishlarga ham asosan aholi fikri, hududning tarixi va urf-odatiga oid ma'lumotlar o'rganib chiqildi.

Farg'ona viloyati Qo'qon shahar hokimining 1993-yil 26-may 170-sonli qaroriga ko'ra bir qancha maktab va ko'chalar nomlariga o'zgarishlar kiritildi. Qabul qilinga qarorga ko'ra, Engels va Qizil askar ko'chalariga - Xoja Bahouddin Naqshbandiy Said Muhammad ibn Jamoliddin, Sherbakov ko'chasiga – Xoja Ahmad Yassaviy, Kotovski ko'chasiga – Sharof Rashidov, Pugachev ko'chasiga – Sorbon, Turkiston ko'chasiga – Rahimaxon Xujayeva, Salang mavzeyidagi yangi barpo bo'lgan uchta ko'chaga – Muhammadjon Xoliqiy, Zakiy Validiy, Xikmat Qoriyev nomlari berildi. Ayni paytning o'zida maktablar nomlariga o'zgarishlar kiritilib, 15-maktabga – Inomjon Rasulov, 2-maktabga – Nodira nomlari berildi va hayotga tatbiq etildi [3; 72-b]. Bunday nomlar berilishga bir qancha sabablar bor edi, masalan, bunda avvalo O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati

farmon va qarorlari inobatga olindi. Ya'ni 1993-yil yurtimizda "Ahmad Yassaviy" yili deb e'lon qilinganligi hamda Xoja Bahouddin Naqshbandiy Said Muhammad ibn Jamoliddin tavalludining 675 yilligi butun yurtimiz bo'ylab keng nishonlanayotganligi ham buning yorqin dalilidir [6; 277-b]. Keyingi toponimik nomlarga ham alohida to'xtalib, tahlil qilib o'tsak: Rahimaxon Xo'jayeva – viloyatda birinchi prokuror ayol; Muhammadjon Xoliqiy – ma'rifatparvar olim, shoir; Zaki Validiy - o'zbeklar va O'zbekiston tarixining bilimdoni, tarixchi olim; Xikmat Qoriyev – shahar rivojiga katta hissa qo'shgan rahbarlarga nisbatlanib qo'yilgan [6; 277-278-b].

E'tibor beradigan bo'lsak asosan o'zgartirish kiritilayotgan shaxs nomlari bilan bog'liq bo'lib, ularning aksarida shaxs nomlari boshqa shaxs nomlariga almashtirilgan. Shunga ko'ra 3-iyun 1993-yilda Xalq deputatlari Qo'qon shahar kengashining qarori keng muhokamalardan so'ng qabul qilindi. Unga ko'ra shahar hokimining 1992-yil 24-dekabrda 362-sonli va 1993-yil 26-maydagi 170-sonli "Shahardagi ayrim ko'chalar va maktablar nomlarini o'zgartirish haqidagi" qarori qabul qilindi [3; 70-b]. Natijada esa, avval qabul qilingan qarorlarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi.

Toponimik komissiya faoliyati nafaqat ko'chalar, maktablar balki boshqa soha ob'yektlarini ham qamrab olgan. Misol uchun, Qo'qon shahar hokimining 1993-yil 18-iyundagi 190-sonli qaroriga ko'ra shahardagi 2520-avtojamlanma jamoasining iltimosi va tavsiyasini inobatga olib, Qo'qon shahrida avtomobil transportini rivojlantirish, avtomobilchi kadrlar tayyorlashda ko'rsatgan katta xizmatlarini inobatga olgan holda 2520-avtojamlanmaga Chirkov Vladimir Fedorovich nomi berildi [4; 69-b]. Shahar toponimiyasi tarixida yana bir holat uchraydi, ya'ni Qo'qon shahar hokimining 1993-yil 9-sentabrda 257-sonli qaroriga ko'ra Yu.A.Gagarin nomidagi tibbiyot bilim yurtiga shu soha bo'yicha faoliyat olib borgan olim, vodiy hududida tibbiy xizmat sohasini yaxshilash bilan bir qatorda ushbu soha uchun yetuk va malakali kadrlar yetishtirishni tashkil etishda faol xizmat qilgan Yusuf Otabekovich Otabekov nomi berildi. Shuningdek, soha vakillarining xulosalariga ko'ra esa, jahonda birinchi kosmonavt Yu.A.Gagarin nomini ham abadiylashtirish maqsadida - Yuriy Alekseyevich Gagarin nomi shahardagi yosh texniklar stansiyasiga beriladi [4; 71-b].

Keyingi davrda amalga oshirilgan toponimik o'zgarishlarning asosiy qismi shaxslar va ular faoliyat olib borgan sohaga qarab belgilangan. Bunga yana bir misol sifatida quyidagi ma'lumotni misol qilib keltirish mumkin. Qo'qon shahri azaldan yurtimiz tarixidagi futbol markazi hisoblanib kelinadi. Ya'ni tariximizdagi ilk futbol jamoasiga Qo'qon shahrida asos solingan. Lekin Sovet Ittifoqi davrida har bir joy mafkuraviy jihatdan nomlanib kelgan. Shaharda joylashgan futbol maydoni ham shular jumlasidandir. Qo'qon shahar hokimining 1993-yil 26-martda 99-sonli qarorida "shahardagi "Komsomol" stadioni nomini o'zgartirish" deb nomlanadi [5; 263-b]. Unga ko'ra stadion nomi "Komsomol" nomidan shahar fizkultura va sport qo'mitasining, shahar futbol federatsiyasi va futbol veteranlarining iltimoslarini inobatga olgan holda futbol sohasida faoliyat ko'rsatgan murabbiy va hakam "Xusanjon Muhiddinov" nomiga o'zgartirildi [5; 264-b].

Toponimik komissiya faoliyatida 1993-yilga kelib bir qator ishlar amalga oshirilgandi. Bu davrgacha ko'rib chiqilishi lozim bo'lgan ko'cha, mavze va boshqa joy nomlaridan 60 % dan ortig'i ko'rib chiqilgandi. Bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligini oshirish maqsadida "Shahar toponimik komissiyasi" tarkibida bir nechta o'zgarishlar amalga oshirildi va komissiya tarkibi qayta ko'rib chiqildi. Qo'qon shahar hokimining 1993-yil 9-aprelda 116-sonli qaroriga binoan, komissiya quyidagi shaxslardan iborat tarkibda tasdiqlandi:

- a) R.Otajonov – shahar "Qo'qon sadosi" gazetasining bosh muharriri;
- b) Ya.Dadaboyev – shahar o'lkani o'rganish muzeyi ilmiy hodimi;
- d) L.Zohidov - Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti;
- e) R.Mamin – shahar "Znamya truda" gazetasining bosh muharriri;
- f) N.Islomov – 17-mahalla qo'mitasi raisi;
- g) S.Hamdamiyov – rayonlararo texnik inventarizatsiya byurosi boshlig'i;
- h) U.Nazarov – shahar mahalla qo'mitalari Kengashi raisilar iborat bo'ldi [1; 26-b].

Navbatdagi shaxs nomi bilan bog'liq bo'lgan toponim bu – Nishon Rizayevdir. U haqidagi hujjatlar Qo'qon shahar toponimik komissiyasiga Toshkent shahar kengashi raisi T.S.Sodiqov tomonidan taqdim etilgan hujjatlarga asoslanib, faol va fidoiy mehnati bilan nafaqat Farg'ona vodiysi, balki respublika ravnaqiga katta hissa qo'shgan mehnat faxriysi, Ikkinchi jahon urushi qatnashchisi

Nishon Rizayev nomini abadiylashtirish maqsadida shahardagi “Parovoznaya” ko‘chasining nomini Nishon Rizayev nomiga almashtirish qaror qiladi. Bu haqidagi Qo‘qon shahri hokimining 190-sonli qarori Qo‘qon shahar kengashi qoshidagi joy nomlari (Toponimiya) hay‘atining 1993-yil 16-iyundagi qarori asosida 1993-yil 18-kuni chiqarilgan va amaliyotga tatbiq etilgan [7; 255-256-b].

Xalq deputatlari Qo‘qon shahar kengashining 1994-yil 1-oktabrida qabul qilingan qaroriga ko‘ra, Qo‘qon shahar hokimining 1994-yil 22-iyundagi 117-sonli “Shahardagi ayrim ko‘cha va toponimik joylar nomini o‘zgartirish haqida”gi qarori tasdiqlangan [8; 40-b]. Ya‘ni qabul qilingan 117-sonli qarorga ko‘ra quyidagi ko‘cha va toponimik joylar nomi o‘zgartirilgan:

2-jadval [8; 41-b].

T/R	Avvalgi nom	Yangi nom
1	Oktyabrning 40 yilligi	Rabot
2	Qizil tong	Poyitug‘
3	Qizil kuch	Mohlaroyim
4	Pal‘miro Tol‘yatti	Sabzavor
5	Moris Torez	Mirgulshanboy
6	Dzerjinskiy	Bog‘i Naqshi Jahon
7	Fabrichnaya	Xalq so‘zi
8	Osipenko	Akademik Tesha Zohidov

Yuqoridagi nomlarga alohida e‘tibor berib qaralsa, ularning ko‘pchilik qismini shaxslar va kommunistik g‘oyaga oid bo‘lgan atamalar tashkil etadi. Yangi mustaqil davlat sifatida tashkil topgan va o‘z yo‘lini aniq qilib belgilab olgan davlatimiz uchun bunday nomlardan voz kechib, o‘z tariximiz, urf-odat va milliy an‘analarimiz, mehnatsevar xalqimizga xos va qulay bo‘lgan boshqa nomlarga almashtirish ham yurtimiz aholisi uchun qulayliklar yaratib bergan. Chunki hech bir xalq o‘z kelib chiqishini, milliyligini va tarixini unutishi mumkin emas, ularni har doim asrab-avaylashi va kelajak avlodga yetkazishi shart. Shularni inobatga olgan holda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan “O‘zbekiston Respublikasidagi ma‘muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jug‘rofiy, geologik va boshqa toponimik obyektlar nomlarini tartibga solish to‘g‘risida”gi 1993-yil 3-sentabrda 940-XII sonli qarori qabul qilinganligining o‘zi ham bir isbot bo‘la oladi [9; 48-49-b]. Ushbu qaror ijrosi yuzasidan Qo‘qon shahrida ma‘muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fizik-jug‘rofiy, geologik va boshqa toponimik obyektlar nom berish va ularning nomi o‘zgartirish bo‘yicha shahar komissiyasining yangi tarkibi tasdiqlandi hamda “Toponimik obyektlarga nom berish hamda ularning nomi o‘zgartirish tartibi” haqida Nizom qabul qilinib, amaliyotga tatbiq etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Farg‘ona viloyati davlat arxivi. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 28-yig‘ma jild.
2. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 14-yig‘ma jild.
3. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 23-yig‘ma jild.
4. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 24-yig‘ma jild.
5. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 27-yig‘ma jild.
6. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 29-yig‘ma jild.
7. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 30-yig‘ma jild.
8. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 43-yig‘ma jild.
9. FVDA. 1230-fond, 1-ro‘yhat, 69-yig‘ma jild.

UO‘K 930.1

O‘ZBEKISTONDA ARXEOLOGIK TADQIQOTLARNING RIVOJLANISHI

G.P.Rasulov, v.b. dots., O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada yurtimizda arxeologik tadqiqotlar va bu tadqiqotlarning tarix fanini rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan. Arxeologik izlanishlar haqida ma‘lumot berilgan. Mustaqillik yillarida sohaga e‘tibor haqida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: arxeologiya, tarixshunoslik, arxeologik yodgorliklar, moddiy meros, madaniy-tarixiy ob‘yekt.

Аннотация. В данной статье освещаются археологические исследования в нашей стране и роль этих исследований в развитии исторической науки. Предоставляется

информация об археологических исследованиях. Анализируется внимание к отрасли в годы независимости.

Ключевые слова: археология, историография, археологические памятники, материальное наследие, культурно-исторический объект.

Abstract. This article covers archaeological research in our country and the role of these studies in the development of historical science. Archaeological research has been documented. In the years of independence, there was an analysis of the focus on the industry.

Keywords: archeology, historiography, archaeological monuments, material heritage, cultural and historical object.

Yurtimiz tarixini yoritishda arxeologiya fanining o'rni beqiyosdir. O'zbekistonda arxeologik ishlar XIX asrning oxirgi choragida, Rossiya Turkistonni bosib olgandan so'ng boshlandi. Bu ishni dastlab rus arxeologiya havaskorlari va o'lkashunoslari boshlab berdi. 1895-yilda Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi tuzilib, o'lkadagi arxeologik qazishma ishlari shu to'garak nazoratida olib borildi. O'sha davrda V.L.Vyatkin[1], N.I.Veselovskiy va boshqa rus arxeologlarining xizmati katta bo'ldi[2]. Ammo arxeologik yodgorliklar atroflicha o'rganilmaganligi tufayli bu vaqtga kelib ibtidoiy davr va undan keyingi ilk davrlar umuman o'rganilmadi. Ammo, XIX asrning so'nggi – XX asr ilk davrlarida Turkistonda amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar O'zbekiston tarixshunosligida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekistonda arxeologiya fanining shakllanishi XX asrning 20-30-yillariga to'g'ri keladi. "Bu davrda V.L.Vyatkin Afrosiyob xarobasini (1925-y.; 1929-30 yy.), B.P.Denike qadimgi Termizni (1926-27 yy.), M.YE.Masson Ohangaron vodiysini (1925-28 yy.), Ayritom xarobalarini (1932-33 yy.) qazib o'rgandilar. O'tgan asrning 30-yillarida keng ko'lamda qazish ishlarini A.Y.Yakubovskiy Zarafshon vodiysida (1934-y., 1939-y.), M.YE.Masson qadimgi Termizda (1936-38 yy.), V.A.Shishkin Tali Barzuda (1936-39 yy.), Varaxshada (1937-39 yy.), S.P.Tolstov, Y.G'ulomov qadimgi Xorazm vohasida (1937-50 yy.), A.P.Okladnikov Teshiktosh va Machay g'orlarida (1938-39 yy.), V.V.Grigoryev Qovunchitepa xarobalarida (1934-37 yy) qazishma ishlarini olib bordilar. To'plangan arxeologik materiallar O'zbekiston tarixini davrlashtirishda muhim manba bo'ldi, yangi arxeologik madaniyatlar (Kaltaminor, Tozabog'yop, Qovunchi madaniyatlari va b.) o'rganilib, fanga kiritildi. 1938 yilda Teshiktosh g'oridan neandertal tipidagi odam skeletining topilishi O'zbekiston arxeologiyasida buyuk kashfiyot bo'lib, dunyo olimlarida katta qiziqish uyg'otdi. Keyingi davrlarda olib borilgan izlanishlar natijasida Tuproqqal'a, Varaxsha, Bolaliktepa, Afrosiyob, Quva podshoh saroylari va ibodatxonalarining o'rganilishi, Samarqand va Mug' tog'ida qadimiy So'g'd, Xorazmda xorazmiy yozuvlarining topilishi O'zbekiston madaniyatining yuqori darajaga ko'tarilganini ko'rsatadi"[3].

O'zbekiston FA Arxeologiya institutining tashkil etilishi natijasida O'zbekistonda arxeologik izlanishlar yanada kengaydi. O'zbekiston FAning Tarix va arxeologiya instituti asosida 1970 yilda Samarqandda asos solingan bu institut ilmiy olimlari tomonidan O'zbekistonning barcha viloyatlarini qamrab olgan holda 70-80-yillarda arxeologik tadqiqot va qazishma ishlari amalga oshirilib, ko'plab qadimiy nodir yodgorliklar izlab topildi[4]. Misol uchun, Buxoro, Surxondaryo, Farg'ona, Toshkent, Samarqand viloyatlarida Teshiktosh g'ori yodgorligi, Amir Temur g'ori, Obishir, Machay, Omonqo'ton manzilgohi, Xo'jakent, Qapchig'ay, Qoratog' kabi qadimgi tosh davriga oid g'or makonlari, neolit hamda bronza davri manzilgohlarining o'rganilishi muhim ahamiyatga egadir. Yuqorida sanab o'tilgan qadimgi manzilgohlardan topilgan buyumlar O'zbekistonning eng qadimgi tarixini tiklashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Shuningdek, O'zbekistonning janubiy hududlarida qadimgi davr dehqonchilik madaniyatiga oid ko'plab manzilgoh va yodgorliklarning (Sopollitepa, Jarqo'ton, Qiziltepa Kuchuktepa, Mirshodi) aniqlanishi va tadqiq etilishi (A.Asqarov, SH.Shaydullayev, T.Shirinov, A.Sagdullayev) qadimgi Baqtriya sivilizatsiyasining genezisi, rivojlanish bosqichlari va ushbu hududlarda ilk urbanizatsiya madaniyatining paydo bo'lish jarayonini o'rganish imkoniyati qo'lga kiritildi. Ilmiy izlanishlar tufayli O'zbekistonning janubiy hududlarida rivojlangan bronza davriga kelib shahar monand aholi manzillari paydo bo'la boshlagani aniqlandi. O'lkamizdagi dastlabki ilk shahar manzilgoh bo'lgan

Sopollitepa yodgorligi paxsa va xom g'ishtdan tiklangan to'rtburchaklik mudofaa devori bilan o'ralgan bo'lib, istehkom ichida turarjoylar, xo'jalik xonalari, hunarmandchilik ustaxonalari topildi. Amudaryoning o'ng qirg'og'ida shakllangan Sopollitepa bronza davrida foydalanilgan daryo kechuvi yo'lini himoya qiluvchi mustahkam istehkom sifatida paydo bo'lgan. Bu davrda o'rganilgan yana bir yodgorlik Jarqo'tondir[5]. Bu yodgorlik O'zbekistondagi dastlabki shahar xarobasi hisoblanadi. Me'moriy yechimi jihatidan Qadimgi Sharq dunyosidagi muhim bo'lgan Sopollitepa, Jarqo'ton olov ibodatxonasi, Jarqo'ton hukmdorlar saroyi majmualari o'rganilishi natijasida Sopolli madaniyati tarkibiga kiruvchi arxeologiya makonlari Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yangi markazi sifatida e'tirof etildi. O'rta Osiyo, jumladan Janubiy O'zbekiston hududida ilk shahar-davlatlarning yuzaga kelishi mil. avv. II ming yillikda, bronza davrida, ya'ni Sopolli madaniyati asosida yuz berganligi arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'rsatib berildi[6]. O'zbekistonda ilk davlatchilik tarixi bundan 4 ming yil ilgari shakllanganligini ko'rishimiz mumkin. Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra so'nggi bronza davriga kelib O'rta Osiyoning janubida juda katta madaniy, etnik, diniy o'zgarishlar jarayoni yuz beradi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining mahalliy varianti hisoblangan Sopolli, Dashtli, Nomozgoh madaniyatlari inqirozga uchrab, ular ham Shumer, Xarappa, Elam singari tarix sahnasidan to'liq chiqib ketadi. Tarixiy, madaniy va etnik o'zgarishlar jarayoni sodir bo'ladi. Xalqlarning buyuk ko'chishlari kechadi. Natijada, Markaziy Osiyoning deyarli barcha tarixiy mintaqalarini yarim ko'chmanchi va o'troqlashayotgan dehqon jamoalari egallaydi[7]. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimovning 1998-yilda yurtimizning bir guruh yetakchi tarixchi, arxeologlari bilan o'tkazgan uchrashuvi va ushbu uchrashuv natijasi o'laroq, Respublika Vazirlar Mahkamasining "O'zR FA Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida" chiqargan qarori istiqbolda, tarixchi, arxeologlar tomonidan o'tkaziladigan tadqiqotlarning dasturi amali bo'lib xizmat qildi. Mazkur qarorning qadimgi tarix, xususan arxeologiyaga oid bandlaridagi vazifalardan kelib chiqqan holda, Arxeologiya institutida "O'zbekistonda Arxeologiya fanini rivojlantirish konsepsiyasi"[8] ishlab chiqildi. Ikki bo'limdan iborat ushbu konsepsiyaning I qismida O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasi tizimidagi ahamiyatli o'rni, dunyo tamadduniga qo'shgan ulkan hissasi, erishilgan arxeologik kashfiyotlar orqali asoslandi. Konsepsiyaning II qismida qadimgi davrlardan to temuriylar davrigacha o'zbek davlatchiligi va sivilizatsiyasining paydo bo'lishi, shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlarining asosiy xususiyatlari, davriy chegaralari, taraqqiyot va inqiroz zamonlari, ularni o'rganishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi. Konsepsiya yaratilgan kundan boshlab o'zbek arxeologiyasining bugungi kundagi bosh maqsadi, xalqimizning o'tmishi haqidagi haqqoniy manzarani yaratish, uning eng qadimgi davrlaridan temuriylar zamonigacha bo'lgan boy tarixini jahon tarixidan ajratmagan, unga qarama-qarshi qo'ymagan holda o'rganish, Sharq bilan G'arb o'rtasidagi iqtisodiy, madaniy muloqotlarga katta xizmat qilgan o'zbek xalqining jahon madaniyati xazinasiga qo'shgan hissasini ko'rsatish va Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati, davlatchiligini shakllanishida ajdodlarimizning xizmatlarini aniqlashdan iborat bo'ldi.

Mustaqillik yillarida nihoyatda faollashgan tadqiqotlar ko'lami va ularning ilmiy samarasi tufayli, O'zbekiston arxeologiyasi dunyo ilm-fani darajasiga ko'tarildi. Bunday natija esa o'z navbatida, O'zbekiston arxeologiyasi uchun dunyodagi yetakchi arxeologiya markazlari bilan ilmiy hamkorlik o'rnatishga, teng huquqli asosda xalqaro shartnomalar tuzishga zamin yaratdi. Ayni paytda, O'zbekiston hududida Avstraliya, AQSH, Xitoy, Germaniya, Italiya, Polsha, Rossiya, Fransiya, Yaponiya kabi davlatlarning arxeolog olimlari bilan hamkorlikda, xalqaro miqyosda arxeologik tadqiqotlar olib borilmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, yodgorliklar har bir davlatning nafaqat tarixi va o'tmishidan, balki o'lkaning o'tmishi va bugunidan ham so'zlab beradi va shu orqali kelajak avlodlar tarbiyasida muhim o'rin tutadi. YUNESKO tomonidan 1983-yilda tashkil etilgan Xalqaro yodgorliklar va diqqatga sazovor joylarni muhofaza qilish kengashi Assambleyasi 18-aprelni Xalqaro tarixiy obidalar va diqqatga sazovor joylarni muhofaza qilish kuni deb e'lon qildi. Bugungi kunda ushbu tashkilotga 175 davlat kiradi. YUNESKO ro'yxatiga 122 davlatdan 754 ta tarixiy bo'lik kiritilgan.

Bugungi kunda tarixiy-madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, o'rganish, asrab-avaylash, ulardan foydalanish va ommalashtirish, tarixiy-madaniy obyektlarni aniqlash, hisobga olish, tarixiy-

madaniy ekspertizadan o'tkazish sohasidagi jamoat munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish tizimini yaratish, tarixiy-madaniy merosimizni yanada chuqur o'rganish maqsadida arxeologik qazishmalar siklini olib borish, ularni qayta tiklash, muzeylashtirish va jahonga mashhur sayyohlik markazlariga aylantirish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Вяткин В.Л. Афрасиаб – городище былого Самарканда. Ташкент, 1926. –Б.10
2. Археология. ЎзМЭ.1-жилд. –Т., “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2000. –Б.661.
3. Ў.Мавлонов, И.Абдувоситова. Тарихий-маданий мерос – миллий гоёни англаш омили. –Т.: Академия, 2014. 10-бет
4. Т.Ш.Ширинов, А.Э.Бердимуродов, М.Х.Пардаев // Ўзбекистон археологияси. 2010 йил № 1. 4-10 бет
5. Askarov A.A., Abdullayev B.N. Djarkutan. -Tashkent, 1983.
6. Ikromov N. M. Qadimgi Baqtriya kaviyiligi, PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan aftoreferat. - Termiz 2020; 5 b.
7. Xamidov O. A. Shimoliy Baqtriyaning Kuchuk I davriga oid yangi yodgorliklari. PhD. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan aftoreferat. – Termiz 2020; 4 b.
8. T.Sh.Shirinov, A.E.Berdimurodov, M.H.Pardayev // O'zbekiston arxeologiyasi. 2010 yil № 1. 4-10 bet

UO'K 908

QARSHI CHO'LIDA SUN'IY VOHANING YARATILISH TARIXI A.E.Raximov, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

<https://orcid.org/0009-0007-0116-265X>

Annotatsiya. Maqolada muallif O'zbekiston tarixida ilk marotaba Qarshi cho'lida yaratilgan sun'iy voha haqida fikr bildirgan. Tadqiqot natijasida Qarshi cho'lida yaratilgan sun'iy vohaning Qarshi vohasidan farqli xususiyatlari aniqlanib, nazariy jihatdan ilmiy isbotlangan.

Kalit so'zlar: Qarshi, voha, cho'l, suv, paxta, tarix, geografiya, ekologiya.

Аннотация. В статье автор впервые в истории Узбекистана прокомментировал искусственный оазис, созданный в степи Карши. В результате исследований были определены различные свойства искусственного оазиса, созданного в Каршинской степи, теоретически научно обоснованы.

Ключевые слова: Карши, оазис, степи, вода, хлопок, история, география, экология.

Abstract. In the article, the author expressed an idea for the first time about the artificial oasis created from the Karshi desert in the history of Uzbekistan. As a result of the research, the characteristics of the artificial oasis created in the Karshi desert, which are different from the Karshi oasis, were determined and theoretically scientifically proven.

Key words: Karshi, oasis, desert, water, cotton, history, geography, ecology.

Dolzarbligi: Tarixdan ma'lumki, har qanday hududning rivojlanishiga uning geografik joylashuvi ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri bo'lib hisoblangan. Qarshi cho'lini o'zlashtirilishi tarixi va uning tabiiy geografiyasini bilish, kelajakda mazkur hududda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni oldindan ko'rish yoki ularni bartaraf etish uchun muhim strategiyalarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy qilish imkoniyatini beradi. Mavjud imkoniyatlarni o'tmish nazari bilan qiyosiy tahlil qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish hudud aholisining kelajagi uchun dolzarb ahamiyat kasb etishi mumkin.

Metodlar va o'rganilganlik darajasi: Ilmiy maqolani yozish jarayonida, tarix fanida ilmiy tadqiq etishning eng muhim bo'lgan – ilmiylik, tarixiy jarayonlarga xolislik bilan munosabatda bo'lish, voqealar uzviyligi, faktlarni o'zaro qiyosiy taqqoslash, shuningdek, xulosa chiqarishda mantiqiy yondashuv kabi metodlardan foydalanilgan holda, sovet hokimiyati yillarida Qarshi cho'lida yaratilgan sun'iy voha tarixi tadqiq etildi. Mazkur maqolani tayyorlashda O'zbekiston Milliy arxivining R-2743-jamg'armasida saqlanayotgan manbalardan samarali foydalanildi. Shuningdek, so'nggi yillardagi ilmiy tadqiqot ishlari hamda xorijiy adabiyotlardan ham foydalanildi.

Tadqiqot natijalari: Qarshi cho'li – Turon pasttekisligining sharqiy chegarasida, O'zbekistonning janubi-sharqida[1,B.345] joylashgan bo'lib, cho'l Qashqadaryo havzasining g'arbiy tekislik qismini egallaydi[2, B.3]. Sovet davri mutaxassislarining tadqiqotlarida Qarshi cho'li va

Qashqadaryo havzasining voha hududini aniq ajratib ko'rsatishga harakat qilingan. Masalan, Qashqadaryo havzasini tadqiq qilgan mashhur olimlardan biri G.N. Vinogradov asarida[3, B.5] "Qarshi cho'li hududi Qashqadaryo havzasining vohadan tashqari yerlarini tashkil qilishini va ularni hisoblash uchun qumliklar boshlanish chegarasigacha bo'lgan – jami 8705 km² (870,5 ming gektar) yerlarni hisoblash ma'qul" deb ta'kidlaydi.

Zarafshon va Amudaryo oraliq'ida joylashgan keng tekislik hududining o'rta qismi qadimdan Qarshi cho'li nomi bilan mashhur bo'lib, uning umumiy yer maydoni 1962-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, 1305,5 ming gektar[4, B.19] (O'zbekiston va Turkmaniston Respublikalaridagi hududi) ekanligi qayd etilgan.

Qarshi cho'lining umumiy yer maydoni masalasiga O'zbekiston Fanlar akademiyasining geografiya bo'limi ham aniqlik kiritgan. Jumladan, "Qarshi cho'lining O'zbekistondagi qismi 11,7 ming kvadrat kilometr maydonni tashkil etib, O'zbekiston hududidagi Qarshi cho'lini sug'orish mumkin bo'lgan yerlar tarkibiga Qashqadaryoning g'arbiy qismi, Buxoroning janubi-sharqiy qismi va Samarqand viloyatlarining janubi-g'arbiy qismidagi sug'oriladigan, lalmi va yaylov yerlarini kiritgan. Qarshi cho'lining 17 foiz qismi, ya'ni, 200,6 ming gektari Buxoro va Samarqand viloyatlari hududida, 83,0 foiz qismi, ya'ni, 975,4 ming gektar qismi Qashqadaryo viloyati hududiga to'g'ri kelgan"[5, B.43-44]. Qarshi cho'lining qolgan (10 foiz) qismi qo'shni Turkmaniston Respublikasi hududida[6, B.4] joylashgan. Shuni ham ta'kidlash joizki, o'tgan asrda bolsheviklar tomonidan O'rta Osiyoda milliy hududiy chegaralanish o'tkazilishidan avval ham Turkistonda "Qarshi cho'li"[7, B.11,61] va "Mirzacho'l"[8, B.172] kabi nomlar mavjud bo'lgan. Qarshi cho'li – Qashqadaryo viloyatining ma'muriy markazi hisoblangan shahar nomi bilan atalsada, cho'lining tabiiy geografiyasi Qarshi shahridan ko'ra ancha keng hududni o'z ichiga qamrab oladi.

Qarshi cho'lini mutaxassislar geografik jihatdan Qashqadaryo viloyatining bir qismi sifatida qayd etishadi. Masalan, Qashqadaryo viloyatining qariyb yarmini egallagan tekislik qismi tabiiy geografik jihatdan to'rtta hudud: 1) Qarshi cho'li; 2) Sandiqli qumlari; 3) Kitob-Shahrisabz hududi; 4) G'uzor–Qarshi vohasi[9, B.23-24]ga ajratib ko'rsatgan. Qarshi cho'lini, umumiy cho'llar tavsifiga mos ravishda tabiiy suv manbalariga boy emas, faqat tabiiy o'zan hosil qilib, cho'lni kesib o'tadigan Qashqadaryoni hisobga olmasa, Qarshi cho'lida boshqa tabiiy daryo va ko'l mavjud emas[1, B.349]. Amudaryo suvi bilan Qarshi cho'lini sug'orish boshlanmasdan avval (1973-yilga qadar), butun Qarshi cho'lining taxminan 6-7 foiz qismini Qashqadaryo suvi bilan sug'orilgan[10, B.25]. Bunga Qashqadaryoning o'zani hisoblangan G'uzordaryoning ham hissasi bo'lgan. Qarshi vohasi – Qashqadaryoga G'uzordaryoning qo'yilgan joyidan boshlangan[11, B.267].

Ilmiy adabiyotlarda vohalarni tabiiy va sun'iy vohalarga ajratib ko'rsatishadi. Ba'zi vohalar tabiiydir, bu yerda buloqlar yoki yer osti suvlari yer yuzasiga yaqin joylashgan bo'ladi. Voha – bu quruq va qurg'oqchil mintaqada chuchuk suv manbasi (daryo, quduq, buloq) bilan unumdor bo'lgan maydon, ya'ni vohalar tabiiy buloqlar yoki yer osti suv manbalari bilan sug'oriladi[12, B.199].

Biz Qarshi cho'lida sun'iy vohaga xos umumiy jihatlar mavjud ekanligini bilamiz. Ular quyidagilardan iborat:

Birinchiidan, O'zbekiston SSSRning paxta xomashyo bazasiga aylantirilishi jarayonida Qarshi cho'lini o'zlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etgan. Masalan, "Glavsredazirsovxozstroy"ga (1957–1971-yillar) rahbarlik qilgan Akop Abramovich Sarkisov (1907–1971-yillar) Qarshi cho'lini o'zlashtirishning ahamiyati haqida shunday degan: "Respublikada paxta yetishtirish uchun qo'riq yerlar orasida, tabiiy sharoitlariga ko'ra, Qarshi cho'li yerlaridan yaxshiroq yoki unga teng keladigan va kam xarajat talab qiladigan yerlar yo'q, chunki eng yaxshi yerlar o'zlashtirilib bo'lingan. Qarshi cho'lini sug'orish katta xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega, chunki u iqlim sharoitiga ko'ra mamlakatning ingichka tolali paxta navlarini yetishtirishga yaroqli asosiy obektlaridan biri hisoblanadi"[13, B.32-33]. 1973-yilda Qarshi magistral kanalining mashina qismidagi nasos stansiyalarning bir qismi ishga tushirilib, maxsus kanal orqali Qarshi cho'lga Amudaryo suvi chiqarilgan. Dastlab, sovet davlati Qarshi cho'lida 1033 ming gektar yerni uch bosqichda o'zlashtirishni rejalashtirgan (rasmga qarag'an)[2, B.38] bo'lsada, reja to'liq amalga oshmagan.

Ikkinchiidan, Qarshi cho'lini o'zlashtirish va sug'orish boshlangan 1980-yilgacha davlat sarflagan mablag' 1,5 milliard so'mga yetgan[14, B.19-21]. Qisqa muddatda Qarshi cho'lini

o'zlashtirish jarayonlariga kuchli texnika jalb qilingan, katta miqdordagi mablag' ajratilgan. Qarshi cho'li o'zlashtirilishi boshlangandan 1990-yilga qadar jami 3,5 milliard summadan ortiq mablag' sarflangan bo'lib, cho'lda 240 ming gektar yangi yer ochilgan[15, B.2].

Uchinchidan, Qarshi cho'lini o'zlashtirilishi yangi shahar posyolkalarining paydo bo'lishi bilan birga kechgan bo'lib, o'tgan asrning 70-80-yillarida bu yerda 5 ta shahar va 2 ta shahar tipidagi aholi manzillari qurilgan. Bu aholi manzillarining bir qismi umuman yo'q joydan bunyod etilgan (Yangi-Nishon, Tallimarjon, Nuriston) deb hisoblash mumkin[16, B.11].

1986-yilning iyun oyida Dehqonobod tumanining Duob qishlog'ida istiqomat qilgan 27 ta oila ixtiyoriy ravishda Qarshi cho'lidagi 35-sovxoza hokimiyatning ruxsati bilan tashkiliy ravishda ko'chirib keltirilgan[17].

Xulosa: O'tgan asrda Amudaryo suvi mashina yordamida maxsus kanal orqali Qarshi cho'liga chiqarilib, u yerda O'rta Osiyodagi eng yirik sun'iy vohalardan biri – “Amu – Qarshi vohasi” yaratilgan. Bugungi kunda Qarshi cho'lidagi sun'iy voha tabiiy voha (Qarshi vohasi)ga qaraganda katta maydonga ega. Ammo, bu hodisa vaqtinchalik bo'lishi mumkin. Shubhasiz, yana shuni ham aytish mumkinki, kelajakda Amu – Qarshi vohasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon Amudaryoning suv miqdoriga va qo'shni mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarga (tashqi omil sifatida) bog'liq tarzda kechadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баратов П., Маматкулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент. Ўқитувчи, 2002. – Б. 345.
2. ЎзМА, Р – 2743-жамғарма, 1-рўйхат, 136-йиғмажилд, 3-варақ.
3. Виноградов Г.Н. Ирригация в долине Кашка-дарьи. – Ташкент. САНИИРИ, 1935. – С. 5.
4. ЎзМА, Р – 2743-жамғарма, 1-рўйхат, 493-йиғмажилд, 19-варақ.
5. Академия наук Узбекской ССР отдел географии. Каршинская степь и географические проблемы ее хозяйственного освоения. – Ташкент. Фан, 1973. – С. 43-44.
6. Гоипова Т. “Қарши чўлида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш”. –Тошкент. Ўзбекистон,1984. –Б. 4.
7. Хофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдуллонома. 1-китоб. – Тошкент. Шарқ, 1999. – Б. 11, 61
8. Южин Скайлер. Туркистон: Россия Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Фулжага саёҳат қайдлари. – Тошкент. Ўзбекистон, 2019. – Б. 172.
9. Гафуров З.А. Динамика эвапотранспирации сельхозкультур орошаемых земель в Каршинской степи в условиях современной тенденции глобального и регионального изменения климата. Дисс.. на соискание учёной степени док... филос... (PhD) по геог.. наукам. – Ташкент, 2019. – С. 23-24.
10. Ходжибаев Н. Н., Арипов К. М., Магдиев В. У. Гидрогеолого-мелиоративные условия Каршинской степи. – Ташкент. Фан, 1975. – С. 25.
11. Қориев М. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент. Ўқитувчи, 1968. – Б. 267.
12. Барков А. С. Табиий географиядан изоҳли луғат. – Тошкент. ЎзССР давлат ўқув-педагогика, 1956. – Б. (331).
13. ЎзМА, Р – 2743-жамғарма, 1-рўйхат, 581-йиғмажилд, 32-33-варақлар.
14. Гойинов Р. “Қарши даштининг раванқи”// “Ўзбекистон қишлоқ хўжалиғи” № 2. Февраль, 1981. – Б. 19-21
15. Ашуров Б. Ушалган орзу // “Чўл ўлкаси”. №1. 1 январь 1990. – Б. 2.
16. Салиев А., Файзуллаев М. “Формирование природно-хозяйственных систем Каршинской степи” // Çölleri özleşdirmegiñ problemaları. – Ашхабад. – №1-2. 2010. – С. 11.
17. Og'zaki tarix. Mirishkor tumani “Do'stlik” MFY “Istiqlol” ko'chasining 9-uyida istiqomat qilayotgan 79 yoshli (1945-yilda tug'ilgan) Boymatov Xolmamat, shu mahallaning “Sadridin Ayniy” ko'chasi 79-uyida istiqomat qilayotgan 60 yoshli (1964-yilda tug'ilgan) Jo'rayev Saydullo Annaqulovichdan 2024-yilning 12-may kuni yozib olingan ma'lumotlar asosida.

UO'K 908

XX ASRNING 20-40 YILLARIDA O'RTA OSIYO XALQLARINING KELIB CHIQISHIGA OID MILLIY AVTOXTONIZM NAZARIYASINING SHAKLLANISHI (xorijiy olimlarning tadqiqotlarida)

N.A.Sattorov, dots.v.b., Toshkent davlat pedagogika universiteti, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sovet davrida xalqlarning kelib chiqishiga oid etnogeneza masalasining kun tartibiga qo'yilishi xorijlik olimlarning tadqiqotlari asosida yoritib berilgan. O'rta Osiyo xalqlarning etnik kelib chiqishi Sovetlar davrida nafaqat bu xalqlarning tarixini chuqur

o'rganish maqsadida asosiy masala sifatida qaralgan, shu bilan birga XX asrning boshlarida Yevropada slaviyan xalqlariga nisbatan ishlatilgan "Migratsiya" nazariyasining xatoligini isbotlash uchun ham o'rganish zarur edi. O'zbek xalqining kelib chiqishi, ya'ni uning uzoq davom etgan etnogenez bosqichi haqidagi xorijlik olimlarning tadqiqotlari ushbu maqolada tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *Etnogeniz, etnik tarix, "Migratsiya" nazariyasi, qabila (племя), xalq (народ) va millat (natsiya), avtohtonlik nazariyasi, "sharq" xalqi, Toshkentdagi sessiya.*

Аннотация. *В данной статье на основе исследований зарубежных учёных на повестке дня освещается вопрос этногенеза относительно происхождения народов в советскую эпоху. Этнические вопросы народов Центральной Азии рассматривались в качестве основного не только с целью углубленного изучения истории этих народов в советский период, но и для доказательства ошибочности теории «миграции», используемой в Европе в начале 20 века по отношению к славянским народам. В данной статье анализируются исследования зарубежных учёных о происхождении узбекского народа, то есть его длительном этапе этногенеза.*

Ключевые слова: *Этногенез, этническая история, теория «Миграция», племя (племя), народ (народ) и natsiya (natsiya), автохтонная теория, «восточный» народ, сессия в Ташкенте.*

Abstract. *In this article, the issue of ethnogenesis regarding the origin of peoples in the Soviet era is covered on the agenda based on the research of foreign scientists. The ethnic issues of Central Asian peoples were considered as the main issue not only for the purpose of in-depth study of the history of these peoples during the Soviet period, but also to prove the error of the "Migration" theory used in Europe in the beginning of the 20th century in relation to the Slavic peoples. This article analyzes the researches of foreign scientists about the origin of the Uzbek people, that is, its long ethnogenesis stage.*

Key words: *Ethnogenesis, ethnic history, "Migratsiya" theory, tribe (plemya), people (narod) and nation (nation), autochthonous theory, "eastern" people, session in Tashkent.*

O'zbek xalqi etnogenezi masalasi O'rta Osiyo xalqlarining ajralmas qismi sifatida XIX asr oxiri - XX asr boshlaridan o'rganila boshlandi. Dastlab, o'zbek xalqi etnogenezi Podsho Rossiyasi va Sovet olimlari tomonidan 1924 yilda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazish, O'rta Osiyoda o'zbeklar etakchiligiga chek qo'yish, mintaqaning barcha elatlarini o'z xalqi nomlari bilan ataluvchi milliy respublikalar tashkil etish maqsadlarida mintaqa xalqlarining kelib chiqishini sinchikovlik bilan o'rganish boshlandi. Shu bilan birgalikda Yevropada XX asr 20-yillarida xalqlarning kelib chiqishiga oid keng tarqalgan "Migratsiya" nazariyasiga ham zarba berishni maqsad qilgan edi. Sovetlar o'z rejalarini ilmiy asoslashga harakat qilib qator tadqiqotlar olib borishdi. Sovet olimlari orasidan Sovet davlati tarkibidagi millatlarni tarixiy-etnologik jihatdan o'rganish buyicha maxsus komissiya tuzildi. Bu komissiyaga dastlab, Nikolay Marr boshchilik qildi[1].

Sovet davlatining aynan shu davri bo'yicha tadqiqotlar olib borgan fransiyalik tarixchi Bertrand Fredrikning malumotlarida N.Marr boshchiligidagi millatlarni o'rganish buyicha tuzilgan maxsus komissiyaning asosiy vazifasi marksizm g'oyasi asosida xalqlarning xususiyatlarini o'rganish, ularning mavjudligining vaqtinchalik yo'nalishga asoslanishini talab qilish maqsadida tuzilganligini o'z asarida keltirib o'tadi[2]. Maxsus komissiya tomonidan olib borilgan etnologik tadqiqotlar asosida milliy jamoalar rivojlanishi juda aniq bosqichlarga bo'lib o'rganildi: qabila (plemya), xalq (narod) va millat (natsiya)[3]. Bosqichlarning har biri markscha-lenincha fan tomonidan taklif qilingan insoniyat taraqqiyotining tarixiy bosqichlari bo'lgan ibtidoiy jamoa tuzumi, feodalizm, kapitalizm, sotsializm va kommunizm bosqichlarining qaysi biridadir ijtimoiy-iqtisodiy, xo'jalik va madaniy taraqqiy etish orqali vujudga kelganligi maxsus komissiya a'zolari tomonidan ta'kidlanadi. Maxsus komissiyaning olib borgan keyingi tadqiqotlari aks-sadosi o'laroq faqatgina Sovet Ittifoqi etnologiya fanida marksizm-leninizm nazariyalari asosida xalqlarning kelib chiqishiga oid N.Marr nazariyasi – avtohtonlik nazariyasi yaratildi[4].

N.Marrning 1930 yillarda odamlarning tarixiy bosqichlar bo'yicha rivojlanishi va ularning kelib chiqishi bir hududda yashovchi aholining ijtimoiy rivojlanishi orqali xalq bo'lib shakllanishi to'g'risidagi avtohtonlik g'oyalari shu qadar muvaffaqiyatga erishdiki, u etnologiyada shu vaqtgacha

bo'lgan qarashlarni yo'q qilib yubordi. Shuningdek, 1930-yillarning oxirida N.Marrning "bir hududda yashovchi aholining xalq bo'lib shakllanishi til evolyusiyasiga bevosita tasiri yo'q"[5] degan da'vosi yangi fan "etnogenetika" (etnogenez) fanining vujudga kelishiga xizmat qildi. Shu tariqa xalqlarning kelib chiqishini o'rganuvchi etnogenez sovet etnologiya fanida asosiy tadqiqot ob'ekti sifatida o'z o'rniga ega bo'ldi. Bu ilmiy yo'nalishning vujudga kelishiga asosiy sabablardan biri, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ko'p millatli SSSR hududida milliy chegaralanishning o'tkazilishi va SSSR aholisi tarkibini aniq tasniflash, xalqlarning vujudga kelish tarixini o'rganish va etnik mansubligini aniqlashdan iborat bo'lgan bo'lsa, ikkinchi sababi, XX asr 30-yillarining ikkinchi yarmida SSSRda Sharqiy slavyanlarning kelib chiqishi haqidagi pangermanistik nazariyalarga qarshi avtohtonlik nazariyalar paydo bo'lishi edi.

O'rta asr g'arb manbalarda slavyanlarni Osiyo cho'llarining qa'ridan bronza davrida kelgan "sharq" xalqi sifatida ko'rsatuvchi pangermanistik nazariyaga duch kelgan sovet fani, aksincha, ular (ya'ni german qabilalari) Sharqda paydo bo'lganligini ko'rsatishga harakat qildi. Tabiiyki, nemislarning slavyan xalqlarining Yevropaga ko'chib kelgan ko'chmanchi xalq sifatida talqin qilingan "Migratsiya" nazariyasi sovet olimlarining qattiq qarshiligiga uchradi. Sovet olimlari nemis etnologlarining migratsiya nazariyasini rad etadilar. Sovet olimlari insoniyat taraqqiyot bosqichlari tug'ma biologik xususiyatlar bilan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan belgilanadi, deb takidladilar[6]. Sovet olimlari o'z fikrlarini ilmiy asoslash uchun ko'plab tadqiqotlar olib bordilar. Etnologik tadqiqotlar birgina slavyan xalqlari doirasida olib borilmadi, balki barcha SSSR tarkibidagi xalqlar doirasida olib borildi. Olib borilayotgan tadqiqotlardan markaz nafaqat ilmiy maqsadni ko'zlagan, shuning bilan birga siyosiy va iqtisodiy maqsadlarni, ya'ni milliy respublikalar hududlarini o'zlashtirishga imkon beruvchi omillardan biri sifatida ham tadqiqotlar olib borgan. XX asrning 40-yillarida xalqlarning kelib chiqishini o'rganuvchi fanlarda A.Yu.Yakubovskiy tomonidan qayta ishlab chiqilgan "milliy avtohtonizm"[7] konsepsiyasi asosiy g'oya sifatida ko'tarildi. XX asrning 30 – 40 yillardagi SSSR tarixini o'rgangan amerikalik tarixchi olim Terri Martinning tadqiqotlar ishida keltirilishicha, "avtohtonizm" nazariyasidan kelib chiqib sovet xalqlarining har biriga o'ziga xoslik tamoyili asosida madaniy va lingvistik huquqlar berildi[8]. Yana bir amerikalik tarixchi Fransin Xirsh rus etnologlari va mahalliy ziyolilarning erli xalqlar etnik kelib chiqishi tarixini o'rganishda avtohtonizm konsepsiyasi asosiy g'oya bo'lib xizmat qilganligini ta'kidlaydi[9]. Millati rus bo'lgan amerikalik etnograf Yuriy Slezkin sovet davlatidagi etnologik holat haqida tadqiqotlar olib borib, Sovet davlatida urushgacha bo'lgan davrdagi ilm-fan, siyosiy muhit, ijtimoiy fanlarning rivojlanishi siyosatga bo'ysundirilganligini takidlab o'tadi[10].

XX asrning 30-40-yillaridagi tarixshunoslik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, avtohtonlik konsepsiyasi asosida har bir respublikada arxeologik, antropologik, lingvistik, topografik tadqiqotlarning etnogenez tamoyili bilan birlashtirilishi xalq, uning hududi va uning davlati o'rtasida chinakam tarixiy bog'liqlik haqidagi tushunchani mustahkamlashga imkon yaratdi. Biroq bu davrdagi SSSRning ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlari O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida bo'linish va ularning respublikalarini milliylashtirish jarayonini tezlashtirdi. Bu esa, o'sha davrda SSSRda xalqlarning kelib chiqish masalalariga jiddiy e'tibor qaratilishiga sabab bo'ladi. 1934 va 1936 yillarda siyosiy rahbariyat Sovet Ittifoqi tarkibidagi barcha xalqlarning tarixiga e'tibor qaratib, tarixchilarni SSSRning yangi tarixini yozishga chaqirdi.

N.Marr boshchiligidagi komissiya tarkibidagi olimlar etnogenez muammolariga oid ko'plab tadqiqotlar olib borib, qator xulosalarga keladi. Komissiya tarkibidagi olimlardan tarixchi olim Aleksandr Bernshtam nemislarning migratsiya nazariyasi g'arb burjua fani ta'sirida ishlab chiqilgan, ularning maqsadi sovet xalqlarining jahon tarixidagi o'rnini pasaytirish edi, degan fikrni ilgari suradi[11]. Mashhur antropolog olim G.F.Debes shunday fikrni o'rta tashladi: burjua g'arb antropologiyasida asosiy e'tibor irqchilik masalalariga qaratiladi, shu bilan birga, g'arb antropologlari xalqlarning kelib chiqishiga doir qarashlarida irq va til o'rtasidagi bog'liqlikni inkor etganlar. Sovet fani, aksincha, "antropologik tiplar bilan til, madaniy va etnik guruhlar o'rtasidagi muvofiqlikni" to'g'ri ko'rsatib berdi, aynan shu muvofiqlikni o'rganish "etnogenez jarayonlarini ko'p qirrali tahlil qilishning asosiy vositasi" ekanligini isbotladi[12]. G'arb olimlari tomonidan ilgari surilgan xalqlarning kelib chiqishiga oid migratsiya nazariyasiga qarshi sovet olimlari tomonidan ishlab

chiqilgan avtohtonlik nazariyasida, g'arb etnologlarini xalqlarning rivojlanishining asosiy omili bo'lgan iqtisodiy va xo'jalik elementlarini etarli darajada hisobga olmagan uchun tanqid qilishadi. Sovet olimlari – “Etnik tarixni asosan siyosiy voqealar va harbiy qarama-qarshiliklarni keltirib chiqargan migratsiyaga qisqartirish mumkin emas. Bunday yondashuvni ilmiy jihatdan to'g'ri deb bo'lmaydi”[13] deb ta'kidlaydilar. Nemis olimlarining dastlab slavyan xalqlari uchun ishlatgan yuqoridagi fikrlari keyinchalik ikkinchi jahon urushi arafasida Sovet Ittifoqining barcha xalqlari uchun ishlatildi. Bu esa mutlaqo ilm-fanga zid qarashlar edi. Sovet Ittifoqiga kiruvchi har bir xalqning tarixshunoslariga sovet hukumati tomonidan xalqlarning kelib chiqishiga oid avtohtonizm nazariyasiga e'tibor qaratishga va migratsiya nazariyalarini rad etishga ko'rsatmalar beriladi. 1936 yilda akademik Y.Gote tashabbusi bilan “Drevnyaya istoriya narodov SSSR” kitobi nashr etildi. SSSR Fanlar Akademiyasi bu tashabbusni yanada davom ettirishga qaror qildi va A.D.Udalsov rahbarligida SSSR xalqlarining etnogenezi bo'yicha to'rtta konferensiya tashkil etildi: birinchisi, 1940 yilda Uzoq shimol xalqlariga bag'ishlandi, ikkinchisi, 1942 yilda O'rta Osiyo xalqlariga, uchinchisi, 1943 yilda slavyanlarga va oxirgisi 1944 yilda hind-yevropa muammosiga bag'ishlangan konferensiyalar. O'rta Osiyo bo'yicha konferensiya 1942 yil 21 – 29 avgust kunlari Toshkentda bo'lib o'tdi va unda 15 ga yaqin tadqiqotchilar, asosan rus olimlari ishtirok etdi[14].

Sessiyada bir qator olimlar o'z ilmiy qarashlarini ma'ruza qilib beradilar. A.D.Udalsov “Etnogenetik tadqiqotlarning nazariy asoslari”, S.P.Tolstov “O'rta Osiyo etnogenezining asosiy muammolari” hamda “Orol etnogenetik jarayonlar maydoni”, L.V.Oshanin “Antropologiya ma'lumotlari O'rta Osiyo xalqlari etnogenezi haqida”, K.V.Trever “Miloddan avvalgi VI-V asrlarda O'rta Osiyo aholisining etnik tarkibi”, I.I.Umnyakov “Toharlar muammosi”, A.N.Bernshtam “O'rta Osiyo etnogenezida qadimgi turkiy elementlar”, N.A.Kislyakov “Tojiklarning yuzaga kelishi masalasi haqida”, V.V.Ginzburg “Antropologiya ma'lumotlari tojiklar etnogenezi haqida”, A.Yu.Yakubovskiy “Turkman xalqining VIII-X asrlardagi etnogenezi tarixidan” mavzularida ma'ruzalar qilishib, O'rta Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixining asosiy yo'nalishi va ilmiy-metodologik asoslari belgilab olindi[15]. Sessiya so'nggida olimlar qarashlari orasidan A.Yu.Yakubovskiyning qarashlari asosida sovet davri etnologiya (etnografiya) fanida O'rta Osiyo respublikalari xalqlarining etnik kelib chiqishi haqida ilmiy konsepsiya ishlab chiqildi. Darhaqiqat, A.Yu.Yakubovskiy ishlab chiqqan konsepsiya nafaqat ilmiy jihatdan tarixiy haqiqatni o'zida aks ettirdi, hatto sobiq sovet hokimiyatining lenincha milliy siyosatini ham o'zida ifoda etardi. A.Yu.Yakubovskiy ishlab chiqqan konsepsiya panturkizm, paneronizm va panislomizm qarashlari kabi o'sha davrda keng rivoj topgan shovinistik va millatchilik nazariyalarning asossiz ekanligini isbotladi, masalaga to'g'ri ilmiy yo'nalish berdi.

Toshkent anjumanida qatnashgan olimlarning barchasi har bir xalq ko'p komponentli etnik birliklarning qorishib borishlari natijasida tashkil topganligini ta'kidlab o'tgan edilar. Natijada ilmiy sessiyaning yakunida O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlarining kelib chiqishi muammolari echimiga nazariy va ilmiy metodologik asos bergan bu ilmiy ishlanma etnologiya fanida “milliy avtohtonizm konsepsiyasi” nomini oldi[16]. Sessiyada so'zga chiqqan olimlarning ma'ruzalari 1947 yilda nashr etilgan “Sovetskaya etnografiya” kitobining “Markaziy Osiyo etnogenezi” bobida qisqacha ko'rinishda chop etilgan[17]. Ushbu konferensiya Markaziy Osiyo uchun etnogenez tamoyillarini belgilab berdi. Shu bilan birga har bir respublika mahalliy aholisining tarixan xalq bo'lib shakllanishining yakuniy davri va sulolaviy xarakterini aniq belgilab olish talabi qo'yildi. Shu tariqa buyuk Turkistonning boshqa elatlari qatorida o'zbek xalqi etnogenetik masalasi kun tartibiga uzil-kesil qo'yildi va uning g'oyaviy asosi yaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Marlen L. Central Periphery Nationhood in Central Asia. – London, 2021. – P. 23.
2. Bertrand F. Une science sans objet? L'ethnographie soviétique des années 20-30 et les enjeux de la categorisation ethnique. – Cahiers dumonde russe, № 44. 2003. – P. 93-110.
3. Bertrand F. Une science sans objet? L'ethnographie soviétique des années 20-30 et les enjeux de la catégorisation ethnique. – Cahiers dumonde russe, № 44. 2003. – P. 93-110.
4. Marlen L. Central Periphery Nationhood in Central Asia. – London. 2021. – P. 23.
5. Shnirelman V. Aryans or Proto-Turks? Contested Ancestors in Contemporary Central Asia. Nationalities Papers. – London, 2009. № 37. – P. 557-87.

6. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – New York: Cornell University, 2005. – P. 231-272.
7. Автохтон (юн. autochthon – маҳаллий, шу жойга хос) этногенези маълум бир ҳудудда содир бўлган гуруҳлар, маҳаллий халқлар // Қаранг: Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент, Ўзбекистон, 2015. – Б. 39-43.
8. Terry M. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. – New York: Cornell University, 2005. – P. 39.
9. Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – New York: Cornell University, 2005. – P. 29-34.
10. Slezkine Y. Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North. – New York: Cornell University, 1994. – P. 101.
11. Шахматов В.Ф. К вопросу об этногенезе казахского народа. – Алма-Ата, 1950. №. 6. – С. 81.
12. Дебетс Г.Ф. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Советская этнография. – Москва, 1952. – С. 1.
13. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград: Наука, 1971. – С. 28.
14. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 17.
15. Қилинган маърузаларнинг тўлик мазмуни // Советская Этнография. – Москва, 1947. № 6-7. – С. 301-326.
16. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 12.
17. Советская Этнография // Сессии по этногенезу Средней Азии. – Москва, 1947. – С. 18-21.

UO'K 9

XORAZM VOHASIDA ISHLAB CHIQRISH XO'JALIGI MUNOSABATLARINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHI BOSQICHLARIGA DOIR MULOHAZALAR

Q.Sobirov, prof., Urganch davlat universiteti, Urganch
R.Abdirimov, dots., Urganch innovatsion universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Maqolada Quyi Amudaryo hududida ishlab chiqarish xo'jaligining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Tolstov S.P., G'ulomov Y.G', Itina M.A., Maqsudov F., Yagodin V.N., Chayld G., Vavilov N.I., Lisitsina T.N., Masson V.M., Chatol Guyuk, Ierixon, Jaytun, Geoksur*

Аннотация. *В статье анализируется история создания и развития обрабатывающей промышленности в Нижнеамударьинском регионе. Ключевые слова: Толстов С.П., Гулямов Ю.Г. Итина М.А., Максудов Ф., Ягодин В.Н., Чайлд Г., Вавилов Н.И., Лисицина Т.Н., Массон В.М., Чатол Гуюк, Иерихон, Джейтун, Геоксур*

Abstract. *The article analyzes the history of the creation and development of the manufacturing industry in the Lower Amudarya region.*

Key words: *Tolstov SP, Ghulomov Y.G'. Itina MA, Maksudov F., Yagodin VN, Child G., Vavilov NI, Lisitsina TN, Masson VM, Chatol Guyuk, Jerichon, Jaytun, Geoksur*

Xorazm vohasi aholisining uy chorvachiligi va ziroatchilik xo'jaligining vujudga kelish va rivojlanishida yuz bergan tub o'zgarishlarga bo'lgan omillarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, ishlab chiqarish xo'jaligi jamiyatning ijtimoiy tuzumi, iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlarining yuksak darajadagi taraqqiyoti, ilk madaniy markazlarning taraqqiyotiga asos bo'lgan. Jahon materigining Osiyo mintaqasi yuzasining tuzulishi tog'li va tekislik qismlaridan iborat bo'lib, geografik muhit, iqlimi - sharoiti, antropogen landshaft ta'sirida vujudga kelgan ekologiya, tabiiy resurslardan unumli foydalangan aholi o'troq hayot, loy me'morchiligini bilishi asosida qurilgan turar joylarda yashagan, uy chorvachiligi ekin-tekislik, aholi xo'jalik yo'nalishlarini muayyan hududlarda olib borgan. Mazkur maqolada jahon fizik-xaritasida rang-barang geografik xususiyatni aks ettirgan Osiyo mintaqasining tarixiy-geografik hududlarida o'troq hayot asosida ixtiro qilgan binokorlik bilimlarini aks ettirgan turar joylarda istiqomat qilib, uy chorvachiligi hamda dehqonchiligi xo'jaligi tarixini yoritish nazarga olingan.

Quyi Amudaryo hududi bronza davri ikkinchi yarmidan e'tiboran aholi uy chorvachiligi va ziroatchilik xo'jaligiga oid tarixiy ma'lumotlar S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov M.A.Itina asarlarida qayd qilingan. Mustaqillik yillarida V.N.Yagodin, A.Asqarov, X.Matyoqubov, U.Abdullayev

tadqiqotlarida ajdodlarimiz oziq-ovqat mahsulotlariga, go'sht va don mahsulotlariga ega bo'lishi borasida olib borgan harakatlari qayd qilingan. Misol tariqasida S.P.Tolstovning Suvyorgan, Tozabog' va Amurobod qabilalari to'g'risidagi ma'lumotlarni aytish mumkin [1], Y.G'.G'ulomov Suvyorgan qabilalari "qayir" ziroatchiligini olib borganligini qayd qilgan [2].

M.Itina asarida "qayir" dehqonchiligini Tozabogyop aholisi olib borganligi qayd etilgan[3].

V.N Yagodin maqolasida o'ng sohil Sho'roxon va Sulton Uvays tog' oraligi'ida mill.avv. II ming yillik o'rtalarida dehqonchilikning vujudga kelishi va rivojlanganiga e'tiborni qaratgan[4].

A.Asqarov tadqiqotida Amirobodlik aholi ibtidoiy dehqonchilik xo'jaligi sari qadam tashlanganligi to'g'risidagi xulosaga kelgan[5].

X.Matyoqubov Xorazm vohasi bronza davri aholisining olib borgan "qayir" ziroatchiligi o'troq sug'orma dehqonchilikning rivojlanganligiga asos bo'lganligini ta'kidlaydi[6]. F.Maqsudov Quyi Amudaryo havzasida kaltaminorlik ovchi-termachilar tosh qurollari - mikrolitlar tarkibida uchragan o'roqlar yordamida ekin-tekinchilik olib borganligi masalasiga oid mulohazalarni qayd qilgan[7].

Amudaryo toshqinlari ustunligi davrida mikrolitlar yordamida suv havzalari ustunligi sharoitida urug' jamoalari ekin-tekinchilik ishlarini olib borishining imkoniyati cheklangan.

Tadqiqot metodlarida (uslublarida) ilmiy xolislik, tarixiy-tahliliy, xronologik izchillik, qiyoslash, munozara, asoslab berish, etnografiya, arxeologiya, geografiya fanlari yutuqlaridan foydalanishga e'tibor qaratilgan.

Maqolada Quyi Amudaryo hududida ovchilik va termachilikdan ziroatchilik madaniyatiga olib borish jarayonlari tahlil qilinadi. Xorazm vohasida mill.avv. II ming yillik o'rtalarida yog'och ustunli yarim yerto'la - turar joylarda istiqomat qilgan aholining Qizilqum va Qoraqum to'liqsimon ko'chma qum uyumlari orasida ziroatchilikning "qayir" uslubida dehqonchilik olib borgan jamiyat iqtisodiy asosini hosil qilgani natijalari yoritiladi. Xorazm vohasi o'ng va so'l hududlarida bronza davri o'rtalaridan boshlab uy chorvachiligi va ziroatchilik bilimlari asosida jamiyat iqtisodiyotining vujudga kelish tarixiga doir xulosalar qilingan.

O'zbekiston tarixi bronza davri jamiyati iqtisodiy tizimining rivojlanishiga asos bo'lgan ishlab chiqarish xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishi shaharsozlik madaniyati va davlatchilikning vujudga kelishi, shakllanish va rivojlanish poydevori bo'lganligi kabi fikrlari ilgari surilgan.

O'zbekistonda ilk ekin-tekinchilik, uy chorvachiligi sohalarining shakllanishi va rivojlanish tarixini o'rganish muhim ahamiyat kasb etgan masalalardan biri sanaladi. Huddi ushbu ekin-tekinchilik keyingi tarixiy formalarda jamiyatda tub o'zgarishlarga olib kelgan, bu esa o'z navbatida tabiiy-geografik hududlarda ilk tamaddun markazlarining vujudga kelishiga asos bo'lgan.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra dastlabki ekin-tekinchilik va uy chorvachiligi markazlarining Yaqin Sharq va Eron hududlarida shakllanishi va rivojlanish tarixiga oid axborotlar geografiyasi keng[8].

Mill.avv. VIII-VII ming yilliklarda Kichik Osiyo, Janubiy Sharqiy Falastin, Iordaniya va Iroq (Ierixon, Chatol, Guyuk) kabi manzilgohlar uy-xonalaridan yorg'uchoq, tosh o'roqlar va oziq-ovqat mahsulotlariga mo'jallangan o'ralar arxeologik jihatdan o'rganilgan. [9]

O'rta Osiyo mintaqasini mill.avv.VI-V ming yilliklarda Kopetdog' etaklarida va Murg'ob daryosi havzasi hududlarida urug' jamoalari paxsa-guvalalardan tiklangan kvadrat (to'rtburchak) shakldagi bir-biriga ulanib ketgan uylarda istiqomat qilib, ishlab chiqarish xo'jaligini olib borganlar ilk ziroatkorlar bo'lgan. V.M.Masson Turkman-Xuroson tog'lari yovvoyi-madaniy dashtliklarni (bug'doy, arpaning 40 turi) to'g'risidagi ma'lumotlarni eslash lozim. [10]

Jaytunlik urug' jamoalari Cho'pontepa, Munchoqtepa, Chaqmoqli, Tagolak manzilgohlarida kundalik faoliyatni davom ettirganlar. [11]

Demak, paxsadan qurilgan manzilgohlar barqaror bo'lishi o'troq turmush tarzi, uy chorvachiligi va ziroatchilikning vujudga kelishi, uning rivojlanishiga imkon bergan. Darhaqiqat, geografik joylashishi 0,5-1 gektarli manzilgohlarda istiqomat qilgan urug' jamoalarining binokorlik sohasining vujudga kelishiga asos bo'lib, keyingi tarixiy davrlarda yangi belgilari turar joylarda o'z ma'nosini topgan.

Mill.avv. V ming yillik ikkinchi yarmi - IV ming yillik birinchi yarmida jaytunlik ziroatkorlar tarix taqazosiga ko'ra, Tajan daryosi atroflarigan kelib, paxsa, to'g'ri burchakli xom g'ishtdan

manzilgohlarni bino qilib, uy chorvachiligi hamda sug'orma dehqonchilik (Tajan daryosi quyi havzasi shahobchalaridan sug'orish inshootlari kanallarni, ariqlarni chiqarib sernam va serunum tayyor bo'lgan tekisliklarni o'z manfaatlariga xizmat qildirgan) madaniyatini ixtiro qilib, jamiyatning iqtisodiy tizimini yanada rivojlantirganlar. Bunday fikr mulohazalar I.N.Xlopin asarida o'z ma'nosi topgan. [12]

Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari asarida Quyi Amudaryo hududida neolit davri manzilohlarida istiqomat qilgan urug' jamoalari uyushmalari o'zlashtiruvchi (ovchilik, termachilik) xo'jaliklari mill.avv. II ming yillik o'rtalaridan boshlab, xonaki uy chorvachiligi hamda Qizimqum va Qoraqum barxanlar oralig'ida suv havzalari tabiiy haroratining yuqori darajada bo'lishi natijasida bir-biridan alohida shakllangan "qayir" ishlab chiqarish xo'jaligini olib borib, jamiyatning iqtisodiy tizimiga asos solganlar, mazkur jarayon keyingi tarixiy davrda davom etgan.

Shu tariqa yuqorida qayd qilingan ma'lumotlardan kelib chiqib, quyifagi yakuniy xilosani qayd qilish imkoniyati mavjud:

-Osiyo materigining Kichik Osiyo, Old Osiyo va O'rta Sharq hududlarida ekin-tekinchilik bo'lishi mill.avv.VIII-VII ming yilliklarda shakllanib, uning tarqalish jarayoni O'rta Osiyoning issiq mintaqasi bo'lgan Janubiy Turkmanistonning tog' oldi Murg'ob vohasi havzalaruda mill.avv. VI - V ming yilliklarga oid bo'lib, qo'shni hududlarga tarqalish obyekti bo'lgan.

Mil.avv. V ming yillik oxiri – IV ming yilliklarda ekin-tekinchilik Kopetdog' oldi etaklari, Murg'ob va Tajan daryolari atroflari hamda Zarafshon vodiysi shimolidagi Sarazm qishlog'i hududlarida davom etgan. O'zbekiston hududlarini o'zlashtirgan ajdodlarimiz faoliyatidagi o'zlashtiruvchi xo'jalik ustunlik qilgan bo'lib, bu uslub mil.avv. II ming yillik o'rtalarigacha davom etgan. Mil.avv. II ming yillik o'rtalaridan boshlab, Quyi Amudaryo, G'arbiy Zarafshon, Farg'ona vodiylarida o'rnatilgan aholi uy chorvachiligi va ziroatchiligining "qayir" uslubi paydo bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксорта. - М., "Наука", 1962. - с.47-74
2. G'ulomov Ya.G'. Xorazmning sug'orilish tarixi – Toshkent, "Fan", 1959, b. 68
3. Итина М.А. История степных племён Южного Приаралья // Тр. ХАЭЭ, - М., "Наука", 1977. №1, с.44-54
4. Ягодин В.Н. Низовья Амудары в эпоху распада первобытного общинного строя и возникновения первичных государственных образований // Хорезм в истории государственности Узбекистана // "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" Тошкент, 2013, с.17
5. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi – Toshkent, "Universitet", 2007, b.110
6. Matyاقubov X. Xorazm vohasi bronza asri va ilk temir davri tarixi – Toshkent, 2017, b-96
7. Maqsudov F. Xorazmda ekin-tekinchilik madaniyatining yuzaga kelishiga ta'sir ko'rsatgan omillar. Xorazm tarixi – Toshkent-Urganch, 2019, b-187
8. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток - М-Л, 1964. - с.450.
9. Ллойд С. Археология Месопотамия // перев. с англ. Я.В.Василькова - М. "Наука", 1984. с.26-39
10. Массон В.М. Земледельческий неолит югозапада Средней Азии // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы - М-Л, Наука, 1966, с.90-91
11. Ершов С.А. Холм Чопондепе // Тр. Института истории, археологии и этнографии АН.Туркменской ССР - Ашхабад, т.1. 1956, с. 13-32
12. Хлопин.И.Н. Энеолит юго-запада Средней Азии // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М-Л, Наука, 1966, с.93

UO'K 94(574); 913.1

QADIMGI DAVRDA XALQARO ALOQALAR RIVOJIDA POCHTA XIZMATINING TUTGAN O'RNI

Sh.E.Sultanov, dekani o'rinbosari, Oriental universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada xalqaro aloqalarning ilk bosqichlari va pochta xizmati tizimining shakllanishi, rivojlanishining o'ziga xos jihatlari yoritib chiqilgan. Yozma xabarlar yetkazishda, qadimgi sivilizatsiya markazlarining keng ko'lamli o'zaro muloqatida aloqa-pochta xizmatining tutgan o'rni, Markaziy Osiyoda turkiy sulolalar tomonidan pochta xizmatining yo'lga qo'yilishi bilan bog'liq masalalar ko'rib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Buyuk ipak yo'li, pochta xizmati, axborot almashish, aloqa yo'llari, otliq choparlar, xususiy pochta xizmati, xabargirlar, arqish, pochta bekatlari, barid at-turk.

Аннотация. В статье описаны первые этапы международных отношений и конкретные аспекты становления и развития системы почтовой связи. Рассмотрены роль связи и почты в масштабном взаимодействии древних цивилизационных центров при передаче письменных сообщений, вопросы, связанные с созданием почтовой связи тюркскими династиями в Средней Азии.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, почтовая служба, обмен информацией, пути сообщения, всадники, частная почта, гонцы, торговцы, почтовые станции, барид ат-тюрк.

Abstract. The article describes the first stages of international relations and specific aspects of the formation and development of the postal system. The role of communications and mail in the large-scale interaction of ancient civilization centers in the transmission of written messages, issues related to the creation of postal communications by Turkic dynasties in Central Asia are considered.

Keywords: The Great Silk Road, postal service, information exchange, communication routes, horsemen, private mail, messengers, traders, postal stations, barid at-Turk.

Kirish. Hozirgi kunda O'zbekiston xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlikda Buyuk ipak yo'li faoliyatini zamonaviy asoslarda tiklash va xalqaro munosabatlarni zamonaviy asoslarda rivojlantirish bo'yicha muhim ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Bu jarayonda xalqaro munosabatlarni rivojlantirishga asos bo'lgan an'analarni, asrlar davomida to'plangan tajribalarni o'rganish amaliy ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Axborat almashish zaruriyati insoniyatning eng muhim ijtimoiy ehtiyojlaridan biri hisoblanadi. Jahon tarixiga nazar tashlasak, u yoki bu mintaqalardagi sivilizatsiya taraqqiyoti aloqa-pochta xizmati ko'rsatish tarixi bilan chambarchas bog'liqlikda rivojlanganligini ko'ramiz. Xalqaro iqtisodiy va madaniy aloqa yo'llari chorrahasida joylashgan qadim Turon sivilizatsiyasining shakllanishi va rivojlanishida ham keng qamrovli mintaqaviy va transmintaqaviy muloqat muhim o'rin tutgan.

Ulov (ot, tuya, eshak va boshqalar) va transport vositalari (aravalar va boshqalar)dan foydalanish boshlangan, mintaqaviy va mintaqalararo aloqalar vujudga kelgan eneolit va bronza davrlaridan boshlab yo'lbo'yi inshootlari aloqa yo'llari tizimining, xususan, pochta xizmati ko'rsatishning muhim tarkibiy qismini tashkil eta boshlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Yozuvning paydo bo'lishi xabar yetkazish va axborat almashuvining yangi davrni boshlab berdi. Qadimgi davlatlar va boshqaruvining kelib chiqishi, ichki va tashqi xalqaro aloqalar rivoji ko'p jihatdan aloqa pochta tizimingsamarali faoliyat yuritishiga bog'liq bo'lib qoldi. Sivilizatsiyaning dastlabki davrlardayoq maxsus xabarchilar alohida ijtimoiy tabaqa sifatida ajralib bordi. Jamiyatda katta mavqega ega bo'lgan badavlat kishilarning ham o'z xabarchilari (xizmatkorlari yoki qullari ichidan tanlab olingan piyoda yoki otliq xabarchilar) bo'lgan. Bundan xususiy, ya'ni ayrim shaxslarga tegishli bo'lgan, faqat ularga xizmat qilgan aloqa-pochta tizimining paydo bo'lgan davri davlat pochta xizmatidan oldinroq ekanligini e'tirof etish mumkin. Keyinchalik davlat pochta xizmati kelib chiqqan. Yozuv paydo bo'lishi bilan xabar yetkazishda piyoda xabargirlar, keyinchalik, uzoq masofalarga ulov vositalari mingan maxsus choparlardan foydalanilgan. Ulov vositasi sifatida otlardan, ayrim mintaqalarda tuyalardan foydalanilgan. Pochta xabarlarini dengiz va daryo suv yo'llari orqali yetkazishda kemalardan foydalanilgan. Otlardan pochta xizmatida, shoshilinch xat-xabarlarini yetkazishda foydalanish boshlangach, turli o'lkalarning o'zaro aloqalarini ta'minlash yangi darajaga ko'tarildi. Maxsus pochta otlari o'rtacha tezligini uch-to'rt baravar oshira olgan. Shu tufayli ham otlardan hukmdorlar pochta aloqalarida, muhim xabarlarini tarqatishda keng foydalanganlar [1].

Ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot rivoji, ichki va tashqi aloqalarga bo'lgan ehtiyoj, bu jarayonlarni nazorat qilish va boshqarish zarurati pochta xizmati ko'rsatish tizimini uzluksiz takomillashtirib borishni talab etardi. Markazlashgan yirik davlatlarning tashkil topishi bilan pochta xizmatini tashkil etish davlat siyosatining tarkibiy qismiga aylana boshlaydi. Xususan, mil. avv. III-II mingyilliklarda Qadimgi Misrda, Mesopatamiyadagi Shumer va Akkad, Bobil, Ossuriya davlatlarida, Kichik Osiyoda Xett saltanatida ham pochta xizmati yo'lga qo'yilgani ma'lum. Xususan, Misrda IV dinastii faraonlari (mil. avv. 2900—2700 yy.) davrida ko'p sonli maxsus piyoda

choparlardan foydalanilgan. Ular va otliq xabarchilar Liviya, Efiopiya va Arabiston hududlarida harbiy harakatlar olib borayotgan qo'shinlar bilan aloqalarni uzluksiz ta'minlab turganlar [2].

Pochta xizmati ulkan Osiyo qit'asining katta qismini egallagan Ahamoniylar saltanatida yaxshi yo'lga qo'yilganligini manbalar tasdiqlaydi. Tezkor xat-xabarlar yetkazishda saltanatning turli hududlarini o'zaro bog'lovchi tranzit aloqa yo'llari, xususan bu davr iqtisodiy-madaniy aloqalarida katta o'rin tutgan "Shoh yo'li" muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Mil. avv. VI asrning so'nggi choragida, Doro I hukmronligi davrida o'z faoliyatini boshlagan mashhur "Shoh yo'li" bo'ylab bir kunlik masofada rabotlar va pochta bekatlari qurilgani haqida Yunon tarixchisi Gerodot ma'lumot beradi. Ahamoniylarning yirik savdo va ma'muriy markazlaridan bo'lgan Sard va Kisiyadagi Xoaspa daryosi bo'yidagi Suza shahrini bog'lovchi yo'l Lidiya, Frigiya, Kappodokiya, Kilikiya, Armaniston, Matiyen va Kissiya orqali o'tgan. Bu yo'lning uzunligi 13 500 stadiyni (*Qadimgi yunonlarning uzunlik o'lchovi stadiy (1 stadiy 100 orgiy, 1 orgiy o'rtacha 1, 85 m.ni, tashkil etadi) turli davrlarda turlicha bo'lgan, qat'iy standartlarga amal qilinmagan.* Gerodot 30 stadiy masofa 1 farsangga teng ekanligini qayd etgan) tashkil etgan [3]. "Shoh yo'li" bo'ylab pochta-alloqa xizmati juda yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, Gerodotning ma'lumotiga ko'ra, bir kunlik yo'l masofasida, har 20-30 km. asofada barpo etilgan pochta bekatlarida doimo choparlar va chopqir otlar tayyor turgan. Shoshilinch xabar olib ketayotgan chopar bu bekatlarda otni almashtirishi, xabar yoki xatni boshqa maxsus choparlarga berishi mumkin bo'lgan. Shu tariqa shoshilinch xabar va ma'lumotlar ulkan imperiyaning turli burchaklaridan poytaxt shaharga juda qisqa muddatda estafeta tarzida yetkazib berilgan [4]. Fors shohining qarorgohi joylashgan Suzadan Sard shahriga tezkor xabarlar otliq choparlar tomonidan 6 kunda yetkazib berilgan. Otliq choparlar forslarda "Xangar" (podsho chopari) deb atalgan [5]. Xabarni yetkazish uchun pochta xizmati boshlig'i ma'sul hisoblangan. Vaqtida yetib kelmagan xabarlar uchun choparlar va ma'sul amaldorlar qattiq jazolangan.

Tahlil va natijalar. Pochta tizimi faoliyati forslardan yunonlarga va rimliklarga o'tgan. Dastlabki davrlarda yunonlarda xabar yetkazishda faqat piyoda choparlardan foydalanilgan. Bir-birlari bilan doimo siyosiy raqobat holatida bo'lgan yunon polislaridagi vaziyat pochta xizmati rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan. Yunonlarda pochta xabarchilar "Gemerodromalar" deb atalgan bo'lib ular 1 soatda 55 stadiy (10 km. ga yaqin) masofani bosib o'ta olishgan. Xabarlar yozma yoki og'zaki tarzda yetkazilgan. Otliq choparlar Yevropada keyingi davrlarda, Rim imperiyasi davrida paydo bo'lgan. Otliq choparlardan tezkor xabarlarni yetkazishda foydalanilgan. Gay Yuliy Sezar va imperator Avgust davrida Rimda davlat pochta xizmati - kursus publikus (cursus publicus) paydo bo'lgan [6].

Shu o'rinda "Pochta" atamasi xususida qisqa ma'lumot bersak. Bugungi kunda foydalanilib kelinayotgan "Pochta" atamasi lotin tilidan (Rosito – stansiya, to'xtash joyi) olingan bo'lib, bu atama bilan Rim imperiyasi davridan boshlab foydalanib kelingan. Rimliklar pochta xizmatini forslardan o'zlashtirganlar. Pochta atamasi rus tiliga poyak tilidan – poczta atamasidan o'zlashtirilgan.

Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlarning qo'shni mamlakatlar bilan aloqalari Buyuk ipak yo'li shakllangandan keyin yangi bosqichga chiqdi. Xalqaro diplomatik aloqalarning asosiy tamoyillari ishlab chiqildi va asrlar davomida takomillashib bordi. Bu davrdan boshlab etnomadaniy muloqat, xalqaro siyosiy munosabatlar, iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojida pochta xizmatining ahamiyati oshib bordi.

Buyuk ipak yo'li orqali olib borilgan xalqaro iqtisodiy-madaniy va siyosiy munosabatlar rivojida pochta xizmatining ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Buyuk ipak yo'lida pochta xizmati ko'rsatish masalasini yoritiganda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish zarur:

- Mamlakatda pochta xizmatini tashkil qilish, boshqarish va nazorat qiluvchi tegishli maxkamalarning faoliyati;

- Davlat pochta xizmati va xususiy pochta xizmati yo'lga qo'yilganligi;

- Ichki va tashqi aloqalarga xizmat qilgan karvon yo'llarining xavfsizligining ta'minlanish darajasi;

- Bir kunlik yo'l masofasida pochta bekatlari mavjudligi;

- Tezkor ulov vositalaridan uzluksiz foydalanish imkoniyati;

- pochta-alloqa xizmatlari uchun zarur xarajatlarni qoplash yo'lga qo'yilishi.

Xalqaro elchilik munosabatlari rivojida xukmdorlarning o'zaro yozishmalarini yo'lga qo'yilishi muhim o'rin tutgan. Bu maxsus elchilarning yozma xat xabarlarini o'z vaqtida va ishonchli tarzda yetkazib berishi bilan bog'liq bo'lgan. Pochta xizmati hukmdorlarga va xususiy shaxslarga tegishli xat-xabarlarini manzilga yetkazish vazifasini bajarib, maxsus xabarchilar orqali amalga oshirilgan. Maxsus xabarchilar yetkaziladigan xat-xabarning muhimligiga qarab alohida holda ham, savdo karvonlari tarkibida ham faoliyat yuritganlar.

Yozuv paydo bo'lgan qadimgi davrlardayoq xat-xabarlarini yetkazishda maxsus o'rgatilgan kaptarlar va boshqa qushlardan ham foydalanilganini qayd qilib o'tish mumkin. O'rgatilgan kaptarlar orqali xat-xabarlar yetkazish o'rta asrlarda musulmon mamlakatlarida keng tarqalgani manbalarda aks etgan [7].

Xalqaro savdoda ishtirok etgan savdogarlar va savdo karvonlari turkiy xalqlarda "Arqish" deb yuritilgan [8]. Arqish (Arqis) atamasi xabar yoki xabarchi, elchi ma'nolarini ham berib [9], qadimgi turklarning pochta tizimi va xabar, aloqa yetkazishdagi keng ko'lamli faoliyatidan dalolat beradi. Xususan, Turon o'lkasida pochta tizimi faoliyati haqdagi ma'lumotlar arab manbalarida ham aks etgan. Xususan, At-Tabariy turklarning pochta bekatlari va ularda saqlanuvchi otlar haqida ma'lumot keltirib o'tadi [10]. Yana bir muhim manba "Axbor al-Buldon"da mintaqa shimolidagi dashtlar orqali o'tgan karvon yo'lida chorvador turklar o'tovlardan barpo qilgan pochta bekatlari ta'riflanadi [11]. Qudama ibn Ja'far turklarda tezkor xabarlar yetkazish yaxshi yo'lga qo'yilganligini, turk pochta 15 kunlik yo'lni 3 kunda bosib o'ta olishini qayd etadi [12]. Umuman olganda arab manbalarida turklar hukmronligi ostida bo'lgan ulkan Markaziy Osiyoda pochta xizmati yaxshi yo'lga qo'yilganligi, "Barid at-turk" (turklar pochta) haqida ma'lumotlar ko'p uchraydi [13]. Bu ma'lumotlar, Yevrosiyoning katta qismini boshqargan turk davlatlarida aloqa-pochta xizmati yaxshi yo'lga qo'yilganligi, davlat boshqaruvini amalga oshirishda, markaziy hokimiyatni saltanatning turli qismlari bilan tezkor aloqalarini ta'minlashda pochta xizmati ko'rsatish katta ahamiyatga ega bo'lgan tizim sifatida faoliyat ko'rsatganligini bildiradi.

Tezkor xat xabarlar yetkazishda aloqachilarning xavfsizligini ta'minlash, pochta bekatlari barpo etish va yo'llarning sifati ham katta ahamiyatga ega masala edi. Markaziy va mahalliy hukumat yo'llar va yo'lbo'yi inshootlari, pochta bekatlarining uzluksiz faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga ma'sul hisoblangan. Lekin ayrim hollarda yo'llar ta'minoti uchun davlat xazinasidan mablag' kam ajratilgani yoki bu mablag'lar mahalliy xokimiyat tomonidan boshqa maqsadlarga ishlatib yuborilgani bois, yo'llarni ta'mirlash mahalliy aholisiga yuklatilgani ma'lum [14].

Qadimgi davr va o'rta asrlarda mintaqaning dasht hududlari orqali o'tgan karvon yo'llari bo'yida ham savdo karvonlariga, yo'lovchilarga davlat xizmatchilariga, aloqa-pochta xizmati xodimlariga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan maxsus chodirlardan iborat vaqtinchalik bekatlar bo'lgan. Bunday inshootlar, vaziyatga qarab tezda qurish va yig'ishtirish, boshqa joyga ko'chirish imkonini bergani bois ham katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgani shubhasizdir. Umuman olganda, doimiy va vaqtinchalik yo'lbo'yi inshootlari tezkor xat xabar yetkazishda muhim o'rin tutgan infratuzilma hisoblangan hamda o'ziga xos belgi, yo'lko'rsatkich vazifasini ham bajargan.

Xulosa. Shu tariqa, qadimgi davrdan boshlab aloqa-pochta xizmati rivojida tegishli infrato'zilmalar mavjudligi, davlat pochta xizmati tashkil etilganligi, pochta xizmatining moliyalashtirilishi, xabarlar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha maxkamalar faoliyati va boshqalar muhim o'rin tutgan. Buyuk ipak yo'li chorhasida joylashgan Markaziy Osiyoning qadimgi o'lkalari ham xalqaro etnomadaniy, siyosiy va iqtisodiy-madaniy aloqalarning faol ishtirokchisi bo'lgan. Bu jarayonda mintaqada aloqa-pochta tizimining yo'lga qo'yilganligi ham katta ahamiyatga ega bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. – Тошкент, Академија, 2008. – Б. 298-299.
2. Мавлонов Ў., Аҳмедов С., Умаров Б. Ўзбекистон почтаси. Тарих ва тараққиёт. – Тошкент: Маънавият, 2014. – Б. 32.
3. Геродот. История. В девяти книгах / Пер. с греческого и коммент. Г.А. Стратановского. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 286,
4. Геродот. История. В девяти книгах... – С. 286-287, 450.

5. “Хангар” атамасининг биринчи бўғинидаги Хан сўзи қадим туркийдаги Хон, яъни хукмдор атамасига оҳангдошлиги эътиборни тортади. Юнонлар бу атамани ўз талафузларига мослаб “Ангареон” тарзида келтиришган. Қаранг: Геродот История. В девяти книгах... – С. 450. Примечания 54 к книги 8. – С. 559.

6. Мавлонов Ў., Аҳмедов С., Умаров Б. Ўзбекистон почтаси. Тарих ва тараққиёт. – Тошкент: Маънавият, 2014. – Б. 37-39.

7. Мец А. Мусульманский Ренессанс / Перевод с немецкого, предисловие и указатель Д.Е. Бертельса. – М.: Изд-во ВиМ, 1996. – С. 453-454, 448-452.

8. Арқиш // ЎзМЭ. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2000. 1-жилд. – Б. 440-441.

9. Дрентюркский словарь. – Л., 1969. – С. 54.

10. Абу Жа'фар Мухаммад ибн Жарир ат-Табарий. “История” ат-Табари. Избранные отрывки / Перевод с арабского В.И.Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 232.

11. Ибн ал-Факих ал-Хамадани. Ахбор ал-Булдан (Известия о странах) / Пер. текста Ф.М. Асадова по изданию: Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993. – С. 2-3.

12. Из «Китаб ал-Харадж» Кудама ибн Джа'фара / Перевод с арабского С. Волина // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С. 77.

13. Мец А. Мусульманский Ренессанс. ... – С. 449.

14. Массон М.Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк. – Ташкент, 1953. – С. 44.

UO'K 94

ROSSIYA IMPERIYASINING MA'MURIY-HUDUDIY SIYOSATIDA KATTAQO'RG'ON SHAHRI

(XIX asrning 60-80 yillari)

Sh.Tangirov, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. XIX asr o'rtalarida Kattaqo'rg'on bekligi yirik aholi maskanlari bo'lib, manbalarda shahar sifatida qayd qilinadi. Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati davrida Zarafshon vodiysida joylashgan Kattaqo'rg'on shahrida amalga oshirilgan ma'muriy-hududiy siyosat tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. A.Vamberi, etikdo'zlar shahri, 1868-yil 18-may, Zirabuloq jangidagi mag'lubiyat, muvaqqat qoidalar, amloklik, volost, oqsoqollik, bo'lim, uyezd, tuman.

Аннотация. В середине XIX века Каттакорган-бей был крупным населенным пунктом, в источниках он записан как город. В данной статье анализируется административно-территориальная политика, реализуемая в городе Каттакоргане, расположенном в Зерафшанской долине, в период колониальной политики Российской империи.

Ключевые слова. А.Вамбери, город сапожников, 18 мая 1868 г., поражение в битве при Зирабулке, временное положение, имущество, волость, староста, отдел, тумен, уезд.

Abstract. In the middle of the 19th century, Kattakorgan Bey was a large population center, and it is recorded as a city in the sources. This article analyzes the administrative-territorial policy implemented in the city of Kattakorgan, located in the Zarafshan Valley, during the colonial policy of the Russian Empire.

Keywords. A. Vamberi, city of shoemakers, May 18, 1868, defeat in the battle of Zirabulok, temporary regulations, property, volost, eldership, department, uyezd, district.

Avvalgi asrlarda bo'lganidek, XIX asrda ham Turkiston davlatlari, jumladan, Buxoro amirligiga Rossiya va Yevropadan turli elchilik missiyalari, tashkil qilingan sayyohlar tashrif buyurib turgan. Ularni Turkistonning tabiiy geografiyasi, yo'llar, suv manbalari, aholining urf-odatlar va boshqa ko'plab ma'lumotlar qiziqtirgan hamda ular o'z hisobot va safar kundaliklarida ushbu masalalarni qayd qilib borganlar. Vengriyali sharqshunos A.Vamberi 1863-yilgi Turkistonga sayohati bilan bo'g'liq xotiralarida Buxoro amirligi ma'muriy-hududiy birliklarini tumanlarning kattaligi va aholisi soniga qarab Qorako'l, Buxoro, Qarshi, Samarqand, Kerki, Hisor, Miyonqol yoki Karmana, Kattaqo'rg'on, Chorjo'y, Jizzax, O'ratepa, Shahrisabz kabi shaharlarni sanab o'tadi [1, B. 271]. 1863-yilda Kattaqo'rg'on bo'lgan A.Vamberi o'z xotiralarida Kattaqo'rg'on bekligining markazi bo'lgan Kattaqo'rg'on shahri haqida quyidagi ma'lumotlarni berib o'tadi. Unda aytilishicha, Kattaqo'rg'on - “etikdo'zlar shahri” deb tariflangan va bu shahar butun amirlikda mashhur bo'lgan.

Shahar Narpay kanali yaqinida joylashgan bo'lib, mudofaa devori bilan o'ralgan. "Qudratli tosh devorlari, chuqur ariqlari bo'lgan qal'aga tunda kirish imkoni bo'lmagani uchun biz qal'a yonidagi saroy karvonsaroyida to'xtadik", deydi Vamberi. [1, B. 155] "Bu yerda amir odatda har yozda bir-ikki oy yashaydi". "Amir bog'i shahardan taxminan yarim chaqirim janubda joylashgan. Undan shaharga o'qdek to'g'ri yo'l olib boradi, men bunday yo'lni Turkistonda hech qachon ko'rmaganman. Kattaqo'rg'on shahrining o'zi deyarli kvadrat shaklida qurilgan bo'lib, har ikki tomonining o'rtasida darvozalar bor: janubiy tomonida Samarqand darvaza (Samarqand darvozasi), sharqiy tomonida – Haydar cho'pon darvozasi, shimoliy tomoni – Bozor darvoza, g'arbiy tomoni – Buxoro darvoza". Shaharda faqat bitta g'ishtdan qurilgan bino bor, bu masjid qal'a yonidagi bozor maydonida joylashgan. U Madrasa-i Naqib deb nomlanadi va taxminan 70 yil avval qurilgan. Shuningdek, u to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, hovli maydonini o'rab oladi. Bozor maydonida faqat ikkita karvonsaroyini ko'rdim. Shahar aholisining asosiy qismi hunarmandlar, ishchilar va mayda savdogarlardir. Bu yerda 30-40 yevropalik oila ham yashaydi". [1, B. 156]

XIX asrning birinchi yarmida Rossiya imperiyasining rasmiy elchilik missiyasi tarkibida josuslik maqsadida Buxoro amirligiga tashrif buyurgan Ye.K. Meyendorf o'z asarida Kattaqo'rg'on xususida to'xtaladi. U Miyonqol vohasida joylashgan Karmana, Payshanba, Ziyuddin, Xatirchi, Yangiqo'rg'on, Qarshikeldiqo'rg'on, Chelak bilan birga Kattaqo'rg'on shahrini ham sanab o'tadi va bu shaharlar beklklarning markazlari va yirik aholi maskanlari bo'lib, muallif ularni shaharlar sifatida qayd qiladi. Unumdor yerda joylashgan mazkur shaharlar ancha keng hududlarni egallagan bo'lib, badavlat o'zbeklar bu shaharlarda o'z uylariga ega bo'lishgan va u yerlarga ular yozda o'z chorvalarini boqish maqsadida borganlar. [2, B. 92]. 1868-yilgi urush mavsumida O'rta Zarafshon vohasidagi shaharlar Rossiya imperiyasi qo'shinlari tomonidan egallangan. Xususan, 1868-yil 2-may kuni Samarqand, 6-may kuni Chelak, 12-may kuni Urgut, 18-may kuni esa Kattaqo'rg'on shahri imperiya qo'shinlari tomonidan istilo qilingan [3, B. 57]. Kattaqo'rg'onning egallanishi bo'yicha tadqiqotlardan biri hisoblangan H.Ziyoyevning "O'zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari)" nomli monografiyasida bayon qilinishicha, 1868-yil 18-maydagi hujumda Kattaqo'rg'on hokimi kuchlar teng emasligini hisobga olib, Shahrisabzga qochadi. Natijada Kattaqo'rg'on urushsiz egallangan edi. Ammo bu yerda keyin jang qilindi. Samarqand va uning atrofidagi joylarning qo'ldan ketishi amirlik aholisining g'azabini oshirdi. Endilikda Shahrisabz bosqinchilarga qarshi kurash o'chog'iga aylandi. Bu o'rinda Shahrisabz yo'lidaga bosqinchilarga qarshi kurash alohida ahamiyat kasb etgan. Bu jangda 15 ming qo'shin va xalq ko'ngillilari hamda bosqinchilar o'rtasida 5 soatlik jang bo'lib, vatan himoyachilaridan 1000 kishi o'ldirildi. 1868-yil 29-mayda Kattaqo'rg'on atrofida 30 ming kishilik vatan himoyachilari dushmanga qarshi jang qilib, 7000 nafari halok bo'ldi. Biroq ular bunday katta talofatga qaramay Kattaqo'rg'on shahridagi rus askarlariga hujum qildilar. Jang bir yarim kun davom etgandan keyin vatan himoyachilarining talay qismi Shahrisabzga qaytgan. Ularning qolgan qismi dushmani tinimsiz o'qqa tutgan. Hal qiluvchi jang nihoyatda shiddatli va dahshatli o'tib, ko'p kishilar nobud bo'lgan. Dushmanlardan 25 kishi o'ldirilib 211 tasi jarohat olgan. K.P.Kaufmannning yordamga kelishi vatan himoyachilari g'alabasiga to'sqinlik qildi. K.P.Kaufman 1868-yil 21-mayda Kattaqo'rg'on Buxoro xonligi elchisi bilan uchrashib, amirdan urush xarajatlarini qoplash uchun 125.000 tilla miqdorida tovon to'lashni talab qiladi. [4, B. 34]

1868-yil 8-iyunda Zirabuloq jangidagi mag'lubiyat va Samarqand qo'zg'olonining bostirilishi Buxoro bilan bo'ladigan urush taqdirini hal qilib qo'ygan edi va amirga Rossiya bilan tuzilgan bitimga imzo chekishdan boshqa chora qolmaydi. 1868-yil 23-iyunda imzolangan shartnomaga asosan Buxoro Rossiyaga vassallikni tan oladi va 500 ming so'm tovon puli to'lash majburiyatini oladi. Samarqand va Kattaqo'rg'on viloyatlari Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritiladi. [5, B. 13]

1868-yil 28-iyunda fon Kaufman tomonidan 5-bo'lim, 93 moddadan iborat bo'lgan "Zarafshon okrugini boshqarish to'g'risidagi muvaqqat qoidalar" [6, 22-jamg'arma, 1-ro'yxat, 3-ish] ishlab chiqildi va imzolandi. Ushbu hujjatning 1-moddasiga asosan Buxoro amirligidan 1868-yilda qo'lga kiritilgan yerlarda alohida Zarafshon okrugi tashkil qilindi. Ushbu hujjatning 10-moddasiga asosan okrug ma'muriy munosabatlarda ikki Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlariga bo'linadi. Unda bo'limlar o'rtasidagi chegara chizig'i Buxoro amirligining sobiq Samarqand va Kattaqo'rg'on

bekliklari o'rtasida mavjud bo'lgan chegaralar asosida o'tkazilishi lozimligi belgilangan. [6, 22-jamg'arma, 1-ro'yxat, 3-ish 3-varaq] Dastlab, Samarqand bo'limi uchta, Kattako'rg'on bo'limi esa bitta tumandan iborat bo'lgan. Keyinchalik Zarafshon okrugi tarkibida Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlari bilan birga (1871) yangi ma'muriy-hududiy birlik – Tog'li tumanlar boshqaruvi tashkil etilgan. U Zarafshon daryosining yuqorisida joylashgan mayda beklıklardan tuzilgan edi. [7, B. 42]

1874-yilgi Zarafshon okrugi bo'yicha to'plangan geografik va statistik ma'lumotlarda Kattaqo'rg'on bo'limi 3 ta ma'muriy-hududiy birlikdan iborat ekanligi qayd etilgan:

- 1) Kattaqo'rg'on tumani.
- 2) Payshanba tumani.
- 3) Mitan tumani [8, B. 123]

Ushbu manbada Kattaqo'rg'on bo'limi tumanlari, ulardagi amlokliklar, aholi manzilgohlari, xonadonlar va aholi soni quyidagicha qayd etilgan:

KATTAQO'RG'ON BO'LIMI				
I. Kattaqo'rg'on tumani				
№	Amlokliklar nomi	Aholi manzilgohlari soni	Xonadonlar soni	Aholi soni
1.	Kattaqo'rg'on shahri	1	1290	6450
2.	Damariq amlokligi	28	2287	11435
3.	Xo'ja ariq amlokligi	22	617	3085
4.	Mingariq amlokligi	20	646	3230
5.	Qilichobod amlokligi	22	760	3800
6.	Zirabuloq amlokligi	6	234	1170
7.	Jarquduq amlokligi	7	130	650
8.	Muhtor amlokligi	8	441	2205
9.	Ulus amlokligi	9	420	2100
10.	Jom amlokligi	1	193	965
11.	Chimboy amlokligi	7	185	925
12.	Kalqo'rg'on amlokligi	34	1430	7150
13.	Enamyaxshi amlokligi	2	133	665
Jami		167	8766	43830
II. Payshanba tumani				
1.	G'azara amlokligi	24	732	3660
2.	Novqa amlokligi	53	2552	12760
3.	Yuz shagar va yuz mo'gul amlokligi	26	1316	6580
4.	Andoq va Zarband amlokligi	7	612	3060
5.	Yorboshi amlokligi	15	709	3545
6.	Oqtepa amlokligi	19	840	4200
7.	Burgan va Jizmon amlokliklari	8	631	3155
8.	Payshanba shahri	1	876	4380
Jami		153	8268	4380
III. Mitan tumani				
1.	Mitan amlokligi	40	1700	8500
2.	Tursun amlokligi	13	359	1795
Jami		53	2059	10295
Kattaqo'rg'on bo'limi bo'yicha jami		373	19093	95465

1874-yilgi Zarafshon okrugi bo'yicha geografik va statistik ma'lumotlarida keltirilgan bu ro'yxatdan shunday xulosaga kelish mumkinki, mustamlaka tizimi 1868-1873-yillar oralig'ida Zarafshon okrugi Kattaqo'rg'on bo'limi tumanlarini boshqarishda mahalliy hududiy bo'linma (amloklik) larni birdaniga o'zgartirib yubormasdan, mahalliy boshqaruv uslubidan vaqtincha foydalangan. Bu davr oralig'ida amlokliklar hududni boshqarish va soliq siyosatida muhim ahamiyat kasb etgan.

O'sha vaqtda Zarafshon okrugi bo'yicha 280 ming 950 aholi (1347 ta aholi manzilgohi, 56190 xonadon) [8, B. 124] istiqomat qilishini hisobga olsak, okrug aholisining uchdan bir qismi (34 %) Kattaqo'rg'on bo'limida istiqomat qilganligi, bundan tashqari Zarafshon daryosi oqimini nazorat

qilish uchun ham bu hudud Rossiya imperiyasi uchun ham muhim strategik mintaqaga bo'lganligini bilish mumkin.

Keyinchalik Kattaqo'rg'on bo'limi mahalliy boshqaruviga o'zgartirish kiritilib, amlokliklar o'rniga hudud bo'lislarga [3, B. 62] bo'linib boshqarilishga o'tilgan. Xususan 1872-yilda Kattaqo'rg'on bo'limidagi 22 ta soliq uchastkalari dahalarga bo'lingan va ularga daha oqsoqollari tayinlangan. 1873-yilda esa barcha uchastkalar 13 ta bo'lisga birlashtirilgan. Har bir bo'lis oqsoqolliklardan iborat bo'lib, ularning umumiy soni 1873-yilda 72 tani tashkil etgan. 1874-yil Kattaqo'rg'on bo'limining qayta tashkil etilishi munosabati bilan bo'lislar soni 12 taga, 1875-yilda 10 taga qisqartirilgan. 1880-yilda Kattaqo'rg'on bo'limi 10 ta bo'lis 56 ta oqsoqollikdan iborat bo'lgan. [9, B. 68] 1886-yilda bo'limda 197 ming 643 kishi istiqomat qilgan. O'sha vaqtda Zarafshon okrugi aholisi soni 464 ming 958 kishini tashkil qilgan. [9, B. 155]

Kattaqo'rg'on bo'limi (1873-1885)

1. Kattaqo'rg'on volosti
2. Payshanba volosti
3. Navkent volosti
4. Xo'jaariq volosti
5. Kalqo'rg'on volosti
6. Mitan volosti
7. Yorboshi volosti
8. Oqtapa volosti
9. Jom volosti
10. Chimboy volosti [9, B. 153]

Rus harbiysi va ma'muri A.P.Xoroshxinning Zarafshon okrugidagi xizmati davrida u tomonidan Kattaqo'rg'on hududi haqida quyidagi umumiy ma'lumotlar yozib qoldirilgan: "Kattaqo'rg'on bo'limi Zarafshon okrugining Buxoro amirligi bilan chegaradosh g'arbiy yarmini tashkil etadi va sharqda Samarqand bo'limi bilan Jom yo'lidagi qishloqlar: Qorasuv, Mitan va shimoldan Oqtov tog'larigacha bo'lgan chiziq bo'ylab chegaradosh. Nurota tog'lari bo'lim shimoliy qismining tabiiy chegaralaridir. G'arbiy chegarasi Jizmon darasidan (Oqtog') Tasmachi yoki Ishanli qishlog'igacha bo'lgan chiziq bo'ylab, so'ngra Oqdaryo bo'ylab Buxoroning Xatirchi shahrigacha, shu shahardan uzoqroqda, Oqtog' tog'lari bo'ylab o'tadi. Qoradaryo qirg'og'idan Zirabuloq cho'qqisiga, so'ngra janubga o'zbek ko'chmanchilari orqali yana Jomda tugaydi.

Kattaqo'rg'on uchastkasi keskin ravishda bir-biridan butunlay farq qiladigan uchta chiziqqa bo'lingan; shimolda Zarafshon va Oqtog' oralig'ida, o'rtada Zarafshon bo'ylab, janubda Reni vodiysi va Sharsabiz tog'lari oralig'ida joylashgan. Shimoliy hudud o'rta va janubiy hududlardan sezilarli darajada baland, butunlay tepalikli va tog' oqimlari tomonidan qazilgan ko'plab tik jarliklar bilan kesilgan. [10, B. 243]

1886-yil 12-iyulda imperator Aleksandr III tomonidan yangi "Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risida"gi Nizom tasdiqlandi. Mazkur Nizomning asosiy maqsadi o'lkada ma'muriy boshqaruvni mustahkamlash va yerdan foydalanish tartiblarini o'zgartirishdan iborat bo'lgan. Yangi "Nizom"ga muvofiq Turkiston o'lkasining ma'muriy-hududiy bo'linishi o'zgartirildi. Bunda mavjud birliklarni unifikatsiyalash tamoyiliga izchil rioya qilina boshlandi. Chunonchi, Zarafshon okrugi Samarqand viloyatiga aylantirildi. Uning tarkibiga Sirdaryo viloyatining Xo'jand uyezdi o'tkazildi va keyinchalik Samarqand viloyati Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand va Xo'jand uyezdlaridan iborat bo'lishi belgilandi. [7, B. 97]

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Kattaqo'rg'on Buxoro amirligi davrida ham, Rossiya imperiyasi davrida ham Zarafshon vohasining muhim shaharlaridan bo'lgan. Buxoro amirligi davrida poytaxtni Turkistonda tarixdan alohida ahamiyat kasb etib kelgan Samarqand shahri bilan bog'laydigan muhim ko'priq sifatida qaralgan bo'lsa, Rossiya imperiyasi davrida Buxoro amirligi hududini imperiya bilan bog'laydigan mustahkam chegaraviy shahar bo'lib xizmat qildi. Shu sababdan ham Rossiya imperiyasi mustamlaka davrida Zarafshon okrugi (1887 yildan Samarqand viloyati) boshqaruvi tartibini imperiya manfaatlariga bo'ysundirishga alohida e'tibor qaratgan. Bu

o'rinda Kattaqo'rg'on bo'limidagi boshqaruv siyosati ham imperiya manfaatlariga izchillik bilan moslashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. Москва Издательская фирма «Восточная литература» РАН 2003.
2. Е.К. Мейендорф. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва. 1975
3. Пардаев К.К. Ўрта Зарафшон (Миёнқол) воҳасининг XIX аср охири XX аср бошларида ижтимоий-сиёсий иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари номзоди диссертацияси. Тошкент. 2003
4. Ҳамид Зиёев. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари) Тошкент. Шарқ. 2006
5. Мажид Ҳасаний. Юрт бўйнидаги қилич ёки истило. Тошкент «Адолат» 1997
6. O'zbekiston Markaziy Davlat Arxivi
7. Н.А. Абдурахимова, Ф.Р. Эргашев. Туркистонда чор мустамлака тизими. “Академия” нашриёти Тошкент. 2002
8. Л.Н. Соболев. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа. Санкт-Петербург. тип. Имп. Акад. Наук. 1874
9. Т. Ахмедов. Зарафшон музофоти маҳкамаси иш юритиш ҳужжатлари тарихий манба сифатида. Тарих фанлари фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертация иши. Самарқанд. 2021 йил
10. А.П. Хорощин. Сборник статей касающихся до Туркестанского. Петербург. 1876.

UO'K 94(575.01)

AMUDARYO EKSPEDITSIYASI MATERIALLARIDA QORAQALPOQ XALQI TARIXINING AKS ETTIRILISHI

G.Ye. Taspolatova, tayanch doktorant, O'zR FA Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Annotatsiya. *Maqolada Chor Rossiyasining Markaziy Osiyo hududlarini istilo qilganidan keyin o'lkani izchil o'rganish maqsadida yuborgan Amudaryo ekspeditsiyasining olib borgan chora-tadbirlari va ekspeditsiya qatnashchilarining yozib qoldirgan ma'lumotlari haqida bayon qilinadi. Ekspeditsiya natijasida o'lkaning yer osti va yer usti tabiiy boyliklari, tabiati va aholisi haqida ma'lumotlar to'plandi.*

Kalit so'zlar: *Ekspeditsiya, Chor Rossiyasi, qoraqalpoqlar, yarim o'troq hayot, Amudaryo bo'limi, Chimboy va Sho'raxon uchastkalari.*

Аннотация. *В статье описаны мероприятия Амударьинской экспедиции, отправленной для изучения страны после завоевания царской Россией среднеазиатских территорий, и сведения, зафиксированные участниками экспедиции. В результате экспедиции были собраны сведения о подземных и наземных природных ресурсах, природе и населении страны.*

Ключевые слова: *Экспедиция, Царская Россия, каракалпаки, полуседельный образ жизни, Амударьинский участок, Чимбойский и Шораханский участки.*

Abstract. *The article describes the measures taken by the Amudarya expedition, which was sent to study the country after the conquest of Central Asian territories by Tsarist Russia, and the information recorded by the participants of the expedition. As a result of the expedition, information was collected about the underground and surface natural resources, nature and population of the country.*

Key words: *Expedition, Tsarist Russia, Karakalpaks, semi-sedentary life, Amudarya department, Chimboy and Shorakhan sections.*

XIX asrning ikkinchi yarmidagi qoraqalpoq xalqi tarixini Chor Rossiyasining mustamlakachilik harakatlari kontekstida tadqiq qilmasdan iloji yo'q. Bu davrga kelib mustamlakachi imperiyaning yerlari kengayib bordi. XIX asrning 50-60-yillarida Qozoq juzlarining (ordalarining), Qo'qon xonligining hududlari harbiy istilochilik yo'li bilan Rossiya Imperiyasi tomonidan bosib olinadi. 1867-yilda qo'lga kiritilgan hududlarda – Turkiston general-gubernatorligi tuziladi [1]. 1870-yillardan Podsho hukumati Xiva xonligini bosib olish maqsadida harbiy harakatlarini boshlab yubordi. Katta armiyaga general K.P. fon Kaufman rahbarlik qildi. 1873-yili fevral oyida Xiva xonligida ichki va tashqi holat keskinlashgan vaqtda xonlikga ruslarning bosqinchiligi boshlandi [2].

Tez orada Xiva xonligi bosib olinib, ikki davlat o'rtasida 1873-yili 12-avgustda Gendimiyon bog'ida kelishuv shartnomasi tuzildi, unga ko'ra Xiva xonligi Rossiya imperiyasining protektorati ostida vassaliga aylandi. Xiva xoni Seyid-Muxammad Raxim II (1865-1910) o'z mustaqilligini yo'qotdi va Rossianing ruxsatisiz hattoki qo'shni davlatlar bilan ham aloqa o'rnata olmas edi. So'ng, Xiva qo'shinlari tarqatib yuboriladi. Faqat Amudaryoning chap sohil qismi Xiva xonligi tarkibida qoldi, o'ng qirg'oqning butun qismi esa Rossiya imperiyasi tasarrufiga o'tgach, bu yerda Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Amudaryo bo'limi tuziladi. Bo'lim ikki qismdan janubiy Sho'rxon, shimoliy qismi esa Chimboydan iborat bo'ladi. Bu degani imperiya tomonidan yangi qo'lga kiritilgan mustamlaka hududda avvalgi Xiva xonligi davridagi tartiblarni yo'q qilish va yangi ma'muriy tuzilmani va soliq tizimini joriy qilishni anglatardi.

Harbiy harakatlar tugagandan so'ng darhol K.P. fon Kaufman Xiva yurishi qatnashchilari bo'lgan Rossiya Imperiyasi geografiya jamiyati olimlari A.V.Kaulbars, V.F.Oshanin, O.Kunlarga istilo qilingan hudud va uning xalqini o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishni buyurdi [3]. Qoraqalpoqlar tarixini o'rganish bo'yicha katta hissa qo'shgan O.Kunning XIX asrdagi Xiva xonlari xo'jalik arxividagi hujjatlarida soliqlar yig'imi, xalqning etnik tarkibi, mehnat vazifalarini bajarish va boshqa qimmatli hujjatlar bor bo'lib, ularning ko'pchiligi qoraqalpolarga taaluqli hisoblanadi [8].

Bu davrdagi qoraqalpolarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqida tadqiqot manbalarini bir qancha bosqichlarga bo'lib o'rganish mumkin. Ya'ni, mavzu bo'yicha manbalarni to'rtta guruhga ajratib tahlil qilishga harakat qildik. 1) Arxiv hujjatlari; 2) Mustamlaka davrida nashr qilingan manbalar; 3) Sovet hukumati davrida nashr qilingan manbalar; 4) Mustaqillik davri tadqiqotlari.

Birinchi guruhga kiruvchi arxiv hujjatlarining ba'zi nusxalari O'zR FA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot institutida saqlanmoqda. Bu hujjatlarning birida, ya'ni, 400-fond, 1-ro'yxat, 410-ishda Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanning Chor Rossiyasi Harbiy ministri D.A.Milyutinga yozgan murojaati keltirilgan. Bu hujjatda aytilishicha, fon Kaufman 1874-yili aprel oyida Amudaryo bo'limini tekshirish uchun maxsus komissiya yuborishni so'raganligi va o'lkada mahalliy boshqaruvni yaxshilash, soliq va yer masalalarini ko'rib chiqish zarurligini yozadi. Bu ekspeditsiyaning safar harajatlari uchun 23 060 rubl daromad sarflanganligi aytiladi [4].

Ikkinchi guruhga kiruvchi mustamlakachilik davrida yozilgan asarlar qatorida A.V.Kaulbars, N.N.Karazin, Riza Kuli Mirza, O.Kun, Mak-Gaxan, F.B.Dorandtlarning asarlari alohida o'ringa ega.

Ushinchi guruh tarkibidagi T.A.Jdanko, B.V.Andrianov, S.Kamalov, Q.Saribaev, O.V.Maslova singari mualliflar tadqiqot mavzuimizga oid judayam muhim izlanishlarni olib borgan.

To'rtinchi guruhda esa, B.Jolibekov, G.Seydametova singari olimlar tadqiqotlar olib borgan.

Shunday qilib, XIX asr ikkinchi yarmida Chor Rossiyasi tomonidan mustamlaka qilingan hududni ilmiy o'rganish ishlari boshlanadi. 1874-yilda Imperator Aleksandr II bosib olingan hududga Amudaryo ekspeditsiyasini yuboradi. Bu Orsk-Kazalinsk trakti qiyinchiliklarga boy, qo'rqinchli va noqulay yo'l ekanligini, yo'lni bevosita bosib o'tgan rassom N.Karazin va Amerikalik korrespondent Mak-Gaxanning [6] memuarlaridan bilib olamiz. Ular yo'lning uzoq va mashaqqatli ekanligini yozib qolmasdan, o'lka xalqining yashash sharoiti va shug'ullangan ishlari haqida ma'lumotlar keltirib o'tadi.

Xo'sh, Amudaryo ekspeditsiyasi aslida nima sababdan amalga oshirilgan? Bu savolning javobini moziydan izlaymiz. Tarixdan ma'lumki, Hindistonning misli ko'rilmagan boyliklari haqida har xil fikrlar mavjud bo'lib, Podsho hukumati ham bu o'lkaga O'rta Osiyo orqali borishni ko'zlaydi. Agar Xiva bo'ysindirilsa quruqlik orqali borish uchun yo'l ochilardi. Yana bir sabab esa rus podshohi Pyotr I saroyida 1714-yilda bo'lgan Xiva xonligi elchisi Ashur-bekning Amudaryo sohillarida oltin borligi haqidagi va turkman Xoja Nefesning oltin qumlar haqidagi ma'lumotlari edi. Bu ma'lumotlar, keyinchalik, Chor Rossiyasi hukumatiga O'rta Osiyo bosib olingandan so'ng, o'lkani o'rganish va aniqliklar kiritish maqsadida Amudaryo ekspeditsiyasini yuborishga sabab bo'ladi. Ammo bu ekspeditsiya o'z oldiga qo'yilgan barcha vazifalarni to'liq bajara olmaydi. Ekspeditsiya a'zolari o'z ishlarini hali to'liq "tinchlanmagan" mintaqada, ko'pincha harbiy soqchilar hamrohligida amalga oshiradi [1].

Amudaryo ekspeditsiyasi beshta sohada tadqiqotlar olib bordi, ularning har biriga maxsus vazifalar yuklangan. Masalan, ekspeditsiya tarkibida N.G.Stoletov boshchiligida geodezist-

topografik, F.B.Dorant boshchiligida meteorologik-gidrologik, N.A.Severtsov, M.N.Bogdanovlar tabiiy sohada, L.N.Sovolev statistik izlanishlar olib bordi. N.N.Karazin va Riza Kuli Mirzolar esa etnografik tadqiqotlar olib borish bilan birga, qoraqalpoq xalqi haqida qiziqarli ma'lumotlar yozib qoldiradi. Shuningdek, Karazinning chizgan rasmlari orqali Orol bo'yi xalqlarining hayot tarzi, shug'ullangan kasblari, o'lkaning o'ziga xos go'zal tabiati haqida ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Rassomning 1874-yilda "Niva" gazetasida chop etilgan maqolasida qoraqalpoqlarning Orol atrofida Amudaryo bo'ylarida yashovchi asosiy xalq ekanligi va yarim ko'chmanchi hayot kechirishi, daryo bo'ylarida baliqchilik bilan shug'ullanishi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, mazkur daryo bo'ylari botqoqlik ekanligi, tikanzorlar va yovvoyi o't-o'lanlar ko'pligi tufayli ekinzorlar tashkil qilish uchun noqulayligini, Orol dengizining moviy rangining ko'zgudek tiniqligini, bu o'lkada sakkiz oy yoz ob-havosi kuzatilishini va Sariq ko'l va Qora ko'l ko'llarida qoraqalpoqlarning baliqchilik qilish maqsadida vaqtincha yashashlarini yozadi. Amudaryodagi qamishlarning balandligi va mustahkamligi haqida yozib, ularni "yashil labirint" deb ataydi va bu labirintlarning orasidan kichkina qayiqlar orqali suzish mumkinligini, katta kemalar uchun noqulayligi va son-sanoqsiz chivinlar bu qamishzorda go'yo o'rmonda yashab yurgandek, oralariga uya qurib, turli tovushlar chiqarishini hikoya qiladi. Odamlar yozda baliq ovlash uchun suvda qayiqlarni ustidan kesilgan qamishlarni zich joylab, ustidan loy chaplap, odamlarni va ro'zg'or buyumlarini ko'tara oladigan turar joylar yasashini, uning ustida quyoshdan saqlash uchun engil tom yotqizishlarini, va shunday qilib, chivinlardan tashqari barcha noqulayliklar yo'q qilinishini ta'kidlab o'tadi. Chivinlardan saqlanish uchun esa, tutundan foydalanishlarini yozadi [5].

Ekspeditsiyaning tashkil etilishi natijasida turli xil foydali qazilma konlari topildi va O'rta Osiyoning birinchi geologik kartasi tuzildi [7]. Amudaryo bo'limining rahbari N.A.Ivanovning shaxsan boshchiligida o'lkaning o'rganish ishlari davom etdi. Karazin o'z asarida polkovnik N.A.Ivanovning o'z askarlari hamrohligida o'lkaning o'rganib yurgan ko'rinishini tasvirlagan (rasm). Mazkur shaxs 1873-1877-yillar davomida Amudaryo bo'limini boshqargan keyinchalik 1901-1904-yillarda Turkiston general-gubernatori lavozimida ishlagan. U 1874-yilda Nukusda fort tashkil qiladi va Nukus garnizonini tuzadi. Ivanovning 1875-yilda Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanga yozgan hisobotida Amudaryo bo'limining shimoliy va janubiy qismlarida aholi tarkibining turlicha ekanligini va ularning yashash sharoitlarining qanday ekanligiga to'xtalib o'tadi. Masalan, Sho'raxon uchastkasida aholining uchdan bir qismidan ko'prog'i o'troq dehqonlar bo'lib, bular o'zbeklar, sartlar, tojiklar, ironliklar va bir nechta o'nlab arab xonadonlari edi. Ulardan qariyb uchdan bir qismi yarim o'troq, jumladan, ota turkmanlari 17,5% va qoraqalpoqlar 12,5% ni tashkil etadi. Ularning barchasi yaxshi sug'oriladigan yerlarda yashagan, ammo Xiva xonligi davrida bu yerlar xonning qarindoshlariga tegishli bo'lgan yoki vaqf mulki edi. Aholining qolgan qismi ko'chmanchi turmush kechirgan qirg'iz-qozoqlar 36,5% ni tashkil qilib, yilning ko'p qismini asosan Qizilqum cho'lidagi qumlarda o'tkazgan. Chimboy uchastkasida esa aholining 70% qoraqalpoqlar, 25,5% ni qozoqlar tashkil etardi. Qolgan 5% esa o'troq va yarim o'troq hayot kechiruvchi o'zbeklar edi. Amudaryo bo'limining aholi sonini hisoblab chiqilganda 109,585 kishi bo'lib, shundan Chimboy uchastkasida aholi soni ikki barobar ko'p edi, ya'ni 73,310 kishi. Sho'raxon uchastkasida esa 33,275 kishi bo'lgan (1875-yilgi hisobotda) [1]. Ammo aholining barcha qismi og'ir sharoitda hayot surib, soliqlar va suv yo'llarini tozalash kabi ishlarga jalb qilingan edi.

Umuman olganda, Rossiya imperiyasi tomonidan Amudaryo ekspeditsiyasining yuborilishi XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan qoraqalpoqlar tarixi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Boisi ularning tarixi, etnografiyasi, geografiyasi va madaniyati haqida ko'plab ma'lumotlar to'plandi. Bundan tashqari, 1874-1876-yillari, ikki yildan kamroq qisqa vaqt davomida Xiva xonligida avvaldan bor bo'lgan ko'plab mulk egaligining shakllari o'zgartirildi, yirik yer egalari o'z yerlaridan mahrum qilindi, o'lkadagi barcha yerlar davlat mulki, ya'ni Rossiya Imperiyasi mulkiga aylanadi. Ma'muriy boshqaruv joriy etildi, volostlar va ovul boshliqlari saylov yo'li bilan aholi tomonidan saylab qo'yiladigan tartib joriy etildi.

Ekspeditsiyaning beshta sohasi tomonidan avval ko'rilmagan ishlar: Markaziy Osiyoning shaharlar koordinatalari aniqlandi, suv havzalari va hayvonot dunyosi o'rganildi, o'lkaning kartasi

chizildi va hozirgi Nukus shahrining tamal toshi qo'yildi. Bundan tashqari yer osti va yer usti boyliklari o'rganildi.

Bu islohotlar o'rta asr dasturlari doirasida qolib ketgan xonlik tarkibida yashovchi xalqlar uchun, shu o'rinda qoraqalpoqlar uchun ham yangilik edi. O'lkada rasmiy tarzda qullik butunlay bekor qilindi. Ammo, tanganing ikki tarafi bo'lganidek, Xiva xonligi qaramligidan qutulgan xalqlar yana bir kattaroq mustamlaka davlatga qaram bo'lgan edi. Bu islohotlarning barchasi Chor Rossiyasining boshqa mustamlaka o'lkalariga qilingan harakatlardan biri edi holos. Bundan ko'zlangan maqsad o'z mustamlaka o'lkasining barcha boyliklari haqida bilish va o'z maqsadlari yo'lida foydalanish edi. Temir yo'lining olib kelinishi esa, o'lkaning yer osti va yer usti boyliklarini olib ketish maqsadida qilingan harakatlardan biri ekanligi ma'lum.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Chor Rossiyasi hukumatining o'lkaga yo'llagan ekspeditsiyasining natijalari bizga bundan 150 yil avvalgi qoraqalpoqlar tarixini, ularning va qo'shni xalqlarning o'lkadagi yashash sharoitlari va shug'ullangan kasb-kori haqida aniq ma'lumotlarni olishimizga yordam berishi bilan qimmatli hisoblanadi. Shu boisdan Amudaryo ekspeditsiyasi materiallarini kelajakda batafsil va chuqur tadqiq qilish Qoraqalpog'iston tarixining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Жданко Т. Амударьинская организационная комиссия 1875-1876 гг. (к истории каракалпаков во второй половине XIX в.) Этнографическое обозрение. 2011, №4 Андрианов.Б.В. Этническая территория Каракалпаков в северном Хорезме (XVIII-XIX вв.) Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.Ш. М.,1958
2. Kamalov S., Q.Saribaev., Qaraqalpaqstan tariyxi. No'kis "Bilim" 2018
3. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч. III. 1869-1880. Ташкент, 1962
4. O'zR FA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti Tarix bo'limi arxivi. 400-fond, 1-ro'yxat, 410-ish. 42-48-varaqlar.
5. Каразин Н.Н. Аму-Дарьинская учёная экспедиция Нива. 1874, №36, 44; 1875.
6. Мак-Гахан Я.А. Военные действия на Оксусе и падение Хивы : : Пер. с англ. Москва. 1875. 304 с.
7. Ф.Б.Дорандт. Труды Аму-дарьинской экспедиции 1874-1875. Санкт-Петербург. 1877. 244 с.
8. Жданко Т.А. Каракалпаки в научных исследованиях периода их присоединения к России (1873-1874гг.) // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. 4. М. 2001. С. 6-36.

UO'K 93/94

UCHTEPA BULOQMOZOR MAJMUASI UCHTEPA-2 ARXEOLOGIK YODGORLIGINING OTASHPARASTLIK E'TIQODI BILAN BOG'LIQ ALTAR – O'CHOQLARI

D.To'xtasinov, tayanch doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqola, Farg'ona vodiysining Namangan viloyati Norin tumanidagi Uchtepa-2 yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan 50 dan ortiq diniy o'choqlarning tavsiflari hamda ularning tarixiy ahamiyati haqida ma'lumot beradi. Tadqiqotlar yodgorlikning diniy tarixi va madaniyatiga oid yangi ma'lumotlarni ochib berdi, jumladan otashparastlik bilan bog'liq diniy inshootlarning mavjudligi va ularning O'rta Osiyo diniy an'analari bilan aloqadorligini ko'rsatdi. Maqolada keltirilgan tahlillar va yodgorlikdagi topilmalarning tavsifi Farg'ona vodiysining antik va ilk o'rta asr tarixini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlari: Uchtepa-2 yodgorligi, Farg'ona vodiysi, arxeologik tadqiqotlar, diniy o'choqlar, tosh qurilmalar, otashparastlik, antik davr, ilk o'rta asrlar, diniy tarix, Markaziy Osiyo.

Аннотация. Данная статья содержит описание более 50 религиозных очагов, обнаруженных в ходе археологических исследований на памятнике Учтепа-2 в Нарынском районе Ферганской долины, Узбекистан, а также их историческое значение. Исследования раскрыли новые данные о религиозной истории и культуре памятника, включая существование религиозных сооружений, связанных с поклонением огню, и их связь с религиозными традициями Центральной Азии. Анализы и описания находок на памятнике способствуют более глубокому пониманию античной и раннесредневековой истории Ферганской долины.

Ключевые слова: памятник Учтепа-2, Ферганская долина, археологические исследования, религиозные очаги, каменные сооружения, зороастризм, античный период, раннее Средневековье, религиозная история, Центральная Азия.

Abstract. This article provides descriptions of over 50 religious hearths found during archaeological research at the Uchtepa-2 site in the Norin district of the Fergana Valley, Uzbekistan, and their historical significance. The research uncovered new information about the site's religious history and culture, including the presence of religious structures related to fire worship and their connection to Central Asian religious traditions. The analyses and descriptions of the findings at the site contribute to a deeper understanding of the antique and early medieval history of the Fergana Valley.

Keywords: Uchtepa-2 site, Fergana Valley, archaeological research, religious hearths, stone constructions, Zoroastrianism, antique period, early Middle Ages, religious history, Central Asia.

Uchtepa-2 yodgorligi Farg'ona vodiysi Namangan viloyati Norin tumanidagi Uchtepa qishlog'ida Namangan-Xaqqulobod avtomagistral yo'lining chap sohilida joylashgan bo'lib, dengiz satxidan 419 metr balandlikda, geografik jihatdan qulay joyda joylashgan (1-rasm).

Yodgorlik joylashgan hududning janubidan Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo'lgan, Farg'ona tizmasining janubiy-sharqiy va Oloy tizmasining shimoliy yon bag'irlaridan boshlanadigan Tar va Qorag'ulja daryolarining qo'shilishidan hosil bo'ladigan Qoradaryo, shimolidan esa Markaziy Tyanshan tog'laridan boshlanuvchi kichik va katta Norinning qo'shilishidan vujudga keladigan Norin daryosi oqib o'tadi. Yodgorlik joylashgan hudud Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy qismi, ikki daryo orasi, aniqrog'i Norin va Qoradaryo orasi hududlari hisoblanib, o'rta asr yozma manbalarida ushbu hudud Miyon Rudon deb nomlanadi [1;181-182-b]. Bu ikki daryolarning shu hudud atroflaridan o'tganligi qadimdan bu yerlik aholiga dehqonchilik qilish uchun keng imkoniyat bergan.

Tadqiqot obyekti qilib olingan Uchtepa Buloqmozor majmuasida dastlabki arxeologik qazuv ishlari 1963-yilda akademik A.Asqarov boshchiligida boshlanib "Uchtepa-1" yodgorligi materiallari asosida majmua antik va ilk o'rta asrlar bilan davrlashtiriladi.

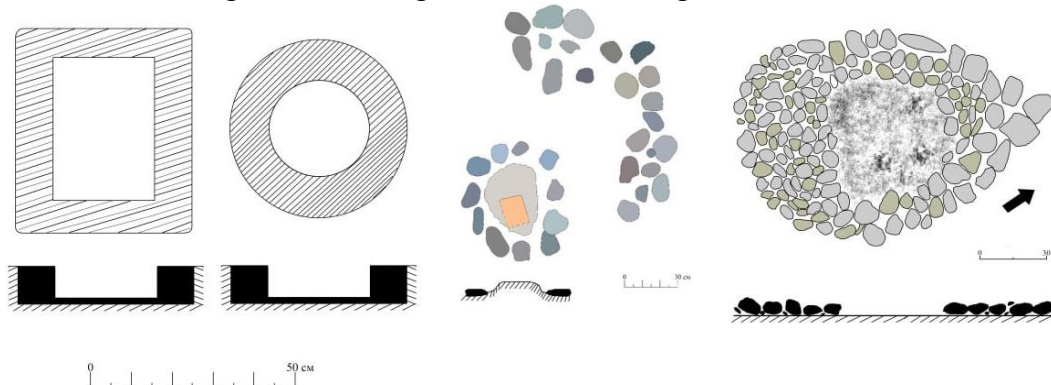

1-rasm

M.Isomiddinov 1982 yilda Uchtepa-2 yodgorligiga keladi va aylana ko'rinishi hamda yuqori qismida arxeologik topilmalar yo'qligi sabab antik davr qo'rg'oni bo'lishi mumkinligini qayd etadi [2;21-22-b]. Ancha tanaffusdan so'ng, A.Asqarov boshchiligida 2019-yil aprel oyidan Uchtepa-2 obyektida keng ko'lamli arxeologik qazuv ishlari boshlandi. O'tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida bu yerda juda ko'plab noyob topilmalar va artefaktlar topildi. Jumladan, topilmalar orasida

olovga sig'inish altar o'choqlar, diniy harakterga ega bo'lgan tosh qurilmalar (tosh altar), qurbonlik hayvonlarini so'yish uchun tayyorlangan 10 dan ortiq turli davrlarga oid marosim tosh pichoqlari, toshdan yasalgan bir necha xil turdagi sanam-ma'budalar, ko'plab otashparastlik bilan bog'liq diniy-kult ashyoviy dalillar, turli kattalikdagi tosh yorg'uchoqlar, kulolchilik charxida va qo'lda yasalgan sopol idish va ularning parchalari, kamar to'qalari, turli hayvonlar suyak parchalari va ular yonidan temir pichoq va qabrga ovqat bilan qo'yilgan sopol idishlari topildi.

Ularning orasida diniy harakterga ega bo'lgan 50 dan ortiq altar-o'choqlar va 20 ta tosh qurilmalarni (tosh altar) topilishi diqqatga sazovor. Ushbu altarlar shartli ravishda (yasalgan xom ashyosi turiga ko'ra) 2 guruhga bo'lindi. Birinchi guruhga loydan yasalgan, atrofi past bortli altarlar, ikkinchi guruhga mayda va o'rtacha kattalikdagi toshlardan yasalgan tosh altarlar kiradi. Birinchi guruhga kiruvchi altar-o'choqlarni shakliga ko'ra asosan 4 ta turga; to'g'ri to'rtburchak, aylana, ovalsimon shaklli va erkin shaklda yasalgan toshlar bilan o'ralgan altarlarga bo'lindi (2-rasm). Quyida ularning ba'zilarini shakliga ko'ra bo'lingan tavsiflari keltirilgan.

2-rasm

1-tur: to'g'ri to'rtburchak shaklidagi altar-o'choqlar.

Ushbu turga birinchi navbatda yodgorlikning markazida joylashgan, qolganlarga nisbatan hajm jihatdan kattaroq bo'lgan, markaziy altar-o'choqni kiritish mumkin. U yodgorlikning markaziy xonasida joylashgan. Uning saqlanish holati yaxshi emas. Yarim qismi sho'r, nam va keyingi davrda qurilgan devor tufayli saqlanmagan. Uning o'lchamlari 230 X 140 X 55 sm. Ushbu altar-o'choqni joylashish o'rni va hajm jihatlari o'rganilib, markaziy bosh altar bo'lganini taxmin qilish mumkin. Sababi uning bort devorlari qalin qilib yasalganligi va kuldonida oq rangli toza kul to'planib qolganligi u yerda juda uzoq vaqt olov o'chmaganligini ko'rsatib turibdi.

Yodgorlikning sharqiy tomonida, markaziy nuqtadan 230 sm pastlikda №19-altar-o'choq joylashgan. Ushbu altar-o'choq to'g'ri to'rtburchak shaklidagi chuqur rezervuarni eslatadi. Uning o'lchamlari: 85 X 100 sm, bort devorining balandligi 13 sm gacha saqlangan. Altarning ichida oppoq kul izlari uchraydi. Altarning bort devorlari olovda kuygan qizg'ish pishiq g'isht rangida uqalanuvchi tuproqqa o'xshaydi.

Shu turga kiruvchi №37-altar-o'choq 11 xonaning kirish eshigidan 1 m g'arbda, markaziy nuqtadan 250 sm pastda joylashgan. Ushbu o'choqning shimoliy va sharqiy bort qismlari saqlanmagan. Saqlangan bort qismlaridan xulosa qilishimiz mumkinki, altar-o'choq to'g'ri to'rtburchak shaklda bo'lgan. Uning ichi oppoq kulga to'la. Bort devorining qalinligi 12 smni tashkil qiladi. Ushbu tur altarlaridan yana biri shartli ravishda №39-altar-o'choq deb belgilandi. №39-altar-o'choq tepalikning g'arbiy qismida, 10-xona janubiy devori yaqinida joylashgan. Altar-o'choqning saqlanish holati yaxshi emas, lekin saqlangan holatiga ko'ra uning shaklini to'g'ri to'rtburchak deyishimiz mumkin. Uning saqlangan bort devorlari olovda kuyib qizg'ish rangga kirgan. Uning o'lchami: 55 X 40 sm, uning markazida joylashgan kuldoni o'lchamlari 40 X 25 sm, bort devorining qalinligi 15 smni tashkil qiladi.

2-tur: Aylana shaklidagi altar-o'choqlar

Uchtepa-2 obyektni qazish jarayonida aylana shaklli altar-o'choqlar ham mavjudligi aniqlandi. Quyida ularning ayrimlarini joylashish o'rni, saqlanish holati va boshqa jihatlari haqida so'z yuritiladi.

Sharqiy sektorning janubiy adog'ida, shartli belgilangan 4-xonada №12 va №13 altar-o'choqlar ochildi. №12-altar-o'choq boshqalariga nisbatan yaxshiroq saqlangan. U aylana shaklda, diametri 60 sm, bort devorining qalinligi 15 smni, kuldonining diametri esa 30 smni tashkil etadi. Bort devori olovda kuyib qizargan va kuldonining ichi oq kul bilan to'lgan.

№13-altar-o'choq №12-altar-o'choq bilan yonma-yon bir-biriga tutashtirib qurilgan. Uning joylashish o'rni №12-altar-o'choq bilan bir xil. O'lchamlari: diametri 60 sm, bort devorining qalinligi 15 sm, markazida joylashgan kuldonining diametri esa 30 smni tashkil etadi.

Shu kabi altarlardan yana biri 12-xonada, markaziy nuqtadan 250 sm pastda 32-altar-o'choq joylashgan. Aylana shakldagi ushbu o'choq boshqalariga qaraganda chuqurroq bo'lib, o'lchamlari: diametri 50 sm, markazida joylashgan kuldonining diametri 35 sm, kuldon chuqurligi 15 sm, bort devorining qalinligi ham 15 smni tashkil qiladi.

Aylana shaklli altarlar guruhiga yodgorlikning g'arbiy qismida aniqlangan №45-Altar-o'choqni ham kiritish mumkin. Altar-o'choqning saqlanish holati yaxshi emas, lekin saqlangan holatiga ko'ra uning shaklini aylana deyishimiz mumkin. Uning saqlangan bort devorlari olovda kuyib qizg'ish rangga kirgan. Altar-o'choq ochish vaqtida atrofidan kulolchilik charxida ishlangan sopol parchalari uchratildi. Uning o'lchamlari: diametri 65 sm, markazida joylashgan kuldoni diametri 50 sm, bort devorining qalinligi 15 smni tashkil qiladi.

3-turga ovalsimon shakldagi o'choqlar kirib bu ko'rinishdagi altar-o'choqlar ham yodgorlikda o'tkazilgan arxeologik qazuv vaqtida kuzatildi. Masalan, ulardan №38 -altar-o'choqni olsak. Ushbu altar-o'choq qazuv maydonining g'arbiy qismida, 10-xonaning shimoliy devoriga tutash joyda qurilgan. Yuqoridagi 11 va 12 xonadagi o'choqlar bilan bir sathda joylashgan. Uning shakli ovalsimon bo'lib, g'arbiy qismi buzilgan. Uning markaziy kuldoni oppoq kulga to'la. Altar-o'choqning o'lchamlari 50x45 sm, kuldoni diametri 30 sm, bort devorining qalinligi 15sm, balandligi esa 10 smni tashkil qiladi. Shu turga kiruvchi yana bir altarni shartli ravishda №49 bilan raqamlandi. Ushbu altar-o'choq tepalikning g'arbiy qismida, yodgorlikning 31-xonasida joylashgan. Uning bort devorlarini juda katta qismi saqlanmagan. Lekin, saqlangan qismlaridan altar-o'choqni ovalsimon degan xulosaga kelish mumkin. Uning kuldonining diametri 50 sm, chuqurligi 6 smni tashkil qiladi.

4-tur toshlar bilan o'ralgan altarlar. Ushbu guruhga yodgorlikda uchratilgan 3 dona altarni kiritishimiz mumkin. Bularidan birinchisi №21-altar-o'choq bo'lib, u yodgorlikning shimoliy sektorida, yodgorlikning 3 xonasida uchratildi. U aylana shaklda bo'lib, o'lchamlari: 1x1,5 m ni tashkil qiladi. Ushbu altarning qolgan altarlardan farqli jihati shundaki, uning markaziy qismi oq kulga to'la va markaziy kuldonning atrof tomonlariga aylana tarzda mayda toshlar terib chiqilgan. Kuldoni 50x45 sm tashkil qiladi.

Maxsus toshlar bilan o'ralgan yana bir altar yodgorlikning 9-xonasida joylashgan. Ushbu altar-o'choqni ravishda to'liq ochilmagan bo'lib, uning sharqiy qismi tuproq ostida qoldirilgan. O'choqning to'liq o'lchamlarini olish imkoni bo'lmadi. Uning faqatgina bort devori qalinligi aniq bo'lib, u 15 smni tashkil qiladi. Bort devorlari olovda kuyib qizargan. O'choqning shimoli-g'arbiy tomonida bir uyum toshlar uchratildi. №9 daha altarxonasining antik davr maydonidan atrofi bir qator toshlar bilan o'ralgan to'g'rito'rtburchak shaklli altar o'choq (№42) ochildi. Uning sharqiy tomoni yarim oy shaklidagi 3 qator toshlar bilan ikkinchi marta o'rab olingan.

Yuqorida keltirilgan kompleks altar-o'choqlar nafaqat Namangan viloyatida balki, Farg'ona vodiysining biror yodgorligida kuzatilmagan. Ushbu altar-o'choqlar nima maqsadda qurilgani va qanday vazifa bajargani bilish maqsadida qiyosiy tahlil qilib ko'rishga harakat qilindi. Shu asnoda altarlar to'g'risida ma'lumotlar jamlandi. Otashparastlik bilan bog'liq altar-o'choqlarning eng qadimiylari O'rta Osiyoning janubiy hududlarida, bronza davri qatlamlarida uchratilgan. Jumladan, Jarqo'ton ibodatxonasi mexroblarini o'rgangan T.Shirinov fikriga ko'ra, mexroblar qadimda me'moriy qurilma bo'lmagan, balki qurbonlik keltirish uchun maxsus joy bo'lgan, bu borada bahslashish qiyin [3;69-79-b]. Mehroblar, diniy markazlar, ibodatxonalar va topinch xonalari me'moriy unsurlarining markaziy qurilmasi hisoblanib, samoviy va sakral o'zlikka ega bo'lgan qurilmadir. Insonlar e'tiqod ma'rosimlarida turli xil mehrob shakllaridan foydalangan bo'lib, vazifasiga ko'ra bir qancha turlarga ajratish mumkin. Birinchi turdagi mehroblar turg'un holatda asosan to'g'ri burchakli kvadrat, aylana yoki yarim aylana shaklda xona markazida hamda devorga

biriktirilgan holda qurilgan bo'ladi. Ikkinchi turdagi mehroblar ko'chma harakterga ega bo'lib, vazasimon tutatqidonlar ,chiroqlar tova kabi idishlar hisoblanadi. Uchinchi turdagisi esa, ochiq osmon ostida yirik o'tin bo'laklaridan tashkil qilingan olov mehroblari (mangu olov) hisoblanadi. Arxeolog R.X. Sulaymonovning ta'kidlashicha [4;266-b] sosoniylar Eronida davlat, shahar, qabila yoki oilaviy mehroblar urfda bo'lgan. Uning fikricha ilk o'rta asrlar davri Markaziy Osiyo ibodatxonalarida asosan ikki xildagi mehroblar kuzatilib, ular to'g'ri to'rtburchak va taqasimon shaklda bo'lgan. Mehrob qurilmalari antik va ilk o'rta asrlarda janubiy va shimoliy mintaqalarda o'ziga xos taraqqiyot yo'liga ega. Markaziy Osiyoning janubiy mintaqalari tarixiy-madaniy o'lkalarida qayd qilingan mehroblar eneolit davridan boshlab aylana va kvadrat shaklda qurilib foydalanib kelingan. Ilk temir davrida Tillatepa va Kuchuktepa yodgorligida xochsimon mehrob kuzatilgan bo'lib, unda xauma va barsom qurbonligi keltirilgan [5;110-b]. Ahamoniylar davri Qal'aliqir ibodatxonasida zinasimon tosh altarlari aniqlangan. Baqtriya va So'g'd kushon davri yodgorliklari mehroblarida kvadrat shakldagi podyum hosil qilingan. Bu mehrob podyumlar Surxko'tal, Oks ibodatxonasi Dilbarjin 3 va Yerqo'rg'on yodgorliklarida aniqlangan[4;267-b]. Mualliflar bu shakldagi mehroblarni ellin madaniyati ta'siri ostida qurilganligini qayd etishgan. Zina shaklidagi asosi tumbasimon mehroblar Eron hududida Parfiya hukmronligi davrida keng tarqalgan, bu turdagi mehroblar Markaziy Osiyo hududiga tarqalmagan. So'nggi antik va ilk o'rta asrlar davrida Markaziy Osiyoga kirib kelgan ko'chmanchi madaniyat ta'sirida hududda juda ko'plab e'tiqod shakllari ham hosil bo'ladi. Shu o'rinda So'g'd va Choch hududlarida taqasimon mehroblar keng tarqaladi. M.I.Filanovich ta'kidlashicha gardishi valiksimon shaklda yasalgan mehroblar so'nggi Rim davri tosh mehroblarni eslatib yuboradi. Taqasimon mehroblarning eng qadimgilari Afrosiyob 2-3 majmuasida aniqlangan bo'lib, sopol plitalardan devorga yopishtirib qurilgan [6;183-198-b]. Yerqo'rg'onning beshinchi qurilish davri qatlamlarida yesa kvadrat to'g'ri to'rtburchak shakldagi mehrob aniqlangan bo'lib, davriy jihatdan Eftaliylarning tanazzuli va Markaziy Osiyoda Sosoniy Zardushtiyligi tarqalishi vaqtiga to'g'ri keladi. To'g'ri to'rtburchak shakldagi mehroblar mintaqada keng tarqalgan bo'lib, asosan oilaviy topinch xonalarda foydalanilgan. Ovalsimon mehroblar Xorazmdagi Jonbosqal'a ibodatxonasida va Samarqand So'g'didagi Qo'rg'on tepa ibodatxonalarida aniqlangan. Mehroblarning timsoli sifatida Markaziy Osiyoda olov tasvirlangan bo'lib, tasvirlar Atar, Asha va hishta singari Zardusht ilohlari va veda dinidagi agniy ilohasi bilan taqqoslangan bo'lsada, amalda bu ilohalarni aks ettirishi borasida mutloq asos yo'q. Markaziy Osiyoda madaniyatlar to'qnashuvi natijasida dinlarning qorishuvi kuzatilgan bo'lib, mehroblarning amaldagi vazifalari ham turlicha bo'lgan[4;268-b]. Mehroblarning ibodatxonalar memorchiligida o'rni alohida ko'rsatilgan. Odatda ular zallar va ma'rosimlar o'tkaziladigan xonalarda qurilgan. Ushbu ma'rosimlar mangu olov, dare-mehr yoki ajdodlar ruhi xotirasi ma'rosimlari o'tkazilgan. Bunday ma'rosimlarda dastlab olov yoqilib, o'ziga xos tozalash va poklash amallari bajarilgan. Ushbu ibodatxonalarining asosiy xususiyatlari mehroblar qurilgan xonalarga ega bo'lishidir. Farg'ona vodiysida bu borada o'ziga xos an'analar mavjud, ya'ni ushbu an'analarda mahalliy etiqod unsurlari, budda va so'g'd aholisi etiqodi qorishuvi kuzatiladi. Shunday ibodatxonalardan biri eramizdan avvalgi III-II asrlarga oid Sultonobod manzilgohida o'ziga xos xoch shaklidagi mehrob aniqlangan. Yana bir shunga o'xshash, milodiy VII-VIII asrlarga oid, markazida to'g'ri to'rtburchak shaklida ibodatxona Zavraktepada aniqlangan. Ushbu ibodatxonaning markazida to'g'ri to'rtburchak xonada muqaddas kul saqlanadigan o'rasi uchratilgan va bu xonaga kirish uchun atrofida aylana koridor hosil qilingan [7;40-44-b]. Yuqoridagilar qatoriga milodiy VII-VIII asrlarga oid Sho'rtepa ibodatxonasini ham kiritish mumkin [8;126-135-b]. Brikinaning ta'kidlashicha, Farg'ona hududida qadimgi va ilk o'rta asrlarda ajdodlar ruhi etiqodi mavjud bo'lib, kichik-kichik ibodatxonalar, o'ziga xos but-sanamlar bu etiqodlarni o'zida aks ettiruvchi, isbotlovchi arxeologik moddiy manbalar sirasiga kiradi [9;5-7-b]. R.X. Sulaymonovning ma'lumotlariga ko'ra mahalla yoki dahalar uchun qurilgan muqaddas joylar me'morchiligi ikki asosiy hududga bo'linadi. Birinchisi nisbatan qadimgiroq bo'lib, asosan janubiy hududlar Baqtriya va So'g'd. ikkinchisi esa nisbatan kechkiroq shimoliy hududlar Choch va Ustrushona hududlariga bo'ladi. Birinchi guruh dahalar uchun qurilgan muqaddas joy bilan bog'liq. Bularga misol qilib, Dalvarzintepa 5-6 yodgorligida aniqlangan yirik zamindorning mahobatli uy ibodatxonasini aytib o'tish mumkin [10;33-47-b]. Ushbu binoda bitta xonada devorga biriktirilgan

xolda tokcha shaklida 2 ta o'choq qurilgan bo'lib, ular mehrob vazifasini o'tagan. So'g'd hududida shu kabi topinch uylari III-IV asrlardan boshlab qurila boshlagan. Bu davrda So'g'd hududida aholi soni soni ko'payib, urbanizatsiya jarayonlari yuqori cho'qqiga chiqadi va qishloq makonlari mudofalangan qo'rg'on shakliga kira boshlaydi. Yerqo'rg'onning kulollar mahallasida nisbatan yirikroq uy xo'jaliklari o'zining topinch xonalariga ega bo'lgan. Ushbu xonalarda terrakota haykalchalar (but-sanamlar) aniqlangan. Samarqandning III-IV asrlarga oid yashash uylaridan birida xuddi shunday topinch uylari aniqlanib, ularda devorga biriktirilgan mehroblar aniqlangan [6;183-198-b]. Ushbu mehrob to'g'ri to'rtburchak podyum shaklida devorga biriktirib qurilgan. Uning markazida kvadrat shaklida chuqurcha hosil qilingan bo'lib, ikki chekasiga taqasimon sopol plita o'rnatilgan. Mehrobda kul va ko'mir qoldiqlari bo'lgan. So'g'dning ilk o'rta asrlar diniy me'morchiligida jamoaviy ibodatxonalar alohida o'rin tutib ularga misol tariqasida Panjikent, Jartepa, Varaxsha, Afrosiyob kabi ibodatxonalarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin. Ikkinchi yo'nalishga Ustrushona va Choch hududi diniy me'morchiligida ikki xonali ibodatxonalar va taqasimon mehroblarning bo'lishi xarakterli xususiyat hisoblanadi. Bularga Choch hududidagi Mingo'rik majmuasi, Yunosobod Oqtepesi [11;233-b], Qanqa arkini[12;75-90-b] va Ustrushonadagi Qal'ai-qahqaha yodgorligida uchratilgan to'g'ri to'rtburchak shaklidagi mehroblarni misol bo'la oladi [13;198-b]. Brikinani ta'kidlashicha qadimda Farg'onada ko'p xudolik e'tiqodi mavjud bo'lib, dunyo dinlaridan birortasi keng tarqalmagan. Etnografik ma'lumotlarga ko'ra Farg'onada ko'plab e'tiqodlar mavjud bo'lgan. Jumladan: Fetishizm, Suvga sig'inish, tog' qoyalariga topinish, daraxtlarga va g'ayrioddiy qudratga ega bo'lgan tumorlarga ishonishni misol qilib keltirish mumkin [14;96-115-b]. O'rta asrlar muallifi Al-Shahristoniy bergan ma'lumotlarga ko'ra, Koson shahrida quyosh ibodatxonasi bo'lgan. Uni Al-Mutasim vayron qilgan. Al-shahristoniy ibodatxonaning nomlanishini Eronning afsonaviy humdori Kavus nomi bilan bog'lagan. Quyosh topinchi o'z o'rnida olov topinchi bilan bog'liq bo'lib, qadimgi davrlardan buyon Markaziy Osiyo aholisi e'tiqodida mustahkam o'rin olgan. Xonadonda o'choq joyi muqaddas hisoblangan. o'choq oldida ajdodlar ruxiga bag'ishlab ma'rosimlar o'tkazilgan ya'ni chiroq yoqilgan. Ajdodlar ruhiga bag'ishlab turli xil taomlar qurbonlik qilingan. Ibodatxonalarda esa, to'g'ri to'rtburchakli keng xonalar va to'g'ri to'rtburchakli o'choqlar o'rnatilgan. Shunday ibodatxonalar Kosonda VI-VIII asrlar aniqlangan bo'lib, A.N. Bernshtam ta'kidlashicha ibodatxona markazida kata oval o'choq-mehrob joylashgan. Ushbu ibodatxonani olov uyi deya baholab Xorazmdagi Jonbosqal'a ibodatxonasi bilan taqqoslagan[15;239-b]. Shimoli-sharqiy Farg'ona hududida joylashgan eramizning V asriga oid G'ayrattepa yodgorligida xuddi shunday to'g'ri to'rtburchak o'choq-mehrob bo'lib, uning atrofida 8 ta kichik o'choqlar aniqlangan. V.I. Kozenkova ta'rificha bu bino aholi e'tiqod ma'rosimlarida foydalanilgan bo'lib, undagi kul qoldiqlari ohista ko'milib, uning ustidan somonli loy bilan suvalib chiqilgan[16;226-236]. Janubiy Farg'onada milodiy IV-V asrlarga oid Maydatepa yodgorligida mahobatli bino qoldiqlari aniqlangan bo'lib, uning janubiy burchagidagi zalda to'g'ri to'rtburchak shakldagi o'choq aniqlangan. O'choqning janub ta'rafida to'g'ri to'rtburchak shaklidagi ko'tarma qilinib, ichi kul bilan to'ldirilgan va kulni usti somonli loy bilan suvalgan [17;115-b].

Xulosa qilib aytganda, Uchtepa-2 yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasi Farg'ona vodiysining diniy tarixiga yangi nuqtai nazar taqdim etadi. Yodgorlikda topilgan 50 dan ortiq o'choqlar va 20 ta tosh qurilmalar, Markaziy Osiyo mintaqasida otashparastlikning qadimiy an'analarini saqlab qolganligini ko'rsatadi. Bu topilmalar, Farg'ona vodiysining antik va ilk o'rta asrlardagi diniy hayotining murakkabligi va boy madaniy merosi haqida guvohlik beradi. Ular shuningdek, ushbu hududning diniy an'analari va madaniyatining o'zaro ta'sirlashuv jarayonlarida muhim rol o'ynaganligini isbotlaydi. Bu tadqiqot, Markaziy Osiyo tarixi va arxeologiyasini o'rganishda muhim qadam bo'lib, kelajakda ushbu yodgorlik va uning atrofidagi hududlarni yanada chuqurroq tadqiq etish uchun yangi yo'nalishlar ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Istaxriy. «Kitab al-Masalik val-Mamalik» / Yo'llar va o'lkalor kitobi. Xuroson va Movarounnahr. Tadqiqot, arab tilidan tarjima, izoh va ko'rsatkichlar muallifi R.T.Xudayberganov. Mas'ul muharrir t.f.d., prof., akademik D.Yu.Yusupova. – Toshkent.: Fan, 2019. – B. 181-182.

2. Исамиддинов М.Х. Материалы к своду археологических памятников Наманганской области / Архив Института археологии АН РУз. Фонд 8. Опись 1. Дело 91. – Самарканд, 1982. – С. 21-22.

3. Ширинов Т. Алтари огня из храма Джаркутана – памятника эпохи развитой бронзы юга Узбекистана // ИМКУ. Вып. 23. –Т. 1990. –С. 69-79
4. Сулеманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент. 2000. с. 266.
5. Аскарлов.А.А, Албаум Л.И Поселение Кучуктепа. Ташкент 1979.с-110
6. Кабанов С.К. Изучение стратиграфии городище Афрасияб // СА. 1969. №1. С. 183-198
7. Абулгазиева Б. Раннесредневековое поселение Заурактепе в Фергане // ОНУ. 1986. №2. с - 40-44.
8. Абулгазиева. Шортепе // ИМКУ. 1993. №18. с - .126-135.
9. Брыкина Г.А. Культы и культовые места в Фергане // Тез. конф. 90 летие Б.А. Латынина. Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа) Л. 1990. С 5-7.
10. Беляева Т. В. Жилой дом богатого горожанина // Дальверзинтепа-кушанский город на юге Узбекистана. /Под. ред. Г.А. Пуганченковой. Ташкент. Фан. 1978. С. 33-47
11. Филанович М.И. Ташкент: зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент. Фан. 1983.с.233
12. Буряков Ю.Ф., Богомолов Г.И. К планировке и архитектуре раннесредневекового Хараджкета // Градостроительство и архитектура. Культура средневекового Востока. Развитие связи и взаимодействия (с древнейших времен до наших дней) /Под. ред. Г.А. Пуганченковой. Ташкент. Фан. 1989. С. 75-90
13. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. Материальная культура Уструшаны. Душанбе. 1966. -198 с.
14. Брыкина Г.А. Культы и культовые места в Фергане // Материалы конференции 60 летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Приаралье в древности и средневековье. Москва. 1998. С 96-115.
15. Бернштам А.Н. Историко-географическое очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. МИА. 1952. №26. С 239.
16. Козенкова В. И. Городище Гайрат-тепе // СА. 1964. №3. С. 226-236
17. Брыкина.Г.А. Городище Майда-тепе // КСИА. 1973. вып. 136. С. 115

UO`T 502.10:159.955.000.93

MILLIY-MA'NAVIY QADRIYATLAR VA MUQADDAS ZIYORATGOHLAR
S.N.To'laganova, o'qituvchi, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, Toshkent

Annotatsiya. *Maqolada O'zbekistonda mavjud ziyoratgohlardan Zangiota, Nurota va Karmana – Turon zaminining qadimiy shahri, xushhavoli, xushmanzarali, obod joyi haqida ma'lumot berildi. Bugungi kunda jahonga yuz tutayotgan va dunyo tan olayotgan O'zbekistonning tarixiy obidalari, muqaddas qadamjolari asrlar osha zamonlar silsilasini, tarixiy madaniyatini avaylab asrab kelmoqda.*

Kalit so'zlar: *qadriyatlar, ziyoratgohlar, me'moriy yodgorlik, maqbara, o'yma naqshlar, ma'naviy meros, komillik xislatlari, buyuk xizmatlar.*

Аннотация. *В статье предоставлены сведения о из мест паломничестве Зангиоте, Нурате и Кармане – древнем городе Туранской земли, приятном, живописном и процветающем месте среди святынь Узбекистана. Сегодня исторические памятники и святыне места обращенного к миру и признанного миром Узбекистана бережно сохраняют череду эпох и исторической культуры.*

Ключевые слова: *ценности, святыни, памятник архитектуры, мавзолей, резьба, духовное наследие, качества совершенства, великие услуги.*

Abstract. *The article provides information about the pilgrimage places of Zangiota, Nurata and Karman - the ancient city of the Turanian land, a pleasant, picturesque and prosperous place among the shrines of Uzbekistan. Today, historical monuments and holy places of Uzbekistan, facing the world and recognized by the world, carefully preserve a series of eras and historical culture.*

Keywords: *values, shrines, architectural monument, mausoleum, carving, spiritual heritage, qualities of perfection, great services.*

XXI asrdagi dunyo miqyosidagi katta tarixiy o'zgarishlar jahon siyosiy xaritasini o'zgartirib yuborish bilan birga ko'plab xalqlarga o'zlari uchun qimmatli bo'lgan qadriyatlarini tiklash va imkoniyatlarini yaratib berdi. O'zbekiston ko'plab ziyoratgohlar va qadamjolarga boy bo'lgan mamlakatdir. Muqaddas vatanimizning barcha viloyatlarida qutlug' go'shalar, tarixiy va diniy qadamjolar mavjuddir.

Bugungi kunda O'zbekiston hududida mavjud bo'lgan ko'plab ziyoratgohlar qayta tiklanib o'zining asl holatiga qaytmoqda.

Toshkent shahri va Toshkent viloyatida ham bir qator ziyoratgohlar mavjuddir. Tashkent shahrining Sebzor dahasidagi Hazrati Imom majmuasi haqli ravishda shahardagi bosh yodgorlik majmualaridan hisoblanadi. Ushbu ziyoratgohning nomi Toshkentda tug'ilgan musulmon olamining dastlabki imomlaridan bo'lgan Abu Bakr Muhammad Qaffol Shoshiy nomidan olingan bo'lib, u diniy bilimlar bilimdoni hisoblangan. Islom olamida mashhur bo'lgan bu inson hijriy 366 yilda vafot etgan hamda shahar devoridan tashqarida Kaykovus kanali bo'yidagi obod hududga dafn etilgan, keyinchalik uning qabri atrofida qabriston yuzaga kelgan [1, 108-b.].

Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, uning qabri ustiga qurilgan maqbara XIII asrda ham mavjud bo'lgan, lekin keyinchalik u vayron bo'lgan. XVI asrda uning poydevori ustiga yangi maqbara qurilgan. Maqbara eshigidagi yozuvda me'mor G'ulom Husayn hamda xattot kotib Qudratning ismi, shuningdek, qurilish sanasi hijriy 948-1541 yillar ko'rsatilgan. Maqbara hamda unga yondosh bo'lgan hududlar asosiy ziyoratgoh bo'lgan va bu erda keyinchalik paydo bo'lgan majmua nomi shundan olingan. Mutaxassislarning fikricha, bu ziyoratgoh so'fiylar markaziga xos maqbaraning nodir turlaridan biriga mansub bo'lib, u ulkan tarixiy ahamiyatga ega [1, 110-b.].

Maqbara ichida sag'ana mavjud bo'lib, u Abu Bakr Muhammad Qaffol Shoshiy qabri ustiga o'rnatilgan bo'lishi mumkin degan taxminlar mavjud. Maqbara ichida yana to'rtta sag'ana bor. Tashqarida, bosh peshtoqning ikki tomonida sag'ana mavjud. Kiraverishda ikki tabaqali naqshinkor eshik o'rnatilgan. Eshikning yuqori qismida o'qib bo'lmas darajaga kelib qolgan yozuv mavjud [1, 110-b.].

O'zbekistonda ko'zga ko'ringan ziyoratgohlardan biri Zangiota majmuasidir. Ushbu ziyoratgoh 800 yil avval yashab o'tgan, YAssaviy tariqatining yirik namoyonlaridan biri – Zangi ota Oyxo'ja ibn Toxirxo'ja nomi bilan bog'liqdir. Zangi ota o'z ilmi, mehnati, odamiyligi, hikmatlilik va rostgo'ylik fazilatlarini bilan dong taratgan bo'lib, o'z davrining rivojiga ulkan hissa qo'shgan ulug' insonlardan biridir [2, 7-b.].

Zangiota majmuasi va ziyoratgohi Toshkent viloyati Zangiota qishlog'idagi me'moriy yodgorlik bo'lib, u XV asrlarda Amir Temur tashabbusi bilan qurila boshlandi va bu maqbara keyinchalik Mirzo Ulug'bek tomonidan nihoyasiga etkazildi. Zangiota ziyoratgohida Zangi ota va Anbar bibi maqbaralari joylashgan. Ushbu ziyoratgoh maqbara, darvozaxina, madrasa, masjid, xonovoh – shiypon, minora va hovuzdan iborat. Anbar bibi maqbarasi, hovuz, shiypon va darvozaxona alohida-alohida qilib qurilgan. Zangiota maqbarasi esa madrasa va masjid bilan yonma-yon tushgan bo'lib, hovliga darvozalar orqali o'tiladi.

Zangi ota maqbarasi dastlab to'rt xonali bezaksiz bo'lgan, oq marmardan qilingan qabrtoshlariga o'yma naqshlar va arabiy xatlar bitilgan. Keyinchalik maqbara oldiga peshtoq qurilib koshinkori bezak berilgan. Maqbara Amir Temur tomonidan qurilganligi va Ulug'bek davrida bezak ishlari bajarilganligi aniqlangan. XVI-XVII asrlarda peshtoq va gumbazlari ta'mirlangan. Maqbara yoniga bir qavatli madrasa va namozgoh masjidi qurilgan. Madrasa bir qavatli qator hujra, 2 darvozaxona va 3 yirikroq xonadan iborat. Qo'qonlik usta xoji Muhammad bezagan. Majmua atrofi obodonlashtirilib, tarixiy yodgorlik sifatida davlat muhofazasiga olingan.

Yana bitta majmua Nurota to'g'risida ham fikrlarimizni bildirsak. Qadimiy Nur Turon zaminining tarixiy shaharlariga kiradi. SHarqi G'arbni bog'lagan "Buyuk ipak yo'li"ning muhim manzili hisoblanadi. Uning go'zal chashmasi, qadimiy suv inshooti – er osti korizlari, Nur qal'asi, Katta gumbazi va "CHil ustun" bo'lmish CHashmadan zavq-shavq olishadi.

Shahar o'tmishi tarixiy kitoblarda, solnomalarda ko'p bayon qilingan. O'ninchi asrning nodir asari "Buxoro tarixi"da alohida zikr etiladi. Muallifi – muarrix, bobokalon Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshohiy shunday ta'rif keltiradi: "Nur katta joy. Unda masjidi jome' bor: u ko'pgina rabotlarga ega. Buxoro va boshqa joylarning odamlari har yili ziyorat uchun u erga boradilar. Buxoro aholisi bu ishda ko'p mubolag'a qiladilar: "Nur ziyoratiga borgan kishi haj qilgan (kishining) fazilatiga ega bo'ladi; u ziyoratdan qaytib kelganida tabarruk joydan kelganligi sababli shaharni xavozaband qilib bezatadilar. Bu Nurni boshqa viloyatlarda Nuri Buxoro, deb ataydilar".

Nur – yorug'lik, rushnulik, shu'la;

Nuroto – a) nur, yorug'lik vujudga keldi; b) nur, yorug'lik inom qildi yoki bag'sh etdi;

Nurota – shu tog' nomi asosida ataladi;

Nurota – bu erda “ota” ilohiy ma'noda, muqaddas ziyoratgoh;

“Nur” va “Nurota” – atamasi uzoq yillardan buyon aytilib kelingan. “Nurata” esa XX asrdan boshlab tilga olina boshladi.

CHashma va shahar nomlanishi haqida xalq afsona, rivoyatlari ko'pdir. Ijodkor xalq nazarida mo'jiza joy – CHashma ulug'langan.

Savdogarlarning karvoni shu tomondan o'tar ekan, kunlardan birida bir chol karvondan adashib, qolib ketibdi. CHo'lining jazirama issig'iga dosh berolmay, suv izlab, sahroda ancha sarson bo'lib, kezib yuribdi. Oxiri bir baland qirga etib kelibdi. CHol qirning tepasiga chiqib qarasa, bir yashil o'simlikni ko'ribdi. CHol avvaliga shunday jaziramada o'tning ko'm-ko'k yashnab truganiga ajablanibdi. Qirdan tushib, o'tga yaqinlashgani sari namlikni seza boshlabdi. Keyin o't atrofini qo'li bilan ozgina kovlab ko'rgan ekan, loy chiqibdi. CHol charchashni ham sezmay kovlayveribdi. Birdan chuqurdan jimirlab suv otilib chiqa boshlabdi. SHunday keyin chol shu erni makon qilibdi. Asta-sekin chol ekkan daraxtlar o'sib, atrof ko'kalamzorga aylanibdi. SHu joydan o'tuvchi savdogarlar karvoni cholning bulog'i oldida to'xtab, bir-ikki kun dam olib ketisharkan. CHolning oti Nur bo'lgan ekan. Jazirama sahro bag'ridagi ajoyib manzilni yaratgani uchun odamlar uni hurmat qilib, Nurota deb atashar ekan. SHu-shu suv chiqqan joyga “Nurota bulog'i” deb nom berishibdi. Asta-sekin bu eyga odamlar kelib joylasha boshlashibdi. Bu erga keyinchalik buloq nomi bilan Nurota deb nom beribdilar.

Rivoyat. Qadim zamonda bu erdan karvonlar o'tib turgan. CHo'l tomondan kelayotgan karvon to'xtab, tunni tog' bag'rida o'tkazibdi. Ular tong azonda uyg'onishsa, so'jiza ro'y beribdi: ro'paralarida qandaydir shu'la ravshanlanib, bug' taratarmish. Kecha bu erda bunday holni ko'rishmagan odamlarni qo'rquv va havotir bosibdi. Borib qarasarlar shundoq tog' etagida chuqurlikda katta buloq suvlari yiltillar, hovuridan bug' ko'tarilar ekan. Buloq shunday tiniq ekanki, yo'lovchilar shuncha dunyo kezib, umrlarida bunday toza va mazali shirin suvni ko'rmagan ekanlar. Xudo bizga Nur ato qildi, - deb odamlar xursand bo'lishibdi.

Qadim-qadimdan Sharqu G'arbgga mashhur Buxoro va Samarqand shaharlari oralig'idagi maskanlarda qad rostlagan obidalar asrlar osha o'zining beqiyos go'zalligi bilan kishilarni maftun etib keladi. Qosim Shayx nomlari bilan ataluvchi majmui ham nodir me'moriy yodgorliklar sirasidan munosib o'rin tutadi.

Ko'hna, ammo muhtasham bino Karmina shahrining janubiy tomonida o'rgashgan. Karmana – Turon zaminining qadimiy shahri, xushhavoli, xushmanzarali, obod joy. Karmana ko'plab shayxlar, ulamoyu fuzalo yashab, ijod qilib o'tgan tarixiy masknadir. Ulardan Mir Sayyid Bahrom, Mavlono Orif Deggaroniy, SHayx Emin Karminagiy, Mavlono Homiddin Karminagiy, Mavlono Nuriddin Karminagiy, Mavlono Sayyid Ahmad Kaminagiy, Mavlono Sayfiddin Karminagiy, Xo'ja Sulaymon Karminagiy, Mullo Muborak Karminagiy, Mavlono Hasan Karminagiy, SHayx Nuriddin Rahmon hamda Qosim Shayx Azizonlar o'zlarining komilligi bilan ajralib turganlar [3, 58-59, 78-b.].

Mashhur sufiy, qutb ul-avliyo Qosim Shayx hazratlari taxminan XVI asr boshlarida Karmananing Marjonxotin qishlog'ida tavallud topganlar. Buxoro va Samarqand madrasalarida tahsil olganlar. Ul zotning ustozlari Qo'hi Nuri Mavlaviy va Shayx Xudoydoddin [4, 113-b.]. Qosim Shayx tasavvufning jahrif sulukiga mansub bo'lib, sarxalqasi hazrat Xoja Ahmad Yassaviy bo'lgan ma'naviy-ruhoniylar silsilasida o'n uchinchi halqa hisoblanadi. Qosim Shayx hazratlari Oллоhdan qo'rquvchi, faqih, sohibi karomat va duolari mustajob bo'ladigan zot bo'lganlar. 1551 yilda Turkiston va Toshkent hokimi Navro'z Ahmadxon katta qo'shin bilan Miyonqol va Ofarinkentni bosib olish uchun kelayotganini eshitgan Miyonqol va Ofarinkent hokimlari har tomonlama qochib ketgan edilar. Hatto, Abdullaxonning otasi Iskandarxon ham Andxud va SHibirg'on tomonga qochgan edi. Biroq, 17 yoshli Abdullaxon Qosim Shayx hazratlarining yordamida Karmina qal'asini himoya qiladi. Navro'z Ahmadxon Karminani 12 sutka qamal qiladi, biroq Karmina qal'asini ololmaydi. Qal'a ichida Qosim SHayxning ham borligini eshitgan Navro'z Ahmadxon u kishiga bo'lgan chuqur ehtiromi sababli bo'lsa kerak, Abdullaxon bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi va o'z yurtiga qaytib

ketadi. Abdullaxonning ijtimoiy-siyosiy faoliyati boshlanishida Qism SHayxning xizmatlari katta bo'lgan [5, 94-97-bb.].

Qosim Shayxning komillik xislatlari va bu xizmatlarini hurmat qilgan Buxoro hukmdori Abdullaxon II bu kishini piri murshid atab, ularga Azizon deb nom bergan. Azizon “azizlardan”, “ulug'lardan” yoki “aziz ustozlardan” degan ma'noni bildiradi. Abdullaxon biron xayrli tadbirli boshlamoqchi bo'lsa, avval Qosim Shayx hazratlarining maslahatlari va duolarini olib, keyin ishga kirishgan [7,8,9].

Hazrati Qosim Shayx Azizon XV asrning oxirlarida Karmanaga yaqin bo'lgan Marjonxotin qishlog'ida tavallud topgan. Hijriy 986 yilda taxminan 80 yoshlarida vabo kasalligi oqibatida Karmanada vafot etgan va o'zining vasiyatiga asosan Karmanada o'zi qurdirgan gumbaz ostiga dafn qilinadi [9, 51-44-66.].

1579 yilda Abdullaxon II Samarqanddan qayta turib, piri Qosim Shayx hazratlarining qabrini ziyorat qiladi va bu joyni yanada obodonlashtirish maqsadida ziyoratxona, mehmonxona, hujralar va boshqa qo'shimcha qurilishlarni qurishga buyruq beradi [5, 320-321-bb.]. Shu tariqa Qosim Shayx Azizonning qabr atroflari obodonlashtiriladi, qabri ustiga sag'ana qilinadi. Sag'ananing balandligi 2-2,5 metr atrofida bo'lib, sathi 9x10 metrni tashkil etadi. Ziyoratchilar uchun xonaqohning sharq tomonida, xonaqohga yopishtirib, 8x15 m o'lchamdagi oldi ayvonli uchta xona qurilgan. SHundan so'ng bu er g'oyat obod bo'lgan. Qabr atroflari sayqallangan marmar toshlar bilan o'ralib, ziyoratgohga aylantirilgan. Maqbara Buyuk ipak yo'li yaqinida qurilgani uchun turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar, din arboblari, qalandarlar, musofirlar Qosim Shayx hazratlarining muborak marqadlarini ziyorat qiladilar. 1979-1984 yillar Karmana tarixida sezilarli davr bo'ldi. Bu yillarda Karmanada asl elparvar, fidoiy inson Xayriddin Zayniyev boshchiligida katta ishlar amalga oshirildi. Bu zukko va donishmand odam 60 yil davomida ta'qib qilib kelingan dini islomga yo'l ochilayotganini tez payqadi va bu muhim masalaga e'tibor qaratdi. U ishni, avvalo, bozordan boshladi. Uning tashabbusi va sa'y-harakati bilan bozor atrofi chiroyli qilib o'raldi, o'rtasiga usti yopiq 3 ta katta ayvon qurildi, odamlar dam olishi uchun favvora o'rnatildi. Bozorga olib kiradigan uchta darvoza – asosiy darvoza, janubiy darvoza va Samarqand darvoza qurildi. Bozorning asosiy darvozasi naqshinkor qilib bezatildi. Har bir xo'jalik uchun bittadan do'kon qurildi. Bozorning Samarqand darvozasi yonida esa mehmonxona qurildi. Bu yerda uzoqdan kelgan mehmonlar dam olib, savdo-sotiqlarini qila boshladilar. Qosim Shayx xonaqosi obod bo'lib, fayziyob ziyoratgohga aylana boshladi.

Xulosa. Jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shib kelgan Markaziy Osiyo mintaqasida islom madaniyatiga, tasavvuf ta'limotiga katta hissa qo'shib kelgan buyuk allomalar yashab o'tganlar. Ular tomonidan koldirilgan katta ma'naviy meros o'z davrida bo'lgani singari bugungi kunda ham katta tarixiy ahamiyatga egadir. Islom dini, diniy qadriyatlar, islom diniy taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan ko'plab aziz avliyolar o'z faoliyatlari, o'zlarining ma'naviy meroslarida inson uchun zarur bo'lgan fazilatlarini ulug'lab kelganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Toshkent islom madaniyati gavhari. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.
2. Zangiota tumani mustaqillik yillarida. – Toshkent: O'zbekiston, 2000.
3. Abu Tohirxoja. “Samariya”. – Toshkent, Kamalak., 1991.
4. Rajabov Q. Qosim Shayx. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 11-tom. - Toshkent, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat nashriyoti. 2005.
5. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. 1-kitob. - Toshkent: SHarq. 1999.
6. Hotamov A., Xalilov Sh. Yillar sadosi. - Toshkent: Adolat. 1995.
7. Masharipova G.K. Current problems in teaching "Religious Studies"// Academic Research in Educational sciences. 2022. NUU. Conference 2.- 812-816-pp.
8. Inoyatov S., To'rayev H., Saidov M. Qosim SHayx Azizon. - Toshkent: A.Qodiriy, 2000.
9. Masharipova G.K., Atadjanova III., Salaxov X. Shayx Zayniddin bobo va uning shajarasi // Ижтимоий фанларнинг долзарб муаммолари, II том, Хива, 2009.

**CHARLIZ STODDART VA KAPITAN KONOLLINING BUXOROI SHARIFDAGI
HALOKATLI TAQDIRI**

B.T. Tojiyev, doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Charliz Stoddart va kapitan Konollining Buxoro sharifdagi halokatli taqdiri haqida so'z boradi. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida xorijiy manbalardan foydalanildi.

Kalit so'zlar: Hindiston, Buxoro, Kapitan Konolli, buyuk tarix, sayohatlar.

Аннотация. В статье рассказывается о роковой судьбе Чарльза Стоддарта и капитана Коннолли в Бухарском Шарифе. Для раскрытия содержания статьи использованы зарубежные источники.

Ключевые слова: Индия, Бухара, капитан Коннолли, великая история, путешествия.

Abstract. The article talks about the fatal fate of Charles Stoddart and Captain Connolly in Bukhara Sharif. Foreign sources were used to reveal the content of the article.

Key words: India, Bukhara, Captain Connolly, great history, travels.

Hindistonning bitmas tunganmas boyliklari haqidagi afsonalar dunyoning ko'plab hukumdorlari, savdogarlari va sayyohlarini doimiy ravishda e'tiborini tortib kelgan. XVIII-XIX asrlarda Yevropaning buyuk imperiya davlatlari: Byuk Britaniya, Rossiya va Fransiya o'rtasida Hindistonni o'z ta'sir doirasiga kiritish uchun bu mamlakatlar o'rtasida raqobat paydo bo'ladi. Buyuk Britaniya 1757-yilda Bengaliyani bosib oldi va Hindistonning qolgan hududlarini ham o'zining mustamlakasiga aylantira boshladi. Rossiyada esa Imperator Pyotir I davridan boshlab Hindistonni imperiya ta'sir doirasiga kiritish uchun harakat boshlandi va Rossiya o'zining chegaralarini janubga tomon kengaytirib bordi. Bu harakat Rossiya imperatorlarning Yevropada olib borgan urushlari, Hindistonning imperiyadan juda olisda joylashganli va yo'llar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmaganligi sababli amalga oshmay qoladi. Ammo Rossiya imperiyasining bu harakatlari zoye ketmaydi va O'rta Osiyo davlatlarini o'ziga tobe qiladi. 1807-yilda Fransiya imperatori Napoleon Bonapart va Rossiya imperatori Aleksandr I o'rtasida "Tilzit" shartnomasi tuziladi. Bu shartnomaga ko'ra Byuk Britaniyaga nisbatan qit'a qamali, Hindistonga hujum qilish va dunyoni egallab uni ikkiga bo'lib olishga kelishib olishadi. Tabiiyki bu holat Hindistonda mustahkam o'rtnashib olgan Buyuk Britaniyani havotirga solmasdan qo'ymaydi. Buning oldini olish uchun Buyuk Britaniya va uning Hindistondagi mustamlaka hukumati Hindistonni himoya qilish va uning shimoliy chegarasidagi davlatlar bilan ittifoq tuzib bufer zona shakllantirish maqsadida Hindistonning shimolida joylashgan davlatlar: Panjob, Afg'oniston, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklariga o'zlarining maxsus tayyorlangan josuslarini, elchi, savdogar, sayyoh, darvish qiyofasida bu davlatlarga junata boshlaydi. Bu josuslarning vazifasi, bu davlatlarga olib boradigan yo'llarning xaritasini tuzish, bu davlatlarning harbiy salohiyatini o'rganish, hukumdorlari bilan Buyuk Britaniya o'rtasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yish, shimol tomondan kelayotgan xavfdan ogohlantirish, kerak bo'lsa bu davlatlarning harbiy qudartini oshirish uchun ingliz harbiy mutaxasislari va maslahatchilarini taklif qilishdan iborat edi. 1812-yilda Rossiya va Fransiya o'rtasida urush kelib chiqishi va Napoleonning Moskva ostonasida mag'lubiyatga uchraganiga qaramasdan, Hindistonga yangi tahdid paydo bo'ldi. Bu yengilmas Napoleonni yengan va Yevropani undan xalos etgan Rossiya imperiyasi edi. Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasida Hindiston shimolidan, Rossiya imperiyasining janubiy chegaralarigacha bo'lgan hududlarni o'z ta'sir doiralariga kiritish uchun kurash boshlandi. Bu kurash tarixga "Katta o'yin" nomi bilan kirdi. Bu o'yin ishtirokchilari Charliz Stoddart va Kapitan Konolli Buxoro davlatining hukumdori Amir Nasrullaxon tomonidan 1842-yilda Buxoro Sharifda qatl etiladi. Ingliz-afg'on urushi davom etayotgan bir paytda 1838-yilda dastlab Buxoro Sharifga Charliz Stoddart elchi bo'lib keladi. Unga "Buyuk Britaniyaning Afg'onistonga xujumidan xavotirlanmasligi, Sankt-Peterburgning xujumiga bahona bo'ladigan rus qullarini ozod qilish va Britaniya va Buxoro o'rtasida do'stlik munosabatining istiqbolini saqlab turish"[1] kabi vazifalar yuklatiladi.

Charliz Stoddartning Buxoro Sharifga kelishi, amirning xuzurida ikki marta bo'lganligi va amir bilan suhbatini va uning zindonband qilinishi haqida Mirzo Olim Maxdum Hojining "Tarixi

Turkiston” asarida shunday deyiladi. “1254 sanai hijriyda, 1838 milodiyda Buxoroi Sharifga Amir Nasrullohxon huzuriga Ingliz hukumati tarafidan elchi bo’lib, polkovnik Sutud Dorat/Stoddart kelgan edi. Mundin buyun ingliz hukumati birinchi daf’atan boshlab, Movaraunnahr hukumati ilan munosabati do’stona turmoqqa niyat va mubosharat etgan edi.

Shu asnolarda inglizlar afg’onliklar ila muxoraba qilishib, Afg’onistonga kirgan edi. Elchi bo’lib kelgan Sutud Doratning maslak va muddaosi inglizlar tarafidan biror turlik yomon niyat va yo zarar kelturmaslikka amirni ishonturub, boshqa davlatning ya’ni Rusiyaning bu mamlakatlarga qasd va tajovuzidin saqlamoq va mudofaa etmakni xohlagandin iborat edi. Muning ila barobar, agar amir xohish qilib, munosib ko’rsa, Buxoro askarini jaded va tezotar to’plar ila silohlanturmoq va askariy muallimlar bermak va Rusiyaning xufya harakat muddaosidin Buxoro hukumatini xabardor etmak edi. Amir Nasrullohxon ingliz elchisini ikki martaba huzuriga qabul qilib, yaxshi muomala ko’rsatib, ba’d ul yaxshi muomalasini tabdil qildi. Polkovnik Sutud Dorat mirzoxona va kotibxona tarbiyasidin olgan yumshoq siyosiyunlarda bo’lmay, askariy tarbiya olmush to’g’ri, jasur qattig’ va o’tkir bir odam edi. Muning uchun Buxoroning eski usuli rusumlariga ortuq darajada diqqat qilib, zehn solmagan edi. Doimo elchixonadin, Buxoro bozorlarini tomosha qilur edi. Aksar otliq yurib, Arki oliy maydonidin, ya’ni Registondin o’tar vaqtda ahli shahar odati bo’yincha otdan tushmas edi. Vaholanki, amir turadigan Arki oliy oldidin o’tarda amirga e’zoz yuzasidin otdin tushib o’tar edilar. Ingliz askari ma’muri Buxoroning bu tariqa eski odatlaridin g’oful bo’lur edi va yoki bu tartiblarga lozim darajada ahamiyat bermas edi. Har nima bo’lib amir Nasrullohxon elchiga g’azablanib, zindonga solmoqqa farmon berdi”[2].

Inglizlar Charliz Stoddartni qutqarish uchun diplomatik harakatdan boshqasiga o’tolmadi. Ular Rossiya, Turkiya, Eron, Xiva va Qo’qon hukumdorlarini Stoddartni qutqarish uchun amir Nasrullohxonga xat yozishga undadi, bu xatlar ham uni amirning zindonidan xalos eta olmadi. Mirzo Olim Maxdum Hojining “Tarixi Turkiston” asarida bayon qilinishich “Bu ishdin xabar olib, ingliz hukumati Rusiya davlatiga murojat qilib, Boshqa maslahat ila Buxoroga yuborilmish Rusiya ma’muri janob Butaquf/Butakov vositasi ila polkovnik Sutud Dorat ozod qilinib, afg’on sarhadiga yuborilmog’ini talab qildi. Bu xususda janob Butakufga Pitrograddin amr berildi. Lekin amir Nasrullohxon Rusiyaning iltimosiga ham quloq solmagan edi”[2].

Inglizlar bir kishini qutqarish uchun harbiy harakat qilishga tavakkal qila olmadi. Chunki Afg’onistonda shoh Shuju hukumatini saqlab turish uchun asosiy kuchlari Afg’onistonda qoldirishga tug’ri keldi, Shoh Shujuda hokimiyatni saqlab qola olish qobilyati yo’q edi, inglizlar bu yerni Shujuga qoldirib ketishsa, afg’onlar isyon kutarib uni hokimiyatdan chetlashtirishi mumkun edi. Bundan tashqari inglizlar Xitoy bilan birinchi afyun urushini boshlaganiga endigina ikki yil bo’lgan edi.

1839-yilda Rus imperatori Perovskiy boshchiligida Xiva xonligiga harbiy expedetsiya junatishi, Buxoro amirini ham sergaklantirdi. Amir inglizlar bilan ruslarga qarshi bitim tuzish maqsadida Ingliz hukumatining Kobuldagi vakili Maknaxten bilan yozishmalar olib bordi, bu esa Stoddortda amirning changalidan ozod bo’lish bir umid paydo bo’ldi. Ammo Perovskiy exspeditsiyasi muvafaqqiyatsizlikka uchragach uning umidi sundi.

Artur Konolly Buxoro amirligi, Xiva va Qo’qon xonliklari o’rtasidagi o’zaro urush-janjalni tugatish va ularni ruslarga qarshi birlashishga undash uchun 1840-yilning 3-sentyabrida Kobuldan Xiva xonligiga junab ketdi[1]. Kapitan Konollyning O’zbek davlatlariga kelisha va uning amir nasrullohxon tomonidan asirga olinishi haqida “Tarixi Turkiston” asarida shunday bayon qilinadi. “Xonlar bir-birlari ilan urush-talsh qilib turgan vaqtlarida ingliz hukumati do’sstlik robitasi paydo qilmoq uchun elchi bo’lib polkovnik Sutud Dorat va Xo’qand ila Xivaga moyur Qonulli/Konolli janobni yuborgan edi. Buxoroga kelgan ingliz elchisi orqasidan yana kapitan Qonulli avvalo Xivaga borib, ondin chet yo’llar ila yurib Xo’qandga kelib, Muhammadalixon ila ko’rishgan edi.

Muhammadalixon inglisdan biro z usuli harb o’rganmakni qabul qilmish edi. Lekin ko’p vaqt o’tmay, Buxoro askaru yetushub, Muhammadalixon askari Marhamda buzulib, qochgan vaqtda kapitan Qonulli Nasrullohxon da’vati ila amirning Mahramda bo’lgan o’rdagohiga bormangiz desa ham nomuslik ingliz qochmoqqa tanazzul qilmay, amir Nasrullohxonning huzuriga keldi. Amir muni ham tavqif qilib, polkovnik Sutud Doratga hamroh qilmoq uchun Buxoro zindoniga yubordi. Buxoroga qaytganida amir Nasrullohxon ingliz elchilariga dini islomni qabul qilmoqqa taklif qildi.

Inglislar javobida hukumatimiz tarafidin Movarounnahrğa ma'muriyat ila keldik dinni tark qilozga yoki din qabul qilmoqqa kelmaduk, umid qilamiz, shunga qarab muomala qilunsun debdurlar. Bu rijolariga qarshi jallodga buyurub elchilarni bosh kesmak ila muomala qilindi. Inglisning xayrixohona muomalasiga bu tariqa javob berildi"[2]. Bundan tashqari amir Nasrullaxon Angliya qirolichasidan tug'ridan-tug'ri xat kutgan va xat kelmagach amir juda g'azabga to'lgan edi. Ikkı ingliz zobitining qatl etilishi, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va AQSHda katta norozilik va shov-shuvga sabab bo'ldi. Buning natijasida ular xali tirik, Buxoroi Sharifda asirda ekanligi haqida gap-so'zlar tarqaladi. 1831-1834-yillarda O'rta Osiyo va Hindistonga missoinerlik qilish maqsadida darvish bo'lib borgan yahudiy Josef Wolf Hindistonda kapitan Konolli bilan uchrashada va undan juda ko'p yaxshiliklar ko'radi va unga nisbatan Josef Wolfda kuchli hurmat paydo bo'ladi. Ikkı baxti qaro zobitlarning taqdiri Josef Wolfni chuqur qayg'uga soladi. U Britaniya armiyasining hamma ofitserlariga quydagi mazmunda maktub yozadi. "Men Buxoroda ikki oy bo'lganman, Buxoro xalqining bunday razillikka qo'l urishiga ishonmayman, agar menga yo'l xarajatlarini to'lab bersangizlar men Buxoroga borib hammasiga aniqlik kiritishga tayyorman"[3] deb o'zini taklif qiladi. Bundan tashqari Josef Wolf 1842-yilning yozida Artur Konolly Kobulda asirda bo'lgan ukasi Jon Konollyga o'zlarining ayanchli ahvollari haqida yozgan ikkita maktubi bilan tanishgach, ularning tirikligiga ishonchi yanada ortadi[3]. U oldin ham 1831 yilda Buxoroda bo'lgan va xalq orasida yaxshi obru orttiradi. U Buxoro amaldorlari va amir Nasrullaxon bilan ham uchrashadi, amir unga siz Quddusda bo'lgan ekansiz, siz Hojisiz deb unga sovg'a-salomlar inom etgan edi. Josef Wolf inglizlar maslahati bilan Turkiya Sultoni va Shayx-ul Islomi va Fors Shohisidan ikki ingliz zobitini ozod qilishi haqidagi Buxoro amiri va Bosh Qozikaloniga yozilgan maktublar oladi. Buxoroga safari davomida yo'lda uchragan buxorolik savdogarlar, sayyohlar, darveshlar va Buxorodan Makkaga ketayotgan odamlardan ikki ingliz zobitining taqdiri haqida surishtirib bordi va ularning o'lganiga ishonch hosil qilgach, ularning qanday o'lganini tekshirishga qaror qiladi. Josef Wolf ming mashaqqat va qiyinchiliklar bilan Buxoroi Sharifga yetib keladi va u Amir Nasrullaxonga Turk Sultoni, Fors Shohi va boshqa e'tiborli kishilardan olgan maktublarni junatadi. Amir uni qabuliga chaqirtiradi. Josef Wolw amirga qayta-qayta ta'zim qildi va baland ovozda podshohga tinchlik dedi, amir yetar dedi va ularni mehmon qilishlarini buyuradi. Amir Jozef Wolfning oldiga tez-tez odam junatib unga quyidagicha savollar beradi. O'liklarni triltira olasanmi?, Qiyomat kuni qachon bo'lishini bilisanmi?, Qirolichaning eri bormi?, nega hukumdar erkak kishi emas?, Angliyada jodugarlik qilinadimi, Angliyada elchilar o'ldiriladimi?, nega inglizlar eski tangalarga qiziqadi, inglizlar Hindistonni qanday boshqaradi?,[3]. Josef Wolf amirning savollariga javob berib bo'lganidan keyin, undan qatl qilingan ingliz zobitlarining suyaklarini so'raydi va ijobiy javob oladi. Amir Josef Wolfni qo'yib yuborgisi kelmaydi, ammo o'sha kuni fors elchisi Abbasqulixon, Eron hukumdori Muhammadshohdan amir Nasrulloxonga maktub olib keladi va amir maktubni ochib ko'rgach elchiga, Josef Wolfni o'zi bilan olib ketishiga rozi bo'ladi va Buxoro elchilarini ham Cgharliz Stoddart va Artur Kanollyning o'limi yuzasidan ma'lumot berish uchun buxorolik elchilarni Angliyaga junatishga rozi bo'ladi[3].

Fikrimizcha Britaniyaliklar bu ikki zobitning o'ldirilishiga munosabat bildirmasdan iloji yo'q edi, bu Britaniya hukumatining o'z xalqi va xalqaro miqyosdagi obrusining tushishiga ham olib kelardi. Jamoatni tinchlantirish uchun Josef Wolfni Buxoroga junatish Angliya nazdida eng tug'ri yo'l edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Peter Hopkirk "The Great Game" .,- London. 1990. 191-bet.
2. Мирзо Олим Махдум хожи. "Тарихи Туркистон". – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 189 б.
3. Joseph Wolff. "Mission to Bokhara".- NEW YORK: HARPER & BROTHERS, 82 CLIFF STREET. 1845. 59-60-betlar.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Zomin tumanining qadimiy, shuningdek o'rta asrlar tarixi arxeologik va yozma manbalarda yoritilishi, Zominning qadimiy joylashgan o'rni, ahamiyati va unga doir qimmatli manbalar tahlili haqida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *Manba, rustoq, tarixiy tafakkur, qo'noq, qal'a, arxeologik materiallar, Bunjikat.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается древняя и средневековая история Зааминского района в археологических и письменных источниках, древнее расположение Замина, его значение, а также анализ ценных источников, связанных с ним.*

Ключевые слова: *Источник, деревня, историческое мышление, гость, замок, археологические материалы, Бунджикат.*

Abstract. *This article discusses the ancient and medieval history of Zomin district in archeological and written sources, the ancient location of Zomin, its importance, and the analysis of valuable sources related to it.*

Keywords: *Source, village, historical thinking, guest, castle, archaeological materials, Bunjikat.*

Yangi O'zbekistonni bunyod etish va yangicha dunyoqarashni shakllantirishda tarixchilar oldiga O'zbekiston tarixini yanada chuqurroq o'rganish, keng ko'lamda tadqiq va tahlil etish, shuningdek, o'sib kelayotgan yosh avlodga shonli o'tmishimizni to'laqonli namoyon etish va tarixiy an'ana hamda qadriyatlarimizga mos ravishda, ularni yuksak ma'naviyatli, tarixiy tafakkurga ega shaxs qilib tarbiyalash muhim vazifalardan biriga aylandi. Darhaqiqat, bu borada mustaqillikning ilk yillaridanoq ishlab chiqilgan qonun va qarorlar, sohadagi dastlabki amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlarni belgilab bergan bo'lsa, so'ggi yillarda ishlab chiqilgan qonun va qarorlar esa, O'zbekiston tarixini o'rganish va uni keng targ'ib etishdagi islohotlarning tizimli davomi bo'lib xizmat qilmoqda. Xususan, vatanimizning qadimiy va boy tarixini chuqur o'rganish, ushbu yo'nalishdagi ilmiy-tadqiqot ishlarini faollashtirish, yosh avlodni milliy qadriyatlar va ajdodlarimizning bebaho merosi asosida tarbiyalash, jamiyatda vatanparvarlik va o'z xalqi bilan g'ururlanish tuyg'usini shakllantirish asosida milliy o'zlikni anglash hissini mustahkamlash va vatandoshlarimiz dunyoqarashini kengaytirish maqsadida 2019-yil 1-sentabrdan "O'zbekiston tarixi" telekanalini tashkil etish to'g'risidagi Prezident qarori shular jumlasidandir.[Lex.uz PQ- 4390-11.07.2019]. O'zbekistonning to'laqonli, yagona tarixini yaratishda, viloyatlar, shahar va tumanlarning ham o'ziga xos o'rni bor. Mamlakatimizdagi ko'plab shahar va tumanlar uzoq asrlardan buyon o'zining boy va qadim tarixiga egaligi bilan ajralib turadi. Jizzax viloyatida joylashgan Zomin tumanini shunday tumanlar qatoriga kiritish maqsadga muvofiq. Zomin tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, mazkur tuman 1926-yil 29-sentabrda rasman tashkil etilgan bo'lib,(1962 yil 24-dekabrda Jizzax tumani bilan birlashtirilgan, 1964-yil 31-dekabrda qayta tuzilgan) tuman shimolda Zarbdor, g'arbda Baxmal va Jizzax tumanlari, shimoliy-sharqda Yangiobod tumani, janubi-sharqda Tojikiston respublikasi bilan chegaradosh. Tuman tarkibiga, ikkita shaharcha, (Dashtobod va Zomin shahri) va 11 ta qishloq fuqarolar yig'ini (Beshkubi, Gulshan, Duoba, Navoiy, Obihayot, Tinchlik, Toshkesgan, Yangihayot, Shirin, G'allakor) kiradi. Zomin tumaning shimoliy, markaziy va sharqiy qismi pasttekislik, janubi-g'arbiy qismi qir, adir va tog'lardan iborat. Yer yuzasi shimoldan janubga tomon ko'tarilib boradi. Iqlimi keskin kontenental, yozi issiq, quruq, qishi biroz sovuq. Tuman hududidagi Zominsoy daryosi, Achchisoy, Pishag'arsoy, Uvolsoy, Turkman, Jaloir, Xo'jamushkentsoylardan qishloq xo'jaligi va sug'orishda foydalaniladi.[O'zME.2002.32-b.] Zomin tuman tarixini o'rganishda moddiy manba sifatida tuman hududida joylashgan arxeologik obyektlar; qadimgi shahar, qo'rg'on va qishloq makonlarini o'rganish hamda o'rta asrlar davriga oid yozma manbalarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Zomin tumani hududida ko'plab tarixiy-arxeologik yodgorliklar mavjud bo'lib, Azlartepa, Zartepa, Kultepa kabi antik va o'rta asrlarga oid shahar va qal'a qo'rg'onlar tajribali arxeolog olimlar tomonidan o'rganilgan. Yuqorida sanab o'tilgan yodgorliklar ichida Qo'rg'ontepa qadimgi Zominning o'rni hisoblanadi.

Qo'rg'ontepa Zominsoyning chaprog'ida hozirgi Zominning markazida joylashgan. Yodgorlik arxeolog olimlarning tadqiqotlari natijasida ko'plab moddiy topilmalar bilan birga 5 dona tanganing topilishi o'ta ahamiyatlidir. Tangalarning uchtasi mil.893-894 yillarda Ustrushonada boshqa biri esa mil 899-900 yillarda Samarqandda Somoniylar hukmdori Ismoil ibn Ahmad nomi bilan zarb qilingan.

Topilgan tangalar va boshqa arxeologik materiallar IX-XIII asrlarda Zomin shahri, hozirgi Zominsuvning chap qirg'og'ida ham joylashganligidan darak beradi.Uning hududi qal'a joylashgan Qo'rg'ontepadan boshlab, to shimol tomondagi Jar tepaga qadar cho'zilgan. Mo'g'ullar bosqinidan avval Zomin daryo qirg'og'ining nafaqat o'ng , balki chap tomonida ham joylashgan bo'lib, qariyb 100 gektar maydonni egallagan.[Grisina A.A Qadimiy Zomin.2018. 31-33-b.]

Zomin atamasi birinchi marta Panjikent hokimi Divashtichning VIII asr boshlariga tegishli bo'lgan arxiv hujjatlarida qayd etilgan. Birmuncha kengroq ma'lumotlar esa, IX asrda yashab o'tgan, o'z sayyohlik faoliyati davomida qimmatli axborotlar va ilmiy ma'lumotlar to'plagan al-Yoqubiy asarida qayd etilgan. Aynan al-Yoqubiy birinchilardan bo'lib Ustrushona mamlakati hamda undagi mavjud 400 ta qal'a-rabod va bir qator yirik shaharlar, xususan Zomin haqida ma'lumot beradi.

X asr boshlarida yashagan ibn Xurdodbehning yozishicha, “Zomin ash-Shosh, Farg'ona va turklar o'lkasiga olib boruvchi yo'llar kesishgan chorrahada joylashgan”.

Zomin to'g'risidagi qisman to'liq ma'lumotlar IX-X asrlarda yashagan yana bir qancha arab muarrixlarida uchraydi. Jumladan, Al-Istaxriy, Ibn Havqal, Al-Muqaddasiy asarlarida Ustrushona mamlakati, uning geografik o'rni haqida so'z ketganda, bevosita Zomin va uning yon atrofidagi shahar va qishloqlar haqida ham ma'lumotlar berilgan. Masalan, Ibn Havqal o'z asarlarida Zomin va Sabat(Savat)ni Ustrushonaning asosiy shaharlari qatoriga kiritadi. Uning yozishicha, - “Bu viloyatning eng kata shahri ushrushonaliklar tilida – Bunjikat deyiladi. Unga yana quyidagi shaharlar kiradi: Arsbanikat, Kurkat, Gazak, Fagkat, Sabat, Zomin, Dizak, Mushkat va Xarkana” [M.X.Pardayev, B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimgi va ilk o'rta asrlarda (yozma va arxeologik manbalar asosida. T.; 2017. 17-b)].

Yana bir tarixchi Yoqut Hamoviy Ustrushona shaharlari, ularning joylashgan o'rni va ular o'rtasidagi masofalar haqida ma'lumotlar yozib qoldirgan. Uning yozishicha, “...Zomin Samarqand tomondagi shaharning nomi bo'lib, Ustrushona viloyatlaridan biridir. Ustrushonaning eng kata shahri Bunjikat, undan keyin Zomindir. Zominning ikkinchi nomi –Sabza. Sug'ddan Farg'onaga borish uchun Zominda qo'noq bor. Zomin oqar suvli, bog'dor va uzumzor joy. Zominning orqa tomonida Ustrushona tog'lari, uning old tomonida cho'l bor. Zomin bilan Sabat o'rtasida 2 farsah va u bilan Ustrushona o'rtasida 7 farsah, Zomindan Chochgacha 25 farsah”, deb ma'lumot beradi. [M.X.Pardayev, B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimgi va ilk o'rta asrlarda (yozma va arxeologik manbalar asosida. T.; 2017. 18-b)].

Zomin rustoqi va shahri haqidagi yanada batafsilroq ma'lumotni Abulqosim ibn Xavqal “Surat ul arz” (Yerning surati) asarida e'tirof etilishiga qaraganda ...” poytaxt Bunjikat shahridan keyin hajm jihatidan Zomin turadi. Farg'onani Sug'd bilan bog'lovchi kattagina yo'l yoqasida joylashgan Zomin, Sarsanda nomi bilan ham atalib, Sarsanda yangi shahar bo'lib, uning yonida xarobaga aylangan eski shahar mavjud. Bozorlar, jom'e masjidi va shaharning barcha aholisi Sarsandaga ko'chgan. Yangi shaharning atrofi devorlar bilan o'rab olinmagan. Zomini daryo ikki qismga ajratgan, daryo ustiga kichik ko'priklar qurilgan”.

Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad al-Muqaddasiy ham o'z asari “Ahsan at-tahsim fi ma'rifat al kalim” da yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni tasdiqlaydi va ayrim qo'shimchalar keltiradi. Jumladan, ...”shahar daryoning tog'dan chiqish joyida, ikki qirg'oq bo'yida joylashgan. Bozorlar ham daryoning ikki yoqasida joylashgan bo'lib, ular bir-biri bilan kichik ko'priklar orqali tutashgan. Jom'e masjidi katta yo'lining shimol tomonida qurilgan”. O'rta asrlarda Zomin tumanidagi shahar va kentlar Buyuk ipak yo'li tizimida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Xitoy, Choch kabi sharqiy mamlakatlardan Sug'dga boradigan karvonlar quyidagi yo'nalishlarda:

1. Zomin – Supa dovoni –Navqat(Baxmal)- Qoraqishloq(O'smat) –Rabodxo'ja(Urgut)-Samarqand; 2. Zomin – Ravot-Ko'rpasoy-Chubar dovoni –Xarakana-Samarqand; 3.Zomin-Ravot-Dizak (Jizzax)-Temirdarvoza (Ilono'tti)-Xarakana-Samarqand; 4. Zomin-Ravot-Dizak-Bog'don(Forish)-Zarnuq-Nurota-Buxoro orqali o'tganligi ilmiy asoslangan. [M.X.Pardayev,

B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimgi va ilk o'rta asrlarda (yozma va arxeologik manbalar asosida. T.; 2017. 45-b].

Zominshunos olim, yozuvchi Og'a Burgutli Zomin so'zining etimologiyasi haqida bir necha diqqatga sazovor fikrlarni bayon qiladi. Masalan, "Zomin" atamasi xususida, juda ko'p qarashlar mavjud, zam - chorraha, dovon. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" asarida Zomin so'zi tog' oralig'i, o'rtalikdagi makon ma'nosida hijjаланadi, yana Zomin atamasi Avesto kitobida tilga olingan Zomyod farovonlik farishtasi nomi bilan bog'lanadigan bo'lsa, mazkur shaharning tarixi zardushtiy otobobolarimiz zamonasi bilan, miloddan avvalgi 7-5 asrlar bilan bog'lanadi. Asli zominlik bo'lgan toponimist olim, professor S.Qorayevning yozishicha, "Zomin Ustrushonaning (Istaravshan) ikkinchi yirik shahri bo'lgan. Mahalliy xalq arablar kelmasdan avval qurilgan eski shaharni tashlab, yangi shaharga ko'chib o'tgan. Zominsuvning eski o'zani hozir keng toshloq soylik bo'lib qolgan.[Q.Xakimov. Jizzax viloyati toponimlari. 2014.86-b] Uning asos solingan aniq vaqti no'malum. Munis Xorazmiy o'zining "Firdavs-ul iqbol" nomli tarixiy asarida Zominni qal'a sifatida tasvirlaydi. Yuqoridagi barcha ta'riflar Zominning tarixda muhim siyosiy, iqtisodiy, harbiy-strategik va madaniy markaz bo'lganligidan dalolat beradi. Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, Zomin tumanida mavjud joy nomlari va ularning nomlanishining ham o'z tarixi va ma'nolari bor. Masalan, Olmalisoy – Beshkubi qishlog'ining so'lida, tog'lar orasida olma yaxshi bitadigan soy va dara nomlari hisoblasa, Birlashgan – Zomin shahriga shimoli-g'arb tomondan tutashib ketgan qishloq nomi bo'lib, Sho'ro davrida qo'yilgan bu nom qishloqning bir necha xo'jalik va jamoa qo'shilishidan tashkil topgan. Miq – Jetikechuv havzasidagi konchilar qishlog'ining nomi. Tog' konlari yaqinidagi qadimiy qal'a ham shunday nomlangan. Bundan tashqari, yana bir qancha Zominning joy nomlari, xususan, Achchi, Arja, Oqbuloq, Oqtosh, Oqto'ba, Baymoqli, Boldirovuq, Bolg'oli, Bog'ishamol, Beshbuloq, Beshbegi, Darg'ob, Do'g'obo, Jaloyir, Jom, Jontut, Jilovdor, Jetikechuv, Pishog'or, Laylakuya, Molguzar kabilarning ham o'z ma'nolari va nomlanish tarixi bor. [B.To'ychiboyev, Q.Qashqirli. 2012. 65-b.]

Shuningdek yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, tumanda ilmiy ishlab chiqarish muassasasi hisoblangan Zomin milliy bog'i mavjud. Zomin tog'-o'rmon qo'riqxonasi va o'rmon xo'jaligida archa biologiyasini o'rganish, hayvon va o'simliklar turlarini saqlab qolish ustida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. [Q.Xakimov, M.G'o'dalov. Jizax viloyat geografiyasi. 2004. 23-b] Zomin Milliy bog'i – Zomin tog'-o'rmon mintaqasida qishki sport turlari markazi, sog'lomlashtirish sport majmuasi tarzida 1976-yil 8-sentabrda tashkil etilgan. 1978-yil "O'zbekiston xalq bog'i" deb yuritilgan. 1993-yildan boshlab Zomin milliy bog'i deb yuritiladigan bo'ldi. Zomin o'rmon xo'jaligining tarkibiga, Zomin yer maydoni, O'rmon xo'jaligi institutining Ko'losoy tayanch punkti, Zomin tog'-o'rmon qo'riqxonasi kirgan. Umumiy maydoni 24.1 ming gektarni tashkil etib, u G'arbiy Turkiston tog'larining shimoliy 3yonbag'rida, Zominsuv daryosi havzasida joylashgan.[L.A.Alibekov.2013.11-b] Zomin milliy bog'i nafaqat biologik xilma-hillikni saqlash, shu bilan birgalikda turistlarning diqqatini jalb etadigan maskanga aylanib ulgurdi.

Xulosa qilib aytganda, arxeologik va yozma manbalarining ma'lumoti hamda ularning tahliliga ko'ra, Zomin IX-X asrlarda Ustrushonaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan yirik shaharlardan biri bo'lgan. Har tomonlama rivojlanishning ushbu darajasini Ustrushona o'z mustaqilligini yo'qotib, oldin somoniylar, so'ngra qoraxoniylar undan keyin xorazmshohlar tarkibiga kirganda ham saqlab qolgan. Ammo, mo'g'ullar istilosi Zomindagi shahar hayotini butunlay izdan chiqargan. Oradan vaqt o'tib, XV asr boshi va XVI asrlarda Zomin yana Movarounnahr tarix sahnasidan o'rin olgan va rivojlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lex.uz PQ-4490-11.07.2019 "O'zbekiston tarixini tashkil etish to'g'risida".
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi."O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.-T.32-b.
3. A.A.Grisina (rus tilidan B.Eraliyev va A.Sherov tarjimai) Qadimiy Zomin. "Muharrir nashriyoti" T.;2018. 31-32b.
4. M.X.Pardayev, B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimgi va ilk o'rta asrlarda (yozma va arxeologik manbalar asosida. T.; 2017. 17-b
5. O'sha manba 18-b.
6. M.X.Pardayev, B.B.To'ychiboyev. Ustrushona qadimgi va ilk o'rta asrlarda (yozma va arxeologik manbalar asosida. T.; 2017. 45-b

7. Hakimov Q. Jizzax viloyati toponimlari. "Sangzor nashriyoti" Jizzax.; -2014. 86-b.
8. B.To'yhiboyev, Q.Qashqirli. Zominning til qomusi. T.;"Akademnashr" 2012. 53-
9. Hakimov Q, G' o' dalov M. Jizzax viloyati geografiyasi. Jizzax. 2004. 22-b.
10. Alibekov L.A. Zomin milliy bog'i va geoekologik muammolar yechimining geografik asoslari.T.;2013.11-B.

UO'K 93/94

SOVET HOKIMIYATI DAVRIDA O'ZBEKISTONNING MA'NAVYI-MADANIY QARAMLIGI VA UNING OQIBATLARI

Dj.S.Umarov, PhD, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asrning 20-30 yillari barcha ijtimoiy hayot jarayonlari qatori madaniy-ma'naviy soha ham o'ziga xos murakkablik, qiyinchilik bilan kechganligiga bayon etilib, sovetlar butun mamlakatda sotsializm tuzumini barpo etishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib, sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan boshlab madaniy qurilish jarayonini o'z ta'minoti va g'oyalari asosida rivojlantirishga kirishganliklari bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Sho'rolar, proletariat diktaturasi, Musulmon Xalq Dorilfununi, musiqa teatrlari, savodsizlik, o'zbek maktabi, sovet maktablari, ziyolilar.*

Аннотация. *В данной статье констатируется, что в 20-30-е годы XX века, наряду со всеми процессами общественной жизни, культурно-духовная сфера также характеризовалась своей сложностью и трудностью. процесс культурного строительства на основе их поддержки и идей с первых лет их власти.*

Ключевые слова: *Советы, диктатура пролетариата, Дорилфун мусульманского народа, музыкальные театры, неграмотность, узбекская школа, советская школа, интеллигенция.*

Abstract. *This article states that in the 20-30s of the twentieth century, along with all the processes of social life, the cultural and spiritual sphere was also characterized by its complexity and difficulty. a process of cultural construction based on their support and ideas from the first years of their power.*

Key words: *Soviets, dictatorship of the proletariat, Dorilfun of the Muslim people, musical theaters, illiteracy, Uzbek school, Soviet school, intelligentsia.*

Asosiy mazmun: XX asrning 20-30 yillari davrini ko'zdan kechirar ekanmiz, bunda barcha ijtimoiy hayot jarayonlari qatori madaniy-ma'naviy soha ham o'ziga xos murakkablik, qiyinchilik bilan kechganligiga amin bo'lamiz. Sovetlar hokimiyati va uning hukmron partiyasi butun mamlakatda sotsializm tuzumini barpo etishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib qo'yar ekanlar, bunda madaniy sohaning roli alohidaligini, uningsiz ko'p narsaga erishib bo'lmasligini yahshi tushunardilar. Shu boisdan sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan boshlab madaniy qurilish jarayonini o'z ta'minoti va g'oyalari asosida rivojlantirishga kirishgan edilar.

Kirish. 20-yillar boshlariga kelib O'zbekiston hududida madaniy qurilishning eng dolzarb vazifalaridan sanalgan sovet ta'lim tizimini shakllantirish ishlari faol boshlab yuborildi. Sovetlar O'zbekistonda yangi ta'lim tizimini yaratishga yo'l tutar ekan, bundan ko'zlagan asosiy maqsadlari o'lkada xalq ta'limi bo'g'inlarini ravnaq toptirish, yalpisiga Xalq savodhonligiga erishish, ilm-ma'rifat chashmalaridan hammasini to'la bahramand etish emas, balki eng avvalo yurt farzandlari ongiga, shuuriga kommunistik g'oyalar va ideallarni chuqur singdirish va shu yo'l bilan o'zlariga quloq qoqmay xizmat qiladigan «mo'min-qobil» avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish edi.[1]

Sho'rolarning "madaniy inqilob" tadbiri jamiyatning barcha jabhalari qatorida ilm-fan, madaniyati, san'at maorif, oliy ta'lim sohalarini o'z izmiga solgan edi. Ta'lim-tarbiyaning o'choqlari bo'lgan milliy maktablarga ham bu siyosat o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridanoq an'anaviy ta'lim tizimini yo'q qilish avj oldirildi. Davlat «proletariat diktaturasi»ning mavjud barcha kuchlaridan foydalanib, sovet siyosiy rahbariyati qisqa muddat ichida Turkistonda chor imperiyasi o'rnatgan ta'lim tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilishga erishdi. Bir vaqtning o'zida an'anaviy maktablarga nisbatan ma'muriy-repressiv hamda iqtisodiy choralar ko'rildi. An'anaviy maktab va madrasa hamda jadid maktablarini yo'q qilish bilan birga

sovet organlari mahalliy aholi farzandlari maktablariga ham jiddiy e'tibor berishmagan bo'lsada, sovet o'quv maskanlarini o'qituvchi kadrlar hamda kerakli mablag' bilan ta'minlash imkoniyatlarini topa olishgan. Chunonchi, sho'ro ta'lim tizimiga mos o'qituvchi kadrlarning miqdoriy o'sishini ta'minlash keng yo'lga qo'yilib, 1917 yilning o'zidayoq Toshkent, Andijon, Samarqand, Qo'qonda dastlabki o'qituvchilar tayyorlaydigan qisqa muddatli kurslar tashkil etilgan edi. 1920 yillarning boshlariga kelib, shunday kurslar orqali 3 ming mahalliy millat va 802 ta yevropalik o'qituvchi tayyorlandi.[2]

Metodlar / Metodologik asoslar. Ana shunday sharoitda mahalliy ziyolilarimiz zamonaviy milliy universitet yaratish ishiga bel bog'ladilar va Munavvar Qori Abdurashidhonov boshchiligida Musulmon Xalq Universitetini tashkil etish guruhi saylandi. 1918 yilning 9 aprelida Munavvar Qori Abdurashidhonovning hovlisida Musulmon Xalq Dorilfununining 9 kishidan iborat tashkiliy hay'ati ta'sis etildi. Musulmon Xalq Dorilfununi 1918 yilning 12 mayida Toshkent shahrining Eski shaharida tantanali ravishda ochildi. Uning 13ta maktabi 14-maydan ochila boshladi, eng oxirgisi 17 iyunda tarkib topdi. Ulardan 4 tasi ayollar maktabi edi. 1918 yilning 31 mayida esa Musulmon Xalq Dorilfununining oliy ta'lim bosqichi – Musulmon Dorilmuallimi tashkil etiladi. Lekin sho'rolar siyosiy va ijtimoiy muhitning murakkabligi va Rossiyadagi siyosiy voqealarni ro'kach qilib, 5 yillik o'qishga mo'ljallangan dorilmuallimini faqat 4 oylik musulmon o'qituvchilari kurslari bilan chegaralab qo'yidilar. Mazkur o'quv dargohida mashg'ulotlar 1918 yilning 1-iyunida quyidagi o'qituvchilar tarkibi bilan boshlandi, Abdurauf Fitrat, Ibrohim Ismoil, Burhon Habib, Munavvar Qori Abdurashidhonov, Abdulla Rahimboyev, Abdurahmon Ismoilzoda, Haydar Shavkat, Anna Poroykova, Vladimir Sergeev. Institut mudiri qilib Ibrohim Ismoilov va kotib Abdulla Rahimboyev tayinlandi. [3] Musulmon dorilmuallimini Turkiston Xalq Universiteti mablag bilan ta'minlangani sababli, moddiy tomondan tamoman unga buysungan edi. Tez orada Turkiston Xalq Universiteti Boshqarmasi dorilmualliminda 1918 yil 15 avgustdan 1-sentyabrgacha o'qish to'xtatilishi haqida qaror qabul qiladi va shu yilning kuzida dorilmuallimin ikkinchi darajali tashkilot qatorida yopib qo'yiladi. O'lkada milliy ziyolilarni yetishtirishda muhim ahamiyat kasb etgan musulmon Xalq Dorilfununi faoliyati sho'rolar davri adabiyotida mutlaqo yoritilmagan, u yerda dars bergan 300 ga yaqin o'qituvchilarning nomlari hozirgi kunga kelib aniqlandi.

Shuni ta'kidlash joizki, 1918 yilning 21 aprelida rus ziyolilari tomonidan Turkiston Xalq Universiteti ochilgan edi. Uning birinchi rektori V.Popov edi. Musulmon Xalq Dorilfununi faoliyati sho'ro hukumati tomonidan to'xtatib qo'yilgandan so'ng faqat rus tilini bilgan mahalliy millat vakillari mana shu dargohda oliy tahsilga ega bo'lishlari mumkin edi.[4]

Natijalar: 1926 yilning sentyabr oyida O'rta O'siyo partiya komitetlarining xotin-qizlar bo'limlari xodimlari ishtirokida kengash o'tkazildi va u yerda xotin-qizlar orasida olib borilayotgan ishlarni jadallashtirish va uni majburiy ravishda o'tkazishga qaror qilindi. Bu majburiy tadbir "Hujum" deb ataldi ya'ni hujum uslubida ayollar muammosini hal qilish siyosati ustun bo'la boshladi. "Hujum" dastlab katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi, 1927 yil bahoriga kelib 100 ming ayol paranjisini tashladi, 5 ming ayol savodsizlikni tugatish kurslarida tahsil oldi, 5202 nafar ayol viloyat, shahar, tuman sudlariga xalq maslahatchilari qilib saylandilar. "Hujum" harakatining asl maqsadi faqat parangi tashlashdan iborat emas edi. Uning asosiy maqsadi xotin-qizlarni ijtimoiy ishlab chiqarishga keng jalb etish edi shu maqsadda O'zbekistonda va unga qo'shni respublikalarda bir qator xotin-qizlar atdellari tashkil qilindi. "Hujum" kompaniyasi jarayonida jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Eng avvalo bu tadbir shoshma-shosharlik bilan, o'zbek xalqiga xos milliy xususiyatlar, urf odatlar o'rganilmasdan amalga oshirildi. Kompariyatning madaniy merosni inkor etish siyosati arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarorida ham o'z aksini topdi. Buning sababini sho'rolar "madaniy o'sishda texnik xususiyatga ega to'siqlardan biri bu qoloq transkripsiyadir" hamda "an'anaviy arabcha yozuv faqatgina diniy" musulmon an'analari nuqtai nazaridagina qimmatlidir" deb o'qitirib, arab yozuvining mavqeini pasaytirishga harakat qiladilar. Shu munosabat bilan O'zbekiston kommunistlarining III qurultoyi (1927 yil noyabr) "Yangi lotin alifbosiga yanada shiddatliroq yo'l bilan o'tishi kerak" deb ta'kidladi va 1929 yilda arab yozuvi lotin grafikasiga o'zgartirildi.[5] Chunki O'rta Osiyoni arablar istilo qilgan VIII asrdan boshlab nafaqat diniy kitoblar, balki fanning barcha sohalarida o'n uch asr mobaynida yaratilgan yozma madaniyat yodgorliklari,

o'lka aholisi amal qilib kelgan huquq manbalari ana shu yozuvda yaratilgan edi. Shu sababdan bu mahalliy Xalqni madaniyatidan, o'ziga hos huquqidan ajratib, sovet qolipiga majburan solish edi. 1940 yilda esa lotin grafikasining kirill bilan shoshilinch almashtirilishi O'zbekiston aholisi bilim darajasining o'sishiga, o'zbek tilining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu xatolik savodsizlar sonining sun'iy o'sishini keltirib chiqardi. Lekin eng achinarlisi, ma'naviy hayot to'la ruslashtirilib, hamma joylarda o'zbek tili imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi. Shu o'rinda aytish muhimki Sovet Sotsialistik davlatchiligi o'zbek xalqining tub ma'naviy, ahloqiy qadriyatlariga mos kelmas edi. Tarbiyaviy ishlar ham ilmiy manfatlarni aks ettirmas edi. Mustabid tuzum yillari respublikamizda adabiyot bilan bir qatorda milliy san'at ham rivojlandi. 1918 yilda Hamza Fargonada "O'lka Sayyor" siyosiy truppasini tashkil etdi.[6] M.Qori-Yoqubov, U. Egamberdiyev, H.Islomov, M.Kuznesovalar shu teatr qaldirg'ochlar bo'ldilar. O'sha yili Mannon Uyg'ur Toshkentda "Turon" jamiyati qoshida teatr tuzdi. Bu guruh keyinchalik O'lka Davlat namuna teatriga aylandi. Teatrning birinchi aktyorlari Abror Hidoyatov, Muzaffar Muhamedov, Obid Jalilov, Fathulla Umarov, Sayfi Olimov, Ma'suma Qoriyeva, Bosit Qoriyev, Ziyo Saidlardir. Mannon Uygur vatanparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan Fitrat, G'ulom Zafariy, Cho'lpon, Qodiriy. Ozarbayjon dramaturgi Husayn Jovid asarlarini sahnalashtirdi. Shu yillarda M. Qori-Yoqubov tomonidan birinchi bo'lib o'zbek Xalq musiqa ansambli tashkil etildi.

1926 yilda esa yuzaga kelgan birinchi o'zbek davlat konsert etnografik ansambliga atoqli o'zbek xonanda, aktyor, sozandalari jalb etilib, 1929 yilda uning zaminida Samarqandda O'zbek davlat musiqali teatri tashkil topdi. Aynan o'sha davrlarda atoqli o'zbek ijrochilari chet el gastrollarida bo'lishgan: Tamaraxonim va Qori Yoqubovlar Parij va Berlin (1925) da katta muvaffaqiyat qozonishgan. 1936 yilda o'zbek davlat filarmoniyasining tashkil etilishi ijrochilik san'atining ma'lum darajada tizimlanishiga asos bo'ldi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XX asrning 20-30 yillari barcha ijtimoiy hayot jarayonlari qatori madaniy-ma'naviy soha ham o'ziga xos murakkablik, qiyinchilik bilan kechganligiga guvoh bo'lamiz. Sovetlar butun mamlakatda sotsializm tuzumini barpo etishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib, madaniy sohaning roli alohidaligini, uningsiz ko'p narsaga erishib bo'lmasligini yahshi tushunardilar. Shu boisdan sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan boshlaboq madaniy qurilish jarayonini o'z ta'minoti va g'oyalari asosida rivojlantirishga kirishgan edilar.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алимова Д.А., Голованов А.А. Ўзбекистон мустақил совет тузуми даврида: сиёсий ва мафқуравий таъйиқ оқибатлари (1917-1990 йиллар). -Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. –Т.: Янги аср авлоди, 2012. –Б. 495-511.
3. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Т.: Шарқ, 2001.
4. Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожиси: жамоалаштириш, кулоқлаштиш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). – Т.: Шарқ, 2003.
5. Shamsutdinov R., Mo'minov X. O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma. – Т.: Sharq, 2013. – В.442-473.
6. Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi. (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida) K.3/ Mas'ul muharrirlar: A. Yaxshiyev, B. Rasulov. – Т.: Sharq, 2016. –В.228-352.
7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. –Б. 312-500.
8. Ўзбекистон тарихи / Р. Муртазаева умумий тахрири остида. –Т.: Янги аср авлоди, 2003.–Б. 427-501.
9. Kadirova Y. B. The Advantages of Improving Students' Civic Literacy in Building a Democratic State Governed by the Rule of Law //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2021. – Т. 8. – №. 5. – С. 469-473
10. Қодирова, Х. Б. (2015). Миллий ўзликни англаш. *Formation a culture of independent thinking in the educational process*, 86.
11. Buvabaevna K. Y. The importance of values in enhancing civil literacy in students //Archive of Conferences. – 2021. – Т. 25. – №. 1. – С. 124-125
12. [Y. Kadirova](#), K. Kadirova Social activity of pedagogue in socio-political life of society//Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. B3. – Pp. 417-421

UO'K 908

O'RTA OSIYO XONLIKLARIDA TIBBIYOTNING RIVOJI
R.Xasanov, o'qituvchi, Osiyo texnologiyalar universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo xonliklari aholi turmushida an'anaviy tibbiyotning rivojlanish xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Калит сўзлар: Tibbiyot, shifoxona, O'rta Osiyo, tabiblar, dorishunoslik, shifobaxsh o'simliklar.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности развития традиционной медицины в жизни населения среднеазиатских ханств позднего средневековья.

Ключевые слова: Медицина, больница, Средняя Азия, врачи, фармакология, лекарственные растения, лекарственные растения.

Abstract. This article analyzes the features of the development of traditional medicine in the life of the population of the Central Asian khanates of the late Middle Ages.

Keywords: Medicine, hospital, Central Asia, doctors, pharmacology, medicinal plants, medicinal plants.

Shayboniylar hukmronlik qilgan davrda (XVI asr) mamlakatda tibbiyot anchagina rivojlandi. Deyarli har bir shaharda kasalxona, nogironlar uyi, dorixona, tibbiy maktablar bo'lar edi. Masalan, XVI asr o'rtasida Toshkentning ko'rkam chekkasida, "Chorbog'" degan joyda maxsus kasalxona ("Shifoxona") qurilganligi ma'lum. Bu yerda bemorlar va yaradorlar davolanganlar. Kasalxonalarda tajribali tabiblar ishlar edilar. Ular talabalarga tib ilmidan ham dars berar edilar. Chuqur bilimli bo'lgan bu tabiblar tibga oid asarlar ham yozganlar[1].

So'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo xonliklari aholi turmushida an'anaviy tibbiyot muhim o'rin tutgan. Buni Buxoro xonligi misolida yaqqol kuzatish mumkin. O'rta asrlar tibbiyoti markazida tabiblar figurasi turgan. Tabobatning sir-sinoatlarini chuqur egallagan bu shaxslar o'z faoliyatlarida mahalliy olimlarning, aholining ko'p asrluk tajribasiga asoslanib yozgan ilmiy asarlaridan Hofiz Tanish Buxoriyning ko'rsatishicha, "mo'jizalar ko'rsatuvchi va Iso qobiliyatiga ega" marhum mavlono mulla sulton Mahmud Tabibning o'g'li mavlono Abulxakim edi. Abullaxonni davolash jarayonida u hukumdorning oshqozonini yuvib, bir necha kunga ovqatlanish jadvalini tuzgan va kerakli dorilarni tayyorlagan edi, - deb ko'rsatadi muarrix[2].

Movarounnahrlik tabiblarning mahorati haqida Dashti Qipchoqqa yurishlari (1507) davomida Muhammad Shayboniy-xonga hamroh bo'lgan XVI asr muarrixi Fazullloh ibn Ro'zboxon ham muhim ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Uning qayd etishicha, yo'lda chechak va sariq kasaliga duchor bo'lgan bu muarrixni tabiblar qon chiqarib yuborish yo'li orqali davolaganlar[3]. O'z kasbining mohir ustalari bo'lgan bunday tabiblar keyingi asrlarda ham jamiyat hayotida muhim o'rin tutganlar. Tibbiyot sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar karvon yo'llarida tibbiy xizmat ko'rsatish rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'rta asrlar davriga kelib bu sohada ma'lum yutuqlar qo'lga kiritildi. Shaharlardan tashqari, yirik qishloqlarda va muhim bekatlarda ham savdo karvonlariga, yo'lovchilarga tibbiy xizmat ko'rsatish yo'lga qo'yilib, bu bilan shug'ullanadigan maxsus tabiblar guruhlarini shakllandi. Tibbiy bilimlar va tibbiy xizmat ko'rsatish sirlari odatda avloddan-avlodga meros sifatida o'tib, ko'plab tabiblar sulolalari paydo bo'ldi[4]. Xususan, mintaqaning chekka hududlarida ham yo'lovchilarga va ulov vositalariga malakali tibbiy xizmat ko'rsata oladigan mahalliy tabiblar bo'lganligi manbalarda qayd etiladi[5].

Shayboniylar davrida o'zbekiston hududida yashagan yirik tabiblardan bizga Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy, Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kaxxol, Sulton Ali Xurosoniy, toshkentlik Mullo Muhammad Yusuf tabib, Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxol, Mir Muhammad husayn al Oqiliylar ma'lum. Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy 1545 yilda dorishunoslikga oid bir asar yozib, unda har xil shifobaxsh o'simliklarning xossalari, ularni izlab topish, dori tayyorlash va ishlatish usullarini batafsil bayon etgan. Kitobda turli dorivor o'simliklarning rangli rasmlari berilgan, dorixonada ishlatiladigan asbob-uskunalar, dori saqlanadigan idishlarning rasmlari ham keltirilgan.

Shoh Ali ibn Sulaymon ham ko'p tabiblarga o'xshab o'z asarlarini she'riy uslubda yozgan. Masalan, uning "kaxxolik san'atiga bag'ishlangan "Risola" asari she'riy usulda yozilgan. Asarda

ko'zning tuzilishi, ko'z kasalligining kelib chiqishi, ularni aniqlash va davolash masalalari bayon etilgan va bu kasalliklar uchun maxsus dori tayyorlash usullari ham ko'rsatilgan.

Sulton Ali Xursoniy Samarqand xokimi Abu Mansur Kuchkinchixon saroyida xizmat qilgan. Bu muallifning bizga ma'lum va mashhur asari "Davolash dasturi" dir. Asarda kishi organizmining barcha a'zolari kasalligini boshdan boshlab, oyoqgacha batafsil bayon etadi. Sulton Ali Xurosoniyning bundan boshqa "Muqaddimai dastur ul-iloj nomli asari ham bo'lgan. Bu asar ko'pincha oddiygina qilib "Muqaddima" deb atalib kelingan. Muallif "Muqaddima"ga oddiy asarga kirmay qolgan ba'zi masalalarni kiritgan.

Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kahhol ham toshkentlik ko'zga ko'ringan tabiblardan bo'lgan. Bu tabib toshkent xokimi – Muhammad Darvish Bahodirxon saroyida xizmat qilgan. Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxolning mashhur asari "Kasallarni davolash" dir. Asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchisida barcha a'zolarida uchraydigan kasalliklar bayon etilsa, ikkinchisi turli xil dorilarga bag'ishlangan[6].

Muhammad Oqiliy (Mir Muhammad Husayn al-Oqiliy) ham tabiblar oilasidan bo'lgan. Asli o'zi Xurosonlik edi. Lekin Mashhadda yashagan. Muhammad Oqiliy o'z kasbini yaxshi egallagan mutaxassis tabib bo'lgan. Olimning tibga oid bir necha asari bor. Shulardan bizga ma'lumi «Dorilar hazinasi» va "Korabodin" (farmakopeya) nomli asarlaridir. Muallif "Dorilar hazinasi" asarida turli kasalliklar, ularning belgilari, diagnostika va davolash usullarini bayon etgan. Kitobda organlarning yunoncha, arabcha va turkcha (o'zbekcha) nomlari berilgan. "Farmakopeya" da esa har xil dori moddalari, ularning tayyorlash va ishlatish yo'llari ko'rsatilgan. So'nggi o'rta asrlarda elchilik missiyalari va yirik savdo karvonlari tarkibida maxsus tabiblar ham bo'lgan. Bu bir tomondan turli hududlar o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy aloqalar rivojiga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan tibbiy bilimlarning savdo yo'llari bo'ylab turli mintaqalarga tarqalishiga xizmat qilgan. Maxsus choparlar, ayg'oqchilar va davlat xizmatidagi boshqa kishilar odatda, eng zarur tibbiy dori-darmonlar, turli dorivor gilyohlar bilan ta'minlanib, ular o'zlariga va sheriklariga birlamchi tibbiy yordam ko'rsata olish malakasiga ham ega bo'lishgan[7].

Bu vaqtdagi ko'zga ko'ringan tabiblardan biri – Subxonqulixon (Sayid Muhammad Subxonqulixon ibn Saydiodir Muhammadxon)dir[8]. Subxonqulixon Buxoro amiri edi. U har xil fanlar bilan qiziqgan, ayniksa, tibbiyot bilan ko'proq shug'ullangan. Subxonqulixon saroyda tabiblarni yig'ib, tabobat borasida ilmiy anjumanlar o'tkazib turar edi. Subxonqulixonning amaliy tibbiyot bilan shug'ullangani ma'lum emas, ammo tibga oid ikkita asari borligi ma'lum. Bular "c" va "Subxonning hayotbaxsh tibbiyoti" dir.

Subhonqulixon hukmronligi yillarida, ayniqsa, tibbiyot ilmi va adabiyot rivojlandi. Dor ush-shifoda bemorlarni davolash bilan bir qatorda ilmiy ishlar ham olib borilgan. Subhonqulixonning tibbiyotga oid kitoblar jamlangan nodir kutubxonasi bo'lgan. U "Subhoniy tibbiyoti bo'yicha davolash", "Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati" nomli ilmi nujumga oid risola yozgan. Hukmdor "Nishoniy" taxallusi bilan she'rlar bitib, saroyda o'tkazilgan mushoiralarda o'zi ham she'rlar aytgan[9].

Subxonqulixonning farmoni bilan 1682 yilda Buxoroda kasalxona barpo etildi. U "Shifo beruvchi manzil" deb atalar edi. Kasalxona madrasa ko'rinishida qurilgan. U 18 ta hujra (palata) dan iborat bo'lgan. Kasalxona kompleksiga tibbiy maktab va kutubxona ham kirgan. Kasalxona va tibbiy maktabga (madrasaga) o'sha zamonning ko'zga ko'ringan olimlaridan Mavlono Mirqosim Xakim rahbarlik qilgan. Buxoro madrasasida tabiblaridan yana Xoja Amin Rais, Oxund Mullo Abdug'afur Xakim, Xoja Yoqublar xizmat qilar edilar.

Tabiblar turli kasalliklarni davolashda mahalliy davolash usullariga amal qilganlar. XIX asrning 20-yillarida Buxorodda bo'lgan YE.K.Meyendorf barcha musulmon xalqlari singari buxoroliklar ham tabobatga katta hurmat bilan qaraydilar... Buxorolik yaxshi tabib kasalning tomirini ushlab, unga hech qanday savol bermagan holda uning kasalini aniqlashi lozim", - deb ko'rsatgan edi[10].

Mahalliy dorilar turli o'simliklar, tog' minerallari va boshqa turdagi mahalliy xom-ashyodan tayyorlangan. Xonlikning yirik shaharlari va aholi yashaydigan turli manzillarda attorlik do'konlari mavjud bo'lib, sotib olish mumkin edi. Tabiblar ko'rigidan so'ng muayyan kasali aniqlangan

bemorlar bu do'konlarga kelib, bir parcha qog'ozda tabib tomonidan yozib ko'rsatilgan "issiqlik" yoki "sovuqlik" dorilarni xarid qilganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rustamova X.YE., Stojarova N.K., Nurmamatova Q.CH., Abdurashidova SH. A. Tibbiyot tarixi. - Toshkent.: 2014.- 114 b
2. Хафизи Таниш Бухори. Шарифнама-йи шахи (Книга шахской славы) / Факсимиле рукописи Д. 88. Перевод с персидского, введение, примечания и указатели М.А. Салахетдинов. Ч. Н. – М. Наука. – 1980. С. 171.
3. Фазулллох ибн Рўзбихон Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Перевод Р.П. Джаблиловой. Под. Ред. А.К. Арендса. –М. Наука, 1976 – С. 86.
4. O'rolov A. Samarqand shahrining o'rta asrlardagi davolash va shifobaxsh muassasalari ... –В. 234.
5. Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухари. –СПб., 1913. –С. 247.
6. Кадиров А.А. История медицины Узбекистана. – Тошкент: ИПО Ибн Сини, 1994. – 223 с
7. Хо'jayev A. Turkiston tabobatining Xitoyga ta'siri // Moziydan sado. –Toshkent, 2006. –№ 3 (315). –В. 46-48
8. Akbar Zamonov. Ashtarxoniy hukmdorlari. – Toshkent, Bayoz nashriyoti, 2021.
9. <https://uza.uz/uz/posts/bukhoro-khonligida-tib-ilmini-rivozhlantirib-zi-am-tibbiyetg-14-09-2020>
10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. –М.: Наука. 1975. С. 150.

UO'K 94:902(575.171)

XORAZM VOHASI TARIXINI YOZMA MANBALARDAGI BAYONI

D.M.Yunusova, katta o'qituvchi, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xorazmshohlar davlati faoliyatiga oid materiallar o'rta asr manbalari asosida Markziy Osiyo xalqlarining siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o'rin egallagan Xorazm davlati tarixi haqida muhim ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *Xorazm davlati, Xorazm geografiyasi, tarixiy manbalar, qo'lyozmalar, shaharsozlik, ijtimoiy – iqtisodiy hayot.*

Аннотация: *В данной статье на основе средневековых источников и материалов, связанных с деятельностью хорезмшахов, представлены важные сведения об истории Хорезмского государства, занимающего важное место в политико-экономической, социокультурной жизни народов Средней Азии.*

Ключевые слова: *Хорезмское государство, география Хорезма, исторические источники, рукописи, городское планирование, социально-экономическая жизнь.*

Abstract. *This article, based on medieval sources and materials related to the activities of the Khorezmshahs, presents important information about the history of the Khorezm state, which occupies an important place in the political, economic, sociocultural life of the peoples of Central Asia.*

Key words: *Khorezm state, geography of Khorezm, historical sources, manuscripts, urban planning, socio-economic life.*

Markziy Osiyo xalqlarining siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o'rin egallagan Xorazm davlati tarixini ilmiy tadqiq qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy masaladir. Ma'lumki, X-XII asrlarda Xorazm dunyoda qudratli davlat bo'lgan. Xorazm Osiyoning muhim qismlarini hamda Yevropaning sharqiy qismidagi iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlarni qamrab olgan buyuk davlat bo'lgan. G'arbdan Iroq bilan, Sharqdan Xitoy, Shimoldan Rus yerlari bilan, janubda Hindistonning bir qismi bilan chegaradosh bo'lgan. Xorazm vohasi va Xorazmshohlar tarixini o'rganish, tahlil qilish muhim ilmiy izlanishlar qatoriga kiradi.

Xorazmshohlar davlati faoliyatiga oid materiallar o'rta asr manbalarida o'z aksini topgan. O'zbekiston Respublikasi FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida Xorazm tarixiga oid o'rta asrlarda yozilgan nodir qo'lyozmalar saqlanadi: jumladan (1160-1234) *Izzuddin Ali ibn Muhammad ibn al-Asirning "Al-Komil fi-t-tarix"* ("Tarix bo'yicha mukammal to'plam") (1160—1234 yy) asaridir. U 1230 yili voqealarni ko'rmasada, eshitganlari asosida arab tilida yozilgan va 12 jildidan iborat asardir.

Jaloliddin Manguberding harbiy yurishlarida hamroh bo'lgan tarixchi *Shixobuddin Muhammad an-Nasaviyning* (vafoti 1249—50 y.) "Siyrat as-sulton Jaloliddin Mangburni" ("Sulton Jaloliddin Manguberding hayot tafsiloti") asari Xorazmshohlar va Jaloliddin Xorazmshoh haqida

turli davrlarda bitilgan barcha asarlar orasida eng ishonchlisi, xolis yozilgan tarixiy manbadir. An-Nasaviy 1224 yili Sulton Jaloliddin Hindistondan Eronzaminga kelganda, uning kotibi vazifasida ishlaydi. Sulton Jaloliddin o'limidan so'ng o'n yil o'tgach, 1241 yili asarni arab tilida yozdi. Asarning faqat ikkita nusxasi bizgacha etib kelgan. Ulardan biri Parij Milliy kutubxonasida va ikkinchisi Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

Shihobiddin Muhammad Nasaviy (? - 1249) O'rta Osiyo, O'zbekiston, Kavkaz, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlaridan mo'g'ul istilosi davridagi (1220-1231 yy.) ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida ma'lumot beruvchi "Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Menkburni" ("Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti va tafsiloti") nomli qimmatli kitob qoldirgan [1].

"Siyrat as-sulton" asari esdalik tarzida yozilgan asar bo'lib, muqaaddima va 108 ta bobdan iborat. Asarning V-XXII boblar Xorazmshoh Alouddin Muhammadning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan. XXIII bobdan boshlab to oxirigacha mo'g'ul istilosi va Jaloliddin Manguberdi hayoti faoliyati, uning mo'g'ullarga qarshi olib brogan qahramonona kurashi haqida hikoya qilinadi.

"Men uning boshqa shaharlardan farqli o'laroq, katta ahamiyatga molik ekanligini nazarda tutgan holda qamal qilinish tafsilotiga aloxida e'tibor qaratdim. Shuningdek uning bosib olinishi xususida ham kengroq to'xtadim, chunki bu totorlar g'alabalarning boshlanishi edi. Xorazmga barcha qo'shinlarini to'plagan holda dengiz misoli quturib hujum boshladi. U har bir maxalla, ko'cha, uyni birma-bir bosib olishga kirishdi. U bir mahallani bosib olar ekan odamlar ikkinchi mahallaga o'tib jon saqladilar. Ular o'zi va oilasini himoya qilish uchun jon-jahdlari bilan kurashdilar" [1].

XIII asrda o'tgan yirik olim va davlat arbobi Alouddin Atomalik ibn Bahouddin Muhammad Al-Juvayniyning "Tarixi Jahongushoyi" asari Xorazm va Chingizxon bosqini davrining asosiy manbalaridan biridir [6].

Alouddin Juvayniy Xurosondagi mo'g'ul hukmdorlari Qirko'z, Argun og'a va Xuloku devonida xizmat qilgan. Mazkur tarixchi Mo'g'uliston, O'rta Osiyo va Eronning ijtimoiy-siyosiy tarixiga oid "Tarixi Jaxonkushoy" nomli asari bilan mashhurlikka erishgan. Asar bosh so'z (debocha), muqaaddima va uch jilddan iborat qimmatli tarixiy manba hisoblanadi. "Tarixi jahongushoy"ning qo'lyozma nusxalari anchagina va ular hozirgi vaqtda jahonning turli kutubxonalarida, ko'p qismi Eron kitob xazinalarida saqlanmoqda. O'zR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida ham asarning uchta qo'lyozma nusxasi mavjud.

"Yigitlar yotog'i, go'zal ayollar bulog'i, farogat va baxtiyorlik eshigi ostonasiga bosh qo'ygan va davlat qushi in qurgan Xorazm "Biz ularning bog'larini achchiq mevali, yulg'unzor va siyrak butazor "bog'lar"ga aylantirib qo'ydik" oyatida aytilganidek, chiyabo'rilar kezadigan, boyqush va qarq'alar in qurgan makonga aylandi. Uylari va qush yugari vayronaga, gulbog'lari cho'l va yalanglikka, me'moriy osori atiqalari tosh va tuproq yig'indisiga ayland" [2].

Atomalik o'zi ham munshiylik qilgani uchun o'z asarini axamiyatsiz ba'zi yangiliklardan tashqari san'atkorona tarzda yozgan. Asarning ba'zi bo'limlarida qisqacha bo'lsa ham Ibn Xaldunning "Muqaaddima" asarida yozganidek, xorazmshoxlar davlatining mo'g'ullar tomonidan tormor keltirilish sabablarini ijtimoiy nuqtai nazardan o'rgangan va boshqa tarixiy xodisalarga xam uyg'un holda munosabat bildirgan. Ibn Xaldunning "Muqaaddima"si bir tomonga qo'yilsa, xech bir tarix kitobida "Jaxongusho" qadar voqea-xodisalarning ichiga kirib borilgan va go'zal natijaga erishgan asarni uchratmaymiz. N.I.Toshevning "Тарихи Джаханкуша" Ала-ад-дина Джувайни - ценный источник по истории Центральной Азии XII-XIII вв." nomli dissertatsiyasida asarning ilmiy qimmatli ko'rstailgan [2].

Mo'g'ullar istilosi arafasida Xorazmni mashhur arab sayyohi va geografi Yoqut al-Hamaviy kelib ko'radi. U o'zining "Jug'rofiya qomusi" ko'p tomli asarida Xorazm davlati va uning xalqi haqida qimmatli fikrlarni yozib qoldirgan. Yoqut al-Hamaviyning "Mujam al-buldon" (Mamlakatlar qomusi) asari qomusiy xarakterga ega bo'lib, unda O'rta Osiyo, xususan, Xorazm vohasiga oid qimmatli ma'lumotlar mavjud. Asarda Xorazm geografiyasi va uning mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davri tarixi, madaniy hayoti (taniqli shaxslar, ularning faoliyati) to'g'risida hikoya qiluvchi qimmatli ma'lumotlar to'plangan [3].

Xorazm aslida shahar nomi emas viloyat nomi ekanini eslatib Yoqut al-Hamaviy uning poytaxtini Jurjoniya deb ataydi, so'ngra uning tarixini, Xorazm so'zining etimologiyasini tushuntiradi.

“Xorazm gullab yashnagan go‘zal o‘lka. Men xech qaerda bunday gavjum va yashnagan o‘lkani ko‘rmaganman. Ekinlar yoppasiga parvarish qilingan, qishloqlari ketma-ket tushgan, alohida hovliyu chorbog‘lari ko‘p, dashtda ham qo‘rg‘onlar bor. O‘lkaning parvarishlanmagan, noobod joyni topish qiyin. Yashil daraxtzorlar, ainiqsa gujumi, tuti ko‘p, chunki ular (aholi) qurilish yog‘ochlariga muxtoj, bu yerda bargi esa ipak qurtiga emdir. Qishloqdan o‘tib borgan odam bilan bozorda yurgan odamni sira farq qilmaysiz... Xorazmning hamma shaharlarida do‘kon rastalarga boy bozorlari bor, bozor bo‘lmagan qishloqlar kamdan kamdir” [4].

“Xorazm yerlariday keng va aholi ko‘p yashaydigan joy dunyoning hech bir yerida bo‘lmasa kerak, deb o‘ylayman, buning ustiga aholisi mashaqqatli hayotga va oz narsaga qanoat qilishga o‘rganib qolgan. Xorazmning aholi o‘rnashib qolgan aksari joylari bozorlari, g‘amlab qo‘yilgan narsalar va do‘konlari bo‘lgan shaharlardir. Aholi o‘rnashgan joylar orasida bozori yo‘qlari kamdan-kam topiladi. Shu bilan birga bu yerlarda umumiy xavfsizlik va tinchlik xotirjamlik hukmdordir”.

Arab sayyohining Xorazm tuprog‘iga tashrif buyurishi va uni yuqoridagicha tasvirlashi Xorazm davlati XII asr boshlarida jahonning ko‘zga ko‘ringan davlatlaridan biri bo‘lganligidan dalolat beradi, uning shaharlari obod, xalqi mehnatkash va savdo rivojida bo‘lganligini ko‘rsatadi. Xorazmshohlar davlati katta hududni o‘z ichiga olgan. Tarixiy manbalarning xabar berishicha, XII asr boshlarida uning hududida 400 dan ortiq shahar bo‘lgan. Yoqut al-Hamaviy Xorazm davlati shaharlarining tasviriga to‘xtalib: “Boylıklarining mo‘lligi va poytaxtning kattaligi, aholisining ko‘pligi, yaxshilikka yaqinligini hamda din va mazhab buyurgan narsalarni bajarishi jihatdan Xorazmning bosh shahriga o‘xshagan shahar dunyoda bo‘lmasa kerak” deydi [3].

Arxaeolog qazilmalar Yoqut al-Hamavining barcha malumotlarini tasdiqlaydi, sayyoh Xorazmga kelgandan keyin (XIII asrning 20-yillari) bu yerda ishlab chiqarish va madaniyat chindan ham yuqori darajada bo‘lgan [5].

Hamaviyning ma‘lumotlaridan shuni anglab olish mumkunki, xorazmshohlar hukmronligi davrida ma‘mlakatda osayishtalik, ma‘murlik va to‘kin-sochinlik bo‘lgan. Bu esa o‘z navbatida vohada ilm-fan, madaniyat rivojlanishiga imkon yaratgan.

Yana bir geograf, sayyoh Ibn Batuta Xorazmga kelgunicha yaqin Sharqning Qohira va Damashq shaharlarida bo‘lgan. U Xorazm poytaxti Urganchni tasvirlaganida huddi o‘sha shaharlarga nisbatan aytilgan iboralarini qo‘llaidi; “Bu – turklarning eng ulug‘, eng go‘zal, eng ajoyib shahari bo‘lib, bozorlari, keng ko‘chalari, juda ko‘p inshootlari (binolar, masjid, madrasalari) va xush manzara joylari bor. Shaharda aholi ko‘pligidan hayot qaynaydi, u mavjlanib turgan dengizga o‘xshaydi” [3].

Demak, Urganch Ibn Batuta kelgan davrda (1338 yil) Qohira va Damashk kabi Sharqning ko‘p shaharlaridan qolishmaydigan darajada bo‘lgan.

Ibn Battutaning zamonadoshi al-Umariy ham “Kitob masalik al-absar va mamolik al-amsar” asarida Xorazmni tavsiflab don ekinlarini barcha turlarini, bu yerda ishlab chiqariladigan hamma mollarni bir-bir sanaydi, Movarounnahr va Xorazmda pul munosabatlari, narx-navo haqida, Urganch to‘g‘risida hikoya qiladi, odamlarning xulq atvorini sinchiklab ta‘riflaydi: “Bu o‘lkada don ekinlaridan bug‘doy, arpa, sholi va hokazolar bitadi... har xil mevalar... eng yaxshi Buxoro va Samarqand navlari o‘sadi, garchi Xorazmning o‘z navlari yaxshi va mazaliroqdir...” [3].

Mazkur mutafakkirlar, tarixchilar, geograflar va sayyohlar o‘z asarlarida Xorazmni naqadar zamonasining taraqqiy etgan davlat bo‘lganligini, unda ilm-fan, madaniyat va san‘at, ijtimoiy – iqtisodiy hayot tarzi gullab yashnaganligini bayon etganlar. Mazkur manbalar asosida Xorazm davlati hukumdorlarining olib obrgan faoliyati, ularning tarix sahnasida tutgan o‘rni, davlatning siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy, madaniy ahvoli, davlat boshqaruvi va bosha ko‘plab muammolarni hozirgi kun talablari asosida qayta chuqur ilmiy tahlil qilish ahamiyatli hisoblanadi.

1. Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti / Kamol Matyoqubov tarjimasini. – T.: O'zbekiston, 2006. - B. 74.
2. Juvayniy Alouddin Atomalik. Tarixi Jahonkusho. (Jahon fotihi tarixi) / Mas'ul muharrirlar: H.Boltaboyev, M.Mahmudov. – Tos'hkent: MUMTOZ SO'Z, 2015. – 504 b.
3. Ne'matullo Ibrohimov. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati.-T, 1993. 104 bet.
4. Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-удабо. Миср, 1925, 1929, 1931.
5. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача. –Тошкент, 1959. -Б.132-137.
6. www.ziyouz.com kutubxonasi.

UO'K: 94:007(575.1)“1991/2020”(043)

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA RAQAMLI TELEVIDENIYE RIVOJLANISH TARIXI

I.S.Yusupov, PhD, dots., Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali, Urganch

<https://orcid.org/0009-0005-3562-9620>

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik yillarida mamlakatimiz televideniye tizimida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Analog televideniye o'z o'rnini raqamli televideniye to'liq bo'shatib berdi. O'zbekistondagi barcha aholi yashash maskanlari to'liq raqamli televideniye dasturlari bilan ta'minlandi. Bu hatto eng chekka qishloqlarga ham raqamli televideniye yetib borishida olib borilgan islohotlar bilan bir qatorda respublikamiz raqamli televideniye uzil-kesil o'tgan davlatlar qatoriga qo'shilish borasida amalga oshirilgan ishlar xronologik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Teleradiostansiya, uzdigital tv, iptv, O'zbektelekom, raqamli televideniye, Wi-Fi, miks T-2, to'rtinchi hokimiyat.

Аннотация. В данной статье основные изменения произошли в телевизионной системе нашей страны за годы независимости. Аналоговое телевидение полностью уступило место цифровому телевидению. Все жилые массивы Узбекистана были обеспечены полноценными программами цифрового телевидения. Наряду с реформами, проводимыми по охвату даже самых отдаленных сел, цифровое телевидение опирается на хронологический аспект стремления нашей республики войти в ряды стран, перешедших на цифровое телевидение.

Ключевые слова: Телерадиостанция, uzdigital tv, iptv, Узбектелком, цифровое телевидение, Wi-Fi, микс Т-2, четвертая власть.

Abstract. In this article, the main changes have occurred in the television system of our country over the years of independence. Analogue television has completely given way to digital television. All residential areas of Uzbekistan were provided with full-fledged digital television programs. Along with reforms carried out to cover even the most remote villages, digital television is based on the chronological aspect of our republic's desire to join the ranks of countries that have switched to digital television.

Key words: TV and radio station, uzdigital tv, iptv, Uzbehtelcom, digital television, Wi-Fi, mix T-2, fourth power.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng, respublika teleradioeshittirish tizimini jahon andozasidagi texnologiyalar, jumladan zamonaviy uskunalar asosida qayta jihozlash ishlari amalga oshirildi. Radioeshittirish va teleko'rsatuvlarning sifati talab darajasida bo'lishi borasida 2003-2005-yillarda Yaponiyaning "JBIC" loyihasi asosida respublikaning beshta shimoliy viloyati va Toshkent shahridagi teleradiostansiyalar qayta jihozlandi. Respublika aholisini davlat teleradiodasturlari bilan to'la qamrash maqsadida investitsion loyihalar asosida 2005-2007-yillarda 360 ta tele va 310 ta turli quvvatli radiouzatgichlar o'rnatilib, ishga tushirildi. Natijada davlat teleradioeshittirish dasturi bilan aholini qamrash darajasi nafaqat respublikada, balki Markaziy Osiyoning katta hududida 100 foizga yetkazildi [1].

2007-yili Toshkent shahrida to'rtta davlat va uchta nodavlat telekanallar dasturlari analog televideniye orqali tarqatildi. 2008-yili Toshkent va Buxoro shaharlarida birinchi raqamli televideniye uzatkichlari ishga tushirilgan[2]. 2009-yil "Uzdigital tv" kompaniyasi o'z faoliyatini boshladi. Jismoniy va yuridik shaxslarni raqamli televideniye ulash bo'yicha xizmatlar ko'rsatish

boshlandi. Toshkent, Samarqand va Buxoro viloyatlarida kompaniyaning filiallari ochildi. 2009-yilda Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasida raqamli televideniye uzatuvchi uzatkich ishga tushirildi. Yilning ikkinchi yarmida Farg'ona, Andijon, Namangan va Qashqadaryo viloyatlarida raqamli televideniye xizmati ishga tushirildi [3].

“O'zbektelkom” AK 2011-yildan buyon mamlakatimizda IPTV xizmatlarini ko'rsatib keladi. IPTV bu televideniyaning yangi avlodi bo'lib, abonentlarga interaktiv xizmatlardan foydalangan holda nafaqat teleko'rsatuvlarni tomosha qilish, yozib olish, translyatsiyasini istalgan vaqtda to'xtatib qo'yib, keyin uni ko'rishni davom ettirish, turli film va seriallarga buyurtmalar berish kabi ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Teletranslyatsiyalarni har bir abonent o'zi xohlaganidek boshqarishga ham imkon beradi. “O'zbektelekom” AK yetti yil mobaynida “ZTE” kompaniyasi bilan hamkorlikda mamlakatimizda IPTV xizmatlarini joriy etish ishlarini amalga oshirmoqda. Ushbu xizmat abonentlar orasida ancha mashhur bo'lib, unga talab kundan-kun ortib borayotgani kuzatilgan [4].

2012-yil 17-apreldagi “O'zbekiston Respublikasida raqamli teleuzatishga texnik va texnologik o'tish Davlat dasturi to'g'risida”gi Prezident qarori qabul qilingani respublikamizda raqamli standartdagi teleuzatkichlarning ishga tushirishi jadallashuviga huquqiy asos bo'ldi [5]. 2013-yilda Farg'ona, Navoiy, Sirdaryo va Surxondaryo viloyatlariga teleuzatkichlar o'rnatildi. Natijada respublika aholisining raqamli formatdagi teledasturlar bilan qamrovi 42,0% ga yetkazildi [6]. Respublika hududini to'liq raqamli televideniye bilan qamrab olish va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014-yil 3-apreldagi “O'zbekiston Respublikasi yer usti raqamli teleko'rsatuv tarmog'ini rivojlantirish uchun Yaponiya xalqaro hamkorlik banki va Yaponiya tijorat banklarining imtiyozli kreditini jalb qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2157-qarori ijrosini ta'minlash maqsadida 2016-2017-yillarda respublikamiz hududiga 84 ta yuqori quvvatdagi raqamli teleuzatkichlar o'rnatish va uning qamrov hududi 90 foizni raqamli televideniye bilan ta'minlash nazarda tutilgandi [7].

2015-yilga kelib O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi tizimidagi barcha hududiy teleradiokompaniyalarning bir kunlik efir hajmi 24 soatga yetkazildi. Sohoni malakali kadrlar bilan ta'minlash maqsadida teleradiokompaniya huzurida 8 ta mutaxassislik yo'nalishi bo'yicha kadr tayyorlab beradigan o'rta maxsus bilim yurti, shuningdek, O'zbekiston jurnalistika va ommaviy axborot kommunikatsiyalar universiteti tashkil etildi va ushbu ta'lim muassasalarining televideniye bilan amaliy hamkorlik aloqalari keng yo'lga qo'yildi [8].

2017-yilga kelib respublikaning barcha aholi yashash maskanlari to'liq raqamli televideniye dasturlari bilan ta'minlandi. Raqamli televideniye o'tish loyihalari amalga oshirilishi natijasida bugungi kunda 13 ta davlat va 6 ta nodavlat telekanallarining teledasturlari bepul ijtimoiy paketida hamda 45 ta chet el dasturlari pullik tijorat paketida tarqatilyapti. Shuningdek, O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining 12 ta televizion va 4 ta radio dasturlari sun'iy yo'ldosh aloqa tarmog'i orqali respublikaning tog'li, uzoq va borish qiyin bo'lgan kichik aholi maskanlariga hamda 40 dan ziyod xorij mamlakatlariga yetkazib berilgan [9].

Hozirgi dunyoda televideniye yuksak darajada rivoj topdi va insoniyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Barcha rivojlangan mamlakatlar o'z televideniyesiga ega, AQSH va 3 ta umummilliy teletarmoq — “EyBiSi”, “SiBiEs” va “EnBiSi” faoliyat ko'rsatmoqda. Angliyada “BiBiSi”, Fransiyada TF, Rossiyada 1 kanal, RTR, NTV, TNT va boshqa telestudiyalar mavjud [10]. Mamlakatimizda ommaviy axborot vositalari ham mustaqillik yillarida katta rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. 1991-yilda yurtimizda jami 395 ta turli OAV faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2013-yilda 1367 taga [11], 2017-yilga kelib ularning soni 1500 tadan ortdi. Ularning 1000 dan ortig'i bosma davriy nashrlar, to'rtta axborot agentligi, 65 ta tele, 35 ta radiokanaldan iborat. Internet tarmog'i orqali respublikaning 11 ta telekanali, 12 ta radiokanali o'zbek va rus tillarida hamda O'zbekiston Milliy axborot agentligi o'zbek, rus, ingliz, fransuz, nemis, ispan, arab va xitoy tillarida mamlakat hayotiga oid axborotlarni tezkor tarqatishda ishtirok etmoqda [12].

2018-yilda “O'zbektelkom” AKning IPTV xizmatlariga 50 mingdan ortiq kishi ulangan [13]. Bir necha yillar oldin yakka tartibda va ko'p qavatli xususiy uylarning tomilariga yo'ldosh (parabolik) antennalar o'rnatilardi. Sababi antennalar orqali ko'plab xorijiy telekanallar va teledasturlarni ko'rish uchun foydalanuvchilar katta pul sarf qilishardi. Texnologiyalarning rivojlanib borishi, yo'ldosh antennalar davriga ham yakun yasamoqda, endilikda ortiqcha dahmaza va ovoragarchiliklarsiz

odamlarga qulay bo'lgan raqamli televideniye va internet televideniyesi davri kirib keldi. Yaqin vaqtlargacha an'anaviy televideniylar o'zlariga tegishli bo'lgan televizion dasturlarni faqatgina hududiy ko'rsatish imkoniyatlariga ega edilar. Bugungi kunda esa O'zbekistondagi telekanallarni dunyoning turli nuqtasidan turib tomosha qilishingiz yoki aksincha O'zbekistonda turib dunyo davlatlari telekanallarini sifatli formatlarda ko'rishingiz mumkin [14].

Raqamli televideniylar rivojlanishning tobora yangi bosqichiga ko'tarilib borgani sari odamlarning Internet televideniyeiga nisbatan ulkan talablarini keltirib chiqarmoqda. Bir qancha telekanallar, dasturlar, filmlarni internetga ulangan televizorlar, kompyuterlar, smartfonlar yoki planshetlar uchun chiqarilgan, tegishli dasturlardan foydalangan holda translyasiya qilingan video ko'rinishida tomosha qilish mumkin. Mamlakatimizda ham zamon bilan hamnafaslikda bir necha internet televideniylari ancha yillardan buyon faoliyat ko'rsatib kelayapti. Ko'plab xorijda yurgan vatandoshlarimiz yurtimiz telekanallarini o'zlari yashab turgan davlatlarida ham tomosha qilish imkoniyatiga ega bo'lishmoqda. Sport hamda futbol muxlislari uchun Yevropa turnirlari, Jahon chempionatlari va milliy turnirlar to'g'ridan to'g'ri HD formatda translyasiya qilinmoqda. Uyingizda Wi-Fi o'rnatilgan bo'lib va siz bugungi zamonaviy android yoki smart televizorlarga ega bo'lsangiz, hech qanday mubolag'asiz yuzlab telekanallar va minglab sifatli filmlarni ko'rishingiz imkoniyati mavjud [15].

Bugungi kunda teleradiokanal fuqarolarni qiynayotgan muammolar, joylardagi dolzarb masalalarni mutasaddi rahbarlar bilan ochiq va to'g'ridan-to'g'ri muloqotlarni tashkil etish orqali hal qilish vositasiga aylandi. Vatanimizning qadimiy va boy tarixini chuqur o'rganish, ushbu yo'nalishdagi ilmiy-tadqiqot ishlarini faollashtirish, yosh avlodni milliy qadriyatlar va ajdodlarimizning bebaho merosi asosida tarbiyalash, jamiyatda vatanparvarlik va o'z xalqi bilan g'ururlanish tuyg'usini shakllantirish asosida milliy o'zlikni anglash hissini mustahkamlash va vatandoshlarimiz dunyoqarashini kengaytirish, xalqimizning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan g'oyat katta ilmiy, madaniy va ma'naviy hissasi haqida mamlakatimiz aholisini, shuningdek, chet el jamoatchiligini keng ko'lamda xabardor qilish maqsadida "O'zbekiston tarixi" telekanali tashkil etilgan [16]. Mazkur telekanalning ilk efiri 2019-yili mustaqilligimizning 28 yilligi munosabati bilan 1-sentabrda amalga oshirildi.

2017-yilda "Uzdigital tv" kompaniyasining Samarqand, Namangan, Farg'ona, Buxoro, Andijon, Navoiy viloyati markazlarida telekanallar sinov tariqasida ochiq efirga uzatilgandi. Toshkent shahrida va Toshkent viloyatida DVB-T2 standartidagi yangi kengaytirilgan "Miks T2" telekanallar to'plami ishga tushirildi. 2018-yilda Qashqadaryo, Xorazm viloyati, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasida, 2019-yilda Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida qo'shimcha savdo va mijozlarga xizmat ko'rsatish ofislari ochildi. 2019-2020-yillarda Surxondaryo, Farg'ona, Samarqand viloyati va Qo'qon shahri hududida, 2021-yilda Navoiy va Buxoro viloyatlarida "Miks T2" telekanallari to'plami ishga tushirildi. Xizmatlarga onlayn ariza berish va ulanish xizmati yo'lga qo'yildi. 2021-yilda Toshkent viloyati Angren shahrida, Surxondaryo viloyati Denov tumanida qo'shimcha savdo va abonentlarga xizmat ko'rsatish ofisi ishga tushirildi. Xizmatlarga onlayn ariza berish va ulanish xizmati yo'lga qo'yildi, savdo va abonentlarga xizmat ko'rsatish ofisi ochildi [17].

O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi faoliyatida 2020-yil 20-oktabr kuni davlatimiz rahbari tomonidan qabul qilingan "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni bilan bog'liqdir. Mazkur farmonga muvofiq O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasi bilan birgalikda tizimdagi axborot-tahliliy, ma'naviy-ma'rifiy va madaniy-gumanitar telekanallarini xorijiy davlatlarda teleradiokompaniyaning OTT platformasini (internet tarmog'i orqali teledasturlarni namoyish etish tizimi) ishga tushirish va boshqa zamonaviy informatsion texnologiyalardan foydalangan holda namoyish etilishi yo'lga qo'yilmoqda [18].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev ommaviy axborot vositalari xodimlari haqida shunday degandi: "Doimo yangilik izlab, yangilikka intilib yashaydigan, jamiyatda yuz berayotgan muhim o'zgarishlar, ustuvor g'oya va tashabbuslarni ma'no-mohiyatini odamlarga tezkorlik va xolislik bilan yetkazadigan, hayotning qaynoq nuqtalariga dadil kirib boradigan matbuot xodimlari mamlakatimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo'shmoqda. Bugungi kunda OAV tom

ma'noda "to'rtinchi hokimiyatga" aylanib bormoqda" deya ta'kidlagandi [19]. Keyingi yillarda televideniye qo'lga kiritgan eng katta yutuqlardan yana biri raqamli televideniye o'tish davri bo'ldi. Odatdagi televizion ko'rsatuvlardan yangi, yanada sifatli daraja – raqamli teleko'rsatuvlarning sun'iy yo'ldosh orqali dunyoning yuzdan ortiq mamlakatiga keng namoyish etilishi zamonaviy televideniye sohasining ulkan yutuqlaridan biri bo'lgan desam aslo yangilishmayman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdug'ani Abduraxmonov. Yangi O'zbekiston – raqamli dunyo. . — Toshkent: "Tasvir", 2022. – B.110.
2. Abdullayev I. "RRTM" DUK: Mehnat muhofazasiga 789,6 million so'm sarflandi. – B. 13.
3. Uzdtv.uz. 12.05. 2022 y.
4. Xabar" gazetasi, 2018, 23 fevral, 8 (1326). – B.4.
5. Mahmudov N. "Xabar" gazetasi, 2016, 8 iyul, 28 (1242). – B. 11.
6. Infocom.uz — Toshkent, 2013. – № 1. – B.20.
7. Mahmudov N. "Xabar" gazetasi, 2016, 8 iyul, 28 (1242). – B. 11.
8. Sh. Hayitov. O'zbekiston televideniyesi kecha va bugun: Yuz.uz 23.03.2021.
9. Abdullayev I. "RRTM" DUK: Mehnat muhofazasiga 789,6 million so'm sarflandi. – B. 13.
10. O'zME T harfi. — Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – B. 232.
11. Mo'minov A. O'zbekiston axborotlashgan jamiyat sari. – B. 16.
12. G'afurova M. Imtiyozlar islohotlarimiz samarasi uchun xizmat qiladi. //"Xabar" gazetasi, 2017, 20 yanvar, 3(1269). – B. 3.
13. "Xabar" gazetasi, 2018, 23 fevral, 8 (1326). – B.4.
14. Uza.uz 19.07.2021.
15. Uza.uz 19.07.2021.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi "O'zbekiston tarixi" Axborot-tahliliy teleradiokanalini tuzish va uning faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi 4390- Qarori // www.lex.uz.
17. Uzdtv.uz. 12.05. 2022-y.
18. Yusupov I. O'zbekistonda aloqa tizimining taraqqiyoti tarixi (Xorazm viloyati misolida). – B.78.
19. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi.— Toshkent, "O'zbekiston", 2021. –B.118.

УДК 004.838

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ФИЛОСОФИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

С.Э.Атаджанова, старший преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент

Аннотация. *Философия искусственного интеллекта как направление философии активно развивается в последние десятилетия и тесно связана с базовыми разделами философии – онтологией и гносеологией. Она, несомненно, имеет пересечения с предметными областями «смежных» философий: философией сознания, этикой, а, затрагивая вопросы человека, – с философской антропологией. В этой статье делается попытка проанализировать работы зарубежных и отечественных авторов на предмет выявления взаимоотношения философии искусственного интеллекта и философии науки, что позволит увидеть глубину рассмотрения взаимосвязей и сделать выводы на предмет возможности и необходимости дальнейшей проработки данного вопроса.*

Ключевые слова: *философия искусственного интеллекта, философия науки, искусственный интеллект, разумная машина, технология, междисциплинарное исследование.*

Annotatsiya. *Sun'iy intellekt falsafasi falsafa yo'nalishi sifatida so'nggi o'n yilliklarda faol rivojlanmoqda va falsafaning asosiy bo'limlari – ontologiya va epistemologiya bilan chambarchas bog'liq. Shubhasiz, u "qo'shni" falsafalarning predmet sohalari bilan kesishgan: ong falsafasi, axloq va inson masalalariga taalluqli – falsafiy antropologiya bilan. Ushbu maqola sun'iy intellekt falsafasi va fan falsafasi o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun xorijiy va mahalliy mualliflarning asarlarini tahlil qilishga harakat qiladi, bu esa munosabatlarni ko'rib chiqish chuqurligini ko'rish va ushbu masalani yanada rivojlantirish imkoniyati va zarurligi to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt falsafasi, fan falsafasi, sun'iy intellekt, aqlli mashina, texnologiya, fanlararo tadqiqotlar*

Abstract. *The philosophy of artificial intelligence as a branch of philosophy has been actively developing in recent decades and is closely related to the basic sections of philosophy – ontology and epistemology. It undoubtedly has intersections with the subject areas of "related" philosophies: philosophy of consciousness, ethics, and, touching on human issues, with philosophical anthropology. This article attempts to analyze the work of foreign and domestic authors in order to identify the relationship between the philosophy of artificial intelligence and the philosophy of science, which will allow us to see the depth of consideration of the relationships and draw conclusions about the possibility and necessity of further study of this issue.*

Keywords: *philosophy of artificial intelligence, philosophy of science, artificial intelligence, intelligent machine, technology, interdisciplinary research*

В статье дается философское осмысление сложной междисциплинарной и комплексной проблемы «искусственного интеллекта». Рассматриваются философские, теоретико-методологические и аксиологические вопросы, характеризуются интеллект человека и «искусственный интеллект» компьютера. Показывается существенное их различие, приводятся позитивные и негативные последствия вторжения «искусственного разума» в нашу жизнь. Характеризуется технико-технологическое отчуждение. Делается вывод о том, что интеллект имеет идеальную и общественно-историческую природу и присущ только человеку.

Ключевые слова: философия, наука, человек, сознание, интеллект, мышление, «искусственный интеллект», компьютер, идеальное, творчество, диалектический материализм, технико-технологическое отчуждение, технологии, гуманистическая идеология.

Проблема «искусственного интеллекта», возникшая давно, чрезвычайно актуализировалась в XXI веке, стала по-настоящему горячей и судьбоносной, так как повсеместное вторжение «искусственного интеллекта» в нашу жизнь чуть ли не во все сферы общества, возникновение цифровой экономики, цифрового бизнеса, цифрового права и пр., усиливающаяся роль компьютерной виртуальной реальности в нашем существовании в значительной мере определяют развитие человеческого рода, угрожают самому существованию человека как вида *homo sapiens* – человека разумного. В связи с этим некоторые исследователи даже говорят и пишут о наступлении постантропологической, постчеловеческой эпохи.

Проблемы «искусственного интеллекта» крайне актуализируются прежде всего в силу серьезных достижений в области кибернетики, информатики, нейронауки и робототехники. Ныне данная проблема переживает настоящий бум, ее широко и оживленно обсуждают кибернетики, психологи, математики, логики, лингвисты, философы и др. Однако ее философские аспекты исследуются недостаточно. Поэтому в данной статье делается попытка именно философского осмысления, осуществления теоретико-методологического, системно-целостного, концептуально-рефлексивного и аксиологического анализа проблемы «искусственного интеллекта». Кроме того, понятия «разум», «интеллект» и «ум» используются в ней как синонимы, а понятие «искусственный интеллект» является метафорическим и поэтому закавычивается. В самых различных дискуссиях и спорах по этому поводу высказываются далеко не однозначные соображения. Одни исследователи прямо заявляют о возможности создания «искусственного интеллекта», «разумных» машин, даже «сверхразума», которые существенно превзойдут естественный человеческий интеллект, это только дело времени. Другие же говорят о том, что само понятие «искусственный интеллект» является метафорическим, ибо сознание, разум, интеллект, мышление и ум присущи только человеку как родовому существу, а поэтому создание «искусственного интеллекта», подобного человеческому, просто невозможно. По-разному оценивается и практическое внедрение «искусственного интеллекта» в нашу жизнь, конструируются как оптимистические, так и пессимистические сценарии этого процесса. Анализ многочисленной зарубежной и отечественной литературы, посвященной проблеме «искусственного интеллекта», свидетельствует о том, что в ней господствуют натуралистический, естественно-научный,

механистический, физикалистский, кибернетический подходы. В итоге происходит неправомерное отождествление человеческого и «искусственного интеллекта», осуществляется «расчеловечивание» человека, его «машинизация» и оглушение, с одной стороны, а с другой стороны – «очеловечивание», антропоморфизация ЭВМ, то есть наделение ее сугубо человеческими свойствами, в частности такими, как сознание, разум, интеллект, мышление, ум, знание, творчество, новаторство, воля, чувства, эмоции.

Философия науки начала оформляться в самостоятельное направление во второй половине 19 в., это нашло отражение в деятельности представителей первого позитивизма. В этот же период К.Е. Дюринг предложил термин «философия науки». Началом рассмотрения и формирования представлений об искусственном интеллекте считается более поздний период – середина прошлого века, и в это же время возникшие представления об искусственном интеллекте стали формироваться в отдельное научное направление. Одним из первых, кто задал философский вопрос, относящийся к возможностям машины, а, как следствие, и к искусственному интеллекту, считается Алан Тьюринг. Его вопрос звучал так: «Может ли машина мыслить?». Последующие рассуждения мыслителей стали формироваться в отдельную философию – философию искусственного интеллекта, – которая задаётся вопросами, в том числе, связанными с возможностью «мышления машин».

Философия как наука как о самостоятельном разделе, надо отметить, что очень ярко о себе она заявила лишь во второй половине XX в. и приблизительно в это же время «стартовала» философия искусственного интеллекта. Рассмотрение проблемы искусственного интеллекта в отдельный философский раздел, принимая во внимание наличие как философии науки, так наличие различных частных философий (философий отдельных наук)? На примере некоторых работ XX и XXI в. рассмотрим в качестве проблемы «самостоятельность философия искусственного интеллекта на фоне философии науки», что, по данным имеющихся источников, должно свестись, с одной стороны, к выявлению качественных характеристик, позволяющих обозначить философию искусственного интеллекта как отдельный раздел философии не идентичный философии науки, а, с другой, к обозначению пересечения этих разделов как между собой, так и с другими «частными» философиями.

В наше время искусственный интеллект – это теория и методы создания компьютерных программ, способных выполнять когнитивную работу, соответствующую той, которую выполняет человеческий мозг. Стоит сделать акцент на том, что здесь рассмотрение искусственного интеллекта не выходит за границы чего-то оторванного от ЭВМ. «Можно показать, что история философии искусственного интеллекта – это история обсуждения возможностей компьютерной реализации персонологических параметров» [8, с. 3]. О том же рассуждал Алан Тьюринг, сведя всё к основному вопросу философии искусственного интеллекта «Может ли машина мыслить?». Основной вопрос о мышлении машин рассматривался именно в отношении ЭВМ: «Причем та машина, о которой шла речь, была именно ЭВМ! Так что не только компьютер представал как «электронный мозг», но и живой мозг трактовался как "биологический компьютер" – и это было нечто большее, чем просто метафора».

Первые компьютеры появились в 30-х годах XX столетия, однако, также как появление первых ЭВМ имело некоторые технические и философские предпосылки, так и сама идея искусственного интеллекта имела такие же предпосылки задолго до появления компьютеров.

В качестве самой первой философской предпосылки возникновения вопроса об искусственном интеллекте, можно считать попытку понять разум человека, понять сущность мышления. С этой позиции, например, можно начать с Аристотеля, который является основателем логики [10, с. 340], для которого логика была не отдельной наукой, а инструментом, орудием всякой науки. И вот именно логику Аристотель рассматривал как науку о формах мышления. Но теоретические предпосылки возникновения именно науки об искусственном интеллекте появились всё же позже. Считается, что впервые на проблемы различения способностей человека и машины обратил внимание Рене Декарт. Дуалистический взгляд Декарта на телесное и духовное отделял возможность наличия мышления только у

человека, при этом животных он считал «автоматами», не обладающими данной характеристикой, свойственной только человеку. Отделение тела от разума и рассматривает дуализм Декарта, как «предвестник» идеи возможности философствования о создании искусственного мышления – искусственного интеллекта. «Сущностью мышления, как оно понималось, в частности, Р. Декартом и Г.В. Лейбницем, были аналитико-синтетическая деятельность, способность к сочленению или разъединению понятий, образование на этой основе суждений и умозаключений, позволяющих проводить дискурсивное рассуждение». Уже позднее, в 50-60-е годы XX в. в западной философии сложилась достаточно устойчивая традиция осмысления проблем, связанных с понятием искусственного интеллекта. Философским проблемам искусственного интеллекта посвятили свои работы такие известные философы, математики и лингвисты, как Алан Тьюринг, Норберт Винер, Марвин Мински, Хьюберт Дрейфус, Уоррен Маккалох, Фрэнк Розенблат и др.

В настоящее время на Западе существуют специализированные научно-философские сообщества, обращающиеся к проблемам искусственного интеллекта. Эти сообщества организуют конференции, издают журналы и сборники работ, посвященные данной тематике.

Введение термина «искусственный интеллект» приписывается Джону Маккартни (американский программист, логик и философ), который, предположительно, также впервые применил и ввёл в обиход название рассматриваемого нами направления: «философия искусственного интеллекта». «Философия искусственного интеллекта – особая сфера философского знания и методологической междисциплинарной деятельности, возникшая на волне постпозитивизма в ряде англоязычных стран в последнее десятилетие». Таким образом, исходя из данных представленных источников, без сомнения, можно сделать вывод о том, что во второй половине XX в. философия искусственного интеллекта – это уже самостоятельный раздел философии. Определившись с фактом и временным периодом, когда новый раздел философии выделился в самостоятельную область философского знания, изучим представленную литературу на предмет того, чтобы определить характеристики, которые позволяют считать философию искусственного интеллекта таковой.

Несомненно, философия искусственного интеллекта – это рефлексия над проблематикой «что значит "знать", "мыслить", "понимать", "сознавать"», но «философию искусственного интеллекта следует понимать шире – она имеет непосредственный выход к фундаментальным социокультурным вопросам и проблематике сознания, аналитически чётко формулируя ключевые аспекты основного вопроса философии – о соотношении сознания и бытия» [13, с. 25]. Упомянутый здесь ранее американский философ Джон Маккарти, считал философию искусственного интеллекта такой же специализированной областью философского знания, как и другие частные философии науки, которые уже определились со своей «зоной ответственности» и развивали соответствующую философскую мысль. «Специфику философии искусственного интеллекта Маккарти представляет следующим образом: любая система искусственного интеллекта требует концептуально-методической и программно-информационной реализации философских положений, в основном, эпистемологического плана».

Философия искусственного интеллекта тесно связана с базовыми разделами философии – онтологией и гносеологией, – рассмотренная литература показывает наличие проработанных вопросов, находящихся на пересечении этих разделов. Кроме этого, «...философия искусственного интеллекта должна обсуждать вопросы естественного разума и искусственного интеллекта неразрывно». И, несомненно, философия искусственного интеллекта однозначно пересекается с этикой. На основании этого можно сделать вывод, что философии искусственного интеллекта – это сложная система междисциплинарных исследований.

Изучаемые источники в целом показывают, что философия искусственного интеллекта достаточно молодое, но активно развивающееся направление философии. Выделившись во второй половине прошлого века в самостоятельное направление, данная философия неразрывно связана с другими разделами философии, что подтверждается большинством

авторов. Но, несмотря на многообразие связей с другими дисциплинами, всё же она достаточно узко «специализирована» благодаря своему основному вопросу: «Может ли машина мыслить?».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кутырёв В.А. Естественное и искусственное: борьба миров.-Москва-Берлин, Директ Медиа, 2014.-270 с.
2. Комиссина И.Н. Современное состояние и перспективы развития технологий искусственного интеллекта в Китае. // Проблемы национальной стратегии. – № 1 (52). - 2019. - 210 с.
3. Новая философская энциклопедия: в 4томах - Москва, Мысль, 2010 - Т.4. – 736 с.

УДК 94

К ВОПРОСУ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ КАЗАХОВ В ХИВИНСКОЕ ХАНСТВО

Ж.Бердиев, к.и.н., Нукусский инновационный институт, Нукус

Аннотация. XIX-аср бошларидан қуйи Амударё халқларининг ижтимоий тарихида миграциянинг янги босқичи – қозоқларнинг Кичик жуз хонлиги ҳудудидан қуйи Амударё ҳудудларига қўчишлари бошланади. Бу воқеалар Россиянинг Марказий Осиё хонликлари билан чегародош ҳудудларида бўлиб ўтган иқтисодий ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб ва улар умумий сабаб ва қонуниятларга эга булган булса ҳам, гарчи, ҳар бир тўлқин қўчишлар жараёнида ўзга ҳос сабаб ва омилларга эга бўлган, ва бу сабаблар, асосан, минтақавий сиёсий жараёнлар билан боғлиқ холда юз берган.

Kalit so'zlar: Migratsiya jarayonlari, qozoqlar, Kichik juz, Rossiya imperiyasi, O'rta Osiyo xonliklari, sabab-oqibat munosabatlari, migratsiya to'lqinlari, Janubiy Orolbo'yi hududi.

Аннотация. С начала XIX века в социальной истории народов низовьев Амударьи начинается новый этап миграции – переселение казахов в Низовье Амударьи с территории ханства Младшего жуза. Эти события были обусловлены экономическими и политическими процессами, происходившими в приграничных территориях России с центральноазиатскими ханствами и они имели общие причины и закономерности, хотя, все же, каждая волна в процессе переселения имела свои конкретные поводы и причины, и они, в основном, были связаны с политическими процессами, происходившими в данном регионе.

Ключевые слова: Миграционные процессы, казахи, Младший жуз, Российская империя, центральноазиатские ханства, причинно- следственные связи, миграционные волны, Южное Приаралья.

Abstract. In the earliest 19th century, a new stage of migration began in the social history of the people of the Amu Darya lower reaches: the resettlement of Kazakhs from the territory of the Junior Juz to the Amu Darya lower reaches. These events were caused by economic and political processes taking place in the

border territories of Russia with the Central Asian khanates. They had common causes and patterns, although each wave in the resettlement process had its own specific reasons and motives. These were mainly connected with the political processes taking place in this region.

Key words: Migration process, Kazakhs, Junior Juz, Russian Empire, Central Asian khanates, cause-and-effect relationships, migration waves, Southern Aral Sea region.

С начала XIX века в социальной истории народов низовьев Амударьи начинается новый этап миграции – переселение казахов в Низовье Амударьи с территории ханства Младшего жуза. Эти события были обусловлены экономическими и политическими процессами, происходившими в приграничных территориях России с центральноазиатскими ханствами. В целом, все эти миграционные процессы имели общие причины и закономерность, хотя, все же, каждая волна в процессе переселения имела свои поводы и причины, и они, в основном, были связаны с политическими процессами, происходившими в данном регионе.

Целенаправленную политику переселения казахов Младшего жуза в пределы Хивинского ханства, начал Мухаммед Рахимхан (1806-1825), один из энергичных ханов Хивинского ханства. Он с приходом к власти продолжил политику предшественников, начатую Мухаммед Амин Инаком и Ильтузер ханом борьбу за объединение Хивинского

ханства и смог реализовать то, что было задумано. Он смог привести в порядок систему государственного управления, учредил верховный совет, провел налоговую реформу, упорядочил государственные доходы путем регулирования взимания податей, завел таможи и монетный двор и стал чеканить золотые монеты [4, с. 666.] Он старался усилить роль центральной власти и стремился урегулировать местное управление, и прекратить самоуправство феодалов, усиливая их зависимость от центральной власти. Ему пришлось вести долгую и упорную борьбу и он постепенно подчинил мелкие самостоятельные владения, старавшиеся вести независимую политику.

Наиболее упорное сопротивление оказало Аральские владения во главе с Туремурат суфы, который также принадлежал правящей династии в ханстве и был в оппозиции к центральной власти, объединяя вокруг себя враждебные Мухаммед Рахим хану феодальные объединения.

После упорной борьбы, закончившейся в 1811 г. поражением сторонников Туремурат суфы, население Аральского владения было усмирено и вошло в состав ханства. Город Кунград, являвшийся центром аральцев, был полностью razoren. В это же время, следом за аральцами Мухаммед Рахим хан подчинил и каракалпаков, составлявших в начале XIX самостоятельное образование на северо-восточных округах Хивинского ханства [История Узбекистана, 1967, с. 666.]

Завершив подчинение каракалпаков, аральских узбеков и туркмен, укрепив свои позиции в ханстве, тем самым решив основную задачу по внутренней политике, Мухаммед Рахим хан, переходит решению внешних задач ханства, которые были важны для укрепления позиций ханства во внешнеполитической среде, и направляет внимание на северо-восток, на подчинение казахов низовья Сырдарьи [5, с. 113.].

В этот период, на северо-востоке в окраинах территории Хивинского Ханства в низовьях Сырдарьи, активизируется Кокандское ханство. В 1815 г. Кокандский хан Омар, воспользовавшись благоприятными условиями, выступил успешным походом в среднее течение Сырдарьи – в г. Туркестан, принадлежавший Бухаре. Взятие г. Туркестана повлекло за собой переход под власть Коканда прилегающие казахские степи, вплоть до устья Сырдарьи. [4, с. 662.]

Для удержания власти на захваченной территории, так же как для осуществления дальнейшей экспансии, кокандцы соорудили фортификационные укрепления в этом районе. Так возникли Жанкурбан, Кумышкурбан, Шынкурган, Ак-мечеть и др. Важнейшим из них был Ак-мечеть, которой располагался на месте пересечения караванных путей из Ташкента, Бухары и Хивы на Оренбург. Контроль над этими стратегически важными укреплениями дали преимущество кокандцам. После чего, казахи, зимовавшие в дельтовых районах Сыра, признали власть кокандских ханов.

В свою очередь, Мухаммед Рахим хан старался воспользоваться моментом, ведя активную наступательную внешнюю политику, реагируя на все изменение тогдашней ситуации, сложившейся в результате фактического развала ханской власти у казахов Младшего жуза, явной причиной которой стало вмешательство во внутренние дела ханства Российскими властями.

Хивинское ханства исходя из своих интересов, участвуя в конкурентной борьбе, для того, чтобы опередить кокандцев в дальнейшем продвижении, должен был принимать меры для усиления активности и в разделе земель и подданных ханства Младшего жуза и подчинило казахов Жанадарьи, Кувандарьи низовьев Сырдарьи, Устюрта и Мангышлак.

Дело в том, что к этому времени, установление царской власти России в северной части Казахстана в основном было закончено. Однако между нижним течением Сырдарьи и северным побережьем Аральского моря, с одной стороны, и рекой Эмбой и северо-восточным берегом Каспийского моря с другой, оставалось еще обширное степное пространство, не принадлежавшее фактически ни России, ни Хиве [3, с. 110]. На это нейтральное пространство кочевали казахи, находившиеся в подданстве России.

Этому способствовала политическая ситуация в ханстве Младшего жуза казахов. Как известно в 1731 году по инициативе хана Младшего жуза Абулхайра, Младший жуз должен был принять подданство России. Эти крайние меры были приняты под угрозой войны со стороны Джунгарского ханства после приход к власти Галдан Церена, ведшего по отношению казахским ханствам весьма агрессивную политику. [История Казахстана, 1979, с. 24.]

С тех пор казахи Младшего жуза находились в подданстве Российской империи. Младший жуз возглавляли свои ханы, но фактически ханская власть теряла свои полномочия. Царское правительство для управления казахами, использовало существующую казахскую этнополитическую систему управления, но, все же, исходя из своих интересов, всячески вмешивалось вв внутреннюю политику казахов, тем самым, они последовательно пресекали усиление ханской власти, и все попытки влиятельных султанов закрепиться на ханском престоле. [5, с. 167.]

После смерти хана Айчувака (1797-1805) ханом стал Шергазы, сын Айчувака, который стал последним ханом Младшего жуза. Он не обладал реальной ханской властью, [5, с. 167.] и не имел авторитета среди подданных и реальных сил для предотвращения притеснения своих подданных со стороны соседних государств, в данном случае, от Хивинских и Кокандских ханств.

Казахские роды, имевшие пастбища на пограничных землях, вынуждены были заботиться о своей безопасности, и выбрать себе руководителей. В апреле 1816 г. феодальная знать казахских родов шекти, даппас, аргын, алчин и др. избирает Арынгазы, сына Абулгазы, ханом Младшего жуза. В результате власть официального хана Ширгазы, становится номинальной. Он в течение пяти лет считал себя ханом среди казахов низовья Сырдарьи и успешно вел борьбу против Хивинского нажима [5, с. 168.]

Мухаммед Рахимхан совершил ряд походов против Сырдарьинских казахов. Сначала он обложил их данью, затем послал к ним сборщиков налогов. Но казахи отказались платить Хивинскому хану и силой отправили Хивинских сборщиков в Оренбург. После этого события Мухаммед Рахим хан возглавил первый карательный поход на Сырдарью. И этим он не ограничился и предпринял еще ряд походов [7, с. 35-36.]

В результате этих походов Мухаммед Рахим подчинил Хивинскому ханству 27000 кибиток казахов, 10000 из которых принадлежали алимулинцам, 7000 жетру, 8000 байулинцам [7, с. 36.]. После подчинения Сырдарьинских казахов Мухаммед Рахим хан назначил ханом среди них Шергазы сына Каипа. После смерти Шергазы его место занял Мансыбай Жангазиев [7, с. 37.]

В конце первой четверти XIX века царская Россия проводит административную реформу. Согласно этой реформе хан Младшего жуза Шергазы был переселен в Оренбург, в звании первоприсутствующего в пограничной комиссии. Начальниками частей жуза стали султаны из потомков Абулхайра: в Западной части – Каратай, в средней части Темир Ералиев, а в Восточной Джума Худаймендиев. [6, с. 167-168.]

Эта административная реформа царской России казахами была принята неоднозначно. Вскоре после реформы возникали недовольства и восстания казахов. Оппозиционно настроенные части феодальной знати и султанов составили впоследствии основную социальную базу выступлений. Так как новая система управления фактическая упразднила полномочия султанов. Эти меры вызвали закономерную реакцию – стали возникать вооруженные сопротивления по всей территории современного Казахстана.

В этих условиях сын и преемник Мухаммед Рахим хана, Аллакули хан, стараясь воспользоваться моментом, активно включился в соперничество в установлении контроля над казахами Младшего жуза. Это было продолжение курса внешней политики Мухаммед Рахим хана, направленной на усиление влияния Хивы среди Сырдарьинских казахов [7, с. 37.]. Аллакули хан, в отличие от своего отца, в политике по отношению к казахам Младшего жуза прибегает к дипломатическим мерам. Он активно поддержал Шергазы Айчувакова, последнего хана Младшего жуза, который после проведения административной реформы в управлении казахами, с упразднением ханской власти в 1824 г. оказался не у дел, и будучи

обиженным на царскую власть Российской империи, пытаясь вернуть то, что было отнято, обратился с просьбой к Аллакули хану помочь ему стать ханом младшего жуза. Аллакули откликнулся на эту просьбу и между ними сложились дружественные отношения. Аллакули пригласил его в Хиву и дал грамоту на звание хана Младшего жуза.

Первым признал Шергазы Айчувакова ханом Младшего жуза глава табынского рода. Шомишлинцы уже находились в подданстве Хивинского хана. Айчувак и его сыновья с давних пор жили среди жетиру и являлись султаном этих родов.

Аллакули также вел агрессивную политику на северо-восточных побережьях Каспийского моря. Хивинские отряды часто нападали на казахов, не желавших войти в состав Хивинского ханства, населявших Устюрт и Мангышлак.

К этому времени, в пределы Хивинского ханства были переселены немало казахских родов. Табынцам, принявшим Хивинское подданство еще во времена Мухаммед Рахим хана, были выделены земли в районе Шуманая и Киятжаргана, казахи кетинского рода во главе Мамбеталы и Алдаш Байгани Аллакули ханом заселены в урочище Ходжейли и около урочища Форсу. Часть адайцев была переселена на побережье Айбугирского залива и район Куны Ургенчского бекства [7, с. 40-42].

В 30-х годах XIX века ситуация в казахских степях стала меняться. С увеличением влияния царской России в казахской степи, с появлением русских военных крепостей в пограничных с центральноазиатскими ханствами территориях борьба за казахскую степь приобретала более острый характер [1, с. 95.]. Соответственно изменилась политика Хивы по отношению к кочевникам периферии. Поскольку борьба Хивы за казахскую степь преследовала уже чисто военно-стратегические цели, царские войска, активно продвигались в Центральную Азию и Казахстан, а их аванпосты приближались к северным границам Хивинского ханства. Борьба за казахскую степь стала борьбой за буфер, отгораживающий Хивинское ханство от царской России. [7, с. 38.]

Построение укреплений на восточном побережье Каспийского моря для Российских властей было не так-то просто. Проживавшие здесь казахские роды не хотели подчиняться Российской администрации. Поэтому в 1836-1839 гг. царской администрацией снаряжались несколько карательных экспедиций. Эти карательные набеги привели к тому, что Есет Котибаров со своим родом откочевал к хивинским границам, к ним присоединилась большая часть адайцев, а часть их даже переселись в пределы ханства. [7, с. 44.]

С назначением на должность губернатора в Оренбургском генерал-губернаторстве, в 1839 году В.А. Перовского положение ощутимо меняется. В отличие от прежнего руководства, исходя из интересов Российской имперской политики, он рассматривает усмирение своевольничавших казахов как задачу государственной важности. Он также считает завоевание Хивинского ханства очень важным делом для Российской империи. Так как, в это время, основной силой, противостоявшей российскому проникновению в Центральную Азию, являлось Хивинское ханство. Именно хивинцы, пользуясь раздробленностью казахов, находясь на неподступном расстоянии от российских войск, учиняли регулярные набеги на казахов, живших на обширном степном пространстве, уже принадлежавшей России.

Поход был реализован по личной инициативе В. А. Перовского, оренбургским военным губернатором и командиром Отдельного оренбургского корпуса с 1833 года. [2, с. 395]

Но этому плану В.А. Перовского не было суждено осуществиться. Его военный поход на Хиву был провален, но все же имел некоторое влияние на взаимоотношения России с Хивой. [4, с. 674.]

После этого похода по нижнему течению Сырдарьи в своих приграничных зонах Аллакули хан построил военные укрепления. Теперь уже укрепления преследуют другую цель, не наступательную как раньше, а защитную, против нового наступательного похода русских, следом за походом В.А.Перовского. Параллельно с этим, он делает ставку на глав казахских родов, принявших подданство Хивы, через которых агитировал казахов к восстанию против русского правительства. Также угрожал грабежом тем казахам, которые не присоединялись.

Противостояние между Хивой и Россией стало еще более усиливаться после смерти Аллакули хана, особенно, за время правления его сына Рахимкули хана (1842-1845) и его брата Мухаммед Аминхана (1845-1855), в связи с приближением русских войск к границам Хивинского ханства. Вдобавок к Ново Александровской крепости, построенной еще во времена Аллакули хана (1847), появились другие. В 1847 г. построено Раимское укрепление, в 1848- форт Казалы.

Этот процесс, продвижения русских к границам Хивинского ханства усиливали беспокойность, со стороны Хивы, и они начали методически нападать на Сырдарьинских казахов в целях улучшения своей позиции. [7, с. 46.]

Но эти походы не привели к какому-либо положительному результату. Напротив, каждым разом усиливались позиции Российской империи по всем планам. К началу движения русских к Сырдарье, казахи, кочевавшие по его низовьям, находились в зависимости от Хивы. В таком же положении были и казахи, жившие между Каспийским и Аральским морем. После занятия русскими военными Сырдарьи, особенно, после взятия русскими войсками Кокандских крепостей на Сырдарье - Ак-Мечеть, хивинские и кокандские ханы окончательно потеряли свое влияния на этих казахов. [7, с. 49.]

С активизацией русских в Приаралье казахи стали проявлять недовольство. В середине 50-х годов XIX в. одновременно в двух местах возникает восстание казахов Младшего жуза. Во главе них стоял Есет Котибаров. Во время восстания в целях безопасности Есет Котибаров отправлял аулы восставших в пределы Хивинского ханства. Иногда сам Есет Котибаров, совместно с родственником Азбергенем Муйнатпасовым, жил недалеко от Кунграда в местности Азберген [7, с. 52.].

Другое восстание произошло в 1856 г. среди Сырдарьинских казахов. Восстание возглавил Джанходжа Нурмухаммедов. Часть восставших во главе с Джанходжой Нурмухаммедовым переселилась на Жанадарью, во владение Хивинского ханства. [7, с. 50.]

После этих восстаний приаральских казахов Хивинские ханы продолжали антирусскую политику через недовольных царским правительством феодалов. В 70-х годах XIX в. хан Сеидмухаммед Рахим пригласил к себе в Хиву казахского султана Хангалия Арысланова и возвел его в сан хана. Он хотел чтобы казахи, подчинившиеся Арысланову, переселились в пределы Хивинского ханства. [7, с. 55.]

Подводя итоги, можно сказать, что в течение XIX века, начиная с десятых годов в низовьях Амударьи происходит постепенное переселение казахов в пределы владений Хивинского ханства. Это начинается со времен правления Мухаммед Рахим хана. Им было заложено начало демографической политики по отношению к казахам в пределах Хивинского ханства.

Хивинским ханством, в ходе внешнеполитических противостояний, протянувшихся на несколько десятилетий, за контроль над территориями и населением низовья Сырдарьи, в борьбе против оппонирующих ханству государств, были переселены некоторые роды казахов в пределы Хивинского ханства, которые принимали подданство Хивинских ханов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме (XVIII-XIX вв.). Труды Хорезмской экспедиции. М. 1958.
2. Выходков Л. В. Николай I. — М: Молодая гвардия, 2006.
3. Гуломов Х. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII - первой половине XIX века. Ташкент: Изд-во "Фан" Академии наук Республики Узбекистан, 2005. - 336 с.
4. История Узбекистана. Т., «Фан»,1967.
5. История Казахстана. А. 1979 т.
6. История Каракалпакстана. т. 1., Нукус, 1974.
7. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. Т., «Фан»,1967.

ЎЗБЕКИСТОН МАҲАЛЛАЛАРИНИНГ СОВЕТ ДАВРИДА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИ**И.Жалилов, PhD, доц., Қариш Жамоат Саломатлиги техникуми, Қариш**

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон маҳаллалари ҳуқуқий асосларини совет ҳокимияти даврида шаклланиши ёритилган. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатларнинг коммунистик мафкурага асосланган ҳолда қабул қилиниб, маҳалла шу асосда чекланган фаолият олиб борганлиги далилланган.

Калим сўзлар: Ўзбекистон, маҳалла, ҳуқуқий асослар, шаклланиши, ривожланиши, Совет даври, коммунистик мафкура, Низом, чекланганлик.

Аннотация. В этой статье описывается формирование правовых основ махаллях в Узбекистане советского периода. Доказано, что правовые документы принятые времена Советского периода были приняты на основе коммунистической идеологии, на этой основе осуществлял ограниченную деятельность махалля.

Ключевые слова: Узбекистан, махалля, правовая основа, формирование, Советский период, Устав.

Abstract. This article describes the formation of the legal framework for mahallas in Uzbekistan during the Soviet period. It has been proven that the legal documents adopted during the Soviet period were adopted on the basis of communist ideology; on this basis, the mahalla carried out limited activities.

Key words: Uzbekistan, mahalla, legal basis, formation, Soviet period, Charter.

Маҳалла тан олинган шарқона демократиянинг асосий тамойилларига ва жамоатчилик фикрига таянган, унинг эзгу кадриятларини, миллий тарихий давлат бошқарувини ҳамда халқ ва жамият бошқарув тизимини аҳолига сингдирадиган ноёб институт саналади. Мазкур тузилма жаҳонда ўзбек миллий тараққиёт моделининг муштарак ва ажралмас қисмларидан бири сифатида тан олинган [2, Б.96]; [3, Б.53]; [4, Б.110];

Ўзбек давлатчилиги тарихидан маълумки, жамият тараққиёти кўп жихатдан бошқарув тизими билан уйғунлашади. Бу жараён мазкур мамлакат халқининг кадриятлари - урф одатлари, удумлари, менталитети ва давлатчилик -тарихи анъаналари билан узвий боғлиқдир. Давлат қурилиши ва бошқарув тажрибаси Марказий Осиёда ўзига хос анъаналарга эга бўлиб, азалдан ижтимоий сиёсий ҳаётда маҳаллаларнинг мавқеи жуда ҳам салмоқли бўлган. Шу боисдан ҳам маҳалла ўзини ўзи бошқарувнинг энг мақбул усули ҳисобланади.

Ўзбек давлатчилиги ҳам маҳалла-гузар, (кўча), овул, кишлок, кўрғон, шаҳар, туман, вилоятлардан шаклланган. Дастлабки пойдевор маҳалла мамлакатнинг асосий бўғини ва чинакам устуни ҳисобланиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ёрқин кўзгуси саналади. Халқимизнинг шарқона, турфа анъаналари, урф-одатлари, хусусан, меҳр-шафқат, муруват, тўй-маъракада жамоанинг ҳамжихатлиги каби хусусиятлари маҳалла ҳаётида ёрқин ўз аксини топган [2, Б.7];

Маҳаллалар 1917 йилда ҳозирги Ўзбекистонда совет ҳокимияти ўрнатулгига қадар кенг иш олиб бориб, туб аҳолини бирлаштирувчи ва уюштирувчи муҳим ташкилий тузилма бўлиб келган. У ўзбек халқининг кундалик ижтимоий ҳаётини ва турмушини ташкил қилишда асосий бўғин сифатида ҳамда асрлар давомида такомиллаштирилган анъаналарни аждодлардан авлодларга етказган. Лекин шунга қарамасдан Совет ҳокимияти давридаги ҳукмрон тузум маҳаллани расман тан олмаган. Бироқ аҳолининг норозилигига сабаб бўлмаслик учун маҳаллаларни тақиқлаб қўя олмаган, уни жамиятни бошқариш тизимига киритмаган, аммо кейинчалик бошқарувда анъанавий мезонларга таяниш зарурлигини англаб етган эди.

1932 йил 17 апрелда Ўзбекистонда маҳаллалар фаолияти “Шаҳарлардаги маҳалла кўмиталари тўғрисида”ги Низом асосида расмийлаштирилган. XX асрнинг 20-30 йилларида маҳалла фаоллари саводсизликни тугатиш, халқни маърифатли қилиш, жойларни

ободонлаштиришда фаол иштирок этишган. Совет даврида ҳар қанча тазйиқ ва маҳаллалар фаолиятини тугатишга қаратилган ҳаракатлар ўз самарасини бермаган. Натижада Совет ҳокимияти бундай уюшма билан ҳисоблашишга ва муроасага боришга мажбур бўлган [5, Б.12];

1935-1936 йилларда дастлаб шаҳарларда маҳалла кўмиталари ташкил этила бошлаган. Маҳаллаларда раис бошчилигида маҳалла комитетлари ташкил этилиб, аҳоли ўртасида олиб бориладиган барча ишларни у бошқарган. Расмий доиралар маҳалла идораларига аҳолини ҳисобга олиш ва маълумотномалар бериш ҳамда юқори ташкилотларга ҳисобот тақдим этиш ваколатларини юклаган. Маҳаллалар шаҳар советига бўйсунган, аммо уларга юридик шахс мақоми берилмаган. Шу боис ҳукумат ўзини ўзи бошқариш тузилмасининг фаолиятини тубдан ўзгартиришга мажбур бўлган.

1938 йил 15 сентябрда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши ҳайъати қарори билан қабул қилинган “ Ўзбекистон ССР шаҳарларидаги маҳалла (квартал) кўмиталари тўғрисида”ги Низомда маҳалла кўмиталари бекор қилинган ҳамда уларнинг вазифалари район ва шаҳар кенгашлари томонидан бажарилиши кўзда тутилган. Бирок, халқ турмуш тарзини мажбурлаб ўзгартириш ҳамisha салбий оқибатларга сабаб бўлиши англаб етганлари боис, айнан ушбу камчиликларни 1940 йида тузатиш ва бошқарув тизимида маҳалла кўмиталарини қайта тиклаш тўғрисидаги масалага қайтиш учун асос бўлган. Демакки, маҳалла кенгашларининг ижтимоий салоҳиятини тушуниб етган ҳолда, Совет ҳокимияти маҳаллани юридик қонунийлаштиришга мажбур бўлган [6, С.97];

1940 йилда 10 июлдаги “Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгаши қарорида Ўз ССР шаҳарларида маҳалла (квартал) кўмиталари тўғрисида”ги Низом тасдиқланган. Яъни, бошқарув тизимида маҳалла кўмиталарини тиклаш борасида Ўзбекистон ССР ҳукумати қуйидагича қарор қабул қилинган: 1) Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгаши тегишли кўрсатмаси асосида Ўз ССР шаҳарларида маҳалла кўмиталари ташкил қилиш зарур деб ҳисоблансин; 2) Ўзбекистон ССР ХКС қарорига асосан “ Ўзбекистон ССР шаҳарлари маҳалла кўмиталари тўғрисида”ги Низом тасдиқлансин [1, Б.34];

Шу асосда 1941 йилда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгаши “Ўзбекистон ССР шаҳарларидаги маҳалла (квартал) кўмиталари тўғрисидаги Низомнинг янги таҳририни қабул қилган (Шу асар) Унга биноан, маҳалла комитетлари молиявий-хўжалик ишлари (ошхоналар, қизил чойхона, сартарошхоналар очиш ва уларни ишлатиш) билан шуғулланиши мумкин эмас эди. Уларнинг асосий ваколатлари маҳалла ҳудудидаги совет, партия ва жамоат ташкилотларига маданий ишларда ёрдам бериш, кўчалар, майдонлар ҳовлиларни ободонлаштириш ҳамда уларни кенг миқёсда назорат қилишдан иборат бўлган.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, яъни 1950 йил 2 октябрда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Ҳайъати томонидан тасдиқланиб, 1955 йил 17 июнда ва 1959 йил 23 апрелда тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган “Халқ депутатлари шаҳар, посёлка ва қишлоқ советлари доимий комиссиялари фаолияти тўғрисидаги қоида” қабул қилинган. Мазкур қоидада халқ депутатлари шаҳар, посёлка ва қишлоқ советлари доимий комиссиялари аъзоларининг ҳуқуқи ҳамда ваколатлари, мажбуриятлари умумий тамойиллар асосида тасдиқланган. Шу йўсинда асосий эътибор ўша давр мафкураси ташвиқот-тарғибот ишларига қаратилган [1, Б.38];

1961 йил 30 августда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Ҳайъати томонидан барча жойларда яъни шаҳар, қишлоқ, посёлка ва овулларда маҳалла комитетлари тўғрисида махсус Низом қабул қилинган [5, Б.124]; Мазкур Низом асосида марказлашган маҳаллий советлар ўзини ўзи бошқариш органлари Совет даврида коммунистик мафкура асосида иш олиб боришган. Аслида турли жамоат комиссияларининг, қишлоқ ва посёлка совети фаолиятининг мавжуд шакллари олдиндан режалаштирилган мазмунга эга бўлган. Юқори ташкилотлар ва давлат тузилмалари назорати ўзини ўзи бошқариш тузилмасининг ривожланишига имкон бермас эди. 1968 йилда Ўзбекистон Олий Кенгаши “Ўзбекистон ССР халқ депутатлари қишлоқ ва посёлка советлари фаолиятини йўлга қўйиш тартиби тўғрисидаги қонунни қабул қилган [7, С.226];

Коммунистик тартиб-қоидалар ҳамда чора-тадбирларнинг маҳаллий кенгашлар зиммасига юкланиши 1972 йилда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг Қонунлар тўпламида мустақамланиб, унда белгиланишича, маҳаллаларга мустақил бирлашма сифатида эмас балки совет органлари, ташкилотлари қарорларининг тарғиботчилари ва ёрдамчилари сифатида қаралган. Маҳаллий советларнинг фаолияти қишлоқ совети, посёлка совети ва шаҳар советларига айлантирилган ҳамда социалистик шиорларни тарғиб қилувчи механизига айлантирилиб, махсус қонун ва қоидалар билан тасдиқланган [7, С.255]; Мазкур қонун – қоидаларга мувофиқ, Халқ депутатлари қишлоқ ва поёлка Кенгашлари аъзоларининг ваколатлари, вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунда белгиланган тамойиллар асосида махсус моддаларда акс этган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон маҳаллалари: кеча ва бугун – Т.; “Invest book”, 2022.
2. Бўриев О. Маҳалла миллий - тарихий институт -Т., 2012.
3. Бўриев О. Ўзбек маҳалласи -Т., 2016.
4. Ишқувватов В. Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органларининг ривожланиш тарихи -Т., 2020.
5. Умарова Г. Ўзбекистонда ўзини ўзи бошқариш органларининг шаклланиш ва такомиллаштириш тарихи. Тарих фан. номз. дисс... автореф. -Т., 2002.
6. Атамирзаев О. и др. Узбекистан многонациональный: историко- демографической институт. -Т., 2011.
7. Сборник законов Узбекской ССР -Т., 1972.

УДК 93/94

ОТЧЕТ О СОСТОЯНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ РАБОТЫ КАТТАКУРГАНСКОГО УЕЗДА ЗА 1903 ГОД

Н.Ж.Кенжаев, базовый докторант, Самаркандский государственный университет, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqolada Kattaqo'rg'on tumanining 1903 yildagi ijtimoiy-iqtisodiy va qishloq xo'jaligi ishlarining holati to'g'risidagi hisobot haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: paxtachilik, reja, bog'dorchilik, polizchilik, o'rim-yig'im, non, idora, kotiblar, aholini ro'yxatga oluvchi, militsiya pristavi.

Аннотация. В данной статье представлена информация об отчете состоянии социально-экономической и сельскохозяйственной работы Каттакурганского уезда за 1903 год.

Ключевые слова: хлопководство, план, огородничество, бахчеводство, урожай, хлеб, канцелярия, письмоводители, переписчица, полицейский пристав.

Abstract. This article provides information on the report on the state of socio-economic and agricultural work of the Kattakurgan district for 1903.

Key words: cotton growing, plan, gardening, melon growing, harvest, bread, office, clerks, census taker, police bailiff.

Землевладение и денежные повинности в Самаркандском уезде. С окончанием в 1899 году поземельно-податных работ в Самаркандском уезде,

начатых 1-го сентября 1892 г., и с утверждением в 1900 г. исчисленных этими работами новых окладов государственного поземельного налога, данные о частном землевладении и денежных повинностях по волостям этого уезда определяются в следующих итогах:

Хлебопашество. В 1902 году урожай хлебов и проч. по уездам Самаркандской области определен в следующем количестве четвертей:

	Самарк.	К-курган.	Джизак.	Ходжент.	ВСЕГО пудов
Пшен. яров	58097	20878	113041	73551	265567
Пшен. озим	229163	118750	55411	163646	566970
Ячмень	85601	66147	161605	57008	370361
Джугары	15154	42844	2374	16467	76836
Овса	474	-	-	-	474
Проса	14481	10036	18407	48150	91074

Горох	2710	180	-	142	3032
Рис	253646	35350	-	16821	305817
Маша	2148	7936	32	11352	21468
Картофель	29843	50	-	818	30711
Кукурузы	-	-	12	132	144
Лен	30742	9376	101255	38115	179658
Конопля	212	360	-	-	572
Кунджуга	II 509	49368	696	18500	80073
Маку	1907	2966	480	-	5353
Индау	726	-	5376	3240	9342
Подсолнечн.	-	10518	-	150	10668
Сафлора	-	-	-	10935	10935

Хлопководство. В 1902 году под хлопчатником занято было ирригационных земель в Самаркандском уезде – америк. 3767 десятин, туземных 1503 десятин. В Каттакурганском уезде – америк. 3648.5 десятин, туземных 250 десятин. Урожай хлопка того и другого сорта определен: по Самаркандскому уезду в 111.812 пудов, по Каттакурганскому уезду в 209.082 пудов сырца. [1]

Огородничество и бахчеводство. Эти две отрасли сельского хозяйства занимают у туземцев, в большинстве случаев, общую площадь поливной земли, на которой размещаются те или иные посевы, смотря по удобству орошения и почвы.

В 1901 году площадь под огородами и бахчами занимала десятин:

в Самаркандском уезде 4629

в Каттакурганском 2013

Всего: 6642

В огородах возделываются: морковь, картофель, репа, редька, капуста, фасоль и разные кухонные травы. На бахчах: орбузы (местные и астраханские), дыни многих сортов, огурцы, тыквы и прочие.

Табакводство. Местный табак возделывают туземцы с весьма давнего времени в Ургутском и Челекском участках Самаркандского уезда, в городе Каттакургане, в Пейшамбинском и Митанском участках Каттакурганского уезда. Табак употребляется листовой для курения в каляна и молотый с прибавлением растительного масла для закладки под язык. Культурой табака занимались в 1902 г. всего 589 хозяев, на землях которых произведено посевов 315 десятин. Урожай на одну десятину колебался от 32 до 140 пудов сухого табака. Цены были от 2 руб. 80 к. до 8 руб. Лучшим считается Каттакурганский табак.[2]

Садоводство. Промышленное значение в местном садоводстве имеет главным образом виноградарство. Под культурой винограда разных сортов в 1902 году занято было десятин:

в Самаркандском уезде 4975

в Каттакурганском уезде 852

Всего: 5827

Это количество виноградников принадлежало 15.010 садовладельцам. Урожай винограда определен приблизительно в 2262 пуд; в среднем на одну десятину-в 245 п., по уездам-же колебался от 120 до 720 пудов. Цены на 1 пуд были: свежий виноград от 20 к. до 1 рубля, вяленого от 1 р. 25 к. до 4 р. за пуд. Из свежего винограда выделано было: 12337 в. водки в 40 градусов и 96000 в.

Из области вывезено было по железной дороге кишмыша 507.838 пудов и сушеных фруктов 57.350 пудов.[3]

Шелководство. В 1902 году в области было оживлено грены: по Самаркандскому уезду 7400 золот., по Каттакурганскому уезду 2323 золот.

Начальник уезда капитан Петр Семенович Скварский (Главная ул., казенный дом).

Канцелярия его: Секретарь тит. сов. Федор Федорович Постылов. **Письмоводители:** кол. рег. Алексей Владиславович Зелинский и н. ч. Прокоп. Макс. Борилло. Письменный переводчик Ахм. Гал. Уткульбаев, словесный переводчик Саид Мурат Каримбаев.

Переписчики: Василий Степанович Щербин, Зелинская, Александр Федорович Удальчиков, А. З. Сандалов, С. И.

Ягодский.

Помощник Начальника уезда капитан Дмитрий Дмитриевич Степанов. [4]

Уездное поземельно-податное присутствие. **Председатель** - Начальник уезда. Члены: Податной Инспектор, Помощник Начальника уезда, Заведывающий Государственного Имущества, Уездный Землемер капитан Василий Савич, Секретарь п, ч. Павел Ярошенко. Переписчица М. А. Соловцова.

Полицейский пристав кол. асес. Владимир Соболев.

Городские старшины: старший - Исмагулла Джурабаев, Хайдар-чаманской части-Куки Абдухалыков, Медрессинской части-Камал Магруфов, Катта-арабханской части-Рахмет Ходжа Набиходжаев, Суфийской части -Балта Мукимов, Ак-мечетской части-Алим Рахимкулов.

Хозяйственная часть г. Каттакургана. Заведывающий городским хозяйством Начальник уезда. Депутаты: Василий Иванович Соболев и Абдукарим Муминходжаев.

Уездный врач: Юрий Доровлев.

Уездный фельдшер: Василий Щербин.[5]

Уездная повивальная бабка: Мария Сафонова.

Городская больница в городе Каттакургане (Тюремная улица) Заведывающий больницей уездный врач, смотритель больницы Николай Филемов.

Ветеринарный врач Каттакурганского ското-прогон. пункта, Василий Оносеменко. Ветеринарный фельдшер Василий Бычков.

Пейшамбинский участок. Участковый Приставник капитан Иван Сокольский (с. Пейшамбе). Волостные управители: Дамарыкской волости-Мирза Назар Джуманазаров (сел. Катта-курпе), Джуйшагрской волости-Латыф Шарифов (сел. Кадан), Джамской волости Мирзакул Артыкбаев (сел. Улус), Клычабатской волости Худояр Мухамедияров (сел. Айджан), Наукинской волости Бабамурат СахибНазаров (сел. Фазылбек), Калькурганской волости Хидыр Назар Артыков (сел. Баландрабат), Пейшамбинской волости Худайберды Шарипов (сел. Пейшамбе). [6]

Митанский участок. Участковый Приставник Николай Голов (сел. Митан). Волостные управители: Митанской волости Абдураим Мухамедиев (сел. Митан), Тусунской волости Акрам Ходжа Закрия Ходжиев (сел. Каракия), Актюбинской волости Шариф Абдумуминов (сел. Чимкурган), Ярбашинской волости Мулла Таш Хусейнбаев (сел. Ярбаши), Ходжаарыкской волости Лутфулла Ходжа Хатам Ходжаев (сел. Иштыхан), Мингарыкской волости Саидмурат Хакимов (сел. Актепе), Чимбайской волости Баба Мурат Абдурахманов (сел. Чимбай). [7]

Народные судьи судебных районов: Каттакурганского Ахмед Адинаев, Калькурганского района Джура Ниязбаев, Пейшамбинского района Абдужалил Юлдашев, Дамарыкского Ходжакул Абдуллаев, Ходжаарыкского Багадурходжа Каримов, Наукинского Закир Хакимов, Митанского Тураб Муратов, Тусунского Касым Хальбаев, Джамского Магзум Мухамедов, Клычабатского Джума Каримов, Мингарыкского Файзулла Абдурахманов, Актюбинского Хаким Сабиров,[8] Ярбашинского Усар Абдуназаров, Чимбайского Абдугани Халык Назаров.

В заключении могу сказать, что Каттакурганский уезд Самаркандской области был очень знаменит в сфере садоводства, овощеводства, табаководства, бахчеводства, огородничества, хлопководства и других сферах социально-экономической и сельскохозяйственной жизни в стране.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 37
2. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 38
3. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 39
4. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 21
5. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 22

6. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 23
 7. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 24
 8. Справочник и адрес календарь Самаркандской области. Типография «Товарищества» 1903 год. стр 25

УЎК 94(47).084.6

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ СОҲАДАГИ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ ХУСУСИДА

(Жиззах вилояти мисолида)

А.Ф.Мажидов, мустақил тадқиқотчи, Жиззах Давлат Педагогика Университети, Жиззах

А.С.Мажидов, мустақил тадқиқотчи, Жиззах Давлат Педагогика Университети, Жиззах

Аннотация. Ушбу мақолада муаллифларнинг 1918-1940 йилларда Совет ҳокимияти жазо органларининг Ўзбекистон ССРда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ўтказган қатагон сиёсати ҳақидаги изланишлари Жиззах вилояти мисолида очиқланган. Шунингдек, мақолада ижтимоий қатагонларнинг миллий, диний қадриятларни чеклаш, маданий меросни йўқ қилиш, цензура ва бошқа шаклларда, иқтисодий қатагонлар эса солиқ, мажбурий тўловлар, иқтисодий фаолиятни чеклаш ва бошқа шаклларда амалга оширилганлиги хусусидаги тарихий фактлар бир қанча илмий адабиётлар, манбалар асосида ёритилади.

Калим сўзлар: социализм, Шўро тузуми, колхозлаштириш, Сталин, “аксилнқилобчи”, НКВД, қатагон, большевик, Жиззах, Президент.

Аннотация. В данной статье раскрываются исследования авторов о репрессивной политике, проводимой карательными органами Советской власти в социально-экономической сфере в Узбекской ССР в 1918-1940 годах на примере Джизакской области. Также в статье освещаются исторические факты, касающиеся ограничения национальных и религиозных ценностей, уничтожения культурного наследия, цензуры и других форм, а также экономических репрессий в виде налогов, обязательных платежей, ограничения экономической деятельности и других форм. на основе ряда научной литературы и источников.

Ключевые слова: социализм, советский строй, колхоз, Сталин, “контрреволюционер”, НКВД, репрессия, большевик, Джизак, Президент.

Abstract. This article reveals the authors' research on the repressive policies pursued by the punitive bodies of the Soviet government in the socio-economic sphere in the Uzbek SSR in 1918-1940 using the example of the Jizzakh region. The article also highlights historical facts concerning the restriction of national and religious values, the destruction of cultural heritage, censorship and other forms, as well as economic repression in the form of taxes, mandatory payments, restrictions on economic activity and other forms. based on a range of scientific literature and sources.

Key words: socialism, Soviet system, collective farm, Stalin, “counter-revolutionary”, NKVD, repression, Bolshevik, Jizzakh, President.

Кириш. Бугунги кунда Ватанимиз истиклоли, халқимизнинг озодлиги ва эркинлиги, келажак авлодларнинг тинч ва фаровон ҳаётини таъминлаш йўлида мардона кураш олиб бориб азиз жонларини фидо қилган, мустабид тузум даврида қатагон қилинган юртдошларимизни тарихини ўрганиш асосий вазифаларимиздан биридир.

Совет даври тарихининг энг мудҳиш воқеаларидан бири 1920-40 йилларда халққа қарши олиб борилган қатагон сиёсати бўлиб, унинг сабаблари ва оқибатларини холисона ёритиш, қатагон қурбонлари хотирасини тиклаш масаласи ҳукуратимиз томонидан олиб борилаётган давлат сиёсатининг асосий мазмунини ташкил қилади.

Адабиётлар таҳлили ва метод. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган қатагон сиёсати ва унинг оқибатлари хусусида (Жиззах вилояти мисолида) алоҳида мавзу сифатида ўрганилмаган. Мустақиллик йилларида яратилган асарлар ва тадқиқотларда, жумладан, “Ўзбекистоннинг янги тарихи” [1] китобида, А.Асқаровнинг “Ўзбек халқининг

келиб чиқиш тарихи” [2], муаллифлар Қ.Усмонов., М.Содиқовларнинг “�збекистон тарихи (1917-1991-йиллар)” китобида [3], А.А.Тойировнинг “�збекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати (Самарқанд вилояти мисолида, 1918-1938 йй.)” [4], Ф.Бобоевнинг “Ўрта Осиёда совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат тарихи (1925-1935 йиллар)” [5] номли монографиясида ўрганилаётган вилоятда ўша даврда ҳукм сурган муаммо ва зиддиятлар ҳақида озми-кўпми, биз учун қимматли маълумотлар мавжуд. Ва шунингдек, ўрганилаётган даврга оид архив, газета ва журнал материаллари тадқиқотнинг манбавий асоси бўлиб хизмат қилди. Шўролар ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган қатағонлик сиёсатини (Жиззах вилояти мисолида) очиқлаш, унга оид мавжуд манбаларни ўрганиш, жумладан ушбу мақолани асослаш жараёнида синхрон усул, қиёсий тарихий усул, таркибий таҳлил каби усул каби усуллардан фойдаланилди.

Юртимизда қатағон қурбонлари хотирасини абадийлаштириш мақсадида амалга оширилган дастлабки эзгу ишлар қаторига ҳеч шубҳасиз, айтиш мумкинки, Биринчи Президентимиз И.А.Каримов томонидан 1999 йил 12 майда Шўро тузуми даврида юрт истиқлоли ва озодлиги йўлида ноҳақ айбланиб, турли жазо ва тазйиқларга дучор қилинган ватандошларимиз фаолиятларини ўрганиш, хотирасини абадийлаштириш мақсадида эълон қилинган Фармойиши [6] ва ушбу Фармойишга мувофиқ Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июлдаги Ватан ва ҳалқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисидаги Қарорида [7] белгиланган вазифалар киради.

Хусусан, Биринчи Президентимизнинг 2000 йилнинг 12 майида “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуасининг очилиши маросимида сўзлаган нутқида тадқиқ қилинаётган мавзуга жиддий ёндашув акс этган: “1937-1953 йилларда Ўзбекистонда 100 минг киши қатағонга учраб, 13 минг нафари отиб ташланганлиги, тарихий адолатни тиклаш, халқимизнинг яқин ўтмишдаги сирлигича қолаётган саҳифаларини тўла очиб бериш, ундан сабоқ чиқариш, бугунги кун ва келажак ҳаётимизга онгли қарашни шакллантиришда алоҳида ўрин тутди” [7].

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2021 йил 19 январ куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари юзасидан видеоселектор йиғилиши ўтказилган эди. Йиғилишда Президентимиз: “Миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур” [8],- деб алоҳида таъкидлаган эди.

Натижалар. Дарҳақиқат, Туркистон халқлари доимо ўз эрки учун хорижий босқинчиларга қарши кураш олиб борганлар. Миллий мустақиллик учун кураш бутун Туркистондаги каби Жиззах вилоятида (ўрганилаётган даврда ҳудуд Самарқанд вилояти таркибида бўлган) ҳам шиддатли тарзда кечган. 1917 йилги Октябрь давлат тўнтаришидан кейин ҳокимиятга келган большевиклар партияси ўзидан олдинги империя мустамлакачиларидан ҳам реакционроқ иш тутди. Большевиклар мустабид давлат аппаратини шакллантириб, маъмурий-буйруқбозлик тизимини қуришга киришдилар [4]. Миллий урф-одатларнинг таъқиб этилиши, инсон эрки ва ҳақ-ҳуқуқларини поймол этилиши ҳамда бошқа бир қанча омиллар кейинчалик бутун Туркистон бўйлаб Шўро тузумига қарши қуролли ҳаракатнинг авж олишига сабаб бўлди.

Тарихда қайси бир тузум ёки жамиятни олиб қарамайлик, унинг ўзига хослиги ва камчиликлари мавжуд. Ҳудди шундай ҳолат Ўрта Осиёда совет ҳокимияти мавжуд бўлган даврга ҳам хосдир [5]. Мустабид тузум даврида ҳокимиятга нисбатан танқидий фикрда бўлган ҳар қандай киши душман сифатида баҳоланган, уни жисмонан ва маънан йўқ қилиш усуллари ўйлаб топилган. Бу каби хатти-ҳаракатларга зўрлик билан ўрнатилган тузумни мустаҳкамлашга қаратилган йўл сифатида қаралган. Шундай усуллар жамиятнинг ривожини учун хизмат қилмас-да, большевиклар ҳокимиятни эгаллашда ва дастлабки йилларданок шундай йўлни тутди. Улар амалга ошироқчи бўлган режаларга қарши чиққан кишиларга нисбатан сиёсий тус беришди, натижада кўплаб ватандошларимиз турли ноҳақ айбловлар билан қатағон қилинди.

Яқин тарихимиздан бизга маълумки, Совет ҳукуматининг коллективлаштириш сиёсати туфайли Ўзбекистон ССРда дастлаб йўқсилларни (деҳқонлар, ҳунармандлар ва барча мулксизларни) ширкатларга тортиш, кейин эса колхозлар ташкил қилиб, хусусий мулкчиликка чек қўйиш мақсадида тегишли йўналишлар бўйича жамоага бирлаштириш бошлаб юборилди [2]. Мулкдорлар, ҳатто, ўртаҳол деҳқон хўжаликларини синф сифатида қулоқ қилишлар йўқсилларни жипслашишга, жамоа хўжаликларида биргалашиб ишлашга олиб келди.

Хусусан, ВКП (б) МҚнинг 1929 йилги ноябр пленуми жамоалаштириш суръатларини ҳаддан ташқари кучайтириш, унга оммавий тус беришдан иборат аниқ вазифани қўйди. 1929 йил 27 декабрда аграр марксчилар конференциясида сўзга чиққан Сталин “ёппасига жамоалаштириш асосида қулоқларни синф сифатида тугатиш” шиорини эълон қилди.

Оммавий “қулоқлаштириш” аҳолининг мулкдор қатламига нисбатан зулм ва зўравонликка айланиб кетди. 2000 йил нашр этилган “Ўзбекистоннинг янги тарихи” китобида Зарафшон вилоятидаги “колхозлаштириш фаоллари”нинг Сталинга йўллаган хати ўрин олган. Мактубда шундай жумлалар бор: “Биз қулоқлар ва бойларга нисбатан замонавий сиёсатнинг барча қоидалари асосида муомала қилмоқдамиз, фақат чорва моллари, гўшт, асбобларни эмас, балки уруғлик, озиқ-овқат ва қолган мол-мулкни ҳам олиб қўймоқдамиз. Онаси қандай тукқан бўлса, ўшандай ҳолда қолдирмоқдамиз” [1].

Муҳокама. Архив материалларидан англашиладики, Совет ҳукумати вакиллари мафкурадан четга чиқиб белгиланган вазифаларни бажармаётган инсонларга турли баҳоналар билан “қулоқ”, “халқ душмани” номини қўйишга ҳам бордилар. Чунончи, Жиззах воҳаси Зомин худудидagi Аччи қишлоқ советига қарашли Бешкуби қишлоғида яшовчи Осан Ботиров қишлоғида чакана савдогарлик билан шуғуллангани учун, бўрттирилиб у колхозда ишламаяпти, кимлар биландир алоқа қиляпти, “халқ душмани” деб мазкур шахсга нисбатан тазйик оширилади.

Яна газета-архив материалларига эътибор қаратамиз: Зомин тумани “Колхоз ғалабаси” газетасининг 1935 йил январ сонидa “Жиноятчи қишлоқ вакили” мақоласи эълон қилинади. Унда Бешбулоқ даҳа Бозахона қишлоқ вакили Ҳазратқулов якка хўжаликларни “Сен қулоқ бўлдинг!” баҳонасида қўрқитиб пора олганлиги, бермаганлар эса қишлоқлардан кетишга мажбур бўлаётганлиги айтилади. Масалан, ушбу қишлоқ фуқароси Собиров Фармон Шамурзоқовдан 3 пуд буғдой, 3 пуд арпа, 6 пуд ғаллани “уруғлик” деб ўзлаштириб олиб қўяди. Бундан ташқари, бир неча қулоқлардан “сени қулоқликдан оқлайман”,-деб 500 сўм пул ундиришга эришади. Қизиғи шундаки, мазкур мақолада Даҳа совети раиси Мирзаёров бу инсоннинг кирдикорларини билса-да, лекин аҳамият бермаганлиги ҳам ёритиб ўтилади [9].

Яна эътиборимизни тарихий фактларга қаратсак: “Ориф Олимжонов-1989 йил туғилган, Жиззах шаҳридан, ВКП (б) собиқ аъзоси, хизматчи, бир қатор масъул лавозимларда ишлаб келган, Тошкент шаҳрида яшаган, ОГПУ коллегияси уни 1932 йил 14 октябрда отувга ҳукм қилган, сўнгра жазо 10 йил муддатли меҳнат тузатув лагери билан алмаштирилган, маҳбус жазони Словенцкий лагерида ўтаган. НКВДнинг Ленинград области бошқармасининг махсус “учлиги” томонидан 1937 йил 9 октябрда отувга ҳукм қилинган. 1937 йил 27 октябрда Карелия АССР Сандармох қатлгоҳида отилган” [12].

“Муҳаммаджон Файзулин-1902 йили туғилган, Жиззах шаҳридан, ўзбек, партиясиз, Жиззах шаҳридаги 6-сон мактабининг собиқ ўқитувчиси, кооператив ташкилоти хизматчиси, ОГПУ коллегияси 1932 йил 14 октябрда РСФСР Жиноят кодексининг 58-2-4-моддаси бўйича 10 йил меҳнат тузатув лагерида ҳукм қилинган, жазони Словенцкий лагерида ўтаган. НКВД Ленинград област бошқармаси махсус “учлиги” 1937 йил 9 октябрда олий жазога ҳукм қилган, Карелия АССРдаги Сандармох қатлгоҳида 1937 йил 27 октябрда отилган” [12].

Таъкидлаган бўлардик, Совет ҳокимиятининг сиёсий ва маънавий соҳадаги зўравонлик сиёсати иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги зўравонлик сиёсати билан чамбарчас боғлиқ эди. Биргина ижтимоий соҳа мисолида масалага ёндашилса, синфий кураш мулкдорларни ва уламоларни синфий душман сифатида тугатишда ҳамда диний атеизм сиёсати кўринишида намоён бўлади.

Совет ҳокимияти томонидан диний урф-одатлар доимий равишда таъқиб остига олиниши фуқароларнинг норозилигига сабаб бўлган. Ушбу норозилик нафақат ислом динига эътиқод қилувчилар, балки, турли динга эътиқод қилувчи фуқаролар орасида ҳам юз берган эди.. Масалан, Самарқанд шаҳрида яшовчи бир гуруҳ фуқаролар яхудийлар синагоги ўрнига мактаб қурилишига норозилик билдирган бўлсалар, Мирзачўл туманига чегара тумандаги фуқаролар диний урф-одатларга эътиқод қилишга рухсат беришмаётганлиги учун ўз норозилиklarини билдиришган. Аммо маъмурият бу норозилиklarни рад этган [10]. Манбаларда совет ҳокимияти учун “синфий душман” ҳисобланган уламоларнинг ҳар бир вилоят, ҳар бир туман бўйича рўйхатлари берилган [4].

Совет ҳокимиятининг мулкдорлар ва уламоларга қарши қатағон сиёсати бир томондан совет мафкураси ва иқтисодий тузумини қарар топтиришга қаратилган бўлса, иккинчи томондан уларнинг мол-мулкни давлат ҳисобига ундирилишига, учинчи жиҳатдан эса совет тузумига қарши фикрлайдиган ҳар қандай мустақил фикр эгасидан қутулиш мақсадига йўналтирилган эди.

Маълумки, Жиззах воҳаси ҳам ўлкамизнинг бошқа жойлари каби қулай иқлимли, унумдор ерларга бой бўлганлиги учун аҳоли чорвачилик, деҳқончилик ва суғорма деҳқончиликда ҳам катта тажрибага эга эди. Бироқ совет ҳокимияти бу омилни мутлақо ҳисобга олмади, қишлоқ хўжалигини марказ учун хом ашё манбаси етиштиришга ихтисослаштирди. Бу сиёсатни амалга ошириш учун энг аввало колхозлар тузиш орқали ер-сувни давлат мулкига айлантириш ва қишлоқ хўжалигида давлат монополиясини ташкил этишга эътибор қаратилди. Фақат шундай ҳаракат орқали совет ҳокимияти ўз режаларини воҳада бемалол амалга ошира олиши мумкин эди.

Шўро ҳокимияти ер-сув эгаларини синфий душман сифатида айблаб, уларнинг мулкни ғайриқонуний равишда тортиб ола бошлади. Бу ерларда жамоа хўжалиklarини ташкил этиш орқали уларни ўз тасарруфига олишга киришди. Жамоа хўжалиги деб юритилган бу хўжалиklar аслида давлатга хизмат қилувчи хўжалиklar бўлиб, номигагина жамоаники эди, холос. Бу хўжалиklar моддий манфаатдорликни таъминлай олмас, хўжалик юритишда эса мустақилликка эга эмас эди. Колхозлаштириш ерни халқники деб эълон қилиш орқали аслида унинг қўлидан тортиб олиш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат назоратига олиш учун ўйлаб топилган бир баҳона эди [11].

Тоталитар совет тузуми бедодлиги ва зулмининг ҳаддан зиёд кучайиб бориши нафақат юртпарвар миллий кадрлар, фидойи зиёлларнинг ҳаёт тарзини, қисматини завола топтириб қолмасдан, шу билан бирга миллионлаб фуқароларнинг оддий инсоний кадр-қиммати, орномуси ҳаёсизларча таҳқирланди. Ғаддор тузум зулмкорлари ўз ғайриқонуний хатти-ҳаракатларини авж олдириб борарканлар, бунда ҳар бир инсоннинг юриш-туриши, кундалик машғулоти, муомаласидан тортиб то унинг қандай тафаккур юритишигача бўлган ҳамма жараёнларни ўз назорати остига олишга интиланлар [3]. Бундан кўзланган асосий мақсад эса инсонлар эрки, иродасини жиловлаш, уни муайян чегара доирасида ушлаб туриш ва шу йўл билан бадқирдор тузум шаънига доғ туширмаслик, унинг сохта обрў-нуфузини асраш, авайлаш эди.

Хулоса. Хуллас, кўриб ўтилаётган йилларда мустамлака сиёсатини кўкларга кўтаришга ҳаракат қиладиган, қатағон апаратини ишга солишга имкон берадиган мудҳиш тузум шаклландики, бу нарса республиканинг бошқа ҳудудлари каби Жиззах воҳасида ҳам ўзига хос тарзда амалга оширилиб борилди. Мазкур ҳудудда ҳам давлат хўжалиklarида ишлаган, партия ташкилотларида фаолият юритган фидойи ходимлар арзимаган айбловлар билан партиядан ўчирилиб, ишдан ҳайдалган.

Шўролар давлати эълон қилган “социалистик инсонпарварлик”, адолат ҳақидаги ғоялар билан ҳақиқий воқелик ўртасида катта зиддиятлар мавжуд эди. Бу ҳол миллий маънавий ҳаётнинг асл моҳиятини нотўғри тушуниш ва кўп асрлик маънавий кадриятларни йўқ қилишга уриниш билан ифодаланади. Жараён, қатағонлик хатти-ҳаракатлари остида айниқса кучайиб борганлигини юқоридаги далиллар ҳам тасдиқлайди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. II жилд. Тошкент: 2000, 351-б.

2. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2015.532-533-бетлар.
3. Усмонов Қ., Содиқов М. Ўзбекистон тарихи (1917-1991-йиллар).Тошкент: “Шарқ”,2010.
4. Тойиров А.А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг қатағон сиёсати (Самарқанд вилояти мисолида, 1918-1938-йй.).Т.ф.н.илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.Самарқанд: 2007.31-б.
5. Бобоев Ф. Ўрта Осиёда совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат тарихи (1925-1935 йиллар). Тошкент: “Фан”, 2024,15-б.
6. “Ўзбекистон овози”,1999 йил 13 май.
7. Халқ хотираси олдида бош эгамиз.Хужжатлар,маърузалар,хотиралар, хатлар.Тошкент:“Шарқ”, 2001.6-7-8-бетлар.
8. Биз яратаётган янги Ўзбекистоннинг мафқураси эзгулик, одамийлик, гуманизм ғояси бўлади - Шавкат Мирзиёев // <https://xs.uz>.
9. “Барча вазифаларни ҳал этатурган сиёсий маърака”. Зомин “Колхоз ғалабаси” газетаси. 1935 йил 2 феврал сони.
10. ЎзР МДА, Р-86-жамғарма, 10-рўйхат, 1500-ййғма жилд, 6-варақ.
11. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари. Тошкент:“Шарқ”, 273-275-бетлар.
12. Холмирзаев Э. Ўзбекистонлик сиёсий маҳбусларнинг ГУЛАГ лагерларидаги ҳаётига доир // Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожиали оқибатлари. Илмий мақолалар тўплами. Тошкент: 2012,160-161-бетлар.
- 13.“Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрдаги Ф-5598-сон фармойиши // <https://lex.uz/docs/5041012>.

УЎК 9:93:930.2

ҚАДИМГИ САМАРҚАНД МАДРАСАЛАРИДА ДАРС ЎТИШ ТИЗИМИ ТАРИХИ МАНБАШУНОСЛИГИ

Ф.О.Маматқулова, таянч докторант, Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Аслида мадрасалар таълим тизими тарихни ўрганиш, миллий ўзликни англаш, тарихий хотира давомийлигини таъминлаш, маънавий қадриятларни оммалаштириш имконини беради. Буюк алломаларни етиштириб берган олий мадрасалар тарихидан хабардорлик кишига ватанпарварлик ўтмишига нисбатан чуқур ҳурмат руҳуни бағишлайди. Мадраса атамаси араб тилидан келиб чиққан бўлиб, унинг ўзак қисми – “дараса” – ўрганмоқ, ўқимоқ деган маънони англатади, бинобарин, мадраса – ўқиш жойи, илм ўрганиш жойи деганидир. Ўтмишида мадрасаларимизда уламолар, мактабдорлар, давлат хизматчилари ва хаттотлар тайёрланган.

Калит сўзлар: Хон мадрасалари, Эшон мадрасалари, Хусусий мадрасалар, мактабдор, хаттот, Дарслик ва ўқув – услубий қўлланмалар.

Аннотация. Фактически образовательная система медресе позволяет изучать историю, осознавать национальную идентичность, обеспечивать преемственность исторической памяти, популяризировать духовные ценности. Знание истории высших медресе, воспитавших великих ученых, дает человеку глубокое чувство патриотизма и уважения к прошлому. Термин медресе происходит из арабского языка, а его корень – «дараса» – означает учиться, следовательно, медресе означает место учебы, место обучения. Раньше в наших медресе готовили ученых, школьных учителей, государственных служащих и каллиграфов.

Ключевые слова: Ханские медресе, Эшонские медресе, Частные медресе, учитель, каллиграф, Учебники и учебно-методические пособия.

Abstract. In fact, the educational system of madrasahs allows one to study history, realize national identity, ensure the continuity of historical memory, and popularize spiritual values. Knowledge of the history of higher madrasahs that educated great scientists gives a person a deep sense of patriotism and respect for the past. The term madrasah comes from the Arabic language, and its root - "darasa" - means to study, to learn, therefore, madrasah means a place of study, a place of learning. Previously, scientists, school teachers, civil servants and calligraphers were trained in our madrasahs.

Key words: Khan madrasahs, Eshon madrasahs, Private madrasahs, teacher, calligrapher, Textbooks and teaching aids.

Кириш. Исломнинг илк даврида, VII-IX асрларда ислом дини уламолари масжидларда ва бошқа жамоат жойларида мусулмонларга илоҳиёт масалаларини шарҳлаб бериб турганлар. Дин тараккий этган сари илоҳиёт масалаларини одамларга ўргатадиган, илоҳиётчиларни тайёрлашга хизмат қиладиган алоҳида ўқув муассасасига эҳтиёж туғулади ва шу тариха мадрасалар пайдо бўла бошлайди. Биринчи расмий мадраса XI асрининг иккинчи яримида Бағдодда Салжукийлар давлати бош вазири Низомумулк томонидан, Марказий Осиёда эса, худди шу даврда Қорахонийлар ҳукмдори тавғоч Буғрохон Иброҳим томонидан Самарқандда курдирган. [1]

Адабиётлар таҳлили ва методология. Ўтмишда Самарқанд мадрасаларнинг ижтимоий ҳолати, йўналиши ва бошқа хусусиятларига қараб улар қуйидаги турларга бўлинган:

1. Хон мадрасалари. Ҳукмдорлар томонидан ўзларининг хос мулклари ҳисобидан вақф мулклари берилган. Муддарис ва мутаваллилари ҳукмдорлар томонидан тайинланган. Фаолияти диний мутахассислар билан бир қаторда, хаттотлар, давлат хизматчиларини ҳам етиштириб чиқаришга қаратилган. Буларга Қорахонийлар давлатининг ҳукмдори Иброҳим Тавғачхон мадрасаси (XII аср), Муҳаммад Султон мадрасаси (XIV-XV аср), Сароймулк хоним мадрасаси (XV аср), Мирзо Улуғбек мадрасаси (XV аср), Шайбонихон мадрасаси (XVI аср), Абу Саид мадрасаси (XVI аср) кабилар киради.

2. Эшон мадрасалари. Йирик тасаввуф намояндalари – эшонлар, шайхлар томонидан барпо этилиб, вақф мулклари билан таъминланади. Диний билимлар билан бир қаторда, тасаввуф таълимоти ҳам ўргатилган. Буларга Идугу Темур мадрасаси (XIV аср), Қутбиддин Садр мадрасаси (XIV аср), Ҳожа Фазлуллоҳ Абу Лайсий мадрасаси (XV аср), Ҳожа Аҳрор Вали мадрасаси (XV аср), Аҳмад Ҳожи мадрасаси (XVII аср), Кўк масжид мадрасаси (XVII аср), Сўфи Раззоқ мадрасаси (XVII аср) киради.

3. Хос (хусусий) мадрасалар. Ҳукмдор рухсати билан йирик мансабдорлар, лашкарбошилар, бойлар томонидан курдирган. Мударрис ва мутаваллилар мазкур шахс – муассис томонидан тайинланган. Идугу Темур мадрасаси (XIV аср), Қутбиддин Садр мадрасаси (XIV аср), Ферузшоҳ мадрасаси (XIV аср), Амир Шохмалик мадрасаси (XV аср), Мир Тархон мадрасаси (XV аср), Амир Бурундук (XIV аср), Садр Мавлон Абдурахим Туркистоний мадрасаси (XVI аср), Шердор мадрасаси (XVII аср), Шердори Берун (ёки Нодир девонбеги мадрасаси XVII аср), Тилла қори мадрасаси (XVII аср), Қози Гофур мадрасаси (XVII аср), Қози Соқий мадрасаси (XVII аср), Миржон Вафо мадрасаси (XVII аср), Мадрасаи Дўстбек бойи Усматий мадрасаси (XIX аср), Ҳожи Муҳиддинхон мадрасаси (XX аср) шулар жумласидандир. [2]

Мадрасалар шунингдек, ўқитиш йўналиши бўйича ҳам икки турга бўлинган:

1. Умумий диний таълим мадрасалари.

2. Махсус таълим мадрасалари (буларда ислом динининг алоҳида бир жиҳатларини кенгайтирилган дастур асосида ўқитиш йўлга қўйилган).

Мадрасага мактабни битирган, хат саводли ёшлар қабул қилинган. Талабалар ёши ўн икки ёшдан қирқ ёшгача бўлган. Мадрасаларда ўқув дастурининг умумий жиҳатлари 10-12 асрларда ишлаб чиқилган ва кейинчалик такомиллашиб борган. Таълим уч босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) гуруҳларда олиб борилган. Адно босқичи “Ақоид” китобини ўқитиш бошлагунча давом этган, авсат босқичи “Ақоид” китобини ўқишдан бошлаб, “Шарҳи мулло” китобини ўргангунча давом этган, “Шарҳи Мулло” ва ундан кейинги мураккаб қўлланмаларини ўрганувчилар аъло босқичи талабалари ҳисобланган. Мадрасада ўқиш талабалар иқтидорига қараб, 7-12 йил давом этган. Мадрасаларимизда асосан араб ва форс тилларидаги, 19 аср охиридан бошлаб эса, қисман ўзбек тилида ёзилган китоблар ўқитилган. Араб ва форс тилларидаги китоблар талабаларга мударрислар томонидан шарҳлаб берилган. Мадраса ўқув курси одатда, “Аввали илм” деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмасини ўзлаштиришдан бошланган. [3]

Натижалар. Кейин ўрта асрларнинг илмий тили ҳисобланган араб тили грамматикаси араб тили морфологияси – “Сарф” ва синтаксис “Наҳв”, “Бидон”, “Қофия” каби дарсликлар асосида ўқитилган. Араб тили грамматикасидан сўнг зкув курси – “Мушкулот” ва фикҳ курси – “Масала” бўлимларига ажратилган. Мадрасаларда фикҳ курсининг “Фароиз”- мерос ҳуқуқи қисми билан бирга математика фани ҳам мажбурий ўқув курсига ҳам киритилган. Талабалар ўз хоҳиш- истаклари ва қобилиятларига қараб мушкулот ёки масала бўлимларидан бирини, агар истасалар ҳар икки бўлимни ўқиб тамомлашлари мумкин бўлган. Мадрасада тўлиқ курсни тамомлаш учун талабалардан фалсафа ва ҳуқуқ фанларига оид тахминан 137 дарслик-қўлланмани ўзлаштириш талаб этилган. Бу дарсликларнинг аксарияти Ўрта Осиёлик алломаларнинг асарлари, жумладан, Имом Бухорий ва Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийларнинг ҳадис тўпламлари, Абу Мансур Мотрурудий Самарқандийнинг “Китоб ат-тавҳид”, Бурҳониддин Рошидоний-Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя фи шарҳ ал-бидоя”, Нажмиддин Али ибн Умар Қазвинийнинг “Ар-Рисола аш-шамсия филал-мантиқия”, Абдурахмон Жомийнинг “Ал-Фавоид ад-диёдия”, Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийнинг “Ан-Нуқоя” (Мухтасар ал-виқоя) каби асарлари ташкил этган. Мадрасаларда талабаларнинг кизиқишлари ва мударрисларнинг мавжудлигига қараб фалакиёт, хандаса, тиббиёт, кимё, жуғрофия, тарих, адабиёт, аруз илми, меъморчилик асослари, хаттотлик, ахлоқ, нотиклик каби фанлар ўқитилган. Хон мадрасаларида эса иншо дарси мажбурий бўлган. [4]

Шарқ мутафаккирлари инсонни илоҳий ва дунёвий илмлардан хабардор этишда, унинг ақлу зеҳнини оширишда тинимсиз изланганлар ва самарали ижод қилганлар. Улар яратган бебаҳо асарлардан олам ва одам, борлик, ҳаётнинг мазмун-моҳияти сингари фалсафий, тасаввуфий мавзулар юзасидан билим бериш учун мадрасаларнинг асосий ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланган. Аслида, мадрасаларда ўқитиладиган фанлар асососан икки йўналишга бўлинган:

1. Илму нақлия – нақл қилинадиган илмлар (бунга кироат, тафсир, хандаса, тарих, луғат, наҳв ва сарф, илми маоний, фикҳ каби фанлар);

2. Илму ақлия – ақл билан идрок этиладиган илмлар (фалсафа, риёзиёт, тиббиёт, хандаса, ал-жабр, илми нужум каби фанлар). [5]

Мадрасаларда билим беришда, асосан суҳбат ва мунозара методикага амал қилинган, талабаларнинг мустақил фикрлашига кўпайиб, олий ўқув даргоҳи сифатида диний соҳа вакиллари, сиёсий арбоблар ҳамда олимлар етиштирадиган олий ўқув юртига айланиб борган. Ўқитиладиган илмлар таснифи, ўқитиш савияси, мударрислар мавқеига кўра мадрасалар икки босқичга бўлинган:

1. Биринчиси – умумий таълим берувчи ўқув маскани – у мадраса деб юритилган. Ушбу гуруҳ мадрасаларда илми нақлия – диний илмлар анча чуқур ўргатилган, шу билан бирга, илми ақлия – табиий фанлардан умумий маълумот берилган. Бундай мадрасалар кичикроқ шаҳарларда, туманларда, баъзан катта маҳаллаларда ҳам бўлган. Умумий таълим мадрасаларини битирган талабалар, асосан, ибтидоий мактабларда ўқитувчи, масжидларда имом, қозихоналарда муфти ва бошқа лавозимларда ишлаганлар, баъзи қобилиятли, иқтидорли ёшлар мадрасайи олияда ўқишни давом эттирганлар.

2. Иккинчиси – мадрасайи олия деб юритилган ва таълим-тарбиянинг энг олий босқичи ҳисобланган. Унда юксак илмий мартабага эришган алломалар фаолият кўрсатган, бундай мадрасалар асосан пойтахтларда, илм-фан, маданият ривожланган Бағдод, Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларда бўлган. Бундай мадрасалар ҳақида улуғ мутафаккир Маҳмудхўжа Бехбудий «Ойна» журналида эълон қилган мақолаларида ҳам маълумот берган. [6]

Муҳокама. Мадрасаларнинг ҳар иккала гуруҳида араб тили сарфи (морфологияси), наҳви (синтаксиси) анча чуқур ва узоқ вақт ўқитилган. Чунки мадрасаларда бошқа фанлар бўйича ўқитиладиган асарлар ва уларнинг шарҳлари деярли ҳаммаси араб тилида битилган ва араб тилини мукамал билиш талаб этилган. Мадрасаларнинг қандай фанларга мўлжалланганлигидан қатъий назар, улуми нақлия (Қуръон, ҳадис, фикҳ, тасаввуф) ва у билан боғлиқ бўлган илмлар таълим дастурининг асосини ташкил этган. Баъзи мадрасаларда,

уларнинг ихтисосига кўра, улуми ақлия, улуми маъмурия, улуми ҳарбия илмлари ўқитилган. Чунки уларда асосан давлат маъмуриятида Хизмат қилувчи, элчилик ишлари билан шуғулланувчи давлат арбоблари ёки лашкарбошилар тайёрланган. Шунга кўра, бундай мадрасаларда Унсурулмаолий Кайковуснинг «Қобуснома», Низомулмулкнинг «Сияр улмулк» («Сиёсатнома»), Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларини анча чуқур ўрганганлар. Мадрасалар таҳсилида Шарқ илмида сўнмас из қолдирган олиму фузалоларнинг асарларига мурожаат қилиш, улар яратган илмий кашфиётлар билан талабаларни таништириш, асарларидан нусхалар кўчириш асосий ўрин эгаллаган. [7]

Шайх Нажмиддин Кубро, Шарофиддин Али Яздий, Мавлавий Жалолиддин Румий, Абдуллоҳ Ансорий, Садриддин Маъсуд ибн Умар Тафтазоний, Абулқосим Маҳмуд Умар ибн Аҳмад аз-Замахшарий каби алломаларнинг асарлари шулар жумласидандир. Булар жаҳон фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган алломалар бўлиш билан бир қаторда, мадрасаларда ўқитилган дарслик ва қўлланмаларнинг муаллифлари ҳамдир. Дарслик ва ўқув – услубий қўлланмаларни яратиш ва уларни талабаларнинг кўлига етказишда мадрасалар қошидаги кутубхоналар муҳим аҳамият касб этган. [8]

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиёда асосий кутубхоналар шоҳ ва хонлар, султон ва амирларнинг ихтиёрида бўлган. Шунингдек, пойтахт ва марказий шаҳарлардаги масжид, мадрасалар ва хонақоҳлар қошида, алоҳида шахсларнинг уйларида ҳам мавжуд бўлган. [9]

Хулоса. Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Китоблар кўп ҳолларда мадрасаларнинг эҳтиёжларини қондириш учун вақф сифатида ҳадя қилинган. Айрим ҳолларда китоблар савдосотиқ манбаи бўлиб, ҳудудлараро ва хориж мамлакатларига сотилган ва сотиб олинган. Савдо йўли билан сотиб олинган китоблар табиийки, мадрасалар кутубхоналарини бойитган бўлса, сотиш орқали ноёб китобларнинг четга чиқиб кетишига сабаб бўлган. Шу сабабли, жуда кўп китоб захиралари ўзга юртларнинг моддий-маънавий бойлигига айланиб қолди. Мадрасаларни зарурий адабиётлар билан таъминлаш, вақф мулкларини назорат қилувчи мутаваллининг ихтиёрида бўлган. Янги китоб сотиб олиш учун ёки уларни таъмирлаш ва сақлаш учун алоҳида маблағ ажратилган. Табиийки, услубий дарслик ва қўлланмалар ҳар бир мадрасанинг таълим тизими, уларда ўрганилган илмлар мажмуаси ҳақида маълумот берувчи манба ҳам ҳисобланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: 1996.
2. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: “Қомуслар бош таҳририяти”. 1996.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Олтинчи жилд. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: 2012.
4. Навоий замондошлари хотирасида // Хондамир. Хулосат ул-аброр. – Тошкент: 1986.
5. Зайниддин Васифий. Бадаъ ул-вақоеъ / Форсидан Н.Норкулов таржимаси. – Тошкент: 1979.
6. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият. 1997.
7. ЎзРес ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Инв. Р/10683 – Ш.
8. Туркистон вилоятининг газети. 1891. № 14.
9. Валихўжаев Б. Самарқандда олий таълим – мадрасаи олия – университет тарихидан лавҳалар. – Самарқанд: Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2001.

УЎК 9:93:930.2

САМАРҚАНД МАДРАСАЛАРИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МАНБАШУНОСЛИГИДА ВАҚФ ҲУЖЖАТЛАРИНИНГ ЎРНИ

Ф.О.Маматқулова, таянч докторант, Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Бутун мусулмон оламида бўлгани каби X аср бошларида Ўрта Осиёда ҳам вақф ҳужжатларини расмийлаштириш, унинг тартиб қоидалари, маълум бир мақсадга қаратилган мулкнинг жамиятдаги аҳамиятига доир одат тусига кира бошлади. Вақфга аввалида ҳаракатда бўлмайдиган нарсалар (мадраса, масжид, хонақоҳ, маълум бир иншоот, китоблар, қимматбаҳо буюмлар ва ер мулклари) киритилган. Кейинчалик бу ҳужжат тури янада такомиллашиб, маълум бир соҳада хизмат қилувчи ходимларга, мадрасаларнинг талабаларга тўланадиган маошлар миқдори ҳатто озиқ-овқат, хизматидаги отларнинг

емишларига қадар қилинадиган сарф-харажатлар ҳам вақф ҳужжатларидан ўрин ола бошлаган.

Калит сўзлар: Мадраса, Хонақоҳ, Темурийлар, В.В.Бартольд, Вақфнома, Маошлар ва чиқимлар ҳисоботи.

Аннотация. Как и во всем мусульманском мире, в начале X века в Средней Азии формализация документов вакфа, его правил процедуры, значения собственности в обществе стала входить в привычку. Вначале в вакф включались недвижимые вещи (медресе, мечеть, дом, определенное строение, книги, ценности и земельные участки). В дальнейшем этот вид документа был еще более усовершенствован, размер зарплаты, выплачиваемой служащим, проходящим службу в определенной области, размер зарплаты, выплачиваемой студентам медресе, даже расходы, произведенные вплоть до питания и кормления лошадей на службе, стали уменьшаться. включаться в документы вакфа.

Ключевые слова: Медресе, Ханака, Тимуриды, В.В.Бартольд, Фонд, Отчет о зарплате и расходах.

Abstract. As in the whole Muslim world, at the beginning of the 10th century, in Central Asia, the formalization of waqf documents, its rules of procedure, and the importance of property in society began to become a habit. In the beginning, non-movable things (madrasa, mosque, house, a certain structure, books, valuables and land properties) were included in the waqf. Later, this type of document was further improved, the amount of salaries paid to employees serving in a certain field, the amount of salaries paid to students of madrasahs, even the expenses incurred up to food and feeding of the horses in the service began to be included in the waqf documents.

Key words: Madrasah, Khanaqah, Timurids, V.V.Bartold, Foundation, Salary and expenditure report.

Кириш. Илк вақф ҳужжат намунаси қорахонийлар сулоласининг биринчи йирик вакили, Самарқандни ўз давлатининг пойтахти қилган Иброҳим Тавғоч Буғроҳон томонидан (хукмронлик йиллари 1040-1068) 1066 йили қурилган мадрасага тегишлидир. Бу вақф ҳужжат Мисрдаги Искандария шаҳридан топилган. Мадраса ҳақидаги маълумот XX асрнинг 60-йилларида Шоҳизинда мажмуасида олиб борилган археологик қазилмалар пайтида аниқланган ва топилган бўлиб, у Қусам ибн Аббос мақбараси таркибига кирган. Бу вақф ҳужжатни тарихчи олим Большаков О.Г. Тавғач Буғроҳон буйруғи билан қурилган шифохонага тегишли вақф ҳужжати билан биргаликда рус тилига ўтирган ва улар ҳақида маълумотларни келтирган. Олимнинг “Иброҳим Тавғачхоннинг Самарқандаги икки вақфи” мақоласида шифохона ходимларига тақсимланган маош миқдори ҳақида унга тегишли вақф бўйича маълумотлар келтиради. Шифохонада жами 6 ходим фаолият олиб борган. Шундан маош учун белгиланган умумий маблағнинг ўн қисми шифокорга, саккиз қисми муқимга, беш қисми хизматчига, уч қисми ошпаз, имом, муаззинга ажратилган. [1]

Адабиётлар таҳлили ва методология. Мадрасага тегишли вақфномада кўрсатилишича, маблағ ходимларнинг вазифасига кўра кўйдагича тақсимланган: бош муддарисга – 2 минг дирҳам, фикҳдан дарс берувчи муддарисга – 3 минг 600 дирҳам, илми адиб (адабиётдан) дарс берадиган муддарисга – 1 минг 200 дирҳам, Қуръондан дарс берувчи муддарисга – 1 минг 500 дирҳам, кутубхоначига – 1 минг 200 дирҳам тўланган. Тавғач Буғроҳон мадрасасига тегишли юқоридаги вақф ҳужжатларининг бир нечта нусхалари Тошкентда Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ҳам сақланади. Ҳужжатнинг муҳим жиҳати шундаки, ўша пайтда Самарқандда муомалада бўлган дирҳамнинг қиймати вақф имзоланган кун билан белгиланган, яъни 47 дирҳам бир мисқол тоза олтин қийматига тенг бўлган. Айрим ҳолларда дирҳам курси кўтарилса ёки тушиб кетса, тўлов дирҳамнинг янги курси бўйича тўланган. Вақфнинг яна бир эътиборли томони шундаки, унда белгиланган пул миқдори тўла сарфланмай, шифохона ёки мадраса ўз фаолиятини тўхтатса, ортиб қолган маблағ қайтариб олинмай, балки бевабечоралар ва камбағалларга инъом қилинган ва тарқатилган. Вақфда кўрсатилган умумий пул миқдоридан 1,5 минг дирҳам талабаларга стипендия сифатида ажратилган. Бу маблағ

талабаларнинг билим даражасига қараб белгиланган. Аммо, ҳар қандай ҳолатда ҳам стипендия миқдори 30 дирҳамдан ошмаган. Энг муҳими, муддарисларга тўланадиган меҳнат ҳақи ўша давр миқёсида жуда катта маблағ ҳисобланиб, улардан ҳам шу даражада меҳнат сифати талаб қилинган. Амир Темур ва темурийлар сулоласига даврига келиб, вақф мулклари, уларни белгиланган мақсадга қаратилганлигининг қонуниятлари, уларнинг расмийлаштирилиши изчил изга туширилади. Хусусан, мадрасаларнинг вақф мулклари, тегишли фикхшунослар томонидан расмийлаштирилди. Профессор В.В.Бартольд Амир Темурнинг уламо аҳлининг ҳомийси бўлганлигини, улар билан тенгма-тенг мулоқот олиб борганлигини, айниқса, пайғамбар авлодларига алоҳида ҳурмат билан қараганини, бундан ташқари Амир Темур ислом динини мустаҳкамлаш учун ғамхўрлик қилганини, у ҳеч қачон вақфларнинг пули билан боғлиқ ишларга аралашмаганлигини алоҳида эътироф этади. [2]

Бу маълумотдан кўринадики, вақф мулкларини назорат қилиш ишончли шахсларга топширилган. Муддарис ходимларга йиллик маош миқдори вақфдан келадиган даромадга асосланиб белгиланган. Кейинчалик, XV аср мадрасаларининг вақфномаларида келтирилган маълумотномаларига кўра, муддарис ходимларига ва ҳатто толиби илмларга бериладиган маош нақд ақчадан иборат бўлиб қолмай, унга емак учун зарур бўлган ошлиқ – буғдой, арпа ҳам киритилган. Бу даврда мадраса аҳли ва талабаларига нақадар аниқ ва мақбул тақсимланганининг намунасини биз Алишер Навоийнинг “Вақфнома” сида келтирилган маълумотлардан билишимиз мумкин. Алишер Навоий ўзи барпо қилган “Ихлосия” мадрасаси ходимлари ва толиби илмларига йиллик вақф маошни асосан Ҳирот мадрасалари вақфномаларига таянган ҳолда белгилайди. У ўзининг вақф мулкларидан келган маблағлардан мадрасага иккита муддарис тайинланган ва “ҳар бирининг йиллик вазифаси минг икки юз олтуна нақдда, йигирма тўрт юк ошлиғим, сулсий (учдан бири) арпа ва сулсони (учдан икки қисми) буғдой бўлғай”, -деб белгилаб қўйган. Мадрасада йигирма икки нафар толиби илм таҳсил олган, улар ўн бир нафардан икки гуруҳга бўлинган. Бундан аъло ўқиган олти нафар талабага “ҳар бирига ойлик нақдда йигирма тўрт олтуна, йилда бкғдой беш юк”, ўрта (васат) ўқиган саккиз нафар талабага “ойлик ҳар бирига нақдда ўн олти олтуна, буғдой йиллик тўрт юк”, паст (адно) ўқиган саккиз нафар талабага “ойлик ҳар бирига нақдда ўн икки олтуна, буғдой уч юк” тайинланган. [3]

Алишер Навоий ўзи барпо қилган “Ихлосия” мадрасасидан ташқари, темурий малика Гавҳаршодбегим мадрасаси ҳақида ҳам “Мажолис ун- нафоис” тазкирасида маълумот берар экан, истеъдодли ёш шоирлардан айримлари ушбу мадраса талабалари эканлигини ҳам айтиб ўтади. Демак, Алишер Навоий Ҳиротдаги мадрасаларни кузатиб юрган ва уларга баҳо берган. Мадраса билан боғлиқ ҳужжатларни, вақфномаларни расмийлаштиришда буюк шоир ўз даврида амал қилган мадрасалардан андоза олгани эҳтимолдан узоқ эмас. Яна ҳужжатнинг ўзида “Ихлосия” мадрасасида ўрнатилган тартиб қоидалар ҳақида ва уларни бузгувчиларга нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирлар ҳақида ҳам гап боради. Муҳим қоидалардан бири муддарислар ва талабалар мадрасанинг ўзида уй-жой қилиб яшашлари керак. Улар бошқа ерда яшаган чоғларида ҳам, агар дарс чоғи ҳозир бўлмасалар, тайинланган маблағ ва ошлиқларнинг яримини оладилар. Агар мадраса муддарислари ва талабалар ҳамда мадраса қошидаги хонақоҳ мутаваллиси, шайхи, ҳофизлари ва бошқа хизматчилари томонидан номақбул иш юз берса икки мартагача содир қилинган ишнинг оғир енгиллигига қараб шариат юзасидан таъзир ва жазо оладилар. Бундай иш учунчи маротиба содир қилинса, бундай киши “ихрож” қилинади (ишдан ёки ўқишдан четлаштирилади) ва ўрнига бошқа киши олинади. Шоир ушбу вақфияни мутаввали ҳар ўттиз йилда янгидан қайта ёзиб чиқишини ва асли билан солиштириб чиққан, қози муҳри билан тасдиқлашини тайинлайди. Бу маълумотдан ўша даврдаги расмий ҳужжатларнинг сақланиш тартиби ҳақида ҳам муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин. Баъзи тарихий манбалар, вақф ҳужжатлардаги маълумотларни, далилий маълумотлар билан тўлдириб борганлар. XV аср охири – XVI аср бошларида яшаб ижод этган етук адиб ва шоир беназир сўз устаси Зайниддин Абдужалил Восифий ўзининг “Бадоеъ ул-вақоеъ (Нодир воқеалар)” асарида Шайбонихон сулоласи вакилларида Кучкунжихонинг Самарқанддаги ҳукмронлиги даврида давлат хазинасидан олинган вақф ҳисобидан вайронага айланган шаҳар

меъморий бинолари, жумладан, мадрасалар, хонақоҳлар, ибодатхонаю масжидлар таъмир қилинганлиги, шаҳарда ободончилик ишлари амалга оширилганлиги ҳақида сўз юритилади.

Натижалар. Самарқанд мадрасаларининг вақфлари ҳақида сўз юритар экан, Шайбонихон ва унинг авлодларига тегишли мадрасанинг вақф мулклари ҳақида такидлаб ўтиш жоиз. Аслида, енг кўп миқдорда вақф мулклари ажратилган мадрасалардан бу Шайбонийхон мадрасасига тегишлидир. Бу ҳужжат Шайбонийхоннинг келини Меҳр Султон амри билан тузилган бўлиб, унинг икки нусхаси бизгача етиб келган. Меҳри Султон Шайбонийхоннинг тўнғич ўғли Темур Султоннинг турмуш ўртоғи бўлган. Турмуш ўртоғи Темур Султоннинг вафотидан сўнг, Шайбонийхоннинг бунёдкорлик ишларини кейинчалик унинг набираси Темур Султондан қолган Пўлод Султон давом эттиради. Бу ишда унга онаси Меҳр Султон хоним ёрдам беради ва улар биргаликда бобоси ва отаси даврида қурила бошлаган мадрасани охирига етказадилар. Малика чала қоган мадрасани битказиш билан бир қаторда, ўзи ҳам шу мадрасанинг шимолий қисмида ажойиб бир мадраса барпо этади ва икки мадрасани бир-бирига туташтиради. Шу боис, бу мадрасалар халқ орасида “қўш мадраса” ёки “мадрасай хуржун” (Хуржун мадрасаси) деб номланган. Қўш мадрасанинг кириш эшиги устидаги иккинчи қаватда ноёб китоблар тўпланган кутубхона ҳам бўлган. Бу ҳужжат нусхаларини топиб, илмий –тадқиқ қилган тарихчи олима Р.Мукминова уларни матбуотда эълон қилган. [4]

“Вақфномаи ҳазрати Шайбонийхон”деб номланган ушбу ҳужжатнинг бизга қадар иккита қўлёзма нусхаси етиб келган бўлиб, улардан бири Санкт-Петербург, иккинчиси эса Тошкент нусхалари деб юритилади. Вақфноманинг тузилиш санаси кўрсатилмаган, фақат бир ўринда Муҳаммад Темур Султоннинг вафот этган санасини (14 март 1514 йил) келтирилганлигини инобатга олсак, ҳужжатнинг унинг вафотидан сўнг тахминан XVI асрнинг 20-йилларида тузилгани маълум бўлади. Вақфнома ўрта асрларда Ўрта Осиёда қабул қилинган анъанавий услубда битилган. Ҳужжат асосан уч қисмдан иборат. Биринчи қисми Аллоҳ ва Муҳаммад (с.а.в) васфига бағишланган. Кейин Шайбонийхон ва унинг ўғли Муҳаммад Темур султон шаънига мақтовлар келтирилади. Вақфноманинг асосий биринчи қисми бевосита мадрасанинг қурилиш тарихини ёритиб беради. Иккинчи қисмида эса мадраса учун вақф қилинган мулклар – савдо расталари, ҳунармандлик устахоналари, тегирмонлари, мевали боғлари ҳамда ер мулклари ва уларнинг аниқ ажратилган чегаралари ҳужжатда батафсил кўрсатиб ўтилади. Охириги учунчи қисм эса вақфномада кўрсатилган мулклардан келган даромаддан фойдаланиш тартиб-қоидалари ва ташкилий масалаларга бағишланган. “Вақфномаи ҳазрати Шайбонийхон” асарининг Санкт-Петербург нусхаси ўша даврда Самарқандда фаолият олиб борган қозиларнинг имзоси ва бешта муҳри билан тасдиқланган. Дастлабки икки муҳр бодомсимон шаклда бўлиб, уни муҳрланган қозисининг исми сақланмаган. Иккинчи муҳрда эса “Муҳаммад Бақр” исми сақланиб қолган. Қолган учта юмалоқ шаклдаги муҳр охири вақфноманинг сўнгги саҳифаси хошиясига урилган бўлиб, унда “Абдулаввал ибн Абдулвоҳид ал Лайси” номи келтирилган. [5]

Аммо бирор муҳрда унинг урилган санаси келтирилмаган. Маълумки, Самарқандда XVI асрда Абуллайслар авлодлари йирик мавқеъга эга бўлган. Уларнинг орасида шаҳар қозиси лавозимида хизмат қилганлари ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Вақфномада урилган муҳрнинг охириги Абуллайсийлар авлодига тегишли бўлиши ҳам мумкин. Зикр этилган “Вақфнома”да ва ўша давр тарихий манбаларида Меҳр Султон хоним олий мартабали сарой маликаларига бериладиган “Маҳди улё”унвони билан ҳам улуғланган. Ҳужжатда айтилишича, мадраса Самарқанд Чорсуси ёнида жойлашган Бобо Худойдод маҳалласи ҳудудида (ҳозирги Регистон майдонининг шимолида Сиёб бозори томон борадиган йўлнинг чап томонида) жойлашган. Унда масжид ва алоҳида кутубхона ҳам бўлган. Ҳар иккила мадраса 60 тадан толиби илмнинг сабоқ олишга мўлжалланган. Ҳар 30 та талаба учун биттадан мударрис тайинланган. Шулардан бири машҳур олим Мавлоно Хўжагий, иккинчиси Тиллакори мадрасасининг таникли муддариси Абу Саид Маҳзумнинг отаси Мирзо Мулла Абдурахмон талабаларга дарс берган ва шунга боғлиқ муъид, мусдир ва бошқа ходимлар бўлган. Шунинг баробарида Қуръони Каримни ўқиш бўйича алоҳида муддарис тайинланган. XVII асрнинг биринчи

яримида мадрасада муддарис сифатида “Музаккир ул асҳоб” (“Сухбатдошлар зикри”) тазкирасининг муаллифи Муҳаммад Бадеъ Малехо Самарқандий фаолият олиб борган. Бу инсоннинг Шайбонийхон мадрасасида фаолият олиб бориши бу ерда адабиёт, шеърят назарияси мукамал ўрганилганлигидан далолат беради. Талабаларнинг таълими барча машҳур мадрасалар тартиб-қоидаларига ионанд тарзда олиб борилган: улар паст, ўрта ва олий гуруҳларга ажратилган, ҳар бир гуруҳда 20 талаба бўлиб, уларнинг молиявий таъминоти бир-биридан фарқ қилган. Паст гуруҳ талабаларига йилига 3000 динор ва 300 ман ошлик (арпа,буғдой), ўрта гуруҳ талабаларига 3600 динор, 450 ман ошлик, олий гуруҳ талабаларига 5400 динор ва 600 ман ошлик бнлгиланган. Р.К.Мукминова манбалардан келтирилган маълумотлар асосида унга “бу мадраса шаръий илмларни ўқитиш дарсхоналаридан иборат”, - дея тариф беради. [6]

Муҳокама. Муҳими, Меҳр Султон хоним мадраса курилишига алоҳида диққат билан қараган. У моҳир усталарни, меъморлани, курувчиларни таклиф этган. Натижада тилла кошинлар билан безатилган улуғвор мадраса куриб битказилиб, ўз фаолиятини бошланган. У таълим жараёнига ҳам катта эътибор берган. Меҳр Султон хоним ўз саъй-ҳаракатини: “Тарихида ўчмас яхши ном қолдириш ва бу номни ҳеч қандай сув тошқинлари ҳам юва олмасин”, - дея изоҳлайди. Мадраса икки алоҳида иноотдан иборат бўлиб, ўз даврида катта воқеа бўлган. Бу ҳақда шоирлардан бири: “Бу қўш мадраса ўз маҳобати билан Миср эҳромларига (пирамидаларга) ўхшайди. Гуё эгизаклар сингари киши қалбини қувонтиради. Мисли гўзалларнинг икки яноғидек. Бу мадрасалар Самарқанд шоҳлигини безайди ва хизмат қилади”, - дея таъриф беради. Меҳри Султон хоним, мадраса биносининг ташқи қиёфаси ва ундаги таълим жараёнини назорат қилибгина қолмай, балки унинг моддий таъминотига ҳам катта эътибор қаратган. Аслида вақфномага киритилган жуда катта мулк Муҳаммад Темур Султон томонилан Самарқанд вилоятида тартиб ўрнатиш баҳонасида тўпланган эди. Шунингдек, ўша даврда мамлакатнинг янги хумдори Суюнчхўжа хон (1510 йил) томонидан Кеш, Насаф, Ҳисор ва Амударё қирғоқларига қадар бўлган ҳудудлар Муҳаммад Темур Султон ихтиёрига топширилади. Бу ҳудудлардан тўпланган катта мулклар ҳам унинг вафотидан сўнг Меҳр Султон бегим томонидан вақфномага киритилади. Маълумки, Мирзо Улуғбек фармонида кўра 1417 йилда Бухорода мадраса барпо этилади. Муаррих Абдураззоқ Самарқандий маълумотига кўра, Улуғбек 1419 йили 28 ноябрда уни бориб кўрган чоғида, барча толиби илм, муддарис ва хизматчиларга ҳадялар беради. Мазкур мадраса Бухоронинг илмий, адабий ва маданий ҳаётида Улуғбек давридан тортиб, то 20 асрнинг бошларигача муҳим роль ўйнаган. 1841 ва 1842 йиллари Бухорода бўлган Н.Хаников Улуғбек мадрасасида саксонга хужра бўлганини ва мадраса талабалари вақф даромадидан йилига 3,5 тилло ҳақ олганларини айтиб ўтади. Мадрасада ажратилган вақф мулкларининг бир қисми китоб сотиб олиш учун ажратилганлиги ҳақидаги маълумотлар, таълим тизимни такомиллаштиришда катта ўрин тутганлигини кўрсатади. Шу ўринда Абдурауф Фитратнинг келтирган қуйдаги маълумоти юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Унга кўра, Бухородаги Мирзо Улуғбек мадрасаси кутубхонасига ҳар йили вақфдан 800 танга ҳақ берилган, ундан ташқари ушбу мадрасага турли шахслар томонидан, нафақат кўчмас мулк балки нақд пул, балки китоблар ҳам вақф қилинган. Бу анъана фақат Мирзо Улуғбек мадрасаси ёки Бухоро амирлигида бўлибгина қолмай, балки бошқа ҳудудлардаги мадрасаларда ҳам амал қилинган. Шу ўринда тадқиқотчи, Ш.Х.Воҳидовнинг “Мозийдан садо” журналида (2016 йил, 4-сон) эълон қилинган “Улуғбек мадрасаси вақфномаси” номли мақоласида келтирилган маълумотлар диққатга сазовордир. Муаллиф ЎзРес Миллий Давлат Архивининг 114/2 рақами остида сақланаётган “Вақфномаи китобхонаи мадрасайи Мирзо” деб номланган ҳужжатни келтирар экан, шундай ёзади: “У ҳижрий 1095 йили, сафар ойининг 27 куни (1684 йили 14 февраль) Хожа Муқим хожи ибн Мири Хурд Бухоро шахрининг эски хисорида Бозори заргарон кўчасида воқе бўлган Мирзо Улуғбек мадрасаси кутубхонасига бир қатор кўчмас мулк ва китобларни вақф қилган. Вақф берувчи Бухоро шахри, Руд тумани Ғаруғач наҳри мавзесида жойлашган 36 ва 50 таноблик ер мулкларни мадраса кутубхонасига вақф қилиб, уларнинг ҳудуларини кўрсатади. Бундан ташқари, вақф берувчи мазкур шаҳар аҳли учун барча китобларни вақф қилиб, унинг

шартларини ҳам кўрсатади. Вақф берувчининг шартига биноан бу мулкларнинг даромадидан мутавалли ўз ҳиссасини олиб қолган миқдорини кутубхона эҳтиёжига, янги китоблар сотиб олиш, уларни таъмирлаш ва сақлаш учун сарфлайди”. [7]

Вақфноманинг Бухоро шахрининг ўша даврдаги қозиси Мири Мирзо ўғли қози Мир Носир тўққизта муҳр билан тасдиқланган. Муҳими, китоб билан боғлиқ вақф ҳужжатлари Ўрта Осиё худудларининг бошқа мадрасаларида ҳам мавжуд бўлган. Ана шу вақф мулклари воситасида, шарқшунос олим А.А.Семенов таъбири билан айтганда: “Бухоро, Самарқанд, Қарши, Хива ва бошқа шаҳарлардаги катта мадрасаларнинг ҳаммасида катта-катта кутубхоналар бўлган”. Табиийки, бу мадраса кутубхоналарининг китоб заҳираси таркиби турлича бўлиб, кутубхона вақфига ким асос солгани билан белгиланган. Муҳими, бу бебаҳо хазина ким томонидан вақф қилинган бўлмасин, у мударрис ва талабаларнинг билимларини оширган ва мушоҳадага чорлаган. [8]

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Вақфномалар кўп ҳолларда мадрасаларнинг тарихини ва унинг аҳамиятини ифода этиш мақсадида ёзилган. Айрим ҳолларда вақфномаларда савдо-сотик муносабатларига оид ва хориж мамлакатларига сотилган ва хориж мамлакатларидан сотиб олинган буюмлар тўғрисида далиллар ҳам учрайди. Савдо йўли билан сотиб олинган китоблар табиийки, мадрасалар кутубхоналарини бойитган бўлса, сотиш орқали ноёб китобларнинг четга чиқиб кетишига сабаб бўлган. Шу сабабли, жуда кўп вақфнома ҳужжатлари ўзга юртларнинг моддий-маънавий бойлигига айланиб қолди. Мадрасаларни зарурий адабиётлар билан таъминлаш, вақф мулкларини назорат қилувчи мутаваллининг ихтиёрида бўлган. Янги китоб сотиб олиш учун ёки уларни таъмирлаш ва сақлаш учун алоҳида маблағ ажратилган. Табиийки, бундай вақфномалар ҳар бир мадрасанинг таълим тизими, уларда ўрганилган илмлар мажмуаси ҳақида маълумот берувчи манба ҳам ҳисобланган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Большаков О.Г. Два вакфи Иброхима Тавгачхон в Самарканде. Страны народы Востока. – Выпуск X. – Москва: 1971. – С. 25.
2. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Том II. Часть 2. – Москва: 1964. – С. 64-65.
3. Алишер Навоий. Асарлар тўплами. 10 жилдлик: 9 жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – С: 658.
4. Мукминова Р.К. Истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в Вақфнаме. – Ташкент: Наука, 1966. – С: 356.
5. Мукминова Р.К. Истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в Вақфнаме. – Ташкент: Наука, 1966. – С: 88.
6. Мукминова Р.К. Истории аграрных отношений в Узбекистане в XVI в Вақфнаме. – Ташкент: Наука, 1966. – С: 56.
7. Воҳидов Ш.Х. Улугбек мадрасаси вақфномаси. Мозийдан садо: 4-сон. – Тошкент: 2016. – С: 27-29.
8. Семенов А.А. Ценнейшие исторические документы. – Москва: Правда Востока, 1955. № 164.

УЎК 94(575.1):32

“ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИНИНГ ГАЗЕТИ” ДА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИГА ДОИР МАҚОЛАЛАР ТАҲЛИЛИ

Д.Ғ. Мирзаев, таянч-докторант, Фанлар Академияси Тарих институти, Тошкент

Аннотация. "Туркистон вилоятининг газети" Хива хонлигининг Россия империяси томонидан босиб олинши жараёнини ёритиб беради. Мақолалар Россия империясининг ҳарбий стратегияси, маҳаллий ҳукмдорларининг сиёсий маневрлари ва аҳолининг турли реакциялари ҳақида маълумот беради. Газета ўша даврнинг сиёсий ва маданий муҳитини акс эттирувчи қимматли манба ҳисобланади. Ушбу босқинчилик ҳаракатлари Ўрта Осиё тарихида муҳим ўзгаришларга сабаб бўлган.

Калит сўзлар: Хива хонлиги, Россия империяси, Ўрта Осиё, "Туркистон вилоятининг газети", геополитика, тарихий таҳлил, мустамлакачилик, ҳарбий стратегия, сиёсий маневрлар, аҳолининг муносабати.

Аннотация. "Туркистон вилоятининг газети" освещает процесс захвата Хивинского ханства Российской империей. Статьи предоставляют информацию о военной стратегии России, политических маневрах местных правителей и различных реакциях населения. Газета является ценным источником, отражающим политическую и культурную атмосферу того времени. Эти завоевательные действия привели к значительным изменениям в истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Российская империя, Центральная Азия, "Туркистон вилоятининг газети", геополитика, исторический анализ, империализм, военная стратегия, политические маневры, реакция населения.

Abstract. "Turkiston viloyatining gazet" illuminates the conquest of the Khiva Khanate by the Russian Empire. Articles offer insights into Russia's military strategy, local rulers' political maneuvers, and the diverse reactions of the population. This newspaper serves as a valuable source reflecting the political and cultural milieu of the era, marking significant shifts in Central Asian history.

Key words: Khiva Khanate, Russian Empire, Central Asia, "Turkiston viloyatining gazet", geopolitics, historical analysis, imperialism, military strategy, political maneuvers, population reactions.

Кириш. Россия империя томонидан Ўрта Осиё хонликларини босиб олинишига доир бир қанча архив ҳужжатлари, хотиралар ва асарлар, матбуот манбалари мавжуд. Босқиннинг сабаблари, воқеа жараёнларнинг ёритилиши, оқибатларини очиб беришда ушбу манбалар бир-бирини тўлдиради. Ушбу масала доирасида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Мазкур манба ва тадқиқотлар билан бирга XIX аср охири – XX аср бошларида нашр этилган "Туркистон вилоятининг газети" ҳам ушбу масалани ёритишда қимматли манба ҳисоблаш мумкин. Бойси империя кўшни Хива хонлигига юриш бошлаган вақтда "Туркистон вилоятининг газети" Тошкентда (1870) нашр этилаётган бўлиб, ҳам давлат ташкилотлари ҳам аҳоли фикридан фойдаланган ҳолда мақолаларини чоп этиб борган. Ана шу жараёнда Россия империясининг Хива хонлигига юришига оид мақола ва хабарлар ҳам газетада нашр этиб борилган.

Мавзунинг долзарблиги. XIX асрнинг ўрталарига келиб Марказий Осиё хонликлари мустамлакачиларнинг асосий йўналишига айланиб, айниқса, Англия ва Россия империяси ўртасида ушбу ҳудуд учун кураш жадаллашди [1]. Геосиёсий майдондаги ўзгаришлар Марказий Осиёга бўлган Россия империясининг ҳаракатларини тезлаштирди [2]. Россия империясининг 1852 йилдан бошлаб Қўқон хонлиги ҳудудига ҳужумидан бошланган ҳарбий ҳаракатлари 1872 йилга келиб Хива хонлиги чегарасига етиб келди.

Тажриба қисми. "Туркистон вилоятининг газети"да империя ҳукумати ва Хива хонлиги ўртасидаги алоқалар 1872 йилдан бошлаб ёритиб борилган. Газетанинг ушбу йил сонларидаги дастлабки мақолаларда империя ҳукумати ва Хива хонлиги ўртасидаги муносабатлар, уларнинг кескинлашуви ёритилган. Россия империяси ҳарбий кўшинининг хонликка юриши учун баҳоналар излаган. Газетанинг 12-сониди ёзилишича Амударёнинг куйи оқими ва Орол денгизининг ғарбий томонидан кириб келаётган империя кўшинларининг хавфи сабабли хон ҳукумати империя билан муносабатларни яхшилашга ҳаракат қилган [5].

Россия Бухоро ва Қўқон хонлиги билан алоқалар ўрнатганда Хива хонлиги бу алоқалардан қочишга ҳаракат қилган. Империя ҳукуматининг талаби бўйича асирлар озод қилиниши ва рус савдогарлари Хива хонлиги ҳудудида эркин савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлиши керак эди [6]. Империя ҳукуматининг мақсади хонликни иқтисодий ҳаётини издан чиқариш орқали ўзига тобелигини ошириш бўлган. Хива хони эса бундан қочишга уринган.

XIX асрнинг 70-йилларида Россия империяси Хива хонлиги бўйсундуруш йўллари излай бошлайди ва юришга тайёргарлик кўрган. Ниҳоят 1872 йилнинг 12 декабрида император Александр бошчилигида ўтказилган махсус йиғилишда хонликни босиб олишга рухсат берилган. У ерга уч томондан яъни Тошкент, Оренбург ва Красноводскдан ҳарбий кўшинлар йўлга чиққан [2]. Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман Хива хонлиги зиндониди

сақланаётган 21 нафар рус асирларини озод қилиш талабининг бажарилмаганлигини баҳона қилиб хонликка юриш бошлаган. “Туркистон вилоятининг газети”да Тошкентдан йўлга чиққан К.П. Кауфман бошчилигидаги қўшиннинг ҳарбий ҳаракатига кенг эътибор берилган.

Фон Кауфман бу юришга Сирдарё вилоятидан ҳам аскар олган. Шунингдек Бухоро амири ҳам юришда ҳам аскарый ҳам иқтисодий ёрамини берган. Хусусан, генерал-губернатор қўшини Сувликудукда бўлган пайти, амир ўз вақилини юбориб фон Ковфман учун 68 тева [20] аскар етказиб берган [7]. Шунингдек, амир ушбу аскарлар ҳамда Сирдарё вилоятдан йиғилган аскарларнинг йўл ҳаражатлари учун 100 танга (10 сўлкав) берган [7].

Юриш давомида Бухоро амири каби Қўқон хони ҳам генерал-губернатор билан доимий яхши алоқаларни сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Шу мақсадда Қўқон хони ўз элчиси Мирзо Ҳаким Парвоначини мактуб билан юбориб бутун юриш давомида элчининг иштирок этишини сўраган [7]. Мазкур элчи Хивагача генерал-губернаторга ҳамроҳлик қилган [8].

Юриш вақтида аскарларнинг овқатлари ва дори дармонлари билан таъминлаш Тошкент шаҳри бойлари зиммасига юклатилган. Улар аскарларга дори дармондан ташқари 560 қадок [19] чой ва 1100 қадок қанд юборганлар.

Империя қўшни билан хонлик аскарлари ўртасидаги асосий тўқнашув Сардобакўл деган мавзедан бошланган. Хиванинг 3500 кишилиқ қўшни, 2 тўп билан Аъдо тарафдан Муҳаммадниёз девонбеги ва Муҳаммадмурод девонбеги бошчилигида генерал-губернатор қўшинини қарши олади. Уларга Сиддиқ генерал ҳам қўшилган [9]. Сардоба кўлига рус аскарларининг киришига қаттиқ қаршилик кўрсатган хивалик аскарлари, асосан қилич, бир стволли ва икки стволли содда милтиқ бўлиб, қўшин тўлиқ таъминланмаган ҳамда ёмон куролланган эди [2]. Тўплардан ўққа тутиб туриш ҳам рус аскарларини тўхтатиб қолмаган. Фон Кауфман қўшинлари шу устунликдан фойдаланиб жангни ўз фойдаларига ҳал қилишга эришган [10]. Газетада ёзилишича мазкур жангдан кейин рус қўшинлари ичида битта ҳам қурбон йўқлиги ҳақида маълумот берилади.

Фон Кауфман қўшинлари 1873 йилнинг 11 майида Сардобакўлдан ўтиб Амударёга чиқишди ва 13 майда Амударё бўйида жойлашган Хива хонлигига тобё Шўрхон шаҳрини ишғол қилишган [9]. 1873 йилнинг 15 – 16-майда империя қўшини Амударёдан ўтишга эришган. Хонлик қўшни уларга қарши қаттиқ қаршилик кўрсатишига қарамай ҳарбий техника устунлиги генерал-губернатор қўшинлари тарафда бўлганлиги боис жангни бой берганлар [10]. Мазкур жангларда генерал-губернаторлик қўшинига бошчилик қилган Колавачув жангдан кейин кўпчилик хиваликларни ўлдириб юборган. Колавачув бошчилигидаги қўшинлар дарё бўйидаги хиваликларни ўққа тутгандан кейин дарё суви қизил ранга кирган. Тўпдан ўққа тутиш натижасида бир неча юзлаб кишилар ҳалок бўлган. Фон Кауфман қўшинлари дарёдан 18 майда тўлиқ ўтган. 1873 йилнинг 23 майида генерал-губернатор қўшни Ҳазорасп шаҳрини босиб олишган. Шу кунда Оренбург ва Кафказ вилоятларидан йўлга чиққан империя қўшинлари Янги Урганч шаҳрига етиб келган. Ғазлидан юрган кемалар ҳам дарё бўйлаб Хива томон яқинлаша бошлаган [10].

Генерал-губернатор қўшинлари 1873 йилнинг 29 майида Хива шаҳрига бостириб киради. Босқинчилар шаҳарга кирган пайтда Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимхон шаҳарни ташлаб Ёвмут қабиласи ўрнашган Илиали яқинидаги Имукчирга чекинади [3].

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, матбуотда Хива қўшинлари қаҳрамонликлари акс этмаган бўлсада, империя қўшинларига муносиб қаршилик кўрсатгани ва уларни сергак бўлишга мажбур қилганликларини тушиниш мумкин. Йўқса Фон Кауфман Хивани ўз қўлига олган пайтда шаҳар ўрдасида бир қисм аскар қолдириб, қолган Оренбург, Черкас (Қафқаз) ва Туркистон аскарларини шаҳар ташқарисига жойлаштирамаган бўларди [10].

Хива хони Сайид Муҳаммад Раҳимхон [18] туркманлар орасидан 1873 йил июн ойининг бошларида генерал-губернатор таклифи билан Саид Муҳаммад тўра ва Муҳаммадмурод девонбеги ҳамроҳлигида Хивага қайтиб келади ва фон Кауфман билан учрашади [3]. Хон шунчаки таклифга Хивага қайтмаган эди. Кауфман хонга хат ёзиб, агар у Хивага қайтиб келиб таслим бўлса унга ҳуқумдорнинг барча ҳурмат эҳтиромлари кўрсатилишини маълум қилади. Аммо у бу таклифни рад қилса унинг ўрнига бошқа бировни хон қилиб кўтармоқчилигини

ёзади [3]. Кауфман Хоннинг кенжа укаси Отажон тўрани тахтга энг яхши номзод сифатида кўрган. Хивага Кауфманнинг таклифи билан қайтган Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон у билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. Фақат Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг хон этиб ўз ўрнида қолиши Хива шаҳри яқинидаги аскарлар ҳал қилиши белгиланган. Хон улар билан кўришиб уларнинг розилигига эришади. Бундан ташқари империя ҳукуматига бўй суннишни хоҳламаган туркманлар огоҳлантирилади. Ўз хоҳишлари билан бўй сунмаса қурол кучи билан бўйсиндирилиши ва ҳатто Хива хонининг ўзини уларга қарши қўйиб бўйсундиришларини билдиришган [12].

Шу ўринда айтиш жоизки, мустамлакачи давлатдан ўз жони ва ҳокимиятини сақлаб қолиш учун Бухоро амири ва Қўқон хони генерал-губернаторга табрик ва совға-саломлар юбориб ўзларини яхши кўрсатиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Хусусан, Хива хонлигига қилинган юриш ғалаба билан яқунлангач, фон Кауфман лагерига Бухоро амирининг элчиси Мирохур Исомиддин юборилиб, генерал-губернаторни ўз ҳукмдори номидан табриклаган. Элчи совғалар билан бирга Қўнғиротда русларнинг 11 денгизчисини ўлдириб Бухорода яшириниб юрган Отатилловни қўлга олиб фон Ковфманга тортиқ қилган. Тез орада шундай табрик мазмунида Қўқон элчиси ҳам ташриф буюрган [12]. Бундан хулоса қилиш мумкинки, хонликлар ўртасида амалга оширилган “бўлиб ташла ҳукмронлик қил” қабилидаги империянинг сиёсати генерал-губернатор қўшни фойдасига ижобий натижаларни берган. Аммо Туркистоннинг озодлик курашчилар, жасур фарзандлари ва аҳолиси бундан жабр кўрган.

Хива хонлигидан тортиб олинган ҳудудларда Амударё бўлими тузилган. Унинг маркази этиб Амударёнинг ўнг тарафида Шўраҳон ёнида Петро-Александровск номли янги кўрғон барпо этишган [13]. Дастлабги вақтда Хива хони генерал-губернаторнинг талаби бўйича Хивадаги барча ғуломларни озод қилиб ўз юртларига қайтарган. Бу ҳақида 20 августда Амударё бўлимининг ҳокими полковник Иванов мактуб ёзиб маълумот берган. Унга кўра Хивадага 1796 ғулом бўлиб, уларнинг 1360 нафари эркаклар ва 436 нафари аёллар ва болалар эканлиги, Уларни Сариқамиш йўли билан ўз ватанларига яъни Қизилбош вилоятида Мулло Ҳусайн ва Жаҳонгир нойибларни бош қилиб 363 тева, 250 от ва 3 эшак билан жўнатганлигини ёзган [13]. Бу билан империя ҳукумати Эрон билан ўз муносабатларини яхшилашни мақсад қилган. Шу билан бирга империя ҳукуматининг Хива хонлигини босиб олинишига Эроннинг муносабатини илиқлаштиришга уринган.

Алиханов-Аварский М. Поход в Хиву (Кавказских отрядов) деб номланган хотираларининг сўнгги 19-бобида хонлик ва Россия ўртасидаги тинчлик сулҳи ҳақида маълумот берар экан, қуйидагилар баён қилади: “10 йил мобайнида Россияга 10 млн рубл контрибуция тўлаш ва ниҳоят, Амударёнинг ўнг соҳили ва унинг ҳудудларини бериш, мазкур жойдан маълум бир ҳудуд эса рус ҳукумати томонидан юриш давомида кўрсатган ёрдами учун Бухорога тақдим қилинади” [4]. Шу ўринда ушбу масалага “Туркистон вилоятининг газети”да ҳам маълумотлар борки улар юқоридаги фикрларни янада ойдинлаштиради.

Жумладан, 1873 йил 12 августда Саид Муҳаммад Раҳимхон ва фон Кауфман ўртасида Хива яқинидаги Гандимийён боғида 18 бандли шартнома имзоланган. Мазкур шартнома хон учун ҳақоратли даражада эди. “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1873 йил 21-сонида мазкур шартнома шартлари келтирилган. Шартноманинг биринчи бандида “Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ўзини Россия императорининг мутеъ хизматкори деб тан олади ва ички ва ташқи сиёсий ва иқтисодий муносабатларда империя ҳукуматининг рухсатисиз ҳар қандай ишлар тақиқаланади” [12] деб ёзилган.

Шартномага яхшилаб эътибор берсак дастлабги икки йилда 100 минг манатдан тўлаш белгиланган. Кейинги икки йилда яъни 1875 ва 1876 йилларда 125 минг манатдан, 1877 ва 1878 йилларда 150 минг манатдан, 1879 йилдан 150 минг манатдан фақат ҳар икки йилда бир 170 минг манатдан, 1881 йилдан кейин то муддат тугагунича 200 минг манатдан пул тўлаш шарт эди [12]. Умумий олиб қараганда энг кам миқдорини ҳисоблаганда ҳам жами 3 миллион 420 минг манат товонни тўлаш хиваликлар зиммасига юклатилган. Юқоридаги ҳисобни қуйидаги жадвал орқали кўриш мумкин.

Йиллар	1873-1874	1875-1876	1877-1878	1879-1881	1882-1892	Жами
Тўланадиган миқдор	200.000	250.000	300.000	470.000	2.200.000	3.420.000

Шартнома бўйича товонни ўз ихтиёрларига кўра, ҳам Хива амалдаги тангасида ёки империя қоғоз пулида ҳам тўлаш мумкин эди. Дастлабки 100.000 манатни ўша йилнинг декабр ойигача тўлаш муҳлат берилган. Товон пули Амударё бўлими бошлиғи орқали империя газнасига юборилган [12].

Хива хонлигида ҳудудларнинг қисқариши натижасида мазкур ҳудуд аҳолиси ҳам империя фуқаролигига ўтишга мажбур бўлган. Шунинг учун 1873 йилги солиқ тушумига ҳам таъсир кўрсатган. Натижада товон пулини тўлаш учун аҳолига солинадиган солиқ миқдорини оширишга тўғри келган.

Солиқни тўлаш ҳар йилнинг 1 ноябргача тўланиши керак бўлган. 1892 йил 1 ноябрда охириги 200.000 манатни тўлагандан кейин, яна 1893 йил 1 ноябргача 70.054 манатни фоизи билан 73.557 манат қилиб тўлаш керак бўлган [12]. Мазкур банднинг охирида муддатнинг тўлов учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигига ишора қилинган. Яъни шартномада айтилишича агар фоизни камроқ тўлаш мақсад қилинган бўлса ҳар йил кўпроқ миқдорда пул тўлашлари лозимлиги қайт этилган.

Мазкур шартнома натижасида Хива хонлиги Россия империясига қарам давлатга айланиб қолди. Хоннинг ишлари мутазам Амударё бўлими ҳарбий губернатори томонидан назорат қилинадиган бўлди.

1873 йил 6 сентябрда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман Жиззах орқали Тошкент шаҳрига қайтиб кетган [13]. Хива хонлиги бўйсундирилгандан юришида иштирок этганларни тақдирланган. Матбуот саҳифаларида бунга оид мақолалар нашр этилган. Унга кўра биринчи навбатда турли хил кўшинлар таркибида хизмат қилган шифокорлар турли даражадаги орден ва медаллар ҳамда унвонлар билан тақдирланган [14]. Мазкур маълумот юришлар давомида империя кўшинларидан ҳеч ким жароҳатланмаган ёки ҳеч қандай юқотиш бўлмаганлиги ҳақидаги маълумотларни рад этади. Агар шундай бўлганда шифокорлар энг биринчи навбатда тақдирланмаган бўларди. Бундан кўринадики Хива аскарлари билан тўқнашувда шифокорлар учун ератлича иш топилган. Кейинги ўринларда ҳарбийлар тақдирланган [15].

Олинган натижалар таҳлили. Хива хонлигини босиб олиниши бу мустамлакачилик уруши эди. Лекин дунёга империя ҳукумати буни қулларни озод қилиш учун амалга оширилган юриш сифатида талқин қилган. Матбуот саҳифаларидан ҳам бу мақсадда кенг фойдаланилган. Масалан, 1874 йилда Англия пойтахти Лондон шаҳрида “Ер юзида жами қуллар ва чўриларни озод қилиш” хусусида бўлган йиғинда Россия мамлакатининг аскарлари Хивага бориб қулларни озод қилганлиги ҳақидаги хабарни хурсандлик билан кутиб олишгани ва 25 ноябрда императорга мактуб ёзиб ўз миннаддорчилиларини билдиргани газета саҳифалари берилган [16].

Туркистон генерал-губернаторнинг фармойиши билан 1874 йилда Хивада давлат кенгаши тузилади. Бу кенгаш дастлаб уруш товонини тўлаш учун пул йиғиш ва ундириш усулларини муҳокама қилиш учун тузилган бўлиб, кейинчалик бу кенгаш орқали Хива хонининг барча ишлари бошқариб борилиши кўзда тутилган эди [3]. Унинг таркибига Хива хони Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон бошчилигида бир неча девонбегилар, полковник Иванов билан подполковник Хорошкин ва тошкентлик қазоқ Олтибойбий тайинланган [17]. Хива хони кенгаш қарори билан эронлик қулларни озодликга чиқарган. Шунинг учун Эрон ҳукумдори Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман ва Сирдарё ҳарбий губернатори генерал-лейтинант Колпаков ҳамда генерал-майор Тротский биринчи даражадаги; полковник Иванов ва полковник Фрида иккинчи даражадаги; полковник Хорошкин учинчи даражадаги, Тошкандлик қазоқ Олтибойбий тўртинчи даражадаги “Шерхуршид” деб номланган кўёш ва шер тасвири тушурилган орден билан тақдирлаганлар [17].

Генерал-губернаторлик қўшни Хива шаҳрига киргач сарой таланади. Саройдаги қимматбаҳо буюмлар ва нодир китоблар ва қўлёзма ҳужжатлар тортиб олинди. Хива юришда иштирок этган америкалик журналист Мак Гаҳаннинг ёзишича, Экспедитсиянинг шарқшуноси жаноб Кун китобларнинг кўплари жуда қизиқ ва қимматли эканлигини

таъкидлаб ўтган. Уларнинг барчаси кўлэзма, тери ёки пергамент билан боғланган. Улар орасида дунё тарихи ва Хиванинг энг қадимдан бошлаб тарихи бор эканлиги ва уларнинг барчаси Санкт-Петербург Император кутубхонасига юборилганлигини [3] ёзиб қолдирган.

Хулоса қилиб айтганда Империя ҳукумати қўшинларининг Хива хонлигига ҳарбий юриши “Туркистон вилоятининг газети” нинг кўплаб сонларида “Хивадин келган хабар” рукни остида катта ва кичик ҳажмдаги мақолаларда мунтазам ёритиб борилган. Энг аҳамиятли жиҳати бу юриш давомида газета бош муҳаррири Шоҳимардон Иброҳимов бевосида қатнашиб ўз кўрган кечирганларини газета таҳририятига мактуб шаклида юбориб турган. Ш. Иброҳимовнинг газетага юборган маълумотлари Хива юриши ҳақида қимматли маълумотларни бера олади. Аммо Ш. Иброҳимовнинг берган маълумотлари тўлиқ эмаслиги, айрим жиҳатларни эътибордан қолдирганлиги сезилади. Хусусан, Босқинчиларнинг чўллардаги сувсузлик, озиқ овқат етишмаслиги, турли хил касалликлари билан курашганлари ҳамда йўл бўйи хиваликлар билан бўлган ўтган бир неча қаттиқ тўқнашувлар деярли эътибордан четда қолдирилган. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки Ш. Иброҳимовни берган маълумотлари империя ҳукумати қўшинларининг манфаатлари нуқтайи назаридан ёндашган.

Хонлик қўшини ўз даври учун замонавий курулларга эга бўлмагани, мамлакатнинг табиий жойлашувидан муҳофаза учун тўғри фойдалана олмагани ва бир неча ўн йиллар давомида тўпланган разветка маълумотлари хисобига империя қўшни оз сонли бўла туриб хонлик қўшни устидан ғолиб келган. Аммо шунинг ҳам таъкидлаш жоизки матбуотдаги мақолаларда хонлик қўшинининг жасорати ҳақида ҳеч бир маълумотни очиқланмаган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ҳамид Зиёев. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш (XVIII – XIX аср бошлари). Тошкент. 1998. 295-бет
2. Т.Г. Тухтаметов. Россия и Хива в конце XIX – XX в. победа Хорезмское народной революции. Москва. 1969. С. 21.
3. J. A. Mac Gahan. Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva. New York. 1874. P. 227.
4. Алиханов-Аварский М. Поход в Хиву (Кавказских отрядов) 1873. СПб. 1899. С. 297.
5. “Туркистон вилоятининг газети”. 1872 йил 31-май. 12-сон 3-бет.
6. “Туркистон вилоятининг газети”. 1872 йил 15-декабр. 23-сон 2-бет.
7. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 27-апрел. 6-сон 1 – 3-бет.
8. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 10-май. 7-сон 2 – 4 бет.
9. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 6-июн. 9-сон 2-бет.
10. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 19-июн. 10-сон 2 – 4-бет.
11. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 9-июл. 12-сон 2-бет.
12. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 20-октябр. 21-сон 4-бет.
13. “Туркистон вилоятининг газети”. 1873 йил 2-октябр. 19-сон 3-бет.
14. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 8-январ. 1-сон 2-бет.
15. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 10-феврал. 3-сон 1-бет.
16. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 21-январ. 2-сон 1-бет.
17. “Туркистон вилоятининг газети”. 1874 йил 16-май. 9-сон 2-бет.
18. Сайид Муҳаммад Раҳимхон - халқ орасида Мадрайимхон номи билан ҳам юритилган.
19. Қадок – қадимги оғирлик ўлчов бирлиги. Қиймати жиҳатдан 1 фунтга тенг бўлган. оғирлиги 409,5 грам.
20. Тева – Туя, бу ерда туя тортовчилар назарда тутилган.

УЎК 908

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ТУРАР-ЖОЙ БИНОЛАРИНИ БУНЁД ЭТИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Ф.Очилов, т.ф.н. доц., Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Мазкур мақола мустақиллик йилларида Ўзбекистонда замонавий турар-жой биноларини бунёд этишнинг долзарб масалалари тарихига бағишланган.

Калит сўзлар: Қурилиш, хонадон, уй-жой, Шимоли-ғарбий, Шаҳристон, Олмазор, Ўқчи, Қоратош.

Аннотация. Данная статья посвящена истории актуальных вопросов строительства современных жилых домов в Узбекистане в годы независимости.

Ключевые слова: Строительство, дом, жилье, Северо-Запад, Шахристан, Алмазор, Охчи, Караташ.

Abstract. This article is devoted to the history of the current issues of building modern residential buildings in Uzbekistan during the years of independence.

Key words: Construction, house, housing, Northwest, Shahrystan, Almazor, Okhchi, Karatash.

Республика мустақиллиги эълон қилинганининг биринчи йилидаёқ аҳолига уй-жой қуриш учун ўн минглаб ер майдонлари берилди. Кўплаб уй қурилишлар узоқ муддатли қарзлар, шунингдек зарурий қурилиш ашёлари ва буюмлари билан таъминланди. 1994-йилда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг “Индивидуал турар-жой қурилишини ривожлантириш ва қўллаб-қуватлаш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. Янги меъёрий ҳужжатларида турар-жой таъминотининг энг кичик меъёри киши бошига 16-18 кв.м гача кўтарилди ва хусусий турар-жой майдонига жорий этилган барча чекловлар олиб ташланди.

Қурилиш соҳаси мутахассислари Республиканинг тегишли ташкилотлари билан “Бозор иқтисодиёти шароитларида турар-жойни лойиҳалаштириш ва қуришнинг муайян қоидалари”ни ишлаб чиқди. Уларнинг моҳияти минтақа шароитлари, аҳолининг турмуш тарзи, улар эҳтиёжлари ва имкониятларини ҳисобга олиб турар-жойларни меъёрлаштирилиш ва меъморий-режавий ечимларига турли томондан туриб ёндошувдан иборат бўлди.

Республиканинг барча шаҳарларида янги замонавий лойиҳалар асосида турар-жойлар қурилишига аҳамият берилди. Қурилаётган кўпчилик уйларда оғборхона, меҳмонлар ҳожатхонаси, ваннахона кабилар бўлишига аҳамият берилди. Ҳар бир хонадоннинг бир-иккитадан очиқ балкони бўлиши лойиҳалаштирилди.

“Ўзтурар-жой омонат банки” учун ДСК-1 буюртмаси асосида 9 қаватли турар-жой лойиҳаси ишлаб чиқилди[1]. Лойиҳага киритилган тўрт хонали уйларнинг хоналари шинам, кенг даҳлиз, катта-катта хоналар, кенг балконлар мавжуд эди[2].

Бу каби турар-жойлар республикамиз пойтахтида ҳамда барча вилоятларда, шунингдек жанубий вилоятларда ҳам бунёд этилди.

Тўрт қаватли ғиштли турар-жой уйлари Тошкент шаҳрининг “эски шаҳар” қисмида Ҳувайдо-Форобий, Гайдар, Камарнисо кўчалари, 10-шаҳар касалхонаси яқинидаги Мухбир кўчасида ва ҳоказоларда қурилди. Ҳар бир подъезд қаватида иккитадан хонадон жойлашган, улар қулай, ихчам режалаштирилган, барча хоналар: меҳмонхона, ошхона, ётоқхона, санитария тармоқлари жой жойига қўйилган. Уч хонали хонадоннинг турар-жой майдони 59,91 м. кв умумий майдони 103,6 м. кв, қават баландлиги ердан шифтгача 3.3 м ни ташкил этди. Зотан бундай хонадонлар қурилишида Ўзбекистон иқлим шароити ҳисобга олинган, аҳоли талабларига тўла жавоб беради.

Эски Тошкентнинг Шимоли-ғарбий, Шахристон, Олмазор, Ўқчи, Қоратош қисмлари тубдан қайта тикланди. Эски турар-жой ҳудудларда кўпқаватли коттежлар, кўп хонадонли турар-жой уйлари, болалар боғчалари, савдо муассасалари қурилди. Гузарлар, масжидлар, маҳалла марказлари қайта тикланди. Маҳалла бўлиб яшаш, турар-жой фонди тузилиши ва меъморий-бадиий кўринишни такомиллаштириш, уни замонавий муҳандислик коммуникациялари ва маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизими билан таъминлаб қуриш кўзда тутилди.

Ўқчи – Олмазор ҳудуди қайта тикланди, у ерда майдони турлича бўлган жами 8, яъни Девонбеги, Эгарчи, Олмазор, Қоратош, Хизматчи, 5-мерганча, Ўқчи ва Шодлик маҳаллалари жойлашган. Қайта тиклаш лойиҳасида аҳолини жойлаштириш маҳалла тизими ташкил этилган. Девонбеги ва Эгарчи маҳаллалари турар-жой уйлари қайта қурилди.[2]

Тошкентнинг йирик тарихий мажмуаларидан бири Сузукота маҳалласи ҳам қайта тикланди. Ҳудудда 9 меъморий ёдгорлик, яъни Сузукота макбараси, Мирлар масжиди, Чўпонота масжиди ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Тарихий шаҳарлар Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон ва ҳоказоларда шаҳарнинг асосий ижтимоий инфратузилмаси ҳисобланган ва унинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини акс эттирган

кўплаб маҳаллалар бор. Турар-жойлар билан бирга маҳалла марказларида чойхоналар, масжидлар, савдо иншоотлари, маҳалла кўмиталари жойлашган.

Тошкентнинг Сағбон ва Ниёзов кўчалари чорраҳаларида, Машарипов кўчасида, Саккокий кўчасида маҳалла гузарлари ва қатор бошқа марказлар барпо этилди. Маҳаллаларда анъанавий чойхоналар, савдо-сотик бинолари, масжидларгина эмас, балки замонавий усулдаги иншоотлар – поликлиникалар, спорт мажмуалари, болалар майдончалари қурилди.

Тошкент шаҳрининг таниқли меъморлари Ф. Турсунов, В. Акопжанын, А. Маҳкамов, Н. Маҳкамов ва Р. Маҳкамов, Р. Шокиров, М. Шақайев, М. Воҳидов ва бошқалар турар-жой лойиҳалари устида иш олиб борди.

Меъмор Ф. Турсунов раҳбарлиги остида ижодий меъморий устахона (“ТАМАХ”) йирик жамоат бинолари билан бир қаторда якка тартибдаги турар-жой уйлари, коттежларни лойиҳалаштириш ва қуриш билан шуғилланди.[2]

“Тўраҳон” меъморий-лойиҳа устахонаси (В. Сушков), “Сиймо лойиҳа” (М. Йўлдошев, У. Музаффаров, Б. Муҳаммаджонов) ва бошқа ташкилотлар хусусий буюртмалар бўйича якка тартибдаги турар-жойларни қурди.

Мустақиллик йилларидаги Ўзбекистон турар-жой қурилиши таҳлили бу соҳада сифат ўзгаришлари бўлганлиги кўрсатади. Бугунги кунда республика темир бетон панеллари ва блоклардан турар-жой уйлари қуриш деярли барҳам топди. Улар ўрнига ғиштдан қулайликка эга камқаватли турар-жой уйлари қуриш кенг қулоқ ёйди. Шунингдек оилаларга томорқали якка тартибдаги камқаватли турар-жой уйлари қурилди.

Тошкентдаги Амир Темур, Алишер Навоий, Қунайев, Мовароуннаҳр, Афросиёб кўчалари ва ҳоказо, Қарши шаҳридаги Ўзбекистон кўчаси, Нукус шаҳридаги Дўстлик кўчасидаги турар-жой қурилишлари диққатга сазовордир.

Бугунги кунда Ўзбекистон янги ва эски шаҳарларининг турар-жой муҳити такомиллашиб бормоқда. Янги хилдаги турар-жой уйлари, гузарлар, маҳалла марказлари бунёд этилди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А. Каримонинг 2000 йил 26 апрелида “Ўзбекистон Республикаси архитектураси ва шаҳарсозлигининг келгусида такомиллаштириш чоралари ҳақида”ги қарори эълон қилинди.[3] Қарорда кўзда тутилган асосий мақсадлардан бири меъморий лойиҳалаш ва қурилиш фаолиятининг даражаси ва сифатини ошириш, шаҳар ва аҳоли яшаш жойларини ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган миллий анъаналарни бой шаҳарсозлик меросини авайлаб асрашга имкон берадиган ҳар томонлама ривожлантиришни таъминлаш бўлди. Ўзбекистон шаҳарлари турар-жой қурилишининг меъморий-бадий қиёфасини яхшилаш муҳим аҳамият касб этиб борди. Шаҳарлар меъморий қиёфасининг шаклланишида турар-жой қурилиши унинг меъморий-бадий кўриниши муҳим аҳамиятга эгадир.

Кишилар умрининг кўп қисми турар-жой муҳитида ўтади, уни ҳар куни кўради ва ундан ҳар куни завқ олади. Шунинг учун ҳам турар-жой муҳити, унинг меъморий-бадий қиёфаси одамларни эстетик тарбиялашда, уларнинг маънавий талабларини қондиришда муҳим ўрин эгаллайди[4].

Турар-жой қурилиш меъморий-бадий қиёфасининг икки томонини, яъни шаҳар умумий қиёфасини шакллантиришда иштирок этувчи ташқи қиёфаси ҳамда одамни бевосита ўраб турган ички қиёфасини алоҳида кўрсатиш мумкин. Масалан, умумий ташқи қиёфаси асосий магистраль кўчаларга қараган турар-жой бинолари атроф билан боғланган бўлиши керак, чунки, бевосита ўраб турган ички қиёфасида эса, инсон учун яралтилган барча қулайликлар муҳит билан боғланиши кўзда тутилади.

Турар-жой қурилишининг ташқи қиёфасига шаҳарнинг катталиги, унинг халқ хўжалиги соҳасида, географик жойлашинининг хусусиятлари, меъморий ёдгорликларнинг мавжудлиги, мавжуд турар-жой биноларининг ҳолати ва бошқаларга боғлиқ ҳолда турлича талаблар қўйилади.

Шаҳарнинг марказий қисмларида турар-жой қурилишининг меъморий-бадий қиёфасига шаҳар маркази архитектура ансамблининг умумий шаҳарсозлик ғояси кучли таъсир

кўрсатади. Турар-жой қурилишининг умумшаҳар жамоа ва маъмурий марказлари билан биргаликда мажмуа ташкил этиш усули кенг тарқалган.

Тарихий шаклланган шаҳарларнинг меъморий ёдгорликлари жойлашган қисмларида турар-жой муҳити ва унинг ташқи қиёфасини шакллантириш мураккаб муаммога айланди. Тарихий ёдгорликлар жойлашган қисмларни таъмирлашда меъморий-бадий томондан ёдгорликлар билан узвий боғланган турар-жой муҳитини шакллантириш муаммоси туғилади.

Турар-жой қурилишининг ташқи қиёфасини шакллантиришда жамоат марказлари, асосий йўллар, турар-жой мажмуаларига кириш жойлари ҳамда ҳудудларнинг ландшафт хусусиятларини ифодали кўрсатиш имконини берадиган баланд биноларни жойлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир[3]. Муаммоларни ҳал этишда эстетик жиҳатларга эътибор бериш, яхлитлик сақланган ҳолда шаҳар бадий қиёфасига ўзгаришлар киритилди.

Тарихий шаҳарларда ҳам замонавий турар-жой биноларидан иборат янги турар-жой туманлари жадал сурьатлар билан бунёд этилди. Шу муносабат билан тарихий шаҳарларнинг ўзига хос ташқи қиёфасини сақлаб қолиш республика шаҳарсозлигининг муҳим муаммоларидан бирига айланди. Турар-жой муҳитининг эстетик сифатларини яхшилашда турар-жой қурилишининг ички қисмларини меъморий ташкил этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Турар-жой муҳитининг меъморий қиёфасини шакллантиришда янги босқичга ўтилиши, уй-жой муҳитининг ички қисмларини шакллантиришнинг воситалари ва шарт-шароитларининг ўзгаришига сабаб бўлди.

Миллий турар-жой қурилиши меъморчилигининг ўзига хослиги турлича, яъни ижтимоий-иқтисодий, табиий-иқлим шароитларига бадий-эстетик ва техник ривожланишга бевосита боғланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. bank.uz/ bank /5.
2. Қодирова Т.Ф. Санъат, архитектура ва шаҳарсозлик тарихи. Тошкент., 2012.-Б. 205-217.
3. Ўзбекистон архитектураси ва қурилиши. №04. 2010. 26-27 бетлар.
4. Ўзбекистон Миллий агентлиги хабарномаси.

УЎК 63.3(0)621

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДЛАРИГА КЎЧИРИБ КЕЛТИРИЛГАН МЕҲРИБОНЛИК УЙЛАРИ (Тошкент ва Самарқанд вилоятлари мисолида)

С.Ш.Пиримқулова, ўқитувчи, Самарқанд давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Жаҳон тарихидаги энг муҳим масалалардан бири бу Иккинчи жаҳон уруши даврида уйлари, шаҳарларини ва мамлакатларини тарк этишга мажбур бўлган болалар тақдирини ўрганишидир. Ушбу мақолада Иккинчи жаҳон уруши пайтида фронт атрофидаги ҳудудлардан эвакуация қилинган болалар уйлари тарихи ёритилган.

Калит сўзлар: эвакуация, болалар уйлари, эвакуация пункти, Қизил Армия.

Аннотация. Одним из важнейших вопросов в всемирной истории является изучение судьбы детей во время Второй мировой войны. Которые были вынуждены покинуть свои дома, города и страны. В данной статье освещается история детских домов, которые были эвакуированны во время Второй мировой войны из областей вокруг фронта.

Ключевые слова: эвакуация, детские дома, эвакуационный пункт, Красная Армия.

Abstract. One of the most important issues in world history is the study of the fate of children during the Second World War, who were forced to leave their homes, cities and countries. This article covers the history of orphanages that were evacuated during Second World War from areas around the front.

Keywords: evacuation, orphanages, evacuation point, Red Army.

Кириш: Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги болалар тақдирини ўрганиш муҳим масалаладан биридир. Шу ўринда ҳали иккинчи жаҳон уруши бошланмасдан олдин Сталин олиб борган тоталитар сиёсат натижасида халқларнинг сургун қилиниши (депортация)

масаласи ҳам болаларнинг аянчли тақдири билан боғлиқ бўлиб, куштирноқ ичидаги бундай оқилона сиёсат кўпгина халқларнинг тақдирида ўчмас из қолдирди. Сталин кўрсатмасига мувофиқ турли баҳоналар билан бутун-бутун халқлар ўз жойларидан бошқа ҳудудларга сургун қилинди. Бу сиёсат нафақат ёши катталар балки кўпчиликни ташкил этган болалар тақдирида ҳам ўз салбий ифодасини топди. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши оммавий кўчириш сиёсатини янада жадаллаштириб юборади. Фронт ортига айланган Ўзбекистонда 100 дан ортиқ мудофаа саноати корхонаси жойлаштирилди ва қисқа муддатда улар ишга туширилади. Натижада уруш бўлаётган ҳудудлардан 1 млн.дан зиёд киши, шу жумладан 200 минг бола кўчириб келтирилди. Ўзбекистон Республикасидаги архив ҳужжатларидан ҳамда кутубхоналаридаги илмий адабиётлардан фойдаланиш орқали Иккинчи жаҳон уруши арафасида ва уруш йилларида кўчириб келтирилган болаларга кўрсатилган ижтимоий, моддий ва энг асосийси маънавий ёрдамини очиб бериш ва халқлар ўртасидаги дўстлик алоқаларини янада мустаҳкамлашга қаратилган.

Методлар:Мақолада умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида Ўзбекистонга иккинчи жаҳон уруши йилларида фронт атрофи ҳудудларидан кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйларининг жойлаштириш масалалари ёритилган.

Тадқиқот натижалари ва муҳокамаси:1941 йилнинг 22 июнида собиқ СССР учун уруш бошланар экан, урушнинг дастлабки кунлари ва ойлари жуда катта йўқотишларга сабаб бўлди. Сталинга тез-тез урушнинг бошланиши ҳақидаги хабарлар етказилиб турса-да, аммо 1939 йил 23-августда Германия билан имзоланган тинчлик шартномаси ҳисобланган «Молотов-Риббентроп» шартномасига ишониб, урушнинг кечроқ бўлишини таъкидлаб келади. Айнан ушбу бепарволик жуда қимматга тушди. Ҳарбий техникаларнинг бирор марта жангга кирмагани ҳолда йўқ қилинишидан ташқари, юз минглаб кишилар ҳам ҳалок бўлишади, уларнинг кўпчилик қисми тинч аҳоли вакиллари бўлиб, болалар ўлими сони ҳам салмоқли рақамларни ташкил этарди.

Оғир вазиятда қолган собиқ иттифоқ раҳбариятининг дастлабки қарорларидан энг муҳими ҳарбий ва бошқа саноат корхоналарини фронторти ҳудуд ҳисобланган Марказий Осиё республикаларига эвакуация қилишдан иборат бўлди. Шунга қўшимча равишда тинч аҳолини ҳам жуда тезлик билан шарққа кўчиришга киришилди. Уларнинг катта қисми болалар бўлиб, ундан ташқари аёллар, қариялар ҳам кўп сонли эди. Кўчириш масаласи маълум бир тайёр режалар асосида олиб борилмади. Ҳужжатлардан маълум бўлишича Москва шаҳридан аҳолини кўчириш масаласи бўйича махсус Комиссия тузилган. 3 июн куни бу комиссия И.В.Сталинга «Уруш йилларида Москва шаҳридан ва фронт олди чизикларидан аҳолининг бир қисмини кўчириш» тўғрисидаги режасини тақдим этган.[1]

1941-1945 йиллар давомида Ўзбекистондаги меҳрибонлик уйлари ва улардаги тарбияланувчи болалар сонининг доимий равишда ортиб борганини мақтаниб кўрсатиш фикридан йироқмиз, лекин мамлакатимиз бошқа томондан мана шу рақамлар билан бемалол фахрланиши мумкин. Сабаби, айнан халқимиз шунча меҳрибонлик уйларида тарбияланаётган ўн минглаб болаларни ўлимдан асраб қолиш билан бирга уларга келажакда етук инсон бўлиши учун таълим-тарбия ҳам беради. Маълумотларга асосланадиган бўлсак, уруш йилларида Ўзбекистонга собиқ иттифоқнинг турли ҳудудларидан 200 мингдан ортиқроқ болалар эвакуация қилиб кўчириб келтирилган.[2]

Юқорида таъкидланганидек маълум бир гуруҳ болалар меҳрибонлик уйлари билан бирга кўчириб келтирилган бўлса, яна бир гуруҳ болалар бошқа оила аъзолари, хусусан, ота-оналари, ака-ука ва опа-сингиллари билан бирга кўчириб келтирилган. 1941 йилнинг октябр ойидан, 1942 йилнинг сентябр ойига қадар Ўзбекистонга 78 та меҳрибонлик уйлари кўчириб келтирилади ва уларда 9918 нафар болалар тарбияланган. Мамлакатга фронт атрофи ҳудудларидан болаларнинг кўчириб келтирилиши натижасида, уларнинг сони доимий равишда ортиб боради ва шу сабабли республика миқёсида турли шиорлар ҳамда чақириқлар кўпайиб боради. Асосан етим, боқувчиси йўқ болаларни тарбиялаш учун оилаларга мурожаат қилинади. Маълумотларга кўра кўчириб келтирилган болалардан 2500 дан ортиғи дастлабки

кунларданок тарбиялаш мақсадида ишчилар, хизматчилар ва колхозчи деҳқонлар томонидан тарбияга олинади.

Ўша пайтда Ўзбекистон ССР Олий кенгаши Президиуми раҳбари Юлдош Охунбобоев 1942 йилда шундай фикрларни билдириб ўтгани «Ўзбек халқи ёш белорус, украин, рус, яхудий болаларини илиқ кутиб олишди. Республикамининг нафақат шаҳарлари ва туманлари балки, барча ҳудудларига эвакуация қилинган болалар жойлаштирилди ва бу жойларда янги ижтимоий ҳаракат сифатида тобора кучайиб бормоқда... Тошкент шаҳрида бир гуруҳ фаол аёллар томонидан «Ўзбекистоннинг барча хотин-қизларига» номли чақириқ эълон қилинади. Айнан ушбу чақириққа жавобан юзлаб оилалар меҳрибонлик уйлари ҳамда интернатларда тарбияланаётган минглаб болаларни тарбиялаш ва фарзанд сифатида қабул қилишади. Болаларни уруш ўз ота-оналаридан айрилган бўлса-да, аммо бу ерда улар яна оилаларига эга бўлишди».[3]

Уруш натижасида Ўзбекистонга болаларни олиб келиш миқдорининг доимий равишда ортиб бориши натижасида Тошкент шаҳрида махсус Марказий болалар эвакуацион ташкил қилинади. Айнан мана шу ташкилот орқали болалар тартиб қилиб олинди ва республика бўйича тақсимлаб тарқатилди. Юртимизга кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйлари юқорида кўрсатиб ўтилганидек кўп сонли бўлиб, уларнинг барчаси ҳақида тўлиқ маълумот бериш анча мушкул вазифа ҳисобланади, шу сабабли кўп ҳолларда умумий маълумот бериш жоиздир.

Меҳрибонлик уйлариининг қайси ҳудуддан ўчириб келтирилганлиги, юртимизнинг қайси вилоятига жойлаштирилгани ва тарбияланувчилари сони ҳақидаги маълумотлар бериш мақсадга мувофиқ бўларди.

Тошкент вилояти бўйича:

1. «Қизил Армия» қошидаги ҳарбий мусиқа мактаби, Одесса шаҳридан кўчириб олиб келинган бўлиб, Тошкент шаҳри, Сағбон кўчасига жойлаштирилади. Тарбияланувчилари сони 200 нафар бўлган.[4]

2. 180 нафар тарбияланувчиси бўлган меҳрибонлик уйи, Воронеж шаҳридан кўчириб келтирилиб, Тошкент шаҳри, Сайхун кўчасига жойлашган.

3. №29-сонли Тошкент меҳрибонлик уйи, Харьков вилояти, Змиев шаҳридан кўчириб келтирилган, 78 нафар тарбияланувчиси бўлиб, улар Тошкент шаҳри, Қорақирғиз кўчаси 1-уйга жойлаштирилган.

4. №4-сонли «Оржоникидзе» номли меҳрибонлик уйи, Москва вилояти, Романов шаҳарчасидан 90 нафар тарбияланувчилари билан кўчириб келтирилиб, Тошкент вилояти, Хонкелди қишлоғига жойлаштирилади.

5. №1-сонли Бекобод меҳрибонлик уйи, 86 нафар тарбияланувчилари билан бирга Сталинград вилояти, Славянск районидан кўчириб келиниб, Тошкент вилояти, Бекобод тумани, Хилкова станциясига жойлаштирилган.

6. Тошкент шаҳридаги №3-сонли Карант меҳрибонлик уйи, Тошкент шаҳри «Баҳор» кўчаси, №9-уйда жойлашган бўлиб, 275 нафар тарбияланувчиси мавжуд. Мазкур меҳрибонлик уйи Ўзбекистонга эвакуация қилинган болалар учун махсус ташкил қилинган.

7. Бекободдаги №2-сонли меҳрибонлик уйи, 80 нафар тарбияланувчиси бўлиб, улар ҳам Ўзбекистонга эвакуация қилинган болалар учун махсус ташкил қилинган. Тошкент вилояти, Бекобод тумани марказида жойлашган.[5]

Умумий ҳисобда Тошкент вилоятига 7 та меҳрибонлик уйлари кўчириб келинган ва ташкил қилинган бўлиб, уларнинг тарбияланувчилари сони 979 нафарни ташкил қилишарди.

Самарқанд вилояти бўйича:

1. Ворошиловград вилояти, Баронской станциясидан кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйи, 140 нафар тарбияланувчилари билан Самарқанд вилояти, Каттақўрғон туманидаги Каттаарик қишлоғига жойлаштирилади.

2. Ворошиловград вилоятидан кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйи Самарқанд вилоятининг Париж коммунаси колхозига жойлаштирилади, унда 130 нафар тарбияланувчиси бор бўлиб, у Самарқанд туман №1-сонли болалар меҳрибонлик уйи деб номланади.

3. Сталинград вилояти, Никопол шахридан кўчириб келтирилган болалар меҳрибонлик уйида 136 нафар бола тарбияланган, уларни Самарқанд вилояти, Самарқанд туманидаги қизилбод колхозига жойлаштирилади [6].

Самарқанд вилояти ҳудудига умумий ҳисобда 3 та меҳрибонлик уйи жойлаштирилиб, уларда ҳаммаси бўлиб 406 нафар бола тарбияланган. Юқорида санаб ўтилган меҳрибонлик уйларида ташқари яна бир нечта меҳрибонлик уйлари ҳамда махсус мактаблар Ўзбекистонга кўчириб келтирилган тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд.

1942 йил 1-сентябрда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссариатининг маълум қилишича, шу даврда Ўзбекистонда жами 144 та меҳрибонлик уйлари мавжуд бўлиб, уларда 20300 нафар болалар тарбияланган, 1941 йилнинг октябр ойидан 1942 йил сентябрга қадар фронт атрофи ҳудудларидан Ўзбекистонга 78 та меҳрибонлик уйлари кўчириб келтирилади ва уларда 9918 нафар тарбияланувчи бўлган. Улардан 10 та меҳрибонлик уйи кўчириб келтирилган болаларни жойлаштириш учун ташкил қилинади. [7]

Эвакуация қилинган меҳрибонлик уйлари ёки алоҳида болалар жамоалари асосан мактабларга, интернат биноларига, шаҳар ва қишлоқлардаги клубларга жойлаштирилди. Келтирилган ўтилган маълумотлар асосан Иккинчи жаҳон урушининг дастлабки йилларидаги маълумотларга асосланган бўлиб, кейинги йиллар давомида эвакуация қилинган болалар сони ортиб бораверди.

Хулоса. Ўзбекистон Республикасига кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйлари тезлик равишда жойлаштириши жуда қийин эди. ЎзССР Халқ Совети Комиссарлиги ва Ўзбекистон Марказий Кўмитанинг 1941 йил 15-26 сентябрдаги «Фронт олди чизикларидаги кўчириб келинаётган болаларни жойлаштириш» тўғрисидаги қарорига мувофиқ республиканинг барча вилоятларида меҳрибонлик уйлари жойлаштириш учун махсус бинолар тайёрланган. Мазкур бинолар кўп ҳолларда талабга жавоб бермасда, бундан ташқари уларнинг кўпчилиги қишлоқлардаги колхоз клублари, қишлоқдаги мактаб бинолари, оддий мактаб, интернат бўлишига қарамай, барча меҳрибонлик уйлари тезда жойлаштиришга ҳаракат қилинди. Айниқса кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйлари жойлаштиришда Бухоро шаҳар ижро кўмиталари актив иштирок етган. Бу вилоят топган биноларда бемалол 6000 нафаргача кўчириб келтирилган болаларни жойлаштириш мумкин эди. Бошқа вилоятларда эса 1000 дан то 3000 нафаргача бола жойлаша оладиган биноларни тайёрлаш имконига эга бўлган ҳолос.

Кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйлари ва улардаги тарбияланувчилар сонини аниқ айтиб бўлмайди. Архив ҳужжатларидан маълум бўладики, 1942 йил 1 августдан то 1 декабргача ЎзССРда жами 885 та меҳрибонлик уйлари бўлиб, (республикада ундан олдин мавжуд меҳрибонлик уйлари билан ҳисоблаганда) уларнинг аксарияти сентябр, октябр ойларида кўчириб келтирилган. Фақатгина Тошкент вилоятининг ўзига жами 11 та меҳрибонлик уйи 949 нафар тарбияланувчилари билан кўчириб келтирилгани, қолганлари эса республикамизнинг бошқа вилоятларига жойлаштирилганлиги тўғрисидаги маълумотлар бор.

Бу фақатгина ташкилаштирилган ҳолда кўчириб келтирилган меҳрибонлик уйлари бўлиб, бундан ташқари эвакуопункт томонидан ҳар куни ўз оиласини йўқотган етим болалар рўйхатдан ўтган эди.

Ўзбекистонга турли миллат вакилларида иборат минглаб аҳолининг кўчириб келтирилиши натижасида мамлакат аҳолисининг этник хилма-хиллиги доимий равишда ортиб борди, турли хил маданиятлар, урф-одатлар кириб келди. Бугунги кунда мана шу ҳолат миллатлараро, халқлараро дўстликнинг бир намунаси сифатида кўрсатишга имкон беради деб бемалол айта оламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Куманев Г.А. «Война и эвакуация в СССР 1941-1942 годы» //Новая и новейшая история// №6,2006 г. С.10 (Kumanev G.A. "War and evacuation in the USSR 1941-1942" // New and modern history // No. 6,2006, p.10)
2. Фазылходжаев К. Одна Родина, одна судьба (История дружбы узбекского народа с братскими народами СССР). Т., 1968. С.83 (Fazylkhodzhaev K. One Motherland, one destiny (The history of friendship of the Uzbek people with the fraternal peoples of the USSR). Т., 1968.S. 83)
3. Ю.Ахунбаев. «Узбекистан фронту». М., 1942. С.29-30. (Yu. Akhunbabaev. "Uzbekistan to the front". М., 1942.S. 29-30.)

4. Ўз.МДА. Ф.Р-837, Оп-32, Д-3429, Л-90. (Uz.CSA. F.N-837, I-32, C-3429, P-90.)
5. Ўз.МДА. Ф.Р-837, Оп-32, Д-3429, Л-91. (Uz.CSA. F.N-837, I-32, C-3429, P-91.)
6. Ўз.МДА. Ф.Р-837, Оп-32, Д-3429, Л-95. (Uz.CSA. F.N-837, I-32, C-3429, P-95.)
7. Ўз.МДА. Ф.Р-837, Оп-32, Д-3418, Л-41. (Uz.CSA. F.N-837, I-32, C-3418, P-41.)

УЎК 94(575).084.5

ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА, АРХИВ ХУЖЖАТЛАРИДА МИЛЛИЙ -ДАВЛАТ ЧЕГЕРАЛАШ ЖАРАЁНИ ВА МЕМУАР АДАБИЁТЛАРДА ТАЛҚИН ҚИЛИНИШИ (1925-1930 ЙИЛЛАР)

Т.О.Пирниязова, ўқитувчи, Қорақалпоғистон тиббият институти, Нукус

Аннотация. Хужжатлар асосий Қорақалпоқ халқининг мухтор минтақа шаклида миллий давлатчилигининг тикланиши жараёни ҳам мемуар адабиётлар ва хотираларда сақланиб қолган. Кўпинча мемуаристлар ва ушбу жараён иштирокчилари бу тарихий воқеанинг прогрессив аҳамиятга эга бўлганлигини таъкидлайди. Мақолада 1925-1930 йиллардаги воқеалар Қорақалпоғистон ҳаётида маълумотлар асосида тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилояти, мемуар адабиётлар ва хотиралар тушунчаси, Миллий-ҳудудий чегаралаш, Средазбюро.

Аннотация. Документы, свидетельствующие о процессе восстановления национальной государственности основного каракалпакского народа в форме автономной области, также сохранились в мемуарной литературе и мемуаристских записках. Часто мемуаристы и участники этого процесса утверждают, что это историческое событие имеет прогрессивное значение. В статье на основе информации рассматриваются события 1925-1930 годов в жизни Каракалпакстана.

Ключевые слова: Казахско-Каракалпакская автономная область, понятие мемуарной литературы и памяти, национально-территориальное установление границ, Средазбюро.

Abstract. Documents that testify to the process of restoring the national statehood of the main Karakalpak people in the form of an autonomous region have also been preserved in memoir literature and memoir notes. Often, memoirists and participants in this process claim that this historical event has a progressive significance. The article examines the events of 1925-1930 in the life of Karakalpakstan based on the information available.

Keywords: Kazakh-Karakalpak Autonomous Region, concept of memoir literature and memory, national-territorial establishment of borders, Central Asian Bureau.

«Ҳозирги даврда давлатчилик, - деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов, - муҳим сиёсий масаладир. Учинчи томонлар орқали Ўзбекистонда давлатчилик йўқлигини тарғиб қилувчи кучлар ҳанузгача бу ғояни бизнинг онгимизга сингдиришга ва ҳаттоки халқаро ҳамжамиятни ишонтиришга ҳаракат қилмоқда»[1]

Бугунги кунда тарихчиларнинг асосий вазифаси бу каби гапларнинг асосизлигини исботлаш, бизнинг давлатчилигимизнинг илмий нуқтаи назарга асосланган тарихини яратишдир. Ва бундай ишлар замонавий қорақалпоқ тарихшунослигида қилинмоқда[2].

«Ҳар бир миллат, деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов, - аждодларини эслашга ва ҳурмат қилишга интилади» [3]. Ушбу муносабатдан мемуар адабиётида 1920-1932 йиллардаги қорақалпоқ халқининг миллий давлатчилигини тиклаш ва ривожлантириш жараёнлари тўғрисида жуда қимматли маълумотлар мавжуд.

Мухаммадрахим Аллабергенов (МСКраиси), Менглихўжа Ибниязминов (Халқ Назирлари Кенгаши раиси), Абдуллахўжа Абдурахмонов (Қишлоқ хўжалиги Назири), Ораз Ерманов (адлия Назири), Сейилхан Сарсенбаев (МСК қозоқ-қорақалпоқ бўлими раиси) ва бошқалар Хоразм республикаси таркибида Қозоқ-қарақалпоқ автоном вилоятини ташкил этиб қорақалпоқларнинг ва қозоқларнинг асрий орзусини рўёбга чиқарган 20-йилларнинг тарихий воқеаларини тиклашда Палваниёз Юсуповнинг хотиралари катта аҳамиятга эга[4].

Палванияз Юсуповнинг мемуарлари 323 тўлиқ варақлардан (645 бет матндан) ташкил топган қўлёзмадан иборат бўлиб, у М.Х.Алиакберов, Л.М.Ланда, К.Б.Мухамедбердиев, Р.И.Рахимовлар томонидан танқидга олинган эди[5].

П.Юсуповнинг таъкидлашича, Хўжайли шаҳри Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилоятининг маркази этиб сайланган. Вилоят таркибига Куня-Урганч, Чимбой, Қўнғирот шаҳарлари кириши керак эди. 1924 йил 25 майда ушбу таклиф ВКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё Бюросида муҳокама қилинди. Дастлаб, барча ўзбекларни йиғиб, маркази Самарқанд бўлган ўзбек республикасини; Бухоронинг маркази бўлган барча туркманлар; ва Хоразм, Бухоро ва Туркистоннинг барча қозоқлари ва қорақалпоқлари йиғиб маркази Хўжайли бўлган республика тузиш режалаштирилган эди. Маҳаллий аҳоли фикрини билиш учун туманларга ҳокимият вакиллари юборилган эди[6].

1924 йил 21 ноябрьда, - деб ёзди П.Юсупов, - Москва Хоразм республикаси таркибида автоном вилоятлар ташкил этишга рухсат берди:

Ўзбек туманлари таркибида Хива, Питняк, Хазарасп, Бешарик, Ханка, Урганч, Гурлан, Манғит, Қиличбой, Кат, Шаҳобод, Газобод, Монок, Қўшқўприк қолди. Бу ерда муаллиф битта нарсада ҳатолашади: Манғит Қозоқ-Қорақалпоқ автоном округига берилган.

Туркман автоном вилоятига қуйидагилар берилди: Ташауз, Илияли, Порси, Куня-Урганч, Кукчая, Дарган, Садивар.

П.Юсуповнинг сўзларига кўра, Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилоятига Хўжайли, Қўнғирот, Чимбой, Қипчоқ, Хитой берилган. Мулкни тақсимлашда Городецкий, Давлет Ризаев, Ваис Раҳимов ва бошқалар фаол қатнашдилар[7].

Шундай қилиб, Палванияз Юсуповнинг хотиралари, баъзи ноаниқликларга қарамай, 1923-1924 йилларда Хоразм Республикаси таркибидаги Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилоятининг пайдо бўлиши тарихини қайта тиклаш учун қимматли манба ҳисобланади.

Давлатимиз биринчи раҳбари И.А.Каримов «хотира» сўзи билан аждодларимиз хотираларини, эзгу ишларининг давомини англатишини таъкидлади. Бу фазилат халқимизга азалдан хос бўлган. Хотираси бўлмаган, ўз тарихини унутган, ўз аждодларини эсламайдиган халқнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқатни инсониятнинг бутун тарихи тасдиқлайди. Ҳаётда кўп синовларни ва қийинчиликларни бошидан кечирган, Ватан учун, бу мусаффо осмон учун ўз ҳаётини аямаганларга ҳам, бизнинг орамиздан ўтиб кетган катта авлодга ҳам ҳурмат-эҳтиром кўрсатишимиз керак[8].

Халқимизнинг миллий давлатчилигини тиклаш ташкилотчилари - А.Досназаров, И.Бекимбетов, О.Бекимбетов, А.Кудобаев ва бошқалар фаолияти тўғрисида хотиралар катта аҳамиятга эга.

Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилоятида бу даврда сиёсий сахнага қуйидагилар чиқди: Сармолдаев, Балабаев, Шарипов, Сафидуллаев, Сайидрасулев, И.Мухаммедназаров, Мирмаков, Есемурат Ерниязов, Тореев, Сарсенбаев, Мингбаев, Нуруллаев, Уафаев, Ходжаев, Балтаев, Наурызбаев, Ибадуллаев ва бошқалар[9].

Қозоқ-Қорақалпоқ автоном округи ёшлари Хива педагогика техникумига ўқишга ва ўқитувчилар малакасини оширишга юборилганлар: Хўжайлидан Умар Булешов, Қўнғиротдан Коптлеу Нурмухамедов, Нагмет Кузенбаев, Яумытбай Исметуллаев, Зулфухар Ершеев, Темир Жуманиёзов[10].

Қўнғирот шаҳри маданиятлараро алоқаларни ривожлантиришнинг яна бир марказига айланди. Бу ерда илғор ёшлар фаол тўпланишди, Хоразмдан савдо ва маданий-маърифий қарвонлар юбориш шаклида ёрдам кўрсатилди.

Шундай қилиб, Қорақалпоқ Мухториятининг ташкил этилиши ва Қорақалпоғистон ерларининг иккала қисмини қайта бирлаштириш масаласи Тошкентдаги қорақалпоқ вакиллари: партия мактабининг ўқувчилари А.Досназаров, И.Бекимбетов ва бошқалар томонидан кўтарилди. Амударё вилоятидаги энг юқори ҳокимият тепаларида Хоразм Республикасига қараб интиладиган Т.Напесов ва Э.Рустамов гуруҳлари бор эди. 1924 йил 25 августда КПТ Амударё вилоят қўмитаси Ижроия бюроси «Унинг Миллий чегаралаш бўйича комиссияга кирганлигини хабарлаган ўртоқ Досназаров тўғрисида» масалани кўриб чиқди.

«Ўртоқ Досназаровдан унинг чегаралаш бўйича комиссияга кирганлиги тўғрисида олинган қатор телеграммаларга боғлиқ Досназаровнинг миллий чегаралаш каби жиддий масала бўйича комиссияга тайинланишига кескин норозилик билдириб, унинг устига қорақалпоқлар Досназаровни ўз вакили деб тан олмаганлиги сабабли КПТ Марказий Қўмитасига телеграф қилиш» қарори қабул қилинди[11]. КПТАмударё вилоят қўмитаси раҳбарлари Т.Напесов, А.Сидоренкова Н.Воробёв нафақат автоном вилоят тузиш масаласини кун тартибига қўйдилар, балки Қорақалпоқ миллий қўйи қўмитаси фаолиятига ҳам тўсқинлик қилдилар. Средазбюро ёрдами билан қўйи комиссия ўз ишини давом эттирди.

1924 йил август-сентябр ойларида Қорақалпоқ Мухтор вилоятининг ташкил этилишини тарғибот ва ташвиқот қилиш бўйича Амударё вилоятининг уездлари ва қишлоқларида 20 дан ортиқ йиғилишлар ва митинглар, иккита волост конференциялари бўлиб ўтди.

1924 йил 6 сентябрда Тошкентда И.А.Зеленский раислигида Ўрта Осиёни чегаралаш бўйича ҳудудий комиссиясининг йиғилишида А.Досназаров гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган бўлажак Қорақалпоқ Мухториятининг ҳудудлари, хариталари ва чегаралари лойиҳаси муҳокама қилинди: лойиҳалаштирилаётган Қорақалпоқ автоном вилояти таркибига Туркистон АССРнинг бутун Амударё вилояти ва Хоразм республикасининг Хўжайли (Қозоқ-Қорақалпоқ) автоном вилояти киритилиши керак эди. Бўлғуси вилоятнинг хўжалик-иқтисодий аҳволи нуқтаи назаридан Қозоғистон билан яқин алоқада бўлиш афзалроқ, чунки бу ерда вилоят учун муҳим даромад манбаи бўлиб хизмат қиладиган ерлар мавжуд.

24 йил 9 сентябрда А.Досназаров ва А.Кудобаев «Қорақалпоқ автоном вилоятини Қирғизистон Республикасига қўшиб олиш тўғрисида» ёзувида ушбу фикрга рози бўлиб, Орол денгизини транспорт алоқаси воситаларининг бири сифатида, «Чимбой–Казалинск», «Чимбой-Акмечеть» карвон йўлларини, ҚўнғиротнингАдай вилояти билан алоқасини, турмуш тарзи, маданияти ва тилининг умумийлигини ажратиб кўрсатди[12].

Бутун Қорақалпоғистон автоном вилоятини тўртта округга бўлиш таклиф қилинди: Чимбой, Шўраҳон, Хўжайли, Қўнғирот.

Тақдим этилган лойиҳа бўйича комиссия йиғилишида 8 киши сўзга чиқди. Комиссия Хоразм республикасининг Хўжайли ва Қўнғирот районлари, Амударё вилоятининг Чимбой уездини уларнинг шу вақтгача мавжуд бўлган чегаралар доирасида яратилаётган Қорақалпоқ мухтор вилояти таркибига кириши тўғрисида қарор қабул қилди. РКП (б) Марказий Комитетининг Ўрта Осиё бюроси ушбу миллий бирлашмани республикалардан бирига: Қозоғистон, Ўзбекистон ёки Туркменистонга кириш масаласини ҳал қилиши керак еди.

Бир кун ўтгач, 1924 йил 7 сентябрда Средазбюро ҳудудий комиссиянинг ушбу қарорини маъқуллади, аммо ККАОни иттифоқ республикаларидан бирига киритиш масаласи ҳалигача очиқ эди.

16 сентябрда Туркистон МСКШфавкулодда сессияси мажлисида делегатлар А.Досназаровнинг нутқини тингладилар, аммо Қорақалпоғистон аҳолисига мухтор вилоят макомини бериш тўғрисидаги қарорни кейинга қолдиришга қарор қилдилар. Бунга делегатларнинг миллий масалалардаги ўзларининг билимларига ишониб, мустақил давлатчилик ҳуқуқига ким лойиқлигини жуда яхши биладиган қорақалпоқ халқи вакилларининг кўплаб истакларини инobatга олмаганлари салбий таъсир кўрсатди.

Шунга қарамай, 1924 йил 18 сентябрда Тошкентда Қорақалпоғистон вакилларининг йиғилиши бўлиб ўтди, у ерда Қорақалпоқ вилоят партия ташкилотининг Ташкилий бюроси – Советларнинг биринчи вилоят Таъсис қурултойини чақириш учун махсус ишчи орган сайланди. 23 сентябр куни Средазбюро РКП (б) Марказий Қўмитасининг Сиёсий бюросига Ташкилий бюронинг таркибини тасдиқлашни тавсия қилди[13].

РКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси қорақалпоқ халқига мухторият бериш масаласини ҳал қилишни истамади. Бу ерда марказнинг «кўрсатувчи ва йўналтирувчи» ролига йўналтирилган демократик централизм принципи қаттиқ ишлади.

1924 йил 26 сентябрда РКП (б) Қозоқ вилоят қўмитасининг иккинчи Пленумида А.Досназаров: «биз қўшнилариимиздан орқада қолишни истамаймиз... Биз Қорақалпоғистон мухториятини берилишини талаб қилмоқдамиз ва бундан кейин ҳам талаб қилишни давом

эттирамиз»[14]. Бир кун ўтгач, 27 сентябрда, РКП (б) Қозоқ вилоят қўмитасининг йиғилишида А.Досназаров Средазбюро Қорақалпоқ Мухтор вилоятининг тузилиши масаласига рози бўлганлигини, аммо бу вилоятни у ёки бошқа республикага киритиш тўғрисида якуний қарор қабул қилинмаганлигини билдирди.

Миллий-худудий чегаралаш натижасида қорақалпоқ халқи муайян давлат мақомини олди, ваҳоланки бу мақом совет моделига эга эди. Қорақалпоқ автоном вилоятининг ташкил этилиши қорақалпоқ халқининг, унинг иқтисодиётининг, маданиятининг ривожланишига катта туртки берди, шунингдек, унинг кадрларига таъсир кўрсатди, чунки қорақалпоқ халқи ўзларининг давлат мақомини олганлиги боис, қорақалпоқ халқи вакиллари давлат аппаратини бошқаришда иштирок эта бошладилар, шундай қилиб, ижтимоий-иқтисодий соҳанинг барча жабҳаларида кадрлар тайёрлаш ва жойлаштириш янги мазмун касб этди.

Мемуаристларнинг ўзига хос вазифалари ва мақсадлари хилма-хиллиги учун уларнинг асарлари бошқа келиб чиқиш манбаларидан фарқли ўларок, мемуаристлар мемуарларда акс эттирилган воқеалар билан боғлиқ бўлган муҳитдан ташқарида бўлганларидан кейин ёзилганлиги билан бирлаштирилади. Хотиралар, бошқа манбалар сингари, тарихчилар томонидан манбаларни синчковлик билан танқид қилишдан кейингина фойдаланилади.

Хотиралар XX аср тарихига оид жуда муҳим тарихий манбадир. Яқин ўтмишимизни ўзининг аниқлигида акс эттирган ҳолда, мемуарларда Совет жамиятидаги кундалик ҳаёт психологиясини ўрганиш учун жуда кўп материаллар мавжуд.

Шуни айтиш жоизки, хотираларни аниқ тарихий изланишларга жалб қилган тадқиқотчилар баъзида эсдаликларнинг ўзига хос хусусиятларини пайқашди. Қорақалпоғистонда Совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг, кейинги йиллиги шарафига, ижтимоий буюртмалар эсдаликларда бажарилди. Шу сабаб, уларни фойдаланган вақтда сиёсий талаб ва субъектив жиҳатлари ҳисобга олиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И.А. Без исторической памяти нет будущего // Каримов И.А. Свое будущее мы строим своими руками. Т.7. – Т.: Узбекистан, 1999. – С. 135.

2. Камалов С.К., Калниязов У.К. Уллы Октябрь ҳамқарақалпақ мамлекетлигининг дүзилиуи. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987; Ахунджанов Л.А. Становление и развитие национальной государственности в Каракалпақстане: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. – Т., 1993; Камалов С.К. Зия Куртер о ранней истории каракалпаков // Материалы сессии Ученого Совета, посвященной итогам НИР ИИАЭ ККО АН РУ 1998 г.–Нукус, 1999. – С.15; Камалов С.К. О государственности каракалпацкого народа // Материалы Научной сессии Ученого Совета, посвященной итогам НИР 2000 г. ИИАЭ ККО АН РУ. – Нукус, 2001. – С.14-15; Камалов С.К. Каракалпақлардың халық болып қәлиплесиуи хәм оның мамлекетлигининг тарийхынан. – Нөкис, 2001; Джумашев А.М. История Каракалпақстана в правительственных документах (1932-1941 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист.наук. – Нукус, 1996; Нуржанов С.У. Каракалпақская автономная область: история и источники (1925-1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 1998; Сапаев Р.Х. История создания и развития Казахско-Каракалпақской автономной области в составе Хорезмской республики (1920-1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2000; Кошанов Б.А. Қорақалпоғистон 20-йилларнинг иккинчи ярми-30-йилларда // Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарк, 2000. – С.416-428.

3. Каримов И.А. Без исторической памяти нет будущего // Каримов И.А. Свое будущее мы строим своими руками. Т.7. – Т.: Узбекистан, 1999. – С. 145.

4. См.: Юсупов Полвонниёз хожи. Ёш хиваликлар тарихи. Хотиралар. – Урганч: Хоразм, 2001.

5. Алиакбаров М.Х. О мемуарах Палванияза Юсупова // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1968. -№ 2. – С.71-74; Ланда Л.М. Некоторые аспекты Хорезмской революции 1920 года в советской историографии // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1970. -№ 2. – С.74-75; Мухамедбердыев К.Б. Стоит ли возвеличивать палванияза Юсупова? // Вестник Каракалпақского филиала АН УзССР. – Нукус, 1978. - № 4. – С.60-64; Рахимов Р.И. Хорезмский историк Палванияз Юсупов и его мемуары // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1996. - № 1-2-3. – С.79-81.

6. Юсупов Полвонниёз хожи. Ёш хиваликлар тарихи. Хотиралар. – Урганч: Хоразм, 2001. – С.455-456.

7. Ўша манба. – С. 469.

8. Каримов И.А. Никогданепогаснетсветпамяти // Каримов И.А. Свое будущее мы строим своими руками. Т.7. – Т.: Узбекистон, 1999. – С.376.

9. Кошанов Б.А., Сапаев Р.Х. Создание Казахско-Каракалпақской автономной области — важнейший этап воссоединения каракалпацкого народа в единое национальное государство // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1997. - №1-2. – С.97-98.

10. Есбергенов Х. Ардақлы азамат. Көптілеу Нурмухамедовтыңемири хэм хызмети. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009. – С.6.
11. Джумашев А.М. История Каракалпақстана в правительственных документах, 1932-1942 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 1996. – С. 32-33.
12. Джумашев А.М. История Каракалпақстана в правительственных документах, 1932-1942 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 1996. – С. 35.
13. ЦГА РК, ф.12, оп.3, д.178, л.53.
14. Кошанов Б., Отегенов ХМ. Очерки истории Каракалпақстана. 2021. Р. 155.
15. Аимбетов Н.К., Джумашев А.М. Аллаяр Досназаров хэм 1924-жылғы Қарақалпақ автономиясы: дәуірлер аса бир нэзер // Еркин Қарақалпақстан. – Нөкис, 2020, 14 март.

УЎК 575 (575.141)

ЧИЛЛАТЕПА ЁДГОРЛИГИ- ИЛК ЎРТА АСРЛАРГА ОИД МУДОФАА ДЕВОРИ
К.А.Раҳимов, т.ф.н., кат.и.х., ЎЗР Маданий мерос агентлиги Самарқанд археология
институту, Самарқанд

А.А.Раимкулов, т.ф.д., бош и.х., ЎЗР Маданий мерос агентлиги Самарқанд археология
институту, Самарқанд

***Аннотация.** Ушбу мақолада 2022 йилда Чиллатепа ёдгорликларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган маълумотларни қисқача илмий таҳлили ва шу билан бирга ёдгорликда очиб ўрганган эрамининг VII-VIII асрларига оид мудофаа деворининг таснифи, ушбу девор илк ўрта асрлар даври маданий қатламлари устига қурилганлиги, қиёсий таҳлилга кўра Бухоро воҳасида илк ўрта асрлар даври қишлоқларининг мудофаа деворлари хусусиятлари Чиллатепа мисолида биринчи марта тадқиқ этилиши хусусида сўз юритилган.*

***Ключевые слова:** Самарқанд, Бухоро, Чиллатепа, Наршахтепа, Оқтепа, қорахонийлар, Арк, шахристон, хом гишт, мудофаа девори,*

***Аннотация.** В данной статье приводится краткий научный анализ данных, полученных в результате археологических исследований, проведенных на памятнике Чиллатепа в 2022 году, данные обнаруженной на памятнике оборонительной стены VII-VIII веков нашей эры, о том что эта стена была возведена на культурных слоях раннего средневековья, согласно сравнительному анализу особенностей оборонительных стен раннесредневековых поселений Бухарского оазиса впервые исследованы на примере Чиллатепа.*

***Ключевые слова:** Самарқанд, Бухара, Чиллатепа, Наршахтепа, Актепа, Караханиды, Арк, шахристон, сырцовый кирпич, оборонительная стена.*

***Abstract.** This article provides a brief scientific analysis of the data obtained as a result of archaeological research carried out at the Chillatepa monument in 2022, the data of the defensive wall discovered at the monument of the 7th-8th centuries AD, that this wall was built on the cultural layers of the early Middle Ages, according to A comparative analysis of the features of defensive walls of early medieval settlements of the Bukhara oasis was first studied using the example of Chillatep.*

***Key words:** Samarkand, Bukhara, Chillatepa, Narshakhtepa, Aktepa, Karakhanids, Ark, shakhriston, mud brick, defensive wall.*

Чиллатепа ёдгорлиги Самарқанд-Бухоро автомобил йўли (М-37)дан 850-900 м жануб томонида, Буркуттепадан 4 км чамаси шарқда, Нарпай қишлоғидан 800 м шимолда жойлашган бўлиб, тўғритўрбурчак шаклда. Ёдгорлик ғарбдан шарққа қараб чўзилган бўлиб икки қисмдан – арк ва унинг шарқда жойлашган қишлоқ макони - шахристондан иборат. Арк айлана шаклда бўлиб, баландлиги 6 м(1-расм).

Аркнинг айрим жойлари нураган ва жарлик ҳосил бўлган. Жарлик деворларида 42x23x9 см, 42-45x29x8-10 см ўлчамдаги хом гиштлар кўзга ташланади. Аркнинг юқори майдонидаги айрим қисмларида хоналар контурлари ҳам кузатилади.

Аркнинг шарқ томонини шахристон эгаллаган бўлиб, у шимолдан жанубга 120 м, ғарбдан шарққа 85 м чўзилган. Шарқда замонавий канал-коллектор билан чегарадош.

Коллектор бўйлаб алоҳида дўнгликлар қатори мавжуд бўлиб, улар шахристоннинг шарқий девори қолдиқлари сифатида эътироф этилган. Шахристоннинг шимолий ва жанубий томонлари қисман бузилган бўлиб, унинг шарқий қисмида замановий қабр излари кузатилади..

Ҳозирги кунда Чиллатепанинг умумий майдони 145x85 м ни ташкил қилади. 2022 йилда аркининг жанубий чеккасида 2,8x7,5 м ўлчамдаги майдонда археологик қазишма ишлари олиб борилиб, иншоотнинг меъморий хусусиятлари ўрганилди. Шу даврда қишлоқ маконининг шимолий чегарасида ҳам иккита ёнма-ён жойлашган қазишмаларда (биринчиси 3x5,5 м ва иккинчиси 2,5x3,75 метр ўлчамдаги майдонда) тадқиқот ишлари олиб борилди[2, с. 40]..

Аркнинг жанубий чеккасидаги траншея репер нуктасидан 10 метр ортиқроқ чуқурликда қазилди. Қазишмани шимолий томонини ер сатҳи репер нуктасидан ҳисоблаганда III-яруснинг ўрталаридан, жанубий томони эса XV-яруснинг ўрталаридан бошланади.

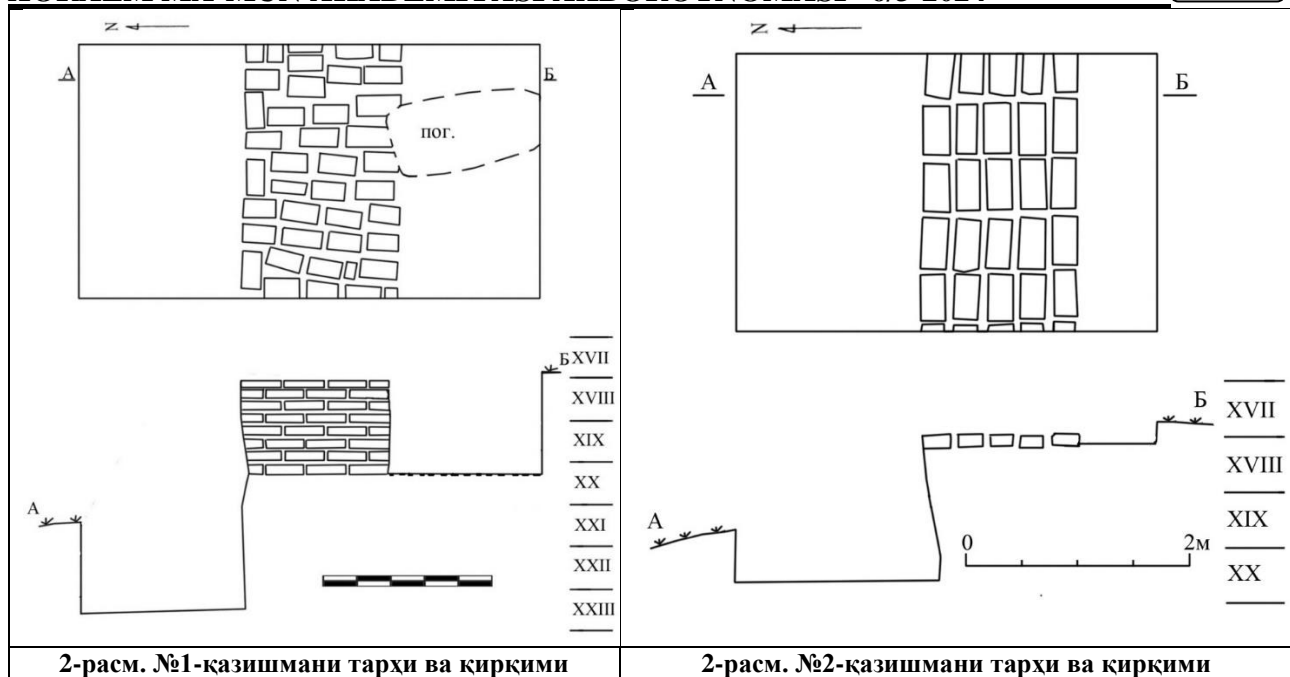

1-расм. Ёдгорликни умумий кўриниши

Тадқиқотлар натижасида траншеяда антик даврдан то XII асрларгача бўлган даврда ҳосил бўлган маданий қатламлар ва моддий маданият намуналари аниқланди. Бу ерда аниқланган мудофаа деворларини қолдиқлари 5 та қурилиш даврига оид бўлиб, узоқ муддат оралиғида бир неча бор таъмирланганлиги кузатилади.

Траншеяда олиб борилган қазиш ишлари мобайнида кўплаб моддий-маданият намуналари қўга киритилди. Топилмаларнинг асосий қисмини кулоллик идишлари бўлаклари ташкил қилади. Мазкур кулоллик идишларининг асосий қисми кулоллик чархида, қолган қисми эса қўлда ясалган бўлиб, улар вазифасига кўра хўжалик ва ошхона идишларига ажратилади. Хўжалик идишларининг асосини хумлар, хумчалар, сув кўзалар, ошхона идишлари эса қадах, кўза, коса ва хурмачалар каби идишлар ташкил қилади. Ушбу кулоллик идишлари сўнгги антик, яъни эрамининг II-III асрлари ва илк ўрта асрлар билан даврлаштирилди. Чиллатепа ёдгорлигидаги кулоллик идишларига шаклан ўхшаш идишлар Буркуттепа ёдгорлигида ҳам қайд қилинган [3, с. 189-190; 4, с. 179-186].

2-расм. №1-қазишмани тархи ва қирқими

2-расм. №2-қазишмани тархи ва қирқими

Чиллатепа шаҳристонидagi биринчи №1-қазишма – шурф унинг шимол томонида жойлашган бўлиб, ўлчами 3x5,5 метрни ташкил қилади(2-расм). Шурфнинг шимолий қисмида, ер сатҳидан 20 см чуқурликда 48-49x24-25x9-10 см, 42x23x9 см ўлчамдаги хом ғиштлардан терилган мудофаа девори топилди. Мудофаа деворининг сақланиш баландлиги 1 м ва қалинлиги 1,85 м ни ташкил қилади. Унинг хом ғиштли сарғиш ва кул рангдан иборат бўлиб, улар орасидаги лойнинг қалинлиги 5-7 см. гача этади. Деворнинг шимолий томонини аниқлаштириш мақсадида кейинроқ шурф кенгайтирилган. Ушбу девор VII-VIII асрларда шаҳристоннинг мудофаа девори сифатида фаолият кўрсатган. Дастлабки маълумотларга кўра, шаҳристон сўнгги антик даврда шаклланган бўлиб, ушбу давр маданий қатламлари устида илк ўрта асрларда хом ғишдан мудофаа девори бунёд этилган. Девордан озгина жануб томонда ер сатҳидан 60-65 см чуқурликда ўтган аср охирида қўмилган қабр очиб ўрганилди.

Мудофаа деворини давомийлигини аниқлаш мақсадида №1-қазишмадан 6,5 метрлар ғарбда, манзилгоҳни шимолий томонида ўлчами 2,5x3,75 метр майдонда қазишма (№2 қазишма) ишлари олиб борилди(3-расм). Ушбу қазишмада ҳам ер сатҳидан 20-25 см чуқурликда хом ғишдан (48-49x24-25x8-9 см) терилган девор қайд қилинди. Деворни устки қисми тозалаб очилди ва шу билан бирга деворнинг шимолий чегарасидан ташқари ҳудуд ер сатҳидан 1,60 метрлар чуқурликда қазилди. Мудофаа деворининг қалинлиги №1-қазишмада очиб ўрганилган деворга нисбатан юқароқ бўлиб 1,45 метрни ташкил этади, сақланиш баландлиги эса 1,05 метр, ғиштлар орасидаги лойнинг қалинлиги 5-7 см. Деворни ташқи томонини остки қисми юқори қисмига нисбатан бир оз торайиб боради. Ушбу мудофа девори №1-қазишмадаги девор билан бир хил сатҳда (ҳар иккаласи ҳам XII-XIX ярусда) жойлашган.

Иккала қазишмада очиб ўрганилган мудофаа ягона мудофаа девори илк ўрта аср даври қатламлари устига қурилган бўлиб, хом ғиштларнинг ўлчамлари ва бу ердан топилган кулоллик идишларининг илмий таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу девор илк ўрта асрларнинг сўнгги (VII-VIII аср) даврларига оид бўлиши мумкин. Бу ҳолат манзилгоҳнинг ҳудуди сўнгги антик ва илк ўрта асрларнинг бошларида кенгрок ҳудудни камраб олганлигини тасдиқлайди.

Ҳозирги Навоий вилояти ҳудуди археологик ва тарихий адабиётларда Бухоро воҳаси таркибига киритилган бўлиб, воҳада олиб борилган археологик қидирувлар жараёнида антик ва илк ўрта асрлар даврига оид ўнлаб шаҳарлар ва юздан ортиқ қишлоқ маконлари рўйхатга олинган. Улар орасида биз томонимиздан ўрганилган Чиллатепа каби кўринишга эга бўлган икки поғонали, арк – қаср ва қишлоқ макони – шаҳристондан иборат ёдгорликлар ҳам анчагина. Бу каби ёдгорликларда ҳам археологик тадқиқотлар олиб борилган. Айнан мана шундай ёдгорликлардан бири Бухоро вилояти Вобкент туманида жойлашган Наршахтепа бўлиб, бу ёдгорлик Р.Абдиримов томонидан ўрганилган [5, с. 148-153].

Лекин ёдгорликнинг мудофаа деворлари очиб ўрганилмаган. Воҳада ўрганилган бошқа бир қишлоқ макони Оқтепа эса алоҳида турган кичикроқ тепалик бўлиб, у ерда илк ўрта асрларга оид қаср қолиқлари деярли тўлалигича очиб ўрганилган [6, с. 207-220].

Умуман олганда, Бухоро воҳасида илк ўрта асрлар даври қишлоқларининг мудофаа деворлари хусусиятлари биз томонимиздан ўрганилган Чиллатепа мисолида биринчи марта тадқиқ этилмоқда. Бу ҳолат Бухоро воҳаси илк ўрта асрлар даври қишлоқлари ҳам мустаҳкам ташқи мудофаа деворларига ва дарвозаларига эга бўлганлигини кўрсатади.

2022 йилда Чиллатепа ёдгорликларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган маълумотларни илмий таҳлиliga асосланиб қуйидаги хулосаларни билдириш мумкин.

Биринчидан, ёдгорлик устидан қорахонийлар (XI-XII аср) даврига тегишли тўғритўртбурчак шаклдаги пишиқ ғишт, кулоллик идишларидан қапқоқ, қозон, коса ва кўзаларни бўлақларининг мавжудилиги илк ўрта асрларда инқиروزга учраган қишлоқ макони XI-XII асрларда, яъни Қорахонийлар даврида яна қайтадан фаолият кўрсатганлигини тасдиқлайди.

Иккинчидан, манзилгоҳ-шаҳристон мудофаа девори илк ўрта асрлар даври маданий қатламлари устига қурилган, у бир қурилиш даврига оид бўлиб, девор билан бир хил сатҳда қайд қилинган кулоллик идиш бўлақлари таҳлили девор эрамизнинг VII-VIII асрларида қурилганлиги кузатилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Маньлов Ю.П. Отчет о работах в Навоийской области по теме: Составление карты археологических памятников Навоийской области в 1986 г. // Научный архив Самаркандского института Археологии. Ф.2.01. Д.76. Самарканд, 1987.

2. Саидов М. М., Рахимов К. А., Холматов А. Н., Хўжамов С. Х., Омонов Д. С. Кармана туманида олиб борилган дастлабки археологик тадқиқотлар // Марказий Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тарихи, моддий ва маънавий маданияти (қадимги даврдан ҳозирги кунгача) (республика илмий-амалий конференция материаллари) Самарканд - 2023

3. Хўжаназаров М., Мирзаахмедов Д.К., Грицина А.А., Рахимов К.А. Археологические работы проводятся в Кармане и его окрестностях // Археологические исследование в Узбекистане - 2000 год. Самарканд, 2001

4. Хўжаназаров М., Грицина А.А., Мирзаахмедов Д.К. Археологические исследования Карманинского отряда // Археологические исследование в Узбекистане - 2001 год. Тошкент, 2002

5. Абдиримов Р. Новые данные о городище Наршахтепа // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 18, Ташкент, 1983.

6. Абдиримов Р., Маньлов Ю.П. Археологические исследования на Актепа в Бухарском Согде // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 23, Ташкент, 1990.

УЎК 94(479.22)

ҚИРИМ-ТАТАР ХАЛҚИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ССРГА МАЖБУРИЙ КЎЧИРИЛИШИ ТАРИХИ

М.Э.Рахманова, таянч докторант, ЎЗР ФА Тарих институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада Иккинчи жаҳон уруши даврида Сталин қатағони қурбони бўлган қирим-татар халқининг депортация қилиниши тарихи, уларнинг Ўзбекистон ССРга мажбурий кўчирилиши, кўчириши жараёнида улар бошидан ўтказган қийинчиликлар, Ўзбекистон ССРга жойлаштирилган оилаларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, уй-жой ва хўжалик шароитлари, меҳнат фаолиятлари ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Иккинчи жаҳон уруши, қирим-татарлар, кўчириши операцияси, депортация, эшелонлар, Сталин қатағони, Ўзбекистон ССР, колхозлар, совхозлар, очлик, юқумли касалликлар, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, этник муносабатлар.

Аннотация. В статье описывается история депортации крымскотатарского народа, ставшего жертвой сталинских репрессий в годы Второй мировой войны, их вынужденное переселение в Узбекскую ССР, трудности, которые они испытали в процессе депортации, социально-экономическая жизнь, Приведены сведения о социально-экономической жизни, жилищно-хозяйственных условиях, трудовой деятельности семей, размещенных в Узбекской ССР.

Ключевые слова: Вторая мировая война, крымские татары, переселение, депортация, эшелоны, сталинские репрессии, Узбекская ССР, колхозы, совхозы, строиголод, инфекционные заболевания, социально-экономическая жизнь, межнациональные отношения.

Abstract. The article describes the history of the deportation of the Crimean Tatar people who fell victim to Stalinist repressions during the Second World War, their forced resettlement to the Uzbek SSR, the difficulties they experienced in the process of deportation, socio-economic life, Provides information about the socio-economic life, housing-economic conditions, labor activity of families located in the Uzbek SSR.

Key words: World War II, Crimean Tatars, resettlement, deportation, echelons, Stalinist repressions, Uzbek SSR, collective farms, state farms, famine, infectious diseases, socio-economic life, interethnic relations.

Иккинчи жаҳон уруши даврида кўплаб халқлар бошига тушган қийинчилик ва мусибатлар қаторида, қирим-татар халқи ҳам оғир синовлар ва йўқотишларни бошдан кечиришига тўғри келди. Бу даврда қатағонга учраган турли миллат ва элатлар қатори қирим-татарлари ҳам ҳар хил тухмат ва бўхтонлар билан айбланиб она Ватанлари Қирим ярим оролидан бадарға қилиниб, Ўрта Осиё минтақасига шу жумладан, Ўзбекистон ССР ҳудудига мажбуран кўчирилади.

Фашистлар босқинидан озод қилинган Қирим АССР ҳудудини антисовет элементларидан тозалаш бўйича тадбирлар ҳақидаги СССР Давлат хавфсизлиги халқ комиссарлиги (НКГБ) ва Ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД) томонидан қабул қилинган 1944 йил 13 апрелдаги № 00419/00137 буйруғига асосан қирим татар халқи вакилларига уруш даврида душман билан тил бириктирганлик, ватанини сотқанлик, антисовет ташкилотларига аъзо бўлганлик, душманга жосуслик хизматларини амалга оширганлик айблари кўйилди. 1944 йилнинг 11 май куни Давлат Мудофаа Қўмитасининг №5859 “Қирим татарлар халқини Ўзбекистон ССРга кўчириш ҳақида”ги “ўта махфий” қарори қабул қилинган[1].

Кўчириш оперецияси жараёнини СССР Ички ишлар халқ комиссари Л.Берия ўз назоратида олиб борди. Кўчириш операцияси 1944 йилнинг 18-20 май саналарида амалга оширилган бўлиб, кўчириш масъуллари Кобулов ва Серовнинг Л.Берия номига ёзган телеграммасида бу ҳақда қуйидаги маълумотларни келтиради: “Сизнинг кўрсатмаларингизга асосан жорий йилнинг 18-май куни бошланган Қирим-татарлар кўчириш оперецияси бугун, 20-май куни соат 16:00 да якунига етди. Жами 67 эшелонда 180014 киши юкланган, шундан 63 таси 173287 киши манзилларга жўнатилади, қолган 4 та эшелон ҳам бугун жўнатилади”[2]. Ушбу эшелонларнинг 50 таси, 136412 киши Ўзбекистон ССРга қараб йўл олади. Режа бўйича Ўзбекистон ССР ҳудудига 70 минг нафар қирим-татарларини кўчириб келтириш мўлжалланган. Лекин, аҳолини кўчириш режадан икки баробар ортиғи билан амалга оширилди[3].

Ўзбекистон ССР ҳудудига эшелонларда етиб келган қирим-татарлари республиканинг 7 та вилояти ва 62 та туманига жойлаштирилади. Дастлабки даврда кўчирилган аҳолини уй-жой билан таъминлаш, уларга зарур хўжалик шарт-шароитларини ва озик-овқатни етказиш энг катта муаммога айланган. Мажбурий кўчирилган халқларни қабул қилган Ўзбекистон ССР бошқарув тузилмалари ҳам қийин аҳволда эди. Маълумки, уруш йилларида республика мамлакатнинг босиб олинган ҳудудларидан минглаб эвакуация қилинганларни қабул қилган. Иқтисодий ҳаётни изга солишда қатор муаммо ва қийинчиликлар юзага келган. Маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи ҳам қониқарли даражада эмас эди. Очлик ва қашшоқлик, барча маҳсулотларнинг фронт учун олиб кетилиши, оғир меҳнат шароитлари маҳаллий аҳоли учун катта синов ва зарба бўлиб тушарди. Шундай шароитда кўп сонли депортация қилинган халқларни қабул қилиш вазиятнинг янада мураккаб томонга бурилишига сабаб бўлди.

Кўчириб келтирилган қирим-татарларининг меҳнатга лаёқатли кишилари ҳам маҳаллий аҳоли сингари ишлаб чиқариш объектлари, корхоналар, колхоз ва совхозларида ишга йўлланади. 1944 йил 1 октябрь маълумотларига кўра, жами 10 521 нафар қирим-татар оиласи корхоналарга, 7833 нафар оила совхозларга ва 18881 нафар оила колхозларга меҳнат қилиш

учун бириктирилади. Ўзбекистон ССР вилоятлари бўйлаб улар куйидагича тақсимланганди[6]:

Вилоятлар	Қирим-татар оилалари сони	Одамлар сони
Тошкент	13714	53284
Самарқанд	7509	30889
Фарғона	4892	19423
Андижон	4886	18002
Наманган	3279	12768
Бухоро	728	3559
Қашқадарё	2227	9245

Куйи Бўзсув ва Фарҳод ГЭСи қурилишида, Лангар қурилиш, “Кўйтош” шахтаси, “Норин”, “Нарпай”, “Далверзин” совхозларида, Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз, Китоб туманлари, Тошкент вилояти Ховост, Мирзачўл туманлари колхозларида, Андижон вилояти Сталин тумани ва бошқа ҳудудларда ишловчи қирим-татарларининг ижтимоий-иқтисодий шароити анча оғир аҳволда эди[4].

Ўзбекистонга кўчирилган дастлабки кунлардан 6 ой ўтиб ва йил охиригача 16 052 киши яъни, жами кўчирилган аҳолининг 10,6 % вафот этади. 1945 йилнинг ўзида эса 13 183 киши, жами кўчирилган аҳолининг 9,8 % оламдан ўтди[4]. Дастлабки ойлардаёқ уларда безгак ва бошқа юқумли ошқозон-ичак касалликлари кузатилиб, ёш болалар ва катталарда ҳам ўлим сонининг ошишига олиб келган.

Ушбу даврда Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими мудирининг бўлган Шатковская берган маълумотларга кўра вилоятларга кўчирилган аҳолининг яшаш шароити қониқарли эмас, одамлар отхоналарга (Сирдарё), чорвачилик учун мўлжалланган биноларга (Бегавот) ва бошқа хўжалик биноларига жойлаштирилди. Жихозланмаган, полсиз, нам хоналарга 3-4 тагача оилалар жойлаштирилган. 1944 йилнинг октябр ойида 6 та туманда (Бегавот, Паркент, Оҳангарон, Тошкент, Чиноз, Чирчиқ туманларида) 11 757 нафар аҳоли уйма-уй юриб текширилди, жами 23 161 нафар фуқаро тиббий кўрикдан ўтказилди. Шулардан 818 нафарда касаллик аниқланди. Улардан 806 нафари касалхонага ётқизилган. 280 нафари безгак касалига чалинганлиги, 2467 кишининг тўйиб овқатланмасликлари ва яхши овқатланишга муҳтожлиги аниқланди[7].

Соғлиқни сақлаш соҳасидан ташқари таълим ижтимоий соҳаси ҳам дастлабки даврда анча мушкул аҳволда қолди. Қирим-татар тилида деярли дарслар ўтилмаган, уларнинг болалари фақат ўзбек ёки рус мактабларида таълим олишлари мумкин эди. Уларнинг аксариятида уст кийим ва поябзал йўқ, шу сабабли болалар мактабга ҳам бора олишмаган. Тошкент вилоятида мактаб ёшидаги 9120 нафар боладан бор йўғи 2519 нафари таълим олган[3]. Бухоро вилоятида ҳам 1947 йилда 2504 нафар мактаб ёшидаги болаларнинг 898 нафари таълим олган, қолган 60% болалар мактабларга боришмаган[8]. Урушдан кейинги даврларда бу кўрсаткичлар биров бўлсада ижобий томонга ўзгариб Самарқанд, Андижон вилоятларидан болаларнинг 80-90% мактабларга қамраб олинган[9]. Вақтлар ўтиши билан қирим-татар болалари таълим олиб, республика олий ўқув юрталарида, касб-ҳунар билим юрти ва техникумларида ўқиб жамиятга хизмат қилувчи қурувчи, кончи, педагог, шифокор, санъаткор, олим, ёзувчи, муҳандис бўлиб етишишди ҳамда республиканинг ижтимоий-маданий ҳаётида ўзларининг улкан ҳиссаларини кўшишди[5].

СССР Олий Советининг 1967 йил 5 сентябрдаги “Қиримда илгари яшаган татар миллатига мансуб фуқаролар тўғрисида”ги фармони билан татарлардан Сталин давридаги айбловлар олиб ташланди ва конституциявий ҳуқуқлар тикланади. Аммо уларнинг Қиримга қайтишига рухсат берилмаган.

1987-1989 йилларда Қирим татарларининг ўз ватанларига қайтиш учун фаол ижтимоий ҳаракати бошланади. 1989 йил 14 ноябрда СССР Олий Совети “Мажбурий кўчирилган халқларга қарши репрессив ҳаракатларни ноқонуний ва жиноий деб эътироф этиш ва уларнинг ҳуқуқларини таъминлаш тўғрисида”ги декларацияни қабул қилди.

Ўша йили СССР Олий Совети сессиясининг қарори билан Қирим-татар халқи муаммолари бўйича махсус комиссия тузилди. 1990 йил 11 июлда СССР Министрлар Совети

“Қирим татарларининг Қирим худудига қайтиши билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида” қарор қабул қилди. Ҳа пайтдан бошлаб татарларнинг Қиримга оммавий қайтиши бошланди. Лекин қирим татар халқининг тўлиқ реабилитация қилиниши бугунги кунда ҳам ўз ечимини топмаган масалаларда бўлиб келмоқда.

Қирим-татарлари ҳам бошқа халқлар сингари ХХ асрнинг 30-40 йилларидаги Сталиннинг мажбурий кўчириш сиёсати туфайли юқорида санаб ўтилган мушкул ҳодисаларни бошидан кечиришга мажбур бўлди. Ўзбек халқи шундай қийин дамларда улар билан бирга бўлди, нон-тузини биргаликда баҳам кўришди. Узоқ йиллар кўни-кўшни бўлиб яшаган қирим-татарлари ва ўзбеклари қон-қариндошлик алоқалари билан бу дўстликни янада мустаҳкамладилар. Бугунги кунда ҳам қирим-татарлари кўп миллатли Ўзбекистон аҳолиси ичида этник-маданий жиҳатдан ўзига хоз юксак ўринга эга халқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қ.К.Ражабов. Ўзбекистон ССРда совет режимининг катағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.) – Тошкент: Фан нашриёти, 2022.
2. Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. — М.: Дружба народов. 1992.
3. Бердинский В.А. Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России.—М.: Новое литературное обозрение, 2005.
4. Л.Берия–И.Сталину: Согласно вашему указанию... М.: “АИРО-XX”, 1995.
5. Возгрин В.Е. История крымских татар: Очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах: Том IV. -3-е изд., испр. и доп. – г.Симферополь “Къартбаба продакшн”, 2014.
6. Ўзбекистон миллий архиви. 314-фонд, 7-рўйхат, 5-иш, 134-139 варақлар.
7. Ўзбекистон МА. 314-фонд, 7-рўйхат, 26-иш, 10-варақ.
8. Ўзбекистон МА. 314-фонд, 7-рўйхат, 24-иш, 391-варақ.
9. Ўзбекистон МА. 314-фонд, 7-рўйхат, 24-иш, 363-варақ, 13-иш, 335-варақ.

УДК 94(100)

ПРЕДПОСЫЛКИ И ИСТОКИ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ (1945–1947 гг.)

М.Р.Рахматуллаев, к.и.н., преподаватель, Самаркандский государственный университет, Самарканд

Ш.О.Хасанов, студент, Самаркандский государственный университет, Самарканд

Аннотация. Мақоллада ХХ аср jahon tarixidagi muhim davrlardan biri bo'lgan “sovuq urush”ning shart-sharoitlari va kelib chiqishining muhim bosqichlari ko'rib chiqiladi. Ikki qudratli davlat – AQSH va SSSR o'rtasidagi keskinlik va qarama-qarshilikning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy omillar batafsil tahlil qilinadi. Bu mamlakatlarning mafkurasi va siyosiy tuzumlaridagi tafovutlarga alohida e'tibor qaratilib bu keskinlik va ishonchsizlikka sabab bo'ldi. Maqolada sovuq urushni shakllantirishda yadro qurolining roli, shuningdek, xalqaro munosabatlar va ta'sir doiralarini ajratish siyosatining ta'siri alohida ta'kidlaydi.

Калит со'злар: sovuq urush, kommunistik mafkura, AQSH, SSSR, Yalta konferensiyasi, yadro quroli, V.Churchill, imperializm, qarama-qarshilik.

Аннотация. Статья затрагивает важную тему предпосылок и истоков холодной войны, являющейся одним из ключевых периодов в мировой истории XX века. Автор подробно анализирует политические, экономические и идеологические факторы, которые способствовали возникновению этого периода напряженности и противостояния между двумя сверхдержавами - США и СССР. Особое внимание уделяется различиям в идеологии и политической системе этих стран, которые стали основой для враждебности и недоверия. Автор подчеркивает роль ядерного оружия в формировании холодной войны, а также влияние международных отношений и политики разделения сфер влияния.

Ключевые слова: холодная война, коммунистическая идеология, США, СССР, Ялтинская конференция, ядерное оружие, У. Черчилль, империализм, конфронтация.

Abstract. The article touches on the important topic of the prerequisites and origins of the Cold War, which is one of the key periods in the world history of the 20th century. The author analyzes in

detail the political, economic and ideological factors that contributed to the emergence of this period of tension and confrontation between the two superpowers - the USA and the USSR. Particular attention is paid to the differences in ideology and political systems of these countries, which became the basis for hostility and mistrust. The author emphasizes the role of nuclear weapons in shaping the Cold War, as well as the influence of international relations and the politics of dividing spheres of influence.

Key words: *cold war, communist ideology, USA, USSR, Yalta Conference, nuclear weapons, W. Churchill, imperialism, confrontation.*

В данной статье использованы труды ряда российских и зарубежных авторов. Особый интерес в изучении данной тематики вызывает труд Кембриджского университета «**The Cambridge History of the Cold War**» (Кембриджская история Холодной войны) — это трехтомное издание, под редакцией М. П. Леффлера и О. А. Вестада, представляет собой всеобъемлющую международную историю конфликта, который доминировал в мировой политике в XX веке. Серия объясняет, как Холодная война развивалась из геополитической, идеологической, экономической и социополитической среды двух мировых войн и межвоенного периода. В трудах российских историков **Громыко А. А., Алимов А. А., Стецко Е. В., Злобин Н. В.** авторы анализируют период в мировой истории, получивший название “холодная война” и предоставляют широкий спектр информации о холодной войне, ее истоках и последствиях, а также о взаимоотношениях между СССР и США в этот период. Громыко также оценивает последствия холодной войны, показывает её истоки и то, какие политические лидеры подстегнули рост международной напряжённости.

Приступая к анализу предпосылок и истоков холодной войны, необходимо определиться с терминологией. Под предпосылками в рамках данного исследования понимаются предварительные мотивационные условия, предопределяющие последующие исторические явления и события, а также, возможно, стимулы, побуждающие к действиям. Истоки – это причины, основы, начала, зарождение тех или иных исторических процессов.

Результаты проведенного анализа позволяют утверждать, что предпосылки холодной войны следует искать, прежде всего, во Второй мировой войне и ее результатах, а истоки холодной войны и переход к биполярному миру заняли очень короткий промежуток времени – 1945–1947 гг. Всё, что происходило позже, относится уже скорее к развитию холодной войны. Если считать, что конфронтация двух систем и двух идеологий зародилась сразу после установления в России большевистского строя (А. Громыко и др.), всё равно необходимо признать, что как осознанное противостояние холодная война оформилась в первые годы после Второй мировой войны [5, С. 26–27]. Это был короткий, но ответственный период подведения ее итогов. При этом заслуживают внимания такие факторы: на мировой арене появились две сверхдержавы, военно-экономическая мощь которых обеспечивала им значительное превосходство над всеми остальными; интересы стран Запада в разных точках земного шара неожиданно натолкнулись на интересы СССР; столь же неожиданно почти пол-Европы оказывалось в советской зоне влияния, где быстрыми темпами формировались просоветские коммунистические режимы; наметилась новая волна освободительных движений в колониях против метрополий [6].

На Ялтинской конференции речь еще шла о единой мировой системе безопасности после войны, которую должны были гарантировать СССР, США и Великобритания. Такой мир получил в исторических дискурсах название Ялтинско-Потсдамской системы международных отношений. Однако очерченные выше противоречия почти сразу показали всю иллюзорность этой системы. В то время как британо-американские войска еще не вступили в Германию, советские уже заняли всю Польшу и Венгрию, контролировали часть территорий Чехословакии, Румынии, Болгарии, Югославии. 22 июля 1945 г. СССР предъявил территориальные претензии Турции, потребовав изменения статуса проливов и согласия на создание своей военно-морской базы в Дарданеллах. Похожие планы у советского руководства были и в отношении датских проливов. Понятно, что подобные претензии были

восприняты на Западе как лишние доказательства агрессивных намерений СССР в стратегической перспективе [12].

Важное значение для последующих событий в контексте окончания Второй мировой войны имело решение так называемого «японского вопроса». США пошли на атомную бомбардировку городов Хиросима и Нагасаки (соответственно 6 и 9 августа 1945 г.), чтобы сохранить, как они пояснили, сотни тысяч жизней американцев и японцев, которые погибли бы в ходе морских операций и наземного наступления. Если даже признать правомерность такой аргументации, очевидно, однако, что успешная атомная бомбардировка японских городов с достижением в итоге искомого результата (капитуляции Японии) упрочила в американских правящих кругах уверенность в возможности выстраивать в дальнейшем отношения с СССР преимущественно с позиции силы [5, С. 31–32]. Советский Союз ответил на этот вызов Курильской десантной операцией войск Дальневосточного и Тихоокеанского флотов, продолжавшейся с 16 августа по 4 сентября 1945 г. Оправданием стало якобы решение американцев самим принять капитуляцию японцев именно на островах, а результатом – оккупация 56 островов Курильской гряды, включенных позже, в 1946 г., в состав СССР [7]. Сан-Францисский мирный договор 1951 года урегулировал отношения между западными странами и Японией. По его условиям, Япония признала утрату суверенитета над Тайванем, Кореей, рядом островов, отказалась от претензий на Курильские острова и часть Сахалина. Этот договор был расценен советским руководством как сепаратный мир и вызвал недовольство в СССР [2].

Чем более ясно вырисовывались предпосылки будущей холодной войны, тем более критично относились в Америке к позиции экс-президента Ф. Рузвельта, недооценившего, по мнению американских политиков, агрессивную сущность советского режима. Стало очевидно, что СССР старается использовать свой возросший авторитет и международную систему коллективной безопасности для расширения своего могущества во всём мире, где только это было возможно. В континентальной Европе советские войска стали доминирующей военной силой, во многих странах коммунисты вошли в состав правительств. В марте 1946 г. СССР отказался выводить оккупационные войска из Ирана, хотя позже вопрос был урегулирован в ходе советско-иранских переговоров. С учетом этого после прихода власти в США Г. Трумэн пересмотрел основополагающие элементы американской внешней политики, и на первый план вышла так называемая политика сдерживания [5].

Основные принципы этой политики изложил американский дипломат, заместитель посла США в Москве Дж. Кеннан в телеграмме американского посольства № 511 в Вашингтон от 22 февраля 1946 г., получившей впоследствии название «Длинной телеграммы Кеннана». Автор телеграммы изложил в ней тоталитарную сущность сталинского режима, уважающего только силу, и предупредил о его склонности постоянно находить себе новых «врагов» с целью расширения сфер своего влияния. Исходя из этого Дж. Кеннан предлагал не рассчитывать в дальнейшем на партнерские отношения с СССР и взять жесткий курс на ограничение распространения в Европе коммунистической идеологии и противодействие любым попыткам Советского Союза расширять сферы своего влияния в мире. Такая политика сдерживания, как было подчеркнуто, рассматривалась как способ предотвращения новой войны и не преследовала цели нанесения СССР военного поражения [4]. В следующем году идея политики сдерживания была развернута в статье Дж. Кеннана, опубликованной под псевдонимом «X». Концепция сдерживания была охарактеризована в ней как «политика расчетливого и постепенного принуждения». Для ее обеспечения автор призывал существенно укреплять военный потенциал США и их союзников.

5 марта 1946 года У. Черчилль произнес свою знаменитую речь в Фултоне, которая стала сигналом начала Холодной войны. Он подчеркнул ответственность США, находящихся на вершине мировой силы, за предотвращение новой войны и всемирной тирании. Черчилль предложил создать ООН с собственными вооруженными силами, но ядерную тайну не разглашать. Он также предложил формирование братской ассоциации англоязычных народов для борьбы с коммунизмом. Резюмируя речь, Черчилль сделал вывод о невозможности

создания прочного мира в Европе, из-за того, что государства Центрально-Восточной Европы оказались за «железным занавесом» в которых, ранее малочисленные коммунистические партии устанавливают в этих странах тоталитарный контроль [5].

В СССР британского экс-премьера поставили в один ряд с А. Гитлером, обвинили в расизме и желании развязать третью мировую войну. Заявление У. Черчилля о новой роли англоязычных народов было трактовано как новая «расовая теория», и новым трендом советской пропаганды в последующее десятилетие стали обвинения в «англосаксонском расизме». Посол СССР в Вашингтоне Н. Новиков 27 сентября 1946 г. писал о желании американцев господствовать над миром, контролировать экономики развивающихся стран; при этом «империализм будет всегда сталкиваться с СССР, единственным государством, которое сохранило свою независимость по отношению к США» [8]. Понятно, что при таких идеологических и мотивационных установках разворачивание глобальной холодной войны было неотвратимо и являлось лишь вопросом времени.

Столкновение интересов двух сторон произошло на Парижской мирной конференции, происходившей с 29 июля по 15 октября 1946 г. и завершившейся подписанием 10 февраля 1947 г. Парижских мирных договоров, по которым Италия, Румыния, Венгрия, Болгария и Финляндия вернули себе права суверенных государств. Предложения США и Великобритании об учреждении комиссии по контролю за выплатами репараций, а также предложение делегации Австралии о создании Европейского международного суда по правам человека были восприняты советским правительством как «вмешательство во внутреннюю политику бывших союзников Германии». США и Великобритания, со своей стороны, оценивали советскую позицию на конференции как бескомпромиссную и абсолютно неконструктивную.

В своем выступлении в Конгрессе 12 марта 1947 г. президент США Г. Трумэн изложил ключевые положения новой внешнеполитической доктрины, получившей название «доктрины Трумэна». Заявив о намерении предоставить Греции и Турции экономическую и военную помощь в размере 400 млн долларов, Г. Трумэн обосновал это намерение новой политикой, нацеленной на помощь «свободным народам, сопротивляющимся попыткам закабаления со стороны вооруженного меньшинства и внешнему давлению». Зарождение соперничества между США и СССР было четко обозначено как конфликт демократии и тоталитаризма. Следует отметить, что доктрина Трумэна поначалу не встретила единодушной поддержки в Конгрессе; прения продолжались около двух месяцев, и лишь 22 мая 1947 г. Конгресс проголосовал за нее [5].

Практическим претворением в жизнь политики сдерживания стал план Маршалла. Его основные положения впервые изложил государственный секретарь США Дж. Маршалл в своей речи 5 июня 1947 г. в Гарвардском университете. Общей целью были провозглашены восстановление разрушенной войной экономики Европы, устранение торговых барьеров, модернизация промышленности целого ряда европейских стран. Вместе с тем, совершенно справедливо предполагалось, что реализация плана будет способствовать вытеснению коммунистов из властных структур как можно большего числа европейских государств, т. к. таковыми были предварительные условия предоставления помощи странам, подписывающим договоры. В соответствии с планом шестнадцати европейским странам, начиная с 1948 г., предоставлялись выгодные ссуды для восстановления промышленности, а также обеспечивались бесплатные поставки продуктов в эти государства. План Маршалла был одобрен на международной конференции в Париже, проходившей с 12 июля по 22 сентября 1947 г., и начал осуществляться с 4 апреля 1948 г., когда американский Конгресс принял Закон «Об экономическом сотрудничестве», предусматривающий четырехлетнюю программу экономической помощи Европе. Общая сумма ассигнований в рамках данного плана с 4 апреля 1948 г. по декабрь 1951 г. составила около 13 млрд долларов, при этом наиболее значительные суммы получили Великобритания, Франция, Италия, западная Германия и Нидерланды. Среди основных экономических и финансовых результатов реализации плана Маршалла можно назвать такие: в короткие сроки в Западной Европе благодаря американским инвестициям были реконструированы важнейшие отрасли промышленности; европейские

страны получили возможность выплачивать внешние долги, в том числе выплатить долги по ленд-лизу и репарациям. Среди социальных результатов следует выделить повышение уровня жизни населения, восстановление и укрепление среднего класса как гаранта политической стабильности и устойчивого развития. Главным политическим результатом было сохранение в западноевропейских государствах демократии и ослабления влияния СССР и местных коммунистов [1, Р. 154–177].

Первоначально план Маршалла предполагал и помощь в послевоенном восстановлении экономики СССР, но советское руководство категорически отказалось от участия в его реализации, обеспечив подобные решения и в странах Центрально-Восточной Европы, находящихся под советским влиянием. С точки зрения советского руководства план был направлен на экономическое закабаление западноевропейских стран Америкой и на оказание давления на восточноевропейские государства. Кроме того, СССР официально заявил о положительном балансе бюджета, что должно было исключить возможность предоставления помощи [9].

У истоков холодной войны, несомненно, стояло создание Коминформа, ставшего, фактически, преемником ликвидированного Коминтерна. Это Информационное бюро было основано 22 сентября 1947 г. на конференции в Польше и объединило коммунистические партии девяти стран – СССР, Польши, Чехословакии, Венгрии, Румынии, Болгарии, Югославии, Италии и Франции. Впоследствии советское руководство предпринимало попытки расширить функции Коминформа, просуществовавшего до 1956 г., почти до масштабов Коминтерна. Кроме того, СССР укрепил свои позиции в Восточной Европе за счет Конвенции о режиме судоходства на Дунае, подписанной 18 августа 1948 г. придунайскими государствами. Конвенция установила новый статус судоходной части Дуная и вступила в силу 11 мая 1949 г. [1, Р. 175–197].

Важной предпосылкой развертывания холодной войны было формирование соответствующего общественного мнения как в СССР, так и на Западе. Коллективное мышление советского народа в те годы было пронизано безграничной верой в «победу коммунизма» и Сталина, причем эта вера была многократно усилена на фоне народной эйфории после победы над гитлеровской Германией. На Западе, с другой стороны, довольно быстро сформировалось понимание того, что новый «железный занавес» жизненно необходим для защиты от коммунистической угрозы тех экзистенциальных ценностей (свобода, права человека, уважение к его личности и т. п.), которые в течение многих столетий выкристаллизовывались на Западе и лишь в XX веке заняли своё прочное место в коллективном сознании народов [3].

Заключение: Предпосылки развертывания холодной войны одновременно были и предпосылками будущей гонки вооружений, в ходе которой в стане обоих «лагерей» сформировались особые элиты, интересы и карьера которых были непосредственно замешаны на глобальном противостоянии. Среди научных и политических элит Германии, США и СССР еще с конца 1930-х гг. выделялись те, которые работали над изобретением «сверхоружия», а завершения цикла соответствующих разработок требовала логика научной мысли и уже запущенные механизмы создания такого оружия. Предпосылками ядерной гонки, кроме того, служили не только зарождение геополитической и военной конфронтации как таковой, но и амбиции военных и политиков в ведущих странах [11].

Геополитическое оформление будущего противостояния в рамках холодной войны также состоялось уже в первые послевоенные годы. До Второй мировой войны политическим центром мира оставалась Европа, а самым могущественным государством – Великобритания. Однако в ходе войны огромные людские и материальные потери «подорвали» Европу, а США перегнали другие страны в экономическом и военном отношении, став лидером Западного мира. СССР, со своей стороны, несмотря на огромные жертвы и разрушения в ходе Второй мировой войны, в целом сохранил и постоянно наращивал промышленный и военный потенциал. Если соединить данные геополитические особенности с идеологическим фактором, становится понятно, почему и каким образом две новые «сверхдержавы»

превратились в главные полюсы притяжения сил на Земле. Вокруг этих полюсов и сформировались два мира или два «лагеря», которые называли по-разному – Запад и Восток, капиталистический и социалистический, либеральный и тоталитарный, демократический и коммунистический.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. The Cambridge History of the Cold War. Ed. by M. P. Leffler, O. A. Westad. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010. Vol. 1: Origins.
2. United States: Proclamation of Treaty of Peace with Japan. *The American Journal of International Law*. 1952. Vol. 46. No. 3. P. 96-98.
3. Алимов А. А., Стецко Е. В. Холодная война: вчера, сегодня, завтра. Международная конференция «Холодная война и современность». Санкт-Петербург, 24 марта 2016 г. *Общество. Среда. Развитие. (Terra Humana)*. 2016. URL: https://www.terrahumana.ru/arhiv/16_02/16_02_20.pdf.
4. Арляпова Е. С. Влияние Дж. Ф. Кеннана на климат отношений между СССР и США. *Обозреватель-Observer: научно-аналитический журнал*. 2015. URL: <https://www.academia.edu/18848651/2015>.
5. Громько А. А. Истоки и влияние холодной войны на мировую политику. *Современная Европа*. 2016. Январь-Март.
6. Давыдов М. Е. Идеологический подход к истокам холодной войны в современной западной историографии. *Вестник Томского государственного университета. Серия: История*. 2011. № 4 (16). С. 84–85.
7. Жуматий В. И. Морские десантные операции Вооруженных Сил СССР. Москва: Центрполиграф, 2011. 399 с.
8. Злобин Н. В. Неизвестные американские архивные материалы о выступлении У. Черчилля 5. III.1946. *Новая и новейшая история*. 2000. № 2. С. 87–93.
9. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991: монография. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. С. 26-27.
10. Узнародов И. М. Память о «холодной войне» как один из факторов политики Европейского Союза в отношении России. *Научная мысль Кавказа*. 2015. № 1. С. 58–59.
11. Штоль В. В., Задохин А. Г. Холодная война: истоки, наследие и альтернативы. Когнитивный аспект. *Обозреватель-Observer: научно-аналитический журнал*. 2020. URL: <https://i-sng.ru/pdf/2180/34709-2361-02-2020.pdf>.
12. Эдельман Дж. Р. Прелюдия холодной войны: к истории советско-американских отношений. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 16–18.

УЎК 908

ХІХ АСР ОХИРИ-ХХ АСРДА МИЛЛИЙ ДЕҲҚОНЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТ ВА МАРОСИМЛАРИНИНГ ЭТНОЛОКАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ (СУРХОН-ШЕРОБОД ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Ф.Раҳмонов, проф. в/б, т.ф.д., Қарши давлат университети, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада XIX аср охири-XX асрда миллий деҳқончилик билан боғлиқ урф-одат ва маросимларининг этнолокал хусусиятлари мавжуд манба ва адабиётлар асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Миллий, анъанавий, маросим, урф-одат, этнолокал, деҳқончилик, зироатчилик.

Аннотация. В данной статье на основе доступных источников и литературы освещены этнолокальные особенности обычаев и обрядов, связанных с национальным земледелием в конце XIX -XX веков.

Ключевые слова: Национальный, традиционный, ритуальный, обычный, этнолокальный, земледельческий.

Abstract. This article, based on available sources and literature, highlights the ethnocultural features of customs and rituals associated with national.

Key words: National, traditional, ritual, customary, ethnocultural, agricultural.

Ўтмишда аждодларимиз ҳар фаслда янги ишга қўл уришдан олдин муайян удум, маросим, урф одат ва анъаналарни ўтказганлар. Бу расм-русмлар, ирим-сиримлар барча халқларда бўлганидек, XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Бухоро амирлиги тассаруфидаги Сурхон-Шеробод воҳаси худудларида яшовчи халқларда ҳам мавжуд бўлган.

Ғалла ўрими деҳқон ҳаётининг энг долзарб, масъулиятли даври ҳисобланган. Албатта, деҳқон тақвимининг ҳар бир даврига оид маросим ва ирим-сиримлар анчагина. Шулардан бири “хайри худойи” бўлиб, бу маросим ўрим-йиғим бошланишидан олдин ўтказилган. Бу одат Аллоҳга қилинган хайр-эҳсон бўлиб, худо йўли, хатми “Қуръон”, дуою фотиҳа, қон чиқариш, қурбонлик деб ҳам аталган [1.Б.183]. Таниқли элшунос олим Э.Б.Тайлор хайри худойи маросимларини худди илтижо ва дуолар каби инсониятнинг илк, энг қуйи босқич тараққиётига хос деб қарайди [2.Б.64].

Умуман, қурбонлик қилиш диний эътиқоднинг қадимий, илк шаклларида то замонавий, жаҳон динларига хос бўлган маросимдир. Масалан, қадимги шумерликлар ҳўкиз, сигир, қўй каби ҳайвонлар билан бирга баъзан қушларни ҳам сўйишган, егулик неъматларидан ҳам тангриларга эҳсон этишган [3.Б.33].

Воҳада пайкал аъзолари ўримга тушиш олдидан даладаги ҳосилнинг миқдорини ўлчаганлар. Пайкал бошига имон-эътиқодли, серфарзанд ва ҳаромдан ҳазар қилган қариялар боришган [4.]. Улар энг етилган, сердон, ўртача ва энг кичик пишган бошоқни яъни учта бошоқ олишган.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ирим-сиримлардан бири шогирдларга “оқ фотиҳа” беришдир. Бу маросим ҳам буғдой ўримининг бошланиши билан боғлиқ бўлиб, ота ҳашарга, яъни ғалла ўримига суяги қотган ўғлини биринчи бор етаклаб чиққанда ўтказилган [5.].

Ўрилган поя кўксини тўлдиргач, 15-20 ғовзани бир жойга тўплаб [6.Б.53], бир боғ қилиб боғлаб кетган. Ота ўғлининг ишидан кўнгли тўлгач, жонлиқ сўйиб ҳашарчиларни, уста ўроқчи, мироб ва оқсоқолларни уйига таклиф этган. Дастурхон хонадон эгасининг имкониятига қараб турли неъматлар билан безатилган. Таом еб бўлингач, уста ўроқчи шогирдини икки оёғининг орасидан ўтказиб олади. Маросим якунида уста ўроқчи шогирдига оқ фотиҳа беради. Дастурхон теварагида ўтирганлар ҳам уста ўроқчининг тилақларини қўллаб-қувватлашган.

Буғдой ўрими билан боғлиқ қадимий маросимлардан яна бири “обло барака” дир. Бу маросимнинг номини билдирувчи “обло барака” атамаси ислом дини таъсирида пайдо бўлган. Хоразмда сўнгги тутам буғдой йиғилиб, хирмон кўтарилганда устига кесак қўйилади, деҳқонлар уни “барака кесаги” деб атаганлар [7.Б.204].

“Обло барака” маросими ҳақида фольклоршунос олим Б. Саримсоқов шундай ёзади: “Ҳашарчилар буғдой ўримининг сўнгида бир парча ўрилмай қолган ерни ҳар томондан ўраб, аста келаверадилар. Бундай пайтда ҳар бир ўроқчи охириги тутам буғдойни ўриб олишга ҳаракат қилади. Охириги тутам буғдой эса “она буғдой” деб юритилади. Қайси бир ўроқчи ана шу тутамга етиб олса, “еттим, еттим, обло барака берсин” деб уни ўриб олган. Шундан кейин у барча ўроқчиларга фурсати билан катта бир зиёфат қилиб беради. Она буғдой тутам ҳолда боғланиб, уйга олиб кетилади ва баҳорги экин пайтига қадар сақланади” [8.Б.55.].

Ўрта Осиёнинг барча вилоятларида ХХ асрнинг бошларида пайкалдаги энг сўнгги қисм ғалла ўриб олинаётганда бир ўроқчи “қуён қочти”, “шоғол кетди”, “тулки қочти” деб кичқирган. Бу чақириқ бошқа ўроқчилар томонидан ҳам такрорланган.

Бу одат воҳанинг Бойсун, Денов, Сариосиё ва бошқа туманлари ҳудудларидаги лалмикор майдонларга деҳқончилик қиладиган деҳқончилар орасида ҳам мавжуд бўлган.

Бу маросимнинг “шоғол кетди” деб аталган кўриниши ҳам мавжуд бўлиб, пайкалдаги сўнгги беш-олти сотих ердаги буғдой ўрилмай қолганда, кекса, камқувват ўроқчилар ва болалар ўримни тўхтатишган. 20-45 ёш атрофидаги ўроқчилар қолган ерни ҳар тарафдан ўраб олишган. Илғор ўроқчилардан бири “барака тутам шоғолнинг оғзида, ким уни ушласа, омад унга қулиб боқади. Йил бўйи хонадони кам-кўстлик, ғам-дардни билмайди. Шоғол мана шу буғдойзор ичида. Эҳ-ҳей! Шоғол кетди, фалончи, эҳтиёт бўл, ўтказиб қўйма” деб ўримни бошлаб юборишган. Энг сўнгги тутамни ушлаган ўроқчи “Еттим, тутдим, шоғолнинг оғзидан барака буғдойни олдим. Оллоҳ барақасини берсин, деҳқон бобо сердонасини берсин” деб ўриб олган. Атрофдаги ўроқчилар: “Эй, барақалла, омадли йигит экан. Ризқи-ризқ, қувончига-қувонч қўшилсин” деб олқишлаган. “Барака тутам” эгаси уни уйига олиб кетган. Кейинги уруғлик экиш мавсумида “барака тутам” дан олинган доннинг бир қисмини уруғлик буғдойга

аралаштиришган, бир қисмини қўни-қўшниларга улашишган, яна бир қисмини эса тегирмонга тортиладиган донга қўшиб юборишган [9.]. Шунинг ҳам айтиш керакки, “барака буғдой” эгасиникига ўримдан сўнг “Ризқ қулливусин”, (“Ризқ қутлуғ бўлсин”) га боришган.

Уй эгаси дастурхон тузаб, даврага палов ёки шўрва тортган. Таом истеъмол қилиб бўлингандан сўнг кексалар уй эгаси шаънига: “Тупроқ олсанг, олтин бўлсин, уйинг буғдойга тўлсин, топганинг тўйга буюрсин, она буғдой баракани берсин, умринг узоқ бўлсин, Хизр бобо хамроҳинг бўлсин. Омин Аллоҳ бизнинг дуомизни қабул қилсин” [10.] деб ният билдиришган.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида Сурхон-Шеробод воҳасининг барча ҳудудларида ғалла ўримида фойдаланиладиган асосий курул ўроқ бўлган. Ўроқ билан ишлашнинг иш унуми анча паст бўлган. Шу боисдан ҳам кишилар биргаллашиб ишлашни маъкул кўришган. Буғдой (ғалла) ўрими билан боғлиқ удумлардан бири – ҳашар шу тарихга юзага келган, яъни ғалла ўрими даврида деҳқонлар бир-бирига “ҳашар” ёки “қўмак” [6.Б.53] бериш йўли билан ёрдамлашганлар.

Қаерда ер майдони кам бўлса, ҳашар уюштирилмаган. Ери кам деҳқонлар ўзаро бирикиб, “шерик” лик қилганлар ва бир-бирининг ғалласини ўришда қўмаклашганлар [11.Б.72].

Белгиланган хосиятли кунда барча таклиф қилинган, деҳқонлар қайси пайкал эгаси айтган бўлса, эрталабдан ўшаникига ҳашарга йўл олишган. Ҳашар муддати ер майдонига қараб белгиланган. Баъзи пайкалларда эрталабдан кечгача, яъни бир кун давом этган бўлса, айрим пайкалларда 2-3 кун давом этган. Ҳашарда ўн нафарлаб эркаклар, аёллар ва болалар қатнашишган. Болалар отаси, акаси ёки онасига бовлиқ етказиб бериб туришган.

Таъкидлаш керакки, одатда бундай катта ҳашарларни қишлоқдаги бойлар уюштирган. Шу боис, баъзи ҳолларда ҳашар жамиятнинг мажбурий меҳнат шаклларида бирига айланиб қолган [12.Б.23-24].

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида мавжуд бўлган удум ва маросимларни ўрганар эканмиз, улар қайсидир томонлари билан бир-бирига боғланганини кўрамиз. Ҳашар удуми билан бирга “ҳашар оши” удуми ҳам вужудга келган дейиш мумкин. Ҳашар қилмоқчи бўлган шахс ёки пайкал аъзолари ўримдан 2-3 кун олдин “ҳашар оши” га тайёргарлик кўрган.

Ҳашар кишиларнинг бир-бирига беминнат кўрсатадиган ёрдами-хизмати бўлган [13.Б.76.]. Баъзан ҳашар ошини ҳашарчиларнинг ўзлари ҳам олиб боришган. Жамоа ва вақф ерларидаги ғалла ўриладиганида ҳашарчиларнинг уйдан таомлар пишириб борилган. Баъзан ҳашар уюштирадиган кишининг қавм-қариндошлари ҳам ҳашар оши тайёрлаб, дала бошига чиқаришган [14.].

Ҳашар қилаётган кишига унинг ҳам ҳеч оғирлик томони бўлмаган, нега деганда ҳашарчиларнинг аёли, оналари тушлик пайтида ҳар хил таомлар пишириб ҳашар бўлаётган ерга олиб боришган. Эркаклар аёлларнинг пазандалигига ҳам баҳо беришган [1.Б.59.].

Дарҳақиқат, “ҳашар оши” нафақат Қашқадарё воҳаси деҳқонларига, балки барча туркий халқларга хос бўлган саховатпешаликни, инсоний меҳр-оқибатни ўз мазмунига сингдирган қадимий удумлардан биридир.

Ҳар бир ўроқчи ҳашар тугагач ёки ҳар кун кечқурун ўримдан сўнг [6.Б.54.] уйига бир боғдан буғдой олиб кетиши мумкин бўлган. Бу одат урф бўлгани учун айб саналмаган.

Одатга кўра, ўроқчи ўрим давомида қўшша (жуфт) бошоқ (Баъзи деҳқонлар “қўшша бош буғдой” ҳам деб аташган. Бу одат пахта ҳосилини йиғиб териб олишда ҳам учрайди. Қўшша чанок топгаи теримчига қўшимча ҳақ (10-15 кг) мукофотга қўшиб берилган) топиб олса, пайкал эгаси ўша кун уни бир боғ қўшимча буғдой ёки арпа билан тақдирлаган [15.].

Этнографик тадқиқотларга кўра, Сурхон-Шеробод воҳасининг бир қанча туманларидаги лалмикор ва тўқай майдонларида тоғ олди ва тоғ шароитида деҳқончилик билан шуғулланган деҳқонлар меҳнати жараёнида, ўрим-йиғим ишлари билан боғлиқ бир неча удумлар юзага чиққанки, улар умумжамоа манфаатлари учун хизмат қилган. Юқорида тилга олганимиз, ёз фасли билан боғлиқ ижтимоий мазмундаги маросим ва урф-одатлар ҳосилнинг етилиши, пишиши, уларни нес-нобуд қилмай йиғиб-териб олиш билан боғлиқ муаммоларни ижобий ҳал этишда муҳим роль ўйнаган. Шу боисдан ҳам уларнинг кўпчилиги унитилсада, баъзи жиҳатлари учрайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XIX аср охири – XX аср бошларида Сурхон-Шеробод воҳаси ҳудудида аждодларимиз томонидан ҳаётга татбиқ этилган дала ишлари билан боғлиқ маросим таомилларида эзгулик ва донолик мужассамлашган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. -Т., 1993.
2. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. -М., 1989.
3. Жаббор Эшонкул. Фольклор: образ ва талқин. -Қарши: Насаф, 1999.
4. Дала ёзувлари, 2018 йил. Қўмқўрғон тумани Чашка қишлоғи.
5. Дала ёзувлари, 2018 йил. Бойсун тумани Тўда қишлоғи.
6. Шаниязов К. Узбеки-карлуки. -Т., 1964.
7. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т., 1994.
8. Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т., 1986.
9. Дала ёзувлари, 2019 йил. Бойсун тумани Дуоб қишлоғи.
10. Дала ёзувлари, 2019 йил. Шеробод тумани Хомкон қишлоғи.
11. Рахимов М.Р. Следы древних верований в земледельческих обычаях и обрядах таджиков Каратегина и Дарваза в XIX- начале XX в. -М., 1956.
12. Кармышева Б.Х. Об узбекских трудовых крестьянских песнях // Труды Академии наук Таджикской ССР. т. СХХ, 1960.
13. Кисляков Н.А. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-Боло. // Труды Института антропологии, этнографии и археологии. -М-Л., 1936. т.Х. Этнография, сер.2.
14. Дала ёзувлари, 2020 йил. Бойсун тумани Авлод қишлоғи.
15. Дала ёзувлари, 2021 йил. Бойсун тумани Боғиболо қишлоғи.

УЎҚ 94

ЎРТА АСРЛАР МАДРАСАЛАРИДА БИОЛОГИЯ ВА ЗООЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИЛИШИ

Ш.Т.Рўзматова, ўқитувчи, Чирчиқ давлат педагогика университети, Чирчиқ
З.Ш.Мирзаева, ўқитувчи, Чирчиқ давлат педагогика университети, Чирчиқ

Аннотация. Ушбу мақолада, Ўрта Осиёдаги мадраса таълим тизимида биология ва зоология фанларини ўқитилишига оид баъзи маълумотлар ёритилган. Ўрта аср манбаларида келтирилган маълумотлар асосида ёзилган. Биринчи ва Иккинчи Ренессанс даврида бу фанларни ўқитиш тараққий қилган бўлса, кейинги асрларда бу фанларга эътибор сусайганлиги кўринади. Шунингдек, биология ва зоология фанларини асосан таъбиқат вакиллари тийёрлашда ўқитилганлиги тўғрисида ҳам илмий мулоҳазалар берилган.

Калит сўзлар: мадраса, таълим тизими, биология, зоология, таъбиқат, хулоса, тавсия.

Аннотация. В данной статье освещены некоторые сведения о преподавании биологии и зоологии в системе образования медресе в Центральной Азии. Написано на основе сведений, приведенных в средневековых источниках. Хотя преподавание этих предметов прогрессировало в эпоху Первого и Второго Возрождения, в последующие столетия внимание к этим предметам, похоже, снизилось. Также были даны научные комментарии по поводу того, что при подготовке представителей медицины в основном преподают биологию и зоологию.

Ключевые слова: медресе, система образования, биология, зоология, медицина, заключение, рекомендация.

Abstract. In this article, some information about the teaching of biology and zoology in the madrasa education system in Central Asia is highlighted. Written on the basis of information given in medieval sources. While the teaching of these subjects progressed during the First and Second Renaissance, attention to these subjects seems to have declined in the following centuries. Also, scientific comments were given about the fact that biology and zoology are mainly taught in the preparation of medicine representatives.

Key words: madrasah, educational system, biology, zoology, medicine, conclusion, recommendation.

Мадрасалар қадимдан олий ўқув юрти мақомида бўлган. Уларнинг пайдо бўлиши ўқитишда янги усулларнинг вужудга келиши билан узвий боғлиқдир. VIII-IX асрларда

талабалар, асосан, масжидларда ўқитилар, уларда мусулмон дини ақидалари, исломий илмлар (нақлий илмлар) билан бир қаторда, аниқ фанлар (ақлий илмлар) ўқитилар эди. Ушбу гуруҳ мадрасаларда илми нақлия – диний илмлар анча чуқур ўргатилган, шу билан бирга, илми ақлия – табиий фанлардан умумий маълумот берилган. Бундай мадрасалар кичикроқ шаҳарларда, туманларда, баъзан катта маҳаллаларда ҳам бўлган. Биология ва зоология каби табиий фанлар илми ақлия фанлар таркибига киритилган. Ўқув кунлари ҳафтанинг душанба, сешанба, шанба, якшанба кунлари бўлган. Қолган кунлар ўтилган дарсларни такрорлаш, табиий илмлар билан шуғулланиш, бадиий асарларни ўқишга бағишланган.

Абу Али ибн Синонинг “Донишнома” (“Билимлар китоби”)да ва ушбу масалага бағишланган “Ақсом ал-улум ал-ақлийя” (“Ақл-идрокка асосланган илмлар бўлимлари”) номли махсус асарида баён қилинган. Ибн Сино назарий фалсафани уч гуруҳга бўлади:

I. Қуйи илм: У табиёт деб аталади ҳамда мавжудлиги моддий борлиқ ва ҳаракат билан белгиланади. Бу гуруҳ ўз навбатида саккизта асосий қисмларга бўлинади:

- 1) Табиатнинг умумий масалалари;
- 2) Олам асосини ташкил этувчи жисм ҳолати;
- 3) Ташкил топиш ва йўқ қилиб юбориш тушунчаси;
- 4) Турли ҳаракатлар натижасида тўрт элементда улар қўшилишидан олдин пайдо бўладиган ҳолатлар;
- 5) Ноорганик олам;
- 6) Ўсимлик олами;
- 7) Ҳайвонот олами;
- 8) Нафси ва ҳайвонлар, алахусус, инсон фаҳмлаган кучларни билишни ўрганади.

Бу гуруҳ қуйидаги етти тармоққа эга: тибб, астрология, физиогномоника, тушни таъбирлаш илми, туморлар ҳақидаги илм, сеҳргарлик, алкимё[Баходиров Р., 1995: 65].

Ибн Синонинг “Тирик организмлар классификацияси ҳақида китоб” асарида табиатшунослик борасида тўпланган материалларни, уларни умумлаштириш, табиатни ўрганиш методларини айниқса, изчиллик билан таърифлайди. Ўсимлик ва ҳайвон турлари, номларининг таркиби, характерли хусусиятларини тавсифлайди. Айни шу асарида аниқ фанлар қаторида ботаника, физиология каби табиий фанларга доир фактик материаллар баён этилган.

Абу Наср ал-Фаробий ҳам барча фанлар қаторида табиий фанларга улкан ҳисса қўшган. Жумладан, унинг “Инсон аъзолари ҳақида рисола (“Рисала фи-лада ал-инсанийя”)” номли рисоласи одам ва унинг саломатлиги фанининг манбаларида бири ҳисобланади[Абдуҳалимов А., 2004: 203]. Шунингдек, аллома ботаника, зоология, одам анатомияси ва табиатшуносликнинг бошқа соҳалари бўйича фикр юритган. У ҳайвонот дунёсини фикрловчи ва фикрламайдиган хилларига ажратган[Ҳамдамов И., Абилова С., 2007: 11].

Марказий Осиё табиий фанлар, ҳусусан, зоология фанининг ривожланиши Шарқнинг буюк алломалари номи билан боғлиқдир. Абу Райҳон Беруний 101 та ҳайвон ва улардан олинандиган дори-дармонлар тўғрисида ёзиб қолдирган. Унинг “Ҳиндистон” асарида бу ўлканинг ҳайвонлари тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтирилади [Зияева Д., 2019: 252]. У ҳайвонлар ва ўсимликларнинг йил фаслларига қараб ўзгаришини таърифлайди. Беруний бирорта ҳайвон ёки ўсимлик тури ер юзини бутунлай қоплаб олса, бошқаларнинг кўпайишига ўрин қолмайди. Шунинг учун деҳқонлар экинларини ўтоқ қиладилар, асаларилар асални бекорга ейдиган ўз жинсдошларини ўлдирадилар, дейди[Ҳамдамов И., Абилова С., 2007: 12]. Беруний 1116 тур дорини таърифлайди. Улардан 750 таси ўсимлик, 101 таси ҳайвонлардан тайёрланади. Доривор ўсимликлар қаторига бодом, гулхайри, маврак, мингдевона, қизилмия, сачратқи, ялпиз кабиларни киритади.

Нажмиддин Қазвинийнинг “Табиий фанлар ва метофизика”га бағишланган илмий асари ва бошқалар [Абдирашидов З., 2011: 77-78]

А.Шукуров ўз мақоласида мактаб ва мадрасаларнинг мусулмон дунёсидаги мавқеига юқори баҳо бериш билан бирга уларнинг XVIII – XIX асрларга келиб тор, сохта билим йўналишига тушиб қолгани, табиий ҳамда аниқ фанларга эътибор сусайганини таъкидлаб

ўтади. Шунингдек, мақолада ўқув жараёнининг ташкил этилишига оид масалалар ва ўқитилган дарсликлар таҳлил қилинган [Шукуров А., 1922: 33]

Субҳонқулихон тиббиёт соҳасига алоҳида эътибор қаратиб, Дор уш-шифо мадрасасини курдириши Мирзо Улуғбекнинг ўз даврида табиий фанлар ривожига юксак аҳамият бериши муҳим тарихий воқеа эди. Бу борада жиддий тадқиқотлар олиб борилса, кўплаб муҳим ва кизиқарли янги маълумотлар чиқиши тайин.

Бир куни таниш мусаввир ижодхонасида суҳбатлашиб қолдик. У: “Қайсидир хорижлик сайёҳ амирлик замонида Бухорога келиб, бозорда турли ўт ва гиёҳлардан тайёрланган тўрт юздан ортиқ дориларни кўриб ҳайрон қолганини ёзган экан. Уни анча йиллар илгари ўқувдим. Ҳозир у ким ва ўқиганим қандай китоб эканини эслолмаяпман. Уни топиб, маълумотларингизга қўшиб қўйсангиз яхши бўларди”, – деди [Жуманазаров А., 2017: 244].

Табибларни тайёрлашга ихтисослашган Дор уш-шифо мадрасасида Абу Али ибн Сино, Абу Ҳасан Али ибн Ризвон Мисрий, Субҳонқулихон каби табибларнинг асарларини ўқитиш жорий этилган. Бундан ташқари, 1511 йилда ёзилган, 101 саҳифадан иборат Муҳаммад Юсуфнинг “Тибби Юсуфий” деб номланган рисоласи тиббиётга тааллуқли маълумотлар ҳақида бўлиб, табибларни тайёрлайдиган мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган [Асророва Л., 2017: 27]. Тиббиётни ўрганишда аввало табиатшунослик, ботаника, зоология фанларини чуқур билиши лозим. талабалар бу илмларни ўрганмасдан туриб, тиббиётни тушуна олмаслиги, аниқ. Шу боис, тиббиётнинг асосида табиий фанларни ўқитишга кенг ўрин берилган. Бундай мадрасаларда таҳсил олган талабалар кейинчалик шу соҳага оид рисоалар ёзиб, мударрислик қилган. Жумладан, Жаъфархожа ибн Насриддинхожа Ҳусайний Хазораспий 1823 йилда турли касалликлар ва уларни даволаш услублари ҳамда дори воситалари хусусидаги “Тиббий маълумотлар тўплами”ни ёзган. Жунайдуллоҳ ибн Ҳозик ҳам табиб бўлган. У 1843 йилда Муҳаммад Шариф Бухорийнинг “Мезон ат-тиб” номи асарига шарҳ ёзган.

Хуллас, Ўрта Осиё ўрта асрлар даврида илмларни ривож, бевосита биология, зоология фанларга ҳам эътибор қаратилган. Бу ҳақда, Биринчи Ренессанс даври алломалари Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Фаробий ва бошқаларнинг илмий меросида берилган. Иккинчи Ренессанс даври, яъни Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам табиий фанларни мадрасаларда ўқитилган. Бевосита одам ва унинг саломатлиги билан боғлиқ бўлган биология ва зоология фанларига ҳақида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Ҳатто, Дор уш шифо номи мадраса ҳам ташкил қилиниб, бу мадрасада ўсимликлар ва ҳайвонлар билан боғлиқ илмлар қўйилган. Хонликлар даврига келган, барча дунёвий фанлар каби биология ва зоология фанларини ўқитиш бирмунча суст кечган.

ФОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдирашидов З. Исмаил Гаспиринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Ташкент: Akademnashr, 2011. – 384с.
2. Абдуҳалимов Б. “Байт ал-ҳикма”нинг ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX – XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. – 262б.
3. Асророва Л. Қ. Бухоро мадрасалари тарихидан. Аҳмадхон ибн Исмоилхон мероси. – Тошкент: Хилол, 2017. – 224б.
4. Баҳодиров Р. М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – 144б.
5. Жуманазаров А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 592б.
6. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX – XX аср бошлари). Лойиҳа раҳбари Д. Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 416б.
7. Ҳамдамов И.Х., Абилова С.А. Ҳозирги замон табиий фанлар концепцияси. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2007. – 152б.
8. Шукуров А. Мусульманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №1. – С.31

СУҒДАГИ ИЖТИМОЙ ҲАЁТНИ ИФОДАЛАШДА АҲОЛИ ҚАТЛАМЛАРИ ВА УНВОНЛАРНИНГ ЎРНИ

Э.Б.Сатторов, PhD, Тошкент шаҳар педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий маркази, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада, илк ўрта асрларда Суғдада мавжуд бўлган юқори аҳоли қатламларининг ижтимоий жараёнларни акс эттиришигаги ўрни тадқиқ этилган. Шунингдек, суғдийлар жамиятида мавжуд бўлган унвонлар ҳам тадқиқ қилинган бўлиб, улар орқали маиший ҳаётда содир бўлган воқеа ҳодисалар ёритилган.

Калим сўзлар: Суғд, суғдийлар деҳқон, мауғнат, ихшид, фармандар, Муғ тоғи архив ҳужжатлари.

Аннотация. В данной статье исследуется роль высших слоев населения как отражение социальных процессов в раннесредневековом Согде. Также были изучены существовавшие в суғдийском обществе титулы, посредством которых освещались события происходившие в бытовой жизни.

Ключевые слова: Согд, суғдийские дикхан, мауғнат, ихшид, фармандар, архивные документы горы Муғ.

Abstract. This article examines the role of the upper strata of the population as a reflection of social processes in early medieval Sogd. The titles that existed in Sugdian society were also studied, through which events that took place in everyday life were covered.

Key words: Soghd, Sogdian dikhkan, maugpat, ikhshid, farmandar, archival documents of Mount Mugh

Илк ўрта аср даврига келиб Марказий Осиёнинг барча минтақаларида бўлгани каби, Суғда ҳам ижтимоий-иқтисодий муносабатлар кескин ўзгарди. Йирик шаҳарларнинг вужудга келиши (Панжикент, Иштихон, Ромитан, Заҳоки Морон, Афросиёб, Варахша), турли диний қарашларнинг тараққий этиши (зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, монийлик), мулкый муносабатларнинг ўзгариши, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва алоҳида соҳаларнинг тараққий этиши каби омиллар ижтимоий ҳаётда кескин ижобий ўзгаришларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Натижада турли қатламлар ва ижтимоий унвонлар шаклландики, бу ҳолат ижтимоий ҳаётни тартибга солишда муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Ил ўрта аср Суғд тарихига оид Муғ тоғидан топилган архив ҳужжатларида ижтимоий қатламлардан бўлган руҳонийларга оид ҳужжатлар ҳам мавжудлигини кўришимиз мумкин. Уларда руҳонийлар иерархияси ва уларга тегишли ташкилотнинг мавжудлигини кўрсатади. Булар *мауғнат* ва *ваганнат* (бош руҳоний) унвонларидир. Ушбу диний унвонлар, Муғ тоғи архив ҳужжатларида алоҳида унвон сифатида қайд қилинган [8.16-12]. Руҳонийлар қатламининг илк ўрта асрларда тутган ўрнини кўрсатишда Муғ тоғи архив ҳужжатлари қимматли маълумотларни беради. Жумладан, Панжикент ҳукмдори Диваштичга ҳужжатлар тўпламида сақланиб қолган йирик Араб амалдорининг ҳукмдор элчиси сифатида кўринган Кўрчи исмли руҳонийни эслатувчи мактуби ҳам тасдиқлайди. Мактуб муаллифи уни ҳукмдорнинг “энг яхши дўсти” деб таърифлаган [11.126]. Шунингдек, Муғ архив ҳужжатларида келтирилган “баёнотларда” – ҳукумат томонидан пул бериладиган шахсларнинг рўйхатида мулозимлар билан бир қаторда *мауғнат* киритилганлиги руҳонийлар қатлами давлат бошқарувида юқори аҳамият касб этиб ҳокимиятнинг муҳим таянчларидан бири эканлигини асослайди.

Илк ўрта асрларда Суғдаги ижтимоий қатламларга доир В.В. Бартольд “Марказий Осиёнинг барча шаҳарларида шаҳар аҳолисининг юқори қатлами “заминдор” - деҳқон зодагонлари - бўлиб, уларнинг маҳаллий таъсири кучли монархия ҳокимияти томонидан чекланмаган” деган фикр билдирган[6.337]. Шу сабабли ҳам илк ўрта аср Суғдаги ижтимоий қатламларни ёритишда деҳқонлар (Хитой солномаларида *ван*) муҳим аҳамият касб этади. “Деҳқон” атамаси билан биргаликда *малик* ва *соҳиб* атамалари ҳам ишлатилган. Масалан,

Табарий ўз асарида Кеш ҳукмдорини Кешнинг *деҳқони* сифатида келтирган бўлса, бошқа ўринларда *соҳиби* ўлароқ баён қилган. Шунингдек, Фароб ҳукмдори ҳам гоҳ *деҳқон* гоҳ *малик* сифатида қайд этиб ўтилган [3.144]. Якубий ва Табарий ўз асарларида Самарқанд ҳукмдорларини Самарқанднинг *малиги* деб аташ билан биргаликда “Самарқанд *деҳқони*” деган атамани ҳам ишлатишган. Деҳқонлар мулкий жиҳатдан бир хил бўлишмаган. Улар *буюк* ва *оддий деҳқон* каби тоифаларга бўлинган. Масалан, Афросиёб, Панжикент, Варахша каби шаҳар ҳукмдорлари *буюк деҳқон* бўлса, Куштут, Мадм, Мартушкат сингари қишлоқ ҳокимлари *оддий деҳқон* тоифасига кирган [7.126].

Араб тилидаги манбаларда катта таъсирга эга кучли, *буюк деҳқон* атамаси *азим* деб аталган. Форс манбаларида уларни ифодалашда “катта”, “буюк” ва “муҳтарам” маъноларини англатувчи *бузург* атамасидан фойдаланишган. Муғ тоғи архив ҳужжатларида учрайдиган суғд тилидаги, *msy'ttr* ёки *mysdr* (оқсоқоллар) атамалари ҳам худди шу маънога эга.

Мусулмон манбаларида *муҳтарам* атамаси одатда, оддий деҳқонлар билан ёнма-ён қўлланилган, фақат улар оддий деҳқонлардан олдин эслатиб ўтилган. Суғдлик оқсоқоллар ёки сардорлар хитой солномаларида (*шао-лин*) кўринишида, бош оқсоқол ва бош сардорлар (*да-шао-лин*) сифатида қайд этилган [12.31]. Уларга Самарқанд ҳукмдори (деҳқон), Бухоро, Кеш, Фароб кабиларнинг деҳқонлари алоқадор деб ҳисоблаш жоиз.

Фикримизча, *азим*, *муҳтарам* ва оддий деҳқонлар - умумлаштирилган шаклда ерга эга бўлган зодагонларнинг турли тоифаларини англатган. *Азим* ёки *муҳтарам* сифатида Панжикент ҳукмдори Деваштич ва унинг замондошлари Иштихон, Фай, Бузмажон, Исбискат деҳқонларини кўришимиз мумкин. Табарий уларни *деҳқон* ёки *азим* деб аташдан мақсад, деҳқонлар ичидаги оқсоқолларга ишора қилган бўлиши мумкин. Баъзан деҳқонлар “маликлар” ёки “туркларнинг маликлари” деб таърифланган. Улардан бири – Фай малиги бўлиб, уни хижрий 102 йилда (милодий 724 йил) турк ҳокон деб аталган. Турклардан бўлган Су-буғра исмли Хузар (Кеш минтақасидаги кичик бир мулк) ҳукмдори ҳам деҳқон ва малик сифатида таъкидланган [10.114].

Табарий Бухородаги Нукан қишлоғининг деҳқони ҳақида гапириб, Бухоронинг азимларидан бўлган деб таъкидлайди. Наршахийнинг бошқа бир бухоролик деҳқон Хина ҳақидаги маълумотига кўра, унинг саройи (форсча, ках, суғд. *k'γ*) Бухоро шаҳрининг ўзида жойлашган. Бухоро шаҳристонининг тўртдан бир қисмини ташкил этган мавзе (Деҳқон мавзеси) деб номланган. Табарийнинг сўзларига кўра, Термиз деҳқонлари Бухорода бўлгани каби шаҳристонда, яъни, арк ташқарисида яшашган.

Илк ўрта асрларда *деҳқон* қатлами вакиллари турли унвонлар билан аталган. Масалан, Табарий Деваштични Самарқанд *деҳқони* сифатида қайд қилган. Наршахий Бухорхудотни “Буюк деҳқон”, деб атаган. Мазкур атама *азим деҳқон* унвонига тенг ҳисобланган. Хитой йилномаларига кўра, Тархун (700-710 йй.)дан олдинроқ тахтга чиққан Тукаспадак (695-698) “Буюк сардор” (*да-шао-лин*) унвонига сазовор бўлган. Фикримизча, *азим деҳқон* унвонидагилар орасида Суғд давлатининг ҳукмдори Суғд *ихшиди* ёки Самарқанд *афшини* унвонини олган шахс энг юқори турган. Манбаларда тилга олинган *ихшид* унвони Суғд малиги (Белазурий) ва Суғд *соҳиби* (Табарий, Якубий) билан тенг деб келтирилган [1.127]. Юқоридаги манбаларда келтирилган унвонлар Суғд *деҳқони* билан тенг деб келтирилмаган. Манбаларда фақатгина Самарқанд *деҳқони* Суғд *ихшиди* ва Самарқанд *афшини* сифатида қайд қилинганлиги кўзга ташланади. Бу эса, олий тоифа вакиллари ҳам бир неча тоифаларга бўлинганлигини кўрсатади. Илк ўрта асрларда Суғд минтақасини Муғ тоғи суғдий архив ҳужжатларида *хъед* – *ихшид* шаклида, арабий манбаларда *ихшид* кўринишида келтирилган унвонли ҳукмдорлар (Тукаспадак, Тархун, Фурак) бошқариб, у ижтимоий ҳаётни бошқарган амалдорлар пиллапоғонасининг энг юқори чўққисида турган [9.57]. Суғд минтақасини 650 – 670- йилларда бошқарган ҳукмдор *βγυωτ' n* - Вархуман ва *šūšpur* - Шишпир (640- йй.) номидан зарб қилинган тангаларда *MLK'* – “подшо” уларнинг унвонлари сифатида келтирилган [13.35-43]. Вархуман *MLK'*, яъни, “подшо” деган тасвирлар Афросиёб деворий суратларида ҳам учрайди [4.38]. Шунингдек, суғдий нумизматик материалларда *MR'Y* ҳам минтақа ҳукмдорларининг унвони сифатида учрайди. Келтирилган иборалар оромий гетерограмма

ҳисобланиб, таржимаси “ҳукмдорим” деган маънони билдириб, суғдийча $xw\beta(w)$, $xwt'w$ – “ҳукмдор”, “ҳоким” иборасини ифодалашда ишлатилган[5.89].

Илк ўрта асрлар даврига келиб Суғд жамиятидаги ижтимоий жараёнларни тартибга солиш ва уларга таъсир ўтказадиган унвонлардан бири фармондорлик ҳисобланган. Муғ тоғи архив ҳужжатларида, Панч ҳукмдори саройида хизмат қилган $pr'm'nd'r'wtt$ – *фрамандар Ават* ҳукмдорнинг хўжалик ишлари бўйича ёрдамчиси сифатида учрайди. Унинг мамлакат ижтимоий ҳаётини тартибга олишини инобатга олиб айтиш мумкинки, фармандар сарой ва оддий халқ ўртасидаги турли масалаларни ҳал қилишда фармандар фаолияти муҳим ўрин тутган. Дарвоқе, ҳозирги кунда ҳам кўп ишлатиладиган “фармон” сўзи ҳам *фармондор* асосида шаклланганлигини эътироф этиш лозим.

Илк ўрта асрлар Суғд бошқарувида бир қанча сиёсий унвонлар бўлганлиги маълум. Уларнинг баъзилари юқорида ҳам келтириб ўтилди. Лекин ушбу унвонлар бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий аҳамиятга ҳам эга бўлганлигини эътиборга олиш лозим бўлади. Шундай унвонларда бири суғдий ҳужжатларда $try'n$ – *тархон* шаклида келтирилган амалдор ҳисобланган. Муғ тоғи архив ҳужжатларида унвондаги амалдорнинг вазифаларидан бири солиқ ва тушумларнинг назорати эканлиги маълум бўлади. Тархон унвонидаги амалдор аҳолидан солиқ ва тўловларни йиғишга масъул шахслардан бўлган. У аҳолининг бу борадаги арзларини тингловчиси ҳам бўлганлиги эҳтимоли юқори. Масалан, суғдий А-13 рақамли ҳужжатда акс этган “Панжикент солиқ йиғувчиси ва халқидан тархонга” мазмунидаги мактуб ҳам юқоридаги маълумотимизни мустаҳкамлайди. Бу орқали аҳоли олинадиган солиқларни камайтириш ва тушумларни етгиллатишни сўраб мурожаат қилган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ibn Wadhīh qui dicitur al-Ja'qubi Historiae. Ed. M. Th. Houtsma. Pars 1, 2. Lugduni Batavorum, 1883. – P. 242.
2. Skaff K.J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // *Turks*, 2. – Ankara: 2002. – P. 366.
3. ал-Йа'куби. Книга стран (Китаб ал-булдан) / Вступ. ст., пер., комментарии и указатели Л.А.Семёновой // Отв. ред. [Д.В.Микульский](#) – Москва: [Восточная литература](#), 2011. – С. 144; История ат-Табарий. – С. 146.
4. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975 – С. 38.
5. Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу об употреблении титула *MR'Y* в Средней Азии (по нумизматическим данным) / Согдийский сборник. Выпуск 2. Новейшие исследования по истории и истории культуры Согда в Узбекистане // Ред. Ш. Камалиддин. – Lambert Academic Publishing: LAP, 2015. – С. 89.
6. Бартольд В.В. Согд / Сочинения. – Москва: Наука, 1965. – Т. III. – С. 337.
7. Белазури. Извлечения из книги “Китоб футух ал-Булдон” / Перевод извлечений С.Волина в кн. Туркмены. – Ашгабад, 1950. – Т. I. – С. 126.
8. Гойилов Б. Из истории системы управления конфедерации раннесредневекового Согда // *Тарих тилга кирганда / Мақолалар тўплами*. – Наманган, – № 5. 2014. – Б. 16-22.
9. Гойилов Б.С. Суғд тарихидан лавҳалар. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2020– Б. 57.
10. История ат-Табарий / перевод с арабского В.И. Беляева с доп. О.Г. Большакова, А.Б. Халидова – Ташкент: Фан, 1987. – С. 152.
11. СДГМ II. –
12. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – Москва: Наука, 1970. – С. 31.
13. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – Москва: Наука, 1981. – С. 35-43.

УДК 930.2

АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЙ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ОБЩЕСТВА КОРЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ В ТРУДАХ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ АВТОРОВ XX ВЕКА

Д.А.Ташкенбаева, старший преподаватель, Ташкентский университет информационных технологий, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu maqolada inglizxon mualliflar asarlari asosida Turkiston o'lkasi tub aholisining ijtimoiy tuzilishidagi o'zgarishlar tahlil qilinadi. Maqolada ushbu mintaqada yashovchi etnik guruhlarining ijtimoiy tuzilishini rivojlantirishning asosiy tendensiyalari va istiqbollari ko'rib chiqiladi. Bu mintaqada ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga mustamlakachilik boshqaruvi,

iqtisodiy o'zgarishlar va madaniy jarayonlar kabi turli omillarning ta'siri va o'zaro ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Turkiston o'lkasi, tub aholi, ijtimoiy tuzilma, etnik guruhlar, mustamlaka boshqaruvi, iqtisodiy o'zgarishlar, madaniy jarayonlar, ingliz tilidagi mualliflar.*

Аннотация. *Данная статья представляет собой анализ изменений в социальной структуре коренного населения Туркестанского края на основе работ англоязычных авторов. В статье рассматриваются ключевые тенденции и перспективы развития социальной структуры этнических групп, проживающих в данном регионе. Анализируются влияние и взаимодействие различных факторов, таких как колониальное управление, экономические изменения и культурные процессы, на формирование социальных отношений в этом регионе.*

Ключевые слова: *Туркестанский край, коренное население, социальная структура, этнические группы, колониальное управление, экономические изменения, культурные процессы, англоязычные авторы.*

Abstract. *This article is an analysis of changes in the social structure of the indigenous population of the Turkestan region based on the works of English-speaking authors. The article examines the key trends and prospects for the development of the social structure of ethnic groups living in this region. The influence and interaction of various factors, such as colonial administration, economic changes and cultural processes, on the formation of social relations in this region are analyzed.*

Key words: *Turkestan region, indigenous population, social structure, ethnic groups, colonial administration, economic changes, cultural processes, English-language authors.*

Туркестанский край, расположенный в Центральной Азии, является местом богатой истории, культуры и множества этнических групп. Изучение изменений в социальной структуре общества коренного населения Туркестанского края представляет особый интерес для исследователей. В данной статье мы проведем анализ работ англоязычных авторов, посвященных этой теме, с целью выявить ключевые тенденции и перспективы развития социальной структуры этнических групп в данном регионе. Одним из важных аспектов изучения социальной структуры коренного населения Туркестанского края является роль колониального управления. В своих работах англоязычные авторы обращают внимание на влияние колониальной политики на формирование социальных отношений в этом регионе. Они анализируют, какие изменения произошли в социальной структуре под воздействием колониальных властей, и как эти изменения повлияли на жизнь коренного населения.

Кроме того, экономические изменения также играют значительную роль в формировании социальной структуры общества. Англоязычные исследователи рассматривают влияние экономических процессов на социальное положение различных этнических групп, их доступ к ресурсам и возможностям для социальной мобильности.

Культурные процессы также заслуживают внимания при изучении изменений в социальной структуре коренного населения Туркестанского края. Англоязычные авторы обращаются к вопросам сохранения традиционных ценностей, изменению образа жизни и культурным адаптациям коренного населения под воздействием различных факторов, включая глобализацию и технологические изменения.

Изучение работ англоязычных авторов позволяет выявить сложные взаимосвязи между колониальным управлением, экономическими изменениями и культурными процессами, которые оказывают влияние на социальную структуру общества коренного населения Туркестанского края. Понимание этих взаимосвязей позволяет прогнозировать возможные тенденции развития и предлагать меры для поддержания социальной устойчивости и справедливости в этом регионе.

В западной литературе накоплен разнообразный фактический материал о социально-экономическом развитии колониального Туркестана. Значительная часть его обобщена, и осмыслена рядом западных историков в рамках методологии уже начале XX века. О территориях, численности, занятиях, хозяйстве, торговле, ремесле и расселении узбеков в

разное время писали немецкие историки М. Шнитцлер, М. Людвиг, Г. Благовещенский, англичане В. Мандел, М.П. Прайс, американские историки-этнографы Л. Морган, Л. Крадер,. Так, Л. Крадер, побывав в Туркестане, приводит данные о численности и этническом составе населения этих городов, дает описание многим архитектурным памятникам. В дальнейших главах он подробно рассказывает о состоянии торговли, рыболовства, развитии земледелия, добывающей промышленности, полезных ископаемых края, о животноводстве в районе Аральского моря, рек Амударья и Сырдарья. Внимание его привлекли также социальная организация общества бии, султаны, ханы и другие социальные категории. Отмечает, что узбеки - приверженцы ислама суннитского толка, но они - не фанатики, указывает на сохранение среди них пережитков шаманизма. Таким образом, работа известного американского антрополога Лоуренса Крадера «Народы Центральной Азии» является очень подробным анализом народов, населявших территорию Центральной Азии. Целью данной работы является ознакомление читателя с территорией, которая входит в состав Советского Союза, с Центральной Азией. Первоначальное внимание было обращено на коренное население и их традиционную культуру. Во-вторых, были изучены изменения, которым подверглись эти народы в период правления царской и советской властей. Автор также подробно рассматривает вопросы языка, истории, религии, общества и демографии отдельно по главам.

Путешествия Д. Аббота, Джона Кохрейна, Г. Лансделла, Т. Аткинсона по восточным районам Туркестана, С. Грэхамма по Семиречью, Ю. Скайлера и Я. Мак-Гахана по южному маршруту доставили разнообразные сведения о городской жизни, численности, национальном и социальном составе жителей Верного, Чимкента, Аулие-Аты, Копала, Семипалатинска, Акмолинска, Гурьева, Уральска, Ташкента, Сырдарья, Самарканда, Бухары, Хорезма, об архитектурных памятниках в них.

Таким образом, работы англоязычных авторов представляют ценный источник информации для изучения изменений в социальной структуре коренного населения Туркестанского края. Их анализ позволяет лучше понять динамику развития этнических групп в данном регионе и выработать стратегии для поддержания гармоничных социальных отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Caroe O., Sir. Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism. - New York: St. Martin Press, 1967. - 308 p. (2nd ed.).
2. Central Asia. Ed.by G. Hambly. - London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. - 388 p. (New York: Delicorte Press, 1969).
3. Connolly V. Beyond the Urals. Economic Development in Soviet Asia. - London: Oxford University Press, 1967. - 420 p.
4. The Cambridge History / Кэмбриджская история. Полная коллекция. The Cambridge University Press, 1950-2010
5. Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 2., erweiterte Auflage. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. XVIII. 740p.

УЎК 903

ҲАЗРАТ АЛИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Ш.Р.Тохтиев, доц., Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент

Аннотация. Мақолада Ҳазрат Али шахсини шиалар ўртасида илоҳийлаштирилиши туфайли турли ривоятларнинг келиб чиқишига ва ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Озарбайжон, Туркменистон ва Афғонистон ҳудудларида ҳам халифа Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар вужудга келгани ёритилган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, Ҳазрат Али, Ироқ, Нажаф, Шоҳимардон, Дулдул, ривоят, суннийлар, шиалар, Мозори Шариф.

Аннотация. В статье освещается происхождение различных нарративов, связанных с обожествлением личности Хазрата Али среди шиитов, и появление святых мест, связанных

с именем Халифы Али, на территории современных Узбекистана, Таджикистана, Азербайджана, Туркменистана и Афганистана.

Ключевые слова: Центральная Азия, Хазрат Али, Ирак, Наджаф, Шахимардон, Дулдул, легенды, сунниты, шииты, Мазари Шариф.

Abstract. The article highlights the origin of various narratives due to the deification of Hazrat Ali's identity among Shias, and the emergence of holy places associated with the name of Khalifa Ali in the areas of present-day Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan, Turkmenistan and Afghanistan.

Keywords: Central Asia, Hazrat Ali, Iraq, Najaf, Shahimardon, Duldul, legends, Sunnis, Shiites, Mazari Sharif.

Марказий Осиёдаги шиа жамоаларининг муқаддас жойлари ва урф-одатларини таърифлашдан олдин даставвал ушбу муқаддас жойлар ва урф-одатларнинг келиб чиқиши тарихига назар ташлаш лозим. Зеро, ҳозирги пайтга келиб, ушбу муқаддас жойлар ва уларда бажариладиган маросимларга замонавий шиа жамоалари томонидан қай тарзда амал қилинишини қиёсий тарзда кўришимиз мумкин.

Мусулмон – шиалар (асосан имомийлар, зайдийлар) учун Макка ва Мадинага ҳажж зиёратидан кейин асосий зиёрат жойи Нажаф, Карбало, Қум ва Машҳад ҳисобланади. Маълумотларга кўра, у 661 йил 19-январда Абдурраҳмон ибн Мулжам ас-Соримий (хорижийлик оқими вакили) деган шахс томонидан Куфа масжидидан чиқиш пайтида жароҳатланади ва икки кундан сўнг вафот этади.

Ҳазрат Алининг ўлими билан боғлиқ турли ривоятлар ҳам мавжуд. Мана шундай ривоятлардан бирида айтилишича, ҳазрат Али ўз ўлими яқинлигини билиб, уни ярадор қилган хорижийни қатл этмасликлари ва ўлганидан сўнг унинг жасадини туяга боғлашлари ва туя қайси жойга бориб чўккаласа, уни ўша жойга кўмишларини васият қилган. Ҳазрат Али қандай васият қилган бўлса, унинг ўлимидан кейин жасадини туяга боғланлар ва очик далага қўйиб юборганлар. Туя 20 км. юриб, дам олиш учун чўккалаган ва ўша ерга ҳазрат Алини дафн этганлар. Унинг гўрига баланд тепалик қилиб тупроқ уюшган ва қабр атрофига чайлалар қуришган. Шундан кейин қабр атрофида яна чайлалар қурилиб, Нажаф шаҳри барпо этилган[3:37]. Зеро, ан-Нажаф араб тилидан таржимада “тепалик”, “дўнглик” маъносини билдиради.

Нажаф ҳозирда Ироқнинг асосий маданий ва диний шаҳарларидан бири ҳисобланади. Унда шиаларнинг бутун дунёга машҳур университети ва бир қанча диний мактаблар мавжуд. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, мазкур университет ва мактабларда таҳсил олиш осон иш эмас. Талабалар бу ерда саккиз йил давомида сабоқ олиб, зоҳидларча ҳаёт кечиришади. Ҳар бир талабанинг ўз хужраси бўлиб, унда гилам, бир қанча ёстик ва кўрпа-кўрпачаларгина мавжуд. Хужраларни тоза тутиш талабалар зиммасида. Университетда жуда бой кутубхона бўлиб, унда турли фалсафий, диний асарлар, турли нашрлардаги Қуръон ва тафсирилар мавжуд. Университет биносида ва унинг атрофидаги худудларда жуда кўп таҳоратхоналар, фавворалар ва ҳовузлар бор. Бироқ, Нажафнинг энг асосий диққатга сазовар обидаси – бу ҳазрат Али масжиди бўлиб, у шаҳарнинг ўртасида жойлашган ва катта майдонни камраб олган.

Ж.Иброҳимовнинг ёзишича, “халифа Али масжиди жойлашган майдон баланд тош девор билан ўралган бўлиб, унинг тўртта дарвозаси бор. Деворлар, дарвозалар ва минораларнинг гумбазлари кошин билан ишланган. Масжид пештоқларида Қуръондан оятлар ёзилган бўлиб, нақш каби масжидни безатиб туради ва улар ёзувдан кўра нақшга ўхшайди. Халифа Али мақбараси устидаги гумбаз ташқарисидан юпқа қилиб олтин билан қопланган ва Ироқнинг иссиқ кўёши нурларида ялтираб туради. Гумбазнинг ички қисми ясси садафдан бўлиб, худди бош узра булутсиз мовий осмон турганидек таассурот беради” [3:40].

Шарқшунос Жалол Иброҳимовнинг ёзишича, асрлар давомида ҳазрат Али мақбарасида катта хазина тўпланиб қолган ва бу хазина иккита омборда сақланади. Омборлардан бири ҳазрат Али мақбараси тагидаги ер тўлада жойлашган. Бу ерда ажойиб амалий санъат обидалари – заргарлик буюмлари, катта бадий, тарихий ва маданий қийматга эга бўлган қадимий буюмлар тўпланган. Уларнинг кўпчилиги қимматбаҳо тошлар билан безатилган

бўлиб, улар орасида кам учрайдиган нусхалар мавжуддир. Айтишларича, мазкур омборда ҳазрат Али кўли билан ёзилган Куръон бор экан. Иккинчи омбор эса, масжиддан ташқарида жойлашган. Унда турли хилдаги қуроллар жамланган бўлиб, уларнинг баъзилари заргарлик санъати асари ҳисобланади. Бу ерда ҳам қимматбаҳо тошлар бор. Айтишларича, иккинчи омборда дунёда энг қиммат ҳисобланган гилам бўлиб, унинг нархи ҳозирги вақтда тахминан 2.5-3 млн. долларга баҳоланган. Унинг узунлиги – 92 метр, эни – 1.8 метрдир. Ҳақиқатдан ҳам бу омборлардаги бойлик жуда катта бўлиб, бу ҳақида кўпгина манбалар шаҳодатлик беради. Бу бойликлардан фақат мамлакат катта қаҳатчиликка учраганда фойдаланиш мумкин[3:40]. Лекин ҳозирга қадар бу бойликлар ишлатилмаган. Ироқ воқеаларидан кейин бу омборларнинг тақдири ҳали номаълум.

XX асрнинг 20-йилларида Шоҳимардон шайхлари Совет ҳукуматига қарши кайфиятда бўлганлар. 1929 йил Шоҳимардонда машҳур инқилобий ёзувчи ва давлат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўлдирилган. Шундан сўнг Шоҳимардондаги муқаддас жой атрофидаги қишлоқ Ҳамзаобод номини олган. 50-йилларда у ердаги олдинги мақбара бузиб ташланиб, унинг ўрнига Ҳамза қабрига мақбара қурилган. Шунга қарамай, бу жой ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жой ҳисобланиб, нафақат Фарғона водийси, балки Марказий Осиёнинг барча аҳолиси учун зиёратгоҳ бўлиб қолаверган. Шоҳимардон ҳудуди ва унинг атрофи расмий равишда дам олиш оромгоҳига айлантирилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу қишлоққа Шоҳимардон номи қайта берилган[4:110].

Марказий Осиёнинг баъзи ҳудудларида шундай жойлар борки, халқ бу ерларни ҳам ҳазрат Али номи билан боғлайди. Ривоятларга кўра, ҳазрат Али Марказий Осиёни босиб олишда шахсан ўзи қатнашган ва бу ерни кофирлардан озод қилиб, жангда ҳалок бўлган. Шунинг учун ҳам ҳазрат Али тўхтаб ўтган, намоз ўқиган ёки қандайдир жасоратлар кўрсатган ерлар ҳам муқаддаслаштирилган. Бундай жойлар қадамжо, яъни “оёқ изи қолган” ерлардир. Яна ҳазрат Али қиличи изи қолган жойлар ҳам бўлиб, улар Зулфиқор деб аталади. Масалан, Наманган вилоятининг Ғова қишлоғидаги Кескантош мозори бунга мисол бўла олади. Яна бошқа ерларда ҳазрат Али ўз ҳассаси билан ерга урганда у ердан чашма ёки булоқ чиққан ва баланд дарахтлар ўсиб чиққан муқаддас жойлар ҳам мавжуд. Масалан, Тожикистоннинг Ўратепа шаҳридаги “*Хауз-э Мурон*”, Ленинобод вилоятидаги “*Чашма-э Арзанақ*”, Наманган вилояти Балиқли қишлоғидаги “*Султон Вайс*”, Тошкент вилояти Тўйтепа шаҳридаги “*Ахтам саҳоба*” мазорлари бунга яққол мисолдир. Яна бошқа муқаддас жойлар бўлиб, ҳазрат Али намоз ўқиганда қолдирган кўл изларини (“*панжа*” дейилади) Марказий Осиёнинг турли ҳудудларида учратиш мумкин. Ҳазрат Алининг Дулдул деган отининг излари ҳам муқаддас ҳисобланиб, бундай муқаддас жойлар Дулдул номи билан Туркменистоннинг Ашхобод тумани Ёнбош, Эски Нисо қишлоғи, Хоразм, Фарғона ва Тошкент вилоятларида мавжуд[4:110].

Туркменистондаги Ёнбош қишлоғи Копетдоғ тоғининг этагида Дулдул номи билан боғлиқ тош бордир, у *Дулдул даш* дейилади. Ривоятларга кўра, ҳазрат Али намоз ўқиш учун тўхтаганда отини темир қозикқа боғлаб қозикни шу тошга қоқиб кўйган экан. Ўзи эса 30 метр пастроқдаги тошнинг устида намоз ўқиган экан. Ушбу тош ҳам сақланиб қолиб, у *Намоз даш* деб аталади. Унда ҳазрат Али ўз панжа изларини қолдирган экан. Яна 50-60 метр пастроқда муқаддас ҳисобланган *Богаз даш* (Ҳомиладорнинг тоши) номли тош бордир. Ушбу тошнинг олдида асосан бепуштликдан даво истаб, фарзандли бўлиш ниятида бўлган аёллар ташриф буюрадилар, *Намоз даш* устида намоз ўқиб, *Богаз дашга* суяниб илтижо қиладилар[2:69-72].

Ҳазрат Алини Марказий Осиёда бундай машҳурлигига сабаб, исломдаги шиа йўналишининг турли оқимлари – кайсонийлар, исмоилийлар ва бошқа оқимлар ақидаларининг таъсири натижасидир. Чунки бу оқимлар илк ўрта асрларда мазкур ҳудудда фаолият олиб борганлар.

Шундай қилиб, Ҳазрат Али шахсини шиалар ўртасида илоҳийлаштирилиши туфайли турли ривоятларнинг келиб чиқишига ва ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Озарбайжон, Туркменистон ва Афғонистон ҳудудларида ҳам ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар вужудга келган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Герасимов О.Г. На ближневосточных перекрестках. – М.: Наука, 1979.
2. Демидов С.М. Легенда и правда о «святых» местах. – Ашхабад, Ылым, 1988.
3. Ибрагимов Дж. На земле потомков Аладдина. – М.: Наука, 1988.
4. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – М.: Восточная литература, 1999. Т. 2.
5. Петраш Ю.Г. «Священный» обман. – Т.: Узбекистан, 1965.

УЎК 327 (575.1)

УЗБЕКИСТАНО-КАЗАХСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ
ПРОИСХОЖДЕНИЯ*А.А.Турсунов, PhD, доц., Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти, Қарши*

Аннотация. Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳамда Қозоғистон мамлакатлари ўртасидаги муносабатларнинг ўрганиши асослари ҳақида сўз боради. Муаллиф илмий маълумотларга таяниб, мавжуд адабиётлар асосида мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳамда Қозоғистон мамлакатлари ўртасидаги муносабатларнинг ўрганиши бўйича ўзига хос жиҳатларни ўрганган ва таҳлил қилган.

Калим сўзлар: мустақиллик, тарих, Ўзбекистон, Қозоғистон, муносабатлар, ўрганиши тарихи.

Аннотация. В данной статье рассказывается об основах отношений между Узбекистаном и Казахстаном в годы независимости. На основе научных данных автор на основе доступной литературы изучил и проанализировал конкретные аспекты отношений между странами Узбекистана и Казахстана в годы независимости.

Ключевые слова: независимость, история, Узбекистан, Казахстан, отношения, изучение истории.

Abstract. This article talks about the basics of relations between Uzbekistan and Kazakhstan during the years of independence. Based on scientific data, the author studied and analyzed the specific aspects of relations between the countries of Uzbekistan and Kazakhstan during the years of independence based on available literature.

Key words: independence, history, Uzbekistan, Kazakhstan, relations, learning history.

Результат анализа имеющейся на сегодняшний день научной литературы по изучаемой проблеме позволяет сделать вывод о том, что вопрос многосторонней и двусторонней внешней политики стран Центральной Азии раскрыт недостаточно. Правда, при изучении некоторых аспектов международных отношений Узбекистана учеными социально-гуманитарной сферы или в рамках политических, экономических, культурных и силовых организаций Центральной Азии двусторонние отношения в той или иной степени затрагивались. Несмотря на это, в целом объем материалы по истории в постсоветской дипломатии Центральной Азии по-прежнему ограничен.

Сначала **обсуждается исследование изучаемой проблемы в историографии Узбекистана.** Акцентируя внимание прежде всего на освещении темы в историографии Узбекистана, Конституции Республики Узбекистан и ряда вытекающих из нее законов и постановлений, в частности основных направлений широкого вектора внешней политики Узбекистана, в законе широко выражены принятые 26 декабря 1996 года «Об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан». В сентябре 2012 года в Законе «Об утверждении Концепции внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан» конкретно было указано, что приоритетным направлением внешней политики Узбекистана является Центральноазиатский регион, и что важные интересы страны напрямую связаны с этим регионом.

Также в периодической печати публикуются публикации Аппарата Президента Республики Узбекистан, периодические издания Министерства иностранных дел Узбекистана, выступления ответственных сотрудников дипломатического корпуса, политики,

дипломаты, различные аспекты установления мира в нашей стране, сотрудничество Узбекистана с различными странами за годы независимости, среди них периодически освещается широкий спектр отношений со странами Центральной Азии.

Об истории периода независимости новой эпохи Узбекистана уже написано немало книг, монографий и статей. В частности, многочисленные книги, брошюры, выступления и интервью Первого Президента Узбекистана И. А. Каримова создали прочную основу в историографии периода независимости страны, определили ее концептуальные основы и основные направления. Со времен Президента Ш. М. Мирзиёева отношения с соседними братскими республиками вышли на новый этап, и региональное сотрудничество происходит в новом формате. Поэтому Выступления, интервью и труды Президент Ш.М. Мирзиёева являются важным и основным источником в развитии и совершенствовании теоретической методологии историографии сотрудничества Узбекистана со странами Центральной Азии[1]. В них отражены основные достижения первых лет независимости Узбекистана и уникальный путь развития страны. С 2017 года Об этом говорится в ежегодных посланиях Президента Узбекистана Ш. М. Мирзиёева Олий Мажлису.

Превращение Центральной Азии в безопасный и стабильный регион добрососедства было определено Президентом Ш.М. Мирзиёевым как приоритетное направление внешней политики Узбекистана, а также отражено в “Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы”. 5 апреля 2018 года был принят Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы Министерства иностранных дел Республики Узбекистан и усилению его ответственности в реализации приоритетных направлений внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности». Отмечается, что «в результате активизации открытой внешней политики достигнуты значительные результаты в укреплении многопланового и взаимовыгодного сотрудничества с зарубежными странами, отношения со странами Центральной Азии подняты на новый уровень».

Интеграция Узбекистана в мировое сообщество, приоритетные направления внешней политики, начало нового этапа международного сотрудничества в сфере безопасности и экономики рассматривалось в работах многих исследователей, таких как А. Касымов, И. Васькин, Г.А. Хидоятов, А. Саидов, Г. Каримова, Р. Хакимов, Р. Фармонов, З.И. Мунавваров, К. Жораев, С. Шарاپова, Е.З. Нуриддинов, А. Моминов, А. Ходжаев, Р. Алимов, Н.А. Касимова, С. Джураев, Ф. Толипов, Ч. Кучаров, А. Кыргызбоев, С. Одилходжаев, Ш. Орифханов, А. Холлиев, Д.Б. Сайфуллаев.

В то же время среди исследований по международным отношениям и дипломатии «История международных отношений и дипломатии» Р. Фарманов и таких учебниках, как «История международных отношений» за авторством К. В Джораева, внимание уделяется таким вопросам, как внешняя политика и экономика[2] - культурные связи Узбекистана с братскими странами.

Проведен ряд общих исследований по взаимоотношениям и внешней политике Узбекистана с соседними странами. Э.З. Нуриддинов изучил такие вопросы, как приоритетные аспекты внешнеполитической и экономической деятельности Узбекистана, его интеграция в мировое сообщество, его роль в обеспечении безопасности и стабильности в Центральной Азии. Во многих работах Р. Алимова обсуждались внешняя политика и общие интересы стран Центральноазиатского региона, организации, объединяющие страны региона с точки зрения безопасности и экономики, проблемы региональной интеграции[3]. В работах Ч. Кочарова изучались процессы интеграции в Центральной Азии. В исследовании М.А. Рагимова были затронуты такие вопросы, как новейшая история отношений Узбекистана со странами Центральной Азии, особенно сотрудничество в обеспечении региональной стабильности и безопасности[4].

В годы независимости был написан ряд **-диссертаций**, в которых анализировались различные вопросы экономических, научно-технических и культурных связей Узбекистана. В целом в этих работах объективно оценены международные отношения Узбекистана в

недавнем прошлом и в современный период[5]. В этих исследованиях анализировались отношения Узбекистана с отдельными странами, перспективы дальнейшего их углубления в сферах экономики, культуры, науки и технологий.

Диссертационные работы С.А. Бобоходжаевой Л.М. Полатова, Н.Ш. Зиямова, и других изучавших культурные связи Узбекистана со странами Средней Азии были написаны несколько раньше по времени. Например, Исследования исследователя Н. Ш. Зиямова -посвящены становлению, основным направлениям и перспективам взаимного экономического и культурного сотрудничества независимых стран Центральной Азии. Можно сказать, что диссертационные исследования Д.Б. Сайфуллаева и А.А. Турсунова отличаются от предыдущих исследований тем, что охватывают более поздние периоды[6].

По этой причине ряд экспертов разделили внешнюю политику Узбекистана, участие в системе международных отношений и дипломатию на два периода. Это: первый – первый Президент Узбекистана с 1991 по 2016 годы что касается деятельности И.А. Каримова, то второй – это период с 2017 года по сегодняшний день. Главным фактором является практическая инициатива Ш.М. Мирзиёева во внешней политике и национальной дипломатии. На новом этапе становления и повышения активности культурных связей Узбекистана со странами Центральной Азии, в частности, в 2017-2019 годах, наблюдаются существенные изменения исторического значения в развитии сотрудничества в регионе в течение пяти лет, на основе на принципах добрососедства и дружбы, активной и прагматичной внешней политики .

Теоретическая методология историографии широкого сотрудничества стран Центральной Азии в регионе, выдвинутая Г. Мирзаевым, разделена на 10 - «Узбекистан-Казахстан», «Узбекистан-Таджикистан», «Узбекистан-Туркменистан», «Казахстан-Кыргызстан». В перспективе должны развиваться линии «Казахстан-Туркменистан», «Казахстан-Туркменистан», «Кыргызстан-Таджикистан», «Кыргызстан-Туркменистан», «Таджикистан-Туркменистан».

Таким образом, анализ общей и специальной литературы по теме показал, что об историографических основах исследования опыта принятия решений и развития отношений в направлении культурной дипломатии с зарубежными странами независимого Узбекистана можно сказать в определенной степени. Однако, несмотря на это, следует отметить, что до сих пор остается множество проблем и вопросов, которые частично не решены или не проанализированы в этом отношении и до недавнего времени не были предметом отдельных исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирзиёев Ш.М. Мы построим наше великое будущее вместе с нашим храбрым и благородным народом. – Т.: НМИУ «Узбекистан», 2017. – 488 с.; Мирзиёев Ш.М. Решительно продолжая наш путь национального развития, мы поднимем его на новую ступень // Труды. Том 1. - Т.: Узбекистан, 2017. - Б. 354.; Мирзиёев Ш.М. Одобрение нашего народа – высшая оценка нашей деятельности // Труды. Том 2. – Т.: Узбекистан, 2018. – 508 с.; Мирзиёев Ш.М. Велик будет труд великомысленных людей, светла их жизнь и благополучно будущее // Труды. 3 -гома. – Ташкент: Узбекистан, 2019. – 400 с.
2. История международных отношений и дипломатии (учебное пособие). Т.: Тафаккур, 2009 ; Фармонов Р., Жураев К. История международных отношений (учебное пособие). - Т., 2013; История международных отношений и дипломатии (учебное пособие). Т.: Тафаккур, 2009 .
3. Алимов Р.М. Центральная Азия: Общность интересов. – Т.: Шарк, 2005; Алимов Р.М. Центральная Азия: концептуальный анализ // Общественные науки в Узбекистане. – № 4. – 2004. – С. 3-16.
4. Рахимов М.А. Международное сотрудничество Узбекистана в контексте обеспечения стабильности и устойчивого развития в Центральной Азии. – Т., 2011. - 234 с.; Рахимов М.А. Современная история взаимоотношений Узбекистана и стран Центральной Азии с ведущими государствами мира. – Т.: Адабиёт учқунлари, 2016.
5. Пулатова С.А. Развитие международных культурных связей независимого Узбекистана и их значение как фактора укрепления его стабильности.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Т 1994; Азизов С. Из истории научно-культурных и экономических связей Узбекистана с Японией (конец 1920-х и начало 1990-х гг.): Автореф дисс канд ист.наук. – Т., 1994; Холлиев А. Экономические, научно-технические и культурные связи независимого Узбекистана с Великобританией и США.: Автореф дисс канд ист наук. – Т., 1998; Сун Дон Ги. Становление и перспективы экономических, культурных связей Республики Узбекистан и Южной Кореи.: Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Т., 2000; Бекмуратов Х.И. Ўзбекистоннинг Туркия билан иктисодий ва маданий ҳамкорлиги (1991-

2000 йиллар): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Т., 2001; Зиямов Н.Ш. Роль Узбекистана в развитии межгосударственного экономического и культурного сотрудничества стран Центральной Азии (1991-2001 гг.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Т., 2002; Сирожов О. О. Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари. Сиёс. фан. докт. дисс. (DSc) автореферати. – Тошкент, 2018.

6. Сайфуллаев Д.Б. Становление и развитие культурной дипломатии Республики Узбекистан.: Автореф. дис. доктора исторических наук. - Ташкент, 2020 г.; Турсунов А.А. Культурные связи Республики Узбекистан со странами Центральной Азии (1991-2019 гг.) . - Ташкент, 2021.

УЎК 94 (575.171):28-9

ЎРТА АСРЛАРДА ХОРАЗМДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

М.М. Хасанов, ўқитувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада VIII-XIII асрларда Хоразмда амалда бўлган таълим тизими ва мадрасалар тарихи ёритилади. Шунингдек, давлатнинг таълимга бўлган муносабати ва ўрта асрларда Хоразмидаги таълим услубининг фарқли жиҳатлари асосли далиллар ёрдамида очиқланади.

Калит сўзлар: Хоразм, Гургандж, мактаб, мадраса, таълим, маъмунийлар, ануштегинийлар, Низомия, ат-Тавассул, Ибн Сино, Фаржак.

Аннотация. В статье освещена история образовательной системы и медресе в Хорезме в VIII-XIII веках. Также с помощью достоверных доказательств раскрывается отношение государства к образованию и различные стороны метода обучения в средневековом Хорезме.

Ключевые слова: Хорезм, Гургандж, мусульманская школа, медресе, образование, маъмуниды, ануштегиниды, Низамия, ат-Тавассул, Ибн Сина, Фарджак.

Abstract. The article covers the history of the educational system and madrassas in Khorezm in the 8th-13th centuries. Also, with the help of reliable evidence, the state's attitude to education and various aspects of the teaching method in medieval Khorezm are revealed.

Key words: Khorezm, Gurganj, Muslim schools, madrasah, education, Mamunids, Anushteginids, Nizamia, at-Tawassul, Ibn Sina, Farjak.

Кириш. Уйғониш даври тарихини ўрганиш жараёнида шу нарсага амин бўламизки, VIII-XIII асрларда Хоразм диёри мусулмонлар дунёсига саноксиз олимлар ва адибларни етиштириб чиқарган. Биргина “Хоразмий” тахаллуси билан ижод қилган олимларнинг ўзи жуда кўпчиликни ташкил қилади [1]. Бизга таниш дунёга машҳур хоразмлик олимлардан ташқари бу воҳадан исмлари ҳали кўпчиликка нотаниш бўлган, фикҳ, ҳадис, тафсир илмлари каби соҳаларда ҳам забардаст олимларнинг чиқиши бир саволни туғдириши табиий: ўрта асрларда Хоразм таълим тизими нимаси билан фарқ қилганки, бу воҳадан асарлари олтиндан қиммат бўлган кўплаб олимлар етишиб чиқди? Балки бунинг сабаби фақат бу юртга хос таълим тизимида ёки ўрта аср хоразмийларининг дунёқарашидир?!

Хоразм минтақаси олим ва адиблари билан бой, пойтахт Гургандж илм марказларининг буюги ва энг юксаги эди. Ушбу араб бўлмаган диёр исломий таълим ва исломий ғояларда катта из қолдира олган юзлаб уламо-ю фуқаҳо, муҳаддис, муфассир ва адибларни етиштириб чиқарди. Хоразм халқи илм ва маданиятга муҳаббатли кишилар бўлиб, ал-Мақдисий уларни “заковат, илм, истеъдод ва одоб аҳли” деб таърифлайди. Бошқа ўринда эса “у ерда албатта хоразмлик шогирди бўлмаган фикҳ, Куръон ва адабиёт имомини топмаслик жуда ҳам нодир ҳолат” деган эди [2].

Шу пайтгача Хоразм таълим тизими мавзуси алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган бўлса-да, баъзи адабиётларда бу бўйича айрим маълумотлар учрайди. Бу борада А. Оразсаҳедов, Г. Дурсун ва Ҳинд Ҳусайн Тоҳа каби чет эл тадқиқотчиларининг асарларини келтириб ўтишимиз ўринли бўлади.

Методлар. Хоразмда ислом даврида таълим тизими, ундаги мадрасалар тарихи бўйича манбаларнинг ҳилма-ҳиллиги турли умумфан ва торфанли тадқиқот методларидан (муаммоли хронологик, тарихий-қиёсий, тарихий-баён ва б.қ.) фойдаланишни белгилаб берди.

Натижалар. Хоразм Араб халифалиги таркибига қўшилгач, бу ерга ислом дини билан биргаликда унга хос бўлган таълим тизими ҳам кириб келади. Воҳа худудида илмий фаолиятлар амалга оширилиши, олимларнинг бир ерга тўпланиши, китоблар ёзиш ва талабаларни ўқитиш зарурияти масжид, мадраса, кутубхона каби илм ва таълимга оид масканларни вужудга келишига замин хозирлади.

Хоразмда мадраса таълимидан олдин бошланғич таълим берадиган мактаблар ҳам бўлиб, улар болаларни мадрасаларга тайёрлаган. Ислом давридаги таълим тизимига оид энг муҳим манба Ибн Синонинг шу соҳага бағишлаб ёзган “Китоб ал-сияса” асаридир [3]. Бир муддат Хоразмга келиб, Гурганж шаҳрида илмий фаолият олиб борган Ибн Сино ўз замонаси таълим тизимига оид биз учун жуда муҳим ва қимматли бўлган маълумотларни қолдирган. Таълимнинг илк босқичи 6 ёшда бошланиб, 14 ёшда тугадини таъкидлай туриб, буюк ҳаким бу босқичда ўқувчиларнинг Қуръондаги ислом дини асосий қоидалари, араб шеърляти, хаттотлик ва ахлоқий билимларни ўрганишини ёзади [4].

Шундай қилиб, бошланғич таълимнинг таркибий қисми Қуръон ва уни ёд олиш, ўқиш-ёзишни ўрганиш, диннинг асосларини ўзлаштириш ва бир қанча арабча шеърларни ёдлаш ҳисобланган. Ибн Сино ёзишича, “боланинг бўғимлари мустаҳкамланиб, сўзлаш ва эшитиш қобилияти ўқишга тайёр бўлганида Қуръон ўрганишни бошлайди. Бола ражоз (шеър), кейин эса қасида ўқиши даркор; ражоз осон ва тез ўзлаштирилади, чунки унинг мисралари қисқа, вазни эса енгилдир” [4].

Хоразмда исломий билимларнинг ёйилишида мадраса ва зовиялар (ҳонақоҳнинг кичик кўриниши) муҳим рол ўйнаган. “Мадраса” сўзи “ўқимок, бир матнни ўрганиш учун такрорламок” маъносидан келувчи “дараса” феълидан ҳосил бўлган бўлиб, “дарс қиладиган жой” маъносини билдиради. Ислом мамлакатларида илк мадраса қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги баҳсли мавзу бўлиб, бу бўйича бир-биридан фарқли фикрлар мавжуд. Ҳадисларда “дарс” ва “тадарус” сўзлари тилга олинган бўлса-да, дарс ўтиладиган жойлар илк даврларда мадраса деб аталмаган. Дастлабки даврларда масжидлар илм оладиган жой бўлиб хизмат қилган. Масалан, илк қурилган кунидан бошлаб таълим ва тарбия маскани вазифасини ўтаб келган “масжиди Набавия” ва унинг шарқий қисмида жойлашган “масжиди Суффа” мадрасанинг илк намунаси сифатида кўрилади [5].

Манбаларда мадраса деб аталган биринчи иншоот Бухорода бунёд этилган. Бу мадраса Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида Форжак номи остида тилга олиниб, у 937 йилги ёнғинда зарар кўргани қайд этилади [6]. Араб халифалигининг шарқий ўлкаларида мадрасага Х асрда асос солинганлиги ёзма манбалардан тасдиқланиб келса-да, аслида минтақада мадраса тарихи бундан олдинги даврларга бориб тақалишини эътироф этиш мантиқдир. Чунки Мовароуннаҳр ва Хоразмда ислом дин ўлароқ VIII асрнинг иккинчи ярмидан мустаҳкам илдиз отишни бошлаганини инобатга олсак, дин билан биргаликда диний билимларни тарғиб қилиш масканлари таъсис этилиши ҳам шу даврга бориб тақалишини таҳмин қилиш мумкин.

Юқоридаги фикрни араблар истилосидан кўп вақт ўтмай, VIII аср охирида Хоразмдан забардаст мусулмон олимлар етишиб чиққанлиги далили янада бойитади: машҳур муҳаддис Абу Али Мужоҳид ибн Мусо ал-Хоразмий (776-859), ҳадис ривоят қилувчи номи билан машҳур бўлган Абу Умар Ҳорис ибн Сурайж ан-Наққол (вафоти 846) ва онаси хоразмлик бўлган, ҳадис, фикх, тафсир илмларида замонасининг йирик олимларидан бири Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий (в. 798) ва ҳ.к. [1]

Хоразмда илк мадраса қачон қурилгани ҳозирча тарихчилар учун қоронғудир. Хоразм ва хоразмшоҳлар номи билан боғлиқ илк мадраса араб тарихчиси Ибн Касир томонидан эслаб ўтилади: Абул Ҳусайн Муҳаммад б Абдуллоҳ б. Леббон (в. 1011) Хоразмшоҳ Маъмунийлар томонидан ажратилган моддий ёрдам асосида Бағдодда Хоразмдан келган олимлар зиёрат қиладиган бир мадраса қурдирган [5]. Шу далил маъмунийлар томонидан Хоразмнинг ўзида ҳам мадрасалар иншо этилган бўлиши мумкинлигини ва ва бу Х аср охирига бориб тақалишини билдиради.

Мадрасалар ҳақида сўз борганда, табиийки, салжуқийлар вазири Низомулмулк тарафидан Бағдодда (1067) ва Салжуқийлар давлати таркибига кирган кўплаб шаҳарларда

очилган Низомия мадрасалари эсланади. Низомулмулк уларнинг таъминоти учун вақфлар ташкил этдики, бу билан олимлар ва талабаларнинг рўзгор ташвишисиз илм олишларига имконият яратилди. Салжуқийлардан кейин ташкил топган давлатлар уларнинг изларидан борди, хусусан, Ануштегиний Хоразмшоҳлар давлати ҳам.

Салжуқийлар давлатининг таникли ва обрўли кишилардан бўлган Абу Амр Муҳаммад ибн Абдурахмон ан-Насавий (в. 1086) Гурганжда қозилик қилган ва Маликшоҳ томонидан олиб борилган бунёдкорлик ишларида қатнашган бўлиб, шу тарихий шахс Гурганжда мадраса қурдирган [7]. Хоразмшоҳлар давлати асосчи ҳукмдорлари ўша давр маданияти ва илм-фанининг маркази бўлган Марв шаҳридаги Низомий мадрасаларида таълим олганлар [8]. Шунинг учун бу давлат тарихда илм-фан ва маданият жиҳатидан салжуқийларнинг давомчиси сифатида намоён бўлади. Хоразм султонлари бошкент Гурганжда салжуқийлардан илҳомланиб кўплаб мадрасаларга асос солишган.

Хусусан, султон Алоуддин Такиш Гурганжда ҳанафийлар учун салжуқий мадрасалари билан рақобат қила оладиган катта мадраса қурдирган ва бу муассаса ҳанафий фақиҳларига вақф этилган. Султоннинг ўзи ҳанафий мазҳабига кўра фикҳ ўқиган, фақиҳ бир кимса эди [9]. Кейинчалик султон вафотидан сўнг ўзи қурдирган мадраса ҳовлисидаги қабристонга дафн этилади. Хоразмшоҳ Такишнинг вазири Низомиддин ибн Масъуд (в. 1200) ҳам Хоразмда муаззам масжид ва катта мадраса таъсис этади. Бундан ташқари, Марв шаҳрида шофеъийлар учун катта жомеъ қурдирган [9].

Хоразм мадрасаларида катта фақиҳ, олим ва адиблар дарс берганлар. Шулардан бири Шихобиддин Хивақий бўлиб, ривоят қилишларича, у Хоразмнинг бешта мадрасасида дарс берган. У шофеъий масжиди қошида шундай ажойиб кутубхона очганки, аввал ҳам, кейин ҳам унга тенг келадигани бўлмаган [8].

Мадрасаларда ўқув дастури доирасида ўқитиладиган фанларга келсак, бу фанлар биринчи навбатда фикҳга йўналтирилган. Шу сабабли фикҳ илмига устувор аҳамият берилиб, бошқа илмлар унга ёрдамчи фан сифатида қаралган. Хоразмшоҳ Аловуддин Такиш томонидан Хоразмда асос солинган мадрасаларда ҳанафий фикҳи ва усул илми дарслари ўқитиларди [10]. Хоразмда мадрасалар ҳанафий ва шофеъий мадрасаларига бўлинган. Шофеъий фақиҳи Шихобиддин Хивақийнинг Гурганжда беш мадрасада дарс берганлигини эътиборга олсак, пойтахтда бу даврда мадрасаларнинг кўп бўлганлиги ва улар шофеъий фикҳига йўналтирилган Низомия мадрасаларининг бир намунаси ва давомчиси эканлиги англашилади.

Бу иқлимдаги илмий ҳолатни ўрганиш давомида Хоразм ҳукмдорлари қуйи қатламнинг онгини ўстиришга ҳаракат қилиб, мамлакатнинг барча вилоятларида кўплаб мадрасалар ташкил этганларини кўришимиз мумкин. Хоразмшоҳ салжуқий султонлар билан рақобатлашиш ҳамда уларга ўхшаб уламо ва адибларга яқин бўлиш учун Хоразмда ҳанафийлар мадрасаси ва кутубхоналар барпо этади. Ҳеч шубҳа йўқки, бу мадраса ва кутубхоналар мусулмонлар, айниқса, ўрта ва қуйи табақа ўртасида таълимнинг ёйилишида катта роль ўйнаган [2].

Мадрасаларда таълим-тарбия ишларининг ривожланиши нафақат давлат, балки жамият тараққиёти учун катта аҳамиятга эга эди. Аловуддин Такиш даврида мунший бўлган Баҳовуддин Бағдодийга мансуб “*ат-Тавассул ила-т-тарассур*” номли муншаот мажмуасида бу масала бўйича баъзи маълумотлар мавжуд. Мазкур расмий ҳужжатлар мажмуасида ўрин олган бир фармон султонларнинг мадрасалардаги таълимга эътиборини очиклайди. Бу фармонда олимлардан халқ билан йиғилганда мадрасалар ҳақида кўпроқ гапириб, бу муассасаларнинг халқ томонидан эътироф этилишини таъминлаши ва инсонларга йўл-йўриқ кўрсатишлари сўралган [10].

Хоразмшоҳ Аловуддин Такиш даврига оид яна бир фармонга кўра, султон ўз саройидаги катта хурматга сазовор бўлган Бадриддинни хизматлари туфайли катта бир вилоятга мударрис, имом ва ҳатиб этиб тайинлайди. Вазифаларни адо этар экан, у Қуръон, ҳадис, саҳобалар ҳаёти, ижмо ва қиёсга амал қилиши лозим эди. Шу билан бирга, жума ва ҳайит намозларини ўқиши, маърузаларида Аллоҳга, пайғамбарга, халифа ва хоразмшоҳга ҳамд

айтиши, қолаверса, ўз сўзи ва ҳаракати билан халқни илмли қилиши, иқтидорли шогирдлар етиштириши керак эди [10].

Хулоса. Хоразмдаги таълим услубининг фарқли жиҳати шундаки, у ақлий таълим бўлиб, унда каломчилик табиати ва мунозара-баҳслар устун турган. Ҳолат шу даражага бориб етганки, хоразмликлар ҳатто бозор ва кўчаларда ҳам мунозаралар олиб борардилар. Ал-Қазвиний Гурганж аҳли ҳақида “барчаси мўтазилий, кўпчилик калом илми билан шуғулланади, бозор ва йўлларда мутаассиблик қилмасдан баҳслар олиб боради”, деб ёзганди [2].

Бу шундай таълим тизими эдики, мусулмонни ҳам мусулмон бўлмагани етук олим бўлиб етишишига имкон яратди. Бу барча тоифадаги инсонларнинг илм-фан атрофида бирлашишига ёрдам берган бир таълим услуби эди. Хоразмдаги бу ҳолат ёндош ҳудудлардаги илмий муҳитдан шуниси билан фарқ қилган.

Бу ерга (эҳтимол) илмий эркинлик истаб келган Ибн Сино, боболари мажусий бўлган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, мўтазилийлар етакчиси Маҳмуд аз-Замахшарий, Маъмунийлар даврида ташкил этилган “Олимлар уйи”да ижод қилган насроний Абу Саҳл Масихий, Райдан Хоразмга келиб мўтазилийлар билан фалсафий мубоҳасалар олиб борган, воҳада илм-маърифат ёйган шофеъийларнинг буюк имоми Фахриддин Розий ёки воҳанинг ўзидан чиққан улуғ ханафий фақиҳлари, қорилар, ишончли ровийлар ва муҳаддислар, математик-у астрономлар – буларнинг бари Хоразмда ўша даврларда ва ундан кейин ҳам диний мутаассиблик кузатилмагани ва эътиқод эркинлиги бўлганидан далолат беради. Эҳтимол, шу сабаблар ўлкада (баҳс-мунозарага асосланган ақлий) таълимнинг тўғри йўлга қўйилиши ва бунинг натижасида илм-фаннинг тараққий топиши ва воҳадан кўплаб олимларнинг етишиб чиқишига олиб келган бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Самъоний, Абдулкарим. Насабнома. Тошкент, 2017. Б. 87-94
2. Ҳинд Ҳусайн Тоҳа. Хоразм иқлимида араб адабиёти (араб тилида). Бағдод, 1976. Б. 26-84
3. Salleh S., Embong R. Educational views of Ibnu Sina // Al-Irsyad Journal of islamics and contemporary issues. Vol. 2, No. 1. Malaysia, 2017.
4. Al-Naqib, Abd al-Rahman. Avicenna // The quarterly review of comparative education. Vol. XXIII, Paris, 1993, p. 53-69
5. Bozkurt, Nebi. “Medrese”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXVIII. İstanbul, 1988. s. 323-327
6. Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи. Тошкент, 2022. Б. 151
7. Orasahedov A. Tarihte Gürgeç şehri. Doktora tezi. Konya, 2018. s. 229.
8. Буниёдов, Зиё. Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент, 1998. Б. 8, 157
9. İbn Kesir, El Bıdaye Ve'n-Nihaye, Çağrı Yayınları: 13/99-100
10. Dursun G. Harızşahlar devleti'nde ilmi hayat. Doktora tezi. İstanbul, 2015. s. 26, 37

УДК 94(100)

ПОСЛЕДСТВИЯ И УРОКИ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Ш.О.Хасанов, студент, Самаркандский государственный университет, Самарканд

Аннотация. *Yarim asrdan ortiq davom etgan sovuq urush jahon hamjamiyati uchun muhim saboq va oqibatlar qoldirdi. Maqolada SSSR va AQSh o'rtasidagi ziddiyatning xalqaro munosabatlar, iqtisodiyot, madaniyat va siyosatga ta'siri ko'rib chiqiladi. Sovuq urush davrida dunyo tizimining ikki qutbli tuzilishi vujudga keldi, bu kuch va ta'sirning taqsimlanishiga ta'sir qildi. Sovuq urushning oqibatlari hali ham zamonaviy dunyoda sezilmogda, bu esa ushbu davrni o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Sovuq urush saboqlari xalqaro hamkorlik, diplomatiya muhimligiga taalluqlidir. Qo'shma Shtatlar va Sovet Ittifoqi o'rtasidagi keskinlik dunyoning ikki lagerga bo'linishiga olib keldi va o'nlab yillar davomida hukmronlik qilgan qo'ruv va ishonchsizlik muhitini yaratdi. Bu qurollanish poygasiga, yadro urushi tahdidiga va ikkala davlatning harbiylashuviga olib keldi. Biroq, bu davrning saboqlari va tajribalari xalqaro munosabatlarning murakkabligi va xavfliligini tushunishga, kelajakda tinchlik va xavfsizlikni saqlashga yordam beradi.*

Калит со'злар: *Sovuq urush, Rossiya, AQSH, NATO, Yevropa Ittifoqi, xalqaro siyosat, hamkorlik, kommunizm, mafkura, yangi dunyo tartibi, yadroviy qurol.*

Аннотация. Холодная война, длившаяся более полувека, оставила значительные последствия и важные уроки для мирового сообщества. В статье исследуется влияние конфликта между СССР и США на международные отношения, экономику, культуру и политику. В ходе холодной войны возникла биполярная структура мировой системы, которая повлияла на распределение власти и влияния. Последствия холодной войны ощущаются до сих пор в современном мире, что подчеркивает необходимость изучения этой эпохи. Напряженные отношения между США и СССР привели к разделению мира на два лагеря и создали атмосферу страха и недоверия, которая доминировала на протяжении десятилетий. Это привело к гонке вооружений, угрозе ядерной войны и милитаризации обеих стран. Однако, уроки и опыт этого периода также помогают нам понять сложность и опасность международных отношений и сохранить мир и безопасность в будущем.

Ключевые слова: холодная война, Россия, США, НАТО, ЕС, международная политика, сотрудничество, коммунизм, идеология, новый мировой порядок, ядерное оружие.

Abstract. The Cold War, which lasted more than half a century, left significant consequences and important lessons for the world community. The article examines the impact of the conflict between the USSR and the USA on international relations, economics, culture, and politics. As a result of the Cold War, a bipolar structure of the world system emerged, which affected the distribution of power and influence. The consequences of the Cold War are still felt in the modern world, which emphasizes the need to study this era. The lessons of the Cold War concern the importance of international cooperation, and diplomacy. Tensions between the United States and the Soviet Union led to the division of the world into two camps and created an atmosphere of fear and mistrust that dominated for decades. This led to an arms race, the threat of nuclear war, and the militarization of both countries. However, the lessons and experiences of this period also can help us to understand the complexity and danger of international relations and maintain peace and security in the future.

Keywords: Cold War, Russia, USA, NATO, EU, international politics, cooperation, communism, ideology, new world order, nuclear weapons.

Главным последствием окончания холодной войны стал конец биполярной системы международных отношений и открытие перед Россией и всеми остальными странами, относящимися ранее к коммунистическому «лагерю», перспективы интеграции со свободным миром демократических государств, вступления на путь общепланетарного цивилизационного развития в XXI веке. Между тем, состояние российского общества было очень неоднозначным, и невозможно было определить дальнейший вектор развития РФ и новообразованных вместо бывших союзных республик государств.

Важнейшим следствием холодной войны стали быстрые трансформационные процессы в разных частях земного шара в контексте изменения общей конфигурации международных отношений. На карте мира появились новые государства, признанные, частично признанные или непризнанные государственные образования; изменились геополитические векторы интеграционных процессов; возникли новые международные альянсы, или же появились предпосылки для их образования; на международной арене появились новые негосударственные организации и движения, нередко экстремистского характера. С начала 1990-х гг. в мире выросло влияние ООН, НАТО, Совета Европы и целого ряда других организаций и объединений. Заметно выросло влияние ключевых государств Азии, Латинской Америки и Африки (прежде всего Китая, Индии, Бразилии, Аргентины, ЮАР) [11].

После холодной войны практически все государства Центрально-Восточной Европы после прекращения деятельности ОВД относительно быстро сформировали новую систему внешнеполитических приоритетов, предполагавшую интеграцию в ЕС и НАТО. Сразу после окончания холодной войны начали налаживаться экономические и культурные связи между странами ЕС, с одной стороны, и Россией и государствами бывшего коммунистического блока, с другой. В 1994 г. было подписано «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве» между Россией и ЕС, которое охватывало политическую, торгово-экономическую и

культурную сферы. Между многими странами начал действовать режим наибольшего благоприятствования в торговле, были заключены соглашения о регулировании трансграничной предпринимательской деятельности на фоне либерализации бизнеса в государствах – бывших республиках СССР [4, С. 271–289].

Первый период после окончания холодной войны характеризовался значительным увеличением подвижности многих международных структур. Закончилась эпохи их жесткости и определенности. Стали более прозрачными границы между регионами и сообществами, а новые международные отношения предоставляли широкие возможности выбора своих планов и перспектив. С начала 1990-х гг. подавляющее большинство европейских государств принимают внешнеполитические решения, исходя не из принадлежности к тому или иному идеологическому «лагерю», а из реальных национальных интересов.

Если рассматривать в качестве следствия холодной войны наличие в ней победителя и проигравшего, следует обратиться к оценкам как традиционным, так и неоднозначным. Традиционная позиция, господствующая на Западе, заключается в том, что США и их союзники одержали в холодной войне безусловную победу. Она основана на прямых высказываниях по этому поводу президентов Р. Рейгана и Дж. Буша [9, С. 426–427]. Главная ее аргументация заключается в том, что идеология коммунизма пала, СССР постиг развал, страны коммунистического «лагеря» не выдержали и не могли выдержать экономической конкуренции с миром свободного предпринимательства.

В последние годы в российском общественном мнении всё более утверждается точка зрения, высказанная в своё время И. Узнародовым. В соответствии с ней, США извлекли максимально возможные выгоды из своей «победы», сформировав на десятилетия вперед новый мировой порядок. Провозглашенные ими самими права «победителей» выступили в качестве оправдания претензии на мировое лидерство, а желание избавиться от биполярности как «временного отклонения в мировом развитии» стимулировало и стимулирует разрушение всего, что противоречит американской воле. Для отображения данной точки зрения в российской историографии цитируется американский историк С. Козн, писавший о том, что обращаться с Россией как побежденной страной было «ошибкой» США. Результатом такого обращения стало якобы расширение НАТО, которое вторглось в традиционные сферы национальной безопасности России, исключив саму Россию из системы европейской безопасности [8, С. 34–35].

Сразу после окончания холодной войны во всём мире доминировало радужное восприятие перспектив развития мирового сообщества по цивилизационному пути свободы и уважения к правам человека. Казалось, в истории начинается новый длительный этап без идеологических конфликтов, в котором установленные нормы международного поведения будут неоспоримыми, а перспективы сотрудничества в распределении всеобщих благ, а также в реагировании на глобальные и региональные вызовы – безграничными. Однако сегодня мы видим тенденцию к усилению международной напряженности, и в этой связи важно обратиться к урокам холодной войны.

Приверженность идеологическим установкам, являющаяся феноменом человеческой психики, обусловила неразрешимые разногласия между крупнейшими государствами мира на почти столетия, практически без точек соприкосновения во взглядах на человека и его права, общество и его политическое устройство, пути развития всего человечества. Как уже отмечалось выше, кроме того, что каждая из сторон видела в противоположной своего идеологического конкурента, этот конкурент воспринимался как препятствие для реализации своей «мессианской» цели.

В то время как коммунистическая идеология по ходу холодной войны постепенно приходила в упадок, привлекательность западной модели демократии, свободы, модернизации оставалась недолимой. Если до 1960-х гг. в СССР еще верили, что социализм как более прогрессивная формация и экономическая система рано или поздно «похоронит» капитализм, то далее становилось очевидно, что это не более как иллюзии, а отставание СССР от стран

Запада с каждым годом только увеличивается. Эта очевидность, тщательно скрываемая от советского народа, постепенно расшатывала основы коммунистической идеологии, а частично и имперское самосознание представителей советской элиты. Наконец, на последнем этапе холодной войны, в рамках реализации «нового мышления» была предпринята попытка совместить результаты коммунистического эксперимента с жизнью традиционного демократического общества. Попытка была нелепой в самом замысле и вскоре провалилась. Мир, в котором уважаются ценности свободы и демократии, доказал своё единство и свою целостность.

Одним из самых страшных уроков холодной войны является постоянная опасность ее перерастания в войну «горячую». Как отмечает А. Громыко, холодная война в международных отношениях была не просто периодом напряженности, но несла угрозу войны между сверхдержавами, а значит и угрозу всему человечеству [3, С. 33–35]. Карибский кризис 1962 г., а также некоторые другие исторические события эпохи холодной войны должны служить постоянным предупреждением человечеству об опасности глобальных политических противостояний с элементами гонки вооружений, и если такая опасность возникает, на нее необходимо оперативно реагировать.

Отдельно следует отметить урон, который холодная война в течение десятилетий наносила экономикам многих государств мира. Лишь с натяжкой из ряда этих стран можно выделить США, финансовые и технологические ресурсы которых, а также принципы организации всего государственного механизма и жизнедеятельности нации давали возможность не столько тратить, сколько изобретать и производить новые виды вооружений, получая при этом прибыли. Деятельность многих американских компаний в те годы дала повод трактовать гонку вооружений как «двигатель прогресса». Что касается советской экономики, то гонка вооружений полностью исчерпала ее ресурсы и в 1980-х гг. привела к системному кризису. В целом нет смысла отрицать, что холодная война стоила всему миру чрезвычайного напряжения сил в течение длительного времени, огромных людских и материальных потерь [1, Р. 219–249]. Но экономический урон следует рассматривать также и в более широком контексте. Как отметил китайский специалист по международным отношениям В. Цзиси, «...серьезные экономические проблемы могут вызвать крупные геополитические сдвиги, территориальное разделение страны или межгосударственного образования. По этой причине любое межнациональное или блоковое противостояние должно рассматриваться с точки зрения его потенциальной угрозы для мира» [10].

Заключение: Последствия холодной войны ощущались не только в политической сфере, но и в экономике, культуре и обществе в целом. В экономической сфере, холодная война привела к развитию военно-промышленного комплекса в обеих странах, что стало двигателем их экономического роста. Однако, это также привело к огромным расходам на военные нужды, что в конечном итоге ослабило экономику обеих стран и вызвало проблемы социального благосостояния. В культурной сфере, холодная война также оказала значительное воздействие, способствуя развитию идеологической пропаганды и созданию антикоммунистического и антиамериканского стереотипа. Климат страха и вражды между двумя супердержавами также повлиял на свободу слова, ценности и культурные обмены. На уроки, которые должны быть извлечены человечеством из холодной войны, указал Дж. Най в своем выступлении на конференции «От Фултона до Мальты: как начиналась и как закончилась холодная война» (март 2005 г.). По его свидетельству, история показала, что кровопролития как средства урегулирования конфликтов, по крайней мере глобальных, можно избежать. Наличие у обеих противоборствующих сторон ядерного оружия стало в холодной войне сдерживающим фактором, как и общее представление о том, во что может превратиться мир, если будет развязана ядерная война. Ход развития холодной войны на разных ее этапах был тесно связан с личными качествами лидеров сверхдержав. Военная мощь в конфликтах, связанных с холодной войной, далеко не всегда имеет решающее значение. В условиях развитого индустриального общества большую роль может иметь экономическая мощь страны, а также использование мягких форм влияния (soft power), позволяющее добиться от

народов желаемого не за счет запугивания или принуждения, а за счет привлечения на свою сторону. В целом, последствия холодной войны ощущаются и по сей день, указывая на необходимость развития диалога и урегулирования международных конфликтов мирным путем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Parrott B. Lessons of the Cold War: Getting it Wrong. *Journal of Cold War Studies*. 2022. Vol. 24. Issue 1. P. 219-249.
2. Wittner L. PetraGoedde. The Politics of Peace: A Global Cold War History. New York: Oxford University Press, 2019. // Peace and Change/Peace & Change. 2020.
3. Громько А. А. Истоки и влияние холодной войны на мировую политику. *Современная Европа*. 2016. Январь-Март. С. 33–35.
4. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. Под ред. Ю. А. Борко, О. В. Буториной. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. С. 271–289.
5. Согрин В. В. США в XX-XXI веках. Либерализм. Демократия. Империя. Москва: Издательство «Весь мир», 2015. С. 428.
6. Сушенцов А.А. Международные последствия распада СССР: концептуальный угол зрения // Сравнительная политика. 2012. № 4
7. Узнародов И. М. Память о «холодной войне» как один из факторов политики Европейского Союза в отношении России. *Научная мысль Кавказа*. 2015. № 1. С. 57–59.
8. Узнародов И. М. СССР и окончание холодной войны. *Научная мысль Кавказа*. 2016. № 1. С. 34–35.
9. Уткин А. И. Россия и Запад: история цивилизаций: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: Гардарики, 2000. С. 426–427.
10. Хао Л. Влияние холодной войны на современные тенденции мировой политики с точки зрения китайских и российских ученых. *Социально-политические науки*. 2017. № 4. С. 9.
11. Штоль В. В., Задохин А. Г. Холодная война: истоки, наследие и альтернативы. Когнитивный аспект. *Обозреватель-Observer: научно-аналитический журнал*. 2020. URL: <https://i-sng.ru/pdf/2180/34709-2361-02-2020.pdf>.

УЎК 930.2(075.8)

XX - XXI АСР БОШЛАРИ ТАРИХШУНОСЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

М.Қ.Ғаффаров, мустақил тадқиқотчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон маданият-хўжалик ҳудудлари сўнги бронза ва темир даври аҳоли турар-жойлари ривожланиш босқичлари тахлил қилинган.

Калим сўзлар: А.Вамбери, А.Л.Кун, Хўжанафас, Н.И.Веселовский, А.Ю.Якубовский, М.В.Воеводский, Г.В.Григорьев, С.П.Толстов, В.А.Шишкин, Калтаминор, Қизилқум, Б.В.Андрианов, Ақчадарё, Яккапарсон-2, М.А.Итина, А.С.Сагдуллаев, А.Асқаров, Болхон тоғлари, Гиркония, Султон Увайс, Гаурқалъа, Қизилқир, Бештепа, Варахша, Афрасиаб, Замонбобо.

Аннотация. В статье анализируются этапы развития поселений бронзового и железного веков в культурно-экономических регионах Узбекистана.

Ключевые слова: А. Вамбери, А.Л. Кун, Ходжанафас, Н.И. Веселовский, А.Ю. Воеводский, Г.В. Толстов, В.А. Шишкин, Калтаминор, Кызылқум, Андрианов Б.В., Акчадарья, Яккапарсон-2, М.А.Итина, А.С.Сагдуллаев, А.Аскараров, горы Балхан, Гиркония, Султан Увайс, Гауркала, Кызылқир, Бештепа, Варахша, Афрасиаб, Замонбобо.

Abstract. The article analyzes the stages of development of Bronze and Iron Age settlements in the cultural and economic regions of Uzbekistan.

Key words: A. Vamberi, A.L. Kun, Khojanafas, N.I. Veselovsky, A.Yu. Yakubovsky, M.V. Voevodsky, G.V. Grigorev, S.P. Tolstov, V.A. Shishkin, Kaltaminor, Kyzylkum, B.V. Andrianov, Aqchadarya, Yakkaparson-2, M.A. Itina, A.S. Sagdullaev, A. Askarov, Bolkhan mountains, Girkonion, Sultan Uvais, Gaurkala, Kyzilkir, Beshtepa, Varakhsha, Afrasiab, Zamonbobo.

Кириш. Ўзбекистон маданият-хўжалик ҳудудларида Рус тадқиқотчилари ҳамда маҳаллий илмий марказлари қадимшунослар кенг қамровли равишда аҳоли турар-жойларида олиб борган археологик изланишлар натижалари илмий тахлилини қамраб олган монография, диссертация, мақола ва тезисларда акс этган маълумотлар мазкур бандни ёритишда назарий

жиҳатидан хизмат қилади. Мазкур бандда Ўзбекистоннинг бронза ва темир даврида аҳолини ҳаёт ва ижод уйғунлигига имкон берган турар-жойларга оид маълумотларнинг тарихи узун. Шу маънода XX аср арафасида ватанамиз вилоятларида аждодларимиз томонидан қолдирилган турар-жойлар тўғрисида маълумотларни қайд қилишни лозим топдик.

Асосий қисм. Ўзбекистон худудида XIX аср 60 йиллари ўрталаридан бошлаб, аждодларимиз томонидан турар жойлар тўғрисида маълумотларни Венгер олими А.Вамбери бошлаб берган. Шарқшунос олим Болхон тоғлари (Туркменистоннинг жануб-ғарбий худудида, Гиркония жанубида, орқали Хивага келиб, ўзининг кузатиши мобайнида аҳоли яшаш марказлари тўғрисида ўзининг эсдаликларини монографияда тўла изоҳлаган. Масалан, Беруний шарқий томонида аҳоли талаффузида ишлатилган Шахбозлал (ҳозир Шаббоз), Султон Увайс тизимида Гаурқалъа, Норинжон ёдгорликликлари жойлашиши, пахса уй-хоналари (8 та) тўғрисида мулоҳазаларини қайд қилган. Олим Гаурқалъа тарихига оид қайд қилган илмий аҳамият касб этгани шуки, ёдгорлик Насронийлар мақоми бўлган деган хулосасида ҳақ эди. Чунки милодий VII-VIII асрларда Ургут Насронийлар объекти бўлган [1]. Россия, Бухоро, Хива ва Қўқон давлатлари ўртасида душманлик муносабатларида фойдаланиб, бирин-кетин босиб олиб географик кенглигини Ўзбек хонликлари ҳисобига кенгайтиришга муваффақ бўлиши ўз навбатида босиб олинган худудларни табиий бойликлари, сернам ва серунум худудларини текшириш, тупроқ тузилиши, ўсимлик дунёси, фойдали ва албатта шу жараёнда аҳоли турар-жойлар жойлашиши, хўжалиги кундалик урф-одатлари тўғрисида асарларида қайд қилганлар. Шундай маълумотларни Шарқшунос А.Л.Кун асарларида кузатиш мумкин. Россия императори шахсан буйруғи билан фаолият олиб борган. Олим Хива воҳада энг қадимги шаҳар деб тан олгани диққатга сазовор [2]. Россия императори археология комиссияси ходимлари Пётр I ни Хива хонлиги аҳолиси Амударё лойқасидан олганларни териб олиши деган Хўжанафис маълумотини аниқлаш мақсадида Бекович-Черкасский раҳбарлигида харбий экспедицияси юборилганини эсга олиб, Шарқшунос олим Н.И.Веселовский махсус Фарғона водийсида Эски Ахсикет ёдгорлигида текшириш ишларини олиб бориб, ўрта аср тарихига оид манбаларни олган. Назаримизча, улар катта майдонни эгаллаган ёдгорликдан ноёб хазина олиншини кутган бўлса керак [3].

XIX аср 90 йиллари охирида Туркистон худудида аҳоли томонидан қолдирилган ёзма манбалар, асарлар, танга пулларни тўплаш, тарихий обидаларни сақлаш, таъмирлаш ишларини бажариш мақсадида бир гуруҳ ташаббуси билан зиёлилар “Туркистон археология хаваскорлари тўғараги ташкил қилиниши муҳим воқеа бўлди [27]. Тўгарак фаолияти асосий мақсади археологик ёдгорликларни рўйхатга олиш, меъморий ёдгорликларни қадимий ҳолатини ўрганиш истиқболли йўлни белгилаб олганлигидир. XX аср 20 йиллар охиригача Туркистон худудида тадқиқотчилар аҳоли турар-жойларни кузатиш, сўровномалар асосида маълумотларни қамраб олган тадқиқотларда қайд қилинган маълумотлар аждодларимиз ўтмишини ўрганишга калит бўлиб хизмат қилди. Ўзбекистон тарихида XX аср 30 йилларнинг бошларида илмий мақсаддан бир қатор экспедициялар аҳоли турар-жойларини ўрганиш ишларини олиб борганлар.

XX аср 20 йиллар охирида А.Ю.Якубовский Амударё ўнг соҳил худудида текисликда бино қилинган Урганч (Тошҳавуз вилояти) сўл соҳили худудида Миздахкон ёдгорликларида археологик жиҳатидан текшириш ишларни олиб борган [4]. Тадқиқотчи хизмати икки ёдгорлик тарихига оид моддий ашёларни илк бор олганлиги, унинг тарихига оид маълумотларни қайд қилганлигида бўлди. М.В.Воеводский Туркменистон республикаси Тошҳавуз вилояти Тахта туманида текисликка аҳоли томонидан бунёд қилинган Замахшар ёдгорлигида қазилма ишлари натижасида ёдгорлик тарихига оид моддий ашёлар олинган [5]. Г.В.Григорьев Самарқанд шаҳри яқинида Тали-Барзуда текшириш ишларини олиб бориши муносабати билан Талу-Барзу I, II, III, IV, V, VI каби хронологиясини ишлаб чиққан, шундан мил.авв. VI-V асрдан - милодий VIII асргача маданий-хўжалик макони бўлган [26]. Тадқиқотчи Самарқанд Сўғдида темир давридан милодий VIII аср бошларигача ёдгорлик қурилиш тарихига оид тарихий маълумотлар эълон қилишга муваффақ бўлган. М.Е.Массон Термез ёдгорлигида археологик жиҳатидан ўрганиш ишлари натижасида арқдан (10га) мил.авв. III

асрга тегишли ашёларни олиб, унинг тахлили асосида илмий маълумотларни қайд қилган [6]. В.А.Шишкин Қорақўл воҳасида Варахша ёдгорлиги олинган ашёлар мил.-авв-ги II асрга оидлиги тўғрисида хулосага келган [7]. А.И.Тереножкин Хоразмда Турткул ва Беруний туманлари худудида археологик қидирув ишлари натижасида 20 га ёдгорликларни рўйхатга олди, уларни картасини ишлаб чиққан. XX аср 30 йиллари охирида Сурхондарё вилояти Бойсун туманида Тешиктош ғор-макони маданий қатламларидан олинган тошда меҳнат қуроллари ва антропологик ашёларни қадимги тош даврининг ўрта босқичига оид бўлган [25].

Энг буюк кашфиёт Ўрта Осиё ибтидоий жамоа тузуми тарихини мустье даврида инсониятнинг жойлашиши, географик омиллари, худудий чегаралари ҳам илк этник жараёнлар тарихини ўрганиш ишларини бошлаб берганлиги бўлади. Шу тариқа, Ўзбекистон худудида аҳоли турар-жойларида олиб борилган археологик изланишлар натижасида ўрта тош даврдан, кейинги тарихий даврлар тарихига мансуб манбалар олиш, ўз навбатида археологик ёдгорликларда археологик қазиш ишларини олиб борадиган экспедиция ва археологик гуруҳларнинг ташкил этилишига замин бўлган. Кези келганда таъкидлаш лозим бўладики шаҳарсозлик маданияти вужудга келишига асос бўлган неолит, энеолит ва бронза даври аҳоли турар-жойларини излаб топиш, уларни ўрганиш ишларига эътибор берилмаган.

С.П.Толстов дастлабки асарларида неолит, бронза, темир даврларига оид маълумотлар фақат кузатишлар, қисман ўрганишларга асосланган. Шунинг учун ҳам қайд қилинган ёдгорликларда археологик изланишлар давом этган. Шунингдек, В.А.Шишкин раҳбарлигида экспедиция Бухоро воҳасида, 1944-1949 йилларда Тянь-Шан-Олой экспедицияси, 1946-1949 йилларда, 1950 йилда Памир - Фарғона экспедициялари археологик изланишларда олинган натижалар адабиётларда ўз маъносини топган. 1939 йилда Хоразм экспедицияси Қизилқум географик манзарасини намоён қилган Жонбосқалъа атрофида манзилгоҳ (Жонбос-4) да истиқомат қилган аҳоли хўжалигини “Калтаминор” маданияти тарихий адабиётлар саҳифасига олиб кирган эди. Тадқиқотчи Ўрта Осиё ибтидоий жамоа тузуми тарихида илк тош асри якуний босқичида аجدодларимиз тарихига оид илк маълумотларни илмий жамоатчилиги эътиборига хавола қилишига муваффақ бўлганлигини қайд қилиш лозим. Ватанимизнинг бошқа вилоятларида ибтидоий жамоа тузуми даврига оид манзилгоҳлар археологик изланишлар олиб борилмаган. Шу билан бирга, С.П.Толстов бронза ва илк темир даврига оид маълумотларни қайд қилган [24].

Хоразм экспедицияси дала амалиёти даврида илк ўрта аср ёдгорлиги Норинжон атрофида қўлда ишланган деворига тасвир берилган нақши кулол идишлар намуналарини олганлар. Улар тасвири учбурчак шаклдаги безакларни Волга ва Дон оралиғидаги Ёғочбанд маданияти намуналарига ҳамда жанубий Урал, Сибирь ва Қозоғистон худудларида ўрнашган Андропова қишлоғида кўчманчи-чорвадор қабилаларини бронза даврига ўхшашлик топиб, хўжалигини олиб борган аҳоли Тозабоғёб маданиятини олган эди [24]. Шунингдек, бронза даврига оид бўлган Ангқақалъа-1 манзилгоҳидан олинган ашёларни илмий таҳлил қилиб, Тозабоғёб маданияти таркибига жалб қилиб, уни II минг йиллик ўрталарига оидлигини қайд қилган [24]. 1939-1940 йилларда жануби Ақчадарё худудида Амиробод-2 манзилгоҳи манзилидан олинган ашёлар илк темир даври, яъни мил.авв.VII-VIII асрлар билан белгиланган [24]. Шу тариқа Амударё ўнг соҳили худуди (Турткул ва Беруний туманлари худудлари) бронза ва илк Темир даври Тарихшунослигини бошлаб берган эди. XX аср 50 йилларидан бошлаб, Хоразм Қуйи Зарафшон ва Фарғона худудларида бронза ва илк темир даврлари ёдгорликларини ўрганиш бошланган. Масалан, Ангқа-5, Қават-7 ва Кўкча-3 бронза даври ёдгорликлари тўғрисида маълумотлар нашрларда қайд қилинган. Тадқиқотчи иккинчи асарида Сирдарё қуйи хавзасида Қувон-Даря ирмоғи соҳили адоғига уланган текисликда жойлашган ДЖети-асар (етти ёдгорлик) яъни Жетиасар № 1,5, 6, 8, 9 ва 10 ҳамда № 11, 12-13 ёдгорликлари тўғрисида маълумотларни изоҳлаган [9]. Археологик амалиёт Қуйи Сирдарё Инкордарё ирмоғи соҳили этакларида лой меъморчилиги билими билан темир даврига оид бўлган. Шимолий ва Жанубий Тагискен ва Уйгарак мазор-қўрғони ашёлари тўғрисида маълумотларни қамраб олган нашрлар чоп қилинган [10]. Шунингдек, Амударё Довдон ирмоғи ўрта қисми шимолий худудида баландлик қирларида жойлашган ёдгорликларида

қисман қазышма ишлари натижалари, яъни Кузалиқир режаси, мудофаа девори, унинг элементлари, Қалалиқир режаси, мудофаа девор, элементлари расмлари тўғрисида маълумотлар мавжуд [23].

Я.Ғ.Ғуломов монографиясида Жанубий Ақчадарё худудида Жонбос-6 манзилгоҳли уй-хоналаридан олинган ашёларни Сувёрган маданиятига оид маълумотларни қайд қилган [12]. Б.В.Андрианов Жанубий Ақчадарё худудида Яккапарсон-2 манзилгоҳида қисман қазышма ишларини олиб бориб мил.авв. IX-VIII ёки мил.авв. X-VIII асрлар оидлиги тўғрисида маълумотларни нашрида қолдирган [13]. М.А.Итина монографиясида мил.авв. II минг йиллик I минг йиллик бошларида Жанубий Ақчадарё хавзасида Тозабоб ва Андронова маданиятларни яратган аҳолини хўжалик соҳаларини ривожлантириш соҳасида бунёдкорлик фаолиятлари тўғрисида кенг маълумотларни кенг илмий жамоатчилик эътиборига хавола қилганлиги аҳамият касб этди [22]. Б.И.Вайнберг Сарикамишбўйи Амударёни Довдон ирмоғи қуйи қисмида Қуйисой баландлигида аҳолининг ёғоч устунли ушбу атаманинг ярим ертўла эканлиги суғориш иншоотлари ёрдами билан суғорма дехқончилик (хум қолдиқлари) маданияти, Темир ашёсидан меҳнат қуроллари ерларга ишлов беришда фойдаланганлиги тўғрисида фикр-мулоҳазаларини асарида кузатиш мумкин [14].

М.А.Итина маълумотларига кўра, сўнгги бронза даврига оид Яккапарсон-2 аҳолиси ярим ертўла уй-хоналарида (жами 20 та) истикомат қилиб, суғорма дехқончиликни олиб бориш худудлари чегарасини мудофаа девор ўраб олмаган, балки Қизилқум уюм кум тепаликлари чегараланган [13]. Мил.авв. II минг йиллик, иккинчи ярми биринчи чораги Сурхон воҳаси Музработ дашти Зироаткор аҳоли тамонидан ўзлаштирилиши натижасида дехқончилик воҳаси вужудга чиққанлиги Сополлитепада сўнгги бронза даврида эса Жарқўтон ёдгорликлари мудофаа деворлар билан ўраб олинган [15]. Шу тариқа, бронза сўнгги босқичида Ўзбекистон худудида аҳоли кундалик турмуш тарзини олиб боришига имкон берган манзилгоҳларни икки типга ажратиш мумкин:

1-тип ўтроқлашган зироатчиликни олиб борган, атрофни деворлар билан ўраб олиниши Жарқўтон, Чуст.

2-тип. Марказий, шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий худудларда аҳоли манзилгоҳлари Синчлар ёрдамида қурилган кулбалар ярим ертўла шаклида, хўжалиги уй чорвачилиги “қайр” дехқончилиги ибтидоий услуги.

Ўрта Осиё жанубида Копетдоғ олди этакларида миқдор жиҳатидан йирик намозгоҳ, Олтиндепа ёдгорликлари мураккаб мудофаа тизимига эга (туғрибурчакли буржлар, дарвоза олди буржлар билан химояланган арк, ибодатхоналар, икки қисмга бўлинган маҳаллалар) бўлиб, алоҳида микровоҳалар марказлари бўлган [6]. Зарафшон водийси шимолида энеолит давридан фаолият бошлаган саразмликларни сўнгги бронза давридан кейин ҳаётий тақдири тўғрисида тадқиқотчилар фикр-мулоҳазалари кузатилмайди. Тадқиқотчи А.С.Сагдуллаев, Ўрта Осиёда бронзадан темир даврига ўтиш мил.авв. X-VIII асрларда юз берган деган мулоҳазаси кузатилади [16]. Тадқиқотчи Жанубий Туркманистонда Анов ва Дальварзин ёдгорликларидан олинган моддий ашёларга эътибор берган [6]. Тадқиқотчининг ватанимиз худудидаги маданий-хўжалик худудларида ўрнашган аҳоли хўжалиги ривожланишига мақбул эмас. Табиий имкониятлар захираси барқарор бўлган худудларда истикомат қилган аҳоли ишлаб чиқаришга янги технологик жараёнларни татбиқ қилиб, жамиятнинг барча соҳаларида эришган ютуқлари билан фарқланишини кузатиш мумкин. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, мил.авв. VII асрдан бошлаб, Ўзбекистоннинг маданий-хўжалик вилоятларида аҳоли темир ашёсидан хилма-хил вазифани бажаришдан меҳнат ва харбий қуроллари ишлаб чиқариш кенг йўлга қуйилган. Масалан: Сарикамишбўйи хавзаси Амударё Довдон ирмоғи қуйи хавзасида Қуйисой баландлигида ҳамда Қанғақир баландлигига Қанғақалъа аҳолиси мил.авв. VII асрдан атрофдаги сернам ва серунум ерларни ўз манфаатларига хизмат қилдириш мақсадида темир қуролларидан кенг фойдаланиши Б.И.Вайнберг тадқиқотида ўз маъносини топган [14]. Жанубий Ақчадарё хавзасида Яккапарсон-2 аҳолиси хўжаликни ривожлантиришда темир қуроллари ишлатилмасдан бронза қуроллари ўз аҳамиятини сақлаб қолган, уларни тайёрлашга мўлжаллаган қолиплар бўлган

[13]. Бозорқалъа ва Дингильжа ёдгорликларидан темир қуроллари намуналари олинганлиги тўғрисида маълумотлар М.Г.Воробьева тадқиқотида кўзга ташланади [21]. Шу маънода Шуроҳон ва Султон Увайс оралиғида ҳудудда турар-жойларда истиқомат қилган аҳоли бронза ва темир қуролларини хўжалиқда баробар тарзда кўплаб, қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантирган деган маълумотларни қайд қилиш имконияти мавжуд. Аждодларимиз Амударё тошқинини олдини олиш учун ундан магистрал каналлар, улардан икки томон тармоқларни чиқариб, қадимдан минералга сероб бўлган текисликни жадал суратда ривожлантириб, обод ва Гулшан диёрга айлантириш режаларини амалга оширишни бошлаганлар. Амударё сўл соҳили ҳудудида мил.авв. V асрдан Хазарасп ва Хива шаҳарлари дехқончилик воҳалари тарихига оид нашрлар чоп қилинди [16].

Мил.авв-ги VIII аср охири VII асрдан бошлаб, Ўзбекистоннинг асосий дехқончилик воҳалари (Ташкент водийси мил.авв. III-II асрлар) аҳоли томонидан темир қуролларидан фойдаланиб, ўзлаштириши сиёсати натижаларига оид маълумотларни қамраб олган нашрлар илмий жамоатчиликка хавола қилинди. Мисол тариқасида, Сурхондарё ҳудудида шаҳар мақомига эга бўлган Жондавлат, Қизилтепа, Хаитабад ёдгорликлари тарихига оид маълумотлар ўрин олган [17]. А.Асқаров қайд қилишича, Бухоро воҳасида Энеолит, Бронза даври асридан бошлаб, зироаткор фаолиятларини олиб борган, унинг ривожи Замонбобо маданиятини олиб борган аҳоли “қайр” зироатчилигини олиб боришида эришган зафарлари Бухорода шаҳарсозлик маданияти вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишида ўз тарихий ўринга эга бўлган. Воҳада нафақат Бухоро ва Варахша ёдгорликлари қадимий аҳли объектлари ҳамда Чордара, Қўшрабод, Арабоч-1, ёдгорликлари мил.авв. VI-V асрларга оид бўлган [20]. Назаримизча, Замонбобо (мил.авв. II минг йилликларда чорвачилик, дехқончилик) дехқонлари “Қайр” дехқончилиги ҳудудлари фойдаланилаётган ҳудудлар кундалик эҳтиёжларига жавоб бермаганлиги боис, ўзлаштирилмаган сари кўчиш тадбирини олиб бориши натижасида Бухоро микровоҳаси шаклланган.

Хулоса. Шу тариқа, юқорида қайд қилинган маълумотлар қуйидаги якуний хулосага келиш имконини яратди:

- Ўзбекистоннинг тош даври илк босқичидан бошлаб, ҳозирги давргача бўлган тарихи тоғлардан оқиб тушган сув ҳавзалари фаолияти билан боғлиқ бўлганлигини мавзуси мазмунини қамраб олган маълумотлар изоҳлаган.

- XX аср 30 йиллари ўрталаридан бошлаб, Жанубий Орол бўйида неолит, бронза ва илк темир давrigа оид маълумотлар мазкур тарихий давр тарихшунослигини бошлаб берган.

- XX аср 40-90 йилларида Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида аҳоли нашрларида олиб борилган кенг қамровли тарзда олиб борилган археологик изланишлар илмий тахлили асосида бронза ва илк темир давлатига оид маълумотлар географияси кенгайганлиги бош тарихий даврларда кечган тарихий жараёнлар тарихшунослигига оид нашрлар чоп қилишди, улар ўз навбатида тадқиқотчиларимизни тарихий жараёнларни ўрганишга хизмат қилди.

- Мустақиллик йилларида тадқиқотчилар нашрларида темир даври ёдгорликлари турар-жойлари тўғрисида янги маълумотлари илмий жамоатчилик эътиборига хавола қилинган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии // Перевод с английского-СПб, 1865.
2. Кун А.Л. Культура Низовьев Амударья // Материалы для статистики Туркестанского края-СПб.1876. Вып IV.
3. Веселовский Н.И. Отчёт о работах Средней Азии в 1888-1885 гг /ОАК за 1882-1888 гг-СПб. 1891.
4. Якубовский А.Ю. Раскопки Ургенча // Известия Государственной академии материальной культуры-Л, 1930.Т-6, Вып-2.
5. Vayevodsku A. Summary. Report of a Khwarizm. Expedition. Bull Amer Inst for Iran. Art and Arch. 1938, № 3.
6. Массон М.Е. Городище Старого Термеза и их изучение. Труды УзФАН. Серия-1, Вып-2. 1940.
7. Шишкин В.А. Археологические работы 1932 г в Западной части Бухарского оазиса // Изд Уз ФАН-Ташкент, 1940.
8. Итина М.А. Новые стоянки тозабагыбской культуры (Раскопки 1996 г) // МХЭ,-М.: Наука, 1963.
9. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации-М-Л, Наука 1948.
10. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм /СЭ-М.: Наука, 1961. вып 4.
12. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи-Тошкент, Фан: 1959.
13. Итина М.А. Поселение Якке-Парсан-2 (раскопки 1952-1959 гг) // МХЭ-М.: Наука, 1963 г. Вып-6.

14. Вайнберг А.И. Новые памятники Куусайской культуры в Северной Туркмении //АО 1971-М.Наука, 1982.
15. Аскарлов А. Сапаллитепа-Ташкент «Фан» 1973.
16. Сагдуллаев А.С. Хакимов З.Археологические изучения городища Кызылтепа (По итогам работ 1973-1974 гг) - Бактрийские древности-Л:Наука 1976.
17. Сабиров К. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Средней Азии (VI тыс.до.н-э-IV в.н.э). Автореф.дисс. уч ст.к.ис.н-М-1979.
18. Абдуллаев К, Станчо Л. Археологические работы Жондавлаттепа в 2004-2005гг.//Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2004-2005 гг-Самарканд, 2006.
19. Турсунов С.А,Тоғаева М. Шеробод тарихи ва этнографияси-Тошкент. Янги нашр. 2014.
20. Аскарлов А. Қадимги Бухоро худудида илк шаҳар маданиятининг шаклланиш манбалари // Инсониятнинг иқтисодий ва маданий мероси-учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари-Ташкент, Ўзбекистон. 1997.
21. Воробьева М.Г. Дингильдже. Усадьба середины I тысячелетия до.н.э. в Древнем Хорезме-М.:Наука, 1973-С.189.рис 57.
22. История М.А. История племен Южного Приаралья /Тр ХАЭ-М.:Наука, 1977.Т.Х-173 С.
23. Толстов С.П. Древности верхнего Хорезма //ВДИ, М: № 206. С.178.Ўша муаллиф. Городища с жилыми стенами //КСИИМК-М.:Наука, 1947.
24. Толстов С.П. Древний Хорезм-М.:МГУ, 1948-С.59-65. Ўша муаллиф. По следам древнехорезмийской цивилизации—Л, Наука, 1948-С.66.Рис 18.Ўша муаллиф. По древним дельтам Окса и Яксарта-ИВЛ-Наука, 1962-С.31.
25. Окладников А.П. Неандертальский человек и следы культуры Средней Азии /СА-М-Л: 1940.Вып 6-С.5-18.
26. Григорьев Г.В. Городище Тали-Барзу-ТОВЭ-И.ЛС.7-104. Ўша муаллиф. Поселение древнего Согда // КСИИМК-М.:Наука. 1940-Вып.4-С.150-153.
27. Открытие Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент 1895.

УЎК 94(571:2)

НАМАНГАН ВИЛОЯТИДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ АҲВОЛИ

Б.А.Ҳабибиллаев, таянч докторант, Наманган давлат Университети, Наманган

***Аннотация.** Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси Наманган вилоятининг мустақилликдан то 2021 йилгача бўлган даврдаги қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ўзгаришлар, муаммолар, кўрсаткичлар берилган. Наманган вилоятида қишлоқ хўжалигининг ривожланишидаги муаммолар, салбий ва ижобий ўзгаришлар, вилоятнинг соҳадаги ўзига хос хусусиятлари баён қилинган.*

***Калим сўзлар:** қишлоқ, Наманган, деҳқончилик, чорвачилик, маҳсулот, гектар, тонна, хўжалик.*

***Аннотация.** В данной статье представлены изменения, проблемы, указатели в агропромышленном комплексе Наманганской области Республики Узбекистан с момента обретения независимости до 2021 года. Описаны проблемы развития сельского хозяйства Наманганской области, негативные и позитивные изменения, уникальные особенности региона в данной области.*

***Ключевые слова:** село, Наманган, сельское хозяйство, животноводство, продукция, гектар, тонны, фермерское хозяйство.*

***Abstract.** This article presents changes, problems, signs in the agro-industrial complex of the Namangan region of the Republic of Uzbekistan from the moment of independence until 2021. The problems of agricultural development in the Namangan region, negative and positive changes, and the unique features of the region in this area are described.*

***Key words:** village, Namangan, agriculture, livestock, product, hectare, tons, farm.*

Қириш. Қишлоқ хўжалиги моддий ишлаб чиқаришнинг асосий ва энг қадимги тармоқларидан бўлиб, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш билан бир қаторда саноатни хом ашё билан ҳам тайинлайди. Биламизки, қишлоқ хўжалиги иккита асосий соҳадан яъни деҳқончилик ва чорвачиликдан иборат бўлиб, бундан ташқари боғдорчилик, узумчилик, пиллачилик каби соҳалари ҳам мавжуд. Маълумки, собиқ иттифоқ даврида қишлоқ хўжалиги

халқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлиб, Ўзбекистон СССРнинг пахтачилик майдонига айланган эди десак муболаға бўлмайди. Бу даврда ЯИМ нинг 4 дан бир қисми айнан шу соҳа ҳиссасига тўғри келиб, жами аҳолининг 22 %и қишлоқ хўжалигида банд эди. 1991 йил якунига келиб СССР парчаланди, унинг ўрнида 15 та мустақил давлат ташкил топди. Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритиш натижасида барча соҳалар қаторида қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам туб иқтисодий ислохотлар олиб борди ва бу ишни давом эттирмоқда. Авваллари ер давлат мулки эди, мустақилликдан кейин қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари ўзгара бошлади. Фермер, ширкат, деҳқон хўжаликлари шаклланди ва натижада ер ўз эгасини топди ва бу маҳсулдорликни оширди. Қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш жараёнидаги энг долзарб масала – ислохотларни чуқурлаштириш, бозор иқтисодиёти шароитларига мос бўлган иқтисодий механизмларни вужудга келтириш учун ҳуқуқий механизмлар яратилди. Улар жумласига «Ер кодекси», «Фермер хўжаликлари тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжаликлари тўғрисида»ги, «Қишлоқ хўжалиги кооперативлари тўғрисида»гиларни киритишимиз мумкин[1]. Бу қонунлар асосида қишлоқ хўжалигидаги мавжуд ижтимоий ва иқтисодий муаммолар, тўсиқлар бартараф қилинди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мустақиллик йилларида Наманган вилоятида қишлоқ хўжалиги масаласига оид тадқиқотлар О. Абдуллаев, Б. Салимов, З. Хайдаровларнинг илмий ишларида ёритишга ҳаракат қилишган. А. Нурматов, С. Гофуров, Х. Умурзаков, У. Мўминовнинг илмий тадқиқот ишларида кенг ёритилган. У. Мўминговнинг Қишлоқ хўжалигида рақобат муҳитини шакллантиришда ривожлантириш (Наманган вилояти мисолида) тадқиқот ишида қишлоқ хўжалиги соҳаси алоҳида тадқиқот объекти сифатида талқин қилинади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот олиб бориш жараёнида тарихий-қиёсий, муаммоли, хронологик, объективликлик, тизимли таҳлиллар ёрдамида мустақиллик йилларида Наманган вилоятида қишлоқ хўжалигида фаолият олиб бораётган субъектлар фаолиятининг ижобий ва салбий жиҳатлари, Республикага қўшган ҳиссаси адабиётлар, статистик маълумотлар ва архив ҳужжатлари асосида тадқиқ этилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари қатори Наманган вилоятида ҳам қишлоқ хўжалиги кенг томир отган. Вилоятда қадимдан қишлоқ хўжалигининг деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, пиллакашлик каби соҳалари омилкор ҳисобланиб, ерлари ҳам ҳосилдордир. Мустақилликнинг дастлабки йилида Наманган вилоятида 101,7 минг тонна дон ва дуккакли галла ишлаб чиқилган бўлиб, шундан 45715 тонна бошоқли галла ишлаб чиқарилди[2]. 1996 йилга келиб Наманган вилоятида қишлоқ хўжалиги соҳасида муайян силжишлар бўлди. Хусусан, картошка (119,2), сабзавот (101,5), полиз (123,5), пилла (119,) ишлаб чиқариш кўрсаткичлари бажарилди. Дон тайёрлаш 100,2 %га бажарилди. 1996 йилда Наманган вилоятида пахта режаси бажарилмади. 280 минг тонна ўрнига 239,8 минг тонна ёки 85,6 %га бажарилди. Вилоятда 2001 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлаш шартномавий мажбуриятлари (пахтадан ташқари) бажарилди. Бу йилда 251 минг тонна пахта тайёрланиб, ўтган йилга нисбатан 3,1%га кўп демақдир. Қишлоқ хўжалик корхоналарида 13,7 минг тонна картошка, 70,1 минг тонна сабзавот, 2,6 минг тонна полиз, 27,6 минг тонна мева ва 36 минг тонна узум тайёрлаш режалари белгиланган бўлиб, картошка, сабзавот маҳсулотлари режани бажара олмадилар[3]. Бу эса вилоят бозорларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тан нархини кўтарилишига сабаб бўлди.

2006 йилга келиб Республикада 7538,8 млрд сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирилган бўлса, Наманган вилоятида қишлоқ хўжалигининг усизликчилик соҳасида 298 млрд сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, 220,6 минг гектар майдонда маҳсулот етиштирилди. Бу майдонларнинг 40,4 %да донли экинлар, 46,3 %ида техник экинлар, шундан 46,1 %ида пахта, картошка ва сабзавот майдонлари эса 7,3%ни ва 6 % ер майдонида озуқа экинлар тайёрланди. Бу майдонларда 440,4 минг тонна дон, 281,7 минг тонна сабзавот, 81,6 минг тонна картошка етиштирилди[4].

Наманган вилоятида 1991 йилда чорвачилик соҳасида гўшт ишлаб чиқариш 18576 тоннани ташкил қилиб, 13,6, сут 77708 тоннани ташкил қилиб, 1,8, тухум 69784 минг донани

ташқил қилиб, 50,9 %га маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўтган 1990 йилга нисбатан камайтириб юбордилар[5]. Бунинг асосий сабаби сифатида ҳайвонлар учун этиштириладиган озуқа экинларнинг ер майдони ва ҳажми камайиб кетганлигини айтишимиз мумкин. 1996 йилда ҳам чорвачилик соҳасида маҳсулдорлик камайди. Хусусан, гўшт ишлаб чиқариш 0,1%, сут 59,3%, тухум 46% ва жун 74,3 %га бажарилди холос[6]. 1991 йилда қишлоқ хўжалигининг чорвачилик соҳасида 109870 дона қорамол, 220347 дона қўй-эчкилар, 1485903 дона паррандалар парваришланарди[7]. Наманган вилоятида 2001 йилда чорвачилик соҳасида 53908 тонна гўшт, 263071 тонна сут, 42 млн 195 минг дона тухум ишлаб чиқарилди[8]. Вилоятда 2006 йилда 186,2 млрд сўмлик чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Бу йилда 62,8 минг тонна гўшт(тирик вазнда), 301,2 минг тонна сут, 59,2 млн дона тухум ишлаб чиқарилди. Чорвачилик соҳасида йирик шохли қорамоллар сони 407 минг бошни ташқил қилар, шундан сигирлар сони 155 минг бош эди. Қўй ва эчкилар сони эса 525,3 мингтани ташқил қилди[9].

Қишлоқ хўжалиги соҳасида 2011 йил якунига кура Наманганда барча тоифадаги хўжаликларда жами 1428659,1 млн сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлиб, жумладан деҳқончилик маҳсулотлари ҳажми 857634,6 млн сўмни, чорвачилик маҳсулотлари ҳажми эса 571024,5 млн сўмни ташқил қилди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг умумий ҳажмининг 432590,8 млн сўми фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келган бўлса, 985945,8 млн сўм деҳқон хўжаликлари ҳиссасига тўғри келди. Бу даврда Наманган вилоятининг 221,1 минг гектар майдонида экин экилар, шундан қишлоқ хўжалиги қорхоналари тасарруфида 2,9 минг гектар, фермер хўжаликлари тасарруфида 189,4 минг гектар ва деҳқон хўжаликлари тасарруфида 28,8 минг гектар майдон мавжуд эди. Донли экинлар майдони бу йилда 95,1 минг гектарни ташқил қилган ҳолда ялпи ҳосилдорлик 492,7 минг тоннани, гектарига ҳосилдорлик эса 48,6 центнерни ташқил қилди. Бошоқли экинлар майдони 89,1 минг гектарни ташқил қилган бўлиб, ялпи ҳосилдорлик 440,2 минг тоннани, гектарига ҳосилдорлик эса 49,4 центнерни ташқил қилди. Пахтачилик соҳасида эса Наманган вилоятида 87,1 минг гектар майдонга чигит қадалган бўлиб, ялпи ҳосил 246,9 минг тоннага етказилди. Ҳосилдорлик гектарига 28,3 центнерни ташқил қилди. Вилоятда техник ва мойли экинлар майдони 1555 гектарни ташқил қилди. Шунингдек вилоятда бу йилда 6498 гектар майдонда картошка (ялпи ҳосил 167002 тонна, гектарига ҳосилдорлик 179,3 центнер), 12992 гектар майдонга сабзавот (ялпи ҳосил 488690 тонна, гектарига ҳосилдорлик 236,5 центнер), 1741 гектар майдонда полиз экинлари (ялпи ҳосил 53223 тонна, гектарига ҳосилдорлик 211,8 центнер), 25298 гектар ерда мева (ялпи ҳосил 138120 тонна, гектарига ҳосилдорлик 62,9 центнер), 10950 гектарда узум (ялпи ҳосил 77427 тонна, гектарига ҳосилдорлик 74,6 центнер) этиштирилди.

Чорвачиликда Наманган вилоятида 2011 йилда 543,7 минг бош қорамол, шундан 191,2 минг бош сигирлар мавжуд эди. Шунингдек, бу даврда вилоятда 67 минг бош чўчка, 627,9 минг бош қўй-эчки, 6,4 минг бош отлар, 2034,4 минг бош парранда парваришланар, булардан шу йилда 87058 тонна тирик вазнда гўшт, 422342 тонна сут, 121790 млн дона тухум, 1244 тонна жун олинди. Вилоятда жорий йилда 5511 та фермер хўжалиги мавжуд бўлиб, ҳисобот даврида фаолиятини тўхтатган фермер хўжаликлар сони 379 тани ташқил қилмоқда эди. Бу пайтда бу қишлоқ хўжалиги субъектларида 83487 киши иш билан банд бўлган [10]. Бу иш ўринларининг мавжудлиги аҳолини иш билан таъминлашда муҳим ҳисобланган.

Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги соҳасида Ўзбекистон Республикасининг 2017 йилдаги кўрсаткичлари 69504,2 млрд сўмни ёки ўтган 2016 йилга нисбатан 102% ўсиш суръатини ташқил қилди. Бу соҳада Наманган вилоятида 4878,3 млрд сўмни, ўтган 2016 йилга нисбатан 101,1 % ўсиш суръатини намояндалар қилди. Деҳқончилик, чорвачилик ва овчилик соҳаларидаги натижа 4834,1 млрд сўмни, ўрмончилик хўжаликларида 11 млрд сўмни, балиқчилик хўжаликларида эса 34,3 млрд сўмни ташқил қилди. 2017 йилда Наманган вилоятининг барча турдаги хўжаликлари 221627 гектар майдонда деҳқончилик қилиб, шундан дон экилган майдонлар 96040 гектарни, шу жумладан бошоқли дон 88002 гектарни, шундан буғдой 87916 гектарни, маккажўхори дони учун 2929 гектарни, шоли 1998 гектарни,

дуккакли дон экинлари 3111 гектарни, техник экинлар жами 81907 гектарни, шу жумладан гўза майдони 78900 гектарни, мойли экинлар 2894 гектар, картошка 7427 гектар, сабзавотлар жами 15495 гектарни, полиз 2307 гектар, озуқа экинлари 18451 гектарни, бундан ташқари мева ва резаворлар майдони 29315 гектарни ҳамда токзорлар 11524 гектарни ташкил қиларди. 2017 йилги ҳосил йиғими бўйича Наманган вилоятида барча тоифадаги хўжаликларда 470,4 минг тонна бошоқли дон экинлари ишлаб чиқилиб, шундан 469,4 минг тоннасини буғдой ташкил қилди. Бундан ташқари жорий йилда вилоятнинг барча турдаги хўжаликларида 261,3 минг тонна картошка, 741,5 минг тонна сабзавот, 69,8 минг тонна полиз, 249,6 минг тонна мева ва резаворлар, 119,9 минг тонна узум етиштирилди[11].

2018 йилнинг 1-январь ҳолатига кўра Наманган вилоятида йирик шохли қорамоллар сони 686,8 минг бошни, шундан сигирлар сони 215,8 минг бошни, қўй ва эчкилар 714,2 минг бошни, отлар 6674 бошни ва паррандалар сони 4,2 млн бошни ташкил қилган ҳолда 132,2 минг тонна тирик вазнда гўшт, 666,8 минг тонна сут, 465,8 млн дона тухум ишлаб чиқаришга эришилди[12]. Бу ютуқлар билан бирга бир қанча муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, булар сирасига солиқ тўлашда ҳам камчиликлар бор эди. Хусусан, амалдаги қондаларга кўра ер солиғини йилда икки ярим йилликка бўлиб тўлаш шarti мавжуд бўлиб, қишлоқ хўжалигида фаолият юритаётган субъектларда молиявий натижалар йил якунига келиб шаклланади. Натижада вақтида тўланмаган солиқлар учун қўшимча жарима солиқлари шаклланишига сабаб бўлади. Бу эса солиқ суммасининг кўпайиб кетишига олиб келади. Бундан ташқари ҳудудларда жойлашган машина трактор парклари амалда монополистик сиёсат юритиб, ишларни шунчаки, сифатсиз бажариши, ҳамда банк тизимидаги ўзаро ҳисоб-китоблар яхши ташкилланмаганлиги ҳам соҳада қатор муаммолар келтириб чиқармоқда.

2021 йилга келиб Республика қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалигида маҳсулот (хизматлар) лари умумий ҳажми 317781,6 млрд сўмни ташкил қилиб, деҳқончилик, чорвачилик ва овчилик ҳамда ушбу соҳаларда кўрсатилган хизматлар 307515,0 млрд сўмни, ўрмон хўжалиги 7581,5 млрд сўмни, балиқчилик хўжалиги 2685,1 млрд сўмни ташкил қилди[14]. Худудлар кесимида юқори кўрсаткичлари Самарқанд-41206,1 млрд сўм, Андижон- 32030,4 млрд сўм, Тошкент-30712,7 млрд сўм билан етакчилик қилишган бўлса, Наманган вилояти 23557,2 млрд сўм кўрсаткич билан 13 ҳудудий бирликнинг 8 поғонасида турибди[14]. Бу даврга келиб Наманган вилоятида умумий ишлаб чиқарилган қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиklarининг умумий ҳажмида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг улуши 22671,5 млрд сўмни ташкил қилган ҳолда, жамига нисбатан %даги улуши 96,2 %ни ташкил қилди[15]. Хўжалик тоифалари бўйича таҳлиллар шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг 65,9 %и деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликларда, 29,2 %и фермер хўжаликларида, 4,9%и қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотларда етиштирилди.

Деҳқончилик соҳасида 2021 йилга келиб Наманган вилоятида 12066,1 млрд сўмлик маҳсулот етиштирилган бўлиб, ўсиш суръати ўтган 2020 йилга нисбатан 105,2%ни ташкил қилди. Бу йилда вилоятда 538,3 минг тонна донли экинлар, 885,9 минг тонна сабзавот маҳсулотлари, 304,8 минг тонна картошка, 123,8 минг тонна полиз маҳсулотлари, 296,8 минг тонна мева ва резаворлар, 137,2 минг тонна узум маҳсулотлари етиштирилди[16].

Республика ҳудудлари кесимида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда энг юқори кўрсаткичлари Самарқанд, Қашқадарё ва Тошкент вилоятлари ҳиссасига тўғри келди. Наманган вилоятида эса 9310,9 млрд сўмлик чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарди. Бу даврда вилоятда 163,9 минг тонна тирик вазнда гўшт, 734,7 минг тонна сут, 632,1 млн дона тухум, 11187 тонна балиқ етиштирилди. 2021 йилда Ўзбекистонча 13555,8 минг бош йирик шохли қорамоллар мавжуд бўлиб, шундан сигирлар сони 4866,1 минг бошни ташкил қиларди. Қўй-эчкилар сони 23074,3 минг бошни, отлар 260,7 минг бошни, паррандалар 89734,4 минг бошни ташкил қиларди. Наманган вилоятида йирик шохли қорамоллар сони 739,9 минг бош, шундан сигирлар сони 253,6 минг бошни ташкил қилган. Қўй ва эчкилар сони 804,8 минг бош, отлар 6,7 минг бош, паррандалар 5528,3 минг бошни ташкил қилган[17].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мустақилликнинг дастлабки йилларида бошқа соҳалар каторида қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам орқага кетиш, турли ижтимоий-иқтисодий муаммолар мавжудлиги қишлоқ хўжалигида ривожланишни бир қанча муддат орқага сурди. Бунинг асосий омили сифатида Иттифоқнинг соҳада юритган нотўғри иқтисодий сиёсати, соҳада ишлатилаётган техникаларнинг эскилиги, раҳбар кадрларнинг эскича социалистик мафкурасининг маҳсули деб айтишимиз мумкин. 2000 йиллардан бошлаб бу қусурлар аста-секинлик билан ҳал қилиниши оқибатида соҳадаги мавжуд муаммоларни ижобий ҳал этилишига олиб келди. Янги Ўзбекистон даврига келиб соҳани тубдан ривожлантириш учун кенг қўламли ишлар амалга оширилди, қишлоқ хўжалигига тадбиркорлик, бизнес каби тушунчалар кенг қамровда кириб келди, соҳага доир кўплаб ҳуқуқий асослар яратилди. Натижада эса ҳосилдорлик кескин ошди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш. Зиёвидинов. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси». Т.: 2004й. 5б
2. Наманган вилояти архиви. 948-1-6. 10Б
3. Наманган вилояти статистика бошқармаси. Статсборник. 2Б
4. Статический ежегодник регионов Узбекистана 2006г. 151Б
5. Наманган вилояти архиви. 948-1-6. 2Б
6. Наманган вилояти архиви. 911-1-164. 5Б
7. Наманган вилояти архиви. 948-1-6. 3Б
8. Наманган вилояти статистика бошқармаси. Статсборник. 3Б
9. Статический ежегодник регионов Узбекистана 2006г. 151Б
10. Наманган вилояти ҳокимлиги жорий архиви.
11. Наманган вилоятининг қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги. 2017й. намстат.уз
12. Наманган вилоятининг қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги. 2017й. намстат.уз
13. Ўзбекистон Республикаси давлат Статистика қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил ижтимоий-иқтисодий ҳолати. Тошкент. 2022й. 88Б
14. Ўзбекистон Республикаси давлат Статистика қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил ижтимоий-иқтисодий ҳолати. Тошкент. 2022й.91Б
15. Ўзбекистон Республикаси давлат Статистика қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил ижтимоий-иқтисодий ҳолати. Тошкент. 2022й.94Б
16. Ўзбекистон Республикаси давлат Статистика қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил ижтимоий-иқтисодий ҳолати. Тошкент. 2022й.100-107Б
17. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил ижтимоий-иқтисодий ҳолати. Тошкент. 2022й.111-124Б

УЎК 93/94

ҚАРШИ ШАҲРИДАГИ КЎК ГУМБАЗ МАСЖИДИ: ЎРГАНИЛИШ ВА ТАЪМИРЛАНИШ ТАРИХИ

Р.М.Қўйлиев, ўқитувчи, Ўзбекистон Миллий Университети, Тошкент

Аннотация. Мақола Қарши шаҳрида жойлашган Кўк гумбаз масжиди тарихи, унинг устида олиб борилган илмий-тарихий ва муҳандислик-геологик тадқиқотларни ўрганилишига бағишланган. Мақолада шунингдек, қурилиш ва таъмирлаш-консервация жараёнида фойдаланилган ва қўлланилган материаллар назарда тутилган.

Калит сўзлар: Қарши, Бухоро, Самарқанд, Кўк гумбаз, масжид, меъморчилик, ёдгорликлар, усталар, реставрация, консервация, арк, пештоқ, гумбаз, кошин, мозаика, КАТЭ

Аннотация. Статья посвящена изучению истории, проведенных над объектом научно-исторических и инженерно-геологических исследований мечети Кок гумбаз, расположенной в г. Карши. В статье также рассматриваются также материалы, использованные и применяемые в строительстве и в процессах реставрации и консервации.

Ключевые слова: Карши, Бухара, Самарканд, Кок гумбаз, мечеть, архитектура, памятники, мастера, реставрация, консервация, арк, портал, купол, кашин, мозаика, КАТЭ

Abstract. The article is devoted to the study of the history carried out on the object of scientific-historical and engineering-geological research of the Kok Gumbaz Mosque, located in the city of

Karshi. The article also discusses materials used and applied in construction and in the processes of restoration and conservation.

Key words: *Karshi, Bukhara, Samarkand, Kok Gumbaz, mosque, architecture, monuments, masters, restoration, conservation, arch, portal, dome, Kashin, mosaic, KATE*

Қашқадарё вилоятининг маркази бўлган Қарши шаҳри ўз вақтида Бухоро, Самарқанд, Термиз, Ғузор, Балх, Карки, Ҳирот каби шаҳарлар ва йирик марказлар билан ўзаро савдо йўллари орқали боғланган ва Бухоро амирлигининг сердаромад ҳамда ўзига тўқ шаҳарларидан саналган. Қарши шаҳрида ўтмиш даврлардан сақланиб қолган ўнлаб меъморий ёдгорликлар эса унинг моддий ва маънавий тарихидан далолат беради. Мазкур бинолар жамият ҳаётининг турли соҳаларига хизмат қилиши мақсадида иншоот этилган. Айниқса шаҳардаги қадимий масжидлар ҳали ҳам ўзининг тарихий қиёфасини йўқотган эмас ва улар айти пайтда намозхонларнинг диний мажбуриятларини адо этиши учун исломий ибодатхона сифатида фойдаланилиб келинмоқда. Қарши шаҳридаги Кўк гумбаз масжиди нафақат қадимийлиги, балки ўзига хос меъморий унсурларга эгаллиги билан ажралиб туради ҳамда Мовароуннахрнинг устундор шаҳарлари бўлган Бухоро ва Самарқанддаги худди шундай иморатларга ўхшаб кетади. Масжид ушбу шаҳарнинг Насаф кўчасидаги 79 рақамли бинода ўрнашган ва унинг эгаллаб турган майдони 0,4173 га эга. Тарихий объектнинг муҳофаза зонаси эса 3,49 га ни ташкил этади.

Намозхонлар учун мўлжалланган бу иншоот Шайбонийлар сулоласи даврида, мазкур сулоланинг машҳур ҳукмдори - Бухоро хони Абдуллахон II (1553-1598 йй.) ҳукмронлик йиллари, мазкур давлат бошлиғининг ташаббуси ва фармони билан қурилган[1]. Масжидни бунёд этиш ишларига ўз замонасининг моҳир меъмори Усто Мир Бек Баҳодир бошчилик қилади. Бунёдкорлик ишлари унинг қўли остидаги Самарқанд ва Қарши қурувчи усталари томонидан бажарилган. Масжид ўзининг тарҳига кўра чортоқ шакли ва гумбазли бино. Бинога олд томонидаги пештоқ орқали кирилади. Иморат қўтарилгандан кейин даставвал гумбаз ва пештоқнинг юза қисми, сирти кошнлар билан қопланиб безатилган. Улар ҳам Бухоро ва Самарқанддаги кошнли биноларни эслатади. Масжид биноти Ўзбекистон худудидаги ноёб тарихий-меъморий ёдгорликлар жумласидан саналганлиги учун ҳам у давлат томонидан муҳофаза объектига айлантирилган. Масжидни ўрганиш ва тадқиқ этиш ишлари унинг бир неча мартаба таъмирланганлигидан далолат беради. 1980 йилда масжид биносига нисбатан амалга оширилган таъмирлаш ва тиклаш ишлари натижасида масжид биноти анча тартибга келтирилганлигини алоҳида қайд қилиш лозим.

Кўк гумбаз масжиди ва унинг таъмирлаш мақсадида ўрганилиши. Кўк гумбаз масжиди шакли ва тузилишига кўра нодир меъморий ёдгорликлар жумласига киради. Уни ўрганилиши тарихига назар ташласак бир неча тадқиқотчиларнинг эътиборини ўзига қаратганини кўришимиз мумкин. 1950 йили В.Л.Воронина тарихий адабиётларда Кўк гумбаз масжиди ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ, деган фикрни илгари суради. Аммо манбалардан беҳабар мазкур тадқиқотчининг фикр-мулоҳазалари ҳақиқатдан йироқ. 1842 йили Бутеневнинг Бухорога амалга оширган саёҳати доирасида, айнан шу экспедициянинг аъзоси Н.Хаников Қарши шаҳридан ярим км жанубда ўрнашган масжид ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган. Масжид биносининг гумбази кошндан эканлиги, ложувард рангида товланиши, шунингдек масжидга туташ кенг ва кўркам боғ мавжудлигини ўз ёзма маълумотларида келтириб, боғ асосан мусулмонларнинг икки муҳим байрами, яъни Ийди Рамазон ва Ийди Қурбон тантаналари вақтида сайилгоҳ сифатида хизмат қилишини таъкидлаган[2]. Д.Логофет Бухоро хонлигидаги йирик шаҳарларнинг барчасида бўлгани каби Қарши ҳам ўзининг намозгоҳ масжидига эга, деб ёзади[3]. XX асрнинг 20 йилларида Средазкомстариснинг режасига кўра Қаршига В.А.Шишкин ташриф буюради ва обидани қисман кўздан кечириш билан бир қаторда ундаги битикка ўз эътиборини қаратади ҳамда матндаги Абдуллахон II исмини ўқиш билан бир қаторда унинг мазмунини ҳам англашга эришади ва масжид биносининг XVI асрда иншоот этилганлигини исбот қилади.

Кўк гумбаз масжидининг меъморий жиҳатдан тадқиқ қилиш ишлари 1940 йилдан бошланади. Ўшанда Ўзбекистон санъатшунослик илмий-тадқиқот институти масжидни ўрганиш устида илмий изланиш ва тадқиқот ишларини бошлаб юборган. Институт ходимларидан В.Воронина ва Г.Гагаковалар институт тадқиқот режа ва дастуридан келиб чиқиб масжидни ўрганишга дастлабки қадам кўйиб, улар ўз ишларини бинонинг дастлабки ўлчов ишлари амалга оширишдан бошлаганлар. Мазкур тадқиқотнинг натижасида 1950 йилда “Ўрта Осиёнинг номаълум ёдгорликлари” мақоласи чоп этилди ва бунда масжид ҳақида мутахассисларнинг тавсифи берилган[4]. В.Л.Воронина ўз тадқиқотидан келиб чиқиб масжид билан боғлиқ ўзининг фикр-мулоҳазаларини илгари сурган, обиданинг композицион-планировка жиҳатдан хусусиятларини, унинг конструкцияси ва нақшларини, пропорциялар ўзига хосликларини таърифлаган ва таҳлиллари натижасида масжиднинг XVI қурилган деган фикрга келган. В.Л.Воронина Кўк Гумбаз масжиди олдидаги катта бўлмаган павильонни минбар деб катта хатога йўл қўяди. Ҳақиқатда эса минбар масжид ичкарасида бўлиб, масжид минбардан туриб намозга раҳбарлик қилган. Тадқиқотчи меъморий соҳанинг мутахассиси бўлишига қарамай, мусулмон маданияти ва меъморчилигини ислом дини моҳияти ва мазмуни нуқтаи-назаридан таҳлил қилмаганлиги кўзга ташланади. В.Л.Воронинанинг масжид билан боғлиқ таърифларида ва таҳлилларида айрим камчилик ва нуқсонлар, шунингдек унинг ислом маданияти билан боғлиқ илмлардан анча узоқ турганлиги кўзга ташланса-да, унинг масжиднинг бунёд этилган даврига берган таърифи ҳақиқатга яқиндир.

1947 йили Қарши воҳасидаги ёдгорликларни, шу жумладан Қарши масжидини ўрганиш ишларига археолог С.Кабанов ҳам қўл урган. Археолог Қарши шаҳридаги йирик масжидни ҳам ўрганади ва бу ҳақда ўз фикрларини ифода қилади. Унинг саждагоҳга бағишлаган қисқача тавсифи, шунингдек масжиднинг тарҳи, конструкцияси, нақшу нигорлари ҳақида ўз нуқати назарини баён қилган[5]. С.Кабанов масжид биносидаги кошинларга диққат қаратган. Ўша вақтда мозаикадан кошинлар сақланиб қолган бўлса керак, тадқиқотчи уларни ўрганиб масжиднинг қурилган даврини аниқлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича Кўк гумбаз масжиди XVI асрда ёки XVII асрда қурилган.

1949 йили Қаршидаги мазкур ёдгорлик меъморчилик соҳаси мутахассиси А. Зайнутдинов томонидан тадқиқ этилади. А.Зайнутдинов масжидни Темурийлар даврида иншоот этилган деган фикрни илгари суради ва айрим қисмларининг XIX асрда бунёд этилганлигини исботлашга ҳаракат қилади[6]. Кўпгина архитектура билимдонлари А.Зайнутдиновнинг фикрини маъқулламаган.

1965 йили масжид КАТЭ экспедицияси томонидан ўрганилди ва экспедиция раҳбари М.Е.Массон масжиддаги битикларга асосланиб масжид қурилган санани аниқлади (999/1591). 1966 йили меъмор Р.Фахритдинов билан ҳамкорликда масжид ичида зондаж қазилган ва ўшанда масжидни ҳажми батафсил ўлчанган, унинг сиртини безатишга хизмат қилган топилмалар чизмалари амалга оширилган[7].

Масжид юзасига Қуръони каримдан оятлар ёзилган. Бироқ бинонинг дарз кетиши ва бузилиши оқибатида унинг битиклари тушиб кетган. Масжид бир неча маротаба таъмирланган. Ҳозирги битикларнинг асосий қисми таъмирлаш жараёнида муваффақиятсиз қайта тикланган ва уларнинг асосий қисми Қуръони карим ҳамда ҳадислардан келтирилган парчалардан иборат.

Сўнгги капитал таъмир Қарши шаҳрининг юбилейи муносабати билан 2006 йили ўтказилган. Меъморлар Б.Йўлчиев, С.Аҳмедов, С.Қобилов, инженер Л.Кордюк лойиҳаси асосида масжидни таъмирлаш ишлари Бухоро, Самарқанд, Қарши ва Хоразм усталари томонидан амалга оширилган. Ўшанда бино пештоқида, ён ва ёйсимон равоқларида битиклар пайдо бўлди. Унинг хаттоти - Абдул Ғафур Раззоқ Бухорий.

Моддий маданият ёдгорликларини сақлаш бошқармаси архивида меъмор А.Зайнутдинов томонидан 1938 йили амалга оширилган фото схематик чизмалар сақланиб қолган. Бу фақат фотосуратлар бор, чизмалар матни сақланиб қолмаган[8].

Фотосуратлардан ёдгорликнинг ўлчами, ҳажми аниқланмаганлигининг сабаби уларнинг яхши кўринмаслигидир. Масжид пештоқи шарққа томон қараган ва унинг бузилиши

сезиларли даражада кузатилган. Бино бузилиши юқоридан пастга қараб кетган. Бошқа пештоқларга нисбатан мазкур пештоқнинг қуйи асослари ёмон сақланган ва кўзга кўринарли деформациялар юз бермаган.

Пештоқнинг юқори қисми йўқолган ва бу ҳодиса 55 йил илгари юз берган. Пештоқнинг баландлиги 13,9 м, кенглиги ёки эни 14,6 м. Устунларнинг кенглиги 3,4 м. Марказий аркали равоқ эни 7,8 м. Равоқнинг чуқурлиги 3,2 м. Аркнинг баландлиги 13,5 м. Пештоқ квадрат пишиқ ғиштдан қурилган ва уларнинг ўлчами 25х25х5 ва 23х26х6 см. Ғиштлар гил лой сувоқ воситасида бажарилган. Пештоқнинг фасади терракотали сирланган сопол материаллар билан безатилган. Бош равоқ тепасидаги тимпан майоликали кошнлар билан ёпиб чиқилган. Бош тимпаннинг катта қисми тушиб кетган. Тимпан-геометрик тўрнинг расмлари ўсимлик нақш нигорлари билан тўлдирилган.

Марказий толор (зал) тарҳига кўра хоч шаклини эслатади. Меҳроб равоғи ғарбий деворда жойлашган. Залнинг умумий ўлчамлари 12,5 см. Зал цилиндр шаклидаги гумбаз билан ёпилган бўлиб улар 8 аркада ва 8 та қалқонсимон елканларга таянади[9]. Том устининг конструкцияси штукатурка остида. Гумбаз ганчада квадрат ғишт билан амалга оширилган. Залнинг полдан гумбаз ичидаги юқори қисмигача баландлиги тахминан 13,5 м. Бошида зал устида икки гумбаз бўлган ва улар ички ҳамда сиртки гумбазлар бўлиб улар барабанга таянган. Ёруғлик асосан 4 та аркали деразалардан тушган ва улар 7 м. баландликда қурилган. Залнинг девори алебастр билан штукатурка қилинган. Зал ташқаридан цилиндрли барабан билан ниҳояланади, усти эса текис, ясси темир том билан ёпилган. Залнинг умумий баландлиги 16,2 см. Конструктив нуктаи назардан марказий зал эҳтимол сезиларли ўзгаришларга учраган бўлиб, бунда меҳроб равоқи истисно тариқасида.

Кўрсатилган участкаларда ўтказилган археологик қазув ишлари натижасида кошнлар топилган бўлиб, улар оқ ва мовий рангда. Булар ҳаммаси масжиднинг юқори қисми шундай материаллар билан ёпилганлигига далолат қилади. Зондаж ёки шурф қазишда ремонт штукатуркаси остидан терилган ғиштларга дуч келинган ва у илк қурилма хусусида эҳтимол қилинади. Ғишт 0,5 м чуқурликда амалга оширилган[10]. Зондажлар хусусида турли хулочалар қилинган ва улар барчаси келажакдаги реставрация ишлари учун фойдалигини алоҳида таъкидлаш керак.

1972 йили ЎзССР маданият вазирлигининг ёдгорликлар ва бадиий санъатни муҳофаза қилиш бош бошқармаси топшириғига кўра диний бошқармага тегишли ва ўша вақтда ҳам фаолият юритаётган масжиднинг вакили билан Қарши шаҳридаги Кўк Гумбаз масжидини реставрация қилиш лойиҳаси ишлаб чиқилган.

Масжид пештоқини таъмирлаш 1971 йили бошланган бўлиб, у асосан меъмор Г.Фахритдинов кузатуви остида амалга оширилган. Архитекторлар бригадаси билан мусулмонлик вакиллари ҳамда Қарши вилоят ижроия кўмитаси иштирокида далотанома тузилган бўлиб унинг мазмуни Кўк Гумбаз масжидининг техник ҳолати хусусидадир. Акт 1972 йилнинг 16 ноябрида тузилган ва масъул шахслар томонидан имзо қўйилган.

1966 йили масжидда археологик қазиш ишлари ўтказилган бўлиб, у Б.Кочнев раҳбарлиги остида амалга оширилган. Масжид олдидаги суфаларда пештоқнинг ишлов берилган ва сирланган ғиштчалари бир қисми қазув ишлари натижасида топиб олинган. Жами 5 та шурф ўтказилган ва уларнинг ҳаммаси Б.Кочневнинг ҳисобтида қайд этилган[11].

1966 йилда археологлар ва меъморчилик соҳаси мутахассислари томонидан археологик меъморий тадқиқотлар ва уларда асосан бинонинг ҳажми аниқланган[12].

1990 йил масжид бўйича реставрация топшириғи ва вазифаси ишлаб чиқилган ва унда ишчи дастури ва таъмирлашнинг барча босқичлари қайд этилган ҳамда амалга ошириладиган ишлар ва вазифалар бирма бир кўрсатилган[13].

Мустақиллик даврида олдинги лойиҳа смета ҳужжатлари ва материаллари асосида бинонинг барча хавфли қисмлари, қайта таъмирланган, безак ишлари эса 1993 йилги лойиҳага асосан бошланган[14]. Лойиҳага мувофиқ масжид пештоқидаги битиклар, хонақо меҳроби қолдиқлари асосида катибалар, безакларни тиклаш ишлари бажарилган. Ёдгорликни ўлчаб чиқиш ва ўлчовларини аниқлаш ишлари 1995 йил июнь ойида бош меъмор М.Мирзараҳимов

ва меъмор И.Қаюмов томонидан бажарилган[15]. Шунингдек ушбу лойиҳалар доирасида хонако меҳроби текширилган, қаватма қават турган ганч сувоқлар кўчирилган, сирли кошин безаклари ганч сувоқ остидан очилган, улардан нусха кўчириб олинган. 1995 йилнинг ўзида масжид худудини ободонлаштириш ишлари учун илмий лойиҳа ҳужжатлари тайёрланган[16]. Бунда смета ишлаб чиқилган бўлиб, унда барча сарф харажатлар кўрсатиб ўтилган. Унда реставрация билан боғлиқ лойиҳа ҳужжатлари буюртма берган ташкилот томонидан тасдиқлангандан сўнг таъмир ишлари бошланиши кўрсатилган.

2005 йили масжид бўйича ишчи лойиҳаси ишлаб чиқилган бўлиб унга кўра иншоотнинг меъморий-режавий ечими, конструктив ечими, қурилиш майдони шарт шароити кўрсатилган[17].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маълумки Абдуллахон II кўплаб иншоотлар, бинолар қуриш ва ўз қўли остидаги худудларда ободончилик ишларини фаол равишда амалга оширганлиги билан ажралиб туради. Қаранг: Туркестанские ведомости, 1910, Лангар, Қарши. - С. 89.
2. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843, стр.110
3. Логофет Д.И. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. II, СПб, 1911. – С.17.
4. Воронина В.Л. Неизвестные памятники Средней Азии. Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана, вып.1. Издательство Академии архитектуры СССР, 1950., С.64,93-96.
5. Кабанов С.К. Описание архитектурных памятников низовьев р.Кашкадарья. Ташкент, 1947. /Рукопись. Архив Главного Управления по охране памятников материальной культуры министерства культуры УзССР, инв.№1522, стр. 16-17.
6. Зайнутдинов А. Экспедиция по обследованию архитектурных памятников по Кашкадарьинской области. Ташкент, 1949. Машинопись. Архив Главного Управления по охране памятников. Инв. №2020. Стр.32
7. Министерства культуры УзССР. Специальное научно-реставрационное проектно-сметное бюро. Каршинский Кок Гумбаз. №2959. - С.7
8. Мечеть Кук Гумбаз в гор. Қарши. Расширенный акт технического состояния на апрель месяц 1966 года. Ташкент-1966. С.3 .
9. Мечеть Кук Гумбаз в гор. Қарши. Расширенный акт технического состояния на апрель месяц 1966 года. Ташкент-1966. С.6
10. Зондажи с №1 по №24 по мечети Кук Гумбаз в г. Қарши. Ташкент, 1967..С.3
11. Кочнев Б. Описание шурфов, заложенных у мечети Кок Гумбаз в городе Қарши. 1966.С.4
12. Памятник архитектуры мечеть Кук Гумбаз в гор. Қарши. Отчет об ознакомлении с имеющимися архивными материалами и научными отчетами о памятнике. Ташкент, 1966
13. Реставрационное задание на разработку научно-проектной документации по мечети Кок Гумбаз в г. Қарши. Ташкент, 1990.
14. Инженерное обследование и заключение по реставрации и конструктивному укреплению мечети Кук Гумбаз в г. Қарши. Альбом -1. Инженерное заключение. Ташкент, 1993.
15. Қашқадарё вилояти. Қарши шаҳри Кўк Гумбаз жомеъ масжиди. Таъмирлаш лойиҳаси. II китоб, I-жилд. Илмий-тадқиқот ва эскиз-таъмир лойиҳаси. Тошкент, 1995. Б.6
16. Смета №973 п. Қашқадарё вилояти Қарши шаҳри Кўк Гумбаз масжиди худудини ободонлаштириш ишлари учун илмий лойиҳа ҳужжатларини тайёрлаш. Тошкент, 1995 .
17. Комплекс мечеть “Кук Гумбаз” в г. Қарши. Рабочий проект. Кн.II. Разделы 2,3. Ташкент, 2005.

UO'K 615.824

MASSAJNING SPORTCHILARDA QO'LLANILISHI AHAMIYATI
D.R.Akbarova, o'qituvchi, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent
X.R.G'aniyev, talaba, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada massajning kelib chiqish tarixi va unga hissasini qo'shgan olimlar haqida, massajning inson organizmi uchun ahamiyati, massaj turlari, massajning hususiyatlari, shuningdek, massajning sportchilar uchun ahamiyati va shikastlanganda tiklash maqsadida qo'llaniladigan usullari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: massaj, sportchi, umumiy massaj, mahalliy massaj, ezilish, cho'zilish, shikastlanish, stress, qayta tiklanish, qon aylanish, shish, kaft massaji, silash, uqalash.

Аннотация. В статье подробно рассказывается об истории возникновения массажа и ученых, внесших в него свой вклад, о значении массажа для человеческого организма, видах массажа, особенностях массажа, а также о значении массажа для спортсменов и методах, применяемых с целью восстановления после травм.

Ключевые слова: массаж, спортсмен, общий массаж, местный массаж, раздавливание, растяжение, травма, стресс, восстановление, кровообращение, отек, массаж ладоней, поглаживание, массаж.

Abstract. The article details the history of massage and the scientists who contributed to it, the importance of massage for the human body, types of massage, features of massage, as well as the importance of massage for athletes and methods used to recover from injuries.

Key words: massage, athlete, general massage, local massage, crushing, stretching, injury, stress, recovery, blood circulation, swelling, palm massage, stroking, massage.

Massaj - odam a'zolari va to'qimalarini maxsus usullar yordamida, ma'lum miqdorda mexanik va reflektor ta'sirlantirish majmuasidir. Massaj usullari maxsus tayyorgarlikdan o'tgan odamlar - massajchilar tomonidan maxsus apparatlar, asboblar yordamida bajariladi. Bunday ta'sirotlar bevosita havo muhiti orqali (gidro massaj) beriladi. So'nggi yillarda massajga bo'lgan qiziqish o'ta ortib bormoqda. Uning yoqimli ta'siriga kundan - kunga alohida ahamiyat berilmoqda. Massajning sog'lomlashtirishga, chiniqtirishga, organizimini funktsional imkoniyatlarini oshirish borasida, jismoniy mashqlarni umumiy ta'sirini yanada boyitish maqsadida ishlatilishi ma'lum [1]. XIV-XV asrlarda massajning fiziologik asoslariga doir maqolalar paydo bo'la boshladi. Ambruaz Parerina o'z ishlarida massajni anatomo - fiziologik nuqtayi nazardan asoslashga urinib ko'rdi. U zamonoviy ma'lumotlarga asoslanib "massajning ta'sir qilish mexanizimi va nerv tizimining har hil bo'limlaridagi o'zaro ta'siri bilan chambarchas bog'langan holda teridagi normal va o'zgargan neyron jarayonlari orqali ichki a'zolari boshqarish funktsiyasini ta'minlaydi" - degan fikrga keldi Buyuk fiziologik olimlar I.M. Sechenov, I.P. Pavlov, N.E. Vvedenski, A.A Uxtomskiy, A D . Speranski, K.M. Bikov, P.K. Anoxinlar ilmiy ishlarida ko'p ma'lumotlar keltirishgan.

• Massaj - miqdorlangan mexanik yoki reflektor ta'sir orqali (ishqalash, ezish, bosish, vibratsiya) davolash usuli hisoblanadi. Massajning umumiy va mahalliy turlari farqlanadi, shuningdek bir qancha turlari ham mavjud [2]:

- Gigiyenik massaj (kosmetik);
- Davolovchi massaj;
- Sport massaji;
- Gigiyenik massaj

Gigiyenik massaj (kosmetik) - kasalliklarni oldini olish, ish qobiliyatini qayta tiklash maqsadida umumiy massaj yoki tananing ma'lum bir qismiga buyuriladi. Gigiyenik massaj (kosmetik) ni qo'llashda qo'l massajidan, gidromassaj yoki apparatlardan faol tarzda foydalanish mumkin. Gigiyenik massajning bir ko'rinishi kosmetik massaj bo'lib teri qarishini oldini olish maqsadida foydalaniladi.

Massaj shakllari:

1. Umumiy massaj - Bunda butun tana yuzasi massaj qilinadi. Massajning davomiyligi uning turiga, massaj olayotgan tana vazniga, yoshiga, jinsiga va bashqalarga bog'liqdir. Umumiy massaj qilinayotganda massaj usullarining ketma-ketligi inobatga olinadi. Avval silash, siqib chiqarish, surtish keyin yumshatish va vibratsion usullari qilinadi. massaj silash bilan tugatiladi [3].

2. Mahalliy massaj - Bunda tananing alohida bir bo'lagi massaj qilinadi, masalan bo'yin, orqa, oyoq va hakazo. Zaruriyat tug'ilganda ma'lum bir mushak, bo'g'im, bog'lam va boshqalar massaj qilinadi. Massajning davomiyligi tananing qaysi qismi uqalanishiga bog'liq. Oddatda mahalliy massaj 3 minutdan kam, lekin 25 minutdan ko'p qilinmaydi. Massaj usullarining ketma-ketligi xuddi umumiy massajnikidek bajariladi. Uqalashni yuqori sohadan boshlash kerak, masalan : qo'l massaji yelkadan boshlanib (avval ichki yuzasi, so'ngra tashqi yuzasi) bilak bo'g'imiga, bilakka, kaftga, qo'l barmoqlariga o'tiladi. Kaft massaji o'tkazilayotganda avval bilak sohasidan boshlash kerak. Mahalliy massaj asosan bir massajist tomonidan, ba'zi hollarda juft massaj, hamda o'zini-o'zi massaj qilishlardan foydalaniladi [4].

Massaj amaliyotida asosan uch xil usul ishlatiladi: qo'l, apparat, aralash va ayrim hollarda oyoq usul qo'llaniladi. Massajning qo'l usuli (klassik usul) qadimdan ma'lum bo'lib, boshqa usullarning asosidir. Hozirgi vaqtda asosan, qo'l usul qollaniladi, chunki qo'l yordamida a'zo va to'qimalarga beriladigan ta'sirotni o'zgartirib turish mumkin [5].

Massaj usullarini qo'llash texnikasi Massajning harakat yo'nalishlarining bir maromda, mukammal bajarish, ulami epchillik bilan takrorlashga erishish, qo'llanilgan usullarning davriyligi, biomexanika (suyak dastaklari-richagining qoida hamda qonunlarini qo'llay bilish va boshqalar massajchining mehnat gigiyenasini ratsional tashkil qilishda alohida muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillar jumlasidandir. Massaj muolajasini bajarish jarayonida massajchi o'zi va bemor uchun qulay holatini tanlashi kerak.

Sport shikastlanishlarida davolash majmuasining ajralmas qismi massaj hisoblanadi va sportchilarda har xil shikastlanishlardan so'ng ish qobiliyatini tiklashda katta amaliy ahamiyatga ega. Sport shikastlanishlarida ezilish, bog'lamlarning cho'zilishi, mushak va boylamlarning har xil shikastlanishi ko'p uchraydigan turlari hisoblanadi [6].

Yuqoridagi hamma holatlarda massaj quyidagi ta'sirga ega:

- terining qon tomirlarini ta'sirlab, terini qon bilan to'liq ta'minlaydi, buning evaziga terida, qon tomirlarida qon to'lib oqadi;
- mushaklarning faol qisqarishini ta'minlaydi;
- periferik asab tizimning sezuvchanligini kamaytiradi, bu bilan shikastlangan joyda og'riqni kamaytiradi;
- massaj qilinadigan joyga qonning ko'p kelishini ta'minlab, almashinish jarayonlarini faollashtiradi;
- atrofiya bo'lishiga qarshilik ko'rsatadi, bo'lgan bo'lsa, tezlikda bartaraf etadi;
- suyak to'qimasining tiklanishiga olib keladi;
- shishlarning, suvlar chiqqan joylarning, qon quyilgan joylarning so'rilishini tezlashtiradi;
- mushaklarning ovqatlanishini yaxsh mustahkamlaydi;
- mo'ljallangan natijaga erishish uchun ayrim vaqtlarda shikastlangan joyni emas, balki uning atrofini massaj qilishning o'zi kifoya.

Bu shikastlanishda barvaqt massaj buyurishga sabab bo'ladi. Sport shikastlanishida o'tkaziladigan massaj usullari xuddi umumiy massajdagi usullar kabi: silash, uqalash, ishqalash, qoqish faol va sust harakatlar hamda silkitishdan iborat. Eng ko'p qo'llanadigan silash usullaridan: bir qo'l bilan, spiralsimon aralash, konsentrik shakldagi silashlar qo'llaniladi.

Mushaklar ezilgan vaqtdagi massaj ta'sirida shish va og'riq tezlikda kamayadi, to'qimalarda, bo'g'imlarda qon quyilishi so'riladi, shikastlangan mushaklar mustahkamlanadi, ularning funksiyalari yaxshilanadi. Yumshoq to'qimalar shikastlanganda va mushaklar uzilganda ushbu holatlar sodir bo'lgandan so'ng 1-2 kun massaj tavsiya etiladi. Bu shikastlangan to'qimalarning tezlikda tiklanishiga ohb keladi. Massaj qilishdan oldin shikast yegan joyning mushaklarini yoki

bo'g'implarini iloji boricha bo'shashtirish, o'zining fiziologik holatiga olib kelishga harakat qilish lozim. Massaj xonasi, albatta, iliq bo'lishi kerak [7].

Tayanch - harakat apparatlari shikastlanganda davolash massaji, asosan, shartli ravishda ikkiga: tayyorgarlik massaji va asosiy massajga bo'linadi. Tayyorgarlik massaji deganda shikastlanmagan sohani massaj qilish tushuniladi. Tayyorgarlik varianti - bu shikastlangan sohadagi limfa va vena qonlari yig'ilgan sohadan so'rib tarqatish ma'nosini bildiradi. Oldin tayyorgarlik massaji, keyin asosiy massaj amalga oshiriladi. Tayyorgarlik massaji muolajasi sportchining og'riqni his qilishiga, shikastlanishning og'ir-yengilligiga qarab 3-5 marta o'tkaziladi. Shikastlangandan keyin taxminan 6-8 soatdan keyin birinchi massaj muolajasi belgilanadi. Ushbu muolaja shikastlangan sohaning yuqorisidan yengil aralash silashdan boshlanadi. Jabrlanuvchining moslashishiga qarab silash usulining kuchliroq ta'sir etuvchi usullari qo'llaniladi. So'ngra siqish usullari (og'ritmasdan) bajariladi. 2-3 marta siqish usullaridan so'ng qayta aralash silash, keyin yengil uqalash iloji boricha katta to'qimalarda bajariladi. Massaj o'tkazishdan maqsad - og'riqni kamaytirish, mushaklar tarangligini pasaytirish, shikastlangan sohadagi shishlarni kamaytirish, shikastlangan soha ishini qayta tiklashdan iborat. 2-3 kundan so'ng 3-5 so'ruvchi massaj muolajasidan keyin, agarda sportchining to'qimasida shish bo'lmasa, sezuvchaniigi yuqori bo'lmasa, shikastlangan sohada og'riq sezilmasa, harorati ko'tarilmasa, asosiy massaj o'tkaziladi. Massaj silashdan boshlanadi, siqish va uqalashdan (yuqoridagilardan tashqari kaft ustiga kaftni qo'yib bajariladi) oldin shikastlangan soha yuqorisi, so'ngra sliikastlangan sohaga o'tiladi. Suyak sinishining belgilari naysimon uzun suyaklar (yelka, bilak, son va boldir) singanda yaqqol ko'rinadi, bemor yura olmaydi, hatto shikastlangan tana qismini qimirlatib bo'lmaydi. Birinchi kunlardagi massaj uslubiyati shikastlangan sohadan yuqorida joylashgan mushak tarangligini pasaytirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Massaj xonasining harorati 20°C dan kam bo'lmasligi lozim. Massajni harorati past xonada o'tkazilishi lozim bo'lgan taqdirda xastalangan joy sollyuks bilan qizdirilishi kerak.

Massajning sportchilar uchun bir qancha afzalliklari mavjud bo'lib, asosan ularning ish faoliyatini yaxshilash, mashg'ulotlar va musobaqalardan keyin tiklanishni tezlashtirish, shuningdek, jarohatlarning oldini olishda yordam beradi. Ular quyidagicha: 1. Qon aylanishini yaxshilash: massaj qon aylanishini yaxshilashga va mushaklarga ozuqa moddalarini yetkazib berishga yordam beradi, bu esa mushak massasining tez tiklanishi va o'sishiga yordam beradi. 2. Mushaklarning kuchlanishini yumshatish: massaj taranglashgan mushaklarni bo'shashtirishga yordam beradi, ularning elastikligi va moslashuvchanligini yaxshilaydi. 3. Shikastlanishning oldini olish: muntazam massaj moslashuvchanlikni yaxshilash va mushaklarning haddan tashqari kuchlanish xavfini kamaytirish orqali jarohatlarning oldini olishga yordam beradi. 4. Qayta tiklashni tezlashtirish: massaj tanadagi chiqindilarni olib tashlashga yordam beradi, bu esa mashg'ulotlar yoki musobaqalardan keyin tiklanish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi. 5. Psixologik ta'sir: massaj sportchilarga dam olishga, stressni yengillashtirishga va umumiy farovonlik tuyg'usini oshirishga yordam beradi.

Umuman olganda, massaj sportchilarning sog'lig'i va ishlashiga g'amxo'rlik qilishning muhim tarkibiy qismidir va sportda optimal natijalarga erishish uchun samarali vosita bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akbarova D.R. The importance of types of medical supervision of a doctor in the development of medical knowledge of future teachers of physical culture. OOO «Science and innovation» 2023, 402-407c.
2. Akbarova D. R. Антропометрия жисмоний ривожланганликни текшириш методлари ва усуллари мажмуи сифатида- Илий ахборотлари илмий журнали, 2022
3. Akbarova D. R. Показано важность видов врачебного наблюдения врача в развитии медицинских знаний будущих учителей физической культуры. 2023, 166-167 с.
4. Психология физического воспитания, Гогунев Е.Н., Мартьянов Б.И., Москва, Академия, 2004г
5. Almatov K.T., Odam va hayvonlar fiziologiyasi, T., 2004; Qodirov U.Z., Normal fiziologiya, T. , 1996.
6. Нурмухамедов К.А., ГазиеваЗ.Ю. Массаж. Т., 2008. 2. Рихсиева О.А., Бирюков А.А. Массаж поддержание и сохранение здоровья и восстановление трудоспособности. Т., Медицина, 1988. 116 3. Рихсиева О.А., Саидов Т.М., Нурмухамедов К.А. Массаж, Т., 1996.
7. Allamuratov SH.I. Sport fiziologiyasi.- Toshkent-2010.-B. 213.

WHAT AND HOW WE LEARN FROM CORPORA: DATA-DRIVEN LEARNING

S.Kh.Alimatova, teacher, Kokand University, Kokand

Annotatsiya. Bu maqola data-driven learning (DDL) va korpora vositalaridan foydalanishning samaradorligini o'rganishga bag'ishlangan. DDLning ta'lim jarayonida qo'llanilishi qanday natijalar beradi va qaysi omillar bu metodning keng ko'lamda qo'llanilishiga to'sqinlik qiladi, degan savollarga javob izlanadi. Maqolada korpora vositalaridan foydalanishning ahamiyati, natijalari va cheklovlari empirik tadqiqotlar va nazariy tahlillar orqali yoritiladi. Ushbu uslub ta'lim jarayonini qanday o'zgartirishi va rivojlantirishi mumkinligi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ma'lumotlarga asoslangan o'rganish, korpus vositalari, til o'rganish, empirik tadqiqotlar, ta'lim texnologiyasi, DDL, tilni bilish, ravonlik, aniqlik, texnik qiynchiliklar.

Аннотация. Эта статья посвящена изучению эффективности использования методов обучения на основе данных (data-driven learning, DDL) и инструментов корпусов. Рассматривается, какие результаты дает применение DDL в учебном процессе и какие факторы препятствуют широкому использованию этого метода. В статье освещается важность, результаты и ограничения использования инструментов корпусов с помощью эмпирических исследований и теоретических анализов. Рассматривается, как этот метод может изменить и улучшить образовательный процесс.

Ключевые слова: обучение, управляемое данными, корпусные инструменты, изучение языка, эмпирические исследования, образовательные технологии, DDL, знание языка, беглость, точность, технические проблемы.

Abstract. This article is dedicated to studying the effectiveness of data-driven learning (DDL) and corpus tools. It explores the outcomes of applying DDL in the educational process and the factors that hinder its widespread adoption. The article highlights the significance, results, and limitations of using corpus tools through empirical research and theoretical analyses. It examines how this method can transform and enhance the educational process.

Keywords: Data-driven learning, corpus tools, language learning, empirical research, educational technology, DDL, language awareness, fluency, accuracy, technical challenges.

In this fast-burgeoning world, Internet has become an inseparable part of our lives and is offering various opportunities. Particularly, the advent of corpora tools used through a data-driven learning approach is considerably affecting the teaching and learning processes. As the study is about data-driven learning, It is wise to mention that the term DDL was first coined and developed by Tim Jones in the late eighties, and “it enables students to analyze the lexical and grammatical patterns of keywords in various authentic contexts, retrieved from a language corpus, and organized in series of concordance lines” as seen in Hirata & Thomson (2022)'s research study. This research work explains what is data-driven learning and corpora. It identifies how often specific words, expressions, and phrases are used in context and how can we learn such words through the usage of corpora tools. The aim of this review is to find out their effectiveness in language learning, problems related to their usage, and possible solutions. The study questions how important using corpora in education is and why it is not widespread yet. Throughout the review, these questions will be answered with the help of empirical evidence done by researchers such as Hirata& Thomson, Boulton, Ben Nasmith, and so on. All the literature resources were taken from reliable sources such as Applied Linguistics, ELT journal, etc, Some of them are based on theoretical analysis and some are based on empirical data. In this review, the collected information will be presented by comparing the ideas to each other, finding consensus between them, and contributing personal viewpoints.

Methods. This study employs a literature review approach to analyze existing research on DDL. The review includes both theoretical and empirical studies to provide a balanced perspective on the topic. The data for this study were collected from reputable sources such as Applied Linguistics, ELT Journal, and other academic publications. The selected studies were analyzed to identify common themes, findings, and gaps in the research. The collected data were compared and

contrasted to highlight the effectiveness, challenges, and future directions of DDL. The analysis focused on identifying consensus among researchers and providing personal viewpoints based on the reviewed literature

Effectiveness of using corpora in classrooms. The first key area of this review concerns the effectiveness of using corpora in classrooms. In a 2015 study, Lee and Ying found that DDL transforms students into active learners. The reason for becoming active is students' consciousness regarding what they are doing, their wants to complete the given task themselves when analyzing concordance lines. Furthermore, the results of this study show that DDL motivated students to think actively about the grammar they were learning. Their study, however, was limited in its application as it is only a small-scale investigation and relatively short in length (three weeks). It may have been more illustrative to broaden the scope of the study from one area to another area, from one level to another level, and with more participants. The study of Hirata and Thompson (2017) who made a two-year -action- research based trial of the approach with a monolingual class at a Japanese university present consensus through their findings as DDL can involve the active participation of students as they explore the lines and find the collocations themselves with just guided-discovery prompts of the instructor. They strongly made their research by providing participants with early training on how to use corpora tools, which is the strength of the investigation. However, the study was just action research and it didn't employ an experimental design. Thus, the findings may not be generalizable to a wider population and some amount of bias is inevitable. It may have been more successful if the study was done as an experiment and involve more participants.

Discussion. Despite the effectiveness of the corpus-based approach in education, its applications in the wider domain of language teaching remain limited. There are certain reasons and factors that limit the widespread usage of corpora. Firstly, time and technical issues (low familiarity) occur in its implementation process. Based on their research findings, Lin and Lee (2015) in their study highlighted DDL as a new method and learners need to spend a bit of time getting used to it. In terms of technical challenges, due to unfamiliarity with the corpora, manipulating queries might seem laborious to learners. This claim is reliable because, from this pivotal research, they constructed quite successful results and justified their findings with valid interpretations. Naismith (2016) presents similar ideas in his research work. He mentions that even those who are advanced level have low familiarity with corpus tools. Most of the learners don't know how to use the technology successfully. My perspectives match his point of view due to my personal experience with technical issues. It would be better if teachers do some prior training on how to use corpora so that they will have computer literacy and easy access. In contrast to the views mentioned above Boulton (2018) claimed in his study that The ubiquity of Internet search engines has gone a long way towards bridging the gap between everyday practice and DDL: today, the concept of data searching is quite familiar and the techniques are largely transferable; users have an ability to read concordance lines nonlinearly just as they do with Google. Perhaps the comparison between the viewpoints of researchers is due to the time intervals between them: Lin & Lee (2015) and Naismith(2016) and Boulton (2018). There is a gap in the publication of these research works and technology is also developing rapidly day by day.

Future directions, recommendations, and suggestions. Looking further toward the future of data-driven learning and corpora, researchers provide their expectations, own recommendations, and suggestions. Particularly, Boulton (2018) reports that concordancers work only with written texts. Thus, in the future, it is expected that aligned corpora with sound and even video will be developed. His expectations are relevant because many learners are primarily interested in spoken language. John Flowerdew (2019) points out the irrelevance of some corpus data to today's world. Language is changing and developing day by day and most of the collected data belong to the past years. Therefore, there is a necessity to update the existing corpora or create a new one. It is significant to note what Lin & Lee (2015) suggested that in the future, teachers should blend DDL and Grammar Translation method so that it adds different colors to teach. Most importantly, the combination of these two methods is an ideal choice in grammar teaching classes, because they complement each other and make corpus-based learning easier.

Conclusion. To conclude this literature review, it is important to reiterate all the key points covered in it. As it is mentioned above, a data-driven learning approach and corpora application in the classroom makes the learning process easier, more colorful, and more effective. Especially, throughout the collected research works it is evidenced that DDL could make students more active learners, more fluent, and more accurate in speaking. They could enhance their overall language awareness. Despite this effectiveness, some limitations, challenges, and problems are blocking its widespread usage. Particularly, technical issues, low familiarity, and choice of corpora materials are considered as the bias of corpora-based learning. Taking into account all the issues, some reliable suggestions have been provided in this review. Especially, mentioning future directions and recommendations informs about possible expectations and appropriate suggestions to improve the adaptiveness of corpora. All in all, throughout this literature review, the questions addressed at the beginning: “how important using corpora in education is and why it is not widespread yet?” have been provided with broad and relevant answers.

REFERENCES:

1. Alex Boulton. (2017). Data-driven learning and language pedagogy. In S. Thorne & S. May(eds.), *Language, Education and Technology: Encyclopedia of Language and Education*. New York: Springer, pp. 181-192.
2. Ben Naismith (2016) Integrating corpus tools on intensive CELTA courses. *ELT journal*. 76(3), pp. 273-283.
3. Chambers, A. (2010). ‘What is data-driven learning?’ in A. O’Keeffe and
4. M. McCarthy (eds.). *Routledge Handbook of Corpus Linguistics*. London: Routledge.
5. Granger, S. (2004). Computer learner corpus research: Current status and future prospects. In U. Connor & T. A. Upton (eds.), *Applied corpus linguistics: A multidimensional perspective* (pp. 123–45). Amsterdam: Rodopi Hirata, Y. and Thompson, P. (2021) Communicative data driven learning: a two-year pilot study. *ELT Journal*, 76(3), pp. 356-366.
6. John Flowerdew (2019) Corpora in language teaching. *ResearchGate*, pp. 328-350
7. Lin, M. H. & Lee, J. Y. (2015) Data-driven learning: changing the teaching of grammar in EFL classes. *ELT journal*. 69(3), pp. 264-274
8. Widdowson, H. (2000) ‘The limitations of linguistics applied’. *Applied Linguistics* 21/1: 3–25.

UO’K 373.3

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA KUN TARTIBINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

D.T. Atabayeva, o‘qituvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kun tartibini aniqlash va shakllantirishda qo‘llaniladigan usullar to‘g‘risida yozilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kun tartibini aniqlashda, ularning yosh xususiyatlarini e‘tiborga olgan holda, anketa so‘rovnomasi, test savollari, og‘zaki savol-javob, ota-onalari bilan suxbatlar o‘tkazish orqali aniqlash mumkin. Gigiyenik talablarga javob beradigan kun tartibini shakllantirishda ko‘rgazmali, tushuntirish, animatsion, rag‘batlantirish kabi usullaridan foydalanish o‘quvchilarida “kun tartibi” shartli refleksini namoyon bo‘lishiga olib keladi. Natijada kun tartibi odatiy holga aylanib, dinamik stereotip shakllanadi.

Kalit so‘zlar: kun tartibi, asab tizimi, charchash, o‘ta charchash, diqqat, aqliy yuklama, jismoniy yuklama, koordinatsiya, dinamik stereotip, immunitet, jismoniy faollik, tetiklik, gigiyena, uyqu.

Аннотация. В данной статье написано о методах, используемых при определении и формировании повестки дня учащихся младших классов. При определении повестки дня учащихся младших классов с учетом их возрастных особенностей ее можно определить путем проведения анкетирования, тестовых вопросов, устных вопросов и ответов, беседы с родителями. Использование таких методов, как демонстрация, объяснение, анимация, стимулирование при формировании повестки дня, отвечающей гигиеническим требованиям, приводит к проявлению у учащихся условного рефлекса «повестка дня». В результате повестка дня становится рутинной и формируется динамический стереотип.

Ключевые слова: рутина, нервная система, утомление, сильная утомляемость, внимание, умственная нагрузка, физическая нагрузка, координация, динамический стереотип, иммунитет, двигательная активность, свежесть, гигиена, сон.

Abstract. *This article is written about the methods used in determining and forming the agenda of elementary school students. When determining the agenda of elementary school students, taking into account their age characteristics, it can be determined by conducting a questionnaire, test questions, oral question-and-answer, and interviews with their parents. The use of methods such as demonstration, explanation, animation, stimulation in the formation of the agenda that meets the hygienic requirements leads to the manifestation of the conditional reflex of "agenda" in students. As a result, the agenda becomes routine and a dynamic stereotype is formed.*

Key words: *routine, nervous system, fatigue, extreme fatigue, attention, mental load, physical load, coordination, dynamic stereotype, immunity, physical activity, freshness, hygiene, sleep.*

Vatanimizning ravnaqi, buguni va kelajagi yoshlarning qo'lida. Kelajak yoshlarini salohiyatli, maqsad sari intiluvchi inson etib tarbiyalash xar bir pedagogning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" joriy etilishidan boshlab, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash va bu kadrlarning oldiga kelajak avlodni jismonan sog'lom, aqlan va ruhan tetik, fikrlash qobiliyatiga ega etib tarbiyalashni asosiy maqsad qilib qo'ydi. Ushbu maqsadga erishish yo'lida pedagoglar o'quvchilarga chuqur va sifatli bilim berish, bolani ta'lim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish, tartibga, har bir daqiqadan unumli foydalanishga o'rgatish va barkamol shaxs etib tarbiyalashni amalga oshirish muhim masalalardan biri hisoblanadi [1].

Maktab o'quvchilarida kun tartibini shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatib, vaqtni to'g'ri taqsimlashga, bo'sh vaqtdan unumli foydalanishga o'rgatadi.

Kun tartibi sog'lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, u to'g'ri ovqatlanish, dam olish, ta'lim olish kabi qator tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'quvchilarning kun tartibini to'g'ri tashkil etishda o'z ishini oila bilan uzviy holda olib borish yaxshi samara beradi. Buning uchun o'qituvchida, o'qituvchilarda kun tartibini shakllantirish yuzasidan kasbiy kompetentligi shakllanishi zarurdir. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish zamon talablaridan biri.

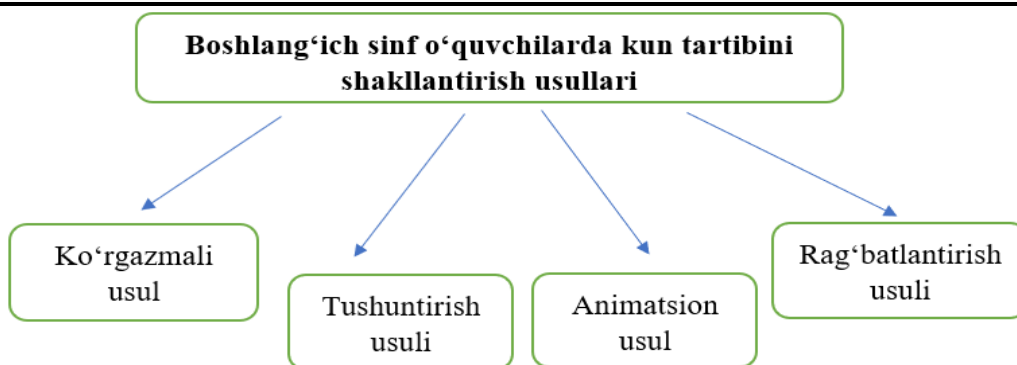
I.P.Pavlovning oliy asab faoliyati va markaziy asab tizimining koordinatsiyasi hamda boshqarish vazifasi haqidagi ta'limoti kun tartibini shunday tuzishga asos boladiki, unda ish bilan dam olishni, shuningdek, mashg'ulotlarning xilma-xil turlarini ketma-ketligi hisobga olinishi zarur. O'quvchilarning kun tartibini va o'quv yuklamasini o'rganishda organizmdagi fiziologik muvozanatning har xil faoliyat turlari - dam olish, ovqatlanish, uyqu va boshqalarni birgalikda olib borish natijasida bolalarning ish qobiliyatini tezroq tiklash haqidagi masala dolzarb masalalardan biridir [1,7,8]. Tashqi muhitning qulay sharoiti ta'sirida bola va o'smirlar organizmi o'sib, ulg'aya boradi.

Kun tartibi to'g'ri tashkil etilganda bola charchamaydi, asab tizimida stereotiplar vujudga keladi, bolalar intizomli va tarbiyali bo'la boradi. Kun tartibiga rioya qilinmaganda esa bola to'liq dam olmasdan toliqib qoladi, uyqusi, ishtahasi yomonlashadi, asabi buziladi, ish qobiliyati pasayadi [1].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida sog'lom turmush tarzining asosiy kun tartibiga amal qilish darajasini aniqlashda turli usullardan foydalanish mumkin. Masalan, anketa so'rovnomasi, test savollari, savol-javob tarzida aniqlash mumkin.

Kun tartibi shartli refleks bo'lib, tarbiya natijasida shakllanadi. O'quvchilarda kun tartibini boshlang'ich sinfdan, bola maktabga qo'ygan ilk qadamidan, shakllantirish kun tartibi refleksining tezroq hosil bo'lishiga olib keladi. Bola maktabda yozishni va o'qishni o'rganadi va bu ularda yozish va o'qish refleksining shakllanishiga olib keladi. Kun tartibini bolaning ilk kundan o'rgatish, ularda tartibning tezroq va mustahkam shakllanishiga olib keladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kun tartibini shakllantirishda ularni qiziqtiradigan, o'ziga jalb qiladigan usullardan foydalanish shartli refleksning shakllanishiga yordam beradi.

2-rasm. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kun tartibini shakllantirish usullari

O'quvchilarida sog'lom turmush tarzining asosiy tarkibiy qismi, kun tartibini boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirish usullariga: ko'rgazmali usul, tushuntirish usuli, animatsion usul, rag'batlantirish usullari kiradi (1-rasm).

Ko'rgazmali usul. Bu usul orqali o'quvchilar bajarishi shart bo'lgan faoliyat turlarini rang-barang rasmlar, chizmalar va jadvallar orqali ko'radi va ularda ko'rgan tasviriga nisbatan ta'savvur shakllanadi. O'quvchi tushunishi kerak bo'lgan mavzuni ko'z oldiga keltira oladi. Tasavvur uning xotirasida mustahkamlanadi. Quyida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun yoshiga mos kun tartibi keltirilgan.

MENING KUN TARTIBIM!

 6:30	 6:35-6:50	 6:50-7:00	 7:00-7:20
 7:30	 11:30/12:30/13:00	 12:00/13:00/13:30	 13:00-15:00
 15:00-15:30	 15:30-17:00	 17:00-18:30	 18:30-19:30
 19:30-20:30	 20:30-20:45	 21:00-6:30	

Tushuntirish usuli. Bu usul an'anaviy usullardan biri bo'lib, berilgan mavzuni dars jarayonida og'zaki tushuntiradi.

Animatsion usul. Bu usulda axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanib olib boriladi. O'quvchilar tushunishi, o'rganishi kerak bo'lgan mavzuni animatsiyalar, videoroliklar orqali ko'radi.

2-rasm. "Mening kun tartibim" nomli infografika animatsion 2D video rolikning qr - kodi

Rag'batlantirish usuli. Bu usul orqali o'quvchilar bajargan ishi yoki vazifasi uchun o'qituvchi tomonidan rag'batlantiriladi. Rag'batlantirish usuli keng foydalaniladigan

usullardan bir bo'lib, o'quvchilarga "mativatsiya" beradi, ya'ni bolalarni ruhlantiradi. Bu esa o'quvchilarning keyingi faoliyati uchun turtki bo'ladi.

Bu usullardan tashqari, o'quvchilarda kun tartibini shakllantirishda, o'qituvchi oila bilan hamkorlikda ishni olib borishi, ota-onalarning ma'suliyatini oshirishi refleksning tezroq shakllanishiga yordam beradi. Chunki, o'quvchi maktabda 5-6 soat bo'ladi qolgan vaqtini oilasi bag'rida o'tkazadi.

Shuning uchun o'quvchilarda kun tartibini shakllantirishda bola yashab turgan muhitning ahamiyati juda katta.

O'quvchilarda kun tartibini shakllantirish tartibi quyidagi formula orqali amalga oshiriladi:

o'qituvchi → oila (ota-ona) → o'quvchi-o'quvchi = kun tartibi

(o'quvchilarda kun tartibini shakllantirish formulasi)

Ushbu, formula asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida "kun tartibi" shartli refleksi shakllantiriladi.

Xulosa va tavsiyalar. O'quvchilarda kun tartibi shartli refleksining shakllanishi o'quvchilarni kun davomidagi faoliyat turlarini to'g'ri taqsimlashga, vaqtni qadriga yetishga, undan unumli foydalanishga, har bir faoliyat turini o'z vaqtida bajarishga, namunali, tashabbuskor o'quvchi bo'lishga o'rgatadi. Shu bilan birga fanlardan o'zlashtirish ko'rsatkichlarining ortishi va samaradorlikning o'sishiga yordam beradi. O'quvchilarda kun tartibini shakllantirish uchun o'qituvchi, o'quvchilarning ota-onalari bilan birgalikda faoliyat olib borishi, ijobiy natijaga erishishning asosi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Atabayeva D.T. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'quvchilarda kun tartibini shakllantirish kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Uslubiy qo'llanma. T.: "Fan va texnologiyalar nashriyot-manbaa uyi".- 2022. 136 b.
2. Azamatov R. Sog'lom turmush tarzi asoslari. T.: Книга nashriyoti. 2009.
3. Azamatov R. Sog'lom turmush tarzi tarbiya vositasi. Darslik. T.: Fan va texnologiyalar nashriyoti. -2012. 48 b.
4. Atabayeva D.T. (2023). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining sog'lom o'sishi va rivojlanishida jismoniy faollikning ahamiyati. O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2(19). 1528-1530.
5. Атабаева, Д., & Файзиев, В. Б. (2020). Ўқувчиларининг соғлом ўсиши ва ривожланишида уйқунинг аҳамиятини ўрганиш. Биология ва экология электрон журнали, 4(2).
6. Атабаева Д.Т., Файзиев В.Б. "Жас физиологиясы мен гигиенасы" оқу қолданба. Т.: "Ишончли ҳамкор" нашриёти. -2021. 216 б. 202-207 б.
7. Rajamurodov Z.T., Bozorov B.M. Rajabov A.I., Hayitov D.G'. Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi: darslik. //Тошкент.: Tafakkur bo'stoni. -2013. 400 b.
8. Sodiqov Q., Aripova S.H., Shahmurova G.A., «Yosh fiziologiyasi va gigiyena»// Тошкент.: «Yangi asr avlodi». - 2009. 310 b.
9. Sharipova D.D., Shaxmurova G.A., Toirova., Tuxtaxo'jayev X.B., Mannopova N.Sh. Pediatriya va bolalar gigiyenasi fanidan o'quv qo'llanma.Toshkent.: "Fan va texnologiya". 2019. 232 b.

UDC 37.013.32:811'243(076)

TYOLOGY OF FOREIGN LANGUAGE LESSONS

U.B.Bahodirov, teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada chet tili darslarining tipologiyasi haqida fikr yuritiladi. Maqolada talabalarning bilim faoliyatining tabiati faktlarni birlamchi idrok etish bo'yicha darslar, tushunchalarni shakllantirish bo'yicha darslar o'quvchilar darsdan tashqari mustaqil ishi va mustaqil o'qish darajasi, talabaning guruh bilan qanday ishlashi haqida va boshqalar bo'yicha tasniflashga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: darslarning o'ziga xosligi, o'tkazish usullari, darslarning rang-barangligi, dars tipologiyasi, darslarning tasnifi, turli yondashuvlar, didaktik maqsadlar, ularni o'tkazish usullari, dars-ma'ruza, kinodars, dars-suhbat, amaliy mashg'ulotlar darslari.

Аннотация. В данной статье рассматривается типология занятий иностранным языком. В нем были попытки классификации уроков, например, по характеру познавательной деятельности учащихся (уроки первичного восприятия фактов, уроки образования понятий и

др.), по степени самостоятельности работы учащихся (уроки самостоятельной работы школьников, уроки работы учителя с классом) и т.д.

Ключевые слова: особенности уроков, методика проведения, многообразие уроков, типология уроков, классификация уроков, различные подходы, дидактические определения, способы их проведения, уроки-лекции, киноуроки, уроки-беседы, уроки практических занятий.

Abstract. This article discusses the typology of foreign language classes. There were attempts to classify lessons, for example, by the nature of students' cognitive activity (lessons on the primary perception of facts, lessons on the formation of concepts, etc.), by the degree of independence of students' work (lessons on independent work of schoolchildren, lessons on how a teacher works with a class), etc.

Key words: the originality of lessons, methods of conducting, variety of lessons, typology of lessons, classification of lessons, different approaches, didactic goals, methods of conducting them, lessons-lectures, film lessons, lessons-conversations, lessons of practical exercises.

The qualitative originality of lessons is determined by their goals and content, methods of delivery, and the characteristics of the school, teacher and students. In order to identify common aspects in a huge variety of lessons, their classification is objectively necessary. The problem of typology of lessons and their systematization is quite complex. In didactics, there are different approaches to classifying lessons. Depending on what features were taken as a basis, certain variants of the typology of lessons were proposed. One of the classifications of lessons was based on the methods of their implementation, i.e. teaching methods, in connection with which lessons-lectures, film lessons, lessons-conversations, lessons of practical exercises were distinguished.

The most common is the classification of lessons according to the main didactic goals and the place of lessons in their overall system, proposed in some modifications by B.P.Esipov, N.I.Boldyrev, G.I.Shchukina, V.A.Onischuk and other didactics. In accordance with this classification, the following types of lessons are distinguished:

- ✓ lessons for students to master new knowledge, which involve the accumulation of factual material, observations, the study of processes and phenomena, their comprehension and the formation of concepts; lessons in the formation and acquisition of skills and abilities;
- ✓ lessons on generalizations and systematization of knowledge;
- ✓ lessons of repetition, consolidation, or, in another wording, complex application [1] of knowledge, skills and abilities; test lessons (with oral and written testing of knowledge, skills and abilities);
- ✓ combined lessons in which several didactic tasks are simultaneously solved.

Unfortunately, this classification cannot be recognized as universal, since it is almost not always possible to observe in its pure form any of the given types of lessons, except for combined ones. In addition, the above classification reflects only educational goals and does not take into account the implementation of educational tasks in the lesson and the nature of the educational and cognitive activity of students in the classroom. Therefore, the typology of lessons continues to be one of the pressing problems of didactics.

Along with typology, modern lesson theory pays great attention to attention to its structure. The structure of a lesson is the totality of its elements that ensure the integrity of the lesson and the preservation of the main manifestations in various options. The components of the lesson are closely interconnected and are carried out in a certain sequence.

The structure of the lesson depends on the goals set, the content of the material being studied, teaching methods and techniques used in the lesson, the level of preparation and development of students, and the place of the lesson in the educational process. Lessons have a very varied structure, they cannot be planned and carried out stereotyped, according to a single, once and for all established scheme. In addition to the above factors, the structure of the lesson is also greatly influenced by the creative nature of the teacher's work and the specific working conditions in a given class. Each lesson differs from other lessons in its own characteristics, even if they are taught on the same subject in parallel classes. In a lesson you can always see the specific "pedagogical style" of the teacher.

However, because various methods of classification established a limited number of lesson types, there was a steady tendency to assign a certain, rather rigid structure to each of these types.

For example, a combined lesson was structured according to the following scheme: an organizational moment, checking that students have completed their homework, questioning students on the material covered, the teacher presenting new material, consolidating the learned material, and homework. The stereotyped nature of such a structure caused fair criticism from didactics and advanced teachers. The structure of the lesson should not only reflect the external manifestations of the organization of joint activities of the teacher and students in the lesson, but also express mainly the essence of the internal processes with which the active cognitive activity of students is associated.

The structure may change depending on the content of the educational material, conditions, students' preparedness, etc. A lesson in mastering new knowledge consists, for example, of the following elements that are common to lessons of this type: perception and awareness of the educational material, comprehension of connections and relationships in it, generalization and systematization of knowledge. However, in the structure of individual lessons for mastering new knowledge, there may be no reproduction of basic knowledge at all, for example, when studying material that is completely unfamiliar to students.

In addition to the indicated main stages, each type of lesson also has an internal structure - a methodology for solving individual didactic problems at each stage of the lesson. This technique is the most mobile part of each lesson, since the methods, techniques and teaching aids used in the lesson are used in various combinations, sequences and relationships. For example, at the stage of perception and understanding of new educational material, a teacher can use explanation, problem presentation, heuristic conversation, various types of independent work of students, and technical teaching aids [1]. In another approach to defining the concept of "lesson structure" in the context of developmental education, it is proposed to consider the structure of a lesson at three levels: didactic, logical-psychological and methodological. The main thing in this case is the didactic structure, consisting of constant components: updating previous knowledge and methods of action of students, the formation of new concepts and methods of action and application - the formation of skills and abilities [2].

1. Lesson on learning new material

This includes introductory and introductory parts, observations and collection materials - as methodological options for lessons:

- Lesson - lecture
- Lesson - conversation
- Lesson using educational film
- Lesson of theoretical or practical independent work (research type)
- Mixed lesson (combination of different types of lesson in one lesson)

2. Lessons to improve knowledge, skills and abilities

This includes lessons in the formation of skills, target application of what has been learned, etc.:

- Lesson of independent work
- Lesson - laboratory work
- Practical work lesson
- Lesson - excursion
- Seminar

3. Lesson of generalization and systematization:

This includes the main types of all five types of lessons

4. Test lessons accounting and assessment of knowledge, skills and abilities:

- Oral form of verification (frontal, individual and group questioning)
- written check
- test
- credit practical and laboratory work
- control (independent) work

- mixed lesson (combination of the first three types)

5. Combined lessons:

They solve several didactic problems. [2]. As the main components of the lesson, G.D. Kirillova recommends considering didactic means to achieve the goal of the lesson: the content of educational material, methods of studying it and methods of organization. These components exist and are implemented in close unity, determining the content, methodological and organizational aspects of the interrelated activities of the teacher and students. The modern lesson is characterized by the interrelation of such elements as assimilation, synthesis, repetition and consolidation, control of previously learned in connection with the mastery of new educational material and its practical application. Independent work of students is organized not only at the stage of repetition and consolidation, but already when studying new material; there is a close connection between teaching and learning, between the collective work of the class and the individual work of students. In the lesson, the role of students' independent activity and the application of acquired knowledge and skills increases. Elements of students' search activities are used not only in problem-based lessons, but also at individual stages of lessons of all types (combined tests, etc.). Depending on the progress of solving the set didactic tasks, individual stages of lesson construction can be expanded or reduced, the place and functions of various methods can change and teaching methods. The structure of a modern lesson is therefore very diverse, reflecting the specifics of the organization of students' cognitive activity and the leadership role of the teacher. One of the tasks of didactics is the further development of the theory of the structure of a modern lesson.

REFERENCES:

1. Onishchuk V.A. Lesson in a modern school. Manual for teachers. —M.: Education, 1981. - 191 p.
2. Makhmutov M.I. Modern lesson: Theory issues. M.: Pedagogy, 1981. - 192 p.

UO'K 37.041:[371.382+004.946]

MUSTAQIL TA'LIMDA RESURSLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

M.X.Buxarova, o'qituvchi, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada ta'lim tizimida mustaqil ta'limni tashkil etishda ta'lim resurslardan foydalanishni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ta'lim resurslaridan foydalanishdan strategik yo'nalishi sifatida namoyon bo'lmoqda. Innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi natijasida ta'limning rivojlanish tendensiyalarini zamon talablari darajasida ta'minlash, ularning mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonlarida elektron ta'lim resurslaridan foydalanish kompetensiyalarini shakllantirish zaruriyati yuzaga keldi.

Kalit so'zlar: *ilmiy tadqiqot; integratsiya; mustaqil ta'lim, ta'lim resurslari, takomillashtirish*

Аннотация. *Статья посвящена вопросам совершенствования использования образовательных ресурсов при организации самостоятельного образования в системе образования. Использование образовательных ресурсов проявляется как стратегическое направление. В результате развития инновационных технологий возникла необходимость обеспечить тенденции развития образования на уровне современных требований, сформировать компетенции использования электронных образовательных ресурсов в процессах организации самостоятельного образования.*

Ключевые слова: *научные исследования; интеграция; независимое образование, образовательные ресурсы, совершенствование*

Abstract. *The article focuses on improving the use of educational resources in the organization of independent education in the educational system. The use of educational resources is manifested as a strategic direction. As a result of the development of innovative technologies, there was a need to ensure the development trends of education at the level of modern requirements, to form the competencies of using electronic educational resources in the processes of organizing their independent education.*

Keywords: *scientific research; integration; independent education, educational resources, improvement*

Mustaqil ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'nalishlarga e'tibor qaratadigan intensiv rivojlanishdagi o'quv jarayonining mavjud imkoniyatlari va qo'shimcha resurslardan foydalanishga bog'liqdir. Demak, bu jarayonlarda pedagogik texnologiyalarni jadal rivojlantirish imkoniyatlari eskirgan deb hisoblanadi, ya'ni kasbiy ta'lim jarayonining mavjudligi ma'lum davrlarda amaliyotda ko'plab usullar qo'llanilgan, ammo bu faqat konservativ xususiyatga ega.

Mamlakatlarning ta'lim tizimi ta'lim mahsulini va kelajak kadrlarini innovatsion texnologiyalar hisobidan takomillashtirish, ta'limni hayotiylikka asoslangan amaliy jarayonlar bilan uyg'unlashtirish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni orqali individuallashtirishdir. Shu sababli, ta'lim darajasi rivojlanadi, bu jarayonda intensiv va ekstensiv usullarni uyg'unlashtirishga imkon beradigan yangi kasbiy ta'lim jarayonini ishlab chiqishga asoslanadi. Bu jarayonlarda kasbiy ta'lim va kasbiy ta'lim jarayoni kesishmasida turli shakl va darajalarda namoyon bo'ladigan kasbiy ta'lim jarayoni imkoniyatlarini tadqiq etish zarur.

Ta'lim muassasalari o'quvchilarining mustaqil ta'limini tashkil etishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish va ushbu ta'lim resurslari bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish, shuningdek, o'quvchilarning egallagan bilim darajasini oshirish, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish ta'lim samaradorligini aniqlashga yordam beradi. Ta'lim muassasalari o'quvchilarining mustaqil ta'limini tashkil etishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish va bu ta'lim resurslari bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirish hamda o'quvchilarning egallagan bilim darajasini oshirish ta'lim samaradorligini aniqlashga yordam beradi. .

Bilimlarni mustaqil, ya'ni individual tarzda egallashga intilish ta'lim muassasasida hisobga olinadigan ta'lim jarayonida o'quvchi faoliyatining jihati hisoblanadi. Mustaqillik shaxs xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, shaxsning dunyoqarashi faoliyati va harakatlarida namoyon bo'ladi. Mustaqillik inson oldidagi maqsadlarni hal etish yo'llari va vositalarini tanlashda mustaqillik g'oyasi bilan bog'liq. Konchilik ta'limining boshlang'ich bosqichi bo'lgan mustaqil ta'limni tashkil etish jarayoni ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida ish natijasi samaradorligini oshirishga qaratilgan. Unda kasbiy ta'limning boshlang'ich bo'g'ini bo'lgan ta'lim jarayoni natijalari tahlil qilinadi va kelajakdagi kasbiy faoliyat maqsadlari belgilanadi. Binobarin, bu jarayonda bo'lajak kadrlarni mustaqil tarbiyalashdan asosiy maqsad ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun zarur bo'ladigan kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratdir.

Mustaqil ta'lim topshiriqlarini bajarish jarayoniga yakka tartibda taqlid qilish, ya'ni bu jarayonga adekvatligini ta'minlash, ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil bilim olishini tashkil etishda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish orqali o'quvchilarda motivatsiyani rivojlantirish. Mavjud tadqiqot muammosining yechimini aniqlashda muhandislik dasturlari, veb-taqdimot dasturlari va mobil dasturlardan foydalangan holda, ta'lim tizimi, shu jumladan, boshlang'ich kasb-hunar ta'limining uchinchi darajasiga mos keladigan kadrlar tayyorlaydigan talabalarning mustaqil ta'limini strategik tashkil etishdir. Yo'nalishlarni tasniflash va shu bilan birga innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv jarayoni samaradorligini oshirish.

Mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonini faollashtirish uchun talabalarda quyidagi xususiyatlarni shakllantirish kerak:

- mustaqil ta'limni tashkil etishga motivatsiya;
- mustaqil ta'limni tashkil etish malakalari.

Bilim ehtiyojlarini shakllantirishning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- ilmiy tadqiqot sohasi yo'nalishi (jarayonlarni simulyatsiya qilishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish);
- tabiiylik asosida ob'ektlar va sub'ektlar haqida bilish ehtiyojini shakllantirish;
- kelajakdagi kasbiy kompetensiyani rivojlantirish sifatida o'qitishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish;
- mustaqil ta'limni tashkil etish ehtiyojlarini tanlashga yo'naltirilganlikni shakllantirish.

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, biz ta'limning yangi turini, ya'ni o'quvchilarga elektron ta'lim muhitidan samarali foydalanish jarayonlarini aniq tushuntirmasdan turib amalga oshira olmaymiz. Bu jarayondan maqsadli foydalanilsa, ta'lim jarayoni sifatini oshirish mumkin bo'ladi. Bu jarayonlar birgalikda quyidagicha ta'riflanadi: Hayot - bu texnologiya va elektron hukumatning barcha qismlari

bilan uzluksiz davom etadigan jarayon. Elektron ta'lim mamlakatni yaxshilash va mamlakatni rivojlantirishga yordam beradi.

Ta'lim jarayonining elektron ta'lim muhitida o'quvchilarning mustaqil bilim olishini tashkil etish jarayonlarida elektron ta'lim resurslaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish yuzasidan soha olimlari orasida turlicha fikr va mulohazalar mavjud. Hozirgacha ta'limda ushbu jarayonlarning samaradorligiga erishish uchun yakuniy muqobil metodologiya ishlab chiqilmagan va bu jarayonlarning maqsadi, vazifalari, manbasi, ob'ekti va modeli o'rtasidagi adekvatlik xususiyatlariga turli ta'rif va tavsiflar berilgan. Ta'lim samaradorligini oshirishda innovatsion ta'lim texnologiyalarining asosiy vazifasi o'quvchilarning kasbiy bilimiga, o'z malakalarini amaliy jarayonlarda qo'llay olishiga, kelajakdagi kasbiy faoliyatida ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus kompetensiyalarni shakllantirishda namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning vazifalari, mustaqil ta'lim jarayonida mavjud muammolarni aniqlash, turli o'quv jarayonlarida foydalanish uchun ishlab chiqilgan dasturiy ta'minotdan foydalangan holda o'quv mashg'ulotlarini tahlil qilish va tashkil etish, ilmiy tadqiqot ishlari samaradorligini ta'minlash va natijalarni qiyosiy taqqoslash ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi amaliyotga yo'naltirilgan tadqiqot tamoyillari bilan belgilanadi.

Tadqiqotning muhim jihatlaridan biri strategik ta'lim sifatida ta'lim jarayonining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini oshirish, shuningdek, shaxs, jamiyat va davlat rivojlanishi uchun avtomatlashtirilgan elektron ta'lim muhitini yaratishdir.

Mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonini faollashtirish uchun talabalarda quyidagi xususiyatlarni shakllantirish kerak:

- mustaqil ta'limni tashkil etishga motivatsiya;
- mustaqil ta'limni tashkil etish malakalari.

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, biz ta'limning yangi turini, ya'ni o'quvchilarga elektron ta'lim muhitidan samarali foydalanish jarayonlarini aniq tushuntirmasdan turib amalga oshira olmaymiz. Bu jarayondan maqsadli foydalanilsa, ta'lim jarayoni sifatini oshirish mumkin bo'ladi. Bu jarayonlar birgalikda quyidagicha ta'riflanadi: Hayot - bu texnologiya va elektron hukumatning barcha qismlari bilan uzluksiz davom etadigan jarayon. Elektron ta'lim mamlakatni yaxshilash va mamlakatni rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brandl, Klaus. Communicative Language Teaching in Action: Putting Principles to Work. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2008. Print. P.48-62.
2. Breiner, Jonathan M., Shelly Sheats Harkness, Carla C. Johnson, and Catherine M. Koehler. "What Is STEM? A Discussion about Conceptions of STEM in Education and Partnerships." *School Science and Mathematics* 112.1 (2012): P.3- 11.
3. Bazarova U. M. Kon-Metallurgiya Terminlarining Tillardagi Izohining Lingvistik Xususiyatlari //Journal of Innovation in Education and Social Research. – 2024. – T. 2. – №. 3. – C. 45-47.
4. Sharipova I. Steam technologies for the development of professional speech in English for students of the mining and metallurgical faculty //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 2. – C. 1162-1166.
5. Azamatovna S.I. Mutaxassislik Bilan Bog'liqlik Lingvistik Tayyorgarlikning Integratsiyalashgan Ta'limdagi Ahamiyati //Journal of Innovation in Education and Social Research. – 2024. – T. 2. – №. 3. – C. 28-31.

UDC 378:811.1

EFFECTIVE CRITERIA AND METHODOLOGY FOR LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

S.O. Gafurova, teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent
S.D. Pirnazarova, student, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

Annotatsiya. Xorijiy tilni o'rganish zamonaviy dunyoda dolzarb va muhim vazifadir. Muvaffaqiyatli o'rganish uchun bir qator ishlash mezonlarini hisobga olish kerak. Asosiy mezonlardan biri grammatik aniqlik, ya'ni jumlar qurish va grammatik konstruktsiyalardan to'g'ri foydalanish qobiliyatidir. Shuningdek, chet tilida muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beruvchi kommunikativ yondashuvga e'tibor qaratish lozim.

Kalit so'zlar: *Chet tili, ishlash mezonlari, grammatik aniqlik, kommunikativ yondashuv, o'rganish.*

Аннотация. *Изучение иностранного языка является актуальной и важной задачей в современном мире. Для успешного обучения необходимо учитывать ряд критериев эффективности. Один из ключевых критериев – грамматическая точность, то есть умение правильно строить предложения и использовать грамматические конструкции. Важно также ориентироваться на коммуникативный подход, который позволяет развивать навыки общения на иностранном языке.*

Ключевые слова: *Иностранный язык, критерии эффективности, грамматическая точность, коммуникативный подход, обучение.*

Abstract. *Learning a foreign language is a topical and important task in the modern world. A number of performance criteria must be considered for successful learning. One of the key criteria is grammatical accuracy, i.e. the ability to build sentences and use grammatical constructions correctly. It is also important to focus on the communicative approach, which allows the development of communication skills in a foreign language.*

Keywords: *Foreign language, performance criteria, grammatical accuracy, communicative approach, learning.*

"It is impossible to carry out a profound restructuring of the education system without a firm foundation in science and education". education", it is necessary to "give priority to the education system education system...". [Sadovnichy V., 2000: 7-9].

According to S. de Graeve: "Learning is the result of a continuous exchange between an individual and those around him in a given situation and at a given time". [1996].

The liberalisation of market and social relations, which has been accepted as a new socio-cultural value in most countries of the global community, has a direct impact on the structure of higher education and training, as well as on the expansion of the training of modern specialists in all areas of society. This, in turn, creates the basis for the formation of special trends in higher education thanks to technological progress and information exchange in a globalised world. globalisation. [Zornikov I.N., Volkova L.P., electronic resource]. As part of the process of fundamental reform of the higher education system, Uzbekistan's main goal is to become a competitive country that invests massively in the training of highly qualified personnel in demand on the labour market. As a result, the demand for higher education in Uzbekistan is growing every year.

Modern education is beginning to replace traditional education based on textbooks, lectures and traditional teaching methods. Today, this type of education no longer meets modern needs and challenges.

The basis of good communication and learning is based on these four skills. The aim is to highlight the 4 skills separately and to show that the acquisition of communicative competence in these areas can be a goal in itself in the foreign language classroom.

Sometimes learners are not motivated to produce written work or to speak and understand. They may have difficulties with the production and construction of texts, the pronunciation of words and the accents they may have.

In an educational context, this helps with comprehension, speed and memory. In pedagogy, play is recognised as a way of helping people to learn to live together and to learn language, because it is a source of evocation, explanation and argumentation. According to Roger Caillois [1958], play is "an activity isolated from the rest of life and generally carried out within precise limits of time and place" [Librairie Gallimard, 37-38 and 42-43].

Learning a foreign language is an exciting and important adventure that broadens horizons, opens up new cultures and enriches personal and professional growth. However, to be successful in this process, it is necessary to have clear criteria of effectiveness and to follow basic methodological principles. [Altet M., 2002: 138, 85-93].

There are many ways of teaching the 4 skills required that can be used for groups of learners both during and outside of traditional lessons. What's more, the various technological means are very good ways of improving the following characteristics in learners:

- boost self-confidence;
- being more communicative, learning to open up to others;
- improve articulation;
- improve written memory;
- broaden one's mind and knowledge. [De Boeck, 2006: 24].

Criteria for effective foreign language learning :

1. Grammatical accuracy :

Ability to apply grammatical rules and language structures correctly and confidently. This includes not only knowledge of the rules, but also the ability to apply them in real-life situations without making significant errors.

2. Lexical richness :

Variety of words and expressions that the student can use to communicate freely. It is important not only to know a large number of words, but also to know how to choose them and use them correctly in context.

3. Listening skills :

The ability to understand and perceive spoken speech in the chosen language, in both formal and informal situations. This includes the ability to understand the speech of speakers at different speeds and intonations. [Bange P., 2002: 21-36].

4. Reading skills :

The ability to read and understand a written text in the foreign language, starting at a basic level and progressing to more complex texts. Reading not only enables us to understand information, but also to learn new words and grammatical constructions.

5. Speaking skills :

The ability to express thoughts and ideas in the chosen language, understanding the context and using correct grammar. This includes the ability to maintain a conversation, express opinions, ask questions and participate in dialogues.

6. Writing skills :

The ability to write one's own texts in the language, including letters, essays and other forms of written communication, using correct spelling and punctuation. The written expression of thoughts and ideas requires not only knowledge of grammar, but also the ability to structure information. [Camilleri, M.A., Camilleri, A.C., 2017: 22(1), 65-82].

Methodological principles of foreign language learning :

1. Contextualised teaching :

Learning the language in real-life situations, which helps to better understand the language and its cultural context. It is important to create learning situations that mimic the real-life circumstances in which the language is used.

2. Communicative approach :

Emphasis on developing communicative skills and the ability to communicate in the language in different situations. It is important to teach students not only grammar and vocabulary, but also effective means of communication.

3. Progressive deepening :

Language learning begins with simple concepts and progresses gradually to more complex aspects of the language, taking into account the individual needs of the students. It is important to give students the opportunity to gradually broaden their knowledge and skills.

4. Active student participation :

Involve students in lessons by giving them opportunities to communicate actively in the language, to read and write. This can include group discussions, role-playing and other interactive activities. [Douglas Brown H., Pearson Longman, 2007: 410, 100-110].

5. Use of a variety of resources :

A variety of teaching methods and resources, such as textbooks, audio and video aids, interactive applications, to help students better assimilate knowledge. It is important to choose resources that correspond to the level and needs of the students.

6. Regular practice :

Regular practice of the language in different situations, including everyday life, in class and in special groups, to constantly improve skills and confidence in using the language. It is important to create conditions for practice both in and out of the classroom. [Richer J.-J., 2011. 161, 63-77].

In conclusion, learning a foreign language is a key element in personal and professional development. Approaches based on clear criteria of effectiveness and methodological principles ensure more effective and enjoyable immersion in the new linguistic world.

Understanding grammatical rules, expanding vocabulary and developing listening, reading, speaking and writing skills all play an important role in the successful mastery of a foreign language. Contextual teaching and the communicative approach help to create a stimulating and interactive environment in which students can develop their skills with pleasure and efficiency.

By following methodological principles such as progressive deepening, active student participation, the use of varied resources and regular practice, everyone can succeed in learning a foreign language.

REFERENCES:

1. Altet M. Une démarche de recherche sur la pratique enseignante : l'analyse plurielle. Revue française de pédagogie, 2002.
2. Bange P. l'usage de la règle dans l'enseignement et l'apprentissage de langue étrangère. Dans Cicurel F. & Véronique D. (dir.) : Discours, action et appropriation des langues. Paris: Presse de la Sorbonne Nouvelle, 2002.
3. Camilleri, M.A., & Camilleri, A.C. Digital learning resources and ubiquitous technologies in education. Technology, Knowledge and Learning, 2017.
4. Danilova P. N. Video film as a means of training socio-cultural competence in a specialised higher education establishment. Higher education today. 2013.5. Douglas Brown H., Pearson Longman, Principles of Language Learning and Teaching. 2007.
6. De Boeck, De Graeve, S'apprendre par le jeu, 2006.
7. Pisarenko V. Methodology of using video material in teaching a second foreign language. Taganrog, 2002.
8. Richer J.-J. De l'enseignant de langue(s) au professionnel des langues. Etudes de linguistique appliquée. 2011.

UDC 378.1

THE QUALITY OF EDUCATION AND THE MANAGEMENT SYSTEM OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AS A SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM

N.Sh. Giyazova, teacher, Tashkent State University of Economics, Tashkent

Annotatsiya. *Ta'lim sifati va oliy ta'lim muassasalarini boshqarish tizimi puxta tahlil va strategik yechimlarni talab qiluvchi murakkab ijtimoiy-pedagogik muammodir. Ta'lim sifati va oliy ta'lim muassasalarini boshqarish tizimi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganib chiqsak, biz talabalar, professor-o'qituvchilar va umuman jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirishda oliy ta'lim tizimlari duch keladigan muammolar va imkoniyatlarni yaxshiroq tushunishimiz mumkin. Ushbu maqolada ta'lim sifati va oliy ta'lim muassasalarini boshqarish tizimi ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida o'rganilgan va muammolarning mumkin bo'lgan yechimlarini taklif qilinadi.*

Kalit so'zlar: *ta'lim, talabalar, ijtimoiy-pedagogik muammo, boshqaruv jarayoni, dars jarayoni.*

Аннотация. *Качество образования и система управления высшими учебными заведениями представляет собой сложную социально-педагогическую проблему, требующую тщательного анализа и стратегического решения. Изучая взаимосвязь между качеством образования и институциональным управлением, мы можем лучше понять проблемы и возможности, с которыми сталкиваются системы высшего образования в удовлетворении разнообразных потребностей студентов, преподавателей и общества в целом в статье рассматривается качество образования и система управления высшим учебным заведением как социально-педагогическая проблема и предлагает возможные решения проблем.*

Ключевые слова: образование, студенты, социально-педагогическая проблема, процесс управления, учебный процесс.

Abstract. *The quality of education and the management system of higher education institutions is a complex socio-pedagogical problem that requires careful analysis and strategic solutions. By examining the relationship between educational quality and institutional governance, we can better understand the challenges and opportunities higher education systems face in meeting the diverse needs of students, faculty, and society at large. The article examines the quality of education and the management system of higher education institutions as a socio-pedagogical problem and suggests possible solutions to the problems.*

Keywords: education, students, socio-pedagogical problem, management process, teaching process.

Introduction. In the field of higher education, the quality of education and the effectiveness of management systems in educational institutions are important components that significantly influence the overall educational experience and outcomes of students. This dynamic interplay between educational quality and institutional governance is a socio-pedagogical problem that requires careful consideration and concerted effort to effectively resolve as it plays an important role in the development of skills and general well-being. The quality of education provided by these institutions not only affects individual learning outcomes but also has wider implications for societal development and economic development. Therefore, providing a high standard of education is essential in equipping students with the knowledge, skills, and competencies needed to succeed in an increasingly complex and competitive global environment. Management systems in institutions serve as the backbone that supports and facilitates quality education.

Literature review. Numerous researchers have worked on conducting the study to identify the challenges and tried to suggest possible solutions for the issues raised. According to Smith (2018), higher education faces numerous challenges in maintaining and enhancing its quality. These challenges include globalization, technological advancements, changing societal needs, and increasing demands for accountability and transparency. Additionally, Brown et al. (2019) emphasize the importance of addressing issues such as inadequate resources, faculty shortages, outdated curricula, and disparities in access to educational opportunities.

As well as effective management systems play a crucial role in addressing the challenges to quality education in HEIs. Johnson (2017) argues that clear organizational structures, strategic planning frameworks, and transparent decision-making processes are essential components of well-functioning management systems. Furthermore, Jones (2020) highlights the importance of leadership, governance structures, and resource allocation mechanisms in promoting academic excellence and institutional effectiveness.

The socio-pedagogical dimension of the quality of education in HEIs cannot be overlooked. According to Lee (2016), educational institutions are not only academic entities but also social environments that shape students' attitudes, values, and behaviors. Therefore, management systems should not only focus on academic outcomes but also prioritize holistic development and socialization of students (Brown & Lee, 2018).

Besides, several scholars have proposed solutions and recommendations to improve the quality of education and management systems in HEIs. Smith and Johnson (2018) advocate for the adoption of innovative teaching methods, curriculum reforms, and faculty development programs to enhance the learning experience. Additionally, Lee et al. (2017) emphasize the importance of fostering a culture of collaboration, innovation, and continuous improvement within HEIs to address the socio-pedagogical challenges effectively.

Research Methodology.

The research will adopt a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative methods to provide a comprehensive understanding of the quality of education and the management system of higher education institutions (HEIs). This approach allows for triangulation of data, enhancing the validity and reliability of the findings.

1. Research Objectives:

- To assess the current state of quality education in HEIs.
- To analyze the effectiveness of management systems in HEIs.
- To identify socio-pedagogical challenges affecting the quality of education.
- To explore potential solutions and recommendations for improving the quality of education and management systems in HEIs.

2. Sampling:

- The research will employ purposive sampling to select HEIs representing diverse geographical locations, institutional types (e.g., public, private), and academic disciplines.
- Participants will include university administrators, faculty members, students, and other relevant stakeholders involved in the management and delivery of higher education.

3. Data Collection:

- Qualitative data will be collected through semi-structured interviews with key informants, focus group discussions, and document analysis of institutional policies and reports.
- Quantitative data will be obtained through surveys administered to students, faculty, and staff to gather quantitative indicators of the quality of education and perceptions of management effectiveness.

4. Data Analysis:

- Qualitative data analysis will involve thematic coding of interview transcripts, focus group discussions, and document content to identify patterns, themes, and relationships.
- Quantitative data analysis will include descriptive statistics, such as frequencies, means, and standard deviations, to summarize survey responses. Inferential statistics, such as correlations and regression analysis, may be used to explore relationships between variables.

5. Ethical Considerations:

- The research will adhere to ethical principles, ensuring informed consent, confidentiality, and anonymity of participants.
- Researchers will obtain necessary approvals from institutional review boards or ethics committees before data collection.
- Measures will be taken to minimize potential biases and conflicts of interest throughout the research process.

6. Limitations:

- The research may face limitations related to sample representativeness, generalizability of findings, and potential biases inherent in self-reported data.
- Time and resource constraints may limit the scope and depth of data collection and analysis.

Analysis and results. *Assessment of the Current State of Quality Education in HEIs:*

- Qualitative analysis revealed that participants identified several strengths of higher education institutions, including dedicated faculty, diverse academic programs, and access to resources. However, challenges such as outdated curricula, inadequate infrastructure, and disparities in educational opportunities were also highlighted.

- Quantitative analysis of survey data indicated varying perceptions of educational quality among stakeholders. While a majority of students expressed satisfaction with the overall learning experience, faculty, and staff identified areas for improvement, particularly in curriculum relevance and teaching methodologies.

Table 1:

Perceptions of Educational Quality Among Stakeholder Groups

Stakeholder Group	Very Satisfied (%)	Somewhat Satisfied (%)	Neutral (%)	Somewhat Dissatisfied (%)	Very Dissatisfied (%)
Students	65	25	5	3	2
Faculty	40	35	15	7	3
Staff	50	30	10	8	2

Analysis of Management Systems Effectiveness:

Qualitative findings suggested that management systems within HEIs were perceived as bureaucratic and hierarchical, hindering agility and responsiveness to changing needs. Lack of transparent decision-making processes and limited stakeholder engagement were identified as key challenges.

Quantitative analysis revealed mixed perceptions regarding the effectiveness of management systems. While some respondents praised leadership initiatives and strategic planning efforts, others expressed concerns about communication gaps and resource allocation inefficiencies.

Table 2

Effectiveness of Management Systems in HEIs

Response Option	Percentage of Respondents (%)
Very Effective	25
Somewhat Effective	45
Neutral	15
Somewhat Ineffective	10
Very Ineffective	5

Identification of Socio-Pedagogical Challenges:

- Thematic analysis of qualitative data identified socio-pedagogical challenges impacting the quality of education, including:
  - Inequality in access to educational resources and opportunities.
  - Social and cultural biases influencing teaching and learning environments.
  - Inadequate support for marginalized student populations.
- These challenges were further substantiated by quantitative data, which highlighted disparities in academic performance and student satisfaction across demographic groups.

Table 3

Socio-Pedagogical Challenges Impacting Educational Quality

Challenge	Frequency of Mention (%)
Inequality in access to resources/opportunities	35
Cultural biases in teaching and learning	25
Inadequate support for marginalized students	20
Lack of diversity in curriculum	15
Limited student engagement in decision-making	5

Exploration of Solutions and Recommendations:

- Qualitative analysis revealed a consensus among participants regarding the need for comprehensive reforms in curriculum design, faculty development, and student support services to address socio-pedagogical challenges.
- Quantitative findings suggested that interventions aimed at enhancing management transparency, fostering collaboration among stakeholders, and promoting diversity and inclusion were perceived favorably by respondents.

Table 4

Proposed Solutions and Recommendations

Recommendation	Stakeholder Support (%)
Curriculum reforms to address cultural biases	80
Faculty training programs on diversity and inclusion	90
Increased student involvement in decision-making	70
Enhanced resources for marginalized student support	75

Synthesis of Findings:

- The analysis underscored the interconnectedness of quality education and effective management systems in HEIs. Addressing socio-pedagogical challenges requires a holistic approach that integrates educational reforms with institutional governance and leadership initiatives.

- Recommendations derived from the analysis include:
 - Implementing diversity and inclusion initiatives to address social inequalities.
 - Enhancing faculty training programs to promote culturally responsive teaching practices.
 - Improving communication channels and stakeholder engagement in decision-making processes.

Implications for Practice and Policy:

- The analysis and results provide valuable insights for HEI administrators, policymakers, and stakeholders seeking to enhance the quality and equity of higher education. By prioritizing socio-pedagogical considerations and fostering collaborative leadership, institutions can create more inclusive and effective learning environments.

Conclusion. In conclusion, the analysis and results contribute to a deeper understanding of the socio-pedagogical dimensions of higher education quality and highlight actionable strategies for improvement. Solving the quality of education and the management system of higher education institutions as socio-pedagogical tasks is important for promoting academic excellence, and social development and creating equal opportunities for all students. By prioritizing these aspects, educational institutions can better fulfill their mission of preparing students to meet the demands of a dynamic and rapidly changing world are integral components of the ecosystem. Understanding and solving this socio-pedagogical problem is necessary to ensure that higher education institutions adapt, develop, and continue to provide high-quality education that meets the needs of students and society in the 21st century.

REFERENCES:

1. Gewirtz, J. (2002). Conceptualising social justice in education: Mapping the territory. *Journal of Education Policy*, 17(4), 469-484.
2. Smith, A. (2018). *Challenges in Higher Education Quality: A Global Perspective*. Routledge.
3. Johnson, R. (2017). *Effective Management Practices in Higher Education Institutions*. Palgrave Macmillan.
4. Lee, S. (2016). *The Socio-Pedagogical Dimension of Educational Quality in Higher Education*. Springer.
5. Brown, K., & Lee, J. (2018). *Socio-Pedagogical Challenges in Higher Education: Perspectives and Strategies*. Routledge.
6. Jones, P. (2020). *Leadership and Governance in Higher Education: A Practical Guide*. Jossey-Bass.
7. Ball, S. (1993). What is policy? Texts, trajectories and toolboxes. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 13(2), 10-17.
8. Clarke, J., Gewirtz, S., & McLaughlin, E. (2000). *New Managerialism, New Welfare?* Sage.
9. Brown, M., Smith, L., & Johnson, T. (2019). *Quality Assurance in Higher Education: A Comparative Analysis*. Oxford University Press.
10. Halsey, A., Lauder, H., Brown, P., & Wells, A. (1997). *Education: Culture, Economy, and Society*. Oxford University Press.

UDC 37.04-053

CORRELATIONS BETWEEN FOREIGN LANGUAGE LEARNING APTITUDE AND LEARNERS' AGE: A FOCUS ON ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Y.V. Golovko, teacher, Chirchik state pedagogical university, Chirchik

Annotatsiya. Ushbu maqola yosh va ingliz tilini chet tili sifatida o'rganish qobiliyati o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi va uchta alohida yosh guruhiga qaratiladi: yosh o'quvchilar (5-12 yosh), o'smir o'quvchilar (13-18 yosh) va kattalar o'quvchilari (18 yosh). va yuqorida). Kognitiv rivojlanish, motivatsiya, o'rganish strategiyalari va har bir guruhga xos bo'lgan muammolarni o'rganib chiqib, maqola yoshning tilni o'zlashtirishga qanday ta'sir qilishini har tomonlama tahlil qiladi. Yosh o'quvchilar yuqori kognitiv moslashuvchanlik va tabiiy talaffuz qobiliyatlaridan foydalanadilar, o'smirlar esa rivojlangan tanqidiy fikrlash va ijtimoiy motivatsiyadan foydalanadilar. Voyaga etgan o'quvchilar, miya plastikligi va tashqi mas'uliyatning pasayishiga qaramay, ichki motivatsiya va samarali o'rganish strategiyalari orqali yuqori malakaga erishishlari mumkin. Qiyosiy grafik yosh guruhlari bo'yicha til o'rganish qobiliyatining umumiy tendentsiyasini ko'rsatadi. Natijalar tilni o'qitish natijalarini optimallashtirish uchun har bir yosh guruhining kognitiv va emotsional ehtiyojlariga moslashish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: tilni o'zlashtirish, chet tilini o'rganish, yosh va o'rganish, kognitiv rivojlanish, yosh o'quvchilar, o'smirlar, kattalar o'quvchilari, tilga moyillik, o'rganish strategiyalari.

Аннотация. В этой статье исследуется взаимосвязь между возрастом и способностями к изучению английского языка как иностранного с акцентом на три отдельные возрастные группы: молодые ученики (5–12 лет), подростки (13–18 лет) и взрослые ученики (18 лет) и выше). Изучая когнитивное развитие, мотивацию, стратегии обучения и проблемы, уникальные для каждой группы, статья предоставляет всесторонний анализ того, как возраст влияет на овладение языком. Юные учащиеся получают выгоду от высокой когнитивной гибкости и естественных способностей к произношению, а подростки используют улучшенное критическое мышление и социальную мотивацию. Взрослые учащиеся, несмотря на снижение пластичности мозга и внешние обязанности, могут достичь высокого уровня знаний благодаря внутренней мотивации и эффективным стратегиям обучения. Сравнительный график иллюстрирует общую тенденцию способности к изучению языка в разных возрастных группах. Результаты подчеркивают важность адаптации языкового обучения к когнитивным и эмоциональным потребностям каждой возрастной группы для оптимизации результатов языкового образования.

Ключевые слова: овладение языком, изучение иностранного языка, возраст и обучение, когнитивное развитие, учащиеся младшего возраста, учащиеся-подростки, взрослые учащиеся, языковые способности, стратегии обучения.

Abstract. This article explores the correlation between age and aptitude for learning English as a foreign language, focusing on three distinct age groups: young learners (ages 5-12), adolescent learners (ages 13-18), and adult learners (ages 18 and above). By examining cognitive development, motivation, learning strategies, and challenges unique to each group, the article provides a comprehensive analysis of how age impacts language acquisition. Young learners benefit from high cognitive flexibility and natural pronunciation abilities, while adolescents leverage enhanced critical thinking and social motivation. Adult learners, despite facing reduced brain plasticity and external responsibilities, can achieve high proficiency through intrinsic motivation and effective learning strategies. A comparative graph illustrates the general trend of language learning aptitude across age groups. The findings underscore the importance of tailoring language instruction to the cognitive and emotional needs of each age group to optimize language education outcomes.

Keywords: language acquisition, foreign language learning, age and learning, cognitive development, young learners, adolescent learners, adult learners, language aptitude, learning strategies.

Learning a foreign language, especially English, is undeniably critical to anyone who wants to become successful in present-day world. The proficiency in English opens doors to numerous educational and professional opportunities. However, the aptitude for learning English as a foreign language (EFL) can vary significantly depending on the age of the learners. This article explores the correlation between foreign language learning aptitude and learners' age, specifically focusing on three distinct age groups: young learners, adolescent learners, and adult learners. Through an in-depth analysis, we aim to understand how age impacts the ability to acquire a new language and the unique advantages and challenges each age group faces.

1. Young Learners

Quite unique and remarkable in their learning profiles and cognitive features, young learners of foreign languages share a number of peculiarities and need certain strategies on the part of the teacher, which are explained below.

Cognitive Flexibility and Language Acquisition

Young learners, typically defined as children between the ages of 5 and 12, exhibit remarkable cognitive flexibility, which plays a crucial role in language acquisition. This period, often referred to as the "critical period", is characterized by a heightened sensitivity to linguistic input and a natural propensity for absorbing new languages. According to Lenneberg's critical period hypothesis, the ability to acquire language naturally diminishes after puberty. Young learners benefit from a brain that is highly plastic, meaning they can form and reinforce new neural connections more easily than older individuals.

Pronunciation and Accent

One of the most significant advantages young learners have is their ability to achieve near-native pronunciation and accent. Studies have shown that children are more adept at mimicking sounds and intonation patterns of a foreign language, which can lead to more native-like speech. This capability is attributed to their still-developing phonological systems, which are more adaptable than those of older

learners. For instance, a young Uzbek learner of English is likely to be more successful in mastering consonant clusters – a phonetic feature not typical of Uzbek – than a learner of an older age.

Recommended Learning Environment and Methods

In addition to cognitive advantages, the learning environment and methods employed for young learners are often more conducive to language acquisition. Play-based learning, songs, stories, and interactive activities are commonly used to engage children in the language learning process. These methods align with their natural learning style and make the process enjoyable, which can enhance motivation and retention. Thus, a teacher needs to create an environment in which learning would be integrated into the environment familiar to and enjoyed by children to create better conditions for their foreign-language acquisition.

Challenges

Despite the aforementioned advantages, young learners face certain challenges. Their cognitive abilities are still developing, which means they may struggle with abstract concepts and complex grammar rules. Additionally, the lack of immediate practical application for the language can result in lower motivation over time if not properly addressed. Educators suggest careful “chunking” of study time to ensure maximum learner concentration and allowing more hands-on experience to deal with abstract and complex ideas.

2. Adolescent Learners

The learners who are on the transition stage from childhood to adulthood have noticeably evolved in their mental development and motivation. This requires a different action plan for their foreign language teachers.

Cognitive Development and Critical Thinking

Adolescents, typically between the ages of 13 and 18, occupy a unique position in the language learning spectrum. During this stage, individuals experience significant cognitive development, characterized by enhanced critical thinking and analytical abilities. These cognitive changes can be advantageous for learning a foreign language, particularly in understanding and applying complex grammatical structures and vocabulary. A foreign language teacher needs to address this specific feature by carefully selecting the input as it is likely to be absorbed and remembered quite quickly and may form faulty concepts in case of being inappropriate and under- or overemphasized.

Motivation and Social Factors

Motivation plays a crucial role in language learning for adolescents. At this age, learners often have clearer goals and motivations for acquiring a foreign language, such as academic achievement, social integration, or future career prospects. Social factors, including peer influence and the desire for social acceptance, can also drive adolescents to achieve proficiency in English. However, it should be noted that immediate rewards are also quite influential on keeping a high level of motivation and therefore shouldn't be neglected by the teachers.

Learning Strategies

Adolescent learners tend to employ more sophisticated learning strategies compared to younger children. They can benefit from explicit instruction, grammar drills, and structured learning environments. Additionally, they are capable of abstract thinking, which allows them to grasp idiomatic expressions, cultural nuances, and advanced linguistic concepts more effectively. They are also more capable of self-study, which suggests that the teacher can give them a greater load of homework and expect its completion with quite high learning outcomes.

Challenges

Given all the positive features above, teaching adolescents can sometimes be not an easy task to do. The onset of puberty can bring about emotional and psychological changes that may affect their learning process. Adolescents might experience increased self-consciousness, which can inhibit speaking practice and lead to anxiety about making mistakes. Moreover, they are often juggling multiple academic and social responsibilities, which can limit the time and energy they can dedicate to language learning. To address these challenges, a teacher needs to take individual approach and consider the individual cases of the learners of this age group.

3. Adult Learners

Of the three groups examined in this article, adult learners manifest the highest preference of meaningful, logical and consistent explanation; the ability to deal with complex concepts and need to be

intellectually challenged in the course of learning a foreign language. They also possess a high degree of motivation. These features are elaborated on below.

Experience and Cognitive Resources

Adult learners, those over the age of 18, bring a wealth of life experience and cognitive resources to the language learning process. Their advanced cognitive abilities allow for efficient use of learning strategies, such as mnemonic devices, metacognitive strategies, and contextual learning. Adults are often more adept at self-regulation and can set realistic goals and monitor their progress effectively.

Intrinsic Motivation

One of the key strengths of adult learners is their intrinsic motivation. Adults often learn a foreign language for specific, practical reasons, such as career advancement, travel, or personal fulfillment. This clear sense of purpose can drive persistent and dedicated effort, leading to successful language acquisition. It is quite remarkable that, oftentimes, adult learners of English as a foreign language are ready to struggle with very challenging, and seemingly demotivating, tasks given by the teacher quite willingly. This is explained by their interest in English for its own sake and has the teacher invest less effort in making every minute of the lesson interesting.

Challenges

Despite these advantages, adult learners face significant challenges. The most notable is the decreased plasticity of the brain, which makes it harder to acquire new phonological systems and achieve native-like pronunciation. Additionally, adults may have ingrained language habits and cognitive patterns that can interfere with learning a new language. The complexity of adult life, with work, family, and other responsibilities, can also limit the time available for consistent language practice.

To mitigate these challenges, adult learners can benefit from tailored instructional methods that leverage their cognitive strengths. Immersive experiences, practical application, and the use of technology (e.g., language learning apps) can enhance their learning process. Furthermore, recognizing and addressing affective factors, such as anxiety and lack of confidence, is crucial for adult language learners. In such context, creating a non-threatening learning atmosphere becomes an important factor in achieving success when teaching English to adult learners.

4. Comparative Analysis and Graphical Representation

To better understand the correlation between age and language learning aptitude, we can visualize the aptitude levels across different age groups with a graph. This graph will illustrate the general trend of how language learning aptitude changes with age. The aptitude range is presented on a conventional 1 – 100 scale.

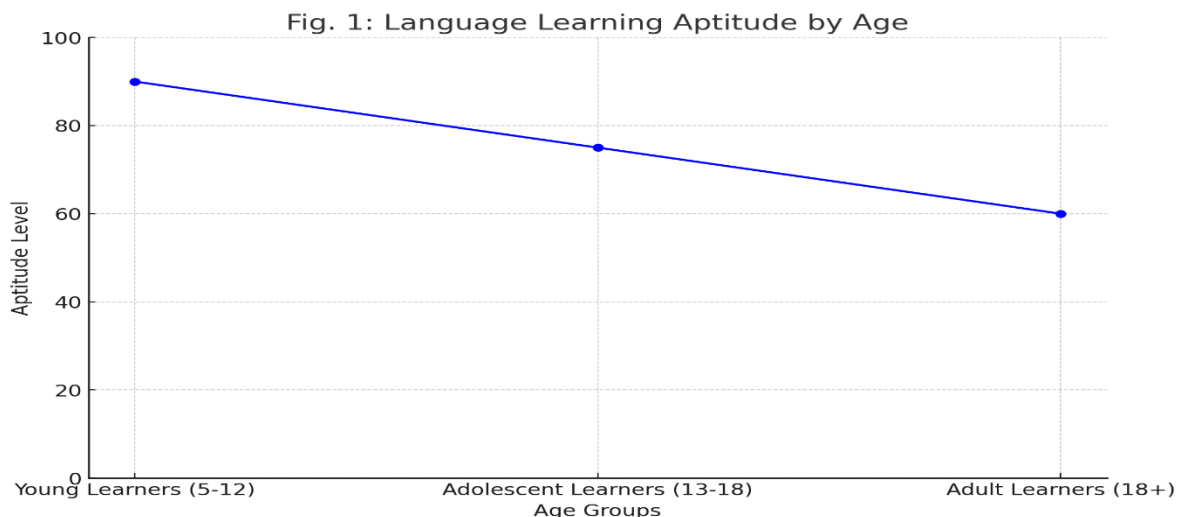

Figure 1 demonstrates a high aptitude for young learners, with a peak during early childhood. As learners transition into adolescence, the aptitude slightly decreases but remains relatively high due to cognitive development and social factors.

Conclusion. The aptitude for learning English as a foreign language varies significantly across different age groups, each with its unique advantages and challenges. Young learners benefit from cognitive flexibility and natural pronunciation skills, making early childhood an optimal period for language acquisition. Adolescents leverage their cognitive development and social motivations, which facilitate the

learning process despite emotional and psychological challenges. Adult learners, while facing the most significant challenges due to decreased brain plasticity and external responsibilities, can still achieve high proficiency through intrinsic motivation and effective learning strategies.

REFERENCES:

1. Asher, J.J. Learning Another Language Through Actions: The Complete Teacher's Guidebook. Los Gatos, CA: Sky Oaks Productions, 1982.
2. Birdsong, D. (Ed.). Second Language Acquisition and the Critical Period Hypothesis. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1999.
3. Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. 5th ed. White Plains, NY: Pearson Education, 2007.
4. Ellis, R. The Study of Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press, 1994.
5. Kamolova G., Golovko Y. Better Ways of Using Learners' First Language in EFL Classrooms //Pedagogical Cluster-Journal of Pedagogical Developments. – 2024. – T. 2. – №. 5. – C. 31-36.
6. Krashen, S.D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press, 1982.
7. Lenneberg, E.H. Biological Foundations of Language. New York: John Wiley & Sons, 1967.
8. Lightbown, P.M., Spada, N. How Languages Are Learned. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2013.
9. Long, M.H. Maturation Constraints on Language Development. Studies in Second Language Acquisition, 1990, vol. 12, no. 3, pp. 251-285.
10. Mackey, A. (Ed.). Conversational Interaction in Second Language Acquisition: A Series of Empirical Studies. Oxford: Oxford University Press, 2007.
11. Snow, C.E., Hoefnagel-Höhle, M. The Critical Period for Language Acquisition: Evidence from Second Language Learning. Child Development, 1978, vol. 49, no. 4, pp. 1114-1128.
12. Swain, M., Lapkin, S. Problems in Output and the Cognitive Processes They Generate: A Step Towards Second Language Learning. Applied Linguistics, 1995, vol. 16, no. 3, pp. 371-391.

UDC 378

USE OF FLIPPED CLASSROOM TECHNOLOGY IN THE COURSE OF THE LESSON

M. Ibadullayeva, student, Urgench State University, Urgench

Annotatsiya. *Ushbu maqolada an'anaviy dars jarayonidan farqli zamonaviy pedagogik texnologiya (teskari sinf texnologiyasi)dan foydalanib dars va o'quvchilarning samaradorligini oshirish masalalari va bosqichlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *aralash ta'lim, model, interaktiv, virtual, viktorina, texnologiya, onlayn, zamonaviy, mashg'ulot, kompetensiya, amaliyot.*

Аннотация. *В данной статье описаны вопросы и этапы повышения эффективности урока и учащихся с использованием современной педагогической технологии (технологии перевёрнутого класса), отличающейся от традиционного учебного процесса.*

Ключевые слова: *смешанное обучение, модель, интерактивный, виртуальный, викторина, технология, онлайн, современный, обучение, компетентность, практика.*

Abstract. *This article describes the issues and stages of improving the efficiency of the lesson and students using modern pedagogical technology (inverted classroom technology) that is different from the traditional teaching process.*

Key words: *blended learning, model, interactive, virtual, quiz, technology, online, modern, training, competence, practice.*

Flipped classroom technology is one of the sub-models of blended learning. There are many models of blended learning technology that are being used effectively by TOP1000 universities.

In today's blended learning, AhaSlides, Miro and There are interactive platforms like Flipgrid. Such platforms are effective blended learning tools that engage students in face-to-face and virtual classrooms. In addition, students can access educational quizzes, games, brainstorming sessions and many other opportunities through these platforms. The result of using this method was 90%.

There are 12 common models of blended learning technology. These are the following:

1. Face-to-Face Driver model;
2. Rotation Model (Rotation Model);
3. Flexible model (Flex Learning);
4. Online laboratory model;

5. Educational menu model (Self-blend model);
6. Enriched virtual education model;
7. Gamification is a game-based model;
8. Project-based blended learning;
9. Inside-out Blended Learning;
10. Outside-In Blended Learning;
11. Development model based on mastery;
12. Additional education model

The rotation model of mixed educational technology is as follows includes four sub-models: Flipped Classroom Model, Station Rotation Model, Lab Rotation Model and Individual Rotation Model.

In the Rotation Model, the classroom is divided into different stations or learning centers, each of which offers a different type of activity or learning experience. These stations may include faculty-led learning, collaborative group work, independent practice, and online learning modules. The exchange of students between these stations can be done according to a fixed schedule or based on the individual needs and achievements of students.

One of the key features of the station flipping model is the integration of technology and online resources into the learning process. Online learning platforms and educational programs are used to deliver content, provide interactive exercises and assessments, and track student progress. It is personalized, tailored to the needs of each student, allowing them to develop a self-directed learning experience.

Flipped Classroom sub-model:

- modern education is deeper and more effective before starting the training, students will need to watch videos, read educational materials and conduct independent research to gain basic understanding and knowledge. During the lesson, professors-educators approach each student individually, taking into account the development of mental activity and competencies, explain the topic to students based on their interest in simple language, and guide them through the assigned tasks. For example, the professors of Brunel University of Great Britain have observed that through this method, students conscientiously perform the so-called "homework" after class, as well as actively participate in group discussions and debates. This method showed 92.5% accuracy.

Using the Flipped Classroom sub-model a course or subject in which students participate in off-site online learning instead of traditional homework, and then attend a higher education institution for face-to-face, faculty-led internships or projects. The primary delivery of content and instruction is online, which sets the Flipped Classroom apart from students doing homework online at night.

The traditional approach to teaching in the flipped classroom is reversed.

Instead of delivering new content during class and assigning homework for practice, learning materials are provided to students before class begins. This allows students to learn content at their own pace, freeing up valuable class time for more interactive and engaging activities. The process of conducting lessons in a flipped classroom includes several main stages.

1) Preparation of educational materials:

- creating video lectures One of the most common ways to deliver content in a flipped classroom is video lectures. They can be recorded by faculty members using screen capture software or by selecting available instructional videos from trusted sources. Videos should be concise, engaging, and cover key concepts students need;

- in designing supplemental materials, in addition to video lectures, faculty can provide additional resources such as readings, worksheets, or online quizzes to reinforce learning. These materials should be relevant to the video content and help students gain a deeper understanding of the topic.

2) Distribution of materials:

- when choosing an appropriate platform, an online platform or learning management system is chosen to host and distribute learning materials (popular options include Google Classroom,

Moodle, or Canva). Ensure that the chosen platform is accessible to all students and supports various file formats;

- explaining the use of time clearly tells students how to access and engage with the material before class. Instructions will be given on where to find resources, how much time to spend reviewing them, and any specific tasks to complete before coming to class.

3) Encouraging pre-class activities:

- before class for students in setting deadlines deadlines are set. This helps to build accountability and ensure that everyone is prepared for personal discussions;
- student progress and change are regularly reviewed to identify any potential problems or areas where additional support may be needed while monitoring progress. This can be done through online quizzes, discussion boards, or short thinking tasks.

4) In-class activities:

- the lesson is used for interactive activities that help to deepen the understanding and application of the concepts covered in the pre-lesson materials to promote active learning. This may include group discussions, problem-solving exercises, case studies, simulations or practical experiences;

- guidance and support to students during training

professors and teachers should be ready to answer questions, give explanations and provide guidance while participating. This personal attention helps to clear up any misconceptions or difficulties that students may have in their independent learning process.

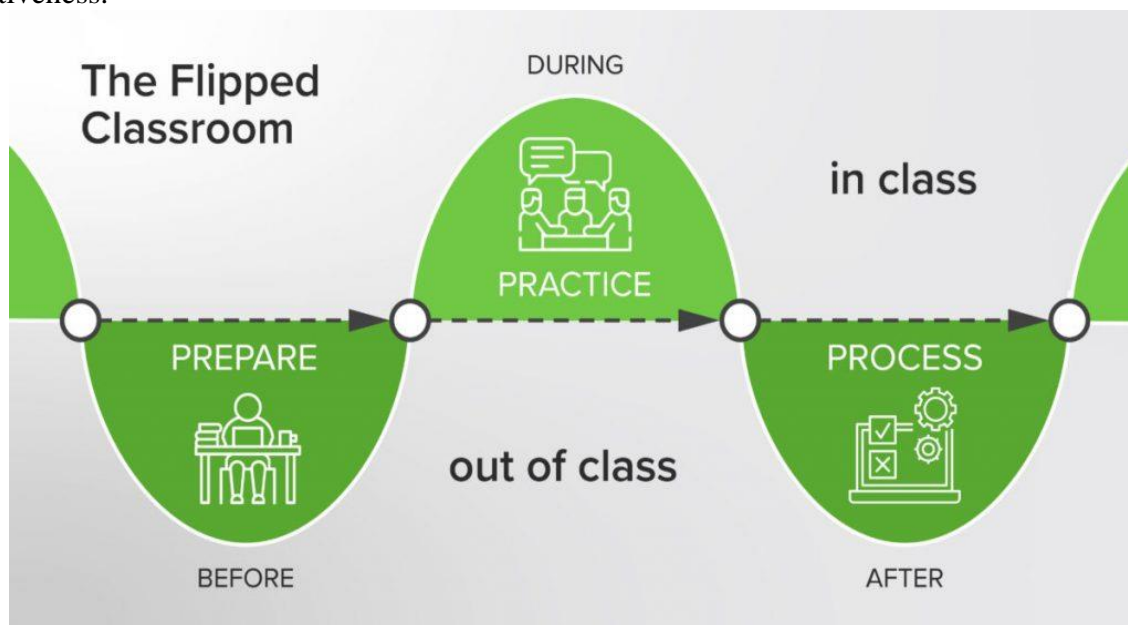
5) Assessment of learning outcomes:

- in the use of formative assessment, the audience process can often take the form of quizzes, short written reflections, concept maps or peer assessment;

- in offering timely feedback, professional teachers will need to provide timely feedback on students' performance in order to guide the direction of their studies. This feedback can be given individually to clear up common misconceptions or shared with an entire audience.

By following these steps, faculty members can effectively teach a changing audience and create an engaging and student-centered learning environment.

Passing while using flipped classroom technology It is important that the method used for the lesson is appropriate. If this recommendation is not followed, this technology will lose its effectiveness.

REFERENCES:

1. Ўқув жараёнини тесқари синф (flipped classroom) технологияси асосида такомиллаштириш [Матн]: методик қўлланма / Б.Холмиров. – Т.: “Yetakchi nashriyoti”, 2024.
2. Alammery, A., Sheard, J., & Carbone, A. (2014). Blended learning in higher education: Three different design approaches. *Australasian Journal of Educational Technology*, 30(4).

3. Vaughan, N. (2007). Perspectives on blended learning in higher education. *International Journal on E-learning*, 6(1), 81-94.
4. Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *The internet and higher education*, 7(2), 95-105.
5. <https://www.teachthought.com>
6. <https://www.almotahidaeducation.com>

UDC 37.04:159.953:811

THE IMPORTANCE OF BY COMMUNICATIVE-COGNITIVE APPROACH IN CREATING STUDENTS' MOTIVATION

**B.B.Isroilova, Head of "English Department", Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural
Mechanization Engineers National Research University, Tashkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'rgatishda motivatsion strategiyalarning roli tahlil qilinadi. Ularning zamonaviy til o'qitish metodologiyasida ishlab chiqilgan asosiy turlari va omillari ko'rsatilgan. Maqolada o'qituvchining tegishli xulq-atvorini qabul qilish va talabalar bilan munosabatlarni o'rnatish asosida asosiy motivatsion sharoitlarni yaratishning asosiy yo'li muhokama qilinadi. U o'quvchilarning tilga oid qadriyatlarini va munosabatlarini oshirishning asosiy tamoyillarini hamda integratsiya natijalarini, o'rganishdan kutilayotgan ichki zavqni, instrumental rag'batlantirishni va boshqalarni to'playdi. Maqolaning maqsadi motivatsiyani doimiy saqlab turishning eng mos va samarali usullarini aniqlashga oydinlik kiritadi. Maqolada olimlarning motivatsiyaga bo'lgan munosabati va g'oyalari ko'rib chiqiladi, ular ingliz tilini yuqori motivatsiyaga ega bo'lgan ingliz tili darslarida o'qitish amaliyoti uchun taklifni ishlab chiqishda eng muhim xususiyatdir.

Kalit so'zlar: o'quv dasturi, instrumental rag'batlantirish, o'quvchilardan kutiladigan natijalar, o'z-o'zini anglash, motivatsiyani nazorat qilish, hamkorlik, ichki motivatsiya, qiziquvchanlikni rag'batlantirish.

Аннотация. В данной статье анализируется роль мотивационных стратегий в обучении английскому языку как иностранному. Показаны их основные виды и факторы, получившие развитие в современной методике преподавания языка. В статье рассматривается основной путь создания основных мотивационных условий на основе принятия учителем соответствующего поведения и установления контакта с учениками. В ней собраны основные принципы повышения языковых ценностей и отношений учащихся, а также результатов интегративности, ожидаемого внутреннего удовольствия от обучения, инструментальных стимулов и т. д. Цель статьи - уточнить наиболее подходящие и эффективные методы поддержания и защиты мотивации, как один из важнейших факторов успешного преподавания английского языка. В статье рассматриваются взгляды и представления ученых о мотивации, которая является наиболее значимой особенностью при выработке предложений по практике преподавания английского языка в высокомотивированных английских классах.

Ключевые слова: учебная программа, инструментальные стимулы, ожидания учащихся, самооценка, контроль мотивации, сотрудничество, внутренняя мотивация, стимулирование любознательности.

Abstract. This article analyses the role of motivational strategies in teaching English as a foreign language. It shows their main types and factors which have been developed in modern language teaching methodology. Paper discusses the main way of creating the basic motivational conditions on the basis of adopting appropriate teacher behaviour and establishing rapport with the students. It collects basic principles of enhancing the learners' language-related values and attitudes and the outcomes of integrativeness, anticipated intrinsic pleasure of learning, instrumental incentives and etc. The article purpose clarifying finding out the most suitable and effective methods of maintaining and protecting motivation as one of the most important factors of teaching English successfully. The paper deals with attitudes and ideas of scholars on motivation which are the most

significant feature in producing the suggestion for practice of teaching English in highly motivated English classes.

Keywords: *curriculum, instrumental incentives, learners' expectancy, self-conception, motivation control, collaboration, intrinsic motivation, stimulating curiosity.*

Introduction. In creating motivational atmosphere in English classes, it's important to compare the process with the development of full language teaching system. In such kind of situations, the role of teacher or instructor in teaching is connected with different methodological surveys. But in result of this approach highly motivational atmosphere is created in English language learning classes.

One of the well-known methodologists Smith mentioned that, "Motivating young people is a fundamental part of what it is to be a teacher" [10,18].

The motivational strategies that used in teaching English as foreign language into the following main types and factors:

1. Creating the basic motivational conditions:

- Adopting appropriate teacher behavior and establishing rapport with the students;
- Creating a pleasant and safe classroom atmosphere;
- Creating a cohesive learner group.

2. Enhancing the learners' language-related values and attitudes:

- Focus on "integrativeness";
- Focus on anticipated intrinsic pleasure of learning;
- Focus on instrumental incentives;
- Making the curriculum relevant for the learners;
- Increasing the learners' expectancy of success;

3. Maintaining and protecting motivation:

- Helping learners to set appropriate sub goals for themselves;
- Increasing the quality of the learning experience;
- Increasing the learners' self-confidence;
- Providing regular experience of success;
- Reducing classroom anxiety;
- Non- attendance and poor attendance;
- Frequent expression of view that school is boring and irrelevant
- Apathetic non-participation in the classroom;
- Promoting favourable self-conception of foreign language learning competence;
- Creating learner autonomy;
- Adopting on active socializing role (by the teacher);
- Raising the learners' awareness of motivation maintenance strategies;
- Emotion control;
- Motivation control;
- Environmental control.

One concern of many teachers is the motivation of their students. In an ideal classroom, students are interested in what is being taught and they have a desire to learn. While some students possess these qualities, others do not. Student achievement levels, student enjoyment and creativity will all suffer from a lack of interest and desire. Ruthunde and Csikszentmihalyi state, "During the precarious transition from the elementary school years, young adolescents may begin to doubt the value of their academic work and their abilities to succeed" [8,52]. A central concern for many educators is motivation, more specifically, declining levels in student's intrinsic motivation to learn.

There are classrooms that radiate success and teachers who inspire. Downward trends in motivation are not inevitable. Curriculum and instructional strategies can improve a student's intrinsic motivation to learn. Children's lives are complicated, many forces shape success in school, including, intergenerational education, family values, peer culture, the media, expectations for children's success, teacher effectiveness, parental involvement in children's learning, and children's own natural competencies and motivation to do well. With so many uncontrollable variables to

student success, educators need to take control of the ones they can. Teachers can strengthen a student's motivation to do well. "School environments that provide more relevant tasks, student directed learning, less of an emphasis on grades and competition, and more collaboration have been shown to enhance student's intrinsic, task motivation" [3,36].

Classrooms need to teach a curriculum that students can relate to their own lives. If the material has no purpose, a student's motivation to learn it is not enough. Student directed learning allows a child to have power and responsibility in their education. Lowering the levels of competition will improve levels of cooperation among the individuals of a classroom. Competition may undermine motivation for learning and enhancing motivation is key in fostering student achievement and success. Baloché states, "Competition has the potential to undermine motivation for learning especially intrinsic motivation. Competition tends to create more interest in how one's performance compares to others' than interest in the task itself"[9,96].

Making motivational change at the classroom level is sometimes undermined by school wide policies and procedures. Maehr and Midgley state, "A teacher's effort to evaluate students on the basis of progress and improvement can be subverted by a school wide honour roll system based on relative ability"[6,18]. Schools have a tremendous influence over students. Rathunde and Csikszentmihalyi also state, Students have difficulty finding meaning and intrinsic motivation in their schoolwork. It may be possible that teachers are having difficulty creating meaning and establishing a purpose to what is being taught. "Approaches involving work-based learning set in the real-world context of work not only make learning more accessible to many students but also increase their engagement in schooling" [11,73].

Research Methods. The work was carried out using the main principles and methods of modern methodology of teaching English as a foreign language as participant and non-participant observation, communicative-cumulative and communicative-cognitive approach.

Results and Discussions. Motivation is needed at any level of education. In result of the analysis of the attitudes of scholars it can be concluded that, motivation can be improved in the classroom and what educators should focus on:

1. Create an intrinsic value of learning by reducing the reliance on extrinsic incentives and designing a program that challenges all students.
2. Increase student participation in learning and school decisions by providing opportunities to develop responsibility, independence and leadership skills.
3. Provide opportunities for all students to be recognized.
4. Focus on student interaction, social skills and values by building an environment of acceptance and appreciation of all students.
5. Redesign the nature and use of evaluation and assessment procedures to increase a student's sense of competence and self-efficacy and so on.

Issues of motivation, student engagement and participation can be heard from many educators. While a select few shine with these qualities, many students show the exact opposite. Embarrassment, fear and frustration are all emotions that can be seen in disengaged students.

Children who are engaged show enthusiasm, optimism, curiosity and interest. The opposite of engagement is disaffection. Disaffected children are passive, do not try hard, and give up easily in the face of challenges, they can be bored, depressed, anxious or even angry about their presence in the classroom; they can be withdrawn from learning opportunities or even rebellious towards teachers and classmates. Classrooms are full of both motivated and disaffected students. The focus of an educator needs be in shifting the negative attitudes and behaviors of their students to ones that are more intrinsically motivated and engaged.

According to Margolis and McCabe, "It is widely believed that without sufficiently high self-efficacy, or the belief that they can succeed on specific academic tasks such as homework, many struggling learners will not make the effort needed to master academics" [5,54]. Those students who have high self-efficacy participate more in class, persist through difficulties, and ultimately reach higher achievement. On the reverse side, students with low self-efficacy will not be motivated. Margolis and McCabe state that students with low self-efficiency will give up or avoid tasks similar

to those previously failed. Therefore, teachers should not give tasks to the students that could promote anxiety of frustration. Teachers should be aware of their proper instructional and independent levels to make sure tasks are appropriate.

Research suggests that teachers can strengthen learner's self-efficacy by teaching needed learning strategies, reinforcing effort and persistence, stressing peer modeling, teaching struggling learners to make facilitative attributions, and helping them identify personally important goals. Motivating learning strategies could include cooperative learning activities where students perform tasks well within their ability level, modeling, and sequencing tasks according to difficulty. Teachers may need to use reinforcers to initially motivate students. The teacher should use varying, small, natural reinforcers combined with common social and verbal reinforcers such as smiles, specific praise.

In order for the student to cultivate self-efficiency, they need to be in a nurturing, safe environment. A teacher can create such an environment by treating students with respect, showing interest in the students, and giving the students choices. The students will feel better about themselves and build self-efficacy when the teacher provides frequent, immediate, task-specific feedback, challenge rather than frustrate students, stress cooperation, not competition, make expectations clear and realistic. The students will then become engaged and thus be motivated by relating the curriculum to students' interests, using a variety of teaching approaches to engage every student, stimulating curiosity, and engaging students in collaborative learning activities.

In addition to all of the environmental factors that can enhance motivation, it must essentially come from within the learner. It has been proven that intrinsically motivated students will persist through failure, take on more challenging tasks, use the creative process, and remain in tasks longer than those students with extrinsic motivation. Pederson found that students who participated in problem-based learning demonstrated higher rates of intrinsic motivation than during their regular classroom activities. It can be clearly seen that the process of analyzing can educate the learners in the spirituality of strong responsibility on work which they are doing. The study researched sixth graders who used Alien Rescue, a computer-based problem based learning program. The students' motivation levels were compared during regular instruction and a computer-based problem-based learning unit. The study began with a teacher interview. The scale of Intrinsic versus Extrinsic Orientation in the Classroom which included five subscales was administered to the students before and after they used the computer program. The subscales included Preference for easy vs. challenging work, personal interest vs. pleasing the teacher, Dependent vs. independent mastery, and Reliance on teacher vs. independent judgment.

In problem-based learning (PBL), all of the learning comes from trying to solve a complex, authentic problem. The problems usually relate to everyday life and thus can produce student interest. During the solving process, students often collaborate with peers. The teacher acts as a facilitator who helps to examine the student's thinking and does not tell the student how to solve the problem.

With the same emphasis on student direction as problem-based learning, inquiry-focused learning is a process that cultivates in depth thinking, exploration, and enhanced student motivation. These ways of developing motivation among students suggested by Harada and Yoshina in 2004.

Inquiry-focused learning is outlined as follows:

- a) Connect-connect to self and previous knowledge, gain background knowledge, observe and experience to gain an overview
- b) Wonder-develop questions, make predictions and hypothesis
Investigate-find and evaluate information to answer questions and test hypotheses, think about the information to illuminate new questions and hypothesis
- c) Construct-build new understandings, draw conclusions about questions and hypothesis
- d) Express-communicate new ideas, apply understandings to a new context or situation
- e) Reflect-reflect on one's own process of learning and new understandings gained from inquiry, pose new questions" [13,22].

Conclusion.

1. Motivation is counted one of the most important factor in English language teaching system in developing students' language proficiency. It could be created by the help of focusing on

integrativeness, anticipated intrinsic pleasure of learning, instrumental incentives and making the curriculum relevant for the learners and increasing the learners' expectancy of success.

2. In English language teaching system, the modern methods of teaching methodology (communicative-cumulative and communicative cognitive approach) can be effectively used for creating students' motivation, and teaching language in highly motivated classes.

REFERENCES:

1. Galina Yulina, Psychological and Pedagogical technologies of actualizing practical orientation of educational environment in a university, M.,2009-896p
2. Gardner, Howard. Frames of Mind. London: Paladin Books. 2003-34p
3. Garry Motteram, Innovations in learning technologies for English Language Teaching. New York, 2018-430p
4. Gleick, James. Chaos. London: Sphere Books. 2016-89p
5. Graik and Lockhart 'Levels of processing: a framework for memory research' Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour. 11. 2018-875p
6. Hayes & Daiker, Using protocol analysis in evaluating responses to student writing. 13. 2004-453p
7. Ibrahim Abukhattalla, The use of technology in language classrooms in Libya. Libya, 2017-89p
8. I. Banyumas, Improving students' motivation through collaborative learning strategies. London, 2018-543p
9. Igembekova A.J. The effectiveness of using innovative methods in teaching foreign language, K., 2009-342p
10. I.G. Khangildieva, Innovations and modern pedagogical technologies in the education system. D., 2006-34p
11. Judith B. Harris, Technological Pedagogical content Knowledge (TPACK) in Action: A descriptive study of secondary teachers' curriculum-based, technology-related instructional planning, M, 2009-225p
12. Koch, Kenneth. Rose, where did you get that red? New York: Vintage Books. 2015-657p
13. Krashen, Stephen. Second edition. The Power of Reading. Portsmouth NH: Heinemann. 2013-564p
14. Krashen. S. D. Writing: Research, theory, and applications. New York. Pergamon. 2001-456p

UO'K 378

JAHON IQTISODIY VA IJTIMOYIY GEOGRAFIYASINI O'QITISHDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

A.M. Jobborov, dots., Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

M.A. Tojiboyeva, PhD, katta o'qituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

M.S. Meliyev, o'qituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. *Ekologik madaniyatni jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'qitishga integratsiyalashuvi ekologik ongli fuqarolarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada geografiya ta'limiga ekologik tamoyillarni kiritish usullari va natijalari ko'rib chiqiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, geografiya ta'limida mustahkam ekologik asos nafaqat o'quvchilarning atrof-muhit muammolarini tushunishini kuchaytiradi, balki barqaror fikrlash va amaliyotni qo'llab-quvvatlaydi.*

Kalit so'zlar: *Ekologik madaniyat, Global iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, Barqaror rivojlanish, O'quv dasturi integratsiyasi, Ekologik savodxonlik.*

Аннотация. *Интеграция экологической культуры в преподавание мировой экономической и социальной географии имеет важное значение для воспитания экологически сознательных граждан. В данной статье будут рассмотрены методы и результаты внедрения экологических принципов в географическое образование. Результаты показывают, что прочная экологическая основа в географическом образовании не только укрепляет понимание учащимися экологических проблем, но и поддерживает устойчивое мышление и практику.*

Ключевые слова: *Экологическая культура, глобальная экономическая и социальная география, устойчивое развитие, интеграция учебных программ, экологическая грамотность.*

Abstract. *The integration of ecological culture into the teaching of World Economic and social geography is important in the education of environmentally conscious citizens. This article will consider the methods and results of introducing environmental principles into geography education. The results show that a robust environmental framework in geography education not only reinforces students' understanding of environmental problems, but also supports sustainable thinking and practice.*

Keywords: ecological culture, Global economic and social geography, Sustainable Development, Curriculum integration, environmental literacy.

Kirish. Ekologik madaniyat atrof-muhit bilan barqaror o'zaro munosabatlarni qo'llab-quvvatlaydigan xabardorlik, qadriyatlar va xatti-harakatlarni anglatadi. Jahon hamjamiyati dolzarb ekologik muammolarga duch kelar ekan, ta'lim orqali ekologik madaniyatni singdirish zarurati tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Geografiya tabiiy va ijtimoiy fanlarni bog'lovchi fan sifatida ushbu ehtiyojni qondirish uchun o'ziga xos tarzda joylashtirilgan. Ushbu maqolada ekologik madaniyat global iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'qitishga qanday qilib samarali qo'shilishi mumkinligi o'rganiladi.

Geografiya, o'zining tabiiy va ijtimoiy jihatlarini birlashtirgan holda, talabalar uchun ekologik masalalar haqida kengroq tushuncha va xabardorlikni ta'minlaydi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ekologik madaniyatni geografiya darsliklari va o'quv jarayoniga qanday kiritish mumkinligini ko'rsatishdir. Maqolada ekologik madaniyatni o'qitishning hozirgi holati, pedagoglar va o'quvchilarning tajribalari va kelgusidagi imkoniyatlar muhokama qilinadi.

1. O'quv dasturlarini tahlil qilish: Ekologik mazmunning mavjudligi va hajmini aniqlash maqsadida turli ta'lim muassasalarining geografiya fanidan o'quv dasturlarini har tomonlama ko'rib chiqildi. Bu tahlil ekologik madaniyatning qamrovi, uning ahamiyati va o'quv rejalarida qanday aks ettirilganligini o'rganishga qaratildi. O'quv dasturlari ekologik masalalarning qanchalik keng va chuqur yoritilganini baholash uchun tanlab olindi va tahlil qilindi.

2. So'rovlar va suhbatlar: Turli geografik mintaqalardagi o'qituvchilar ekologik tamoyillarni o'rgatish bo'yicha tajribalari va tushunchalari haqida so'rov o'tkazildi va suhbatdan o'tkazildi. Ushbu so'rovlar o'qituvchilarning ekologik madaniyatni darslarida qanday qo'llashi, duch kelgan qiyinchiliklari va muvaffaqiyatlari haqida ma'lumot berdi. So'rovnomalar orqali kvantitativ ma'lumotlar, suhbatlar orqali esa sifatli ma'lumotlar to'plandi.

3. Sinfda kuzatishlar: Geografiya darslarida ekologik madaniyatning amaliy qo'llanilishini baholash maqsadida tanlangan sinflarda kuzatishlar o'tkazildi. Kuzatishlar davomida dars berish uslublari, o'quvchilarning ekologik masalalarga bo'lgan qiziqishi va ishtiroki, hamda ekologik kontentning taqdim etilishi tahlil qilindi. Bu kuzatishlar orqali o'quv jarayonida ekologik madaniyatning qanday aks ettirilgani va uning samaradorligi aniqlanadi.

Aralash usullar yordamida olingan ma'lumotlar geografiya ta'limida ekologik madaniyatning qanchalik muvaffaqiyatli integratsiya qilinganini tushunish va bu jarayonni yanada samarali qilish uchun zarur bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi.

Natijalar. O'quv dasturlarini tahlil qilish

Turli ta'lim tizimlarida ekologik madaniyatga beriladigan e'tibor tahlil qilindi va bu tahlilning natijalari shuni ko'rsatadiki, ayrim o'quv dasturlari ekologik masalalarga katta ahamiyat beradi, boshqalari esa juda kam yoki hech qanday ekologik mazmunga ega emas. Bu farq ta'lim tizimlarining ekologik bilim va barqaror rivojlanish tamoyillariga qanday yondashishiga bog'liqdir.

- Ekologik mazmunning mavjudligi: Ba'zi o'quv dasturlarida ekologik madaniyat alohida fanlar yoki mavzular sifatida beriladi. Bu dasturlarda barqaror rivojlanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, iqlim o'zgarishi va tabiiy resurslarni boshqarish kabi masalalar batafsil yoritilgan.

- Minimal ekologik mazmun: Boshqa o'quv dasturlarda esa ekologik mazmun juda kam yoki umuman mavjud emas. Bu dasturlarda ekologik masalalar faqat asosiy tushunchalar darajasida ko'rib chiqiladi va talabalarning ekologik xabardorligini oshirish uchun yetarli darajada o'rgatilmaydi.

So'rov va suhbat natijalari. So'rov va suhbatlar orqali o'qituvchilar geografiya ta'limiga ekologik madaniyatni qanday kiritishayotgani va bu jarayonda duch kelayotgan qiyinchiliklari haqida ma'lumotlar olindi.

- Pedagoglar fikri: Ko'plab pedagoglar ekologik madaniyatni geografiya darslarida o'qitishning muhimligini tan oladi. Ular ekologik madaniyatning o'quvchilarga global ekologik muammolarni tushunishda va ularga munosabatda mas'uliyatli yondashuvni shakllantirishda yordam berishini ta'kidlashdi.

- To'siqlar: O'qituvchilar ekologik madaniyatni integratsiya qilishda bir nechta to'siqlarni ko'rsatib o'tishdi. Ulardan biri resurslarning etishmasligi bo'lib, bu ekologik mavzularni samarali o'qitish uchun yetarli darsliklar, materiallar va qo'llanmalar yo'qligini bildiradi. Shuningdek, ko'plab o'qituvchilar ekologik madaniyatni o'qitish bo'yicha yetarli tayyorgarlikka ega emasliklarini qayd etishdi. Rigid o'quv dasturlari esa ekologik mavzularni keng qamrovda kiritishni cheklaydi.

- Muvaffaqiyatlar: Ekologik madaniyatni muvaffaqiyatli birlashtirgan o'qituvchilar talabalarning ijobiy faolligini va global ekologik muammolarni chuqurroq tushunishlarini qayd etdilar. Ular ekologik mavzularni darslarga kiritish orqali talabalar orasida katta qiziqish va anglash darajasini oshirishgan.

Sinfdagi kuzatuvlar

Kuzatuvlar orqali ekologik madaniyatni o'zida mujassam etgan sinflarning amaliyotdagi holati baholandi.

- Loyiha asosida o'qitish: Bu usulda talabalar ekologik masalalar bo'yicha mustaqil tadqiqotlar olib boradi, loyiha tayyorlaydi va ularni sinfdoshlariga taqdim etadi. Bu jarayon davomida talabalar o'z bilimlarini chuqurlashtirib, ekologik masalalarni chuqurroq o'rganadi.

- Ekskursiyalar: Tabiiy muhitga uyushtirilgan ekskursiyalar talabalarni bevosita ekologik masalalar bilan tanishtiradi va ularga o'z ko'zlari bilan ko'rish imkoniyatini beradi. Bu talabalar orasida ekologik mas'uliyat va qiziqishni oshiradi.

- Interfaol tadbirlar: Sinfdagi interfaol tadbirlar, jumladan, munozaralar, rolli o'yinlar va simulyatsiyalar, talabalarni ekologik masalalar haqida chuqurroq o'ylashga undaydi va ularda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

-Talabalarning qiziqishi va xabardorligi: Sinfda ekologik madaniyatni o'zida mujassam etgan darslar talabalarning barqarorlik mavzulariga bo'lgan qiziqishlari va xabardorligini orttiradi. Talabalar atrof-muhit masalalari bo'yicha tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirib, muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadi.

Ushbu natijalar geografiya ta'limida ekologik madaniyatning integratsiyasi nafaqat o'quvchilarning ekologik xabardorligini oshirishi, balki ularning atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli yondashuvini ham shakllantirishini ko'rsatadi. Bu kelajakda barqaror rivojlanish va ekologik masalalar bo'yicha ongli qarorlar qabul qiladigan avlodni tarbiyalashga yordam beradi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot geografiya ta'limining ekologik madaniyatni yuksaltirishdagi muhim rolini ta'kidlaydi. Geografiya, tabiiy va ijtimoiy fanlarni birlashtirgan holda, o'quvchilarga atrof-muhit masalalari haqida kengroq va chuqurroq tushuncha beradi. Ushbu tushuncha esa talabalarni global ekologik muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantiradi.

Garchi hal qilinishi kerak bo'lgan muammolar mavjud bo'lsa-da, ekologik tamoyillarni geografiya ta'limiga birlashtirishning afzalliklari aniq va ko'p jihatdan foydali. O'qituvchilar ushbu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynaydi va ularning tayyorgarligi va resurslarini oshirish bu integratsiyani yanada samarali qiladi. Bundan tashqari, o'quv dasturlarini ishlab chiquvchilar ekologik mazmunga ustuvor ahamiyat berishlari kerak, chunki bu talabalarni global ekologik muammolarni hal qilish uchun bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashga yordam beradi.

Xulosa. Ekologik madaniyatni jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiasini o'qitishga integratsiyalash, atrof-muhitga ongli shaxs avlodini tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot ekologik madaniyatni ta'lim jarayoniga samarali kiritish uchun zarur bo'lgan asosiy omillarni aniqlaydi va ularning ahamiyatini ta'kidlaydi. Quyida bu muhim jihatlar kengaytirilgan va tushunarli shaklda izohlanadi:

O'quv dasturlarini ishlab chiqish

O'quv dasturlarini ishlab chiqishda ekologik mazmunga ustuvor ahamiyat berish muhimdir. Ta'lim dasturlari:

- Atroflicha ekologik mazmun: O'quv dasturlari iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik tizimlarning o'zaro bog'liqligini ta'kidlagan holda, atroflicha ekologik mazmunni o'z ichiga olishi kerak. Bu o'quvchilarning global ekologik muammolarni tushunishiga va ularni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni egallashiga yordam beradi.

- Barqaror rivojlanish: O'quv dasturlari barqaror rivojlanish tamoyillarini o'z ichiga olishi kerak. Bu kelajak avlodlarning atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli yondashuvini shakllantiradi va ularni barqaror amaliyotlarni qo'llashga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sterling, S. (2001). Sustainable Education: Re-visioning Learning and Change. Green Books.
2. Tilbury, D. (1995). Environmental education for sustainability: Defining the new focus of environmental education in the 1990s. *Environmental Education Research*, 1(2), 195-212.
3. UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
4. Gough, A. (2013). The emergence of environmental education research: A "history" of the field. *Environmental Education Research*, 19(4), 687-718.
5. Orr, D. W. (1992). *Ecological Literacy: Education and the Transition to a Postmodern World*. State University of New York Press.
6. Jickling, B., & Wals, A. E. J. (2008). Globalization and environmental education: Looking beyond sustainable development. *Journal of Curriculum Studies*, 40(1), 1-21.

UDC 372.881.1

CEFR AS A LEVEL PREDICTOR OF LANGUAGE

M.Kakhorov, intern teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Sh.Bobomurotova, intern teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

N.Mukhammadjonova, intern teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola tillar uchun umumiy Yevropa ma'lumotnomasining shubhasiz ta'siri uchun ba'zi bir kontekstlarni taqdim etadi: o'rganish, o'qitish, baholash (CEFR) nashr etilganidan o'n yil o'tgach va hujjatning o'zi barcha Yevropa tillariga tarjima qilinganidan keyin til o'rganish, o'qitish va baholash tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: CEFR, harakatga yo'naltirilgan yondashuv, vertikal o'lcham, gorizontal o'lcham, yordam.

Аннотация. В этой статье представлен некоторый контекст, свидетельствующий о несомненном влиянии Общеввропейской системы контроля за языками: изучение, преподавание, оценка (CEFR) на изучение языков, преподавание и оценку успеваемости спустя десять лет после ее публикации, а сам документ был переведен на все европейские языки.

Ключевые слова: CEFR, практико-ориентированный подход, вертикальное измерение, горизонтальное измерение, ELP.

Abstract. This article provides some context for the unquestionable influence of the Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR) on language learning, teaching, and assessment ten years after its publication and the document itself has been translated into all European languages.

Key words: the CEFR, action-oriented approach, vertical dimension, horizontal dimension, the ELP.

The Common European Framework of Reference (CEFR) for languages was introduced in 2001 and has since become widely used as a guide for language policies and teaching practices both within and outside Europe (Nagai, 2020). The CEFR provides a guided approach to language proficiency through its use of levels and descriptors, focusing on language use in real-life contexts. Moreover, the framework accommodates for multimodality and allows for flexibility in various situations (Figueras, 2012). In Asia, the CEFR has been adapted and implemented in language learning, teaching, and assessment in Japan (Negishi et al., 2013). In some Asian countries, the CEFR serves as a framework for determining language proficiency, such as the General English Proficiency Test (GEPT) in Taiwan, the Vietnamese Standardized Test of English Proficiency (VSTEP) in Vietnam, and the Test in Practical English Proficiency (EIKEN) in Japan, for use in universities, government, and industry. As such, it is suggested that the CEFR be used as a source of inspiration and guidance, serving as a collection of descriptive samples for comprehending language proficiency (North, 2014). The most recent version of the CEFR, released in 2018, maintains these features (Council of Europe, 2018).

Defining what students should learn and describing it in such a way that it is useful and understandable for all parties involved has been for many decades the Holy Grail for educators and for policymakers. During much of the twentieth century, theorists, researchers, and language professionals were very active in trying to describe what it means to learn languages and how they could be operationalized and sequenced for learning, for teaching, and for assessment purposes. Being able to use a language meant being able to put linguistic knowledge into practice; for the sake of certification, it was necessary to identify different levels of mastery along the learning continuum. The publication of the *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment* (CEFR) in 2001 by the Council of Europe was in response to the challenge, and its authors acknowledged the two main aims they had in mind:

To encourage practitioners of all kinds in the language field, including language learners themselves, to reflect on such questions as:

- What do we actually do when we speak (or write) to each other?
- What enables us to act in this way?
- How much of this do we need to learn when we try to use a new language?
- How do we set our objectives and mark our progress along the path from total ignorance to effective mastery?
- How does language learning take place?
- What can we do to help ourselves and other people to learn a language better?

To make it easier for practitioners to tell each other and their clientele what they wish to help learners to achieve and how they attempt to do so. (Council of Europe 2001: xi)

However, despite the huge amount of work that has been put into changing language syllabus, changing methodologies, and changing assessment practice, and despite the discussions, debates, seminars, and congresses on the usefulness of the CEFR, it is still not possible to say that these language policies have been effectively transferred to classrooms or to teaching materials. Not all teaching and learning objectives are designed to meet communication needs, and not all assessment is geared to outcomes, that is, specific descriptions of what a student has demonstrated and understood at the completion of an activity or course. A lot has changed, but there is still the feeling that there is still much to be done before it can be said that policy matches real life, if that is ever possible. The success of the CEFR is due to two main factors. The first one has been outlined in the Introduction, and it is both geopolitical and scientific. Governments and applied linguists wanted to link language learning, language teaching, and language assessment to a more real-life oriented approach and were striving to find a common currency, in terms of terminology and in terms of levels of attainment.

The CEFR was a timely publication in this respect and acted as a catalyst. It provided a complex but operational definition of language that embodied the work of many decades, presented as the 'action-oriented approach' and commonly referred to in the text as the 'horizontal dimension'. In addition, the CEFR included definitions of different levels along the proficiency scale at six main levels, which were described in general terms and in relation to language activities and language tasks in over 50 descriptor scales, commonly referred to as the 'vertical dimension'. The second crucial factor for the success of the CEFR has to do with the characteristics of the approach it embodies, the positive wording of the level descriptors, and its non-compulsory nature with a structure open to multimodality and adaptations. The construction of a comprehensive, transparent and coherent framework for language learning and teaching does not imply the imposition of one single uniform system. On the contrary, the framework should be open and flexible, so that it can be applied, with such adaptations as prove necessary, to particular situations. (Council of Europe op.cit.:7) The CEFR gained international attention and respect very soon after its publication (Alderson 2002; Morrow 2004a, 2004b; Byrnes 2007), and there were two features in the document, both closely related to the 'vertical dimension', which were the most salient and the most rapidly put into use. One of them was the reference level labels (A1, A2, B1, B2, C1, and C2) which, especially in the field of testing, soon outshone all other aspects in the document and became valuable currency for governments,

policymakers, and testing institutions to the dismay of many researchers and testing specialists. The second feature to be quickly adopted was the empirically developed and validated reference level descriptors, which were to have an enormous influence in the drafting of objectives, targets, and outcomes in language learning programmes in different contexts for different uses and purposes. The use of the CEFR level labels, with or without their accompanying level descriptors, is very visible and has become commonplace in all educational levels in Europe (not only for adults and young adults learning foreign languages, but also for young learners and for L1 learners) by different stakeholders (government officials, publishers, admissions officers at universities, immigration authorities) with different degrees of validity.

Most CEFR level labels have been used to report the results of the European Language Indicator. It is not always the case that A1 is more transparent than 'beginner', especially if the label is used in isolation without its corresponding descriptor or if the descriptor is not clearly operationalized into outcomes. The impact of the level descriptors has been less visible, although they have been equally widely used. Curricula and language programmes today are often outcome-based, drawn up with much more attention to real-life uses, and focused on what students will be able or should be able to do at the end of a course.

The contribution of the European Language Portfolio (ELP) in this respect needs to be taken into consideration. Whilst 'using' the CEFR beyond the level labels implies careful reading of the document itself before any direct, practical implementations are possible, 'using' the different components of the ELP is much more straightforward. The different instruments in the ELP (Portfolio, Language Biography, and Dossier) can be put into direct use with students, something that facilitated the understanding and dissemination of the CEFR approach and the familiarization with the phrasing of the descriptors, with the result that these have influenced the drafting of language objectives in curricula, in language programmes, and in lessons. Despite the huge variation across countries, programmes, and classrooms, it is common today to talk about what students 'can do' and describe it positively, in relation to what can be observed and not in relation to what they cannot do, as was often previously the case. A brief overview of the programmes of international teaching and assessment conferences during the recent past is sufficient to see how important the CEFR has been since its publication.

To sum up, the CEFR has become as an essential guide for both EFL and ESL learners, as it provides reliable data to assess learners and to teach. Moreover, level can be easily identified using the level descriptors of the CEFR that allows teachers to align apposite material for their level.

REFERENCES:

1. Council of Europe. (2001). *The Common European Framework of Reference for languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge University Press.
2. Council of Europe. (2018). *The common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume with new descriptors*. Council of Europe.
3. Figueras, N. (2012). The impact of the CEFR. *ELT Journal*, 66(4), 477-485.
4. Nagai, N. (2020). *CEFR-informed learning, teaching and assessment: A practical guide*. Springer Nature.

UDC 371.3:81'243(575.1)

INTEGRATION OF A WESTERN-CENTRIC CONCEPT OF CRITICAL THINKING INTO EFL CLASSES IN UZBEKISTAN: A CULTURAL APPROACH

F.A.Karimov, TESOL/TEFL trainer, ESL Teacher, TIAME university, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu maqola G'arbga xos tanqidiy fikrlash tushunchalarini O'zbekistondagi chet til sifatida ingliz tili (EFL) darslariga integratsiya qilishni o'rganadi va bu jarayonga ta'sir qiluvchi madaniy nozik jihatlarni ta'kidlaydi. G'arb va O'zbek ta'lim paradigmalarini tahlil qilish orqali maqola tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini mahalliy madaniy qadriyatlar va ta'lim amaliyotlarini hurmat qilgan holda samarali qo'shish strategiyalarini ko'rsatishni maqsad qilgan.*

Kalit so'zlar: *tanqidiy fikrlash, EFL, g'arbga xos, madaniy moslashuv, O'zbekiston, ta'lim, pedagogika*

Аннотация. В данной статье рассматривается интеграция западно-центристских концепций критического мышления в занятия по английскому языку как иностранному (EFL) в Узбекистане, с акцентом на культурные нюансы, влияющие на процесс адаптации. Путем анализа как западных, так и узбекских образовательных парадигм, статья стремится выявить эффективные стратегии включения навыков критического мышления с уважением к местным культурным ценностям и образовательным практикам.

Ключевые слова: критическое мышление, EFL, западно-центристский, культурная адаптация, Узбекистан, образование, педагогика

Abstract. This article explores the integration of Western-centric critical thinking concepts into English as a Foreign Language (EFL) classes in Uzbekistan, emphasizing the cultural nuances that affect the adaptation process. By analyzing both Western and Uzbek educational paradigms, the paper aims to highlight effective strategies for incorporating critical thinking skills while respecting local cultural values and educational practices.

Key words: critical thinking, EFL, Western-centric, cultural adaptation, Uzbekistan, education, pedagogy

Introduction. In today's globalized world, the importance of critical thinking as a foundational skill in education cannot be overstated. Critical thinking empowers students to analyze information critically, make reasoned decisions, and solve problems effectively. This skill is particularly vital in the context of learning English as a Foreign Language (EFL), where students not only need to understand the language but also engage with diverse perspectives and ideas.

Uzbekistan, with its rich cultural heritage and unique educational system, faces specific challenges and opportunities in integrating critical thinking into its EFL curriculum. Traditionally, Uzbek education has emphasized rote learning and respect for authority, which can sometimes hinder the development of independent and critical thought. However, there is a growing recognition of the need to prepare students for a rapidly changing world where critical thinking is essential.

This paper seeks to explore the dynamics of integrating Western-centric critical thinking concepts into EFL classes in Uzbekistan. By considering the cultural context and educational traditions of Uzbekistan, the study aims to provide practical insights and strategies for educators to effectively incorporate critical thinking skills into their teaching practices.

Literature Review. Critical thinking, as a concept, has been extensively studied and emphasized in Western education. It involves the ability to think clearly and rationally, understanding the logical connection between ideas, evaluating arguments, and solving problems systematically. According to Ennis (1985), critical thinking is a logical and reflective thinking process focused on deciding what to believe or do. Paul and Elder (2008) describe critical thinking as a disciplined process that involves conceptualizing, applying, analyzing, synthesizing, and evaluating information gathered from observation, experience, reflection, reasoning, or communication.

In Western pedagogical practices, critical thinking is often seen as a key outcome of education. Lipman (2003) argues that teaching students to think critically is essential for fostering democratic societies, as it encourages open-mindedness, informed decision-making, and active participation in civic life. Brookfield (2012) emphasizes that teaching for critical thinking involves creating a classroom environment that encourages questioning assumptions and exploring diverse viewpoints.

However, the application of these Western-centric concepts in non-Western contexts, such as Uzbekistan, presents unique challenges. Vygotsky's (1978) socio-cultural theory highlights the importance of cultural context in cognitive development. According to Vygotsky, learning is inherently social and cultural, and educational practices must align with the cultural norms and values of the learners.

In the context of Uzbekistan, education has traditionally been teacher-centered, with a strong emphasis on memorization and authority. Karimov (2020) notes that this approach can limit the development of critical thinking skills, as students may be discouraged from questioning or challenging the information presented by teachers. Azizov (2021) argues that adapting Western

educational practices to the Uzbek context requires careful consideration of cultural values and educational traditions.

Previous studies on the integration of critical thinking in EFL classes in Uzbekistan have shown mixed results. Some researchers have found that students who are exposed to critical thinking activities show improved language skills and higher levels of engagement (Johnson, 2002). However, others have noted that the success of these activities depends heavily on the teacher's ability to adapt them to the local context (Brookfield, 2012). To address these challenges, educators in Uzbekistan must develop culturally responsive teaching strategies that respect local traditions while promoting critical thinking. This includes providing professional development for teachers, designing curricula that gradually introduce critical thinking concepts, and creating educational materials that blend Western critical thinking activities with Uzbek cultural references.

Research Methodology. The research methodology employed in this study is qualitative in nature, aimed at gaining a deep understanding of the integration of Western-centric critical thinking concepts into EFL (English as a Foreign Language) classes in Uzbekistan. The study uses the following methods:

1. Interviews with EFL Teachers:

- Participants: EFL teachers from various educational institutions in Uzbekistan, including schools, colleges, and universities.

- Process: Semi-structured interviews were conducted to allow teachers to express their experiences and insights freely while ensuring that key topics were covered. Questions focused on their understanding of critical thinking, experiences in implementing critical thinking activities, challenges faced, and perceived benefits for students.

- Data Collection: Interviews were audio-recorded with the consent of participants and later transcribed for analysis.

2. Classroom Observations:

- Settings: Observations were carried out in different EFL classrooms across multiple institutions to capture a variety of teaching contexts and styles.

- Focus: The observations focused on how teachers integrated critical thinking activities, student engagement, interaction patterns, and the overall effectiveness of these activities.

- Documentation: Detailed field notes were taken during observations, capturing both verbal and non-verbal interactions.

3. Analysis of Educational Materials:

- Scope: Textbooks, lesson plans, and supplementary materials used in EFL classes were analyzed to understand how critical thinking is currently being incorporated.

- Criteria: The analysis focused on identifying the presence of critical thinking activities, the nature of these activities (e.g., problem-solving, debates, reflective essays), and their alignment with Western critical thinking concepts.

Analysis and Results. The findings from the research were synthesized into several key themes and insights:

1. Awareness and Attitudes towards Critical Thinking:

- Findings: Interviews revealed that while many teachers recognize the importance of critical thinking, there is a wide range of familiarity and comfort with the concept. Some teachers view it as essential for student development and global competitiveness, while others are unsure how to effectively incorporate it into their teaching.

- Challenges: A significant challenge identified was the lack of professional development opportunities specifically focused on critical thinking. Many teachers expressed a need for more training and resources.

2. Barriers to Implementation:

- Findings: Several barriers were identified, including limited access to appropriate materials, resistance from students accustomed to traditional rote learning methods, and parental expectations rooted in conventional educational paradigms.

- Cultural Considerations: The hierarchical nature of Uzbek society often translates into classroom dynamics, where students are hesitant to challenge or question teachers. This cultural factor was found to hinder open discussions and critical engagement.

3. Effective Practices:

- Observations: Classroom observations highlighted that when critical thinking activities were well-structured and culturally adapted, they led to higher levels of student engagement and improved language proficiency. For instance, activities that incorporated familiar cultural references and allowed for structured group discussions were particularly successful.

- Case Examples: One effective practice observed was the use of culturally relevant case studies that required students to analyze and discuss real-life scenarios. Teachers who facilitated these discussions with clear guidelines and support saw positive responses from students.

4. Impact on Students:

- Feedback: Teachers reported that students who engaged in critical thinking activities developed better problem-solving skills and a more nuanced understanding of English. These students were also more confident in expressing their ideas and opinions.

- Student Development: The integration of critical thinking was found to not only enhance language skills but also contribute to the overall cognitive and personal development of students.

5. Recommendations for Future Implementation:

- Professional Development: There is a strong need for ongoing professional development programs focused on critical thinking and culturally responsive teaching methods.

- Curriculum Design: The curriculum should be designed to gradually introduce critical thinking concepts, allowing both teachers and students to adapt comfortably.

- Community Engagement: Educating parents and the wider community about the benefits of critical thinking is crucial for building broader support and reducing resistance.

Conclusion. The integration of Western-centric critical thinking concepts into EFL classes in Uzbekistan is a multifaceted challenge that requires a culturally sensitive approach. By providing teachers with appropriate training, resources, and support, and by designing curricula that respect and incorporate local cultural values, it is possible to enhance the educational experience and outcomes for Uzbek students. This study contributes valuable insights for educators and policymakers seeking to foster critical thinking skills within the context of Uzbekistan's unique cultural and educational landscape.

Recommendations. The integration of Western-centric critical thinking into EFL classes in Uzbekistan is a complex but achievable goal. It requires a thoughtful approach that considers cultural values and educational traditions. Recommendations include:

1. Professional Development: Provide EFL teachers with training on critical thinking concepts and culturally responsive teaching strategies.

2. Resource Development: Create educational materials that blend Western critical thinking activities with Uzbek cultural contexts.

3. Curriculum Design: Develop a curriculum that gradually introduces critical thinking skills, allowing students to acclimate to new learning styles.

4. Community Engagement: Educate parents and the broader community about the benefits of critical thinking to garner support for these pedagogical changes.

REFERENCES:

1. Ennis, R. H. (1985). A Logical Basis for Measuring Critical Thinking Skills. *Educational Leadership*, 43(2), 44-48.
2. Lipman, M. (2003). *Thinking in Education*. Cambridge University Press.
3. Paul, R., & Elder, L. (2008). *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*. Foundation for Critical Thinking Press.
4. Azizov, U. (2021). Adapting Western Educational Practices to the Uzbek Context. *Journal of Educational Studies*, 5(2), 67-78.
5. Karimov, N. (2020). The Role of Culture in Education: A Study of Critical Thinking in Uzbekistan. *Central Asian Review*, 12(3), 112-125.
6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

7. Brookfield, S. D. (2012). Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. Jossey-Bass.

8. Johnson, E. B. (2002). Contextual Teaching and Learning: What It Is and Why It's Here to Stay. Corwin Press.

UO'K 378.147

BO'LAJAK MAKTABGACHA TA'LIM PEDAGOGLARINI KREATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZIMI

N.M.Kayumova, dots., Toshkent davlat pedagogika universiteti, Tashkent

O.A.Shukurullayev, o'qituvchi, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglarini kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Kreativlik pedagogik jarayonda sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabat sifatida gavdalanishi, kreativlikning psixologik ko'rinishida faoliyatning mexanik tarzidagi jarayoni namoyon bo'lishi, maktabgacha ta'lim pedagoglarda o'z faoliyatini mustaqil tashkil qilish sifatini shakllantirish, ularni mustaqil izlanish va o'quv materiallari mohiyatini tushunishga yo'naltirilgan vaziyatlarni hosil qilish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Moslashtirish, kreativlik, sub'ekt va ob'ekt, pedagogik jarayonlar, ilmiy ijod, ijodiy jarayon, tanlov erkinligi, ma'naviyat, o'quv materiallari

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития творческих способностей педагогов дошкольной образовательной организации. Творчество воплощается в педагогическом процессе как взаимоотношение субъекта и объекта, механический процесс деятельности проявляется в психологической форме творчества, формировании качества самостоятельной организации деятельности у педагогов дошкольного образования, ее самостоятельном исследовании и сути учебных материала

Ключевые слова: Адаптация, творчество, субъект и объект, педагогические процессы, научное творчество, творческий процесс, свобода выбора, духовность, учебный материал

Abstract. This article covers the issues of developing creative abilities of pedagogues of preschool education organization. Creativity is embodied in the pedagogical process as a relationship between the subject and the object, the mechanical process of activity is manifested in the psychological form of creativity, the formation of the quality of independent organization of activities in preschool education pedagogues, their independent research and the essence of educational materials

Keywords. Adaptation, creation, subject and object, pedagogic process, scientific creation, creative process, free will, teaching, teaching material

Hayotimizning barcha sohalarida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohatlarimizning samaradorligi avvalo xalq ma'naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosimizning chuqur o'rganilishi, an'ana va urf-odatlarimizning saqlanishi, madaniyat va san'at, fan- ta'lim rivoji, eng muhimi jamiyat tafakkurining o'zgarishi va yuksalishi bilan uzviy bog'liqdir.

Kreativlik – keng ma'noda shaxs yoki jamiyatning tabiiy, ijtimoiy va ma'naviy olamini insonning maqsad va vazifalariga uning istaklari ehtiyojlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda o'zgartirish borasidagi bunyodkor faoliyati tushuniladi. Kreativlik bu- shakllangan streotiplar, odatlar, an'analar shartliliklar doirasidan ongli ravishda chiqish demakdir. Umuman kreativlikni tor va keng ma'noda tushunish lozim. Kreativlikni tor ma'noda tushunganda uni nafaqat olimlar faoliyatida boshqa har bir inson faoliyatida ham mavjud ekanligini unutmasligimiz kerak. Jumladan, oddiy dehqon faoliyatini oladigan bo'lsak, o'z sohasini mukammal bilishi uchun izlanadi, o'z sohasiga taalluqli yangiliklar yaratishga harakat qiladi, bunga erishadi. Demak kreativlik oddiy kundalik, ilmiy, murakkab zidiyatli bo'lishi mumkin. Kreativlik bu sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabat sifatida gavdalanadi. Kreativlik ikki holatda ya'ni psixologik va falsafiy tomondan namoyon bo'ladi, Kreativlikning psixologik ko'rinishida faoliyatning mexanik tarzidagi jarayoni namoyon bo'ladi. Falsafiy jihatida esa kreativlikning mohiyati va mazmuni haqida fikr yuritiladi.

Insonning faoliyati keng qamrovli bo'lganligi sababli kreativlikning turlari ham ko'pdir. Kreativlik turlari qatoriga badiiy, texnikaviy, ilmiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy, iqtisodiy, arxitektura, haykaltaroshlik va boshqa sohalaridagi kreativliklarni olishimiz mumkin. Bu nomlari tilga olingan kreativlik turlari ob'ektiv olamning turli sohalarini qamrab oladi. Insonlarning turmush tarzi uchun zarur bo'lgan ushbu sohalar ijod ob'ektlaridir. Pedagogning ijodkorligi hozirgi kunda pedagog uchun zarur bo'lgan sifatlar qatorida tilga olinadi. Chunki, aynan pedagogga bevosita kelajak avlod bilan ishlaydi va ularning faoliyatini boshqarish orqali insoniyat olamiga kirib boradi. Har bir bolaning ham fiziologik psixologik xam axloqiy rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Aynan mana shu jarayon pedagogdan kreativlik qobiliyatni talab etadi.

Pedagogika hamda psixologiyaga oid tadqiqotlarda pedagogik kreativlikni turli yo'nalishlarda tatqiq qilish tajribasi mavjud. Jumladan, A.V.Petrovskiy, A.Maslou va boshqalarning izlanishlarida pedagogik kreativlik shaxsning muloqotga kirishuvchanlik qobiliyati, muloqot madaniyatining namoyon bo'lishi bilan bog'liq tarzda o'rganilsa, V.A.Slastenin, V.A.Kan-Kalik, J.G'.Yo'ldoshev, N.N.Azixodjaeva, O'.Tolipov, U.Nishonalievlarining ishlarida pedagogik kreativlikni ta'limdagi innovatsion jarayonning jadallashishi, yangiliklarni tizimli tarzda qabul qilishga psixologik tayyorgarligi bilan bog'liq holda yoritiladi.

Maktabgacha ta'lim sohasidagi islohotlar mazkur jarayonni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni, ya'ni bu jarayonni an'anaviy uslublari voz kechib, ijtimoiy-ixtisodiy taraqqiyot talablariga mos keladigan, demokratik prinsiplarga asoslangan ta'lim boshqaruv tajribasini egallashni taqozo etmoqda. Bu nafaqat boshqaruv muammolari, balki maktabgacha ta'lim jarayoni sub'ektlari faoliyatini tashkil etish va ularni muvofiqlashtirish asosida ta'lim sifati takomillashtirishning mexanizmlarini aniqlash, kompetensiyaviy yondashuvlar asosida muvofiqlashtirish va amaliyotga joriy etish vazifalarini ham qo'yimoqda.

Maktabgacha ta'lim pedagoglarida tanlov erkinligini shakllantirish uchun uning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Chunki, ochiq xarakterdagi ta'lim tizimida uning barcha sub'ektlari zimmasiga barkamol shaxsni shakllantirish mas'uliyati yuklangan bo'ladi. Shuning uchun ham, maktabgacha ta'lim pedagoglarida kreativ qobiliyatlarni rivojlantirish ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida sifat va samaradorlikni ta'minlash imkonini beradi. Shunga ko'ra, oliy ta'lim tizimida pedagogik maqsadlar o'zgaradi. Bunda oliy ta'lim tizimining asosiy maqsadi sifatida quyidagilar namoyon bo'ladi:

a) bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarining shaxsiy-kasbiy rivojlanishi uchun qulay pedagogik sharoit yaratish;

b) bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarining o'z mavqeini aniqlashi va o'z bilimlarini amaliyotda tatbiq etishi uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlash;

v) bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarini tezkor tashkilotchi, yordamchi, hamkorlikdagi faoliyatni muvofiqlashtiruvchi, ijodkor shaxs sifatida shakllantirish.

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida o'quv axborotlarining mazmuni muntazam o'zgarimoqda va yangilanmoqda. Uning mazmuni negizida ilm-fan mantiqi emas, balki pedagogik jarayon sub'ektlarining umumta'limiy, shaxsiy-kasbiy vazifalarini echishga oid bilimlar namoyon bo'lishi lozim.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarda o'z faoliyatini mustaqil tashkil qilish sifatini shakllantirish, ularni mustaqil izlanish va o'quv materiallari mohiyatini tushunishga yo'naltirilgan vaziyatlarni hosil qilishni talab etadi. Bunday sharoitda rivojlantiruvchi ta'lim vaziyatini tashkillashtirish, bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglaridan tashkilotchilik vazifalarini bajarishni talab qiladi.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarining kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish shaxsga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi amal qilayotgan hozirgi sharoitda uning sub'ektiv realligi sifatida talqin etiladi. Bu o'zida o'z mavqeini aniqlash, qayta fikrlash, o'zi va o'z kasbiy mavqeini o'zgartirish, o'z faoliyatini amalga oshirish uchun to'sqinlik qiladigan holatlarni bartaraf etish ko'nikmalarini mujassamlashtiradi. Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglari sub'ektiv realligining natijasi sifatida ularni pedagogik kompetentlikning shakllanish jarayonini tahlil qilish mumkin. Kompetentlikka asoslangan yondashuv doirasida ta'lim jarayoni bilimlarga asoslanmaydi,

balki kafolatlangan natijaga erishish g'oyasi ilgari suriladi. Ta'lim jarayonida kafolatlangan natijaga erishish ta'lim oluvchilar ijodiy faoliyatning muayyan turini o'zlashtirishlarini taqozo qiladi. Ijodiy faoliyatning mazkur turi aksariyat hollarda kasbiy xarakterga ega bo'lishi lozim. Bunday faoliyat o'zida bilim, ko'nikma va malakalarni mujasmlashtirishni talab qiladi. Chunki, bunday bilim, ko'nikma va malakalardan ta'lim oluvchilar ijodiy tarzda foydalangan holda muayyan faoliyatni bajaradilar. Buning natijasida bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglar o'ziga xos individual ijodiy yutuqlarga erishadilar.

Yangi kiritilgan innovatsiyalar bugungi kunda bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglar faoliyati uchun alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun ham, bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarining innovatsiyalarga oid bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish talab etiladi. Pedagogik innovatsiyalar o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, ular pedagogik izlanishlar natijasi, ilg'or pedagogik tajribalar mahsulidir. Bu jarayon ilmiy-pedagogik jihatdan boshqarilishi lozim. Innovatsiya yangilik tushunchasini ifodalab, ta'lim jarayoniga yangiliklarni kiritish va uni o'zgartirish demakdir. Innovatsiyalar pedagogik vosita va jarayon sifatida o'quv jarayoniga yangiliklar kiritishni taqozo qiladi. Pedagogik jarayonda qo'llaniladigan yangiliklar, uning maqsadi, mazmuni, metodlari va shakllari, pedagog hamda ta'lim oluvchilarning hamkorlikdagi faoliyatlarini tashkil etish usullarini o'zgartirishni talab qiladi. Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglari pedagogik faoliyatining kreativlikka yo'nalganligi ularni pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va amaliyotda qo'llash jarayoniga jalb etishni talab qiladi. Buning uchun, oliy pedagogik ta'lim jarayonida yangiliklarni qo'llash va ijod qilishga yo'naltirilgan muayyan pedagogik muhitni tashkillashtirish lozim. Bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglar faoliyatining kreativlikka yo'nalganligi pedagogik faoliyatga pedagogik-psixologik tadqiqotlarning natijalarini tatbiq etish imkonini beradi. Pedagogika hamda psixologiyaga oid ilmiy tadqiqotlarning natijalaridan bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglar ham, aksariyat o'qituvchilar ham ko'pinchi xabar topmay qoladilar. Yangi pedagogik texnologiyalar va g'oyalarni kim, qanday qilib ommalashtirishi kerak, degan haqli savol tug'iladi. Ilg'or tajribalar, ilmiy tadqiqot natijalarini o'rganish va ommalashtirish bo'lajak maktabgacha ta'lim pedagoglarining kreativ vazifalari doirasiga kiradi.

Kreativ faoliyatning asosiy ko'rsatkichi sifatida uning yangiligi namoyon bo'ladi. Kreativ faoliyatning natijaviyligi o'qituvchi ish tarzidagi ijobiy ko'rsatkichlarning barqarorligini ta'minlaydi. Kreativ faoliyat natijalarining texnologik jihatdan ta'minlanganligi, o'lchash, qayd etish va kuzatish uchun qulayligi, o'qitishning yangi usullari, yo'llarini baholash uchun nihoyatda zarur. O'qituvchi kreativ faoliyatining qiymati – ta'lim oluvchilar shaxsining tasavvurini kengaytirish va shakllanishini to'laqonli ta'minlashga yo'naltirilganligidadir.

Kreativ faoliyat tajribasiga ega bo'lish va uni baholash bo'lajak pedagoglarga pedagogik ijodda turli-tuman bilimlar, texnologiyalar, konsepsiyalar yordamida evristik ishlanmalar yaratish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каюмова Н.М. (2022 November) Функциональные обязанности директора дошкольной образовательной организации. In International scientific and practical conference "the time of scientific progress (Vol. 1.No.3.pp.102-107)
2. Каюмова Н.М., & Якубова.З.З. (2021). Дошкольное образование как способ формирования образованной и воспитанной личности. In Современная наука XXI век: научный, культурный, ИТ контекст (pp92-95).
3. Kayumova, N. M. (2019). Peculiarities of teaching english in esp classes. *modern scientific research*, 128.
4. Kayumova, N. M. (2023). Educating children in the spirit of national values in preschool educational organizations and in the family. *Modern Scientific Research International Scientific Journal*, 1(6), 33-38.
5. Каюмова, Н. М. (2024). Андрагогическая модель взаимодействия педагогов доо с семьями и местным сообществом. *World of Scientific news in Science*, 2(2), 27-36.
- 6 .Шукуруллаев.О.А.Формирование представлений о бережливости у дошкольников. *Modern Scientific Research International Scientific Journal Impact Factor-8.4 2024*

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES

A.M.Khayratdinova, assistant teacher, Renaissance Educational University, Tashkent

Kh.B.Bakirova, senior teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tillarini o'qitishda kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish jarayonini o'rganadi. Kommunikativ kompetentsiya tilning nafaqat tarkibiy xususiyatlarini, balki uning ijtimoiy, pragmatik va kontekstual xususiyatlarini ham o'z ichiga olgan keng atama sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, chet tilini o'rgatish, kasbiy maqsadlar, madaniy va iqtisodiy aloqalar, kompetentsiyaga asoslangan yondashuv.

Аннотация. В представленной статье изучается процесс формирования коммуникативной компетенции в преподавании иностранных языков. Коммуникативная компетенция рассматривается как широкий термин, который включает не только структурные особенности языка, но также и его социальные, прагматические и контекстные особенности.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, обучении иностранному языку, профессиональные цели, культурные и экономические связи, компетентностный подход.

Abstract. This article studies the process of developing communicative competence in teaching foreign languages. Communicative competence is seen as a broad term that includes not only the structural features of language, but also its social, pragmatic and contextual features.

Key words: communicative competence, foreign language teaching, professional goals, cultural and economic ties, competency-based approach.

With the development of cultural and economic ties between countries and peoples, the role of learning foreign languages increases. Every year the demand for specialists who speak foreign languages increases. The most important directions in the development of education today include the use of a competency-based approach. We are talking about the formation of skills and abilities related to the practical application of a person's communicative abilities, his cultural, and social and information competencies. This issue is widely discussed in the scientific and pedagogical literature, but in universities, the cognitive approach predominates, and students have to memorize a large amount of information instead of developing the basic competencies necessary for successful activities.

A modern specialist is required not only to speak a foreign language, but also to be able to apply effectively it in the field of everyday and professional communication. However, this is impossible without knowledge of social norms, spiritual values, and traditions of other peoples. The concept of modernization of Russian education defines new social requirements for the formation of personal life attitudes. There is a reorientation of the assessment of educational results from the concepts of "preparedness", "training", "upbringing" to the concepts of "competence" of students. The concept of "competence" has long been used in psychological and pedagogical literature, but increased interest in it has appeared only recently, which can be explained by the rapidly changing realities in society. Nowadays, competence is considered as an ability independently developed as a result of cognitive activity and educational practice, based on the acquired knowledge of the student, his intellectual and life experience, values and inclinations.

The category "competence" belongs to the sphere of relations between knowledge and practical activity of a person and assumes a whole range of personal qualities of a person, including cognitive, operational and technological, motivational, ethical, social, and behavioral components. Competence is a set of knowledge, skills, abilities formed in the process of teaching a foreign language. Consequently, language is a mirror of culture, which reflects not only the world around a person, but also his mentality, national character, way of life, traditions and vision of the world. One of the goals of teaching a foreign language is the development of foreign language communicative competence;

therefore, the main purpose of teaching a foreign language is the formation of communicative competence, i.e. ability and readiness to carry out foreign language interpersonal and intercultural communication with native speakers.

Communicative competence presupposes the knowledge, skills and abilities necessary to understand a foreign language participant in a dialogue and generate one's own model of speech behavior that is adequate to the goals, areas, and situations of communication. It requires knowledge of the basic concepts of linguistics (styles, types, ways of connecting sentences in a text, etc.), skills in text analysis and actual communication skills, i.e. verbal communication skills in relation to various areas and situations of communication, taking into account the addressee and purpose.

So, communicative competence as an integrated goal of teaching a foreign language should be understood as foreign language interpersonal and intercultural communication with native speakers within the limits specified by the standard. The concept of communicative competence in teaching foreign languages provides for the formation in students of knowledge, skills and abilities that allow them to become familiar with the ethno cultural values of the country of the language being studied and practically use a foreign language in situations of intercultural mutual understanding and cognition. The totality of such knowledge, skills and abilities constitutes the communicative competence of students. The use of a communicative approach when teaching foreign languages contributes to the formation of the ability to communicate in a foreign language, i.e. acquire communicative competence - the ability to use all types of speech activity: reading, listening, speaking, writing. Communication in a foreign language is not only the process of transmitting and receiving information, but also regulating relations between partners, establishing various types of interaction, the ability to evaluate and analyze the communication situation, subjectively assess one's communicative potential and make the necessary decision. The main component of communicative competence (i.e., speech (communication) skills) is formed on the basis of language skills, as well as linguistic and regional knowledge.

In accordance with the state educational standard for foreign languages, communicative competence should include the following essential skills: – read and understand simple, authentic texts (with an understanding of the main content and with full understanding);

– verbally briefly talk about yourself, your environment, express an opinion, give an assessment;

– communicate orally in standard situations in the educational, labor, cultural, and everyday spheres;

– ability to formalize and convey basic information in writing (letter). Foreign language communicative competence as a certain level of proficiency in linguistic, speech and sociocultural knowledge, skills and abilities allows the learner to build his speech behavior depending on the communication situation, namely on situations of everyday, pedagogical, scientific, business, political and socio-political communication.

Possession of communication skills is an important feature that characterizes the personality of modern people. Within the scope of pedagogical activity, the traditional practice of teaching a foreign language and the full formation of linguistic competence are impossible without mastering the communicative direction in teaching. The need to form and develop communicative interaction skills among students is also obvious, which in turn manifests itself in the ability to competently respond to the statements of others in the process of their work. This demonstrates the relevance of this study. The purpose of the article is to analyze the wide possibilities for developing communicative competence in teaching a foreign language. Achieving the above goals sets itself the solution of such tasks as:

- revealing the features of communicative competence and its structure;
  - identification and analysis of the most significant characteristics of communicative competence methods for teaching a foreign language;
  - creation of a set of exercises aimed at the formation and development of communicative competence as a task that determines the practical significance of this article. Research methodology
- In order to solve these problems, methods such as the deduction method, the content analysis method,

the generalization method (which included positive best practices) and a systematic approach to the study of theoretical sources were used.

The structure of foreign language communicative competence includes a number of competencies. First of all, this is linguistic competence - one of the main components of communicative competence. Linguistic competence refers to a person's ability, in accordance with the norms of a particular language, to correctly construct grammatical forms and syntactic structures. Linguistic competence includes language and speech competence. Language competence is knowledge in the field of the language system (within the program minimum) and skills in operating this knowledge. Speech competence – mastery of the norms of speech behavior (in all types of speech activity). An important role in mastering language and speech competences is played by educational competence - a person's ability and readiness to effectively carry out educational activities when mastering a foreign language as an academic subject. Educational competence organizes and optimizes students' independent work on the language, reduces time, physical and mental costs when learning a foreign language, promotes high-quality mastery of foreign language communication, and increases interest in the subject.

The process of forming educational competence involves acquiring knowledge about methods of rationally performing educational work, options for performing educational activities in the absence of a given algorithm, skills in diagnosing one's own level of rational organization of educational activities; the ability to choose a method of educational activity that corresponds to individual personal characteristics, to form a set of individual educational skills and actively use it, to independently monitor the correctness of this choice. To master foreign language communication, special educational skills are required. The student needs to be taught to rationally organize the memorization of foreign language material, independently activate language material, trace interdisciplinary connections, work in pairs when carrying out foreign language activities, and recognize difficulties when working on language elements. Sociocultural competence is important in the development of communicative abilities - the ability to construct speech and non-speech behavior taking into account the norms of societies that speak the language being studied.

In communicative competence, the most important role is given to linguistic competence, which, thanks to a certain amount of knowledge, ensures the construction of grammatically and syntactically correct forms, as well as the understanding of semantic segments of speech constructed in accordance with the norms of a foreign language. It should be noted that without knowledge of the grammatical structure of a foreign language it is impossible to solve communicative problems. But mastering the grammatical system of a language occurs only on the basis of familiar vocabulary. Hence the conclusion: both grammatical and lexical skills and abilities serve as the center of linguistic competence, on which speech skills and abilities are based. Today, every person and the state as a whole are interested in practical mastery of a foreign language, which provides access to the world market and familiarization with world culture. Therefore, communicative competence becomes a priority goal.

REFERENCES:

1. Ortikova E. Development of communicative competence in teaching a foreign language for professional purposes // Journal of Foreign Languages and Linguistics. – 2022. – No. 4(1).
2. Bulankina N.E., Maksimova N.V. Communicative paradigm of language education in innovative humanitarian space // Siberian teacher. – 2017. – No. 2. – P. 93–98.

UDC 37.02

FEATURES OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

S.S.Khodjaeva, senior teacher, Uzbek State University of World Languages, Tashkent
Kh.B.Bakirova, senior teacher, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada universitetda chet tillarini o'qitishda madaniyatlararo muloqotning o'rni va ahamiyati ko'rib chiqiladi. Madaniyatlararo muloqot talabalarning shaxsiy va kasbiy yo'naltirilgan fazilatlarini shakllantirishning asosi, shuningdek, chet tilidagi muloqotda

kommunikativ qiyinchiliklarni bartaraf etish vositasi sifatida qaraladi. Madaniyatlararo muloqot bizga tilni dunyo va shu tilda so'zlashuvchi xalqlar madaniyati bilan uzviy bog'liq holda o'rganish kabi murakkab muammoni hal qilish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo muloqot, chet tili, muloqot qiyinchiliklari, muloqot, madaniyat.

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение межкультурной коммуникации в преподавании иностранных языков в вузе. Межкультурное общение рассматривается как основа формирования личностно-профессионально-ориентированных качеств студентов, а также средство преодоления коммуникативных трудностей в иноязычном общении. Межкультурный диалог позволяет решить такую сложную задачу, как изучение языка в неразрывной связи с миром и культурой народа, говорящего на этом языке.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, иностранный язык, трудности общения, общение, культура.

Abstract. The article examines the role and importance of intercultural communication in teaching foreign languages at a university. Intercultural communication is considered as the basis for the formation of personal and professionally oriented qualities of students, as well as a means of overcoming communicative difficulties in foreign language communication. Intercultural dialogue allows us to solve such a complex problem as learning a language in inextricable connection with the world and the culture of the people who speak this language.

Key words: intercultural communication, foreign language, communication difficulties, communication, culture.

Intercultural communication and foreign language instruction are inextricably linked in a subtle way. Each course in a foreign language involves immersion in the target culture and hands-on learning using language as the primary tool. Any foreign word is a reflection of the cultural values of the people. Behind every word and phrase is the mastery of those very values and traditions, which is impossible without knowledge of the language. Knowledge of foreign languages in our country and their teaching today are becoming increasingly relevant, since there is an urgent need for young people to live and work in a globalized environment: to live and interact with the outside world, to overcome gender and racial prejudices, and to minimize the risks of crisis situations in the world. This is certainly reflected in teaching methods. Previously used methods have lost their practical significance and require radical updating and modernization. The teaching method is ordered, algorithmized techniques aimed at effectively solving educational problems. The implementation of the teaching method is carried out through the effective use of various approaches and techniques. Unfortunately, the standard methods used are losing their relevance and require "modernization." Nowadays, no one is interested in grammatical rules, much less the history and theory of the language itself, with the exception of linguists, philologists and translators. Modern living conditions require functionality in learning a foreign language. Students want to use language as a means of real communication with speakers of other cultures, an opportunity for integration into scientific and industrial activities.

In this regard, it was necessary to radically change the view of teaching a foreign language, taking into account the bias towards linguistics and intercultural communication. The main task of teaching foreign languages in modern Uzbekistan is to teach the functional side of a foreign language and its more practical application. The solution to this problem is possible only with a single condition - it is necessary to create a satisfactory, solid fundamental theoretical base. This will require, first of all: 1) to apply the results of theoretical work in philology in the practice of teaching and learning foreign languages; 2) theoretically comprehend and generalize the global practical experience of foreign language teachers. In the traditional approach to learning foreign languages, the main teaching method was reading texts in a foreign language. And this concerned not only the school level of education, but also the higher, university level. Topics of everyday communication were presented by the same texts, only relating to subjects of everyday communication. However, few specialists, having studied this technique and read such texts, would be able to adequately behave in a real situation that would require the use of knowledge of a practical foreign language, and not its large-

scale literary side. Thus, of the four language skills, among which we mean reading, speaking, writing and listening comprehension (listening), the most passive form was implemented in practice - reading. Such passive learning of a foreign language based on translations of written texts was reduced only to understanding, and not to creating one's own language experience.

Modern intercultural communication has returned the methods of teaching foreign languages to normal. Now teachers are trying to solve such complex problems as learning a language in inextricable uniformity with the world and culture of the people speaking this language. They need to be taught to use the available language material in practice. Nowadays, on the basis of higher education, teaching a foreign language is perceived precisely as a means of everyday communication with speakers of another culture. The task of higher education is the formation of an intellectually educated person who has in his arsenal fundamental training not only in narrow specializations, but also in a broad sense, for example, as studying a foreign language without reference to his chosen profession. For example, technical specialists study technical English in order to be able to use it, first of all, with similar specialists who only speak a different language in real life situations. Modern education is built on the basis of a competency-based approach.

The competency-based approach is a teaching method that is aimed at forming and developing students' ability to solve certain types of professional problems. In this regard, the competency-based approach imposes certain requirements on students and their level of foreign language proficiency [4: 112]. Maximum development of communication skills is the main, promising, but very difficult task facing foreign language teachers. To solve it, it is necessary to master new teaching methods aimed at developing all four language skills, and, possibly, to create fundamentally new educational materials that could contribute to the formation, development and consolidation of communication skills, and overcoming the language barrier [3: 34]. At the same time, of course, it would be wrong to rush from one redness to another and abandon all old methods: they should carefully select all the best, useful, proven by pedagogical practice.

Based on the above, competence presupposes not only language skills and developed skills, but also the ability to constantly update this knowledge, skillfully maneuver in current situations for more successful functioning in society. These qualities determine the level of formation of professional competence, which means the unity of theoretical and practical knowledge and skills of a professional specialist. An integral part of communicative competence is cultural competence, which makes it possible to form intercultural competence as a means of communication between representatives of different peoples and cultures [1: 97].

The study of languages should be carried out in inextricable unity with the world and culture of the peoples speaking these languages. The main components of such a foreign culture include the following elements that have a nationally specific flavor: - traditions, as well as rituals that can be perceived as traditions; - traditional and everyday culture; - everyday behavior; - national worldview, reflecting the specifics of perception of the surrounding world; - artistic culture, which can also be classified as elements of ethnography and ethnology. All the above arguments suggest that mastery of a certain number of words and grammatical rules is not at all enough to consider oneself a person who speaks a foreign language. It is necessary to get to know the culture of the language being studied as deeply as possible.

In other words, we can say that theoretical knowledge of the language must be complemented by practical skills of how to speak, when to say, what to say, to whom and with whom, how to use the meaning of a given word in a specific context. That is why more and more attention is being paid to the study of the linguistic world itself, that is, to the study of the country in which the foreign language being studied is spoken. This direction is called "country studies", that is, getting to know the country of the language being studied. Regional studies are a complex academic discipline directly related to the methodology of teaching foreign languages. However, the teaching methodology is focused on theoretical knowledge of a foreign language, which is associated with the grammatically correct formatting of a written text [2: 175]. Mainly, difficulties arise in the process of mastering educational material when using methods that ensure the activity of students' mental and practical activities, that is, when writing and speaking. When faced with intercultural communication, the main

difficulties arise for two reasons: 1) lexical and phraseological compatibility of words. In every language, every word has its own combinability reserve. In other words, it can be used and combined with some words and not with others. Lexica-phraseological compatibility has national specifics. Therefore, it can create additional and serious difficulties when learning a foreign language. For example - Why can you only lower your gaze, and not your hand. Why cut it on the nose and not on the forehead. Why is the English verb to help, meaning “помогать,” supposed to be combined with a word like – себя -yourself, which in translation means not “помоги себе,” but “help yourself”-утощайся [5: 40]. 2) several meanings of a foreign word. Bilingual dictionaries confirm this phenomenon. Translation of words using a dictionary that gives “equivalents” of their meanings in another language, provoking students to use foreign words. The same situation - when the translation of a single word does not coincide with the translations of this word in phrases - can be illustrated with examples from the Russian-English dictionary: записка – note, деловая записка – memorandum, докладная записка – report, любовная записка – love letter, закрытый – closed, закрытое заседание – private meeting, закрытое голосование – secret ballot, закрытое помещение – indoors.

Thus, the problem of intercultural communication in teaching foreign languages has existed for a long time, but linguists and philologists have approached its close study quite recently, and this problem is considered from new regional perspectives, which enhances the impact of intercultural communication on students for more practical mastery of a foreign language.

REFERENCES:

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – М.: Высшая школа, 1991. – 140 с.
2. Кабакчи В.В. Практика англоязычной межкультурной коммуникации. – С. - П.: Союз, 2001. – 475 с. 132
3. Каменская О.Л. Текст и коммуникация – М.: Высшая школа, 1990. – 151 с.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово / Slovo, 2000. – 262 с.
5. Cameron D. Good to Talk? The Cultural Politics of “Communication” // The European English Messenger/ – Vol. IX / 2, 2000/ – P. 38-42.
6. Khodjaeva S. S. Cultural awareness for intercultural communication in English language learning. Jamiyat va innovasiyalar Общество и инновации Society and innovations Journal home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/637> Special Issue – 3 (2021) / ISSN 2181-1415

UO’K 378

TA’LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR VA “DIREKTORLAR KENGASHI”

A.Y.Madaminov, Xorazm viloyati “Direktorlar kengashi” a’zosi, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada Maktabgacha va maktab ta’limida joriy etilayotgan yangi islohotlar, o’zgarishlarning bugungi kundagi ahamiyati, millat ertasi hisoblangan yoshlar uchun yaratilayotgan imkoniyat va shart-sharoitlar, shuningdek, hududlarda yangi tashkil etilgan “Direktorlar kengashi” faoliyati va vazifalari, umumta’lim maktab rahbari hamda o’qituvchilarni kasbiy sertifikatlash tizimi to’g’risida bayon qilingan.

Kalit so’zlar: maktab ta’lim tizimidagi islohotlar, “Direktorlar kengashi”, menejerlik sertifikati, kasbiy sertifikatlash.

Аннотация. В данной статье рассматриваются новые реформы проводимые в дошкольном и школьном образовании, важность перемен сегодня, возможности и условия созданные для молодёжи, которую считают будущим нации, а также были описаны деятельность и обязанности вновь созданного «Совет директоров» в регионах, о системе профессиональной сертификации руководителей и учителей общеобразовательных школ.

Ключевые слова: реформа в системе школьного образования, «Совет директоров», аттестация менеджмента, профессиональная сертификация.

Abstract. This article discusses the new regulations being implemented in primary and secondary education, the significance of current changes, opportunities and conditions created for the youth, as well as the activities and responsibilities of the newly formed "Board of Directors" in regions, and the professional certification system for school leaders and teachers.

Key words: reforms or changes in the school education system, board of Directors or School Board, management Certification, professional Certification

Ertamiz egalari, umidimiz yulduzlari, qalb ardog'imiz, ko'z qarog'imiz bo'lib o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi, ta'lim tizimi, ayniqsa, uni boshqarish barcha zamonlarda ham dolzarb masala bo'lib kelgan. Fan, ta'lim-tarbiya – taraqqiyotning tamal toshi, mamlakat qudratini oshiruvchi, jamiyat istiqbolini belgilovchi kuch ekani hech birimizga sir emas. Sohaning barcha bosqichlari tubdan isloh qilinib, kompleks rivojlantirish harakatlari boshlanganini ham bilamiz. Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasining to'rtinchi ustuvor yo'nalishi aynan ta'lim sohasi va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan edi. Yangi taraqqiyot yo'lidan yangi qadamlar tashlayotgan yurtimiz uchun zamonaviy va sifatli ta'lim nihoyatda muhim. Mamlakatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga hamda O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida ham, har bir uchrashuv va ma'ruzalarida ham ta'limdagi islohot va o'zgarishlar hayot-mamot masalasi ekanini ta'kidlashlari bejiz emas.

Xususan, rivojlanib borayotgan ayni zamonamizda hech kim oldingi dunyoqarashi bilan bugungi kun talablariga javob berolmaydi. O'qituvchilarning majburiy mehnatga jalb qilinish holatlariga barham berilgani, kasb-hunar maktablari faoliyati, 11 yillik umumiy o'rta ta'limning qayta yo'lga qo'yilishi, umumta'lim fanini, chet tillarini bilish bo'yicha o'quvchi bilan birgalikda o'qituvchilarni ham sertifikatlashning joriy etilishi, yuqori ball olib sertifikatga ega bo'lgan pedagog-xodimlarga oylik ustamalarning belgilanishi, o'qituvchilarni attestatsiyadan o'tkazish tizimining takomillashtirilishi shular jumlasidandir. Qolaversa, o'quvchilarni maktab ta'limi davridayoq kasb-hunarga ega bo'lishlari uchun 11-sinfni hayotga yo'llanma beruvchi sinf sifatida yoshlarga 2 ta xorijiy tili bilan birgalikda tadbirkorlarni jalb qilgan holda bitta bo'lsa ham zamonaviy kasb o'rgatish tizimi joriy qilinyapti. Bu sohada monomarkazlar, IT va texnoparklar tashkil etilishi yangi biznesmen-ishbilarmonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda. Mamlakatimizda mavjud 210 ta oliy o'quv yurti, 330 ta kasb-hunar maktabi, qariyb 400 ga yaqin kollej va texnikumlari, 10000 dan ziyod umumiy o'rta ta'lim maktabida bilim olayotgan yoshlar Yangi O'zbekistonning kelajagi uchun katta tayanch bo'g'ini hisoblanadi.

Ta'kidlash kerakki, endi umumiy o'rta ta'lim muassasasi direktori ham faqat maktab faoliyatiga umumiy rahbarlik qilish, Pedagogik kengashga raislik qilish, tashkilotning tashkiliy-huquqiy, o'quv-tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy hamda moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tashkil etish vazifalarini bajaruvchi menejergina emas, zamonaviy fikrlovchi lider bo'lishi lozimligini davr taqozo etmoqda. Boshqaruv jarayonini tizimli tarzda amalga oshirish uchun rahbar muayyan qobiliyatlarga ega bo'lishi lozim. Fransiya, AQSH, Yaponiya kabi qator davlatlarda o'tkazilgan tadqiqotlarning tahlil natijalariga tayanadigan bo'lsak, rahbar shaxsiga xos quyidagi sifatlar muhim hisoblanadi: uzoqni ko'ra olish, o'ziga ishonish, halollik, ochiq ko'ngillilik, originallik, muomalaga kirishimlilik, hayotdan quvonch olish mahorati, o'z-o'zini baholash, qat'iylik va boshqalar. Rahbarlik psixologiyasiga oid ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha, boshqaruvning asosini inson bilan inson o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi tashkil etadi. Bundan anglashiladiki, jarayon samaradorligi insonga so'z orqali ta'sir etish uquviga ega ekani, ya'ni to'g'ri muloqotni tashkil eta olishiga bog'liq bo'lib qoladi. Maktabgacha va maktab ta'limi vaziri Hilola Umarova sohadagi yangilanishlar haqida: "Tizimda amalga oshirilayotgan ko'plab islohotlar bugun ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilmoqda. Yangi loyihalarni joriy etmoqdamiz, yangi marralar tomon intilmoqdamiz. Bu yo'ldagi tashabbuslarimizdan biri – endi maktab direktorlarini tayyorlash va ularni lavozimiga tayinlashda shaffof tizim joriy etiladi. Bu ta'lim tizimini rivojlantirish, o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarimizga erishishda katta ahamiyatga ega", – degan edi.

Demoqchimizki, endi maktab direktorlarini tayinlashda ham yangicha tamoyilga tayaniladigan bo'ldi. "Korrupsiya – kelajak kushandasi", – deganlaridek, ta'lim muassasasiga rahbar tayinlashda tanish-bilishchilikka yo'l qo'yish, bu masalaga panja ortidan qarash yaramaydi, chunki ayni holat millat oyog'iga bolta urish, o'zi o'tirgan shoxni kesish bilan barobar. So'nggi yillarda ommaviy axborot vositalarida bot-bot tilga olinayotgan "Direktorlar kengashi" faoliyati hamda amaldagi vazifalariga kengroq to'xtalib o'tishni lozim topdik. "Direktor" so'zi aslida lotinchadan tarjima qilinganda "yo'naltirmoq", "yo'l ko'rsatmoq" ma'nolaridan kelib chiqqan bo'lib, ilmiy lug'atlarda "Korxonada, muassasa yoki o'quv dargohining rahbari", – deb izohlanib ketilgan. O'zbekiston

Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha Milliy dasturini tasdiqlash to'g'risida" shuningdek, "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar foliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2023-yil 26-maydagi PF-79-sonli Farmoni ijrosi asosida joylarda: Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida eng tajribali umumiy o'rta ta'lim muassasalari direktorlaridan iborat bo'lgan "Direktorlar kengashi"lari tavsiyasiga asosan maktablarga rahbar tayinlash amalga oshiriladi. Bu kengash umumiy o'rta ta'lim maktabi direktorlarini lavozimga tayinlash bo'yicha tavsiya beruvchi organ hisoblanadi. Ma'lumki, kengash o'z faoliyatini jamoatchilik asosida yuritadi, oshkoralik, kollegiallik, o'zaro hurmat, teng huquqlilik tamoyillariga amal qiladi va Maktabgacha va maktab ta'lim vazirligiga to'g'ridan to'g'ri hisob beradi. Nizomga ko'ra, "Direktorlar kengashi" tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar vazirlikning hududiy bo'linmalari tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi. Vazirimiz Hilola Umarova kengash faoliyati haqida so'zlagan nutqida shunday degan edi: "Ta'lim tizimini bir kunda isloh qilib bo'lmaydi, ammo bir jamoa bo'lib harakat qilsak, maqsadlarimizga, albatta, erishamiz".

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-sonli Farmonida shunday fikr keltiriladi: "O'zbekiston—2030" strategiyasini amalga oshirish va uning maqsadli ko'rsatkichlariga erishish barcha davlat organlari va tashkilotlari faoliyatida eng ustuvor vazifa etib belgilansin hamda bu bo'yicha ularning birinchi rahbarlariga shaxsiy mas'uliyat yuklansin". Farmonning ta'lim tizimi islohotlari bandi ijrosi shu sohaga aloqador bo'lgan oddiy xodimdan tortib rahbarlarini ham ruhlantirmay qo'yamaydi, albatta. Ta'lim tizimi tajribalarining natijalariga ko'ra, deyarli barcha rahbarlar o'z boshqaruv malakalarini rivojlantirish, sohaga oid zamonaviy g'oya va yondashuvlarni bilishga katta qiziqish bildiradilar. Shuning uchun ham bugungi rahbarlar "Qanday boshqaruv uslubidan foydalanganim samaraliroq?", "Xodimlar o'rasida chuqur hurmatga qaysi yo'l bilan erishishim osonroq?" kabi savollarga javob olishga intiladilar. Bir vaziyatda samara bergan usul boshqa shunday vaziyat uchun noo'rin bo'lishi mumkin. Rahbar samarali boshqaruv tizimini yo'lga qo'yishi uchun muomala qonunlari, taym menejment usullari, ijtimoiy guruhlarni boshqarishning psixologik tomonlari, tashkilot madaniyati, liderlik xususiyatlaridan tashqari, imidjologiya sohasidan ham xabardor bo'lishi zarur. Bugungi har bir ta'lim muassasasi, ayniqsa, maktablarda ta'lim-tarbiya jarayoni zamonaviy boshqaruv tizimi asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Demoqchimizki, asosiy e'tibor rahbar shaxsini mukammallashtirish, undagi intellektual va tashkilotchilik qobiliyatini rivojlantirish zarur bo'lib qoladi. "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan "Direktorlar kengashi" a'zolari uchun "Zamonaviy ta'lim – direktorlar nigohida" mavzusida respublika miqyosida seminar-treninglar ham tashkil etildi. Chunki zamonaviy rahbar tinimsiz izlanishda, o'qib-o'rganishda bo'lsagina ta'lim tizimida oldinga siljish hosil qila oladi. Bunday seminar-treninglar, avvalo, rahbarning o'z-o'zini yanada chuqur anglashi, uning "ichki zahirasi"da qanday imkoniyatlar bor-yo'qligi, shaxsiyatidagi qaysi jihatlarni isloh qilishi lozimligini anglashga yo'l ochadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov: "...chuqur bilimli, ma'naviy yuksak, yuqori malakali kadrlar yetishtirmay turib, keljagi buyuk davlat qurish mumkin emas",– degan edi.

Bundan tashqari, joriy yilning 1-yanvardan boshlab Abdulla Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot institutida davlat umumiy o'rta ta'lim muassasalari direktori lavozimiga nomzodlarni menejerlik o'quv kurslarida o'qitish hamda maxsus portal orqali ularga menejerlik sertifikatini elektron shaklda berish tizimi joriy qilinadi. Menejerlik o'quv kursi nomzodlarni tayyorlash uchun tasdiqlangan o'quv rejasi va dasturlari asosida ishlab chiqilgan mashg'ulotlar tizimidir. Bunday 20-30 nafar tinglovchidan iborat akademik guruh-kurs o'quv dasturini yakunlab, yakuniy sinovlardan muvaffaqiyatli o'tgandan so'ng beriladigan hujjat esa unga davlat maktabi direktori lavozimida ishlash huquqini beradi. Xususan, Xorazm viloyati "Direktorlar kengashi" a'zolari tavsiyasi bilan hududga bir nafar ana shunday sertifikatga ega bo'lgan munosib nomzod lavozimga tavsiya etildi va direktorlikka tayinlandi. Yangi 2024-2025-o'quv yilining 1-sentabrdan boshlab esa menejerlik sertifikatiga ega umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbar xodimlariga sertifikat amal qilish muddati –5 yil davomida lavozim maoshiga har oylik qo'shimcha ustamalar maktab direktorlariga 50 foiz, direktor o'rinbosarlariga 30 foiz miqdorida to'lanadi. Sertifikatlash tizimiga muvofiq ushbu o'quv

kurslarining davomiyligi 144 soatni tashkil etib, 1 oy davomida ishtirokchilar uchun Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi mas'ullari va xorijiy mutaxassislari, shuningdek, Pedagogik mahorat va xalqaro baholash ilmiy-amaliy markazi xodimlari tomonidan yangi bilim, malaka, ko'nikmalar beriladi.

Shu o'rinda mamlakatimizda o'qituvchilikka qabul qilish ham tanlov asosida amalga oshirilishini ta'kidlab o'rinish o'rinli. "O'qituvchi" so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "Fan, tarbiya asoslaridan birini o'qitadigan, dars beradigan kishi, muallim", – deb izohlangan. Endilikda o'qituvchilikka ilk bor ishga qabul qilinayotgan nomzodlar bir yil o'qituvchi-stajyor bo'lib ishlaydi, yil yakunida pedagog-xodim kasbiy sertifikat olishi lozim. Savol tug'iladi: kasbiy sertifikat nima o'zi? Kasbiy sertifikat nazorat sinovidan muvaffaqiyatli o'tgan jismoniy shaxsga pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish imkonini beruvchi cheklanmagan muddatga beriladigan QR-kod qo'yilgan davlat namunasidagi hujjat hisoblanadi. Xulosa qilish mumkinki, sertifikatlash tizimi nafaqat ta'lim muassasasi direktori, balki pedagog – xodimlarni ham qamrab oladi. Anglashiladiki, ta'lim sohasidan non yeyayotgan har bir xodim: xoh u direktor, xoh oddiy o'qituvchi bo'lsin u tinimsiz izlanish olib borib, o'z ustida ishlashga majbur. Chunki ular keljak avlod tafakkuri, ma'naviyati me'morlaridir. Buyuk bobomiz Abdulla Avloniyning ushbu fikrlari barcha davrlar uchun eskirmaydigan shior bo'lib ulgurgan: "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir".

Ma'lumot o'rnida ta'kidlash joizki, "Direktorlar kengashi"ning asosiy vazifasi faqat rahbarlik lavozimiga tanlash va saralash asosida munosib nomzodlarni tavsiya etishdan iboratgina bo'lib qolmay, maktablar boshqaruvida jamoatchilik ishtirokini kengaytirish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar tayyorlash, ilg'or xorijiy tajribani o'rgangan holda lavozimdagi xodim faoliyati samaradorligini baholash bo'yicha takliflar berishi ham kerak. Qolaversa, maktab direktorlari, o'qituvchi va pedagoglarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini buzilgan holatda o'z vakolati doirasida tegishli tavsiyalar ishlab chiqishi ko'zda tutiladi. Pedagoglar, ota-onalar, o'quvchilar o'rtasida maktablar boshqaruvida sog'lom muhitni tashkil etish bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma va o'rganishlar tahlili orqali tizimdagi muammolarni hal qilishi mumkin bo'ladi.

Ta'lim tizimida faoliyat yuritib, shu sohada suyagi qotgan har bir shaxs shuni yaxshi biladiki, o'quv muassasasiga tajribali rahbar tayinlangani, mahoratli pedagoglarni ishga qabul qilishi bu yo'nalishda ko'zlangan marralarga erishish uchun bir ochqich bo'la oladi. Shuni ham unutmaslik kerakki, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, har qanday holatga tanqidiy yondashuv malakasini shakllantirishda yangi ta'lim tizimi talablariga javob beradigan, o'qib tushunish, tinglab tushunish, yozish va gapirish ko'nikmalarini shakllantiruvchi maktab darsliklari nashr qilinishi, 4 "K" modeli, formativ baholash tizimining joriy qilinishi ham bu soha rivojini tezlashtiruvchi omillardan biri deb baholash mumkin.

Ta'limni rivojlantirish Respublika ilmiy-metodik markazi direktori o'rinbosari Yuliya Risyukova tizimda qilinayotgan islohotlar, joriy etilgan yangi o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlar ekan, yangi nashr qilingan maktab darsliklari haqida to'xtalib, shunday degan edi: "Avvalgi o'quv darsliklari o'z davri uchun yaxshi edi, lekin bugungi kun talabiga mutlaqo javob bermaydi. Hozirgi o'quv darsliklari esa eskilaridan tubdan farq qiladi. Ular bolalarni tanqidiy fikrlashga o'rgatadi. Shuningdek, bu o'qituvchilarga ham o'ziga xos vazifa yuklaydi va ularni ham o'z ustilarida ishlashga majbur qiladi..."

Darhaqiqat, menejerlik qobiliyatiga ega lider tomonidan boshqariladigan maktabda o'qib, sog'lom va do'stona raqobat hukm surgan mahoratli pedagoglar jamoasidan ta'lim olayotgan, zamonaviy darsliklar asosida katta hayotga tayyorlanayotgan yoshlar ishonamizki, kelajakda yursa, qadamidan chaqmoq, "Vatan" desa, yuragidan bayroq chiqadigan, yurt tayanchi, millat iftixoriga aylanadigan avlod bo'ladi.. Xalqaro tadqiqotlar natijasi ham buni bir necha bor isbotlagan. Agar o'quvchi tanqidiy fikrlay olsa, faqat yodlash bilan chegaralanib qolmasa, unda intellektual o'sish bo'ladi. Kelajakda muammolarga duch kelganda ham ularni oson hal eta oladi. Shunday ekan, ayni o'rinda mamlakatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning ushbu fikrlarini keltirib o'tish mumkin:

“Yoshlarimizni doimo yangicha fikrlash, o‘ylash va yashashga o‘rgatishimiz kerak”. Yangicha fikrlashni esa biz bolada maktab yoshidan shakllantiramiz.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz mumkin, “Direktorlar kengashi” a’zolaridan bo‘lgan biz kabi rahbarlar esa buning mas’uliyatini chuqur his qilmog‘imiz darkor. Direktor qilayotgan har bir harakati yo harakatsizligi ortida millat ertasi turganini qalban anglasagina, u rahbarlik qilayotgan ta’lim muassasasida tizimni to‘g‘ri yo‘lga qo‘ya oladi, kelajak avlodni qo‘llab-quvvatlab, umidli marralar sari qanotlantira oladi. O‘z navbatida, O‘zbekistonning unib-o‘sib kelayotgan g‘ayratli, shijoatli, azmi qat‘iy; ko‘zida chaqini, ko‘ksida yolqini bor yoshlari ham ular uchun yaratilayotgan imkoniyat va shart-sharoitlardan unumli foydalanishi lozim. Ishonimizki, yurtimizda bundan keyin ham barcha yo‘nalishlarda “inson – jamiyat – davlat ” tamoyili asosida islohotlar olib boriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Xalqchil islohotlar xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. 7-jild. –T.:“O‘zbekiston”, 2023.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan quramiz. –T.: “O‘zbekiston”, 2017.
3. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili. /Bunyodkorlik yo‘lidan./ –T.:“O‘zbekiston” 1996. –76-bet.;
4. A.Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. –T.:“Ma’naviyat” , 2009.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. 1-jild. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-sonli “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni //lex.uz
7. Xalilova SH.T. Ta’limda boshqaruv psixologiyasi. –T.:“O‘MKHTTKMO VA UQTP”. 2016.

UDC 371.3:372.881.1

THE SIGNIFICANCE OF DIGITAL STORYTELLING AND INFLUENCE ON EFFICIENT TEACHING ENGLISH LANGUAGE

B.A.Madiyarov, teacher, Uzbekistan state university of world languages, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada raqamli hikoyalarni universitetning zamonaviy o‘quv jarayoniga joriy etish imkoniyatlari va istiqbollari ochib beruvchi masalalar muhokama qilinadi. Hikoya, raqamli hikoya va tarbiyaviy hikoya qilishning ta’riflari ochib berilgan va ularning xarakterli xususiyatlari ochib berilgan. Bugungi kunda raqamli hikoyalar zamonaviy ta’lim amaliyoti, jumladan, raqamli muhitda o‘qigan talabalarning yangi avlodini o‘qitish uchun formatlar va texnologiyalarning integratsiyasini taqozo qilmoqda.

Kalit so‘zlar: raqamli muhit, raqamli hikoya, zamonaviy ta’lim amaliyoti, axborot texnologiyalari, sifatli zamonaviy ta’lim, tabaqalashirilgan yondashuv.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы, раскрывающие возможности и перспективы внедрения цифрового сторителлинга в современный образовательный процесс вуза. Раскрыты определения сторителлинга, цифрового сторителлинга, образовательного сторителлинга, раскрыты их характерные особенности. Сегодня цифровой сторителлинг претендует на роль современной образовательной практики, включающей в себя интеграцию форматов и технологий обучения нового поколения учащихся, выросших в цифровой среде.

Ключевые слова: цифровая среда, цифровое сторителлинг, современная образовательная практика, информационные технологии, качественное современное образование, дифференцированный подход.

Abstract. The article discusses issues that reveal the possibilities and prospects for introducing digital storytelling into the modern educational process of a university. The definitions of storytelling, digital storytelling, and educational storytelling are revealed, and their characteristic features are revealed. Today, digital storytelling claims to be a modern educational practice, including the integration of formats and technologies for teaching a new generation of students who have grown up in a digital environment.

Key words: digital environment, digital storytelling, modern educational practice, information technology, quality modern education, differentiated approach.

The use of new information technologies in teaching English is one of the most important aspects of improving and optimizing the educational process, enriching the arsenal of methodological

tools and techniques that allow you to diversify the forms of work and make the lesson interesting and memorable for students. A necessary condition for high-quality modern education today is a harmonious combination of traditional education with the use of advanced technologies. The goal of modern education in the country is the development of an active, conscious, responsible, constructive personality. The availability of computers, electronic materials, textbooks, and encyclopedias allows us to raise the educational process to a new level.

In modern conditions, teachers are required to understand the characteristics of human behavior and use methods that take into account the personal characteristics of students. The group form of education, which has dominated the Uzbek education system for many years, in most methods is focused on the average student and does not provide the opportunity to develop the high creative potential of each gifted child. The advent of information technology makes it possible to individualize training according to the pace and depth of the course. Such a differentiated approach gives a great positive result, because it creates conditions for the successful activity of each student, causing positive emotions in students, and thus influences their learning motivation. Unlike traditional methods, where the teacher is used to giving and demanding certain knowledge, when using interactive forms of teaching, the student himself becomes the main character and opens the way to the acquisition of knowledge. The teacher acts as an active assistant in this situation, and his main function is to organize and stimulate the educational process.

Informatization of the education system is accompanied by research into the use of electronic educational resources in the educational process and the implementation of the results of these studies into educational practice. The potential of electronic educational resources creates the prerequisites for its practical implementation adequate to the specifics of studying a specific discipline, in particular, the academic discipline "Foreign Language". When selecting and including electronic educational resources for teaching English, I relied on the principles of the activity approach, which presupposes the need to provide conditions for active independent learning activities of students. Today, storytelling is becoming a popular format for interaction and communication with listeners, learners, and consumers thanks to accessible techniques and opportunities to increase audience involvement and strengthen trust in the storyteller. Literally from English, storytelling (storytelling from the English story - history, telling - to tell) is translated as storytelling.

Storytelling is:

- communication technology, which allows, through narrative, to make information interesting and memorable for the addressee [2];
- a technique that uses media to convey information and transmit meanings through storytelling [3];
- the ability to create high-quality and highly readable content in order to effectively convey information through stories and examples [4];
- the method of transmitting information, images and skills by composing a story, creating emotional connections with which you can control people's attention, place the necessary accents, focusing attention on important things [3].

Storytelling has always been important, but the means through which it is told has constantly transformed. From oral histories presented by the bards of Antiquity and the works of Renaissance scribes, to newspapers and television, and now the Internet. Today, digital storytelling combines traditions and technologies to tell stories through voice, text, images, audio, video, and more. It is exponentially more powerful than other forms of storytelling because the digital format makes information accessible to a global audience. According to researchers, in the field of storytelling, digital storytelling combines the best of two worlds: the "new world" – digitized video, photography, art and the "old world" – storytelling [4].

Digital stories are often presented in engaging, interactive formats and span a range of digital narratives (web stories, interactive stories, live journals, hypertexts, narrative computer games, etc.). Digital storytelling allows for the interweaving of images, music, text and voice, thereby allowing the audience to become more deeply immersed in the story.

Digital storytelling is: a storytelling format in which storytelling is complemented by visuals (video, scribing, mind maps, infographics, etc.) [3];

- ✓ the art of a fascinating story using modern multimedia tools: graphics, audio, video and web design [2];

- ✓ a multimedia story that combines various digital elements in a narrative structure (text, images, video, audio, social network elements and interactive components) [1].

Digital storytelling, at its core, is the practice of using digital tools to tell stories. These include digital documentaries, digital memoirs, digital essays, interactive storytelling, etc.; in general, they all revolve around the idea of combining the art of storytelling using a variety of digital media, including graphics, audio, video and web publishing.

Unlike traditional oral or written storytelling, digital storytelling can use images, video, and audio to show some of the context, create setting, convey information to the story, and add emotional tension. A successful digital story is characterized by the skillful use of digital technology in image, sound, voice, color, space, animation, design, transitions and special effects. Recently, storytelling has positioned itself as one of the effective educational technologies aimed at solving problems related to motivation and attracting the attention of students, information overload, etc. In connection with this, the term “educational storytelling” appeared and is actively used.

Educational storytelling is:

- ✓ a technique for creating emotional connections, with the help of which you can control the attention of students, place the necessary accents, focusing attention on important things; an effective means of building external and internal communications, conveying information to the audience through storytelling [4];

- ✓ pedagogical technique, built on the use of stories with a certain structure and hero, aimed at solving pedagogical problems of training, mentoring, development and motivation [3];

- ✓ technology of presenting special information by endowing it with rich shades of narration, involving the listener in the story and unobtrusively awakening effective memorization mechanisms [2].

Digital educational storytelling is a complex multi-component model that can be used in teaching in different ways:

- ✓ technologies for pedagogical design of courses: when designing through storytelling, the developer accompanies the student’s story to educational results in accordance with the set educational goals;

- ✓ way of presenting educational content: in this case, students interact with educational content that is organically integrated into a single big story developed by methodologists. This is how story-based tutorials and simulations work; □ a tool for building educational communications: storytelling as a flexible and natural way of interacting with an audience involves a cognitive act that includes emotions, which contributes to a multiple increase in the perceived information and replenishment of the experience of students entering into interactive interaction; an important element in building trust and teaching empathy, a useful tool for improving students' communication skills;

- ✓ approach to students’ design activities: allows them to independently go through all stages of design and develop a unique project, develops a wide range of media communications skills, develops students’ creative and critical thinking, and the ability to work with information using digital technologies.

A variety of digital services (services for developing interactive educational content, visualizing data, developing infographics and timelines, drawing up interactive maps, implementing educational games, developing animated storytelling, recording audio storytelling, creating video storytelling, organizing feedback), allowing for the implementation of the digital component of storytelling, make it an effective means of developing digital culture and critical thinking of students.

To develop the competencies of teachers in the field of digital educational storytelling, an additional professional development program “Digital Storytelling in Education” and an electronic educational course “Tools for Teaching and Learning: Digital Storytelling” have been proposed. The

results of an empirical study of the implementation of the program showed its high efficiency and the interest of students.

REFERENCES:

1. Bukharkina M. Yu. Multimedia: from street shows to teaching aids / M. Yu. Bukharkina // Foreign languages at school. 2009. - No. 5.
2. Kuzovenkova A.I. Storytelling as a new media technology / A.I. Kuzovenkova // Sign: problematic field of media education. - 2017. - No. 4(26). - pp. 138-143.
3. Storytelling [Electronic resource] / Unisender. – Access mode: <https://www.unisender.com/ru/support/about/glossary/chto-takoe-storitelling/>
4. Valeeva E.V. Educational storytelling in the literature and Russian language lesson / E.V. Valeeva // School technologies. - 2020. - No. 4. - pp. 94-98.

UO'K 37.013

TA'LIM MUASSASASIDAGI IJTIMOYIY-MADANIY MUHITNING PEDAGOGIK XARAKTERI

D. Malikova, mustaqil tadqiqotchi, O'zPFITI, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhitning pedagogik xarakteri ya'ni madaniyat milliy qadriyatlarini o'quvchilarga taqdim etishning asosiy vositasi ekanligi, umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi ijtimoiy-madaniy muhit bu o'qituvchi va o'quvchilar jamoasining ma'naviy-axloqiy holati ekanligi, bu jarayon sub'ektlarining mavjud munosabatlari, o'zbek xalqi an'analarining o'ziga xosligi yaqqol aks etishi, zamonaviy ta'lim tizimi shaxsning ijodiy imkoniyatlari va layoqatlarini ro'yobga chiqaruvchi insonparvarlikka asoslangan innovatsion mexanizm sifatida namoyon bo'lishi, ta'lim-tarbiya jarayonining madaniy paradigmalari va boshqalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhit, ma'naviy-axloqiy holat, moddiy-ma'naviy qadriyatlar, jamiyat va shaxsning ma'naviy o'zgarishlari, ijodiy imkoniyatlar, madaniy rivojlanish, mexanizm, paradigma, me'yorlar, ideal inson qiyofasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается педагогический характер социокультурной среды в образовательном учреждении, то есть культура является основным средством преподнесения учащимся национальных ценностей, социокультурная среда в общеобразовательной школе - это образование учителя и студенческого сообщества, что это духовно-нравственное состояние, ярко отражаются существующие отношения субъектов этого процесса, своеобразие традиций узбекского народа, современная система образования проявляется как инновационный механизм, основанный на гуманности, реализует творческие возможности и способности личности, описаны культурные парадигмы образовательного процесса и др.

Ключевые слова: Социокультурная среда в образовательном учреждении, духовно-нравственное состояние, материальные и духовные ценности, духовные изменения общества и личности, творческие возможности, культурное развитие, механизм, парадигма, стандарты, идеальный образ человека.

Abstract. In this article, the pedagogical character of the socio-cultural environment in the educational institution, that is, culture, is the main means of presenting national values to students. The socio-cultural environment in general secondary schools is the education of the teacher and student community. that it is a spiritual and moral state, the existing relations of the subjects of this process and the uniqueness of the traditions of the Uzbek people are clearly reflected, and the modern education system is manifested as an innovative mechanism based on humanity that realizes the creative possibilities and abilities of the individual. cultural paradigms of the educational process and others are described.

Key words: socio-cultural environment in an educational institution, spiritual and moral condition, material and spiritual values, spiritual changes of society and an individual, creative opportunities, cultural development, mechanism, paradigm, standards, the ideal human image.

Nazariya. Madaniyat milliy qadriyatlarni o'quvchilarga taqdim etishning asosiy vositasi hisoblanadi. Ilmiy manbalarda madaniyat tushunchasiga olam haqidagi tasavvurlar tizimi, qadriyatlar majmui, jamiyat a'zolarining turmush tarzi va xulq-atvori bilan bog'liq bo'lgan asosiy me'yorlar va qoidalar yig'indisi sifatida yondashilgan. Madaniyat doirasida insonning qadriyatli yo'nalishlari, muayyan millatga xos bo'lgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar yig'indisi, xalqning tarixiy madaniy hayoti davomida to'plangan tajribalari, jamiyatning tarixiy taraqqiyot darajasi, insonning ijodiy quvvatlari va layoqatlari, kishilarning o'z hayoti va faoliyatini tashkil etish metodlari, jamiyat a'zolarining o'zaro munosabatlari jarayonida yaratilgan moddiy-ma'naviy qadriyatlari, jamiyat va shaxsning ma'naviy o'zgarishlari tushuniladi.

Xalqning madaniy rivojlanishi jarayonida ta'lim-tarbiya muhim o'rin egallaydi. Shunga ko'ra O'zbekistondagi zamonaviy ta'lim tizimi shaxsning ijodiy imkoniyatlari va layoqatlarini ro'yobga chiqaruvchi insonparvarlikka asoslangan innovatsion mexanizm sifatida namoyon bo'lishi talab qilinmoqda. Chunki ta'lim jarayoni insonning barcha tayanch, tug'ma layoqatlarini ro'yobga chiqaruvchi, uning shakllanishini ta'minlovchi tarixiy-madaniy shakli bo'lib, tarix va madaniyat doirasida o'z o'zini rivojlantirish va mustaqil bilim olish imkoniyatini kengaytirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ta'lim madaniy jarayon sifatida baholanadi. Uning harakatlantiruvchi kuchi esa shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan fikrni izlash, ta'lim jarayoni ishtirokchilarining madaniy jihatdan o'z o'zlarini rivojlantirishga erishishlari uchun dialog va hamkorlikka kirishishlarini ta'minlashdan iborat.

Ta'lim-tarbiya muayyan madaniy davrga xizmat qilib, uning belgilarini aks ettiradi, o'quvchilarning olamni faol tarzda anglash imkonini kengaytiradi. Muayyan millatga xos bo'lgan madaniyat aniq ijtimoiy maqsadlarni belgilashga xizmat qiladi. Mazkur maqsadlar madaniy muhitda muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatuvchi shaxs modelini belgilaydi. Chunki shaxs tabiat va madaniyat ta'sirida rivojlanadi. Shuning uchun ham ta'lim muassasidagi madaniy muhit o'quvchilar taraqqiyotiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Madaniy muhit doirasida o'quvchilarda ob'ektiv ong, madaniy dunyoqarash va ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan tarixiy-madaniy merosni o'zlashtirish imkoniyati vujudga keladi. Natijada pedagogik jarayonning o'ziga xos shakli – ijtimoiy-madaniy muhit vujudga kelib, bu jarayonda o'zbek xalqining ko'p asrlik tajribasi taqdim etiladi. Chunki ta'lim-tarbiya jarayoni o'quvchilarni qadriyatlar va zarur ko'nikmalar bilan muloqotga kirishishlarini ta'minlovchi, ularga O'zbekiston jamiyatiga xos bo'lgan madaniy boyliklarni tizimli tarzda taqdim etuvchi mexanizm hisoblanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimining qadriyatli yo'nalishlari sifatida

- O'zbekiston jamiyatiga xos bo'lgan shaxslik sifatleri sirasida faol fuqarolik;
- vatanparvalik, qadriyatlarga hurmat, ajdodlar bilan faxrlanish, insonga oliy qadriyat sifatida qaragan holda uning hayotini qadrlash, ideallarga ega bo'lish;
- fidoiylilik, madaniyatlar orasidagi dialogning mohiyatini anglash va boshqa xalqlar madaniyatini tushunish;
- shaxs va davlat xavfsizligini qadriyat darajasida tushunish;
- jamiyat shakllanishi va taraqqiyoi bosqichlarini hisobga olgan holda millatlararo kelishuvning mohiyatini anglash ko'nikmalarini o'quvchilarda shakllantirish nazarda tutilmoqda.

Buning uchun ta'lim muassasasida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning konseptual asoslarini ishlab chiqish zarurati kuchaymoqda. Ushbu konsepsiya o'zida quyidagilarni amalga oshirish vazifasini mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham u alohida pedagogik ahamiyatga ega. Ijtimoiy-madaniy muhitda amalga oshiriladigan ishlar to'la ma'noda aksiologik xarakter kasb etishiga erishish lozim. Masalan, umumiy o'rta ta'lim muassasalari, shaxsni ijtimoiylashtiruvchi tashkilotlar, maktabdan tashqari ta'lim-tarbiya muassasalari, madaniyat va sport tashkilotlari, ijtimoiy hamda diniy tashkilotlar, o'quvchilarning ma'naviy, madaniy, axloqiy rivojlanishlarini ta'minlash maqsadida ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikda ishlashlari nazarda tutiladi.

Metodika. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ijtimoiy-madaniy muhitni loyihalash ta'lim-tarbiya jarayonining madaniy paradigmalardan biri hisoblanadi. Bu jarayon bir qator vazifalarni amalga oshirishga yo'naltirishi lozim. Ular:

1. Insonparvalik xarakteridagi madaniy qadriyatlarni taqdim etish.

2. Ta'lim oluvchilarni o'zaro muloqot, shaxslararo munosabatlar, turli tuman xarakterdagi hamkorlikdagi faoliyat jarayoniga olib kirish.
3. Ijtimoiy-madaniy jarayon sub'ektlari bo'lgan pedagoglar, ota-onalar va o'qituvchilarning madaniyatini rivojlantirish;
4. Pedagoglar va o'quvchilarning madaniy muloqot va hamkorlikka kirishish sohasidagi ko'nikmalarini takomillashtirish;
5. Pedagoglar va o'quvchilarning ta'lim muassasasi madaniy muhitida ijodiy xarakterdagi mahsuldor hamkorlik faoliyatiga kirishishlarini ta'minlash;
6. O'quvchilarda ta'lim muassasasi muhitida o'z faoliyatini mustaqil tashkil etish ko'nikmalarini shakllantirish;
7. Ta'lim muassasasining madaniy an'alarini egallash va davom ettirishga ta'lim oluvchilar e'tiborini jalb etish;
8. O'quvchilar uchun rang-barang ta'lim-tarbiyaviy muhitni shakllantirish;
9. Ijtimoiy-madaniy muhitda har bir o'quvchi shaxsining madaniy darajasini individual yondashgan holda rivojlantirish chora- tadbirlarini qo'llash;
10. Pedagoglar, o'quvchi va ota-onalarni keng miqyosda mutolaa madaniyatiga jalb etishga erishish kabilar.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi madaniy muhitni o'qituvchi va o'quvchilarga kuch-quvvat bag'ishlovchi muhit darajasiga ko'tarish, mazkur jarayonning o'quvchilarni rivojlantirish va o'z o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini egallay olish imkonini beradigan jarayon sifatida tashkil etish taqozo qilinmoqda. Umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi ijtimoiy-madaniy muhitda o'quvchilar insonning hayotiy faoliyatiga oid zarur bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni egallashlari nazarda tutiladi. Mazkur muhitda o'quvchilar narsa-buyumlar, belgilarga asoslangan, o'zlari uchun qadriyatli va betaraf, o'zlashtirilgan va o'zlashtirilmagan bilimlar va modellar haqidagi aniq tasavvurga ega bo'lishlari nazarda tutiladi. Bu o'quvchilar uchun makromuhit va bevosita muloqotga kirishish jarayoni bo'lishiga erishish lozim. Mikro madaniy muhitda esa alohida o'quvchi o'z imkoniyatlarini namoyon etib shaxs sifatida rivojlanadi. Natijada o'quvchi o'z o'zini rivojlantirish uchun zarur didaktik vositalarni mustaqil tanlaydi.

Maktabdagi madaniy muhit o'quvchilarga madaniy rivojlanish imkoniyatini taqdim etuvchi pedagogik jarayon hisoblanadi. Bunday vaziyatda ijtimoiy-madaniy muhit o'quvchilarga faol ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida ularning nuqtai nazarlari, estetik didi, dunyoqarashi hamda o'z o'zini rivojlantirishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy-madaniy muhitning o'ziga xos jihatlari zamonaviy ta'lim va madaniyatning integratsiyalashgan paradigmasini ifodalab, o'z ichiga o'quvchilarning tayanch madaniyati va o'z o'zini rivojlantirishi, ota-onalar va pedagoglarning madaniyati, submadaniyat va uning ob'ektlari orasidagi o'zaro munosabatlarni qamrab oladi. Umumiy o'rta ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhitga ko'rsatiladigan pedagogik ta'sir pedagoglar faoliyatidagi pozitiv ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan intilishlarda namoyon bo'ladi. Pedagogik xarakterdagi pozitiv ta'sir o'quvchilarda O'zbekiston jamiyatiga xos bo'lgan ideal inson qiyofasi haqidagi tasavvurni shakllantirishga xizmat qiladi.

O'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish R.Safarova, M.Quronov, A.V.Ivanovlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan A.V.Ivanov pedagogik ta'sirning jamoa a'zolari tomonidan qabul qilingan asosiy natijasi o'quvchilarning va o'z o'zini rivojlantirilishini qo'llab quvvatlash, pedagogning innovasion faoliyatdagi ishtiroki, o'quvchilar uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan ta'lim muassasasidagi an'alarining yaratilishiga ko'maklashish, o'quvchilar va pedagogik jamoa a'zolari bilan kommunikativ hamda interaktiv munosabat o'rnatish, ta'lim muassasi hamda mikrosotsiumda yurish-turish qoidalarini o'zlashtirishlariga ko'maklashish, bilimlarni o'zlashtirish, rejalashtirish faoliyatni refleksiylashtirish, madaniy faoliyat layoqatiga ega bo'lish, o'quvchilar va hamkasblar bilan birgalikdagi faoliyat jarayonida madaniy tajribani namoyon etish, o'quvchilarning jamoaviy faoliyat va o'z o'zini boshqarishda ishtirok etishlari, o'quvchilarni madaniy ehtiyojlarini hisobga olgan holda yangi jamoalar faoliyatida ishtirok etish, ta'lim muassasasining axborot va ramziy-belgilar asosida amalga oshirilgan faoliyatida ishtirok etishni nazarda tutadi [1].

Ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhitning yetakchi komponenti sifatida umuminsoniy hamda milliy qadriyatlarga murojaat qilinadi. Bir tomondan olib qaraganda umumiy o'rta ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhit o'quvchilarning o'z o'zini madaniy jihatdan aniqlashi uchun qulay sharoit yaratish, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-madaniy muhitda amalga oshiriladigan pedagogik faoliyat mazmunini tanlash, o'quvchilarning qiziqishlari va madaniyat boyliklarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlarni aniq hisobga olishni taqozo etadi. Ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-madaniy muhitda o'quvchilar uchun qulay shart-sharoit yaratish orqali ularga pedagogik ta'ir ko'rsatishning o'ziga xos jihatlaridan yana biri ularning rivojlanishi va o'z o'zini rivojlantirishi uchun qulay vaziyatlarni keltirishda iborat.

Xulosa. Umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi ijtimoiy-madaniy muhit bu o'qituvchi va o'quvchilar jamoasining ma'naviy-axloqiy holati bo'lib, unda jarayon sub'ektlarining mavjud munosabatlari, o'zbek xalqi an'alarining o'ziga xosligi yaqqol namoyon bo'ladi. An'analar o'qituvchilar hamda o'quvchilar uchun birgalikdagi faoliyat doirasida ijtimoiy-madaniy ahamiyatga ega bo'lgan ob'ektlarning majmui hisoblanadi. Ular yordamida madaniy ta'limiy qadriyatlar yaratiladi va ommalashadi. Bu quyidagilarda o'z ifodasini topadi: o'quvchilarning ijobiy guruhlari faoliyatida, bilishga asoslangan harakatlarda, ushbu jarayonning ilmiy-metodik ta'minotida, o'quv jarayonidagi didaktik madaniy muhitda, badiiy mazmundagi to'garaklarda, maktab studiyalarida, ta'lim muassasasi hududidagi manzaralarda, axborot vositalari, o'qituvchi va o'quvchilarning imidjida o'z ifodasini topadi. Umumiy o'rta ta'lim muassasasidagi madaniy muhit milliy, tarxii, ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, o'quvchilarning ma'naviy ehtiyojlarini madaniyat boyliklarni taqdim etish orqali qondirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi.

REFERENCES:

1. Иванов А.В. Педагогический прогноз о воспитании детей и молодежи в XXI веке. Вестник высшей школы. № 7 (июль, 2016).
2. "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida madaniy muhitni yaratishning pedagogik texnologiyalari: muammo va yechimlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallar to'plami (2023-yil 15-may) – T.: Toshkent 2023.
3. R.G.Safarova "Umumiy o'rta ta'lim maktablarida madaniy muhit yordamida o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan rivojlantirish imkoniyatlari". T.: Toshkent 2023.
4. Mardonov Sh.Q. Yangi ta'limiy qadriyatlar asosida pedagog kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish. – Toshkent: Fan, 2006. -232 b.

UO'K 372

FIZIOLOGIYA VA SPORT FIZIOLOGIYASI FANINING "MODDA VA ENERGIYA ALMASHUNUVINING YOSH XUSUSIYATLARI" MAVZUSINI O'QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AFZALLIGI

Y.A. Matyakubova, dots., Urganch Davlat Universiteti, Urganch
M.K. Bekchanova, PhD, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada OTM talabalariga tirik organizmlarda metabolizm jarayonidagi biokimyoviy reaksiyalarning yoshga bog'liq jihatlarini tushuntirishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: katabolizm, anabolizm, oqsil almashinuvi, stress, fiziologik minimum.

Аннотация. В статье освещены вопросы использования педагогических технологий при объяснении студентам вузов возрастных аспектов биохимических реакций в метаболическом процессе живых организмов.

Ключевые слова: катаболизм, анаболизм, белковый обмен, стресс, физиологический минимум.

Abstract. In the article, the issues of using pedagogical technologies in explaining the age-related aspects of biochemical reactions in the metabolic process of living organisms to students of higher education institutions are highlighted.

Key words: catabolism, anabolism, protein metabolism, stress, physiological minimum.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash odam organizmining hayot faoliyati haqidagi bilimlarni har tomonlama chuqur egallashni talab qiladi.

Hayot faoliyatining namoyon bo'lishining barcha shakllari asosida biokimyoviy o'zgarishlar yotadi. Shuning uchun ham sport fiziologiyasi fanini o'qitish bo'lajak pedagoglarni tayyorlashda muhim bosqichlardan biri hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport mashqlarining fiziologik qonuniyatlarini bilish, sportning qaysi turi bilan shug'ullanishni to'g'ri tanlab olish, mashqlarning eng samarali vosita va uslublarni topish, ularning qo'llash natijalarini to'g'ri baholash va sport yutuqlarini oldindan aytib berish masalalarini qat'iy ilmiy asosda hal qilishga yordam beradi.

Sport mamlakatimizda barkamol avlodni tarbiyalashning eng muhim vositasi bo'lib kelmoqda va kelajakda ham shunday bo'lib qolishi muqarrardir. Chunki, sport – sog'lom avlod, sog'lom kelajak degani. Binobarin, faqat sog'lom xalq, sog'lom millatgina buyuk ishlarga qodir bo'ladi. Endigi asosiy vazifamiz – bu boradagi ishlarni jahon andozalariga mos ravishda izchil davom ettirib, yangi, yuksak bosqichga ko'tarishdan iboratdir.

Sportda anabolizm va katabolizm. Jismoniy faoliyat badan uchun jiddiy stress bo'lib, katabolitik jarayonlarni tezlashtiradi. Organizmga qo'shimcha energiya manbalarini izlash zaruratini tug'diradi. Organizm nafaqat yog' birikmalaridan, balki oqsillardan ham (mushaklar qurilish birliklari) energiya sifatida foydalanadi.

Mushak katabolizmi nima? Bu jismoniy kuch uchun zarur bo'lgan energiya mushak to'qimalarining buzilishi bilan hosil qilingan tabiiy jarayondir. Sportda anabolizm va katabolizm doimo qizg'in mavzulardir, chunki bu sportchilar uchun maksimal miqdorni saqlab qolish yoki mushaklar hajmini oshirishi muhimdir. Sportda faol ishtirok etadigan har qanday yoshdagi shaxsning asosiy vazifalaridan biri – bu proteinlarning katabolik reaksiyalarining zaiflashishi va anabolik jarayonning faollashuvidir.

“Modda va energiya almashuvining yosh xususiyatlari” mavzusi yuzasidan mustaqil qo'shimcha topshiriqlar uchun mavzu yuzasidan keys tuzildi. Ushbu keys topshiriqlarida moddalar almashuvi jarayonidagi asosiy o'zgarishlar asosida bayon etilgan. Ushbu texnologiya amaliy vaziyatlarni hal etish jarayonida o'rganilgan o'quv mavzusi bo'yicha bilimlarni mustahkamlashga, muammolarni tahlil qilish va yechimlar yakka tartibda yoki guruhlarda qabul qilish ko'nikmalarini egallashga, ijodiy va o'rganish qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash, nutq va muhit sharoitlariga hamda qarorlarni mustaqil qabul qilishga va o'z-o'zini nazorat qilishga yordam beradi.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhviy muhokama qilinadi;
- tahlilida bilim va ko'nikmalarni qayta nazoratdan o'tkazish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash;
- o'quv mavzusi bo'yicha axborotlarni o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish;
- muammoli vazifalarni yechishda nazariy bilimlarini qo'llash;
- muammoni aniqlab, uni hal qilishga yechim topish;
- qonda oqsillarning miqdori o'zgarganda muammoli vaziyatlarni aniqlash.

Metabolizmda oqsil almashuvini o'rganish bo'yicha keysning tavsifnomasi. Ushbu keys qon tarkibi va muskullarda oqsilning miqdori o'zgarganda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan sabablar asosida bayon etilgan. Keysning asosiy ob'ekti shaxsga yo'naltirilgandir, aniq ma'lumotlar majmuidan iborat bo'lgan, sun'iy modellashtirilgan vaziyat asosida tuzilgan.

Ushbu keysdan oqsillar metabolizmini o'rganishda, shuningdek, mustaqil o'qish soatlarida foydalanish mumkin. Oqsillarning tuzilishi va xossalari, biologik funksiyalarini o'rganish sport amaliyotida turli musobaqalarini tashkil qilish va o'tkazishda katta ahamiyatga ega. Jismoniy tarbiya va sport amaliyotida o'tkaziladigan biokimyoviy tekshirishlar sportchining holati, mashqlanganlik darajasi, mashqlanish yuklamalariga javoban organizmning reaksiyalari, tiklanish jarayonlarining borishi, mashqlanish va musobaqalar davrida maxsus dorivor moddalar va uslublarni qo'llashning samaradorligi va boshqalar haqida eng aniq ma'lumotlar beradi.

Metabolizmning ikki yo'nalishi – katabolizm va anabolizm bir-biriga uzviy bog'liq va qarama-qarshi jarayonlar yig'indilari hujayrada bir vaqtda, turli qismlarida kechadi.

Katabolizm – bu to'qimalar, organ tuzilmalari, murakkab moddalarni oddiy elementlarga parchalanishi bilan tavsiflangan anabolizmning energiya almashinuviga ziddir. Jarayonning eng muhim vazifasi tanani zarur energiya bilan ta'minlash va tananing ehtiyojlari uchun undan keyingi foydalanish. Katabolizm sabablari: stress, ro'za tutuush, jismoniy faollik, adrenalin ishlab chiqarish bilan birga kelgan boshqa omillar.

Katabolitik reaksiyalar natijasida hujayraga kirgan yog', uglevod va oqsillarning gidrolitik parchalanish mahsulotlari glyukoza, yog' kislotalar va glitserin, aminokislotalar chuqur o'zgarishlarga uchraydi, ular oksidlanish va qaytarilish, dezaminlanish va dekarboksillanish reaksiyalari uchun substrat bo'lib, birin-ketin keladigan reaksiyalar zanjiri natijasida moddalar almashinuvining oxirgi mahsulotlari CO₂, H₂O, ammiak va boshqa kichik molekulalarga aylanadi.

Anabolizm jarayonlari kichik molekulalardan hujayra strukturalarini tashkil qiladigan oqsil, nuklein kislotalar va boshqa makromolekulalarning hosil bo'lish reaksiyalari yig'indisidir. Bu jarayonlarda molekula murakkablashadi, kattalashadi, organellalar yaratiladi. Struktura tekisligining balandroq darajaga ko'tarilishi bilan bog'liq bunday hodisalar energiyaning yutilishi bilan kuzatiladi. Zarur energiyani, asosan, ATF yetkazib turadi. Reaksiya jarayonida u ADF va anorganik fosfatga aylanadi.

Quyidagi keys metodi oqsillarning qondagi doimiy miqdorini va sportchilar uchun o'zgarish sabablarini to'g'ri baholash, qiyosiy tahlil o'tkazishda o'z vaqtida zaruriy choralari ishlab chiqish va tadbir qilish yo'lini belgilashdan iborat. Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish zarur.

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish: -keys bilan tanishish; -axborot tahlili; -muammolarni aniqlash.	9-12 yoshli o'smir futbol, suzish, karate kabi sport bilan shug'ullanishi mumkin. Bu yoshda bolalarda ijtimoiy munosabatlar ustun bo'ladi. Agar yosh sportchi organizmida oqsil miqdori me'yoridan kam bo'lsa,metabolizm qanday biokimyoviy o'zgarishlar sodir bo'ladi? Sportchining intensiv jismoniy yuklamalardan keyin og'irligi 1,5-3 killogrammgacha kamaysa, organizmida qanday biokimyoviy o'zgarishlarga olib keladi. Ko'pchilik rivojlanmagan mamlakatlarda oziq ratsionining oqsilga boy ozuqa mahsulotlari yetishmasligidan aholining yoshi kamaygani kuzatilgan. Ma'lumki, bu holat kuniga azot balansi 30-45 g oqsil iste'mol qilganda kuzatiladi. Bu "Oqsilning fiziologik minimumi" deb ataladi. Nima sababdan bu oqsil miqdori organizmning rivojlanishi uchun yetarli emas?
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshiriqni belgilash: -individual va guruhda ishlash; -muammolarni dolzarblik iyerarxiyasini aniqlash.	1.Sizning ushbu holatga munosabatingiz qanday? 2.Qonda oqsil miqdorining kamayish sabablari nimada? 3.Nima uchun oqsilga boy ozuqani yetarlicha iste'mol qilmaslik yashash davomiyligiga ta'sir qiladi? 4. Bunday holatning oldini olish uchun qanday tadbirlarni qo'llash kerak deb o'ylaysiz?
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish: -muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish.	1. Organizmdagi oqsil almashinuvini darajasi ko'rsatkichlari qaysi nisbatlar orqali hisoblanadi? 2. Yoshga bog'liq o'sayotgan organizmlarning oqsilga bo'lgan talabi qanday qondiriladi? 2. Bolalarda yoshga bog'liq holda har 1 kg tirik vazniga necha grammdan oqsil iste'mol qilishi zarur? 3. Organizmda oqsil asosan qanday funksiyalarni bajaradi?
4-bosqich: Keys yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot: -yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish.	1. Oziqlanish ratsioniga e'tibor berish va sifatli ovqatlanish; 2.Sifatli va sifatsiz oqsillar haqida to'liq ma'lumotlar olish; 3.Bolalar 7 yoshdan boshlab kuniga 75-80 gramm oqsil olishlari kerak. Bu ko'rsatkichlarda organizmida azot maksimal darajada ushlab qolinadi; 4.Oqsillar organizmda zaxira holda to'planmaydi, shuning uchun organizmning talab darajasidagi oziq bilan ta'minlash kerak.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi: muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhviy muhokama qilinadi; tahlilda bilim va

ko'nikmalarni qayta nazoratdan o'tkazish; mantiqiy fikrlashni rivojlantirish; mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash; o'quv mavzusi bo'yicha axborotlarni o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish; muammoli vazifalarni yechishda nazariy bilimlarini qo'llash; muammoni aniqlab, uni hal qilishga yechim topish, qonda oqsillarning miqdori o'zgarganda muammoli vaziyatlar hal qilinadi.

Katabolizm energiya uchun mushak to'qimasini va boshqa elementlarni yo'q qilishga javobgardir. Reaksiya stressda, yomon uyquda, sport mashg'ulotlarida, charchoqda, ochlikda boshlanadi. Shu bilan birga, tananing mushaklarni buzadigan gormon kortizolini ishlab chiqaradi hamda yog' miqdori va glyukoza miqdorini oshiradi. Bu hodisalar sportchilar uchun juda yoqimsizdir. Shunga qaramay, kortizol tanaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, inson hayoti uchun o'ta muhim bo'lgan mushaklardagi aminokislotalarni buzadi.

Inson hayoti uchun anabolizm va katabolizmning ahamiyati beqiyos. Agar katabolitik reaksiyalarni sun'iy ravishda bostirishga harakat qilsangiz, gormonal buzilishlar rivojlanishi mumkin, shuning uchun to'g'ri kunlik rejimga rioya qilishni va mushaklar rivojlanishini kuzatish kerak. Agar tanangizni to'g'ri dam olish bilan ta'minlasangiz, sog'lom turmush tarzini belgilashingiz, muvozanatli ovqatlanish va malakali ravishda trening dasturini tuzishingiz mumkin. Bundan tashqari, mutaxassislar parhezlar va vitaminlarni iste'mol qilish uchun sportchilarga maslahat beradi.

“Fiziologiya va sport fiziologiya” fanini o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish fanning qiyin bo'lishiga qaramasdan, talabalarning fan bo'yicha malaka va ko'nikmalar hosil qilishiga o'zlashtirish samaradorligining oshishiga olib keladi. Shuningdek, talabalarga mustaqil ta'lim sifatida “SWOT-TAHLIL” metodidan foydalanib topshiriq beriladi.

“SWOT-TAHLIL” metodining maqsadi mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarini topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlash, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi. Muammoli ta'lim yondashuvning turli tomonlarini ko'rsatib beriladi.

S	Strength- kuchli tomonlari	Oqsil barcha tiriklikning asosini hosil qiladi,
W	Weakness- zaif, kuchsiz tomonlari	Oqsil yuqori haroratda denaturatsiyalanadi, turli yot antigenlar ta'sirida kasalliklarning yuzaga chiqishi, organizm o'zi uchun zarur aminokislotalar tashqaridan to'ldirilishi kerak.
O	Oportunity- imkoniyatlari	Organizmi tashqi muhit bilan bog'lab aloqani ta'minlaydi, antitelolar yordamida organizmi himoya qiladi, energiya bilan ta'minlaydi.
T	Threats - to'siqlar	Kunlik ratsionda zarur bo'lgan oqsil mahsulotlarni istemol qilmaslik o'smirlar orasida turli xil muammolarni keltirib chiqaradi.

Mavzuni o'qitishda talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish va baholash jarayonida reproduktiv darajadagi nazorat topshiriqlari bilan bir qatorda produktiv, qisman-izlanishli va kreativ darajadagi nazorat topshiriqlaridan foydalanish yo'llari, talabalarning modul yuzasidan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish va baholashda topshiriqlardan foydalanish yuzasidan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Don MacLaren, James Morton. “Biochemistry for Sport and Exercise Metabolism”. Iley-Liverpool John Moores University, UK. Wiley-Blackwell. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. 2012.
2. Valixanov M.N. “Biokimyo”. Toshkent–2010.
3. Ganieva M.A., Fayzullaeva D.M. “Keys-stadi o'qitishning pedagogik texnologiyalari to'plami”. Metodik qo'llanma–Toshkent, TDIU, 2013.
4. To'ychiboev M.U. “Fiziologiya va sport Fiziologiyasi”. Toshkent–2015.
5. To'ychiboev M.U., Ziyamuxamedova S.A. “Sportchilar ovqatlanishining biokimyoviy asoslari”. Toshkent–2011.

“OQSIL MOLEKULARINING TUZILISHI VA FUNKSIYASI” MAVZUSINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Y.A. Matyakubova, dots., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Biokimyo fani misolida olib boriladigan ta'lim va tarbiya jarayonlarini har tomonlama nazariy va amaliy jihatdan o'rganish, innovatsion texnologiyalar asosida o'qitish va samarali natijaga erishishning tashkil etish asoslarini o'rganish.*

Kalit so'zlar: *oqsil, almashinadigan aminokislota, almashinmaydigan aminokislota, peptid bog', o'roqsimon anemiya, amfora, kreativ, innovatsiya.*

Аннотация. *Комплексное теоретическое и практическое изучение учебно-тренировочного процесса осуществляется на примере биохимии, преподавания на основе инновационных технологий, изучения организационных основ достижения эффективных результатов.*

Ключевые слова: *белок, заменимая аминокислота, незаменимая аминокислота, пептидная связь, серповидно-клеточная анемия, амфора, креативность, инновация.*

Abstract. *Comprehensive theoretical and practical study of the educational and training processes carried out on the example of biochemistry, teaching based on innovative technologies, studying the organizational foundations of achieving effective results.*

Key words: *protein, exchangeable amino acid, non-exchangeable amino acid, peptide bond, sickle cell anemia, amphora, creativity, innovation.*

Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad, yurtimizda sog'lom va barkamol, bilimli, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan avlodni shakllantirishdan iborat. O'zbekistonning kelajagi, uning istiqboli, birinchi navbatda yoshlar tarbiyasiga, ularni sog'lom qilib o'stirishga, milliy g'oya, milliy mafkura va o'z vataniga sadoqat ruhida tarbiyalashga bog'liq bo'lib, bu murakkab jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish mustaqil mamlakatning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Pedagogik ta'lim mazmuni oliy ta'limning normativ-huquqiy asoslari va qonunchilik normalari, ilg'or ta'lim texnologiyalari va pedagogik mahorat, ta'lim jarayonlarida raqamli texnologiyalarini qo'llash, amaliy xorijiy til, tizimli tahlil va qaror qabul qilish asoslari, maxsus fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, texnologik taraqqiyot va o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo'yicha so'nggi yutuqlar, pedagogning kasbiy kompetentligi va kreativligi, global Internet tarmog'i, multimedia tizimlari va masofadan o'qitish, interfaol usullarini o'zlashtirish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

“Oqsil molekulalarining tuzilishi va funksiyasi” mavzusini o'qitishda qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish talabning biologik bilimlarni izchillikda o'rganishi, fanga bo'lgan qiziqishlarni orttirishda innovatsion texnologiyalarini tadbiiq etish orqali bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

“Oqsil molekulalarining tuzilishi va funksiyalari” mavzusini innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo'llarini yoritishda oqsilning funksiyalari, strukturalarning tuzilishini ochib berish; biologiya, biokimyo fanlarini o'qitishda integratsiyalashgan yondashuvning mohiyatini yoritishdan iborat.

Innovatsiya—bu inglizcha so'z bo'lib, yangilik va yangilik kiritish ma'nolarini bildiradi. Ta'limdagi innovatsion jarayon—bu ta'limdagi o'zgarishlarni boshqarish jarayoni demakdir.

Pedagog texnologiyalaridan foydalangan holda darsni samaradorligini oshirish bosqichlari quyidagilardan iborat:

1-bosqich: Mavzuni kreativ fikrlar orqali takrorlash va klaster usulida asosiy tushunchalarni yoritish;

2-bosqich: Yangi mavzu nazariy bayoni uchun “Tushunchalar tahlili” metodidan foydalanib aminokislotalar guruhlarini, tuzilishi va nomlanishi haqida topshiriq bajariladi;

3-bosqich: Ma'ruza darsida oqsilning strukturalarini mustahkamlash uchun "Assisment" metodidan foydalanildi;

4-bosqich: Ilmiy muammolarni yechishga qaratilgan topshiriqlar orqali ta'lim integratsiyalashgan yondashuv asosida tashkil qilindi. Xulosa qilinadi.

Talaba nima uchun talabalarni kreativ fikrlashga o'rgatish kerak? Ijodiy fikrlash-yangi bilimlar, innovatsion g'oyalar tug'ilishining asosidir, kreativ fikrlashga odatlanish ijtimoiy, ma'naviy rivojlanishga hamda ishlab chiqarish rivojiga borgan sari ta'sir ko'rsatmoqda. Kreativ o'ylash va fikrlash odati talabaning *shaxs* sifatida rivojlanishi uchun eng muhim manbadir.

Kreativ fikrlash bu:

-Innovatsion (yangi, novator, original, nostandart, noodatiy) va *samarali* (amaliy, natijaviy, tejamli, optimal) yechimlarni topish;

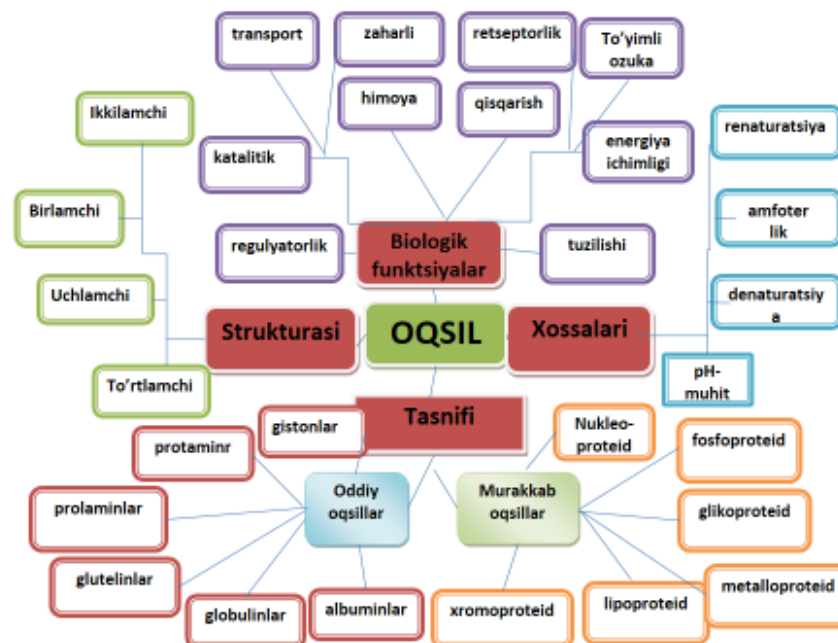
-Yangi bilimlarni egallash;

-Tasavvurni ta'sirchan (kuchli taassurot uyg'otadigan, ilhomlantiradigan, ajoyib tarzda) ifodalashga qaratilgan g'oyalarni ishlab chiqish, baholash va takomillashtirish jarayonida samarali ishtirok etish qobiliyatidir.

Hayot-bu oqsil jismlarining yashash usulidir (*F.Engels*).Oqsillar biologik faol moddalarning eng muhim sinfidir. Hidrolizlanganda L- α -aminokislotalar to'plamini hosil qiladi. E.Fisher (1902 yil) proteinlar murakkab polipeptidlar bo'lib, ularda individual aminokislotalar bir-biri bilan aminokislotalarning (R-CO-NH-R') bog' orqali birikishini ochdi. Oqsillar yuqori molekulyar tabiiy polimerlar bo'lib, ularning molekulari peptid bog'lari bilan bog'langan 20 ta aminokislotalar qoldiqlaridan tuzilgan. Lekin tabiatda 300 ga yaqin aminokislotalar uchraydi.

Savol: Qolgan aminokislotalarni qayerlarda uchratishimiz mumkin?

So'ngra oqsilning tuzilishi, strukturasi, biologik funksiyalari, xossalari Klaster usuli orqali yoritiladi. Odam va hayvon organizmida sintezlanish yoki sintezlana olmaslik qobiliyatiga ko'ra aminokislotalar-almashinadigan va almashinmaydigan guruhlarga bo'linadi. Almashinadigan aminokislota 11 ta-glitsin, alanin, serin, sistein, arginin, prolin, tirozin, asparagin va glutamin kislota kiradi va asosan o'simlik mahsulotlarida uchraydi. Almashinmaydigan aminokislotalar 9 ta-valin, leysin, izoleytsin, lizin, metionin, treonin, fenilalanin, gistidin, triptofandan iborat bo'lib, hayvon mahsulotlaridan go'sht, sut, tuxum ,baliqda uchraydi.

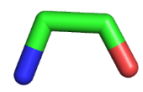
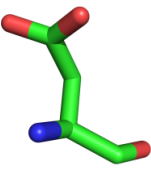
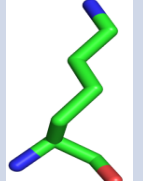
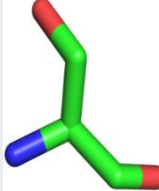
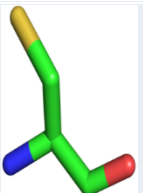
Ratsionimizdagi asosiy oziq-ovqat oqsillar hisoblanadi. O'rtacha bir kishining kuniga oqsil iste'molining ehtiyoji 80-120 g.ga teng.

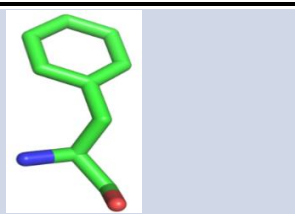
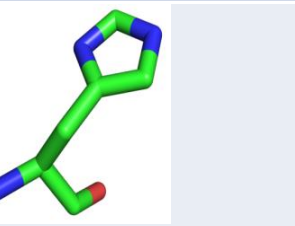
Savol: Go'shtni istemol qilmaydigan insonlar almashinmaydigan aminokislotalarni qaysi mahsulotlardan olishi mumkin?

<p>GISTIDIN Guruch, bug'doy, dukkakli, kartoshka, handalak</p> 	<p>VALIN Dukkakli, ismoloq, kunjut, brokkoli</p> 	<p>TRIPTOFAN Jo'huri, ismoloq, soya, qizil kartoshka</p>
<p>TREONIN spirulina, qovoq, bargli ko'katlar, kanop va chia urug'lari</p> 	<p>FENILALANIN Avakado, loviya, guruch, bodom, dengiz o'tlari, qovoq va spirulina</p> 	<p>METIONIN Kungaboqar, kanop urug'lari va chia urug'lari</p>
<p>LISIN Fasol, soya, qovoq urug'i, va pista</p> 	<p>ISOLEYSIN Yasmiq, loviya, jo'xori, javdar, soya, jigarrang guruch va karam</p> 	<p>LEYSIN No'xat, no'xat oqsili, guruch, kunjut urug'i, qovoq, dengiz o'tlari</p>

Yangi mavzuni tushuntirishda “Tushunchalar tahlili” metodidan foydalanib aminokislotalar guruhleri, fazoviy tuzilishi va nomlanishi haqida topshiriq bajariladi. Talabalarga uglevodorod radikalining tuzilishiga ko‘ra α -aminokislotalar 7 guruhga bo‘linishi haqida ma’lumot beriladi. Bular quyidagilar: Monoaminomonokarbon; Monoaminodikarbon; Diaminomonokarboksil kislota; Gidroksiamin kislotalar; Oltingugurt o‘z ichiga olgan aminokislotalar; Aromatik aminokislotalar; Geterotsiklik aminokislotalar.

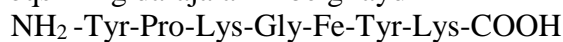
“TUSHUNCHALAR TAHLILI” METODI

Aminokislotalarning guruhleri	Tushunchaning modeli	Tushunchalarni nomini toping
I.Monoaminomonokarbon aminokislota		$H_2N - CH_2 - COOH$ glitsin
II.Monoaminodikarbon aminokislota		Asparagin kislota $H_2N - CH - COOH$ CH_2 $COOH$
III.Diaminomonokarbon aminokislota		Lizin $H_2N - CH - COOH$ CH_2 $(CH_2)_3$ NH_2
IV. Oksiaminokislota		Serin $H_2N - CH - COOH$ CH_2 $(CH_2)_3$ NH_2
V. Oltingugurt tutvchi aminokislota		Sistein $H_2N - CH - COOH$ $CH_2 - SH$

VI. Aromatik α -aminokislota		<p>Fenilalanin</p> $\begin{array}{c} \text{H}_2\text{N} - \text{CH} - \text{COOH} \\ \\ \text{CH}_2 \\ \\ \text{C}_6\text{H}_5 \end{array}$
VII. Geterosiklik α -aminokislota		<p>Gistidin</p> $\begin{array}{c} \text{H}_2\text{N} - \text{CH} - \text{COOH} \\ \\ \text{CH}_2 \\ \\ \text{H-N} \quad \text{N} \end{array}$

Kay Urlik Linderström-Lang tomonidan (1956 yil) oqsil molekularining strukturasi tashkil etilishini 4 darajaga bo'ldi: birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi, to'rtlamchi darajalar.

Birlamchi struktura–aminokislotalar ketma-ketlikda peptid qoldiqlari orqali oqsil molekulasiga aylanadi. Birlamchi tuzilma oqsilning darajalarini belgilaydi

Oqsilning uchinchi strukturasi ko'plab aminokislotalar qoldiqlaridan qurilgan katta yig'indilarning aniq fazoviy tuzilishini aks etib, undagi domenlar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- fermentlarning faol joylari;
- boshqa biologik molekular uchun bog'lanish zonalari;
- oqsillarning effektor markazlari va boshqalar;

Shuning uchun oqsilning uchinchi darajali tuzilishining buzilishi (denaturatsiya) doimo uning ishlash qobiliyatini yo'qotishiga olib keladi.

“Assesment” **metodi**-assesment inglizcha so'zdan olingan bo'lib, o'z-o'zini taqdimot qilish, ma'lum bir sinovdan o'tish ma'nolarini anglatadi. “Assesment” metodlardan ma'ruza mashg'ulotlarida talabalarining mavjud bilim darajasini o'rganishda, yangi ma'lumotlarni bayon qilishda, mavzu yoki ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o'z-o'zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o'qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o'quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo'shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Ushbu metod dars jarayonining tashkiliy shakllaridan biri bo'lgan talabalar bilan yakka tartibda ishlash turidagina qo'llanadi. Shuningdek, “Assesment” metodi orqali fanning ma'lum bir bo'limi tamomlanganda, joriy nazorat topshirish jarayonida hamda talabalarining qayta o'zlashtirish jarayonida samarali foydalanish mumkin. Bu esa talabalarining fan bo'yicha o'zlashtirgan bilimi, ko'nikmasi va malakasini to'liq namoyon etishiga imkoniyat yaratadi. Qolaversa, ushbu metod o'qituvchi uchun talabaning muayyan bir mavzu (mavzuning biror rejasi) yoki fanning ma'lum bir qismi (bob, bo'lim) bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini aniq baholash imkonini beradi.

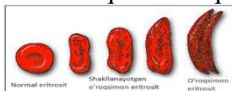
Metodni qo'llash jarayonida talabalar uchun mavzuga doir muammolarni o'z ichiga olgan va ketma-ket keluvchi, jadval shaklidagi topshiriq beriladi. “Assesment” metodida jadval ko'rinishidagi topshiriq albatta to'rt qismdan iborat bo'lishi talab etiladi.

1. Test

1. O'roqsimon anemiya HbS kasalligida gemoglobinning β -zanjiridagi sintezlanayotgan aminokislotalarning 6-positiyasida turgan glutamat kislota o'rniga qaysi aminokislota kelishi natijasida paydo bo'ladi?

- a) valin
- b) serin
- c) alanin
- d) gistidin

2. O'roqsimon eritrositlar qancha vaqt yashaydi?

3. Muammoli vaziyat

O'roqsimon hujayrali anemiya Plasmodium falciparum bezgakning o'tmishda va hozirgi dunyoda tarqalgan kasalliklardan biridir? Bir tomondan, o'roqsimon geni (AS) uchun geterozigotal bezgakning o'lish xavfidan nisbatan himoyalangan, chunki hozirda Afrikaning turli qismlarida olib borilgan bir qator klinik dala tadqiqotlari orqali qat'iy tasdiqlangan. Agar bola faqat bitta ota-onadan nuqsonli genni meros qilib olsa, ular o'roqsimon hujayrali kasallikka duchor bo'ladi?

Savol: Ushbu kasallikda gomo va getero holatlarda qanday belgilarga ega?

a) 10-20 kun b) 2 oy c) 1 hafta d) 90-120 kun	
2.Simptom. O‘roqsimon hujayrali anemiyada gemoglobin β -zanjirining 6-o‘rnida aminokislotalarning almashuvi- HbS sinteziga olib keladi. Gemoglobin deoksid shaklida polimerlanadi va o‘roqsimon qizil qon hujayralari qattiqroq va mo‘rt bo‘ladi. Natijada, qizil qon tanachalarida qanday simptomlar yuzaga keladi?	4.Amaliy ko‘nikma Aholi salomatligi nuqtai nazaridan bezgak Afrika, Hindiston, O‘rta yer dengizi va Saudiya Arabistoni mamlakatlarda SCA bilan kasallangan bemorlarni, ayniqsa bolalarni tegishli profilaktika orqali bezgakdan qanday himoya qilish muhim?

Topshiriqning test qismida mavzuga doir 2 dona test talabalar uchun taqdim etiladi. Ushbu testlar test tuzish qoidalariga qat’iy amal qilgan holda, qo‘shimcha ma’lumotlar hamda tuzatishlar talab qilinmaydigan tartibda tuzilishi lozim bo‘ladi. Talabalardan keltirilgan testlarga qisqa vaqtda aniq javob berishlari talab etiladi.

Simptom (belgilar) qismida esa mavzu yoki uning aniq bir rejası yuzasidan muammoli vaziyatni vujudga keltirgan belgilar (sabablar, vositalar) topshirig‘i keltiriladi. Mavzu yoki uning aniq bir rejası bo‘yicha muammo aniq yoziladi va talabalardan ushbu muammoni vujudga keltirgan sabablarni ketma-ket keltirish orqali topshiriqni bajarishni davom ettirish talab qilinadi.

Topshiriqning muammoli vaziyat qismida talabaniing mavzu yuzasidan nazariy ko‘nikmalarini aniqlash maqsadida mavzuga doir muammoning ya’ni, bo‘lib o‘tgan voqeaning yoki oqibatning muqobil variantini topish talab etiladi.

Amaliy ko‘nikmada mavzu yoki mavzu rejasida tilga olingan, o‘rganilishi lozim bo‘lgan qismining bugungi kundagi tarixiy ahamiyatini ko‘rsatish talab qilinadi.

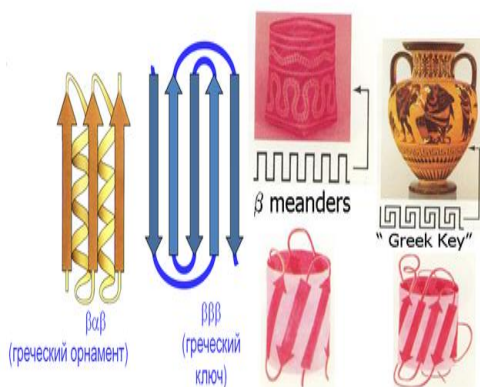
“Assesment” metodi bo‘yicha topshiriqni tuzishda o‘qituvchi sinov bosqichlari uchun savollar va muammoli vaziyatni metod qonun-qoidalariga qat’iy amal qilgan holda, ya’ni, talabalarga beriladigan savollarni aniq va tushunarli, shuningdek, savollarning javoblarini ham aniq tarzda ifodalashi lozim. Bundan ko‘zlangan maqsad esa talabalar o‘rtasida savollar yoki ularning javoblari yuzasidan turli anglashilmovchilikning, oqibatda esa qimmatli vaqtning zoe ketishining oldini olishdir. O‘qituvchida ushbu topshiriqning mutlaqo to‘g‘ri varianti ham shakllantirilgan bo‘lmog‘i lozim.

Ilmiy muammolarni yechishga qaratilgan topshiriqlarning xususiyatlari

Topshiriqlar quyidagilarga qaratilgan:

- 1) ma’lum bo‘lgan g‘oyalarni qo‘llash emas, yangi g‘oyalarni ilgari surishga;
- 2) yondashuv va yechimning originalligiga;
- 3) muqobil yechimlarni ko‘zda tutadigan, shu bois qator yaqinlashish va aniqliklar kiritishni talab etuvchi ochiq muammolarga;
- 4) javobga emas, yechimni topish usullari va jarayonlariga qaratilgan.

Integratsiya jarayonlarining bosh vazifasi–sub’ektiv yangi ilmiy bilimlarni sintez qilishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishdan iborat. O‘qituvchi talabalarning qiziqishidan kelib chiqqan holda, o‘rganilayotgan bilim sohasini hayotiy ko‘nikmalarga bog‘lay bilishi, mantiqiy fikrlashga undashi, o‘quvchida Nega?, Nima uchun?, Qanday qilib? kabi savollarni tug‘dira olishi talab etiladi.

Ushbu suratda tasvirlangan idishdagi tasvirlarning oqsil strukturalariga bog‘liqligi mavjud. Amfora idishi-Qadimgi Yunonistonga tegishli bo‘lib, Miloddan avvalgi 2500-yildan boshlanadigan davrni o‘z ichiga oladi.

Amfora (yunoncha *amphoros*-ikki tomondan olib yuriladigan) tuxumsimon tanasi, bo‘yning yon tomonlarida, past poyada ikkita vertikal tutqichli moy, vino, suv solinadigan idish hisoblanadi. Meander (yun. *máindiros*)-to‘g‘ri burchaklardan tashkil topgan chegara, uzluksiz chiziqqa buklangan. O‘z nomini Kichik Osiyodagi (Efes) Meander (hozirgi Katta Menderes) daryosidan olgan. Qadimgi odamlar bezakning meander lentasida

chuqur sehrli ma'noni ko'rishgan, u inson hayotining imkoniyatlarini aks ettirgan degan xulosaga kelishgan.

Savol: Ushbu idishdagi bezaklar tuzilmalari oqsil domenlariga mos keladi. Siz buni qanday izohlaysiz?

Xulosa. "Oqsil molekularining tuzilishi va funksiyasi" mavzusini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilish va baholash turlarini xilma-xillashtirish ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini orttirish imkonini beradi. Ushbu mavzu biologiya, biokimyo fanlarini o'qitishda fanni nazariy holatdan-amaliyotga bog'lashda, ya'ni oqsillarning organizmdagi vazifalarini tushunish orqali tibbiyotdagi ba'zi kasalliklar va ularning davolashdagi ahamiyatini tushunishga turtki beradi.

O'rganish jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan innovatsion texnologiyalar haqida ma'lumotlar yig'ildi. Ma'ruza mavzusini o'qitishda "Klaster", "Tushunchalar tahlili" kabi grafik organayzerdan foydalanish imkoniyatlari "Keys-stadi" texnologiyasining va baholash jarayonida "Assesment" metodidan foydalanish mumkinligi ko'rsatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Азизхўжаева Н.Н. "Ўқувчиларни инновацион методлар бўйича ўқитиш" Тошкент, 2002 й.
2. Valixonov M.N. "Biokimyo". Toshkent. "Universitet". 2010.
3. Ganieva M.A., Fayzullaeva D.M. "Keys-stadi o'qitishning pedagogik texnologiyalari to'plami". Metodik qo'llanma. Toshkent, TDIU, 2013.
4. Don MacLaren, James Morton "Biochemistry for Sport and Exercise Metabolism". Iley-Liverpool John Moores University, UK. Wiley-Blackwell. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. 2012.

UO'K 37.02

XALQ OG'ZAKI IJODI VOSITASIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MILLIY G'URUR HISSINI SHAKLLANTIRISH

D.M. Maxmudova, v.b.dots., Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim va tarbiya jarayonida xalq og'zaki ijodi namunalari (o'yinlar, ertaklar, hikoyalar, rivoyatlar, topishmoqlar, tez aytishlar maqollar, matallar, laparlar, qo'shiqlar, afsonalar, latifalar, naqlar, turli bayramlar va milliy marosimlar) vositasida bolalarda milliy g'urur hissini tarkib toptirishning oddiylik, tushunarlilik, faollilik va tasavvurni kengaytirish kabi imkoniyatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Milliy g'oya, gurur, urf-odat, ta'lim-tarbiya, xalq og'zaki ijodi, milliylik

Аннотация. В данной статье рассматриваются примеры фольклора в процессе дошкольного образования и воспитания (игры, сказки, рассказы, повести, загадки, поговорки, пословицы, маталы, лапары, песни, легенды, анекдоты, рассказы, различные праздники и национальные обряды) описывали возможности формирования у детей чувства национальной гордости, такие как простота, понятность, активность и расширение воображения.

Ключевые слова: Национальная идея, гордость, традиция, воспитание, фольклор, национальность. **Ключевые слова:** Национальная идея, гордость, традиция, воспитание, фольклор, национальность.

Abstract. In this article, examples of folklore in the process of preschool education and upbringing (games, fairy tales, stories, narratives, riddles, quick sayings, proverbs, matals, lapars, songs, legends, anecdotes, stories, various holidays and national ceremonies) described the possibilities of creating a sense of national pride in children.

Key words: National idea, pride, tradition, education, folklore, nationality. **Key words:** National idea, pride, tradition, education, folklore, nationality.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari xalqimizning o'ziga xos ma'naviy axloqiy, intellektual merosi hamda milliy, insoniy, bir so'z bilan aytganda umumbashariy qadriyatlarimizga asoslangan holda shaxs tarbiyasining insonparvarlik ruhida sug'orilgan o'ziga xos uslubini joriy qilishni taqozo qiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida muntazam tashkil etiladigan, tarbnyalanuvchilarni "Vatanga sadoqat. milliy g'urur va buyuk ajdodlar ma'naviy merosga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgan

ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaviy ishlar jarayonida xalqimizning boy ma'naviy-madaniy merosi, sharqona va umumbashariy kadriyatlar asosida mamlakat. millat kelajagini belgilaydigan ilg'or g'oyalarni, millatlararo dustlik, hamjihatlikning ahamiyatini, yurtimizda tinchlik va barqarorlikni saqlashning zaruriyati va mohiyatini yoshlar qalbiga singdirish jarayonlariga refleksiv yondashuv (o'tmishga, hodisa va voqyelikka tahliliy yondashuv)ni tatbiq qilish bugungi kunda o'znga xos ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonlarda refleksiv yondashuv asosida tarbiyalanuvchilarning hodisa va voqyelikni tahliliy o'rganishga qaratilgan faoliyatini joriy etishni nazarda tutadi

Mustaqil davlat talablariga javob beradigan yosh avlodni tarbiyalash, kadrlar tayyorlash, uzluksiz ta'lim tizimini yaratish bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biridir. Milliy qadriyat va an'analarimizga asoslanadi. Keyingi yillarda mamlakatimiz ta'lim muassasalarida yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda

Bolalar ongida milliy o'zbekona iftixor tuyg'usini shakllantirish va axloqiy tarbiyalashda va muammolari ustida ishlashda, albatta bolaning yoshi dunyo qarashi va oilaviy sharoiti inobatga olinishi kerak:

1. O'yinga moyillik. O'yinlar yordamida bola umumqabul qilingan xulq to'g'risida bilimlarni egallaydi. O'yinlarda, boshqa faoliyat turlariga ko'rako'proq boladan qoidalarga rioya etish talab etiladi. Bolalar ularni buzganga alohida e'tibor bilan tanbeh beradilar. Agar bola ko'pchilikning fikriga bo'ysunmasa, unda u ko'pgina yoqimsiz so'zlarni eshitishi, o'yindan chiqishi ham mumkin. Bunda bola boshqalar bilan hisoblashishga o'rganadi, adolat, haqiqat, rostgo'ylikdan dars oladi.

2. Bir maromdagi faoliyat bilan uzoq shug'ullana olmaslik. Psixologlarta'kidlaganlaridek, 6-7 yosh davridagi bolalar o'z diqqatlarini 7-10 daqiqadan ortiq bir predmetda saqlay olmasliklarini ta'kidlaydilar.

Bundan ortiq vaqtda bolalar chalg'iy boshlaydilar, o'z diqqatlarini boshqa predmetlarga ko'chiradilar, shuning uchun mashg'ulotlar vaqtida faoliyat turlarini tez-tez o'zgartirish zarur.

3. Tajribaning yetishmasligi sababli axloqiy tasavvurlarning yetarlianiq emasligi.

4. Shuningdek, amalga oshirish tartibi va amaliy qo'llash o'rtasida ziddiyatlar bo'lishi mumkin.

5. Kattalar va tengdoshlari bilan muloyim muloqotni qo'llashning birtekis emasligi (kundalik hayotda va uyda, bog'chada va ko'chada).

MTTlarda ta'limiy faoliyatlarni qiziqarli uyushtirish uchun tarbiyachilar yangicha ta'limiy faoliyat turlaridan, turli-tuman interfaol usul va vositalardan foydalanishlari lozim.

Ta'limiy faoliyatlar jarayonida ta'limning turli metodlari qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Turli metodlarning qo'llanilishi o'zaro chambarchas aloqadadir. Tarbiyachi ularni turli birikmalarda qo'llab, ta'limning to'laqonli jarayonini ta'minlaydi.

Metodlarni quyidagicha mumtoz (klassik) ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

- og'zaki (tushuntirish, hikoya, suhbat, buyruq, ko'rsatma) ;
- ko'rgazmali (ko'satish, ko'rsatma qurollardan foydalanish) ;
- amaliy (mashqlar, musobaqalar).

MTTlarda ta'limiy faoliyatlarni qiziqarli uyushtirish uchun tarbiyachilar yangicha ta'limiy faoliyat turlaridan, turli-tuman interfaol usul va vositalardan foydalanishlari lozim.

Ta'limiy faoliyatlar barcha bolalar bilan yalpisiga olib boriladi. Bu uni tashkil etilishi va bolalar faoliyatiga rahbarlik qilishga aloxida e'tiborni talab qiladi. Avvalo bolalarning umumiy yuqori ish qobiliyatini ta'minlaydigan gigiyenik sharoitlar yaratilishi lozim. Ta'limiy faoliyat toza, yaxshi shamolantirilgan, bolalar bo'yiga mos mebellar bilan jihozlangan honada o'tkazilishi lozim.

Har bir aniq ta'limiy faoliyat uchun uyuushtiriladigan vaziyat amalga oshiriladigan o'quv faoliyatining tabiatga mos bo'lishi kerak. Bolalar xonada ularning faoliyat ko'rsatishlari uchun imkoniyat juda yaxshi bo'ladigan tartibda joylashtirilishi zarur: bolalar stolda tarbiyachiga ro'para bo'lib yoki yarim doira yasab o'tirishlari, birlashtirilgan stollar atrofida o'tirib yoki tura olishlari kerak. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'qitishda ko'rgazmali va amaliy metodlardan foydalanish buyumli, tasviriy chizmalari kabi xilma-xil ko'rgazmali materiallarni qo'llanish bilan bog'liqdir.

Xalq og'zaki ijodi namunalari bolalarda to'g'rilik, haqgo'ylik, kamtarlik, o'z-o'ziga tanqidiy qarash, jonkuyarlik va samimiylilik, andishalilik kabi axloqiy sifatlarni shakllantirish, shu bilan birga yolg'onchilik, kibr-havo, o'z-o'ziga bino qo'yish, xudbinlik, andishasizlik kabi illatlarga qarshi kurash tuyg'usini paydo qilishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, bolaning o'z maqsadi yo'lida fidoyilik, qat'iyatlilik, mardlik, o'zini tuta bilish kabi irodaviy xususiyatlari ham xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida samarali shakllantiriladi. Bunday sifatlarga ega bo'lgan bolalar har tomonlama kamol topgan bo'ladi.

Bolalarni xalq og'zaki ijodi namunalari vositasida tarbiyalashda ularni rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu o'rindarag'batlantirishning muhim jihatlari bolalarni ijobiy qahramonlarga o'xshatishda namoyon bo'ladi. Xalq qahramonlari bolalarni yaxshilikka undovchi omil, stimul vazifasini bajaradi, o'z kuchigaishonch hosil qiladi. Ota-ona maqtovi, rag'batlantirishi, ma'qullashi unga to'g'ri ish qilayotganligi, o'z vazifasini yaxshi uddalaganligini bildiradi. Lekin bunda me'yorga rioya qila olish kerak.

Xalq og'zaki ijodi namunalari ezgulik, imyon va diyonatni o'zida mujassamlashtirgan insonlar faoliyatini targ'ib qiladi. Ushbu asarlar tinchlik, birodarlik, do'stlik, hamkorlik, ezgulik kabi insoniy fazilatlarni ulug'laydi. Tinchlikka rahna soluvchi, birodarkushlikka asoslangan, xunrezlik va buzg'unchilikni keltirib chiqaruvchi har qanday qarashlarni qoralaydi.

Xalq og'zaki ijodi namunalari ezgulik, imyon va diyonatni o'zida mujassamlashtirgan insonlar faoliyatini targ'ib qiladi. Ushbu asarlar tinchlik, birodarlik, do'stlik, hamkorlik, ezgulik kabi insoniy fazilatlarni ulug'laydi. Tinchlikka rahna soluvchi, birodarkushlikka asoslangan, xunrezlik va buzg'unchilikni keltirib chiqaruvchi har qanday qarashlarni qoralaydi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya jarayonida xalq og'zaki ijodi vositasida bolalarda milliy g'urur hissini shakllantirish va rivojlantirish takomillashtirish metodikalarini ishlab chiqish va ularni amalda joriy etish muhim ahamiyatga ega. Xalq og'zaki ijodi vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning milliy g'ururini va o'zbekona madaniy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonni tashkil etishda tarbiyalanuvchilarining yosh va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olib xalq og'zaki ijodi namunalardan foydalanish imkoniyatlar ilmiy jihatdan asoslashga, xalq og'zaki ijodi vositasida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida aniq maqsadga yo'naltirilgan shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirishga oid ilmiy tadqiqotlarga alohida o'rin ajratilmoqda. Sharq xalqlari pedagogik tafakkuri maxsuli bo'lgan milliy g'urur tarbiyasining didaktik vositalarini aniqlash, tizimlashtirish, maktabgacha ta'lim jarayonida amaliyotida tarbiyalanuvchilarda milliy g'ururni shakllantirishda tarbiyachi va ota ona hamkorligi ta'minlash bolani ma'naviy jihatdan rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Махмудова, Д.М. (2022). Мактабгача катта ёшдаги болаларни китобхонликка тайёрлаш методлари. *Results of National Scientific Research International Journal*, 1(6), 274-278.
2. Кадирова, Ф. Р., & Махмудова, Д. М. (2022). Мактабгача катта ёшдаги болаларни китобхонликка тайёрлаш методикасини такомиллаштириш. *PEDAGOGS jurnali*, 1(1), 10-16.
3. Makhmudova, D. M. (2023). Effectiveness of innovative technologies in preschool educational organizations. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 4(1), 177-180.
4. Махмудова, Д. М. (2022, November). Способы заинтересовать дошкольников чтением. In *International scientific and practical conference " the time of scientific progress"* (Vol. 1, No. 3, pp. 96-101).
5. Makhmudova, D., & Raxmanova, X. (2022). Роль современных технологий в развитие детей дошкольного возраста. *Science and innovation*, 1(B7), 1213-1217.
6. Makhmudova, D. M., & Sultanova, Z. (2023, September). Methods used in the morning reception of children in preschool educational institutions. In *International scientific conference " scientific advances and innovative approaches"* (Vol. 1, No. 4, pp. 8-12).
7. Makhmudova, D. M. (2023, September). Organization and management of modern preschool educational organizations. In *International scientific conference " scientific advances and innovative approaches"* (Vol. 1, No. 3, pp. 53-57).

TA'LIM MUASSASALARIDA JISMONIY TARBIYA TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISHNING PEDAGOGIK JIHLATLARI

A.Maxmutaliyev, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Jismoniy tarbiya jarayoni ko'p qirralidir. Jismoniy tarbiya jarayonida ta'lim berish harakat ko'nikmalari, malakalarini hosil qilish, takomillashtirishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga, shug'ullanuvchilarni jismoniy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatiladi. Tarbiyaning hamma turlarining birligi, ularning o'zaro bir-biriga ta'sir o'tkazishi tub pedagogik qonuniyatlaridan biridir. Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini modernizatsiya qilishning pedagogik jihatlari tadqiq etilgan.*

Kalit so'zlar: *ta'lim, ta'lim samaradorligi, jismoniy tarbiya, sport, jismoniy tarbiya nazariyasi, jismoniy tarbiya printsiplari, sog'lom turmush tarzi.*

Аннотация. *процесс физического воспитания многогранен. В процессе физического воспитания Воспитание будет направлено на формирование, совершенствование двигательных умений, навыков. При этом сказывается на физическом развитии тех, кто занимается. Единство всех видов воспитания, их взаимное влияние друг на друга-одна из фундаментальных педагогических закономерностей. В данной статье рассмотрены педагогические аспекты модернизации системы физического воспитания в образовательных учреждениях.*

Ключевые слова: *образование, образовательная эффективность, физическая культура, спорт, теория физического воспитания, принципы физического воспитания, здоровый образ жизни.*

Abstract. *The process of physical education is multifaceted. In the process of physical education, education will be aimed at the formation, improvement of movement skills, qualifications. At the same time, the physical development of those involved is affected. The unity of all types of upbringing, their mutual influence on each other is one of the fundamental pedagogical laws. This article explores the pedagogical aspects of the modernization of the physical education system in educational institutions.*

Keywords: *education, educational effectiveness, physical education, sports, theory of physical education, principles of physical education, healthy lifestyle.*

Kirish. *Insonlarning hayot tarzi, ularning sanitariyaga doir bilimdonligi, bu bilimlarni kundalik turmushda qo'llay olishlari va unga qat'iy rioya qilishlari, o'z organizmlari va badanlariga bo'lgan ongli munosabatlari, o'z salomatliklariga bo'lgan munosabatlari sog'liqni saqlashdagi eng muhim sharoitlar hisoblanadi. Ana shu elementlar salomatlikni, jismoniy va ruhiy faollikni, uzoq umr ko'rish, umrni uzaytiruvchi omillar hisoblanadi. Boshqacha kilib aytadigan bo'lsak, har bir muayyan shaxsning salomatligi birinchi navbatda uning hayot tarziga, ana shu turmush tarzi elementlariga ongli yondoshishiga bog'liqdir.*

Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tizimini modernizatsiya qilish va yoshlar uchun jismoniy tayyorgarligini yaxshilashning asosiy yo'nalishlari, talabalar uchun jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish tizimini takomillashtirish bo'yicha chora tadbirlar, shuningdek ta'lim tizimida majburiy jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berish bilan amalga oshirish kerak. Shu maqsadda ham bugungi kunda O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish masalasiga davlat siyosati darajasida qaralib, undan millat genofondini sog'lomlashtirish, jismoniy va intellektual salohiyatli avlodni tarbiyalashning kafolatli vositasi va milliy istiqloq g'oyalarini targ'ib qilishda strategik ahamiyatga ega bo'lgan muhim soha sifatida foydalanilmoqda.

Asosiy qism. *“Jismoniy tarbiya – pedagogik jarayon bo'lib, inson organizmini morfologik va funktsional jihatdan takomillashtirishga, uning hayoti uchun muhim bo'lgan asosiy harakat malakasini, mahoratini, ular bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni shakllantirish va yaxshilashga qaratilgan”[1, 8]. Shuni ta'kidlash joizki, mamlakatimizdagi jismoniy tarbiyaning maqsadi*

O'zbekiston xalqini jismonan kamolotga erishgan, huquqiy davlatning aktiv quruvchilari, ijodiy mehnatga va Vatan mudofaasiga tayyor qilib tarbiyalashdir. "Bu maqsad mamlakatda jismoniy tarbiyani amalga oshirayotgan barcha tashkilot va muassasalar uchun umumiydir. Maqsadning umumiyligi jismoniy tarbiya tizimining asosiy qonuniyatlaridan biridir"[2, 36].

Jamiyatda jismoniy madaniyatning rivojlanganlik darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan baholanadi:

- jamiyat a'zolarining kundalik turmushga jismoniy madaniyatning singdirilganligi darajasi bilan;
- jamiyat a'zolarining salomatligi va jismoniy tayyorgarligi bilan;
- jismoniy madaniyatning mashg'ulotlarining moddiy-texnik ta'minlanganligi va ularni sifati bilan;
- jismoniy madaniyatga rahbarlik qilayotgan xodimlarning doimiy tarkibi (shtati), kvalifikatsiyasi va faolligi va iqtidori bilan;
- jamiyat a'zolarining sportdagi natijalari bilan baholanadi.

Jismon barkamollik – tarixan o'zgarib turadiganhar qanday tarixiy davr uchun o'zining ideal tasnifiga ega bo'lgan tushuncha tarzida turlicha talqin qilingan, chunki bu idealda aholining iqtisodiy sharoiti, ijtimoiy hayoti dunyo qarashi ifodalangan. Lekin asrlar davomida jismoniy barkamol avlod tarbiyasi mavjud jamiyatda ob'yektiv imkoniyatlar va sharoitni yuzaga kelmaganligi sababli, abstrakt g'oyaligicha qolib real haqiqatga aylanmay qolgan.

Jismonan barkamollik salomatlikning me'yori va har tomonlama jismoniy tayyorgarlikni darajasi haqidagi tarixan shakllangan tasavvur, ular mehnat, jamoatchilik, harbiy va odamlarning ijodkorlik faoliyatlarini uzoq davom etishi talablariga nisbatan optimal javob beradi.

Jismoniy kamolot shaxsni garmonik rivojlantirishda aniq ma'no va ijtimoiy mohiyat kasb etadi. Faqat jismon kamolotga erishish uchun bajarilgan faoliyat pedagogik jarayon davomida bir tomonlamalikga olib kelishi amaliyotda isbotlangan. Faqat jismoniy mashq bilan shug'ullanish, jismonan kamolot sari yo'l olsada, bir tomonlamalikga etaklaydi, uni garmonik tarbiya elementlari – ma'naviy, ma'rifiy axloqiy, ruhiy, estetik mehnat tarbiyasini olishdan uzoqlashtiradi.

Maqsadning umumiyligi jismoniy tarbiya tizimining asosiy qonuniyatlaridan biridir. Ko'rsatilgan maqsad va sharoitlarga javoban uni amalga oshirishda shug'ullanuvchilarning yoshi, sog'ligi, jismoniy tayyorgarligi, shug'ullaniladigan kasbi hisobiga olinadi va jismoniy tarbiyada konkret vazifalar hal qilinadi:

a) odam organizmining forma funksiyasini garmonik rivojlantirish, jismoniy qobiliyatini har tomonlama kamolga etkazish, sog'ligini mustahkamlash va jamiyat a'zosini uzoq umr ko'rishini ta'inlashga yo'nalish berish;

b) hayotiy zaruriy harakat malakalarini va ko'nikmalarini, kundalik turmushda kerak bo'ladigan jismoniy madaniyatga molik maxsus bilimlarni shakllantirish;

v) har tomonlama jismon rivojlantirish uchun jismoniy sifatlarni tarbiyalash;

Inson jismoniy tarbiyasi maqsad va vazifasi uning boshqa tarbiya jarayonlari bilan bog'liqligi shundagina muvofiq debtushuniladiki, bu muvofiqlik ob'yektiv xarakterda bo'ladi va jismoniy tarbiya jarayoniga qonuniy yo'nalish beradi. Jismoniy tarbiya jarayonida tarbiyaning boshqa sohalaridagidek maqsadga yo'naltirilgan faoliyat, rejalashtirilgan natijaga har doim ham to'g'ri kela olmasligi isbotlangan.

Jismoniy tarbiyada tarbiya natijasini yosh sportchi trenirovkasiga rejalashtirilgan jismoniy mashqlar uning organizmiga qanday ta'sir qilayotganligini hisobga olishni taqazo qiladi, qisqa va tor yo'nalishdagi sport trenirovkalarining natijasiga e'tibor bersak, shuni ko'ramizki, toqori natijalarga erishish ma'lum davr ichida bo'lib, oldingilari unutilsa, trenirovka mashg'ulotlari keyinchalik o'zini oqlamaydi. Bu esa har tomonlama garmonik rivojlanishga halal beradi va sport to'uqlarini yo'qqqa chiqaradi.

Shunga ko'ra maqsad va vazifalarni ijobiy hal qilishga qodir, bolalik chog'idan jismonan sog'lom, ma'naviyatini uyg'un qilib tarbiyalashni ular o'zlarining asosiy burchlari deb bilishlari kerak.

Navqiron, o'zligimizni endigina e'tirof etayotgan mamlakatimiz turli toifadagi davlat va nodavlat sport jamiyatlari havasmandlari uyushmalari orqali yagona jismoniy tarbiya tizimini tuzishga e'tiborni kuchaytirib, tizimda ma'naviy boylik, jismoniy barkamollik, xalqchilik va uning ilmiylik xususiyatlarini mujassamlashtirmoqda.

Sharq mutafakkirlari ma'naviy boy, jisman barkamol, komil inson masalasiga azal-azaldan alohida e'tibor berganlar. Komillik fazilatlaridan eng ulug'i tanning inson jismining, barkamolligidadir deyiladi. Insonning matonati, diyonati, riyozati, qanoati, ilmi, sabri, intizomi, nafs, vijdoni, haqqoniylik, nazari, ibrati, iffati, hayosi, idroki, zakovati, iqtisodi, itoati, avf eta olishi, vatanni sevishi kabi ijobiy hislatlariga faqat sog'lom jism, tanisihatlik orqali erishiladi deb qaralgan[3, 13].

Mamlakatimiz jismoniy tarbiya tizimini xalqchilligi deganda, biz milliy o'yinlar tarzida xalq ommasida keng tarqalgan jismoniy mashqlar, milliy sport turlari, ommaviy sport, olimpiadalar dasturidan o'rin olgan "katta sport" bilan ko'p millatli respublikamiz xalqlarini shug'ullanish imkoniyati borligi tushuniladi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya jarayonining nazariy, uslubiy amaliyotining umumiylik jismoniy tarbiya tizimining negizini tashkil qiladi. Millatimizning bu sohadagi merosini o'rganish fanimizning asosiy vazifasidir. Jahongirlarni yuzaga chiqargan yurtimizning elat va xalqlari jismoniy madaniyati tarixiy manbaalarda o'z o'rnini olganligiga ishonchimiz komil.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Abdullaev, SH.X.Xonkeldiev. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Farg'ona, 2001 y.
2. M.N.Norqobilov., Z.S.Mirxodjaeva., V.V.Mahmudov. Jismoniy madaniyat va sport mashg'ulotlarida sog'lom turmush tarzini talabalar ongiga singdirishda pedagogik yondashuvlar. Monografiya. Toshkent, 2019 y.
3. Лях В. И. Тесты в физическом воспитании школьников: Пособие для учителя. –М.: Москва, 1998.

UDC 378.635.5

FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE FOR PERSONAL IN TRANSPORT AND LOGISTICS INDUSTRY

D.T. Muhitdinov, teacher, Uzbekistan state world languages university, Tashkent

Annotatsiya. Bugungi jahon iqtisodiyotida biznesning uchta asosiy sohasi: logistika, transport va xizmatlar ko'rsatish sohasi raqobatbardosh ish o'rinlarini yaratishda muhim o'rin tutadi. Ushbu mehnat bozoriga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi uchun chet tilini professional bilish O'zbekiston sanoati uchun muhim ahamiyatga ega, chunki mamlakatimiz nafaqat Markaziy Osiyo, balki jahon iqtisodiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu sohalaridagi mutaxassislar o'z mijozlari, hamkorlari, ekspeditorlari va bojxona brokerlari bilan samarali muloqot qilish, muzokaralar olib borish va hamkorlik qilish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Mahsulot tavsiflari, sug'urta shartnomalari, bojxona ma'lumotlari va boshqa transport tarmoqlari kabi hujjatlar asosan ingliz tilida yozilganligi sababli, transport va logistika bo'yicha ixtisoslashgan universitet bitiruvchilari ma'lum ingliz tili ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Ushbu tadqiqot mutaxassisliklari transport va logistika bilan bog'liq bo'lgan oliy o'quv yurtlari talabalariga chet tillarini, ayniqsa, ingliz tilini o'rganish va o'rgatish jarayonini, shuningdek, yuqori malakali transport xodimlarini muayyan ko'nikmalar to'plami bilan ta'minlashdagi muammolarni ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: chet tilini bilish, oliy ta'lim, transport universiteti, ingliz tilini o'qitish metodikasi, muloqot qobiliyatlari, kasbiy terminologiya, kasbiy bilim.

Аннотация. В современной мировой экономике три основных сектора бизнеса: логистика, транспорт и сфера услуг играют жизненно важную роль в создании конкурентоспособных рабочих мест в этой сфере. Профессиональное владение иностранным языком для успешной интеграции на этот рынок труда имеет важное значение для промышленности Узбекистана, поскольку наша страна оказывает сильное влияние на экономику не только Центральной Азии, но и экономику мира. Специалисты этих секторов должны уметь эффективно общаться, вести переговоры и сотрудничать со своими клиентами, партнерами, экспедиторами и таможенными брокерами. Поскольку такая документация, как описание товаров, договоры страхования, таможенная информация и

другие транспортные сети, в основном написана на английском языке, выпускники университетов, специализирующихся на транспорте и логистике, должны быть подготовлены к определенным навыкам английского языка. Настоящее исследование направлено на представление процесса изучения и преподавания иностранных языков, особенно английского, для студентов высших учебных заведений, специальности которых связаны с этими секторами, а также проблем в обеспечении высококвалифицированных транспортных работников с определенным набором навыков.

Ключевые слова: владение иностранным языком, высшее образование, транспортный вуз, методика преподавания английского языка, коммуникативные навыки, профессиональная терминология, профессиональные знания.

Annotation. *In current world's economy, three main business sectors: logistics, transport and service industry play a vital role in creation competitive job employment in this sphere. Professional foreign language competence for successful integration into this labor market is essential for the industry of Uzbekistan as our country strongly impacting the economy of not only Central Asia but also the economy of the world. The specialists of these sectors are required to be able to communicate, negotiate and collaborate effectively with their clients, partners, shipping agents and custom brokers. As documentations like goods' description, insurance contracts, customs information and other transportation networks are mainly written in English, graduates of universities which are specialized for transport and logistics industry need to be prepared for specific English language skills. The current research aims at presenting learning and teaching process of foreign languages, especially, English for students of higher education whose majors are related to these sectors and challenges in providing personals who are highly qualified transport workforce with certain skills set.*

Key words: *foreign language competence, higher education, transport university, English teaching methods, communication skills, professional terminology, occupation-specific knowledge.*

Introduction. Over the past ten years, the transport industry of Uzbekistan has encountered a lot of changes because of social, economic events and global problems like COVID-19, conflicts between countries (Russian-Ukrain) which have impacted nearly to every sphere of the country. Thus, there have been various transformations in transit routes, improvement and creation new transport corridors and the modes of various transports (electro-cars, electro-buses, and others). As the result, transport and logistics organizations and companies have to change and modernize their scope, costs of service, brand, technological equipment and intellectual capability of their workforce. This also become the main cause of urgent need for the highly qualified, communicative and collaborative personals for the sphere of transportation. All the mentioned above changes and requirements force transport universities and colleges to rethink and adapt their degree program, curricula and courses so that students have appropriate and professional knowledge, skills and competences that are demanded in current labour market of Uzbekistan and the world.

It is interesting to note that the importance and demand for knowing foreign language is considered one of the essential part for professional recognition and career prospects in this industry. The employers who took part in our survey state that knowledge of foreign languages give chance and enhance employability of young individuals not only in Uzbekistan but in the global market as they work collaboratively with international companies around the world.

Materials and method. According to A.S. Komkova (2021), individuals whose major are in transport and logistic sectors have to obtain various knowledge, skills and competences apart from their specific sphere:

- 1) **Core skills-** critical thinking, public speaking, self-management, work ethic, teamwork, problem solving and others;
- 2) **Digital literacy-** media platform, internet platforms, mobile devices;
- 3) **Cultural competence-** being able to communicate with other nations ethically and effectively;

4) **Global knowledge**- being aware of global situation, local and global interests, sustainable development etc.

Including all above mentioned, right linguistics skills- knowing foreign languages, communicating in global-trade language, understanding meaningfully in professional settings improve cross-border transportation networks between countries. According to the research survey, nearly 90 % of the employers prefer to have staffs with all language skills proficiency: speaking, listening, reading and writing. **Speaking** for interaction in working spheres like in human resources, administration, in warehouse and other transport related communications. **Writing** is for the communication in written form as transport and logistics companies have got a lot of branches around the globe and they do not meet with each other face-to-face often. They write letters, emails and share messages in order to communicate. **Listening** is also considered as one of the main skills as workers and presenters of companies can understand each other, make presentations, comprehend announcements etc. Most of the documentation like projects, technical texts and publications are written in English so **reading** skill is essential as other skills.

Moreover, employees are required to know a great deal of vocabulary: technical terms, acronyms which are related to the sphere of transportations. The following documents are the main documents and texts that every individual must know:

- a) Dispatch documents
- b) Insurance documents
- c) Bank documents
- d) Customs documents
- e) Shipping documents

To improve the employability of graduates in competitive labor market, the teaching foreign languages for special purposes' program and syllabus should be designed according to the needs analysis and content-based approach in educational institutions. Students improve their general English at schools, lyceums and colleges but when they study at higher educational settings they have to gain new skills and knowledge which are focused on more their future carrier. ESP courses must meet students' needs and their content and activities have to fill their drawbacks. To broaden learner's understanding, authentic materials are used in order to relate themes with the real materials.

In order to analyze and know more about teaching and learning foreign languages in higher educations, we have decided to organize a small-scale survey among different individuals who are related to the sphere of transport, logistics and service industry. Therefore, we have divided them into 3 parts: students (their major is transport and logistics), teacher (ESP course instructors), employers (head of companies and organizations in transportations).

In total, there have been 52 participants of the survey and they all were asked to fill the survey in Google Form via the Telegram platform. The survey was in the Uzbek language as all the participants are Uzbeks.

30 students were asked about their needs, challenges of learning English and expectations from their ESP course. All the questions have been in multiple choice form and easy to answer. The following 8 questions were used as a questionnaire:

- 1) *What language do you study at university as a foreign language?*
- 2) *Do you think English is important for your future carrier?*
- 3) *How is your English course organized at university?*
- 4) *Do you study general English or English for specific purposes?*
- 5) *Do you find it easy or difficult to learn English? Why?*
- 6) *Do you complete enough activities in class which are related to transport and logistics?*
- 7) *Have you ever used your knowledge in practice? Where? And How?*
- 8) *What kind of activities are used in your class a lot?*

Next step is learning the process of teaching English in higher educational settings which was conducted in the same way as the first, using Google form via Telegram platform. This step is for the teachers who work as an EFL teacher and conduct ESP classes for students of transport, logistics and

service major. 10 questions have been used for this and all of them are easy and related to teaching English and materials.

- 1) *What language do you teach at university as a foreign language?*
- 2) *Do you think English is important for students' future carrier?*
- 3) *How is your English course organized at university?*
- 4) *Do you teach general English or English for specific purposes?*
- 5) *Do you find it easy or difficult to teach English for the students whose major are transportation? Why?*
- 6) *Do you use enough activities in class which are related to transport and logistics?*
- 7) *What kind of activities are used in your class a lot?*
- 8) *How often do you use authentic materials in your class?*
- 9) *How do you teach new vocabulary: terms, slangs, acronyms to your students?*
- 10) *What methods or approaches do you use in your teaching?*

The final step is dedicated to getting information about employers' opinions and thoughts on their requirement for their staffs and importance of having English language proficiency in transportation, logistics and service industry. As they do not have enough time to other work, we have decided to make our questions much easier and only multiple choice questions are used. The questions are following:

- 1) *What is your companies' sphere?*
- 2) *Do you consider foreign language competence while choosing workforce?*
- 3) *What language is mainly needed in your labour market?*
- 4) *What language skills are important in transport, logistics and service industry?*
- 5) *What do you suggest/advice to students whose majors are transportation?*

Overall, all process which is organized in order to get and analyze information about foreign language competence have been smooth and well. As we managed to connect with the individuals who are related to this sectors. After analyzing all gathered material, we evaluated them.

Results and discussion. According to the results, we can say that among other foreign languages, English is taught as ESP course and nearly all participants claimed that English is the main language in their career prospects. Even English is taught in their first academic year, most of the students continue to learn it by enrolling extra courses in education centers. Moreover, most of participants said that they have some problems in learning English; as they do not have enough practice their language skills in real life and their lessons are more dedicated to teach general English rather than ESP. Therefore, they have to repeat the same materials a lot.

When it comes to activities, students' answers were nearly the same. Most of the teachers bring a lot of activities from general English books and focus on all four skills: reading, writing, listening and speaking. 86% of participants want to improve their speaking skill and they think this part is considered the most important for logistic, transport and service industry. (Figure 1)

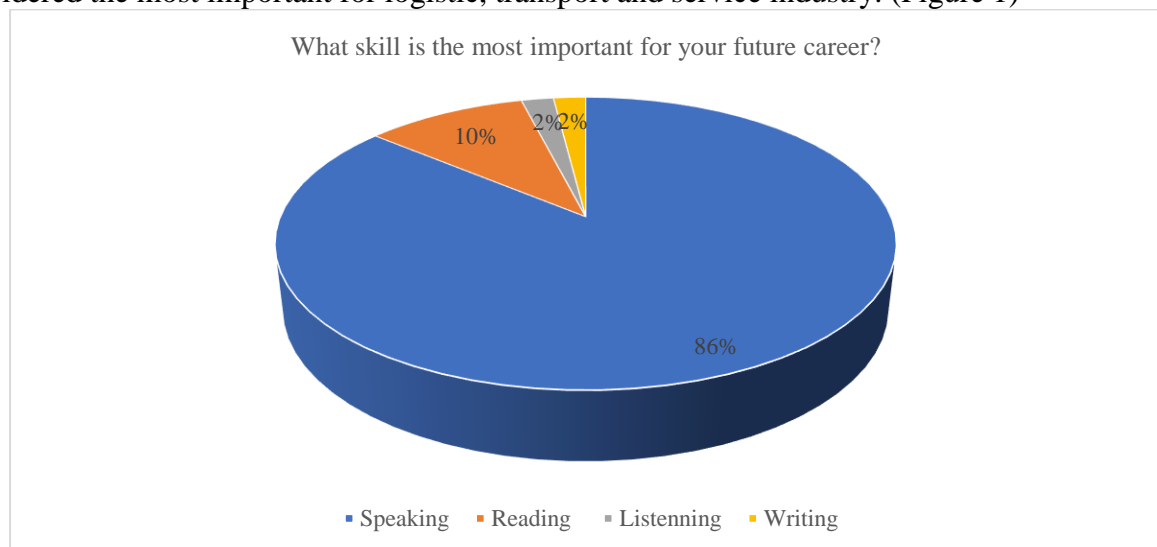

Figure 1

The next analysis of results dedicated to the answers of ESP course teachers who conduct lessons for the students whose majors are transport, logistics and industry services. For the first question (*Do you think English is important for students' future carrier?*), nearly 98% of teachers responded “yes” and gave their explanation with examples.

They also shared their views about activities, exercises and methods that they use nearly every day. According to their responses, they mostly use resources from Cambridge, Oxford and Macmillan publishers and they think that these books help to improve their 4 skills and 2 sub-skills like vocabulary and grammar. In the following diagram (figure 2) we can see different activities used by teachers:

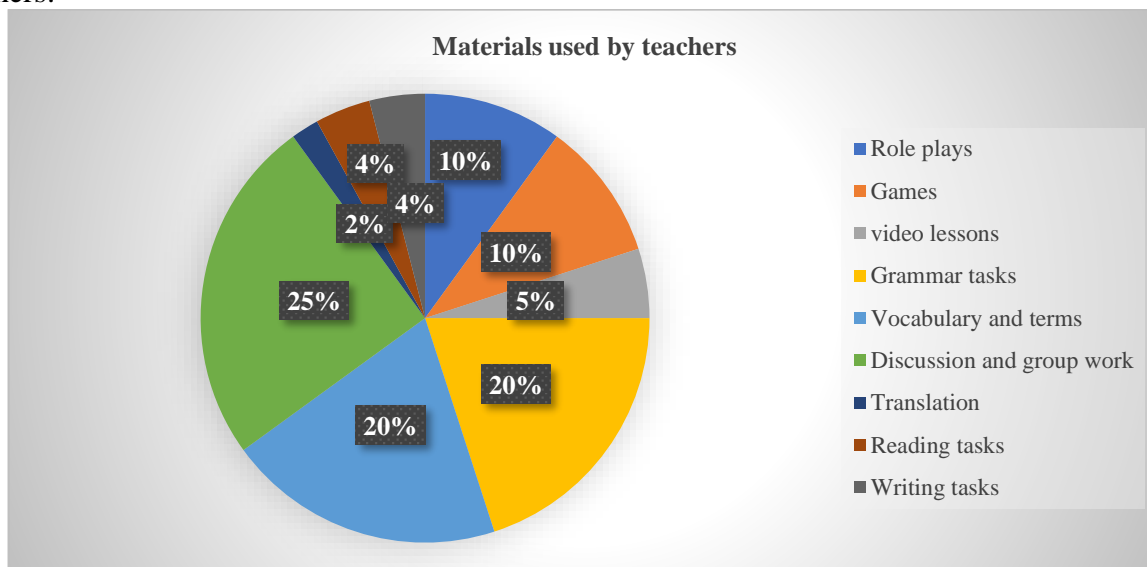

Figure 2

Moreover, they were asked about challenges and difficulties in term of teaching ESP courses. Their responses were unusual and differ from one another. They mentioned that there are a few materials available for the topic transportation and logistics; some students have difficulties to understand the material in planned syllabus and do not want to learn it; some students' level is not enough to perceive the given materials.

Finally, the result of survey by employers come up and according to their responses English is the most important language for the sphere and while they are choosing applicants for their companies they certainly require to know at least 2 languages: Russian and English. While they are conducting an interview, they check applicants' language proficiency (at least B2 level), especially, communication skills in foreign language.

Conclusion. The obtained results highlights the importance and need for innovative and interactive materials for ESP course in transport and logistics as improving communication skills in foreign languages gives opportunity for students to find their desired job easily. In order to encourage learners to lessons, instructors should create syllabus that includes students' need and interest; use different interactive teaching methods and techniques with the help of modern tools; create positive atmosphere to learn in the class and out of class; increase motivation to use skills in real life.

REFERENCE:

1. A.S. Komkova (2021). English Language Skills University Graduates need for Employment in Transport and Logistics Industry. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*. vol. 9-2 (60)
2. A. Vintere, I. Ozola, S. Krumina (2019). Professional Foreign Language Competence for Successful Integration into the Labour Market. *SOCIETY.INTEGRATION. EDUCATION - Proceeding of the International Scientific Conference*. Volume III. 594-603
3. Dudley-Evans, T., & St. John, M.J. (1998). *Developments in ESP*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gavharoy Isroiljon qizi, S. Jamoldinov (2022). On the Future of Logistics in Uzbekistan and the History of Learning Logistics Terms. *Texas Journal of Multidisciplinary Studies*.
5. Inna V. Senina, Vera B. Merkur'yeva. (2022). Foreign Language Teaching for Students at school of Transport: Searching for New Approaches. *Международный информационно-аналитический журнал «Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык»*. № 3 (34).

6. R. Mayboroda, O. Bodnar, N. Ababilova, M. Morozova, T. Burlaienko. The Role Of A Foreign Language In The Context Of The International Standardization Of Logistics Terminology . Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 17(6). ISSN 1567-214x

7. Sh. Beadle, M. Humburg, R. Smith, P. Vale (2015). Study on Foreign Language Proficiency and Employability -Final Report. EUROPEAN COMMISSION

8. Yusi Rahmawati, Suprpto Suwaji. English Capacity Building in Preparing Competent Logistics Sector's Staff in Indonesia. Journal of English Education and Teaching (JEET). Volume 6 number 2, June 2022. Page 171-187.

UDC 378.147

IMPORTANCE OF CONTEXT CLUES IN DEVELOPMENT OF STUDENTS' READING SKILLS

M.R. Nematullaeva, student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Talabalar o`zlarining o`qish qobiliyatining past bo`lganligi sababli til o`rganayotganda ko`plab muammolariga duch keladilar. Lug`at va o`qish o`zaro bog`liqdir va kontekst ma`lumotlaridan foydalanish orqali o`quvchi lug`at boyligini orttirish hamda o`qish qobiliyatini yaxshilash imkoniga ega bo`ladi. Shu bilan birga, matnning jumla tuzilmalari va asosiy mavzuning joylashuvi kontekst ma`lumotlardan foydalanish foydali hisoblanadi. Chunki, talabalar kontekst ma`lumotlardan foydalangan holda o`qish amaliyotini yaxshilash imkoniyatiga ega bo`lishadi. Ushbu maqolada o`quvchilarning o`qish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berish uchun ushbu kontekst ma`lumotlardan qanday foydalanish mumkinligi ta`kidlab o`tiladi.

**Kalit so`zlar:** o`qish turlari, ovozsiz o`qish, ovoz chiqarib o`qish, intensiv o`qish, intensiv o`qish, kontekstli maslahatlar, o`qish modellari.

Аннотация. У учащихся возникают проблемы с пониманием прочитанного, а низкий уровень владения чтением является фактором, способствующим возникновению проблем с пониманием прочитанного у других учеников. Тем не менее, хорошо известно, что словарный запас и чтение связаны, и что использование контекстных подсказок связано со словарным запасом. Однако также общепризнано, что структура предложений текста и размещение основной темы используют контекстные подсказки. Учащиеся могут воспользоваться шансом улучшить свои практические навыки чтения, используя контекстные подсказки. Эта статья посвящена тому, как можно использовать контекстные подсказки, чтобы помочь учащимся в развитии способностей к чтению.

Ключевые слова: виды чтения, чтение про себя, чтение вслух, экстенсивное чтение, интенсивное чтение, контекстные подсказки, модели чтения.

Abstract. Students struggle with reading comprehension and low reading proficiency was a contributing factor in other pupils' reading comprehension issues. Nonetheless, it is well established that vocabulary and reading are related, and that using context clues is related to vocabulary. However, it is also well recognised that the text's sentence structures and the placement of the major theme both make use of context clues. Students can grab a chance improve their practice reading skills by using context clues. This article is devoted to highlighting how context clues can be used to assist students in developing their reading abilities.

Keywords: types of reading, silent reading, aloud reading, extensive reading, intensive reading, context clues, reading models.

Introduction. The process of acquiring a language involves four skills: speaking, writing, listening, and reading. One of the most useful English language skills is reading, which has several advantages for us. Reading allows people to learn more and have material from periodicals, newspapers, books, and other sources. The most crucial element of social contact and the learning process is reading. The act of reading is to transfer science from the writer to the reader's brain; if readers do not get the meaning of the material, they will not be able to process it. Pronunciation and a lack of vocabulary are two more reading difficulties. The solutions to the issues are that the teacher needs to be more flexible with using various methodologies, techniques, and strategies in English language learning because these will help him or her teach more effectively. A person's reading ability affects every aspect of their academic achievement, and reading difficulties are a prerequisite for

academic performance and success. Because of this, early literacy is essential. Proficient readers achieve more goals in school and become proficient readers. Pupils who have difficulty with reading also struggle in other subjects and find it difficult to stay up with their assignments. As people become more and more discouraged, unmotivated, and lagging behind, it becomes an endless downward spiral. The reading process can be divided into three stages:

- ***The phase of recognition***

At this point, the student can only identify the visual equivalents of the phonological items. To exemplify, they can recognize spoken words in written form. Difficulty level at this point is determined by the variations in the learner's mother tongue's script and English's spelling rules.

- ***The stage of structuring***

A student ought to identify the syntactic connections between the items and comprehend the syntactical units' structural significance.

- ***Stage of interpretation***

This is considered the highest level in the process of reading.

Methods. Qualitative and secondary data analysis methods were used in this study. And according to previous researches, there are three different types of reading process, namely:

- ***Model of Bottom-up***

Lower-level reading processes are usually included in the bottom-up approach. Students start by learning fundamentals of letter and sound recognition, which paves the way for morpheme recognition in next lesson and word recognition, ultimately it can lead to the identification of sentences, longer texts, and grammatical elements. The steps to obtaining comprehension are letters, letter clusters, words, phrases, sentences, longer text, and meaning.

- ***Top-down model***

This model begins with the notion that the reader is ultimately responsible for comprehension. Students can develop predictions based on prior information, looking through the text to validate or refute those assumptions. Thus, even if a section is not understood word for word, it can still be understood as a whole. When teaching reading through a top-down method, the instructor should put more of an emphasis on activities that help students generate meaning than on word recognition skills.

- ***Interactive model***

This third type assumes that a pattern is synthesized based on information presented simultaneously from several knowledge sources and combines components of both top-down and bottom-up models.

Turning to types of reading, reading can be classified into four categories, like:

- ***Intensive reading***

This type of reading is concerning to language acquisition under teachers' supervision. With the help of intensive reading a foundation in vocabulary, idiom expansion, and explanation of structural challenges can be obtained. Intensive reading material is supposed to be used for classroom activity, reading and discussing it in detail in a targeted language with other students. Reading passage or text in depth is called intensive reading. Students ought to read text in order to gain knowledge or analysis. The main aim of it is to read shortened material and to obtain specialized knowledge.

- ***Extensive reading***

Students who engage in extensive reading read longer materials or a lot of them for general comprehension and enjoyment. It indicates that students are allowed to select any topic they would want to have discussed. In this case, the students should also find materials, articles that provide background information on the subject so that they can learn more about the topic they have selected. The reader is curious to learn more.

- ***Aloud reading***

Reading a book aloud to others entails making sounds that can be heard by other students. Moreover, teachers who read aloud to their students can help their students in their improvement of listening skills. For certain students, reading aloud is beneficial. However, it can also hinder their ability to understand sentences, even if they don't know every word.

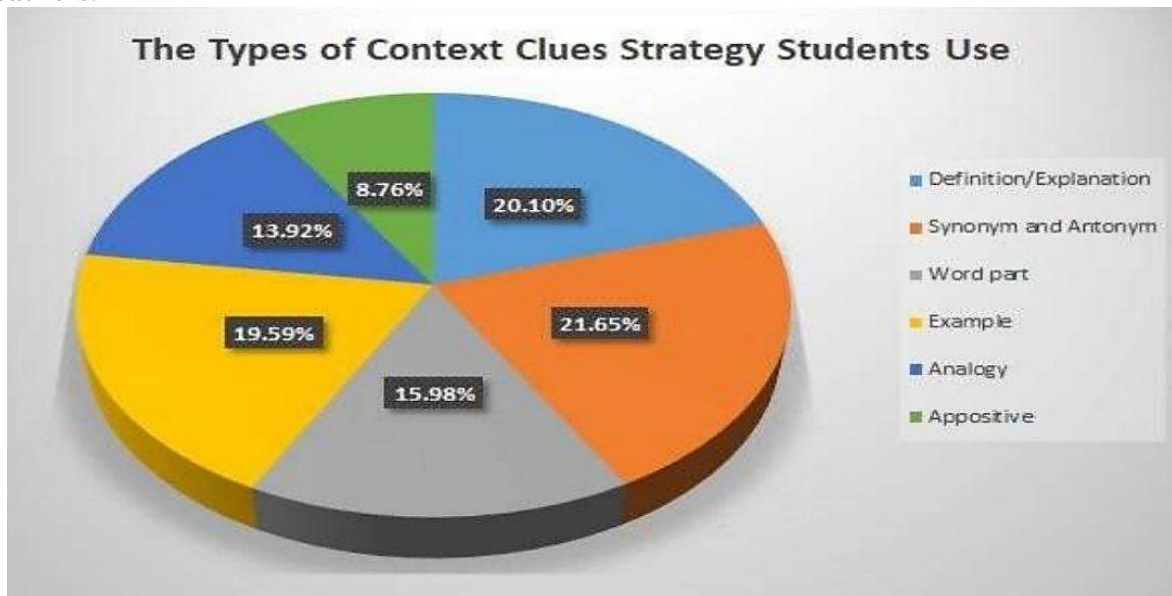
- ***Silent reading***

When reading silently, making audible sounds is avoided. So, the ability for pupils to read silently allows them to work more easily at their own pace. The material chosen by the learner should serve as the basis for silent reading. The students can read in silence without even moving his lips or creating any noise. As matter of fact, it facilitates his or her rapid, fluid, and effortless reading.

Context clues strategy. To understand word meanings, pupils frequently consult context clues. But occasionally, because they don't have a methodical approach to deciphering unknown terms, kids struggle to employ context cues. Educators can talk about specific indicators that students should look for in text to help them improve the capacity to use context to understand unfamiliar terms. Contextual clues significantly improve pupils' understanding of words and sentences. The ability to comprehend new concepts, ideas, and principles is significantly influenced by one's vocabulary knowledge and use in various circumstances. This implies that the reader can quickly and clearly understand the meaning of a term from context clues. Words that are found around an unfamiliar word and offer hints as to its meaning are known as context clues. The context offers hints that students might use to deduce the meaning of a word. There are various kinds of context clues, namely:

- + **Definition** - The term in the sentence or passage is defined by the author.
- + **Synonym** - The writer uses a term with a comparable meaning.
- + **Antonym** - The writer employs a term with essentially the opposite meaning.
- + **Example** - The author offers one or more phrases or concepts as examples.
- + **General** - The author gives hints about the meaning of the word through a number of words or remarks.

Results. According to the majority of teachers surveyed, using context clues in their reading comprehension instruction dramatically increased students' engagement with the material. It is certain that students' reading comprehension skills will significantly increase when teachers employ Context Clues Strategies, which include antonyms, synonyms, definitions, instances, word components, and analogies. By analyzing all the statistics, it is obvious that students are interested in utilizing definitions, examples, synonyms and antonyms. These findings are aligned with the views of teachers.

The qualitative outcome demonstrated the value of the Context Clues Strategy in helping students improve their reading comprehension. Most students concurred that their reading comprehension had improved following the intervention.

They were engaged, enthusiastic, and self-assured enough to contribute in class. Exams can be finished more easily and swiftly by students. Additionally, it fosters critical thinking among students. The majority of educators concurred that the Context Clues Strategy helped children improve their reading comprehension abilities. It was assumed that the students should find learning the Context Clues Strategy inspiring, self-assured, and enjoyable. Additionally, in order to help students apply these methods more effectively, it is important to teach them appropriate strategies for their respective

levels from the start. Last but not least, in order to fully understand the Context Clues Strategy, students ought to practice it often.

Discussion. Lack of extensive reading, a lack of vocabulary, the type of text, the type of question, the lack of a reading strategy, and the ambiguity of students' reading levels are the factors that cause problems for students when they practice reading. They are not familiar with the reading material, and in addition, the students' inability to understand the text correctly can be attributed to its difficult grammar. The reading material contains sentences that are either overly complex or long. So, English instructors usually employ context clues in the classroom. Furthermore, in education, it is also applied to the students. Students use comprehension monitoring, prediction, questioning, creating and using prior information, drawing conclusions, summarizing, and visualizing as ways to enhance their reading abilities. Having said that, the definition of description clue, example clues, synonym restatement clue, contrast or anonym clue, mood or tone clue, experience clue, analysis or structure clue, inference clue, and cause and effect clue are some of the types of context clues that are frequently employed for reading skills. Thus, Students' reading skills can be enhanced by using context clues strategy.

Conclusion. The utilization of context clues improves students' reading comprehension. When students are gradually exposed to modelled context clue tactics, their comprehension level decreases and they become more adept at finding clues within the text. This implies that the near passage method helps close the accomplishment gap between frustrated, instructional, and independent kids by bringing new words into their lives. Thus, in order to facilitate reading sessions that are connected with the school reading programmed, this study suggested creating a contextual hints technique. This study's findings demonstrate a beneficial effect on both teachers' tactics and students' learning. Possessing a strong vocabulary allows students at higher reading levels to read texts more quickly and comprehend them better. Students who have a strong vocabulary base and advanced reading comprehension will accelerate their growth and acquisition of many other subject areas and texts.

REFERENCES:

1. İlter, İ. (2019). The Efficacy of Context Clue Strategy Instruction on Middle Grades Students' Vocabulary Development. *RMLE Online*, 42(1), 1–15.
2. Yuen, Jong. 2009. Context Clue Detectives: Empowering Students with a Self-learning Device through the Teaching of Context Clues. Unpublished Sarjana's Thesis. University of California.
3. <https://core.ac.uk/download/pdf/327176727.pdf>
4. <https://ijcsrr.org/wp-content/uploads/2023/08/76-3108-2023.pdf>
5. <https://images.app.goo.gl/uentHUpL7jR7sjyt9>
6. <https://ejournal.undiksha.ac.id/index.php/JERE/article/download/34772/20463/104592>
7. <https://jurnal.stkipbjm.ac.id/index.php/enlit/article/download/1922/940/>

UO'K 37.02

TIL IXTISOSLIGI BO'LMAGAN O'RGANUVCHILARGA INGLIZ TILI NUTQINI SHAKLLANTIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

M.B.Nizomova, PhD, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

E.J.Zokirova, talaba, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu mavzu ingliz tilida so'zlashuv ko'nikmalarini rivojlantirishda til ixtisosligi bo'lmagan talabalarga yordam berish uchun innovatsion texnologiyalarni qo'llashni o'rganadi. U ingliz tilida talaffuz, ravonlik va og'zaki muloqotda ishonchni oshirish uchun texnologik vositalar va platformalardan foydalanishga qaratilgan. Maqsad - ixtisoslashgan bo'lmagan til o'rganuvchilarning o'ziga xos ehtiyojlari va qobiliyatlarini qondiradigan samarali til o'rganish tajribasini taqdim etish.

Kalit so'zlar: Innovatsion texnologiyalar, ingliz tilida nutqni shakllantirish, tilni o'zlashtirish, ixtisoslashgan bo'lmagan o'quvchilar, talaffuzni kuchaytirish, ravonlikni rivojlantirish, ishonchni mustahkamlash, texnologik vositalar, til o'rganish platformalari, shaxsiylashtirilgan ta'lim.

Аннотация. В данной теме рассматривается применение инновационных технологий для оказания помощи студентам без языковой специализации в развитии навыков разговорной речи на английском языке. Основное внимание уделяется использованию технологических

инструментов и платформ для улучшения произношения, беглости и уверенности в разговорном английском языке. Цель состоит в том, чтобы обеспечить эффективный опыт изучения языка, отвечающий конкретным потребностям и способностям неспециализированных изучающих язык.

Ключевые слова: инновационные технологии, формирование английской речи, овладение языком, неспециализированные учащиеся, улучшение произношения, развитие беглости речи, укрепление доверия, технологические инструменты, платформы изучения языка, персонализированное обучение

Abstract. This topic explores the application of innovative technologies to assist students without language specialization in developing English speaking skills. It focuses on leveraging technological tools and platforms to enhance pronunciation, fluency, and confidence in spoken English communication. The goal is to provide effective language learning experiences that cater to the specific needs and abilities of non-specialized language learners.

Keywords: Innovative Technologies, English Speech Formation, Language Acquisition, Non-Specialized Learners, Pronunciation Enhancement, Fluency Development, Confidence Building, Technological Tools, Language Learning Platforms, Personalized Instruction.

Til mutaxassisligi bo'lmagan o'rganuvchiklarga ingliz tilini o'rgatish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish juda samarali bo'lishi mumkin. Mana bir nechta fikrlar:

Til o'rganish ilovalari: Ingliz tilini o'rgatish uchun o'yinlashtirish, intervalgacha takrorlash va interaktiv mashqlardan foydalanadigan ko'plab til o'rganish ilovalari mavjud. Duolingo, Babbel va Rosetta Stone kabi ilovalar mashhur tanlovdir.

Nutqni aniqlash dasturi: Nutqni aniqlash texnologiyasi talabalarga talaffuzni mashq qilish va tezkor fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi. Speechace va ELSA Speak kabi platformalar talaffuzni tahlil qilish va shaxsiy fikr-mulohazalarni taqdim etish uchun AIdan foydalanadi.

Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR): VR va AR orqali immersiv tajribalar ingliz tilida so'zlashadigan real hayot stsenariylarini taqlid qilishi mumkin, bu esa o'quvchilarga dinamik muhitda suhbatlashish ko'nikmalarini o'rganishga yordam beradi.

Chatbotlar va til yordamchilari: Google Assistant va Amazon Alexa kabi aqlli chatbotlar va til yordamchilari talabalarni ingliz tilida so'zlashuv amaliyotiga jalb qilishlari, savollarga javob berishlari va til ko'rsatmalarini taqdim etishlari mumkin.

Onlayn repetitorlik platformalari: Shaxsiylashtirilgan o'qitish va amaliyot mashg'ulotlari uchun talabalarni ona ingliz tilida so'zlashuvchilar yoki malakali til o'qituvchilari bilan bog'laydigan onlayn repetitorlik platformalaridan foydalaning.

Interfaol doskalar va aqlli doskalar: Interfaol doskalar dinamik taqdimotlar, interaktiv faoliyatlar va multimedia kontentini integratsiyalash imkonini beradi, bu esa til o'rganishni yanada qiziqarli va interaktiv qiladi.

Til o'rganish o'yinlari: til o'rganish uchun maxsus ishlab chiqilgan ta'lim o'yinlari va simulyatsiyalarni o'z ichiga oladi. WordUp va FluentU kabi o'yinlar o'quv jarayonini o'yinga aylantirib, uni o'quvchilar uchun yanada qiziqarli va rag'batlantiradi.

Ijtimoiy media va onlayn hamjamiyatlar: Talabalarni ijtimoiy media platformalarida yoki til almashish veb-saytlarida ingliz tilida so'zlashuvchi jamoalarga qo'shilishga undash, u erda ular ona tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot qilishlari va o'zlarining til ko'nikmalarini haqiqiy kontekstda mashq qilishlari mumkin.

Ushbu innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda, o'qituvchilar til ixtisosligisiz talabalarning ehtiyojlarini qondiradigan dinamik va immersiv o'rganish tajribasini yaratishi mumkin, natijada ularning ingliz tilini bilish darajasini oshiradi. Asosan, grammatik tuzilmalarning leksik to'yinganligini cheklash orqali hozirgi vaqtda so'zlarning barcha mumkin bo'lgan birikmalarini aniqlash va shunga mos ravishda birikma asoslari va birikma birliklarini aniqlash juda mumkin. Kelajakda mashqlar to'plamini ishlab chiqishda so'z birikmalarini hisobga olishning ushbu usuli tinglovchilarning nutqining to'g'riligini ta'minlash uchun foydali bo'lishi mumkin, ammo u o'qitishda

amalga oshiriladigan til va nutq materialini tanlash uchun unchalik mos kelmaydi. kombinatsiyalar, chunki kamdan-kam hollarda ushbu materialga kontent cheklovlarini qo'yadi.

Natural Language Processing (NLP): NLP texnologiyasidan til o'rganish chatbotlari va virtual repetitorlarni ishlab chiqish uchun foydalanish mumkin, ular o'quvchilar bilan real suhbatlar olib boradi, shaxsiy fikr-mulohazalar va ko'rsatmalar beradi.

AI repetitorligi bilan til o'rganish platformalari: sun'iy intellektga asoslangan repetitorlik tizimlari kabi platformalar har bir talabning o'rganish sur'ati va uslubiga moslasha oladi, takomillashtirishning maqsadli sohalariga moslashtirilgan dars rejalari, viktorinalar va mashqlarni taklif qiladi.

Mobil ta'lim: Mobil ilovalar va platformalar talabalarga ingliz tilini istalgan vaqtda va istalgan joyda o'rganish uchun moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Ular o'z smartfonlari yoki planshetlarida darslarga kirishlari, mashqlarni bajarishlari va ishlashlari haqida fikr-mulohazalarini olishlari mumkin.

Til almashish platformalari: Tandem va HelloTalk kabi onlayn platformalar til o'rganuvchilarni butun dunyo bo'ylab ona tilida so'zlashuvchilar bilan bog'lab, matn, ovozli va video chat orqali til almashish imkoniyatlarini yaratadi, bu esa haqiqiy til amaliyoti va madaniy almashinuvni osonlashtiradi.

Immersiv tilni o'rganish tajribasi: Virtual haqiqat (VR) tajribalari o'quvchilarni ingliz tilida so'zlashadigan muhitlarga, masalan, virtual sinflar, shaharlar yoki madaniy diqqatga sazovor joylarga olib borishi mumkin, bu esa immersiv til amaliyoti va madaniy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Mashina tarjimai vositalari: Til o'rganish o'rnini bosmasa ham, Google Translate kabi mashinali tarjima vositalari o'quvchilarga ingliz tilidagi matnlarni tushunishda, tezkor tarjimalarni taqdim etishda hamda so'z boyligi va tushunish ko'nikmalarini shakllantirishda yordam berishi mumkin.

Onlayn til muammolari va tanlovlari: Talabalarni rag'batlantirish va jamiyat tuyg'usini rivojlantirish uchun onlayn platformalar yordamida til o'rganish bo'yicha muammolar va musobaqalarni tashkil qiling. Bunga imlo asalarilar, talaffuz muammolari yoki ishtirok va muvaffaqiyat uchun mukofotlar bilan lug'at viktorinalari kiradi.

Ushbu qo'shimcha texnologiyalarni til o'rganish dasturlariga integratsiya qilish ishtirok etish, shaxsiylashtirish va samaradorlikni oshirishi mumkin, bu esa ingliz tilini o'rganish jarayonini til ixtisosligisiz o'rganuvchilar uchun yanada dinamik va qiziqarli qiladi. Bu fikrni A.A. Shaxmatov aniq ifodalab, gapni gapga bo'ysundirgan. Shaxmatov so'z birikmalarini (F.F. Fortunatov kabi) to'liq va to'liqsizlarga ajratar ekan, so'z birikmalari haqidagi ta'limotda so'zlarning to'liq bo'lmagan birikmalarinigina ko'rib chiqadi, deb hisoblaydi. So'zlarning to'liq birikmasining asosiy belgisi uning predikativligidir. A.A. Shahmatov va uning izdoshlari kontseptsiyasida so'zlarning "to'liqsiz" birikmalari gap tarkibiga kiruvchi iboralar bo'lib, ular sintaksisdagi iborani o'rganish predmeti hisoblanadi.

Ma'lumki, metodist o'z tadqiqotida tilshunoslarning qarama-qarshi nuqtai nazaridan biriga tayanishga haqli va bu holda metodologiya nuqtai nazaridan, bir-biridan farq qiladigan nuqtai nazarni tanlash samaraliroq va istiqbolli ko'rinadi. ibora va gap o'rtasida. Ushbu tanlovning mantiqiy asosi lingvodidaktik xususiyatni hisobga olish bo'lishi mumkin, ya'ni chet tilini o'rgatishda ibora (sintagma) nisbatan mustaqil pozitsiyani egallaydi, bu uning asoslarning element-element shakllanishidagi roldan dalolat beradi va nutq, bu vaqt davomida nutq reaksiyasi faqat so'z birikmalari yoki so'z birikmalarini oldindan shakllantirish orqali iborani elementma-element tayyorlash va hatto o'ta frazaviy birlik bilan ta'minlanadi .

Zamonaviy o'qitish usullari o'quvchilarning faolligini oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va turli xil ta'lim uslublarini qondirish uchun innovatsion yondashuv va texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Bu erda bir necha asosiy zamonaviy o'qitish usullari:

Faol ta'lim: Faol o'rganish diqqatni passiv tinglashdan faol ishtirokga o'tkazadi. Unda o'quvchilarni material bilan faol shug'ullanishga undaydigan guruh muhokamalari, muammoli vaziyatlarni yechish, amaliy tajribalar va amaliy tajribalar kabi usullar kiradi.

Qaytarilgan sinf: teskari sinf modelida an'anaviy ma'ruzalar darsdan tashqari onlayn tarzda o'tkaziladi, shaxsan dars vaqti esa interaktiv faoliyat, munozaralar va tushunchalarni qo'llashga bag'ishlangan. Ushbu yondashuv ko'proq shaxsiylashtirilgan ta'lim va faol o'rganish tajribasiga imkon beradi.

Loyihaga asoslangan ta'lim (PBL): Loyihaga asoslangan ta'lim talabalarni murakkab mavzularni o'rganish, muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun real loyihalar yoki tadqiqotlar ustida ishlashni o'z ichiga oladi. Bu hamkorlik, ijodkorlik va bilimlarni amaliy qo'llashga yordam beradi.

So'rovga asoslangan ta'lim: so'rovga asoslangan ta'lim talabalarni savol berishga, qiziqtirgan mavzularni o'rganishga va tadqiqot va tajribalar orqali javob izlashga undaydi. O'qituvchilar o'quvchilarni so'rov jarayonida boshqarib, qiziquvchanlik va mustaqil o'rganishga yordam beruvchi yordamchi sifatida ishlaydi.

Differentsiallashtirilgan ta'lim: Differentsiallashtirilgan o'qitish o'quvchilarning turli ehtiyojlari, qiziqishlari va o'rganish uslublarini hisobga olgan holda o'qitish usullari, mazmuni va baholash strategiyalarini moslashtirishni o'z ichiga oladi. Bu barcha talabalar o'zlarining tegishli darajasi va tezligida ta'lim olishlarini ta'minlaydi.

Texnologiyani integratsiyalashuvi: texnologiyani o'qitish va o'rganishga integratsiyalashuvi faollikni oshirishi, hamkorlikni osonlashtirishi va ko'plab resurslar va ta'lim vositalaridan foydalanishni ta'minlashi mumkin. Bunga interfaol doskalar, ta'lim dasturlari, multimedia taqdimotlari va o'rganish uchun onlayn platformalardan foydalanish kiradi.

Hamkorlikda o'rganish: Hamkorlikda o'rganish o'quvchilarni muammolarni hal qilish, vazifalarni bajarish yoki g'oyalarni muhokama qilish uchun guruhlarda birgalikda ishlashga undaydi. Bu jamoaviy ish, muloqot qobiliyatlari va tengdoshlarni o'rganishni rivojlantiradi, shu bilan birga sinfda hamjamiyat va o'zaro yordam hissini rivojlantiradi.

O'yinlashtirish: O'yinlashtirish o'quvchilarni rag'batlantirish va o'rganishni yanada qiziqarli va qiziqarli qilish uchun ta'lim faoliyatiga ball tizimlari, mukofotlar va qiyinchiliklar kabi o'yin elementlarini kiritishni o'z ichiga oladi. U motivatsiya va ushlab turishni kuchaytirish uchun turli mavzular va yosh guruhlariga qo'llanilishi mumkin.

FluentU: FluentU tillarni kontekstda o'rgatish uchun musiqiy videolar, kino treylerlari, yangiliklar kliplari va ilhomlantiruvchi nutqlar kabi real dunyo videolaridan foydalanadigan onlayn til o'rganish platformasidir. U o'z ichiga interfaol taglavhalar, viktorinalar va multimedia resurslarini o'z ichiga oladi, bu o'quvchilarni til o'rganish tajribasiga jalb qiladi.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim: Shaxsiylashtirilgan ta'lim har bir talabaning qiziqishlari, qobiliyatlari va o'rganish afzalliklariga qarab ta'lim va o'rganish tajribasini moslashtiradi. Bu maqsadli yordam va fikr-mulohazalarni ta'minlash uchun moslashtirilgan ta'lim texnologiyalari, individual o'quv rejalari va doimiy baholashni o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu zamonaviy o'qitish usullarini o'quv amaliyotiga kiritish orqali o'qituvchilar tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va umrbod ta'lim ko'nikmalarini rivojlantiruvchi dinamik, interfaol va o'quvchilarga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, innovatsion texnologiyalarni til o'qitishga integratsiyalashuvi til ixtisosligi bo'lmagan talabalar o'rtasida ingliz nutqini shakllantirishning istiqbolli yo'llarini taklif etadi. Nutqni aniqlash dasturlari, til o'rganish ilovalari va virtual reallik simulyatsiyasi kabi vositalardan foydalanish orqali o'qituvchilar ixtisoslashgan bo'lmagan o'quvchilarning noyob ehtiyojlariga moslashtirilgan immersiv va moslashtirilgan o'rganish tajribasini taqdim etishlari mumkin. Ushbu texnologiyalar nafaqat talaffuzni yaxshilash va ravonlikni rivojlantirishga yordam beradi, balki ingliz tilida og'zaki muloqotga ishonchni ham oshiradi. Raqamli landshaft rivojlanishda davom etar ekan, til o'rgatishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash talabalarga ingliz tilida nutqni mukammal o'rganishga yordam beradi va shu tariqa o'zaro bog'langan dunyoda ko'proq ishtirok etish va muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Городилова Г.Г. К вопросу об оптимальном пути развития речевых навыков и речевых умений на начальном этапе обучения. - //Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. - М.: Изд-во МГУ, 1969.

2. Горчев А.Ю. О путях реализации принципа противопоставления при обучении грамматической стороне речи. - Иностранные языки в школе, 1979. - №6. - С.
3. Горчев А.Ю. О системном подходе к организации грамматического материала для обучения устной речи // Отбор и организация языкового материала для обучения говорению на иностранном языке в средней школе. - М., 1982. - С.37-42.
4. Григорян С.Т. Проблема мотивации в психологии научения иностранному языку. // Проблемы обучения иностранному языку. Том 5, ч.1. - Владимир, 1970. - С.15-24.
5. Гурвич П.Б. Положительное и отрицательное в концепции сторонников структурального подхода к методике преподавания иностранных языков. ИЯВН. - Вып. I. - 1965. - 27-41 с.
6. Gilpin D. R. *Working the Twittersphere: Microblogging as professional identity construction. A networked self: Identity, community, and culture on social network sites.* New York, 2011, Chapter11, pp. 232–250.
7. Barnes J.A. *Class and Committees in Norwegian Island Parish* // Human Relations. Hafner Press. — NY., 1975. — P. 39–58.
8. Nizomova, M. B. (2022). Problems of systematization of pedagogical terms and concepts in the scientific and pedagogical theory of comparable languages. *American Journal Of Philological Sciences*, 2(03), 1-6.
9. Baratboyevna, N. M. Features of the Formation and Development of Ecological Terms in Languages. *Journalnx*, 6(06), 55-57
10. Nizomova M. B. Ingliz va o'zbek tillaridagi pedagogikaga oid terminlarning tarjima qilish tamoyillari, muammolari va o'ziga xos texnologiyalari. // 2022-6/4 Вестник Хорезмской академии Маъмуна. Хива – 2022. 55-59 betlar. (10.00.00 № 21)

UDC 37.02

INSTRUCTING ADULTS ON THE RULES OF GRAMMAR

L.X.Omonova, teacher, "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kattalarga grammatika qoidalarini o'rgatishning ahamiyati muhokama qilinadi. Shaxsiy va professional sohada samarali muloqot zarur va grammatikani yaxshi bilish insonning o'z fikrlarini aniq va ravon yetkazish qobiliyatini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Biroq, ko'plab kattalar rasmiy ta'lim paytida grammatikani to'liq o'rganmagan yoki vaqt o'tishi bilan ba'zi qoidalarni unutgan bo'lishi mumkin. Kattalarga grammatika qoidalarini o'rgatish ularga yozish ko'nikmalarini oshirishga, ish joyidagi obro'sini oshirishga va umumiy muloqot ishonchini oshirishga yordam beradi. O'quvchilarga grammatika asoslarini o'rganish uchun mustahkam poydevor berish va amaliyot va fikr-mulohazalar uchun imkoniyatlar yaratish orqali o'qituvchilar ularga yanada samarali kommunikator bo'lishlariga yordam berishlari mumkin.*

Kalit so'zlar: *kattalar ta'limi, grammatikani o'rganish, tilni o'rganish, kattalar grammatikasini o'qitish, grammatika.*

Аннотация. *В этом реферате обсуждается важность обучения взрослых правилам грамматики. Эффективная коммуникация необходима как в личной, так и в профессиональной сфере, и хорошее знание грамматики может значительно повысить способность человека ясно и точно передавать свои мысли. Однако многие взрослые, возможно, не получили всестороннего изучения грамматики во время своего формального образования или со временем забыли некоторые правила. Обучение взрослых правилам грамматики может помочь им улучшить свои навыки письма, повысить свой авторитет на рабочем месте и повысить общую уверенность в общении. Предоставляя взрослым учащимся прочную основу для изучения основ грамматики и предоставляя возможности для практики и обратной связи, преподаватели могут помочь им стать более эффективными коммуникаторами.*

Ключевые слова: *образование для взрослых, обучение грамматике, изучение языка, преподавание грамматики взрослым.*

Abstract. *This abstract discusses the importance of instructing adults on the rules of grammar. Effective communication is essential in both personal and professional settings, and having a strong grasp of grammar can significantly enhance one's ability to convey ideas clearly and accurately. However, many adults may not have received comprehensive instruction in grammar during their formal education or may have forgotten some of the rules over time. Instructing adults on the rules of grammar can help them improve their writing skills, enhance their credibility in the workplace,*

and increase their overall confidence in communication. By providing adult learners with a solid foundation in grammar basics and offering opportunities for practice and feedback, instructors can empower them to become more effective communicators.

Keywords: *adult education, grammar instruction, language learning, teaching grammar to adults, grammar.*

In today's world, grammar is a key skill that helps people successfully communicate and express their thoughts. However, many adults may have difficulty using grammar rules correctly. Therefore, it is important to develop effective strategies for teaching grammar to adults to help them improve their writing and speaking skills.

The first step in teaching grammar to adults is to create a suitable learning program. The program should be structured, consistent and adapted to the level of students' knowledge. It is important to take into account the individual needs and learning styles of each student in order to ensure effective learning of the material. It is also important to use a variety of teaching methods to successfully teach grammar to adults. This may include a combination of lectures, exercises, games, discussions, and practical tasks. A variety of methods will help to keep students' attention and make the learning process more interesting and effective.

When instructing adults on the rules of grammar, it's important to keep the following tips in mind:

- **Start with the basics:** Begin by reviewing fundamental grammar rules such as subject-verb agreement, punctuation, and sentence structure. Make sure everyone has a solid understanding of these concepts before moving on to more advanced topics.
- **Use real-world examples:** Incorporate real-life examples and exercises to help adults see how grammar rules are applied in everyday writing and communication.
- **Focus on common errors:** Address common grammar mistakes that adults may make, such as confusing "your" and "you're," or using improper verb tenses.
- **Provide resources:** Offer helpful resources such as grammar handbooks, online tools, and practice exercises to reinforce learning outside of the classroom.
- **Encourage practice:** Encourage adults to practice their grammar skills regularly through writing assignments, editing exercises, and interactive activities.
- **Be patient and supportive:** Remember that learning grammar can be challenging for some adults, so be patient, encouraging, and provide constructive feedback to help them improve. By following these tips, you can effectively instruct adults on the rules of grammar and help them improve their writing skills.

It is important to create a supportive and motivating learning environment for adult students. Encouragement and support from teachers and classmates can significantly increase students' motivation to learn grammar. It is also important to provide students with the opportunity to practice their skills in real-world situations, for example, through discussions, written assignments or role-playing games. Regular feedback and evaluation are important components of successful adult grammar education. Teachers should provide students with feedback on their progress, identify weaknesses, and help students improve their skills. Evaluating students will also help them track their progress and see their achievements.

In general, effective adult grammar education requires careful planning, a variety of teaching methods, a supportive learning environment, and regular feedback. With properly designed programs and learning strategies, adults can significantly improve their grammar skills and become more confident in their communication.

Conclusion. Instructing adults on the rules of grammar is essential for effective communication and language proficiency. By teaching adults the principles of grammar, they can improve their writing skills, enhance their speaking abilities, and better understand the structure of language. Additionally, mastering grammar rules can boost confidence in using English in various contexts, such as in the workplace or social interactions. Overall, providing guidance on grammar to adults is a valuable investment in their language development and communication competence.

REFERENCES:

1. Scrivener, J. (2011). Learning Teaching: A Guidebook for English Language Teachers. Macmillan Education.
2. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course (2nd ed.). Heinle & Heinle.
3. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and Principles in Language Teaching (3rd ed.). Oxford University Press.
4. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Longman.
5. Swan, M., & Walter, C. (1997). The Good Grammar Book with Answers. Oxford University Press.
6. Parrott, M. (2000). Grammar for English Language Teachers. Cambridge University Press.
7. Thornbury, S., & Watkins, P. C. (2007). The CELTA Course: Trainee Book and Trainer's Manual Pack (4th ed.). Cambridge University Press.
8. Murphy, R., & Altman, L.B.(2018). English Grammar in Use with Answers: A Self-study Reference and Practice Book for Intermediate Learners of English. Cambridge University Press.

UO'K 37:371:57

**BIOLOGIK TA'LIMDA O'QUVCHILARDA SANOGEN TAFAKKURNI
SHAKLLANTIRISH OMILLARI**

S.R.Otajonova, o'qituvchi, Qo'qon Davlat pedagogika instituti, Qo'qon

***Annotasiya.** Maqolada o'quvchilarni sanogen (sog'lom) tafakkurlashga o'rgatish, ularda aqlan, ma'navan, jismoniy va jinsiy tarbiyani tarkib topirishga oid g'oyaviy imunitetni shakllantirish masalasi yoritib o'tilgan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda biologik ta'lim tarbiya uzviyligi, sog'lom turmush tarzi omillariga asoslangan metodik tavsiyalar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilarni sanogen (sog'lom) tafakkurini shakllantirib borilishi biologiyani o'qitishning barcha shakllarida dars, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar mazmunida yoritib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** "sanogen tafakkur" giyohvandlik, ichkilikbozlik, o'z joniga qasd qilish, patogen, refleksiv, vitogen, kurashuvchanlak, mustaqil fikrlash, ongli hissiyot, nosog'lom fikrlash, iratsional, ratsional, patogen fikrlash, temperament*

***Аннотация.** В статье раскрывается проблема воспитания у студентов саногенного (здорового) мышления, формирования у них мировоззренческого иммунитета, связанного с психическим, духовным, физическим и половым воспитанием. Методические рекомендации, основанные на факторах органического воспитания, здорового образа жизни, служат важным инструментом в реализации этих задач. Формирование саногенного (здорового) мышления учащихся освещается во всех формах биологического образования в содержании уроков, внеурочной деятельности и внеурочной деятельности.*

***Ключевые слова:** наркомания «саногенное мышление», алкоголизм, суицид, патогенное, рефлексорное, витогенное, боевое, самостоятельное мышление, осознанная эмоция, нездоровое мышление, иррациональное, рациональное, патогенное мышление, темперамент*

***Abstract.** The article describes the issue of training students to sanogenic (healthy) thinking, formation of ideological immunity related to mental, spiritual, physical and sexual education in them. Methodological recommendations based on the factors of biological education, healthy lifestyle serve as an important tool in the implementation of these tasks. Formation of sanogenic (healthy) thinking of students is covered in all forms of teaching biology in the content of lesson, extracurricular activities.*

***Key words:** "sanogenic thinking" addiction, alcoholism, suicide, pathogenic, reflexive, vitogenic, combative, independent thinking, conscious emotion, unhealthy thinking, irrational, rational, pathogenic thinking, temperament*

Kirish. Jahonda ro'y berayotgan globallashuv jarayonlari bola huquq va erkinliklari yanada ishonchliroq himoya qilish, ularni sanogen (sog'lom) tafakkurni shakllantirish, turli tuman g'oyaviy hurujlar, tojovuzlardan asrash, ular orasidagi huquqbuzarliklarning oldini olish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa o'z navbatida sog'lom turmush tarzini tarkib toptirish mazmunida sanogen tafakkurni tarkib toptirishda elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanish, ta'lim

muhitini faol axborot almashinish jarayonlari bilan integrasiyalash masalalarining metodik echimiga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Bugungi kunda yoshlar, ayniqsa maktab o'quvchilari orasida hissiyotlarga beriluvchanlik, o'zini boshqara olmaslik, sog'lom fikr yurita olmaslik natijasida ko'plab muammolar yuzaga kelmoqda. Maktab bilimlarini yaxshi o'zlashtira olmaslik, tengdoshlari orasidagi yoki oilasidagi turli kelishmovchiliklar bolalarni hissiyotga beriluvchan qilib qo'ymoqda. Uning oqibatida esa bolalarda qo'rquv, fobiya, zo'ravonlik yoki o'z joniga qasd qilish holatlari yuzaga kelmoqda. Bularni oldini olish uchun o'quvchilarda sog'lom tafakkurni shakllantirish muhim omil hisoblanadi. Sanogen (sog'lom) tafakkuri rivojlangan insonlar hissiyotlarini boshqara oladigan, har bir vaziyatda aql bilan fikr yuritadigan, ichki nizoni ijobiy bartaraf etadigan, ya'ni stressga qarshi kurasha oladigan bo'lib shakllanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sanogen tafakkur tushunchasi va uni rivojlantirish ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan sanogen tafakkur tushunchasi birinchi bo'lib YU. M. Orlov tomonidan qo'llanilgan. Uning fikricha sanogen tafakkur bu insonni sog'lom fikrlashi bo'lib, har qanday vaziyatga his-tuyg'u, emotsiya bilan javob qaytarib, stressga tushib qolishning oldini oladigan usul ekanligini takidlagan. "Sanos-sog'lom", "genezis-rivojlanish" ya'ni his-tuyg'ularni, fikrlashni sog'lom rivojlantiruvchi tushunchadir. Uning fikriga ko'ra sanogen (sog'lom) tafakkur yuritishning asosiy ro'li o'z-o'zini takomillashtirish – xarakterning uyg'unligi, o'zidan va atrofdagilardan rozilik hissi, yomon odatlardan saqlanish, o'z hissiyotlarini aql bilan boshqara olish, o'z ehtiyojlarini nazorat qilish uchun zaruriy shart-sharoit yaratishda namoyon bo'ladi. Ichki nizolar, ziddiyatlar, tibbiy-profilaktik fikrlashni YU.Orlov nosog'lom tafakkur deb atashni taklif etadi. SHunga movufiq stress ichida qolgan kundalik holga aylangan avtomatlashgan fikrlash jarayonini nosog'lom tafakkur deb atash mumkin [1]. K.YUngning fikricha, sanogen (sog'lom) tafakkur yuritish uchun shaxsning arxeotipik (shaxs hayotidagi obrazlar, g'oyalar, motivlar) o'ziga xoslikni aniqlab beruvchi fikrlash, tushunish usullarini o'zlashtirish zarur. YA'ni, inson ichki dunyosini anglagan holda fikrlashini sog'lom nuqtai nazar bilan boshqarishga harakat qilishi kerak [2]. R.Bunton ko'pincha insonning xulq-atvori madaniy omillari asosida boshqariladi, deb ta'kidlab o'tadi. YA'ni, insonning madaniy dunyoqarashi ratsional fikrlashga qanchalik ko'p ta'sir etsa, iratsional fikrlash ta'siri doirasi shunchalik kamayadi [3]. V.I.Petrushin talqinicha, sog'lom tafakkurning asosida real voqelikni qanday tushunish qobiliyatining anglanishi yotadi. O'z-o'zini anglagan shaxs o'zining ichki olami, tasavvurlarini to'g'ri fahmlaydi, undan qo'rqmaydi va bayon etishdan tortinmaydi, fikr va hatti harakatlari "hozir va shu yerda" vaziyatiga yo'nalgan bo'ladi [4].

Biologiyani o'qitishda tarbiyaviy-ta'lim o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish va sanogen tafakkurini rivojlantirishning metodik tizimi mavjud bo'lib, pedagog olim M.M.Isabayeva tomonidan metodik jihatdan tadqiq etilgan bo'lib, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishning didaktik asoslari ilmiy-metodik jihatdan izohlab o'tilgan [5]. Biologiya o'qituvchilarda sog'lom tafakkurni takomillashtirishning innovatsion texnologiyalarini didkatik mazmunini aniqlash, biologiyani o'qitish mazmunida o'quvchilarni patogen omillardan himoyalashga va o'z hayotiy faoliyatini to'g'ri tahlil qilishga o'rgatish orqali vitagen tafakkurini rivojlantirishga asos bo'luvchi bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishga asoslangan metodik tizimini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda har bir o'qituvchining valeologik kompetentligi dunyoqarashini, e'tiqodini, ongi, xulq-atvorini shakllantirishdek pedagogik masalalarni yechishga qaratilgan umum didakik jarayonidir. Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatining tashkiliy-boshqaruvning samarali shakllari va texnologiyalarini qo'llash, salomatlikni tiklashga oid tadbirlarini o'tkazish orqali o'quvchilarning o'zi va o'zgalarning salomatligiga daxldorligini anglatish, turli xil salbiy omillardan himoyalash, o'z salomatligini asrash uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishi barobarida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini egallanishiga zamin tayyorlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'quvchilarda sog'lom tafakkurni shakllantirishda ekologik bilimlarni tarkib toptirish muhim o'ringa ega bo'lib, ushbu muammolarga bag'ishlangan qator tadqiqot ishlari vujudga keldi. Maktab o'quvchilarida ekologik tafakkurni shakllantirish metodikasining X.A.Raxmatova, A.S.To'xtaev, A.Hamidov, X.B.Norbo'taev va T.T.Saparovlar

ekologik noqulay mintaqalardagi maktab o'quvchilarining sog'ligini saqlashga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyalarini tadbiq etganligi, X.O.SHayxovaning ilmiy tadqiqot ishlarida sog'lom turmush tarzi yaratishning axloqiy jihatlari tadqiq etilishi bizni taqqiqot ishimizda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Biologik ta'limda sanogen tafakkurni rivojlantirish o'quvchilarning biologiya o'quv fan dasturi va DTS bilan me'yorlangan muayyan bilim, ko'nikma, malakalarni puxta o'zlashtirishga, o'qitishning barcha shakllarida dars, darsdan tashqari ishlar, ekskursiyalar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda valeologiyaga ega bo'lish bilimlar bilan qurollantirish imkoniyati mavjud. Bu o'rinda esa quyidagi *funksiyalar* amalga oshiriladi:

– biologik bilimlarni tiklash – biologik ta'lim mazmunida ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlar orqali valeologik bilimlarni tiklash, tahliliy va mantiqiy fikrlashga o'rgatish;

– biologik bilimlarni yangilash – sog'lom turmush tarzi yuzasidan avval o'zlashtirgan bilimlarini kengaytirish, aniq dalillar asosida rivojlantirish;

– biologik bilimlarni korrektsiyalash – valeologiya yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarini tahlil qilish va yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etib borish;

– biologik bilimlarga amal qilish – sog'lom turmush tarzi yuzasidan olgan bilimlariga turmush tarzi davomida amal qilish orqali shaxsiy e'tiqodga aylantirish;

– bashorat qilish – valeologik madaniyat omillarini shaxsiy e'tiqodga aylantirilishi kelgusida aqlan va jismonan sog'lom bo'lishi, turli xil kasalliklarni bartaraf etish va uzoq umr ko'rishi, ma'navan buzg'un g'oyalardan chetlanishi bunyodkor g'oyalarga ega bo'lishi nazarda tutiladi.

biologiya ta'limi mazmunida o'quvchilarni sog'lom tafakkur, sog'lom organizmni mustahkamlashga oid gigienik, ekologik, estetik va ma'naviy bilim ko'nikmalarni o'qitishni barcha shakllarida tarkib toptirish muhim vositalardan sanaladi.

Muhokama va natijalar. O'quvchilarning ongida sog'lom fikrlash hususiyati shakllanmasa o'rnini nosog'lom fikrlar egallab oladi. Natijada bolalarni hayotda o'z shaxsiyatini topa olmasliklari, turli g'oyaviy fikrlar tasiriga tushib qolishi yoki hissiy jarayonlardagi streslarga berilib o'z joniga qasd qilishi mumkin. Sog'lom fikrlaydigan inson esa o'zini boshqara oladi har bir vaziyatga aql bilan ish ko'rib javob qaytaradi. Bunday o'quvchilarni shakllantirish uchun esa ta'limda sog'lom turmush tarziga amal qilish, bolalar ongini boshqalar noto'g'ri fikrlar bilan to'ldira olmasliklari uchun o'quvchilar yetarli bilimlarni berishlari ta'lab etiladi. O'quvchilarga ham psixologik ham hayotiy ham diniy ham ilmiy bilimlar berib borilishi kerak.

Xulosa. Sog'lom tafakkuri rivojlangan inson hayotda hamisha aql bilan fikr yuritadigan shaxs bo'lib yetishadi. Bunday insonlar turli vaziyatlarda hissiyotlariga qatnashgan ravishda qaror qabul qiladi. Holatlarga ijobiy baho bera oladigan shaxs bo'ladi. O'zini mustaqil sog'lom fikriga ega bo'lganligi uchun turli g'oyalar tasiriga tushib qolmaydi. Atrofida bo'layotgan vaziyatlarga ijobiy baho beradi. Insonlar bilan munosabatlarda ham ziddiyatlarga bormasdan yaxshi munosabatda bo'ladi. Xulosa qilib aytganda sog'lom tafakkuri rivojlangan insonlar yetuk shaxs bo'lib shakllanadi. O'zbekiston kelajagi yoshlar qo'lida shuning uchun ta'lim jarayonida o'quvchilarni sog'lom fikrlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Орлов Ю. Саногенное мишление. Формирование здорового образа жизни молодежи. М.: Педагогика – 2006. – 163 с.
2. Юнг К. Формирование здорового образа жизни младших подростков в педагогически организованном процессе самопознания. Автореферат дисс. канд. пед наук. Пенза.: –2008. – 21 с.
3. Bunton R, Macdonald G. Health promotion: disciplines, diversity and development, 2nd ed London New&York: Routledge, 2002.
4. Petrushin V.I., Petrushina N.V Valeologiya. M.: – 2002. – S. – 427.

GUIDING PRINCIPLES FOR EFFECTIVE VOCABULARY TEACHING

M.Qozakova, teacher, Namangan State University, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada, so'z boyligini rivojlantirishning asosiy tamoyillari va so'zlarni o'rgatishning asosiy shartlarni ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: til o'rgatish, lug'at o'rgatish, tamoyillar, so'z boyligini rivojlantirish.

Аннотация. В этой статье мы рассмотрим ключевые принципы эффективного «обучения словарному запасу» и ключевые условия, лежащие в основе преподавания и изучения словарного запаса.

Ключевые слова: обучение языку, обучение словарному запасу, принципы, развитие словарного запаса.

Abstract. In this article, we look at the key principles for effective “vocabulary teaching” and the key conditions that underpin the teaching and learning of vocabulary.

Key words: language teaching, vocabulary teaching, principles, vocabulary development

In the complex web of language teaching, the acquisition of vocabulary proves to be a central sub-goal that is woven into a multitude of important goals in language teaching. Understanding the intricacies of vocabulary instruction is a crucial endeavour in the landscape of language learning. Without adherence to certain principles, the potential for vocabulary development and second language acquisition is diminished. In this article, we look at the key principles for effective “vocabulary teaching” and the key conditions that underpin the teaching and learning of vocabulary.

We advocate prioritising the most commonly used words, as not all words are equally important for language mastery. Recommendations include two essential dictionaries: “Frequent 1000-word families of English” and the “Academic Word List”. These resources cover a large proportion of the words found in academic texts, newspapers, novels and everyday conversation and provide a solid foundation for language learners.

In our exploration of effective language learning, we encounter four different strands that come together to form a holistic framework. This theoretical overview looks at the nuances of these strands, highlighting their impact and the multi-layered dynamics they bring to the language learning landscape.

The foundation of language acquisition lies in meaningful input acquired through attentive listening and extensive reading. An almost complete knowledge of current words is essential in this context. At the same time, the ability to understand simple written and spoken texts is crucial. The power of context is emphasised here, as the appearance of unfamiliar words need not hinder comprehension; rather, context serves as a valuable guide to deciphering meaning.

Conscious learning takes a language-orientated approach, focusing attention on sounds, spelling, vocabulary and grammar. Memorising translations into the first language is a hallmark of this intentional approach. It is emphasised that while this method is valuable, it should not take up more than 25% of the course time. This balance ensures a well-rounded learning experience without over-emphasising certain elements.

Learning through speaking and writing forms the meaning-orientated outcome area. Here, effective skills are postulated as sources of vocabulary learning. It is suggested that academic vocabulary should be acquired both sensitively and effectively, taking into account the nuanced demands of different communicative contexts. The method of developing fluency becomes a crucial aspect of language learning, enabling learners to utilise their existing knowledge effectively. Listening, speaking, reading and writing are intertwined skills that contribute to fluency. However, the presence of unfamiliar vocabulary or grammatical features should not be overlooked, as addressing these gaps is essential for comprehensive fluency. Understanding the composition of the English language, particularly its Germanic and Latin roots, gives learners a strategic advantage. This knowledge accelerates comprehension, memorisation and contextual word guessing. Teaching and

learning strategies that incorporate word parts, contextualised guessing and the use of word cards and dictionaries further improve vocabulary acquisition, especially for low-frequency words.

Mastering the correct use of high frequency words is of utmost importance. Direct instruction, participation in reading and listening activities, encouragement of word-based practise, and explicit instruction in speaking and writing contribute to a well-rounded understanding of vocabulary. Emphasising the importance of using vocabulary correctly is an essential part of effective language communication.

High frequency vocabulary plays a central role in all four areas of language learning. Conscious attention during teaching and learning ensures that it is effectively integrated into listening, speaking, reading and writing activities. Fluency with high-frequency words becomes a crucial aspect of language mastery.

Empowering learners to be responsible for their own learning is a fundamental principle. This includes providing knowledge of vocabulary types, creating awareness of different learning methods, teaching effective selection strategies and encouraging a sense of responsibility for ongoing assessment of progress.

A balance between the four areas of language learning – meaning-orientated input, intentional learning, meaning-orientated outcome learning and fluency development – is crucial for a comprehensive language learning experience. Incorporating principle-orientated approaches ensures effective vocabulary development.

Listening and speaking fluency activities, along with recommended engagement with word cards for reading fluency, contribute to well-rounded language mastery. Emphasising vocabulary in the classroom and carefully selecting materials suitable for primary and intermediate students will enhance the vocabulary development process.

Navigating vocabulary instruction requires a principled and well-informed approach. Recognising the dynamic interplay between the chosen principles, the methods and the ongoing task of vocabulary learning is essential. A principled approach not only promotes vocabulary development, but also lays the foundation for effective language mastery, enabling learners to tackle various linguistic challenges with confidence and precision.

In our view, vocabulary is a linchpin that influences all facets of the language course. It is not just a collection of words, but the very essence that propels students on their language learning odyssey. Based on these principles, the classroom becomes the stage for the unfolding of the full potential of vocabulary acquisition.

The teacher plays a central role in this linguistic symphony, juggling three crucial tasks. First and foremost, they must champion vocabulary as the foundation of language mastery, as the heartbeat that pulses through all linguistic endeavours. The teacher assumes a central role as a planner, guiding learners through a well-structured language programme. The importance of direct instruction is reduced, especially in activities related to spelling, pronunciation, vocabulary, collocations and grammatical features. Direct instruction is considered less effective because learners typically retain only about 50% of the words they know in such activities during receptive learning.

The overarching principle of the Four Strands emphasises that there is no single simple solution to language learning. Instead, a balance of proven learning activities across the four strands is considered essential. While these areas are applicable to different types of language learning, they are particularly important in the context of vocabulary acquisition as they favour a varied and balanced approach.

The four-pillar principle thus offers a nuanced perspective on language learning, recognising its complexity and the need for a comprehensive approach. By recognising the multi-faceted nature of language acquisition, teachers and learners alike can navigate the complicated terrain of language mastery, promoting dynamic and well-rounded language competence.

Dealing with the elusive low-frequency vocabulary requires strategic finesse. Providing your students with effective ways to engage with less common words is invaluable in equipping them for the various challenges that language can throw at them. But the teacher's responsibility does not stop at the classroom. Empowering learners to master their vocabulary is of paramount importance. It is

about guiding them on what to learn, how to learn it, and providing them with a compass to guide and evaluate their linguistic progress.

In our thinking, we recognise that vocabulary is not limited to a static list of words, but is a dynamic spectrum that requires deliberate planning and targeted teaching. Leaving vocabulary learning to chance is not an option. Instead, it should be seamlessly integrated into the overall language curriculum. Learners need more than just a list of words. They need a comprehensive understanding of what to learn, how to learn it, how to use it and how to measure the success of their linguistic journey. In essence, vocabulary learning is a dynamic and integral aspect of mastering a language. These principles and considerations, viewed through our lens, teach not just vocabulary, but strategic and holistic skills. When vocabulary is treated with precision and care, it becomes a signpost that illuminates the path to language mastery.

REFERENCES:

1. McCarten, J. (2007). Teaching vocabulary. *Lessons from the Corpus. Lessons from the Classroom*.
2. Marulis, L. M., & Neuman, S. B. (2010). The effects of vocabulary intervention on young children's word learning: A meta-analysis. *Review of educational research*, 80(3), 300–335.
3. Nation, P. (1995). Best practice in vocabulary teaching and learning. *EA journal*, 13(2), 7–15.
4. Richards, J. C. (1976). The role of vocabulary teaching. *TESOL quarterly*, 77–89.
5. Vadasy, P. F., & Nelson, J. R. (2012). *Vocabulary instruction for struggling students*. Guilford Press.

UDC 372.881.111.1

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE AND PROFESSIONAL COMPETENCE OF FOREIGN LANGUAGE LEARNERS

K.Ya.Ro'ziyeva, senior teacher, Tashkent University of architecture and Civil Engineering, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola universitetning nolingvistik fakultetlari talabalarining kommunikativ kompetensiyalari va muloqot ko'nikmalarini oshirishning ahamiyatiga bag'ishlangan. Maqolada talabalarining til kompetensiyasi va kognitiv faolligi darajasini oshirish, mutaxassislarni tilga tayyorlash sifatini oshirish va ularning chet tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyojlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: nolingvistik, muloqot qobiliyatlari, kognitiv faollik, til kompetensiyasi, o'quvchilarning ehtiyojlari.

Аннотация. Данная статья посвящена важности совершенствования коммуникативных компетенций и коммуникативных навыков студентов неязыковых факультетов вуза. В статье рассматривается повышение уровня языковой компетентности и познавательной активности студентов, повышение качества языковой подготовки специалистов и их потребности в изучении иностранного языка.

Ключевые слова: неязыковые, коммуникативные навыки, познавательная деятельность, языковая компетентность, потребности обучающихся.

Abstract. This article is dedicated to importance of improving communicative competencies and communication skills of students of non-linguistic faculties of the university. The article discusses improving the level of language competence and cognitive activity of students, improving the quality of language training of specialists and their needs in learning a foreign language.

Key words: non-linguistic, communication skills, cognitive activity, language competence, learners' needs.

Modern educational standards give an important place to the formation and development of the communicative and professional competence of students in the construction direction of a higher education. Teaching students with mixed levels, various learning abilities involve creativity, time and a desire to understand how a student learns best. With right tools and suitable learning styles, we can reach progress on our students. The initial step is to meet the learners' needs by eliciting information from them describing their needs and their first checking assessment.

It's essential thing to define learning while teaching foreign language as they are both sides of the coin. Effectiveness of teaching highly depends on the number of learners which is the most accepted criterion for measuring good teaching, showing the correlation between students' results and teachers. "Teaching in the absence of learning is just talking": said Thomas Angelo, highlighting that the efficiency of teaching lies in student learning.

Almost everyone has good language learning skills, even they don't realize it. Choosing the right language teaching method is essential in learning a new language. There is little evidence in knowing if the method selected by an individual instructor was the best teaching method or just "a method" or simply the method which made the teacher feel comfortable. The most significant way to define the effectiveness of the teachers' methods is to provide students with anonymous feedback at the end of each term, which is being done in most universities. There is much debate within the higher education community in the field of engineering on how teaching or teaching effectiveness may be defined. For instance, Centra (1993), defines effective teaching as "that which produces beneficial and purposeful student learning through the use of appropriate procedures" (p.42). Students are exposed to all sorts of instructional experiences (reading, exams, lectures, instructional materials). They are in effect experimental consumers able to discern usefulness, relevance, quality and instructor interaction with students.

Aiming to define the most suitable method for teaching and increasing the number of learners, students were selected to rate the most effective ones. Method should be productive, informative and satisfying. All the methods have advantages and disadvantages, so what have to be done is to notice.

Objectives of the study:

- To find out various teaching methods used by university teachers to teach students of architecture and engineering.
- To explore the opinion of students about the teaching method they perceived as the most interesting and best teaching method.
- To find out the reasons for perceiving any teaching method as the interesting and the best one.
- To provide suggestions for improving quality of teaching of students for specific purposes.

Methods such as group discussion, individual presentation, seminars, conferences, lectures, assignments, self-studies, workshop, role play, case study were mentioned in the rating showing the domination of group discussion, lectures, role play, case study and conferences.

Group discussion method is a free verbal exchange of ideas between group members or teacher and students, as it encourages the students to their more participation, helps to remember better as it is discussed among their mates. Students learn on their own and find out key points especially in defining the meaning of terms. Those who know their specialty better can explain others so as to develop comprehension while working with specialized texts. After discussion when students give their presentation, teacher corrects their mistakes. However, only those participate who have confidence, rest do not. Teacher should play the role of facilitator involving every one and at the end should summarize the discussion. This type of method develops creativity among students.

Lecture method is good for large class which helps to create new ideas. It is verbal presentation given by a lecturer, trainer or a speaker to an audience. Being supplied with advanced technology and training system, lecture method is still widely used in teaching and training at high level of education. This method is economical, can be used for a large number of students, material can be covered in a structured manner and the teacher has a great control of time and material. Lecturing is not simply a matter of standing in front of a class and reciting what you know. The classroom lecturer is a special form of communication in which voice, gesture, movement, facial expression, and eye contact play great role. With planning and effective presentation techniques, the lecture can be a highly efficient and interactive method for transferring knowledge to students. Lecture gives the learners training in listening and taking rapid notes.

Case study is primarily developed in business and law contexts, however can be productively used for students of construction direction.

The PPT and specialty text for reading contain passive voice structures, so explanation grammar rules based on the context improves their grammar knowledge remember not only the structure but

the context where it is used. A1, B1 students try to use transformation drill changing tenses of ready given examples from the authentic material. Ex: Almost all ancient buildings were erected of stone because of scarcity of timber. People had built their houses from stone since the earliest times.

By performing role play students can consolidate all worked out information and material, making it easy to remember. All performed groups are discussed after their role plays and given further instructions what to do at home from the results of their performance. As self-study learners can take an interview from foreign tourists who are visiting sights of the city.

The best way to make language teaching method effective is to select appropriate one. Students should be provided with productive, informative and satisfying information; they should be active in participation and discussions. Teacher must learn to constantly adapt to the students' needs. Many times, this means dealing with a variety of problems, many of which are all too common occurrences. A good teacher must be able to recognize these common problems, and work to find solutions. Even a small in chosen teaching method can help to create a more productive and casual environment for both teacher and the learner.

REFERENCES:

1. Arends, R. (2000). Learning to Teach. 5th Ed. Boston: McGraw-Hill.
2. Grauberg, W. (1997). The elements of foreign language teaching, (7). Clevedon, UK.

UO'K 378.147

CHET TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY METODLAR BILAN ISHLASH SAMARADORLIGI

F.Sh.Ruzikulov, f.f.n., dots., Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tilini o'qitishning zamonaviy usullari va yondashuvlari, ularning o'quv jarayoniga ta'siri va natijalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: metod, zamonaviy texnik vositalar, pedagogik texnologiyalar, muloqot, innovatsion, interaktiv metodlar.

Аннотация. В этой статье рассматриваются современные методы и подходы обучения иностранному языку, их влияние на учебный процесс и результаты.

Ключевые слова: метод, современные технические средства, педагогические технологии, коммуникативные, инновационные, интерактивные методы.

Abstract. This article explores modern methods and approaches of teaching a foreign language, their influence on the educational process and results.

Keywords: method, modern technical means, pedagogical technologies, communicative, innovative, interactive methods.

Bugungi kunda mamlakatimizda barcha sohalar kabi chet tilini o'qitish tizimida ham zamonaviy metodlarning joriy etilishi yosh avlod saviyasiga bo'lgan e'tiborni yanada oshirmoqda. Bizning dinamik axborot jamiyatimizda chet tillarini o'qitish jarayoni sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Globallashuv va ular bilan bog'liq madaniy va iqtisodiy o'zaro ta'sirlar muhim o'rin tutayotgan bugungi dunyoda chet tilini bilish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan Yevropaning eng keng tarqalgan va nufuzli tili Ingliz tilini o'rgatish alohida ahamiyat kasb etadi.

Talabalar zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi tufayli axborot va ta'lim olish ancha erkin va rang-barang bo'lib qolgan davrda yashamoqda. Talabalar endi darsliklar va faqat auditoriyadagi ma'ruzalar bilan cheklanib qolmay, chet tilini o'rganishni yanada qulayroq va qiziqarli qiladigan interaktiv onlayn resurslar, mobil ilovalar, video konferensiya va boshqa vositalardan foydalanishlari mumkin. Zamonaviy metodlar va innovatsion texnologiyalarning o'rni va roli benihoya kattadir. Chet tillarini xususan, ingliz tilini o'rgatishning bir nechta samarali usullari mavjud. Jumladan, dars jarayonida ingliz tilidagi video roliklar, dialoglar, kino yoki multfilmlarni ko'rsatish, ancha ana'naviy usul hisoblangan magnitofon va CD lardan foydalanish mumkin. Bu texnik vositalardan foydalanish o'quvchilarning chet tili o'rganish jarayonini qiziqarliroq va samaraliroq bo'lishini ta'minlaydi.

Chet tilini o'qitishda zamonaviy yondashuv talabalarning faol ishtirokiga yo'naltirilgan bo'lib, o'z oldiga til bilimlarini real vaziyatlarda qo'llash imkonini beruvchi muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish vazifasini qo'yadi. O'qitish amaliyotida fikr-mulohazalar, madaniy integratsiya va haqiqiy (authentic) materiallardan foydalanish kabi yondashuvlar keng tarqalgan. Demak, yuqorida ko'rsatilgani kabi har bir metodning chet tillarni o'rgatishda samarali usullari bor ekan. O'qitish jarayonida har bir darsda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlardan unumli foydalanish o'quvchilarni mustaqil va erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga jiddiy yondashishiga, bilim olishga qiziqishlarini kuchaytirishga yordam beradi. O'qituvchi hamda o'quvchi o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha oladi.

Ma'lumki, darsning turli xil o'yinlar asosida o'tilishi o'quvchilarning kreativ va tanqidiy fikrlash imkoniyatlarini kashf etibgina qolmay, balkiularning diqqatni jamlash, muammoli vaziyatlardan chiqish yo'llarni izlashko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Chunki, o'yinlardan foydalanishning asosini o'quvchini faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyat tashkil etadi. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, o'yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda barqaror o'rmini topish, o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi. Har qanday o'yin zamirida umumiy qabul qilingan ta'lim prinsiplari, taktikasi yotishi kerak. O'quv o'yinlariga o'quv predmetlari asos qilib olinishi kerak. O'yinlar jarayonida o'quvchi oddiy darsga qaraganda bu mashg'ulotga qiziqibroq yondashadi va o'zini erkinroq tutadi. Bu ayniqsa tabiatan uyatchang va jamoaga tez qo'shila olmaydigan o'quvchilar bilan ishlashni osonlashtiradi. Ularning kirishimlilik qobiliyatlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'kidlash lozimki, o'yin eng avallo, o'qitishning bir usulidir. O'quvchilar o'yinli darslarga qiziqib qatnashadilar, g'alaba qozonishga intiladilar, pirovardida bilim va ko'nikmalarini ham boyitib boradilar. Masalan o'quvchi ingliz tilidagi o'yinda qatnashish jarayonida o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, men bu tilda gapira olarkanman, tinglab tushuna olarkanman, yoza olarkanman, deb motivatsiya oladi.[1]

Shiddat bilan rivjlanayotgan davrda chet tillarini o'rgatishga ehtiyoj yuqori bo'lgan bir davrda, ta'lim jarayonida zamonaviy metodlardan, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan unumli foydalanish bu jarayonni tez va samarali bo'lishiga olibkeladi. Xususan, texnologik vositalar chet tili o'rganishning har bir ko'nikmalari(o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish)ga qo'l keladi. Mamlakatimiz ta'lim tizimi o'z oldiga barkamol, yetuk va erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yar ekan, biz barcha bo'lajak o'qituvchilar zamonaviy metodlar va texnologiyalarni o'rganib ulardan samarali foydalanangan holda yoshlarga chet tillarini mukammal o'rgatish orqali yurtimiz ravnaqiga o'z hissamizni qo'shishimiz mumkin.

Yuqoridagi tahlillar shuni tasdiqlaydiki, chet tili darslarida zamonaviy texnologiyalar integratsiyasi, turli interaktiv usullar, eshitib tushunish, gapirish, muloqot kompetensiyalarini rivojlantiruvchi turli innovatsion ped texnologiyalar tilni chuqurroq va yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Talabalar o'zida til kompetensiyasini yanada muvaffaqiyatli rivojlantiradilar va ingliz tilidan real hayotda foydalana oladilar. N.G'ofurov va S. Osipov ko'rsatib o'tgan, multimediya rivojlangan ushbu davrda dolzarb bo'lgan o'rganishning didaktik tamoyillari, ya'ni ilmiylik, mavjudlik, sistematiklik, amaliyot bilan bog'liqlik, o'quvchilarning ongi va faolligi, o'qitishda individualizatsiya kabi xususiyatlar bunga misol bo'la oladi. Shuningdek A. Parmonov talabalarda axborot texnik kompetensiya, ularda ijobiy motivatsiyani shakllantirishga yordam beradigan hamda o'quv faoliyati uchun bir qator omillarni keltirib o'tadi [2]. K.D.Ushinskiy esa asta sekinlik bilan tabiatga moslashish, psixologik xususiyatlarga muvofiq bo'lish, muntazamlilik va faollik kabi xususiyatlarni keltiradi[3].

Chet tilini o'qitish jarayonida turli xil jadvallardan foydalanishning ham samarasi yuqoridir. Ta'lim jarayonida jadvallardan foydalanib, o'quvchilar ma'lum bir grammatik qoidani, masalan, zamonlardan foydalanib gaplar tuzish, yangi so'zlarni joylashtirib chiqishi mumkin. Chet tilini o'rganishga ehtiyoj yuqori bo'lgan bir davrda, ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan unumli foydalanish bu jarayonni samarali bo'lishiga olib keladi. Innovatsion ta'lim texnologiyalarning samaradorligi ularning ta'lim jarayonida to'g'ri va unumli foydalanilganidadir[4.36-37].

Chet tilini o'qitishda zamonaviy yondashuvning muhim jihati ham ko'p tillilik va ko'p madaniyatli ta'limga e'tibor berishdir. Talabalar ona tilida so'zlashuvchilar bilan muloqotda bo'lib, til va madaniyatni parallel ravishda o'rganadilar. Bu chet el madaniyati haqida chuqurroq tushuncha hosil qiladi va madaniyatlararo kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Ko'pchilik pedagoglar innovatsion texnologiyalar orqali interaktiv darsni tashkil etish talabalarni mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga majbur etishi, talabalarni o'quv jarayonida bilimga bo'lgan qiziqishlarini doimiy ravishda ta'minlanishi va bu pedagogik hamkorlik jarayonining o'ziga hos hususiyatlari ekanligini ta'kidlashadi. [5]. Ushbu hamkorlikdagi erkin dars albatta chet tili o'qitishning yana bir muhim jihati hisoblanadi.

Zamonaviy texnik vositalar integratsiyasi: O'quv jarayonida onlayn resurslar va raqamli vositalardan foydalanish talabalarga interaktiv va samaraliroq o'rganish imkonini beradi. Onlayn platformalar turli materiallarga, jumladan, audio va video kontentga kirishni ta'minlaydi.

Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish: O'rganishga kommunikativ yondashuv ingliz tilida muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Talabalar audio vizual vositalar orqali eshitib tushinishi va shu bo'yicha o'z fikr va g'oyalarni ifoda etishi iboralarni dialog va rolli o'yinlarda qollashni o'rganadilar.

Madaniy jihatlarining integratsiyasi: ingliz madaniyati va an'analarini o'rganish ta'limning ajralmas qismiga aylanadi. Urf odatlar, bayramlar mavzusida slaydlar, subtitrlil filmlar hamda qisqa video darslarni joriy qilish talabalarga tilni kengroq kontekstda tushunishga va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishga yordam beradi.

Individuallashtirilgan yondashuv: individuallashtirilgan o'quv dasturidan foydalanish talabalarning turli ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi. Bu yanada samarali o'rganish va yaxshi natijalarga hissa qo'shadi.

Har bir innovatsion texnologiya o'ziga xos afzallik jihatlariga egadir. Bunday usullarning barchasida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol harakati ko'zda tutiladi. Xorijiy til darslarida innovatsion texnologiyalar va usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy va kreativ fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi. Darslarning noan'anaviy usullarda, turli metodlarni qo'llagan holda tashkil qilinishi orqali zerikarli mashg'ulotlarning oldi olinadi. Bu esa yosh avlod o'rtasida xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishning, bilim olishga bo'lgan ishtiyoqning oshishiga, darslarning esa samarali tashkil etilishiga zamin yaratadi. Natijada o'quvchilarning darsga puxta tayyorgarlik ko'rib kelishiga, o'zlashtirish samaradorligining jadal o'sishiga erishiladi.

Ingliz tili darslarida innovatsion usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi. Bunday usullar o'quvchida bilimga ishtiyoq uyg'otadi. O'quvchi darslarga puxta hozirlik ko'rishga intiladi. Bu esa o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol sub'yektlariga aylantiradi. Ta'lim tizimi o'z oldiga erkin fikrlovchi, barkamol, yetuk shaxsni tarbiyalashni vazifa qilib qo'yar ekan, kelgusida biz bo'lajak o'qituvchilar innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo'llarini yanada mukammalroq ishlab chiqshimiz bilan o'z xissamizni qo'shishimiz mumkin [6].

Shunday ekan, kelajak avlodni barkamol shaxs qilib tarbiyalashda kuchli mezon, mehnat, ephillik va puxta reja talab etiladi. Dars jarayonlarida faqatgina bir tomonlama yondashmasdan turli xil an'anaviy va zamonaviy metodlarning kombinatsiyasidan foydalanish katta rol o'ynaydi. Bunda o'qituvchi mavzu yuzasidan turli yondashuvlar asosida mavzuni beradi va boshqa interfaol o'yinlar yordamida berilgan bilimlarni mustahkamlaydi. Dars tugash qismida esa ularga mustaqil ishlashlari uchun loyihalar yoki har xil muammoli vaziyatlarni taqdim etadi. Albatta, loyiha ustida ishlash ularning ijodiy fikrlashlarini va yangi narsalar yaratishga bo'lgan ishtiyoqlarini oshiradi.

Biz chet tillarni o'qitishning fundamental tamoyillari, tillarni o'qitishning turli usullari, shuningdek, texnologiya integratsiyasining nemis tilini o'qitish jarayoniga ta'siri haqida tahliliy muhokama qilmoqchimiz. Tahlilning muhim jihati - O'zbekistonda ta'limni raqamlashtirish va zamonaviy ta'lim sharoitida nemis tili o'qituvchilarining kasbiy kompetentini rivojlantirish. Chet tilini o'qitishda o'qituvchilar va talabalarning amaliy tajribasiga asoslangan turli metodlar va manbalari tahlilini ko'rib chiqamiz.

Zamonaviy texnik vositalar integratsiyasi: O'quv jarayonida onlayn resurslar va raqamli vositalardan foydalanish talabalarga interaktiv va samaraliroq o'rganish imkonini beradi. Onlayn platformalar turli materiallarga, jumladan, audio va video kontentga kirishni ta'minlaydi Chet tilida. muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish: O'rganishga kommunikativ yondashuv ta'lim muhitida,shu bilan birga o'quv jarayonini yanada qiziqarli tashkil qilishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, innovatsion ta'lim texnologiyalarini ilm-fan va ta'lim sohasida muvaffaqiyatli qo'llash - o'quvchilarda o'z oldiga maqsad qo'yish, erkin va mustaqil fikrlash, o'z fikr-mulohazalarini bayon etish va uning to'g'riligini boshqalarga isbotlay olish, yakka tarzda va juftlikda ishlash, hamkorlikda ishlash, ijodiy fikrlash, ma'lumotni tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o'z iqtidorini namoyon qilish, berilga imkoniyatlardan eng ma'qulini tanlash bahs-munozaraga kirishish ko'nikmalarni shakllantiradi va rivojlantirib boradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. N. Q. Xatamova, M.N. Mirzayeva. "Ingliz tili darslarida qo'llaniladiganinterfaol usullar" (uslubiy qo'llanma), Navoiy, 2006, 40 bet
2. A.A.Parmonov "Ta'lim jarayonida akt imkoniyatlari". Ta'lim, fan va innovatsiya jurnali 2021 yil 2-son.
3. Ушинский, К. Д. Проблемы педагогики: избранные труды в 4 книга 1 – Москва. Дрофа, 2005
4. Отабоева, М. Р. Chet tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi / М. Р. Отабоева. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2017. - № 4.2 (138.2). - С. 36-37
5. Sobirova Sh. Xorijiy tillarni o'qitishning samarali usullari(nemis tili misolida). Journal of Academic Reasearch in educational sciences. Volume 2. 2021
6. Муминова, Ф. М. Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish / Ф. М. Муминова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. -2020. - № 18 (308). -С. 590-592.

UDC 372.881.111.1

THE COMMUNICATIVE COGNITIVE APPROACH IN DEVELOPING PROFESSIONAL ENGLISH SPEECH

D.Sattorova, teacher, "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Professional ingliz tilini rivojlantirishda kommunikativ-kognitiv yondashuv-bu professional muhitda aloqa samaradorligini oshirish uchun til va kognitiv ko'nikmalarni birlashtirishga qaratilgan usuldir. Ushbu yondashuv ingliz tilida og'zaki nutqning ilg'or ko'nikmalarini rivojlantirishda lingvistik kompetentsiya va kognitiv strategiyalarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, kognitiv ko'nikmalar, professional ingliz tili, tilni o'zlashtirish, samarali muloqot, kontekstual tushunish, xatolarni tuzatish.

Аннотация. Коммуникативно-когнитивный подход в развитии профессиональной английской речи - это метод, который фокусируется на интеграции языковых и когнитивных навыков для повышения эффективности общения в профессиональной среде. Этот подход подчеркивает важность как лингвистической компетенции, так и когнитивных стратегий в развитии продвинутых навыков устной речи на английском языке.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, когнитивные навыки, профессиональная английская речь, овладение языком, эффективная коммуникация, контекстуальное понимание, исправление ошибок.

Abstract. The Communicative Cognitive Approach in Developing Professional English Speech is a method that focuses on the integration of language acquisition and cognitive skills to enhance communication effectiveness in a professional setting. This approach emphasizes the importance of both linguistic competence and cognitive strategies in developing advanced speaking skills in English.

Keywords: Communicative competence, cognitive skills, professional English speech, language acquisition, effective communication, contextual understanding, error correction.

The Communicative Cognitive Approach also emphasizes the importance of cultural awareness and sensitivity in effective communication. Learners are encouraged to consider the cultural norms

and expectations of their audience when communicating in English, ensuring that their message is not only linguistically accurate but also culturally appropriate. By combining language learning with cognitive processes such as critical thinking, problem-solving, and decision-making, learners can improve their ability to express themselves clearly, persuasively, and confidently in professional contexts. Through interactive activities, role-playing scenarios, and real-world simulations, learners are encouraged to apply their language skills in practical situations that mirror professional settings.

The introduction to the Communicative Cognitive Approach serves as a foundation for understanding the principles and significance of this method in language learning. This section will clearly define the approach and outline its key principles, emphasizing the cognitive processes involved in developing professional English speech for non-phonological students. Additionally, the section will explore the importance of the Communicative Cognitive Approach in language learning, highlighting its effectiveness in promoting meaningful communication and fostering the development of practical language skills. By laying the groundwork for the subsequent discussions in the essay, this introduction aims to set the stage for a comprehensive exploration of the application and impact of the Communicative Cognitive Approach in enhancing English speech proficiency for non-phonological learners.

The Communicative Cognitive Approach in developing professional English speech for non-phonological students is based on the principles of integrating communication and cognitive strategies to enhance language learning. This approach emphasizes the use of authentic, real-life communication experiences to develop language skills, with a focus on cognitive processes such as memory, attention, and problem-solving. Key principles of this approach include an emphasis on meaningful and interactive communication, the integration of language skills, and a focus on the cognitive processes involved in language learning. By incorporating these principles, non-phonological students can improve their English speech by actively engaging in authentic communication experiences that enhance their cognitive abilities and language skills. This approach is essential in addressing the specific needs of non-phonological students and preparing them for professional English communication in various settings.

The communicative cognitive approach in developing professional English speech focuses on the integration of language learning with real-life communication tasks. This approach emphasizes the importance of understanding the context in which language is used and the cognitive processes involved in language production and comprehension. By engaging in meaningful communication activities, learners are able to practice and improve their language skills in authentic situations. This method also encourages students to think critically and problem solve while using English, leading to a deeper understanding of the language and improved fluency. Overall, the communicative cognitive approach is an effective way to develop professional English speech skills.

Developing a professional English speech requires careful consideration of various elements such as content, delivery, tone, and audience engagement. Here are some approaches to consider in developing a professional English speech:

- **Define your purpose:** Start by clearly defining the purpose of your speech. Are you trying to inform, persuade, inspire, or entertain your audience? Understanding your goal will help you tailor your content and delivery accordingly.
- **Research and gather information:** Conduct thorough research on your topic to ensure that your speech is well-informed and relevant. Use reputable sources and gather data that supports your key points.
- **Structure your speech:** Organize your speech into clear sections such as introduction, body, and conclusion. Use a logical flow to guide your audience through the key points of your presentation.
- **Use language effectively:** Choose words and phrases that are appropriate for a professional setting. Avoid jargon or technical language that may confuse your audience. Keep sentences clear and concise.
- **Practice delivery:** Practice delivering your speech multiple times to ensure smooth delivery and confidence on stage. Pay attention to your tone of voice, pace, and body language to engage with the audience effectively.

- Engage the audience: Use storytelling, anecdotes, or interactive elements to keep the audience engaged throughout the speech. Encourage participation through questions or prompts for reflection.
- Seek feedback: Before delivering your speech in a professional setting, seek feedback from peers or mentors to identify areas for improvement. Incorporate constructive criticism to enhance the quality of your presentation.
- Rehearse and refine: Continuously rehearse and refine your speech until you feel comfortable with the content and delivery. Practice in front of a mirror or record yourself to identify areas that need improvement.

By following these approaches in developing a professional English speech, you can enhance the impact of your message and effectively communicate with your audience in a professional setting.

The communicative cognitive approach in developing professional English speech is based on the idea that language learning is most effective when it is integrated into real-life communication tasks. This approach not only helps learners improve their language skills, but also enhances their ability to interact with others in a professional setting. By focusing on understanding context and cognitive processes, students are better able to produce and comprehend language in various situations. One of the key components of this approach is engaging in meaningful communication activities that require students to use English in authentic ways. This can include role-playing scenarios, group discussions, or problem-solving tasks that challenge learners to think critically while using the language. By practicing in these real-life situations, students are able to not only improve their language skills, but also gain confidence in communicating effectively in professional settings.

The Communicative Cognitive Approach is of significant importance in language learning. This approach emphasizes the use of language in authentic communication, which allows non-phonological students to develop their professional English speech in a practical and meaningful way. By focusing on real-life interactions and problem-solving tasks, this approach helps students to improve their language skills naturally and holistically. Moreover, the Communicative Cognitive Approach also places a strong emphasis on the cognitive processes involved in language learning, such as memory, attention, and problem-solving, which are essential for developing effective communication skills in English. Consequently, this approach not only enhances linguistic competence but also fosters critical thinking and cognitive abilities, making it a valuable tool for non-phonological students aiming to excel in professional English speech. Ultimately, the importance of the Communicative Cognitive Approach lies in its ability to facilitate a comprehensive and practical language learning experience, enabling students to acquire and apply English language skills in real-world contexts.

Furthermore, the communicative cognitive approach encourages students to develop their problem-solving skills while using English. This can lead to a deeper understanding of the language and improved fluency as learners are required to actively engage with the language in order to solve a problem or communicate a message. Overall, the communicative cognitive approach is a valuable tool for developing professional English speech skills as it emphasizes the integration of language learning with real-life communication tasks and encourages critical thinking and problem-solving abilities.

REFERENCES:

1. Goh, C. (2010). A cognitive perspective on language learners' listening comprehension problems. *System*, 38(2), 210-223.
2. Kormos, J., & Smith, A. M. (2012). Teaching foreign language writing: A cognitive approach. *Language Teaching*, 45(4), 476-489.
3. Umarova Feruza Nigmatovna (2022) "The formation of communicative competence" <https://doi.org/10.5281/zenodo.6628912>

UMUMIY MADANIY TUSHUNCHALARNI O'RGATISH: YONDASHUVLAR VA OQIBATLARI

S.B.Sharipova, PhD, dots., O'zbekiston davlat jaxon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatish madaniyatlararo tushunish, tanqidiy fikrlash va global fuqarolikni rivojlantirishga yordam beradigan ta'limning muhim jihati hisoblanadi. Ushbu maqolada turli pedagogik yondashuvlar, ta'limda madaniy kompetentsiyaning ahamiyati va bu sohada o'qituvchilar duch keladigan muammolar o'rganiladi. Nazariy asoslar va amaliy metodologiyalarni o'rganish orqali ushbu maqola umumiy madaniy tushunchalarni o'z o'quv dasturlariga samarali kiritishga intilayotgan o'qituvchilar uchun keng qamrovli qo'llanmani taqdim etishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Madaniyatlararo kompetensiya, madaniy ta'lim, global, fuqarolik, tanqidiy fikrlash, empatiya, madaniy ong, multikulturalizm

Аннотация. Преподавание общих культурных концепций является важным аспектом образования, который способствует межкультурному взаимопониманию, критическому мышлению и глобальной гражданской ответственности. В этой статье исследуются различные педагогические подходы, важность культурной компетентности в образовании и проблемы, с которыми сталкиваются учителя в этой области. Посредством исследования теоретических основ и практических методологий эта статья призвана предоставить комплексное руководство для преподавателей, стремящихся эффективно интегрировать культурные ценности в свои учебные программы.

Ключевые слова: Межкультурная компетентность, культурное образование, глобальность, гражданственность, критическое мышление, эмпатия, культурная осведомленность, мультикультурализм.

Abstract. Teaching common cultural concepts is an important aspect of education that promotes intercultural understanding, critical thinking, and global citizenship. This article explores different pedagogical approaches, the importance of cultural competence in education, and the challenges teachers face in this field. Through an exploration of theoretical frameworks and practical methodologies, this article aims to provide a comprehensive guide for educators seeking to effectively integrate cultural commons into their curricula.

Key words: Intercultural competence, cultural education, global, citizenship, critical thinking, empathy, cultural awareness, multiculturalism

Kirish. Bugungi o'zaro bog'liq va ko'p madaniyatli dunyoda turli madaniyatlarni tushunish va qadrlash qobiliyati hal qiluvchi mahoratdir. Jamiyatlar xilma-xil bo'lib, global o'zaro bog'liqlik kuchayib borar ekan, o'quvchilar o'rtasida madaniy onglik va sezgirlikni oshirish ta'limning asosiy maqsadiga aylandi. Umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatish o'quvchilarning madaniyatlararo kompetensiyasini oshiribgina qolmay, balki ularni globallashtirish muhitida samarali ishtirok etishga tayyorlaydi.

Madaniy ta'lim turli jamoalarning an'analari, qadriyatlari, e'tiqodlari va ijtimoiy amaliyotlarini o'z ichiga olgan keng ko'lamlil bilimlarni o'z ichiga oladi. Talabalarni turli xil madaniy istiqbollari bilan tanishtirish orqali o'qituvchilar empatiya, bag'rikenglik va odamlarning o'zaro munosabatlarini belgilaydigan murakkab ijtimoiy tuzilmani chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, madaniy kompetensiya talabalarni global muammolarni hal qilish va hal qilish uchun zarur bo'lgan tanqidiy fikrlash qobiliyatlari bilan jihatlaydi.

Ushbu maqola madaniy ta'limni o'quv dasturiga kiritishning ahamiyatini o'rganadi va umumiy madaniy tushunchalarni samarali o'rgatish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan turli pedagogik yondashuvlarni ko'rib chiqadi. Nazariy asoslar va amaliy metodologiyalarni o'rganish orqali biz o'qituvchilarga o'quvchilarda madaniy kompetensiyani shakllantirish bo'yicha keng qamrovli qo'llanmani taqdim etishni maqsad qilganmiz. Bundan tashqari, biz o'qituvchilar ushbu harakatda

duch keladigan muammolarni hal qilamiz va ushbu to'siqlarni bartaraf etish strategiyalarini taklif qilamiz.

Shu bilan birga, ushbu maqola nafaqat o'z merosini biladigan, balki dunyomizni boyitgan turli madaniyatlarni hurmat qiladigan va qadrlaydigan shaxslarni shakllantirishda madaniy ta'limning muhimligini ta'kidlaydi. Samarali madaniy ta'lim orqali biz o'zaro bog'langan dunyoga ijobiy hissa qo'shishga qodir bo'lgan bilimli, empatik va global fikrlaydigan fuqarolar avlodini tarbiyalashimiz mumkin.

Umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatishning ahamiyati

Umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatishning asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilarda madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishdir. Madaniyatlararo kompetensiya turli xil madaniyatlarga mansub odamlar bilan samarali va to'g'ri munosabatda bo'lish qobiliyatini anglatadi. Bu madaniy farqlarni tushunish va hurmat qilishni, shuningdek, o'z madaniy tarfkashliklarini tan olish va ularga qarshi chiqishni o'z ichiga oladi. Madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirish orqali o'qituvchilar talabalarni ko'p madaniyatli dunyoning murakkabliklarida harakat qilishga tayyorlaydi, ularning madaniy chegaralar bo'ylab muloqot qilish va hamkorlik qilish qobiliyatini oshiradi.

Madaniy tushunchalarni o'rgatish o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga undaydi. Turli madaniy amaliyotlar, e'tiqodlar va qadriyatlarini o'rganish orqali talabalar o'zlarining va boshqalarning taxminlarini tahlil qilishni va shubha qilishni o'rganadilar. Ushbu mulohaza yuritish va izlanish jarayoni madaniy xilma-xillikni chuqurroq tushunishga yordam beradi va talabalarda madaniy hodisalarni tanqidiy baholash uchun zarur bo'lgan tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Madaniy tushunmovchiliklar mojaroga olib kelishi mumkin bo'lgan va madaniy masalalar haqida tanqidiy fikrlash qobiliyati muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan dunyoda bunday ko'nikmalar bebahodir.

Umumiy madaniy tushunchalarni ta'limga kiritish global fuqarolikni targ'ib qiladi. Global fuqarolar butun dunyodagi odamlar bilan o'zaro bog'liqligini tan oladigan va yanada adolatli, barqaror va tinch global jamiyatni rivojlantirishga intiladigan shaxslardir. Talabalarga turli madaniyatlar haqida o'rgatish orqali o'qituvchilar boshqalarga nisbatan mas'uliyat va hamdardlik tuyg'usini uyg'otadilar, talabalarni o'zlarining yaqin atrof-muhitidan tashqarida fikrlashga va ularning harakatlarining global ta'sirini hisobga olishga undaydilar. Bu xabardorlik iqlim o'zgarishi, tengsizlik va inson huquqlari muammolari kabi global muammolarni hal qilish uchun juda muhimdir.

Madaniy ta'lim o'quvchilarga turli millatdagi odamlarga hamdardlik va hurmatni rivojlantirishga yordam beradi. Boshqalarning tajribasi, an'analari va qadriyatlarini tushunish hamdardlik tuyg'usini rivojlantiradi, bu o'quvchilarga o'zlarini boshqalarning o'rniga qo'yish va ularning nuqtai nazarini qadrlash imkonini beradi. Ushbu hamdardlik tushunchasi xilma-xillik qadrlanadigan va hurmat qilinadigan inklyuziv hamjamiyatlarni qurish uchun kalit hisoblanadi. Bundan tashqari, madaniy farqlarni hurmat qilish odamlar tinch va samarali birga yashashi mumkin bo'lgan uyg'un jamiyatni yaratish uchun asosdir.

Madaniy tushunchalarni o'rgatish o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga yordam beradi. Turli madaniyatlar bilan tanishish o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va shaxsiy o'sishini boyitadi. Bu ularga har tomonlama dunyoqarashni shakllantirishga va insoniy tajribalarning boyligini yanada ko'proq qadrlashga yordam beradi. Ijtimoiy jihatdan madaniy ta'lim o'quvchilarga o'zaro tushunish va hurmatga asoslangan munosabatlarni o'rnatishga yordam berish orqali inklyuzivlik va ijtimoiy hamjihatlikka yordam beradi. Bu fazilatlar ijobiy maktab muhitini yaratish va o'quvchilarni turli ish joylari va jamoalarda muvaffaqiyatli bo'lishga tayyorlash uchun zarurdir.

Umumiy madaniy tushunchalar haqidagi ta'lim madaniy tushunmovchiliklar va stereotiplarga qarshi kurashishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Turli madaniyatlar haqidagi noto'g'ri tushunchalar va stereotiplar noto'g'ri fikr va diskriminatsiyaga olib kelishi mumkin. Turli madaniyatlar haqida to'g'ri va nozik ma'lumotlarni taqdim etish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga ushbu noto'g'ri qarashlarni tan olish va engishda yordam berishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, madaniy tushunmovchiliklar ehtimolini kamaytiradi va yanada inklyuziv va adolatli jamiyatni rag'batlantiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, madaniy jihatdan sezgir o'qitish akademik yutuqlarni oshirishi mumkin. Talabalar o'quv dasturida o'z madaniyatlari aks etganini ko'rganlarida, ular o'zlarini qadrli

va faol his qiladilar, bu ularning motivatsiyasi va akademik samaradorligini oshirishi mumkin. Bundan tashqari, turli madaniyatlarni o'rganish talabalarning ta'lim tajribasini boyitishi va ularga dunyoni yanada to'liqroq tushunishni ta'minlashi va shu bilan ularning umumiy akademik muvaffaqiyatini oshirishi mumkin.

Hozirgi globallashtirilgan iqtisodiyotda turli madaniyatlarga mansub odamlar bilan samarali ishlash qobiliyati qimmatli mahoratdir. Umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatish orqali o'qituvchilar o'quvchilarni ko'p madaniyatli ishchi kuchida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantiradilar. Madaniy farqlarni tushunish turli xil professional sharoitlarda jamoaviy ish, muloqot va muammolarni hal qilishni yaxshilashi mumkin. Ish beruvchilar madaniy kompetensiyani tobora ko'proq qadrlashadi, bu esa uni mehnat bozoriga kiradigan talabalar uchun muhim xususiyatga aylantiradi.

Pedagogik yondashuvlar

O'qituvchilar madaniy tushunchalarni samarali o'rgatish uchun turli usullardan foydalanishlari mumkin:

Tajribali o'rganish: Talabalarni madaniy simulyatsiyalar, rolli o'yinlar va sayohatlar kabi tadbirlarga jalb qilish madaniy tushunishni kuchaytiradigan amaliy tajribalarni taqdim etishi mumkin.

Loyihaga asoslangan ta'lim: Talabalarni turli madaniy jihatlarini o'rganuvchi loyihalarni amalga oshirishga undash chuqur o'rganish va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Muhokama va munozara: Madaniy mavzular bo'yicha munozara va munozaralarga ko'maklashish talabalarga o'z fikrlarini ifoda etishga va turli nuqtai nazarlarni tushunishga yordam beradi.

Multimediadan foydalanish: Turli madaniyatlarga oid filmlar, hujjatli filmlar, musiqa va san'atni birlashtirish boy, chuqur o'rganish tajribasini taqdim etishi mumkin.

Birgalikda o'rganish: Turli xil kelib chiqishi talabalari o'rtasida hamkorlikni talab qiladigan guruh faoliyati madaniyatlararo tushunish va jamoaviy ishlashni rivojlantirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, umumiy madaniy tushunchalarni o'rgatish madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni kuchaytirish, global fuqarolikni targ'ib qilish, hamdardlik va hurmatni rivojlantirish uchun juda muhimdir. U shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi, madaniy tushunmovchiliklar va stereotiplarni bartaraf qiladi, o'quv yutuqlarini oshiradi va talabalarni ko'p madaniyatli ishchi kuchiga tayyorlaydi. Madaniy ta'limni o'qitishga integratsiyalashgan holda, o'qituvchilar turli xil va o'zaro bog'liq dunyomizga sayohat qilish va ijobiy hissa qo'shish uchun yaxshi jihozlangan, bilimdon, empatik va global fikrlaydigan shaxslarni rivojlantirishga hissa qo'shishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bennett, M. J. (1993). Towards Ethnorelativism: A Developmental Model of Intercultural Sensitivity. In R. M. Paige (Ed.), Education for the Intercultural Experience. Intercultural Press.
2. Deardorff, D. K. (2006). The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241-266.
3. Kolb, D. A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice-Hall.
4. Paige, R. M., & Goode, M. L. (2009). Intercultural Competence in International Education Administration: Cultural Mentoring. In D. K. Deardorff (Ed.), The SAGE Handbook of Intercultural Competence. SAGE Publications.

UDC [378.016:811.1]:378.147.33

PODCASTS AS A TOOL FOR TEACHING SPEAKING

E.Shermatov, senior teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

M.Kakhorov, intern teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Sh.Bobomurotova, intern teacher, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot maqolasi podkastni ingliz tilini o'qitishning hozirgi akademik pedagogikasida munosib baholash usuli sifatida o'rganish. Bundan tashqari, ushbu maqola podkasting va motivatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi va podkasting orqali talabani ichki va tashqi motivatsiyasini oshirishdan iboratdir va akademik ingliz tilidagi imtihon samaraliroq ekanligi isbotlash va motivatsiya esa ushbu tadqiqotning asosiy kontseptsiyasi bo'lib, u texnologiyaning

hozirgi tendensiyalari va talabalarning real dunyo amaliyotlarini aks ettirish uchun nutq topshiriqlariga bo'lgan istagi bilan mos keladi.

Kalit so'zlar: *Podkast, tashqi motivatsiya, tengdoshlar ta'siri, o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi, kuchaytirilgan motivatsiya.*

Аннотация. *В данной исследовательской работе подкастинг рассматривается как жизнеспособный метод оценки в современной академической педагогике преподавания английского языка. Кроме того, в этой статье показана связь между подкастингом и мотивацией, и доказано, что академический экзамен по английскому языку, целью которого является повышение внутренней и внешней мотивации студента посредством подкастинга, является более эффективным. и мотивация является основной концепцией этого исследования, и она соответствует современным тенденциям в технологиях и желанию студентов, чтобы устные задания отражали реальную практику.*

Ключевые слова: *подкастинг, внешняя мотивация, влияние сверстников, снижение самооценки, повышение мотивации.*

Abstract. *This research paper explores podcasting as a viable assessment technique in current academic English language teaching pedagogy. Furthermore, this article shows the connection between podcasting and motivation and it is proven that academic English-speaking exam with the goal being to enhance the student's intrinsic and extrinsic motivation, through podcasting is more effective. and motivation is the core concept of this study, and it aligns with current trends in technology and a desire among students for speaking assignments to reflect real-world practices.*

Key words: *Podcasting, extrinsic motivation, peer influence, diminished self-esteem, enhanced motivation.*

Podcasting is a twenty-first century trend that has expanded into the realm of education as a useful tool for learning and as explored in this paper, assessment. Focusing on podcasting in ELT, digital tools and technology are now everyday components of a classroom and are used to assist in listening, reading, writing, and speaking. Hennig (2017) reported that students enjoyed repeatedly listening to podcasts, learning something new each time, just as they would enjoy rewatching a movie or relistening to a song. She also gave examples of students creating podcast clubs as extracurricular activities, demonstrating the appeal this format has to students, thus enhancing motivation. Focusing on higher education, she reported that podcasting had proved an effective and popular method for both the enhancement of learning and reviewing of study materials in comparison with traditional lectures and textbooks. This was due to podcasts being convenient and accessible due to the ability to rewind, pause, and contemplate. Importantly, she mentions how podcasts were fun, meaning students were motivated in learning them due to an enjoyment factor. To expand this into the realm of assessment would add a dimension of enjoyment to spoken assessment seldom felt. Goldman (2018) is also assenting of podcasting in education as a teaching and learning tool. As a teaching resource, he cites "The Walking Classroom" as an example of how using podcasts in a classroom enabled students "to interact with each other as a class, learn while being active and enjoy a positive and upbeat audio learning experience" (p. 6). This contrasted with what he described as boredom and tiredness in the typical classroom. As a learning resource, he claimed podcasting encouraged learning outside of the classroom, a notable aim of using podcasting as a form of spoken assessment for the research conducted into preparing the podcast was an essential element of the assessment alongside the speaking skills. He also mentions how podcasting is a holistic form of learning in that students learn skills surrounding the recording, editing, and publishing of the podcast. In the research conducted into podcasting as a form of assessment in this paper their numerous responses about how students reacted to practicing these skills alongside their speaking ability. Vandenberg (2018) claims that podcasting invites more opportunities for the students to demonstrate what they know and to engage in more critical and coherent thinking.

Popova, Kirschner, and Joiner (2013) also reported how incorporating podcasting into lectures added a new impetus for learning, which in turn enhanced motivation. Their study revealed that students were inclined to ask more questions about the subject being studied, which demonstrated

how they were stimulated to engage in lectures and discussions at levels previously unseen. Gachago, Livingston, and Ivala (2016) supported research done on podcasting, which concluded that it supported deeper learning by adding another element to exploring a subject. They emphasized, however, that it was a convenient tool for a wide and diverse range of educators and learners. Their research conducted at a university in South Africa demonstrated that nontraditional learners with lower incomes for resources were able to benefit from the use of podcasting in their educative process, meaning it is socially inclusive. This inclusivity of the format would extend to using it as an assessment tool where there would be few inherent advantages for students with greater access to technology. Regarding listening skills, Hawke (2010) developed a listening course based on podcasts and found that attention spans increased among the students. Notably, as a result of this pilot study, the test scores were increased post-course in comparison to the results pre-course. Lebron-Lozada (2014) conducted a study with the students creating their own podcast, and the results indicated that the students felt more liberated in conversing, leading to a more natural conversational style and fewer errors. Moreover, when podcasting is widely used that leads to an increase of motivation. Looking at contemporary models of motivation offers us an insight into how we can assess what drives students to achieve learning outcomes through assessment. Graham (2020) focuses on the outcome and the reasons for it, which relate to ability and effort. The individual's perceptions of these lead to enhanced or diminished self-esteem and association with specific groups within the learning environment, which can create friendship networks and enhance peer influence. Eccles and Wigfield (2020) determine that motivation is driven by ability, personal values, goals, and identity fragments, which are aligned with how they benefit the individual. Thus, expectations for success are related to confidence and personal efficacy. Relating to motivation, Al-Mahrooqi and Denman (2018) found that non-conventional forms of assessment motivate learners and give them the space to do authentic activities that reflect real-life situations. They emphasized that learning-oriented assessment and such non-conventional forms of assessment that promote authentic, performance-based tasks, such as podcasting, allow assessment and instruction to continuously interact. A clear coherence is developed between assessment and interaction, meaning the teacher can gain a deeper insight into student abilities and adapt to their diverse learning styles. The increasing digitization of education opens up podcasting as a viable source of learning and assessment. To sum up, podcasting can be as an essential tool to improve learners' motivation alongside with their speaking skill which is extremely important in social life. Furthermore, it can be seen that through podcasting motivation level is higher than traditional lessons. Therefore, the use of podcasts must be included in teaching speaking and to increase motivation level.

REFERENCES:

1. Al-Mahrooqi, R., & Denman, C. (2018). Alternative assessment The TESOL Encyclopedia of English. Language Teaching, 1, 6.
2. Eccles, J. S., & Wigfield, A. (2020). From expectancy-value theory to situated expectancy-value theory: A developmental, social cognitive, and sociocultural perspective on motivation.
3. Gachago, D., Livingston, C., & Ivala, E. (2016). Podcasts: A technology for all? British Journal of Educational Technology, 47(5), 859–872.
4. Goldman, T. (2018). The impact of podcasts in education. https://scholarcommons.scu.edu/engl_176/29
5. Graham, S. (2020). An attributional theory of motivation. Contemporary Educational Psychology, 61(4).
6. Hawke, P. (2010). Using podcasts in independent listening courses: Legal and pedagogical implications. The JALT CALL Journal, 6(3), 219–234.
7. Hennig, N. (2017). Podcast literacy: Educational, accessible, and diverse podcasts for library users. ALA TechSource.
8. Lebron-Lozada, S. (2014). Learning conversational English with student-generated podcasts. London: LAP Lambert Academic Publishing
9. Popova, A., Kirschner, P. A., & Joiner, R. (2013). Effects of primer podcasts on stimulating learning from lectures: How do students engage? British Journal of Educational Technology, 45(2), 330–339.
10. Vandenberg, D. (2018). Using podcasts in your classroom. Metaphor, 2, 54–55.

EKOLOGIK MADANIYATNI OSHIRISH ORQALI GLOBAL IQLIM ISISHIGA QARSHI KURASHISH

M.A.Tojiboyeva, PhD, katta o'qituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon
A.M.Jobborov, dots., Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon
M.S.Meliyev, o'qituvchi, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Global iqlim isishi sayyoramizga jiddiy tahdid solib, ekotizimlarga, biologik xilma-xillikka va insoniyat jamiyatlariga ta'sir qiladi. Ushbu maqola iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatish uchun ekologik madaniyatni oshirishning potentsial yechimini o'rganadi. Ushbu maqola iqlim isishiga qarshi kurashish uchun ekologik madaniyatni oshirishda ta'lim, siyosat va jamoatchilik ishtirokining rolini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Global iqlim isishi, Ekologik madaniyat, Barqarorlik, Iqlim o'zgarishini yumshatish, Ta'lim, Siyosat tadbirlari.

Аннотация. Глобальное потепление климата представляет серьезную угрозу для планеты, затрагивая экосистемы, биоразнообразие и человеческие общества. В этой статье рассматривается потенциальное решение повышения экологической культуры для смягчения последствий изменения климата. В этой статье исследуется роль образования, политики и участия общественности в повышении экологической культуры для борьбы с потеплением климата.

Ключевые слова: глобальное потепление климата, экологическая культура, устойчивость, смягчение последствий изменения климата, образование, политические действия.

Abstract. Global climate warming poses a serious threat to the planet, affecting ecosystems, biodiversity and human societies. This article explores the potential solution to enhancing ecological culture to mitigate the effects of climate change. This article explores the role of education, politics and public participation in enhancing environmental culture to combat climate warming.

Keywords: Global climate warming, environmental culture, sustainability, climate change mitigation, Education, Policy events.

Kirish. Global iqlim isishi fenomeni shoshilinch e'tibor va chora ko'rishni talab qiladigan dolzarb muammodir. Haroratning ko'tarilishi, muzliklarning erishi, ekstremal ob-havo hodisalari va ekotizimlardagi buzilishlar bu o'zgarishlarni yumshatish va ularga moslashish uchun samarali yechimlar zarurligini ko'rsatadi. Istiqbolli yondashuvlardan biri atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq munosabat, qadriyatlar, bilim va xatti-harakatlarni o'z ichiga olgan ekologik madaniyatni oshirishga e'tibor qaratishdir. Atrof-muhitga mas'uliyat madaniyatini oshirish orqali shaxslar va jamiyatlar iqlim isishiga qarshi kurashning barqaror yechimlari ustida ishlashlari kerak bo'ladi.

Global iqlim ishisi, o'zining o'ziga xos ko'rinishlarda har bir odam va jamiyat uchun katta e'tiborga ega. Haroratning ko'tarilishi, buzilishlar va muzliklarning kuchayishi, shuningdek, ekstremal ob-havo hodisalarining ko'payishi ko'p kuzatiladigan jarayonlar hisoblanadi. Bu o'zgarishlar ekologik tizimlarga zarar keltiradi, ekosistemalarni buzadi va inson faoliyati uchun katta muammolar tug'diradi. Shunday qilib, global iqlim ishisi bilan kurashish jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik madaniyatni oshirish katta ahamiyatga ega.

Adabiyot sharhi: Adabiyot manbalarini to'plamchi matnlar, ilmiy jurnallar, ilmiy maqolalar, hujjatlarni o'z ichiga oladi. Bu manbalar tadqiqotlar va ilmiy fikrlashlar uchun muhim asosdir. Adabiyot sharhi esa maqola, kitob yoki boshqa adabiyot elementlarini tushunish, ta'riflash, va muhokama qilish jarayonini ifodalovchi matnlar bo'lib, ular ilmiy jihatdan yoki ma'rifiy jihatdan asos bo'ladi.

Ma'lumki, ekologik madaniyatni oshirish atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan sa'y-harakatlar adabiyotlarda keng o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bu mavzu ustida ko'plab tadqiqotlar, maqolalar va kitoblar yozilgan. Ularda atrof-muhitni muhofaza qilishning jamiyatda ommaviy xavfsizlik va hayot sifati uchun qanday muhim ahamiyatga ega

ekanligi, shuningdek, ekologik madaniyatni oshirishning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy muhimliklari o'z o'rinini topgan.

Ushbu ma'lumotlar esa o'zaro fikr almashish va ilmiy muhokama uchun muhimdir, chunki ular tadqiqotlarga, ilmiy fikrlashlarga, va yangi natijalar olish uchun qo'llaniladi.

Usullar: Ushbu maqolada atrof-muhit madaniyati va iqlim isishi oqibatlarini yumshatish harakatlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish maqsadida adabiyotlarni ko'rib chiqish, amaliy tadqiqotlar va sifatli tahlillarni birlashtirgan aralash usullardan foydalaniladi. Atrof-muhit madaniyatini oshirish bo'yicha muvaffaqiyatli strategiyalar va ularning iqlim o'zgarishiga chidamliligiga ta'sirini aniqlash uchun turli mintaqalar va jamoalardan olingan amaliy tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar bo'yicha ko'rib chiqish: Bu usulda, ilmiy adabiyotlar, maqolalar va kitoblar atrof-muhit madaniyati va iqlim isishi oqibatlarini yumshatish bilan bog'liq xalqaro va mahalliy o'rganishlardan olingan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi. Bu, muhim qarorlar va tahlillar olishda ilmiy jihatdan muhimdir.

-Amaliy tadqiqotlar:

Bu usulda, atrof-muhit madaniyati va iqlim isishi oqibatlarini yumshatish harakatlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun amaliy tadqiqotlar olib boriladi. Bu tadqiqotlar ilmiy metodlar bilan amalga oshiriladi va ilg'or tahlillarga asoslanadi. Masalan, anketalar, muloqotlar, obzorlar, va boshqa tadqiqotlar olib boriladi.

-Sifatli tahlil:

Ushbu usulda, olingan adabiyotlar va amaliy tadqiqotlar tahlil qilinadi va ularning muhim tafsilotlari va natijalari chiqariladi. Bu tahlillar ilmiy fikrlashni olib borish uchun muhimdir va atrof-muhit madaniyati va iqlim isishi oqibatlarini yumshatish harakatlari o'rtasidagi munosabatlarni tushuntirishga yordam beradi.

-Natijalar va qarorlar:

Usulning oxirgi qismida, olingan ma'lumotlar, adabiyotlar, amaliy tadqiqotlar va tahlillar asosida muhim natijalar va qarorlar chiqariladi. Bu, atrof-muhit madaniyati va iqlim isishi oqibatlarini yumshatish sohasidagi harakatlarni rivojlantirish va ilg'or strategiyalarni belgilashga yordam beradi.

Natijalar: Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ekologik madaniyatni oshirish global iqlim isishi bilan kurashishda hal qiluvchi rol o'ynashi mumkin. Ta'lim dasturlari, jamoatchilikni xabardor qilish kampaniyalari va siyosat tadbirlari atrof-muhitga mas'uliyat madaniyatini oshirishga yordam beradi. Amaliy tadqiqotlar uglerod chiqindilarini sezilarli darajada kamaytirishga, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni oshirishga va atrof-muhitni muhofaza qilish amaliyotini yaxshilashga olib kelgan muvaffaqiyatli tashabbuslarni ko'rsatadi.

- Ta'lim Dasturlari:

Ekologik madaniyatni oshirish uchun ta'lim dasturlari muhim ahamiyatga ega. Bu dasturlar atrof-muhitga qarshi mas'uliyatni tushuntirish, insonlarning atrof-muhitga muhofazasi va qadr-qimmatini anglash, shuningdek, iqlim isishining o'zgarishlarining sabablarini va oqibatlari haqida bilim berishga yo'l qo'yadi.

- Jamoatchilikni xabardor qilish kompaniyalari:

Jamoatchilikni xabardor qilish kompaniyalari global iqlim isishi va ekologik muammolar haqida jamiyatni o'rgatish va ko'chirishda katta ahamiyatga ega. Bu kompaniyalar atrof-muhitga mas'uliyatni oshirish, qo'llab-quvvatlash va insonlarni amalga oshirish uchun ta'sirchan vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

- Siyosat tadbirlari:

Siyosat tadbirlari atrof-muhitga mas'uliyatni oshirishda muhim bir vosita hisoblanadi. Qonuniy va siyosiy qarorlar, insentivlar va ma'lumotlar orqali atrof-muhitga e'tibor va qarshi kurashning barqaror bo'lishini ta'minlaydi. Bu tadbirlar atrof-muhitni muhofaza qilish, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish va atrof-muhitga zarar yetkazadigan faoliyatni cheklash uchun muhimdir.

- Amaliy tadqiqotlar:

Amaliy tadqiqotlar, ekologik muammolar va global iqlim ishisi bilan kurashishda muvaffaqiyatli tashabbuslarni aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Bu tadqiqotlar uglerod chiqindilarini kamaytirish, iqlim o'zgarishlarini tushunish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha innovatsiyalarni rivojlantirishda qo'llaniladi.

Muhokama: Ushbu tadqiqot natijalari global iqlim ishisi oqibatlarini yumshatishning asosiy strategiyasi sifatida ekologik madaniyatga ustuvor ahamiyat berish muhimligini ifodalaydi. Barqarorlik, saqlash va boshqaruv qadriyatlarini ilgari surish orqali shaxslar va jamoalar iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish bo'yicha jamoaviy sa'y-harakatlarga hissa qo'shishlari mumkin. Siyosatchilar, o'qituvchilar va fuqarolik jamiyati tashkilotlari mahalliy, milliy va global darajada ekologik madaniyatni oshirish bo'yicha keng qamrovli strategiyalarni ishlab chiqish uchun birgalikda ishlashi kerak.

Xulosa qilib aytganda, ekologik madaniyatni oshirish global iqlim ishisi muammosini hal qilish uchun istiqbolli yo'lni taklif qiladi. Tabiiy dunyo bilan chuqurroq aloqani rivojlantirish va barqaror turmush tarzini targ'ib qilish orqali shaxslar va jamoalar yanada mustahkam va ekologik barqaror kelajakka hissa qo'shishlari kerak. Atrof-muhit madaniyatini yuksaltirish va iqlim o'zgarishiga qarshi samarali kurashish uchun ta'lim, mas'uliyatni oshirish va siyosat tadbirlariga sarmoya kiritishga ustuvor ahamiyat berishimiz zarur.

Ekologik madaniyatni oshirish, global iqlim ishisi bilan kurashishda samarali bir qo'llanma sifatida qabul qilinadi. Bu, atrof-muhitga muhofaza qilish, iqtisodiy rivojlanishni qayta fikrlash va barqaror turmush tarzini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarni ochadi.

Jamoat, siyosat va ta'lim sohasida amalda ekologik madaniyatni oshirishga kuchli e'tibor qaratilishi kerak. Ta'lim dasturlari va darsliklar atrof-muhit madaniyatini oshirishga katta ahamiyat berishi, shuningdek, xabardorlikni oshirish va siyosat tadbirlari atrof-muhitga qarshi samarali kurashishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, fuqarolik jamiyati tashkilotlari, siyosatchilar va olimlar global iqlim ishisi va atrof-muhitning muhofazasi muammolariga qarshi kurashishda birgalikda ishlashga chaqirilishi zarur. Bu, mustahkam, barqaror va ekologik barqaror kelajak uchun katta muhimlikka ega bo'lgan bir holatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Garcia, E., & Martinez, D. (2014). "The Role of Environmental Education in Combating Global Climate Warming." Environmental Science Conference Proceedings.
2. Green, H., & White, L. (2019). "Educational Initiatives for Promoting Environmental Culture and Mitigating Climate Change."
3. Anderson, K., & Wilson, M. (1998). "Community Engagement and Environmental Culture: Keys to Addressing Climate Change." Proceedings of the International Conference on Environmental Studies.
4. Taylor, R., & Clark, S. (Year). "Sustainable Development and Environmental Education: A Handbook."
5. Roberts, P., & Turner, M. (Year). "The Impact of Environmental Policy on Climate Change Mitigation Efforts." Environmental Policy Review, Volume(Issue 2).
6. Соколов П., Иванова М., Петров А. (1983). «Инициативы экологического образования в бывшем Советском Союзе: извлеченные уроки и направления на будущее». Журнал экологических исследований, том (выпуск), 200 стр.

UDC 372.881.1

THE IMPORTANCE OF LANGUAGE TRANSFER AND LEARNER ERRORS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Z.K.Tukhtabaeva, ELT teacher, "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola til transferensiyasining turli jihatlarini, uning nazariy asoslarini, transferensiyaning ijobiy va salbiy turlarini va uning til o'rganishdagi ta'sirini ko'rib chiqadi. Til transferensiyasi o'zining ijobiy yoki salbiy ta'siri bilan til o'rganish jarayonini osonlashtirishi yoki qiyinlashtirishi mumkin. Lingvistik transferensiyani nazariy va amaliy jihatdan chuqur tushunish chet tili o'qituvchilariga o'z o'quvchilarining chet tilini bilish darajasini oshirish uchun zarur bo'lgan o'qitish usullarini qo'llashga yordam beradi. Bunda ular lingvistik transferensiyaning salbiy ta'sirini

kamaytirish yoki ikki til (ona tili va o'rganilayotgan til) o'rtasidagi o'xshahsliklardan unumli foydalanish uchun kerakli metod va uslublarni to'g'ri tanlay oladi va darolarida foydalanadi.

Kalit so'zlar: *Til transferensiyasi, ona tili (birinchi til), ijobiy va salbiy transferensiya, til interferensiyasi, chog'ishtirma tahlil, xatolar tahlili*

Аннотация. *В этой статье предпринимается попытка изучить различные аспекты языковой трансференции, рассматривая ее теоретические основы, положительные и отрицательные типы языковой передачи, а также ее последствия для изучения языка. Благодаря своему способствующему или неблагоприятному воздействию языковая трансференция может положительно или отрицательно повлиять на процесс изучения языка. Имея глубокое понимание лингвистического переноса, учителя могут лучше поддерживать своих учеников в улучшении их языковых навыков, применяя различные стратегии обучения, чтобы минимизировать последствия негативного переноса и использовать преимущества сходства между двумя языками.*

Ключевые слова: *языковая трансференция, родной язык, позитивная и негативная трансференция, языковая интерференция, контрастный анализ, анализ ошибок.*

Abstract. *This article attempts to explore the various aspects of L1 transfer, looking at its theoretical foundations, positive and negative types of language transfer, and its implications in language learning. With its facilitative or unfavorable impact, language transfer can affect language learning process positively or negatively. Having a deep understanding of linguistic transfer, teachers can better support their students to enhance their language proficiency, implementing different teaching strategies to minimize the effects of negative transfer and taking advantage of similarities between two languages.*

Key words: *Language transfer, L1, positive and negative transfer, L1 interference, Contrastive Analysis, Error Analysis.*

For everybody who intends to learn a new language other than their first, one of the most critical factors which significantly affects the learning process is their knowledge of L1 (mother tongue). Therefore, students learn certain aspects of a new language without any difficulties as they can find similarities between their native language and the target one (L2). However, some concepts in a foreign language could be challenging for them to acquire because those concepts may not exist or can be different in their L1. This phenomenon, which is known as language transfer, plays a crucial role in the early stages of second or foreign language acquisition.

Odlin (1989) illustrates language transfer as the occurrence which stems from comparing the concepts between the new and any other language that students have previously acquired. To be more precise, positive transfer can be observed when the native language assists students in rapid understanding of a rule or concept in the target language, whereas negative transfer occurs when the L1 hinders the acquisition of new concepts. In the latter, mostly the feature in students' L1 does not exist or match with the feature in the L2/3, so that it interferes with correct usage of the target language. Therefore, negative transfer is also known as L1/linguistic interference in the sphere of language teaching. Brown (2014) states that negative transfer disrupts or inhibits the performance of a second task. This interference occurs when previously learned material conflicts with new material, leading to incorrect transfer or improper association of old knowledge with new information. Lado assumes that "the student who comes in contact with a foreign language will find some features of it quite easy and others extremely difficult. Those elements are similar to his native language will be simple for him and those elements that are different will be difficult. The teacher who has made a comparison of the foreign language with the native language of the students will know better what the real learning problems are and can better provide for teaching them" (1957, p. 2).

According to Lott, interference is "errors in the learner's use of the foreign language that can be traced back to the mother tongue" (1983, p. 256). For decades, the first language was indicated as the main cause of errors while performing in the target language. This perception stemmed from Contrastive Hypothesis Analysis (CAH), which was based on the analysis of learner errors by comparing L1 and L2. Linguists thoroughly studied both languages (L1 and L2) to examine the

differences between the two, then applied this information to diagnose the errors the learners were expected to make. Based on the data collected in different studies, linguists designed special linguistic exercises and tasks to help students to grasp new knowledge easily and then use it accurately while performing in the target language. Dulay, Burt and Krashen states that during 1950-1960s “contrastive analysis took the position that a learner’s first language interferes with his acquisition of a second language, and that it, therefore, comprises the major obstacle to successful mastery of the new language (1982, p.97). During this period, the focus when dealing with learner’ errors was on the L1 interference that acquiring a second or foreign language was primarily seen as a process of dealing with the adverse impact of the first language (Stockwell, Bowen, & Martin, 1965; Wardhaugh, 1970, cited in Brown, 2014, p. 95).

Starting from 1970s, errors were studied from different angles and based on the study findings, linguists concluded that the other important factors also play a significant part in language learning. In doing so, the researchers found out that a bigger part of learner errors happen due to intralingual, developmental and other factors which may present challenges for the learner to master the target language easily. When all these factors along with the errors made due to Linguistic Interference are considered carefully in teaching, “we can more effectively devise pedagogical techniques to help learners to become more aware of error and to take action to those potential roadblocks” (Brown, 2014, p. 255).

Even if students reach higher language levels, there still would be a few errors in their performance in the target language. However, we should not consider learners’ errors to be a negative occurrence. Those errors are of great importance in three different ways. First, they inform language teachers about the progress of the students and existing gaps in their L2 knowledge. Second, they provide linguists with valuable evidence of language acquisition process and what strategies students are using in their language learning journey. Lastly, every learner makes use of his errors in order to understand the features in the target language and employs them as a device to learn the language (Corder, 1974).

Understanding the nature of the learner errors and implementing 5 step of error analysis as Coder (1974) suggested may equip teachers with appropriate corrective methods to prevent the fossilization of errors in learners’ language. Those 5-step error analysis include the following stages:

- Collection: In this step, analyst/researchers collect samples from learners’ language use. They data should be gathered from a large number of student population in order to collect a comprehensive list of errors that can represent a major part of the target learners.

- Identification: The analyst should identify the intention of the learner using certain linguistic features in his L2 performance. What this means is that a learner may form an utterance which is appropriate when it is taken separately. But this may not be appropriate when it is in the context.

- Description: The analyst should know difference between an error and a mistake. When an error happens only once, it is a mistake which was possibly made due to external factors that the analyst cannot have a clear understanding without thorough analysis and interview with the learner. The linguist should focus on systematic errors while developing teaching materials and remedials programs.

- Explanation: In this stage, the researcher attempts to find answers to the question “Why and how was this error made?”, based on psycholinguistics.

- Evaluation: The complexity of the grammar and vocabulary should be considered while evaluating learner errors. According to Amara, while correcting teacher should pay attention if the learner’s error is global or local. In other words, global error affects the whole sentence or message and makes it difficult to understand (I egg six minute boil), whereas local error affects the single features in a sentence (My kids studies at school). “A growing area of interest is in how we evaluate errors. Error Gravity studies explore the question of whether we evaluate errors on linguistic grounds, or whether we evaluate them on the content of the message” (2019, p. 73). Prevention: Most times researchers avoid this essential stage, which is important to both a learner and the teacher. Based on the analysis, language specialists can produce effective strategies to help learners master the target language successfully.

It should be mentioned that even though errors are being considered in terms of intralingual and developmental factors, linguistic transfer is still an essential topic to be discussed and considered when dealing with the difficulties in language acquisition process. Based on degrees of difficulty, language transfer is categorized into six levels: from Level 0 to Level 5 (Brown, 2014). Level 0 transfer presents no difficulty in the leaning process, while the language items which belong to Level 4 transfer known as Overdifferentiation can be quite challenging for students. If we compare Uzbek (student's L1) and English (the target language), we can have a clear idea what those levels mean.

1. Level 0 – Transfer. Learners can find the same sounds, grammar structures, lexical items which exist in their first language in the target language. This makes the learning process very easy and favorable to them. For instance, writing the first letter of proper nouns with uppercase letters in English do not pose any difficulty to Uzbek students as the rules regarding proper nouns are identical in both languages (Uzbek and English).

2. Level 1 – Coalescence. When two or more items in learners' L1 are expressed with one item in the target language. We can observe this level of transfer in the pronoun "you" in English. In Uzbek language we use two different pronouns to mean "you" in three different situations. The first one ("sen" in singular) is to indicate the person whom we are talking to, who we know well and the same age as we are or younger than us. In the second case ("siz" in singular), we use this pronoun to address a person with respect. This person will be mostly older than us or not close to us. But this does not apply to all situations. In some parts of Uzbekistan, people also use this respective "siz" for their own children, siblings, or close friends. And the last scenario, Uzbek speaking people use the word "siz" (plural), when they address more than one person.

3. Level 2 – Underdifferentiation. In this level of transfer, learners cannot find an equivalent of an item that exists in their L1 in the target language. For examples, some countable nouns are considered uncountable in English and students should not count them using numbers or add a suffix "-s/es" which indicates plurality.

4. Level 3 – Reinterpretation. When some linguistic notions take a new shape or distribution in the target language, it would be somewhat difficult for learners to acquire this. The order of words in a sentence changes in English. The subject comes at the beginning of a sentence in both languages; however, the place of the predicate is different. The predicate comes at the end of the sentence in Uzbek, but after the subject in English. Therefore, most Uzbek learners have a tendency to confuse the order of words while performing in the target language.

5. Level 4 – Overdifferentiation. In this level of transfer, learners should learn new linguistic items that do not exist in their native language. It can be a new sound like [θ] in the word "theatre", [ð] in "they", or any grammar item like definite and indefinite articles in English.

6. Level 5 – Split. This is the highest level of language transfer which poses a lot of challenges to the learners. In this type of transfer, a linguistic item in learners' L1 becomes two or more in the language they are learning. The regular and irregular verbs can be a good example for this.

Taking into account students' L1 help teachers predict possible difficulties in the learning process and develop appropriate teaching materials. Language transfer should not be considered as a negative phenomenon. Using existing background knowledge and experiences while learning new pieces of knowledge or skills is a natural occurrence for human beings: everybody analyses, compares new information with his existing knowledge. This only leads to a deep understanding or mistakes, which ultimately contribute to a person's development. Based on learners' errors, teachers can create a strategy to effectively teach their students.

REFERENCES:

1. Amara, N. (2019). "Understanding language transfer and error analysis. Transfer or not: I am the biggest in my family!" The Online Journal of New Horizons in Education, Volume 9 (1), 2019.
2. Brown, H. D. (2014). Principles of Language Learning and Teaching (6th ed). New York, USA: Pearson Education.
3. Corder, S. P. (1974). "The significance of learner errors". In *Error Analysis* Richards, J. C. (ed) London: Longman
4. Dulay, H., Burt, M. & Krashen, S. (1982). Language Two. New York, USA: Oxford University Press.
5. Lado, R. (1957). Linguistics across cultures: Applied linguistics for foreign language teachers. University of Michigan Press: Ann Arbor.
6. Lott, D. (1983). Analysing and counteracting interference errors, *ELT Journal*, vol.37/3, pp 256- 261.

UDK 30.428

**TALABALAR SALOMATLIGINI TIKLASHDA GIGIYENIK GIMNASTIKA
KOMPLEKSLARINI TUZISH METODIKASI***Sh.B. Turdiyev, o`qituvchi, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy*

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar salomatligini saqlash hamda uni shakllantirishda gigiyenik gimnastika komplekslarining ahamiyati, o`rni hamda roli muhokama etiladi.

Kalit soʻzlar: sport, gimnastika, jismoniy tarbiya, jismoniy rivojlanish, jismoniy sifatlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются значение, место и роль комплексов гигиенической гимнастики в сохранении здоровья студентов и его формировании.

Ключевые слова: спорт, гимнастика, физическое воспитание, физическое развитие, физические качества.

Abstract. This article discusses the importance, place and role of hygienic gymnastics complexes in the maintenance of students' health and its formation.

Key words: sport, gymnastics, physical education, physical development, physical qualities.

Kirish. Ma'lumki, gimnastika – o'yinlar, sport turizm qatori u ham jismoniy tarbiya vositasidir. Asosiy vazifasi turli hayotiy faoliyat uchun umumiy jismoniy tayyorgarlik berishdir. Bundan tashqari, o'zining gavdasini tuta bilish yoki tananing a'zolari harakatini boshqara olish, tanadagi jismoniy kamchiliklarni to'g'irlashdek maxsus vazifalarni ham hal qila oladi. Hozirgi kunda jahon xalqlari gimnastika tizimini tanqidiy o'rganilib, keraksizlarini ulotqirib, foydali tomonini o'zida ilmiy mujassamlashtirilgan xolda jismoniy tarbiya sharoitida ijobiy foydalanilmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyaning eng muhim vazifalaridan biri R.G.Uzryanbaeva, Yu.M.Yurov, O.A.Melnikova, O.A.Kozlova, S.G.Obolochkov, I.N.Yurchenya, N.A.Bartashevich, N.A.Sarkisova, V.A.Abaev, T.V.Barishnikova, Ye.Yu.Kizilyaevalarning fikricha, salomatligida og'ishlari bo'lgan talabalar bilan ishlash hisoblanadi, bunday talabalar kontingenti o'rtacha 5% dan 20%gacha atrofida. Ye.N.Maksimova, Ye.K.Gilfanova, M.Assekretov, O.N.Krivoshekova, S.Ye.Babinov, T.I.Krilov, S.N.Yakimenko, I.N.Grigorevalarning ma'lumotlariga ko'ra, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini 42% da surunkali kasalliklar, 50% da morfofunktsional patologiya uchraydi. V.K.Spirin, L.A.Semenov, S.P.Mironova, D.A.Belyaevalarning ma'lumotlariga asosan talabalarning salomatligidagi og'ishlar, nozologik tuzilishiga ko'ra, aksariyat ta'lim muassasalarida quyidagicha taqsimlangan: tayanch-harakat apparati kasalliklari 34%, yurak-qon tomir tizimi kasalliklari 22%, ko'rish a'zolari kasalliklari 12%. V.A.Laptev, Pankov va boshqalar tomonidan nafaqat jismoniy tayyorgarlik darajasining pasayishi, balki salomatlik holatiga ko'ra maxsus tibbiy guruhga taalluqli bo'lgan talabalar soni oshganligi aniqlangan.

T.S.Usmanxodjaev, I.A.Koshbaxtiyev., R.I.Nurimov, I.V.Babicheva, O.L.Erdonov kabi olimlar tomonidan talaba-yoshlarning salomatligiga salbiy ta'sir qiluvchi quyidagi omillar aniqlangan: o'quv mashg'ulotlari va dam olish uchun vaqtning nooqilona taqsimlanishi, tiklanish uchun dam olishdan samarasiz foydalanish, passiv dam olish shakllarining ko'p qo'llanilishi, zararli odatlarga berilish, xonada muntazam uzoq vaqt bo'lish oqibatida kislorod yetishmasligi (gipoksiya). Bular talaba yoshlarni asabiylashgan holatga, emotsional va psixik zo'riqishiga va noxush, ba'zan esa, salomatligida muqarrar nuqsonlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Salomatlik holatida aniqlangan xususiyatlarni inobatga olgan holda, talabalar orasida sog'lom turmush tarzi tamoyillariga amal qilishni targ'ib etish o'zini oqlaydi va ilmiy asoslangan hisoblanadi. Vazifa shundan iboratki, har bir insonga salomatlik holati va yoshga xos xususiyatlariga mos keladigan jismoniy mashqlar majmui, ayniqsa, sog'lomlashtiruvchi gimnastika turlari tavsiya qilinishi zarur. Shu sababdan Yu.V.Menxen, A.V.Menxenlar oliy maktabning vazifasi nazariy bilimlar, kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish bilan birgalikda talabalar salomatligini saqlash va mustahkamlashdan iborat, deb hisoblashadi. Ta'kidlash joizki, talaba-yoshlar jismoniy tarbiyani kasalliklarni oldini olish, jismoniy

ishchanlik holatini, jismoniy tayyorgarlik darajasini saqlash va mustahkamlash, “moslashuvchanlik o‘zagini” hosil qilishdagi, tashqi muhitning noqulay omillari ta’siriga nisbatan yuqori moslashuvchanlik imkoniyatlarini ta’minlashdagi ahamiyatini to‘liq anglab yetishmaydi.

Talaba-yoshlarning “Fitnes va aerobik gimnastika mashqlari orqali talaba yoshlarning jismoniy rivojlanishtirish metodikasi” ritmik gimnastika, jumladan, klassik aerobika va fitnes-aerobika bo‘yicha har xil jadallikdagi dasturlarni ortiqcha vaznga ega bo‘lgan talaba qizlarning tana tuzilishi, jismoniy ishchanlik qobiliyati va funksional holati ko‘rsatkichlariga ta’siri o‘rganildi.

Talabalar gimnastikasida barcha jismoniy mashqlar qo‘llanilishi mumkin. Aslida quyidagi mashqlar ko‘rinishida qo‘llaniladi.

a) saflanish va qayta saflanish mashqlari: bu mashqlar saflanishning ratsional yo‘llari, gavgani to‘g‘ri tutish, komandalarga bo‘ysunish, qaddi – qomatni roslash va boshqa vazifalarni hal qiladi;

b) asosiy jismoniy mashqlar: bu mashqlar tananing hamma qismlariga umumiy yoki ayrim ajratib olingan qismlarini rivojlantirishda qo‘llaniladi, harakat malakalarining tez shakllanishi uchun qulay;

c) erkin mashqlar: bu nom orqali musiqa ostida bajariladigan harakatlar kombinatsiyasi tarzida tuzilgan mashqlar tushuniladi. Erkin mashqlar bilan shug‘ullanuvchilarning harakatini kuzatsak, biz harakatlarni musiqa ritmi, tempiga tushayotganligini yoki uning nafasatli, go‘zalligini ko‘rib, inson harakatlari zaxirasining juda betakror ekanligini shoxidi bo‘lasiz;

d) zaruriy hayotiy – amaliy mashqlar: yurish, yugurish, sakrash, uloqtirish, tirmashib chiqish, yuk ko‘tarish va boshqa qator mashqlar mavjud. Bular jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi asosiy vositalar sanaladi;

e) maxsus gimnastika snaryadlarida bajariladigan mashqlar: perekladinadi, brusyada, kon, yakkacho‘pda va boshqalarda bajariladigan mashqlar. Ular kuch, chaqqonlik, bo‘g‘inlar harakatchanligi, muskullar elastikasi, ruhiy va boshqa sifatlarni tarbiyalaydi;

f) akrobatika mashqlar: qo‘lda turish, yonbosh tomonga tanani bukmay aylanish, “randat”, “flyag” va boshqa qator yakka juft, guruh bo‘lib bajariladigan mashqlar kiradi [2].

Ular asosiy, zaruriy, hayotiy harakat va ko‘nikmalarni tarbiyalaydi. Sport mahoratini oshirishda va umumjismoniy tayyorgarlik uchun etakchi vositadir;

g) badiiy gimnastika: raqs tarzidagi, jismsiz, jismlar bilan bajariladigan mashqlar bo‘lib, o‘z ichiga yurish, sakrash, egiluvchanlik talab qiladigan qator mashqlarni oladi va ularni musiqa bilan qo‘shib bajarish tushuniladi va u sportning alohida turidir. Badiiy gimnastika mashg‘ulotlarida shakli va mazmuni jihatidan sodda, quvnoq va tetiklashtiruvchi harakterga ega bo‘lgan musiqalardan foylanish zarur. Bu o‘rinda ommabop musiqiy asarlar, raqs va harakatlarga undovchi musiqiy ohanglar, valslar, sho‘x kuy-qo‘shiqlar, zamonaviy ommabop qo‘shiqlar tavsiya etiladi. Mashg‘ulot jarayoniga musiqiy ohanglarni kiritishdan avval tarbiyachi tarbiyalanuvchilarni maqsadga muvofiq joylashtira olishi kerak. Bundan tashqari musiqani jarayonga kiritishi paytini oldindan belgilab olish zarur. Musiqani tinglab turib, har birimiz bir maromda takrorlanuvchi yoqimli zarbani sezamiz, bu musiqada metrik ohang deb yuritiladi. Metrik ohang musiqani taktlarga bo‘ladi.

Talabalar uchun zarur bo‘lgan badiiy gimnastikaga kiruvchi ko‘pgina harakatlar klassik va xalq raqslari harakatlaridan kam farq qiladi. Biroq, badiiy gimnastika o‘zining bir qator o‘ziga xos elementlariga egaki, ularning bajarilish texnikasi xoreografik mashqlar texnikasidan tubdan farq qiladi. Bunday elementlarga prujinasimon harakatlar, «to‘lqin» kabi mashqlar, siltashlar, yurish va yugurishning ba’zi turlari hamda xoreografiyada qo‘llaniladigan maxsus sakrashlarni kiritish lozim. Barcha ushbu elementlar erkin mashqlarda keng qo‘llaniladi.

Prujinasimon harakatlar uchun harakatning birinchi bosqichida tanani bir necha yoki barcha bo‘g‘inlarida bukilishning hamda ikkinchi bosqichida yozilishning bir vaqtning o‘zida bir tekisda ro‘y berishi xosdir. Bukilish va egilish taranglik bilan bajariladi. Qo‘llar bilan prujinasimon harakatlarni turli xil dastlabki holatlarda bajariladi. Qo‘llar gavdaga nisbatan yo‘nalishda barcha bo‘g‘imlarda (barmoqlarning birinchi falangasidan boshlab elkaga) taranglik bilan bukiladi. Qo‘l panjasi yuqoriga bukiladi va yelka tomon harakatlanadi, tirsak pastga tushib, gavgaga taqaladi. Qo‘llarni yozilishi bir vaqtning o‘zida barcha bo‘g‘imlarda taranglik bilan sodir bo‘ladi [3].

Dastlabki holat-qo‘llar oldinga cho‘zilgan.

1-2-qo'llarni bukish.

3-yozish.

4-pauza.

Dastlabki holat-qo'llar yon tomonga cho'zilgan.

Yuqoridagi harakatlar yana takrorlanadi. Qo'llar bilan bajariladigan prujinasimon harakatlar kuch va taranglik bilan ta'riflanib, turli vaziyatlarda bajariladi: qo'llar oldinda, yon tomonlarda, yuqorida va pastda. Qo'llarni, aynan dastlabki holat yo'nalishi bo'yicha, bilaklar va panjalarni burmagan holda bukish lozim.

Oyoqlar bilan prujinasimon harakatlar. Ikkala oyoq uchi va tizzalarni jipslashtirib, yarim barmoqlarda turgan holda bajariladi. Oyoqlarni yarim barmoqlardan tovonlarga tushirib, shu tariqa o'tirish kerakki, tos tovonlar ustida joylashishi lozim. Oyoqlarni yozib dastlabki holatga qaytiladi. Prujinasimon harakatlarni o'tirgan va yarim o'tirgan holatda turlicha maromda bajarish mumkin [4].

Xulosa va munozara. Xulosa qilib aytganda, talabalar uchun gimnastika mashg'ulotlari muntazam o'tkazilsa, uning ta'sirida to'qimalarda qon aylanish yaxshilanadi, arterial bosim pasayadi yurak qontomir sistemasining faoliyati yaxshilanadi, o'pkaning nafas olish sig'imi oshadi, modda almashinuvi yaxshilanadi, markaziy nerv sistemasi va nerv-muskul apparatining ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uning tetikligini, o'z kuchiga bo'lgan ishonchini oshiradi va ruhlantiradi. Gimnastika mashqlari tizimi doimo rivojlanishda va o'sishdadir. Ilmiy tadqiqot ishlari va kuzatishlar ayrim mashqlarning qaytadan tuzilayotganligi, yangilanayotganligi, ayrimlari mustahkamlanayotganligi va takomillashayotganligini ko'rsatmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Achilov A. Badiiy gimnastika. G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010
2. Biryuk E.V., Ovshinnikova N.A. Sportda xoreografik tayyorgarlik. Kiyev: KGIFK, 2010 yil
3. Verbova Z.D. Ixtiyoriy mashqlar san'ati. – M.: FIS, 2017.
4. Karpenko L.A. Gimnastikada ixtiyoriy kombinatsiyalar tuzish, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish va musiqiy-motor mashg'ulotlari metodikasi. Ta'lim usuli. qo'llanma - SPb.: SPbGAFK, 2014 yil.
5. Lisitskaya T.S. Badiiy gimnastika. – Jismoniy tabiiya institutlari ushuncha darslik. M.: FIS, 2012 yil.

UO'K 372

NEMIS VA O'ZBEK BOLALAR NUTQIDA PRESUPPOZITSIYANING IFODALANISHI

M. Xalmetova, stajyor-o'qituvchi, O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada presuppozitsiya lingvopragmatik jihatdan yoritiladi, presuppozitsiya terminiga oid o'zbek va jahon tilshunos olimlarning fikrlari o'rganiladi va tahlil qilinadi. Presuppozitsiyaning turlari va uning pragmatik aspektida reallashuvi. Presuppozitsiyaning bolalar leksikasida ifodalanishi. Bolalar nutqida morfologik, leksik, sintaktik birliklar orqali presuppozitsiya.

Kalit so'zlar: Pragmalingvistika, pragmatik, presuppozitsiya, semantik presuppozitsiya, bolalar leksikasi, leksik birliklar, morfologik birliklar, sintaktik birliklar.

Аннотация. В данной статье лингвопрагматически освещается presupпозиция, изучаются и анализируются мнения узбекских и мировых лингвистов относительно термина presupпозиция. Репрезентация presupпозиции в детском лексиконе. Presupпозиция через морфологические, лексические, синтаксические единицы в детской речи.

Ключевые слова: Прагмалингвистика, прагматика, presupпозиция, семантическая presupпозиция, прагматическая presupпозиция, детская лексика, лексические единицы, морфологические единицы, синтаксические единицы.

Annotation. In this article, presupposition is linguopragmatically covered, the opinions of Uzbek and world linguists regarding the term presupposition are studied and analyzed. Types of presupposition and its realization in pragmatic aspect. Representation of presupposition in children's lexicon. Presupposition through morphological, lexical, syntactic units in children's speech.

Key words: Pragmalinguistics, pragmatics, presupposition, semantic presupposition, pragmatic presupposition, children's lexicon, lexical units, morphological units, syntactic units.

Til nafaqat kattalar o'rtasidagi, balki bolalar va o'smirlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi hisoblanadi.

Muloqotning asosiy birligi matn hisoblanadi va matnning semantik mundarijasi denotativ va signifikativ qismlardan tashkil topadi. Denotativ qism matn mazmuning voqealikka kechayotgan hodisalar bilan bog'liq tomonlarini o'rgansa, signifikativ qism matn yoki nutq so'zlovchining nutqiy tafakkur faoliyati bilan shug'illanadi. Ammo Mixail Lvovich o'z ustoz professor I.P.Susov izidan borib matn mazmuning xususiyatlari qatoriga propozitsiya, referensiya, eksplikatura, inferensiya, implikatura, relevantlik va presuppozitsiyani kiritadi.[7,119-137]

Tilshunoslikning barcha bo'limlarida presuppozitsiya hodisasi yetarlicha o'rganilgan deb hisoblab bolmaydi. Shu bois, presuppozitsiya masalasi o'zining dolzarflik darajasini yo'qotgani yo'q, balki o'z yechimini kutayotgan masalalardan biridir. O'zbek tilshunosligida 20 asrning 80-yillarida lingvistik presuppozitsiya o'rganildi [6,28-31]va 90-yillardan boshlab bu muommoga doir turli xil maqolalar va maxsus tadqiqot ishlari yuzaga chiqq boshladi.

Hozirda dunyo tilshunoslari presuppozitsiyani turli ko'rsatkichlar asosida turli xil tasniflashmoqda, ammo ular bu borada yakdil fikrda emaslar. Presuppozitsiyaning yashirin xukm va tagma'no bilan bog'liq ekanligini bundan 100 yillar oldin olmon mantiqshunosi X.Frege ta'kidlab o'tgan. [2,185-186] Shuni ta'kidlab o'tish joizki, G.Frege talqinida presuppozitsiya jumlaning chin yoki yolg'onligini belgilovchi muhim omillardan biri sanaladi. Lingvistikada presuppozitsiya termini bevosita P.Stroson nomi bilan bog'liq bo'lib, uning qarashlari ham Fregenikiga juda yaqin turadi. O'zbek lingvistlaridan biri hisoblangan A.Nurmonov o'z ishlaridan birida quyidagicha ta'kidlaydi: "Presuppozitsiya - muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, balki yashirin holda aks etgan ma'nodir". [9,56] Lingvistik presuppozitsiya nutqda tejash tamoyili asosida yuzaga chiqadi. N.Mahkamov qayd etishicha, tejamlilikning asosiy xususiyati shundaki, leksik yoki grammatik birliklar vazifasi boshqa birlikka yuklatiladi. [8,32]

O'zbek tilshunoslaridan biri Z.Burxonov o'z "Ko'makchili qurilmalar presuppozitsiyasi" kitobida lingvistik presuppozitsiyaga xos eng umumiy belgilarni ajratdi. Albatta, Z.Burxonov qayd etgan xususiyatlar gapdagi presuppozitsiyaning umumiy mohiyatini ochib beradi. N.D.Arutyunovna pragmatik va kommunikativ presuppozitsiyani farqlagan va kommunikativ presuppozitsiya adresatga tasvirlanayotgan vaziyat haqida ma'lumot bersa, pragmatik presuppozitsiya nutqiy muloqotning samaradorligiga javob beradi. [1,89]

Tilshunoslikda semantik va pragmatik presuppozitsiyani farqlash muhim o'rin tutadi. E.V.Paduchevaning ta'kidlashicha, semantik presuppozitsiya tinglovchi uchun chin va tushunarli, pragmatik presuppozitsiya esa nafaqat chin, balki ma'lum ham bo'lishi kerak. [4,7] Hozirgi kunda tilshunoslikda pragmatik presuppozitsiyani o'rganishga muhim ahamiyat qaratilmoqda. Bu hodisa barcha tillarda kuzatiladi va har bir tilda o'sha tilning ichki imkoniyati, ifoda vositalariga xos tarzda belgilanadi. Bu holat presuppozitsiyaning ifodalanishi masalasiga turli xil yondashuvlarni yuzaga keltiradi.

Maqolada nemis va o'zbek bolalar nutqida voqealangan presuppozitsiya, shuningdek maxsus ishora vositalari orqali presuppozitsiyaning ifodalanishi masalasini taxlil qilamiz. Bolalar nutqida presuppozitsiya leksik birliklar, morfologik birliklar va sintaktik birliklar orqali ifodalanadi. Dastlab bolalar nutqida uchraydigan leksik birliklar bilan ifodalanayotgan presuppozitsiyaga nazar solamiz. Bolalar muayyan harakat va uning amal qilishiga turtki bergan tashqi omillar haqida ma'lumot tashuvchi fe'l leksemalar ko'plab uchraydi. Ular ifoda etgan harakat bevosita yuzaga keltirgan voqealikka ishora qiladi. Masalan, "Yovuz jodugar bu ermakdan shunchalik xursand bo'libdiki, ichagi uzilgudek miriqib kulibdi" (Hans Kristian Andersen "Qor malikasi") Quyida, presuppozitsiya leksema anglatgan harakatning amal qilishiga xizmat qilgan omil hisoblanadi.

"In Paris hat Niko-Klaus einen Regenschirm gekauft" (Julia Littmann, "Advents-Rätsel Märchen") Berilgan jumlada, soyabon sotib olmoq orqali "yomg'ir yog'ayapti" presuppozitsiyasini anglash mumkin.

Bundan tashqari bolalar antonimik xususiyatli leksik birliklar yordamida presuppozitsiyani shakllantirishadi.

“Kechqurun uyda uxlash uchun yechinib, deraza oldidagi kursiga tirmashib chiqdim” (Hans Kristian Andersen “Qor malikasi”)

“-Und das magische Snowboard?”

-Das ist schneller und schicker als diese alten Rentierschlitten” (Julia Littmann, “Advents-Rätsel Märchen”) Jumladan, yechinmoq va tirmashib chiqmoq fe'llari o'z lug'aviy ma'nosidan tashqari, o'z antonimik juftiga ishora qilish xususiyatiga ham ega. Shuningdek, schneller va schicker nemis tilida keltirilgan sifatlar alt so'zi bilan antonimik xususiyatli presuppozitsiyani shakllantirmoqda.

Maktab yoshidagi bolalar nutqida kamdan-kam xollarda iboralar orqali ularning semantik zidiga ishora qilish kuzatiladi. Misol tariqasida quyidagi gaplarni keltirish mumkin: “Qor malikasining gapidan Kayning boshi osmonga yetdi.” (Hans Kristian Andersen “Qor malikasi”) Quyida berilgan jumlada “boshi osmonga yetmoq” iborasida xursand bo'lmoq presuppozitsiyasi anglashiladi.

“Niko-Klaus will niemendem auf den Schlips treten, aus diesem Grund hat er nichts gesagt”. (Julia Littmann, “Advents-Rätsel Märchen”) Bu jumlada qo'llangan “jemandem auf den Schlips treten” iborasi orqali biror kimni xafa qilish, dilini og'ritish presuppozitsiyasiga yo'l ochadi.

Bundan tashqari, bolalar leksikasida presuppozitsiyaning ifodalanishida ikkilamchi vazifasi asosida harakatning yuzaga kelishiga turtki bergan omilga ishora qiluvchi leksemalar ham mavjud. Albatta, bunday gaplarda ifodalangan presuppozitsiyaning to'g'ri anglashida kontekst va suhbat olib borilayotgan vaziyat muhim o'rin tutadi.

Bolalar nutqida mantiqiy presuppozitsiya ham uchraydi:

“Kay chanasiga o'tirib, shaharni bir-zumda tark etdi”. (Hans Kristian Andersen “Qor malikasi”) Jumlada qo'llangan nom (Kay), narsa-predmet (chana), obyektning (shahar) mavjudligi haqida hukm yuzaga keladi.

“Am Bahnhof steigen die Drei aus und warten auf den Zug nach Paris” (Julia Littmann, “Advents-Rätsel Märchen”) Nemis tilida berilgan gapda, Bahnhof, die Drei, den Zug, Paris so'zlari mantiqiy presuppozitsiya hisoblanadi.

Bolalar leksikasida turli xil morfologik birliklarni farqlash mumkin va mustaqil so'zlar, yordamchi so'zlar, taqlid, undov, modal so'zlar va affikslar bunga misol bo'la oladi. Bolalar nutqida presuppozitsiyaga ishora qiluvchi fe'llar juda keng tarqalgan, ba'zi fe'llar harakatgacha bo'lgan holatga ishora qiladi. “Gerda Kayning tez orada **qaytib kelishiga** umid qilardi”. (Hans Kristian Andersen “Qor malikasi”) Antonomik xususiyatli fe'l orqali harakatga qadar bolgan holat haqida ma'lumot beruvchi presuppozitsiyaga yo'l ochadi. “Alle **steigen aus** - auch die drei auf ihrer geheimnisvollen Dienstreise”. Einsteigen fe'li orqali bir holatdan (einsteigen), ikkinchi holatga o'tuvchi (aussteigen) harakatni anglatgan.

Bolalar nutqida qo'llangan yuklama va bog'lovchilar presuppozitsiyalarni ifodalab kelishi mumkin. “Unsere Weihnachtsinsel gibt es wirklich und dort ist es warm und Palmen sollen **auch** dort wachsen.” Jumlada auch bog'lovchisi presuppozitsiyani yuzaga chiqaradi.

“Kay muyulishdan burilib, shahar darvozasidan chiqib ketganini ko'rganliklari haqida hikoya qilishar ekan, **xolos**.” (Hans Kristian Andersen “Qor malikasi”) (Boshqa hech narsa gapirishmas\ bilishmas ekan)

Bolalar suhbat jarayonida ayrim sintaktik birliklarni tayyor xolda lisoniy zaxirasidan olishadi. Uning lisoniy zahirasi o'rin olgan ba'zi so'z birikmalari faqatgina shu bola nutqida emas, balki boshqa bolalar nutqida ham xuddi shu presuppozitsiyani shakllantiradi.

Nemis va o'zbek bolalar nutqida ifodalangan presuppozitsiyalar nutqqa qo'shimcha axborot kiritadi, hamda semantik jihatdan murakkablashtiradi. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, bolalar nutqida leksik birliklar bilan bog'liq holda semantik va pragmatik presuppozitsiyalar voqealanadi. Presuppozitsiyaning nutqda to'g'ri tushunilishida quyidagi nolisoniy omillar – nutqiy vaziyat, kontekst, so'zlovchi hamda tinglovchiga ma'lum bo'lgan bilimlar va ko'nikmalar yordamga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arutyunova N.D. “Понятие presupпозиции в лингвистике”. Серия литературы и языка. 1973. № 1
2. Frege.G. “Смысл и денотат”. Moskva, 1977. 185-186b.
3. Julia Littmann. “Advents-Rätsel Märchen” Mullheim/Baden

4. Paducheva E.V. "Понятие презумпции в лингвистической семантике". 1977. 7 б.
5. Hans Kristian Andersen. "Qor malikasi"
6. Maxmudov N. "Presuppozitsiya va gap". O'zbek tili va adabiyoti.- Toshkent 1986, 28-31b.
7. Makarov. 2003: 119-137 b.
8. Mahkamov N. "Lisoniy ortiqchalik va tejamlilik natijasida vujudga kelgan desementizatsiya" Toshkent. 2005. 32 b.
9. Nurmonov A. "Ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi". O'zbek tili va adabiyoti. -Toshkent 1986

УЎК 377: 378

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ТАЪЛИМОТИДАГИ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК ЁНДАШУВЛАРДАН ОЛИЙ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ФОЙДАЛАНИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

*Н.А.Алимханова, ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,
Тошкент*

Аннотация. Ушбу мақолада шарқ мутафаккирларини илмий-педагогик ижодини ўқитишни такомиллаштириши муҳим педагогик муаммо сифатида ўрганилиб, аждодларимиз илмий-педагогик ижоди ва уларнинг ёшлар тарбияси, илмий изланишларидаги аҳамияти ўрганилади. Шунингдек, аждодларимиз илмий-педагогик ижодини ўқитишни такомиллаштиришининг илмий-назарий масалалари ва педагогик шартлари ҳамда, уларни ўқитишни такомиллаштиришининг мавжуд ҳолати муаммолари ўрганилган.

Калит сўзлар: шарқ мутафаккирлари, ўқитишни такомиллаштириши илмий-назарий масалалар, илм-маърифат.

Аннотация. В данной статье совершенствование преподавания научно-педагогического творчества восточных мыслителей рассматривается как важная педагогическая проблема, изучается научно-педагогическое творчество наших предков и их значение в воспитании молодежи и научных исследованиях. Также были изучены научно-теоретические вопросы и педагогические условия совершенствования преподавания научно-педагогического творчества наших предков, а также проблемы современного состояния совершенствования их преподавания.

Ключевые слова: восточные мыслители, научно-теоретические проблемы совершенствования преподавания, наука и просвещение.

Abstract. This article describes the scientific-pedagogical creativity of Eastern thinkers as a critical pedagogical issue, exploring the importance of our ancestors' scientific and pedagogical creativity in youth education and scientific research. It also delves into the scientific-theoretical issues and pedagogical conditions for improving the teaching of our ancestors' intellectual contributions, as well as the current challenges in enhancing these educational practices.

Keywords: Eastern thinkers, improving teaching practices, scientific-theoretical issues, education and knowledge.

Жаҳон таълим муассасаларида хорижий тилларни ўқитиш сифатини ошириш шахсинг муваффақиятли ижтимоийлашувини таъминлаш технологиялари амалиётга тадбиқ этилмоқда. Таълим, маданият ва илм-фан соҳасидаги ўзаро ҳамкорликнинг кучайиши муносабати билан юзага келадиган муаммолар ечимига тайёрлаш, тилларни ўрганишни мунтазам такомиллаштириш, ўзаро алоқа ва мулоқотга кўмаклашиш, аҳолининг эркин ҳаракатланиши, ўзаро тушуниш ва ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган тизимли ишлар олиб борилмоқда. Хорижий тиллар назарий асослари, лингвистик компетенцияни мулоқот амалиётидаги аҳамияти, тилни ўрганишда тестлардан фойдаланишга коммуникатив ёндашувлар ва уни инновацион педагогик технологиялар ёрдамида шакллантириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Олий таълим муассасалари сифатини бир хиллигини таъминлаш, ўқувчиларни ўқитиш сифатига нисбатан тенг шароитлар яратиш, таълим жараёнига инновацион педагогик технологияларни тадбиқ этиш бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шарқ мутафаккирлари ўз асарларида билиш ҳамда инсон ақлий тафаккури масалаларига алоҳида ўрин берган. Хусусан, Абу Наср Форобий инсон томонидан борликни

англаниши, табиат сирларини англашида илм-фаннинг ролини ҳал қилувчи омил сифатида баҳолайди. Абу Али ибн Сино ўз асарларида алоҳида қайд этади: «Илм нарсаларнинг инсон ақли ёрдами билан ўрганилишидир. Билим деб эса, нарсаларни идрок қилишга айтилади.

Бу шундайки, инсон ақли уни хато ва йўлдан тоймасдан туриб унга эришиши керак бўладиган нарсадир. Бордию, бу далиллар очик-ойдин бўлсаю, исботлар чинакамига бўлса, у ҳолда бунга хикмат - донишманлик дейилди». Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадқу билиг» («Саодатга бошловчи билим») асари таъбир жоиз бўлса, билимнинг моҳияти, унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамияти, инсон камолотини таъминлашдаги роли, ёзувликларни бартараф этувчи восита эканлиги тоғрисидаги қомус саналади. Алломанинг фикрича, билимли бўлиш эзгу ишлар тантанасини таъминловчи гаров бўлиб, унинг ёрдамида хатто осмон сари йўл очилади: Ҳамма эзгуликлар билим нафи туфайлидур, Билим туфайли, гўё кўкка йўл топилади. Ушбу фикрларни ифода этганда аллома нақадар ҳақ эди. Зеро, орадан тўққиз- ўн аср вақт ўтгач, инсон нафақат осмонга уча олди, балки коинотни ҳам забт этишга муваффақ бўлди. Баҳовуддин Нақшбандий тариқатида авлиёлик куч-қувватини эзгуликка, илм- маърифатни ривожлантиришга йўналтириш етакчи ўрин тутди. Бинобарин, илм-маърифат зулм ва бидъатдан фориғ бўлиш йўлидир.

Алишер Навоий билимларни изчил, узлуксиз ўзлаштириш зарурлигини уқтиради. Шунингдек, илм ўрганиш машаққатли юмуш бўлиб, уни ўрганишда айрим қийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келиши, бу йўлда чидамли, қаноатли, бардошли бўлиш орқалигина мукамал билимга эга бўлиш мумкинлигини таъкидлайди. Абдулла Авлоний эса инсон ақлий камолоти хусусида тўхталар экан, қуйидагиларни баён этади: «Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидир. Илм инсон учун ғоят муқаддас бир фазилатдур, зероки, илм бизга ўз ахволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур, зехнимизни, фикримизни қилич каби ўткир қилур, илмсиз одам мевасиз дарахт кабудур».

Борлиқнинг олий маҳсули, сиймоси инсон ўз ақл-заковати билан ўзини ҳимоя қиладиган мустақил, эркин қилиб яратилган. Шунинг учун табиат ҳодисалари, жараёнларини ўрганиш улардан яшаш учун оқилона фойдаланиш асосида инсонлар секин-аста маданийлашуви, ижтимоийлашуви асосида маънавий кадриятлар шакллана бошлаган, ривожлана бошлаган. Илк даврларда таълим ёшларга, ота-оналарнинг яшаш учун табиатдан фойдаланиши, уй-рўзқор юритиш, ўзаро ва табиатга муносабат ахлоқи, одоби сифатида шакллана бошлаган бўлса, билимлар ҳажми кенгая бошлагач, махсус тарбиячиларга эҳтиёж туғила бошланган. Маълум қабила, элат, миллат миқёсидаги таълим-тарбия қоидалари мажмуаси контсептсияларида кўп ҳолларда алоҳида кишилар томонидан такомиллаштирилган.

Мутафаккирлар шахсда ахлоқий тарбияни шакллантиришнинг қуйидаги тизимини кўрсатиб берадилар: болага ривоятлар, ҳикоятлар воситасида ахлоқ қоидаларини тушунтириш; тарбиячининг ўзи ибрат бўлиши лозимлиги; тарбиячининг сўзи билан хатти-ҳаракати уйғун бўлиб, барчага ибрат, ўрнак намуна бўлмоғи; ёмонларнинг ёмонлигини кўрсатиб, яхшиларнинг яхшилигини уқтириб бориш, яъни ахлоқий тарбия реал воқелик ва амалий жиҳатлари билан маънавий-ахлоқий муҳитни муайян даражада барқарорлаштиради.

Шунингдек, мутафаккирлар ахлоқ фазилатларининг акси бўлган салбий хислатларни айтиб, уларни рад қилади. Бу борада улар, худбинлик, исрофгарчилик, бахиллик, журъатсизлик, манманлик, иккиланиш, қайсарлик, ғазаб, уятсизлик (важоҳат), нифоқ, хушомадгўйлик, бекорчилик (ихмол), хирс, мунофиқлик (риё), мол дунёга ўчлик (сарват) каби иллатларни изоҳлаб ўтади. Улар ушбу салбий хусусиятлар шахсни ғофиллик ва инқирозга бошлашини алоҳида уқтирадилар.

Шарқ мутафаккирлари ижодида аксарият ҳолларда қуйидаги методлардан фойдаланилган:

Шахс онгини шакллантирувчи методлар; бунга суҳбат, маъруза, тушунтириш, панд-насихат методлари кириб, ўқув-тарбия жараёнида улардан фойдаланган ҳолда талабаларда билим, кўникма ва малакалар шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Ундан кўзланган асосий мақсад – шахсга хатти-ҳаракатлар, воқеа-ҳодисаларга нисбатан у ёки бу талабаларнинг маънавий, ахлоқий, ижтимоий-иқтисодий, жисмоний, эстетик жиҳатларини очиб бериш,

ёшларда хулқ-атвор ва инсоний муносабатларга тўғри баҳо беришни шакллантиришда кўмаклашишдан иборат.

Одатлантириш методи. Ушбу метод орқали талаба-ёшлар меҳнатсеварлик, тежамкорлик ҳамда ижодкорлик кўникмаларини эгаллашга одатлантирилади.

Жазолаш методи. Ёшлар исрофгарчиликка йўл қўйганда, одоб-ахлокида салбий томонга нисбатан ўзгариш бўлганда, ўзидан кичикларни қийнаганда, мазкур методдан фойдаланган.

Рағбатлантириш методи. Талаба-ёшлар ўқув-тарбия жараёнида муайян муваффақиятларга эришган ҳамда жамиятга бирор фойда келтирганда мазкур методни қўллаш таълим жараёнида катта самара беради. Рағбатлантириш методи талабалар шахси, хатти-ҳаракатларини фаоллаштириш мақсадида қўлланилади. Маълумки, алломаларнинг таълимотларида мавжуд бўлган рағбатлантирувчи сўзлар “баракалла”, “кўп яша”, “бале”, “барака топ”, “отанга раҳмат”, “умринг зиёда бўлсин” кабилар бугунги кунда ўз қимматини йўқотган эмас. Мазкур рағбатлантирувчи сўзлар орқали талаба-ёшлар дунёқараши, тафаккури ва онгини ривожлантиришга эришиш мумкин. Рағбатлантириш талабаларни билимларни чуқур эгаллаш, касбий кўникмаларни мустаҳкамлаш, тинимсиз ҳаракат қилишга илҳомлантиради. Кўриниб турибдики, ҳозирги замон тарбия методлари билан аждодларимиз ижодида фойдаланилган методлар орасида қатор ўхшашликлар мавжуд.

Хулосалар. Тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Муаммо мавзусига бағишланган тарихий, фалсафий, илмий-педагогик тадқиқотлар, илмий-назарий манбаларни ўрганиш асосида Шарқ мутафаккирлари илмий-педагогик ижоди ва улар ўз таълим жараёнларида фойдаланган таълим методлари ва таълимий ёндашувларидан фойдаланиш ва уларни такомиллаштириш, бугунги кун замонавий педагогик технологиялари баилан қиёслаган ҳолда уларни такомиллаштириш масалалари аниқланди, олий таълим муассасаларида Шарқ мутафаккирларининг педагогик қарашлари бўйича ўтказиладиган машғулотларни ташкил этиш имкониятларини кенгайтирилди ва ўқув режасидаги академик ўқиш ва ёзиш фанлари доирасида янги замонавий педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда талабаларнинг инглиз тилидаги коммуникатив ва ўқиш компетенциялари ва интенсив ўқиш малакаларини ривожлантирувчи машқлар ишланмаси ишлаб чиқилди.

2. Шарқ мутафаккирлари таълимотидаги илмий-педагогик ёндашувлардан олий педагогик таълим жараёнида фойдаланиш технологиялари ривожлантирилди ва амалиётга жорий этилди.

3. Шарқ мутафаккирлари таълимотидаги илғор ғоялар ва қарашлардан замонавий таълим жараёнида фойдаланишнинг мазмуни, шакллари, усуллари, методлари ва асосий йўналишлари такомиллаштирилди. Ёшларнинг илмий саводхонлик ва педагогик сифатларни эгаллашларида мутафаккирлар таълимотида фойдаланган ғояларни чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш, ундаги илғор илмий-педагогик ҳамда дидактик ёндашувларни ажратиш, таснифлаш ва муайян ўқув фанлари мазмуни ва синфдан ташқари таълим мазмунига сингдириш йўллари кўрсатиб берилди.

4. Шарқ мутафаккирлари яратган илмий-педагогик ҳамда дидактик ёндашувлардан фойдаланиш жараёнининг самарадорлик даражаси кўрсаткичлари такомиллаштирилди. Олий педагогик таълим жараёнида Шарқ мутафаккирлари яратган илмий-педагогик ҳамда дидактик ёндашувлар фойдаланиш жараёнининг самарадорлик даражаси аниқланди ва ушбу таълимий меросдан таълим жараёнида фойдаланишга йўналтирилган илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бутабаева Н.П. Из истории педагогической мысли Востока. Ташкент 2010 г.
2. Булгаков П.Г. Жизненные произведения Беруни Ташкент «Наука» 1972 г.
3. Гафуров Б. Касымджанов А. Аль-Фараби в истории культуры. «Наука» 1975 С. 181.
4. Давленшин М.Г. Психологические основы нравственного воспитания. Ташкент, 1975 г.
5. Измайлов А.Е. народная педагогика. «Педагогика», 1991 г.
6. Насыров А. Список трудов Беруни - Великого учёного средневековья Ташкент, 1950.

ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

*Г.С.Алиходжаева, PhD, Ташкентский государственный педагогический университет,
Ташкент*

Annotatsiya. Ushbu maqola maktabgacha ta'lim muassasasida bolalarning hissiy dunyosini rivojlantirishga individual yondashuvni yanada samarali qilishga qaratilgan maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy sohasining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish muammosini yangilaydi. Ushbu yondashuv bilan psixologik va pedagogik yordam nafaqat erta tashxis qo'yish, balki bolalardagi rivojlanish buzilishlarini o'z vaqtida tuzatishni ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: hissiy rivojlanish, maktabgacha yosh, hissiyotlar, sezgir davr, hissiy soha.

Аннотация. В данной статье актуализируется проблема изучения особенности эмоциональной сферы дошкольников. Психолого-педагогическое сопровождение, направленное на то, чтобы индивидуальный подход к развитию эмоционального мира детей в дошкольном образовательном учреждении стал более эффективным. При таком подходе психолого-педагогическое сопровождение предполагает не только раннюю диагностику, но и своевременную коррекцию нарушений в развитии детей.

Ключевые слова: эмоциональное развитие, дошкольный возраст, эмоции, чувствительный период, эмоциональная сфера.

Abstract. This article updates the problem of studying the peculiarities of the emotional sphere of preschool children. Psychological and pedagogical support aimed at making an individual approach to the development of the emotional world of children in a preschool educational institution more effective. With this approach, psychological and pedagogical support involves not only early diagnosis, but also timely correction of developmental disorders in children.

Key words: emotional development, preschool age, emotions, sensitive period, emotional sphere.

Приоритетным направлением развития детей XXI века является формирование отзывчивости к чувствам и эмоциям других людей, эмоциональной культуры, способности общаться с взрослыми и сверстниками. Повышение уровня эмоциональности современных жизненных условий определено ускоряющимися темпами жизни, факторами стресса, возрастающей конкуренцией и ответственностью при отсутствии возможности к релаксации.

Дошкольный возраст является чувствительным периодом развития ребенка, именно поэтому эмоциональный интеллект необходимо начинать формировать как можно раньше. Немаловажным остается тот факт, что эмоции не заложены генетически и играют большую роль в процессе дошкольного воспитания и социализации. Как следствие, формирование эмоционального интеллекта способствует преодолению проблем в дошкольном возрасте и помогает ребенку лучше понять себя и свое «Я», свои эмоции и эмоции других людей, а также позволяет дошкольнику познакомиться со способами управления эмоциями.

Основной задачей образовательных реформ в Республике Узбекистан является всестороннее развитие личности, способной не только умело ориентироваться в информационном пространстве, но и активно, творчески преобразовывать окружающую действительность. При этом большое значение имеет ярко выраженная познавательная активность детей, реализующаяся через ряд личностных свойств, одним из которых является любознательность. Интенсивность и вариативность проявления данного свойства в значительной степени влияет на объем получаемых сведений и позволяет находить нестандартные решения различных ситуаций путем преобразования имеющегося опыта и знаний, тем самым развивая гибкость мышления и творческий потенциал ребёнка.

Современная система дошкольного образования в Узбекистане строится на принципах динамизма, вариативности организационных форм, гибкого реагирования на потребности

общества и личности, характеризуется возникновением новых видов дошкольных образовательных организаций для детей.

Анализ теоретических исследований и практического опыта по формированию эмоционального интеллекта детей в системе дошкольной образовательной организации при определенных психолого-педагогических условиях позволил выявить следующие противоречия между:

- уровнем сформированности эмоционального интеллекта в группе детей старшего дошкольного возраста и компетентностью педагогов в данной области при реализации методов и технологий формирования эмоционального интеллекта;

- необходимостью создания благоприятных психолого-педагогических условий при формировании эмоционального интеллекта детей дошкольного возраста и отсутствием научно обоснованного подхода к организационно-методическому обеспечению данного процесса в условиях преимущественно традиционной системы воспитания и развития в дошкольной образовательной организации.

Процесс формирования эмоционального интеллекта детей в системе дошкольной образовательной организации будет более эффективным при соблюдении следующих психолого-педагогических условий:

- организация системы развивающих занятий, направленных на формирование определенных навыков эмоционального интеллекта ребенка (Soft skills: умение осознавать свои эмоции и эмоции других людей, умение управлять своими эмоциями и эмоциями других людей);

- создание целесообразной среды для формирования эмоционального интеллекта детей дошкольного возраста, основанной на благоприятной обстановке как в группе, так и в системе дошкольной образовательной организации;

- комплектование групп детей при условии их готовности к сотрудничеству по формированию эмоционального интеллекта в соответствии Государственной программой «Илк кадам» дошкольного образования;

Проективная методика «Волшебная страна чувств»

При обработке результатов нужно обратить внимание на следующее:

- 1) все ли цвета были задействованы при раскрашивании домиков;
- 2) адекватно ли подобраны цвета при «заселении» в домики. Например, неадекватным может считаться соответствие «радости» и «удовольствия» черному, коричневому или серому цветам. Однако несмотря на то, что данный выбор может считаться неадекватным, он, тем не менее, является диагностичным;

- 3) каким образом распределены обозначающие чувства цвета внутри силуэта человека. Символически силуэт делится на 5 зон:

- голова и шея - символизируют ментальную деятельность;
- туловище до линии талии, исключая руки - символизируют эмоциональную деятельность;
- руки - символизируют коммуникативные функции;
- тазобедренная область - символизирует область сексуальных, а также творческих переживаний;

- 1) При раскрашивании домиков у 6 человек были задействованы все цвета, а у 14 - встречаются повторяющиеся цвета. Это говорит о том, что на этих деток следует обратить большее внимание.

- 2) При "заселении" в домики у 8 человек цвета подобраны адекватно, а у 12- нет. У этих 12 человек "радости" и "удовольствию" соответствует черный и коричневый цвет.

- 3) Говоря о распределении обозначающих чувства цветов внутри силуэта человека мы получили следующие результаты: у 5 человек - развита ментальная деятельность; у 10 человек ярко выражена эмоциональная деятельность, как ни странно у всех эмоции раскрашены желтым цветом.; У 5 человек раскрашены ноги, что говорит о том, что эти дети уверены в

себе и у них есть чувство опоры. Вся эта информация говорит о том, что следует обратить внимание на развитие эмоциональной сферы у этих детей.

Для дошкольного детства характерна в целом спокойная эмоциональность, отсутствие сильных аффективных всплесков и конфликтов по незначительным поводам. Вся деятельность дошкольника является эмоционально насыщенной. Все, во что включается ребенок - игра, рисование, лепка, конструирование, подготовка к школе, помощь маме в домашних делах и т.д., - должно иметь эмоциональную окраску, иначе деятельность не состоится или быстро разрушится. Ребенок, в силу своего возраста, просто не способен делать то, что ему неинтересно.

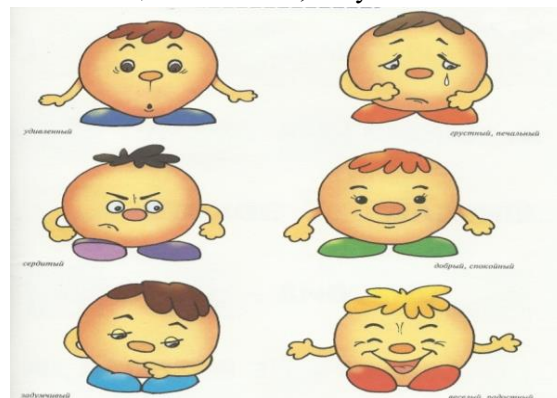
«Фейс-тест» (тест лица) Н. В.

Кузьминой

Данный тест предназначен для диагностики преобладающих эмоциональных состояний на занятиях у детей дошкольного возраста. Детям раздаются опросные листы, и зачитывается инструкция к ним. После выполнения задания детьми опросные листы собираются.

Инструкция воспитанникам: Ребята, на занятиях у вас бывают разные переживания, а какими вы бываете чаще всего: довольными и радостными, или грустными и печальными, а может быть злыми и сердитыми? Посмотрите внимательно на рисунок и то состояние которое у вас преобладает на занятиях раскрасьте.

МЕТОДИКА «ВОЛШЕБНАЯ СТРАНА ЧУВСТВ»

- Расширяется круг эмоций, присущих ребенку. Особенно важно появление у дошкольников таких эмоций как сочувствие другому, сопереживание, - без них невозможны совместная деятельность и сложные формы общения детей

- Развитие детей в семье, круг интересов родителей, их интеллектуальный уровень, позволяют ребенку приобрести первоначальный жизненный опыт, элементарные знания, необходимые для нормального формирования сознания, продуктивной умственной деятельности. Социальное развитие детей по-настоящему может осуществляться лишь в эмоциональном контакте со взрослыми. От качества общения зависят полноценное развитие ребенка и его положительное эмоциональное самочувствие среди

близких в семье.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Алиходжаева, Г.С. (2023). Психологическая готовность ребенка к школе: теория и практика. Modern Scientific Research International Scientific Journal, 1(8), 18-26.
2. Алиходжаева, Г. С., & Хакимова, О. (2023, October). Психолого-педагогический аспект системы развития логического мышления у детей дошкольного возраста. In International scientific conference "Innovative trends in science, practice and education" (Vol. 2, No. 8, pp. 46-54).
3. Алиходжаева, Г.С. (2023). Проблема личности в современной психологии. Analysis of world scientific views International Scientific Journal, 1(3), 88-94.
4. Алиходжаева, Г. С. (2023, September). Исследовательские методы детской психологии. In International scientific conference "Scientific advances and innovative approaches" (Vol. 1, No. 3, pp. 68-74).
5. Алиходжаева, Г.С. (2023, January). Развитие когнитивной активности у старших дошкольников. In International scientific conference "Innovative trends in science, practice and education" (Vol. 2, No. 1, pp. 21-29).
- 6.Chorieva, D. (2020). Improving students' readiness for pedagogical diagnostics of preschool children. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(3).

**РАЗВИТИЕ МЕТАКОГНИТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ
ИММЕРСИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ УЗБЕКИСТАНА**

М.Г. Арипова, PhD, Навоийский государственный педагогический институт, Навоий

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogika universitetlarida "Rus adabiyoti tarixi" fanidan darslarda immersiv texnologiyalardan foydalanish muhokama qilinadi. Adabiyot fanlari bo'yicha alohida mavzularni o'rganishda darsda qo'llaniladigan immersiv texnologiyalar ushbu materialni o'zlashtirishda ijobiy natijalar beradi. Sinfda individual materialni QR kodlashdan foydalanish adabiyot, madaniyat, tarix va boshqalar o'rtasidagi fanlararo aloqani o'rnatadi.

Kalit so'zlar: *immersivlik, texnologiya, QR kodlash, shifrlash, elegiya.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается применение иммерсивных технологий на занятиях по дисциплине «История русской литературы» в педагогических вузах. Иммерсивные технологии, применяемые на занятиях, при изучении отдельных тем по литературоведческим дисциплинам, дает положительную результативность при усвоении данного материала. Использование QR – кодирования отдельного материала на занятиях устанавливает междисциплинарную связь между литературой, культурой, историей и др.*

Ключевые слова: *immersивность, технологии, QR-кодирование, шифрование, элегия.*

Abstract. *This article discusses the use of immersive technologies in classes in the discipline "History of Russian Literature" in pedagogical universities. Immersive technologies used in the classroom when studying individual topics in literary disciplines provide positive results in mastering this material. The use of QR coding of individual material in the classroom establishes an interdisciplinary connection between literature, culture, history, etc.*

Keywords: *immersiveness, technology, QR coding, encryption, elegy.*

Современные образовательные возможности позволяют использовать гаджеты в процессе обучения. Использование новейших образовательных технологий дает возможность и педагогу, и студенту почувствовать и окунуться в атмосферу изучаемого периода. Понятие «иммерсивные технологии» [2.] возникло относительно недавно, но уже стало активно использоваться в образовательном процессе.

Иметь возможность «погружения» в искусственно созданную реальность, помогает раскрытию и прочувствованию данного текста. На изучение творчества Василия Жуковского по учебному плану, отводится 2 лекционных и 2 семинарских часа. На лекционном занятии лектор дает материал, раскрывает отдельные этапы творческого пути автора. На семинарском занятии, преподаватель, заранее отправляя задания и материал для дополнительного изучения, создает возможность для изучения данной темы с разных ракурсов.

ТЕМА № 5. ТВОРЧЕСТВО В. А. ЖУКОВСКОГО. БАЛЛАДЫ В.А. ЖУКОВСКОГО.

Задания студентам для выполнения проекта по теме (индивидуально):

План работы

1. Жизнь и творчество В.А. Жуковского.
2. Лирика. Общая характеристика жизненного и творческого пути В.А. Жуковского.
3. Своеобразие романтизма Жуковского. Жанр элегии в творчестве Жуковского.
4. Переводы В.А. Жуковского.
5. Баллады Жуковского. Жанр баллады в творчестве В.А. Жуковского. Связь с фольклорной традицией.
6. Анализ баллады «Людмила» и влияние западного романтизма. Анализ баллады «Светлана» и авторская концепция.

Задания для самостоятельного выполнения:

1. В чем смысл баллады «Светлана»? Почему автор начинает ее с описания гаданий «в крещенский вечерок»? С чего начинается сон героини и чем он завершается?

2. Почему Жуковского называют новатором в области поэтического языка?

3. Расскажите о жанре баллады в творчестве Жуковского и назовите основные признаки его баллад. Аргументируйте суждение о том, что Жуковский – новатор и в области балладного жанра, что он создал национальную балладу. Подтвердите своё суждение цитатами из баллады «Светлана».

1. Анализ элегии «Море».

Во второй половине 1810-х — начале 1820-х годов в творчестве Жуковского усиливаются романтические тенденции. Одним из важнейших романтических манифестов Жуковского является элегия «Море» (1822).

1.1. Понятие элегии.

Элегия – лирическое стихотворение, передающее глубоко личные, интимные переживания человека, проникнутые настроением грусти.

Выразительное чтение элегии. Выявление первоначальных впечатлений.

Какие образы противопоставлены в элегии?

Небо и море.

Поэт не просто фиксирует явления. Отчетливо видно отношение к ним. Каково оно?

Какое слово свидетельствует о состоянии души лирического героя, наблюдающего величественную картину?

Слово «очарован». («Стою очарован над бездной твоей».)

• Что является источником очарования лирического героя?

Источником очарования лирического «я» становятся изменения «поведения» природных стихий.

• Выпишите из текста слова, соотнесенные со словом «море» в спокойном состоянии (1 вариант), в бурю (2 вариант), после бури (3 вариант), словом небо (4 вариант).

Море		Небо	
В спокойном состоянии	В бурю	После бури	
Безмолвное, лазурное, бездна, живо, дышишь смятенной любовью, тревожною думой наполнено ты, тайна, необъятное лоно, напряженная грудь, чисто, вечерним и утренним светом горишь, ласкаешь его облака золотые, радостно блещешь звездами его	Бьешься, воешь, волны подъемлешь, рвешь и терзаешь враждебную мглу	Полное прошлой тревоги, вздымаешь испуганны волны, обманчив твоей неподвижности вид: в бездне покойной скрываешь смятенье, небом любясь, дрожишь за него	Далекое, светлое, таинственной, сладостной полное жизни, чистое, светозарная лазурь, темные тучи, ясное, сладостный блеск небес

• Каково море в спокойную погоду, в бурю и после нее?

• Какие художественные средства позволяют представить море как живое существо?

Размышляя о море как части природы, поэт обращается к приему олицетворения, наделяет море человеческими качествами: величием, силой, способностью думать и реагировать на обстоятельства, любить и ненавидеть, тревожиться и радоваться, принимать решения.

• Продолжите данную характеристику моря.

Море в элегии Жуковского необычно; морская стихия — живое, чувствующее, мыслящее существо.

• Какие контрасты возникают в описании?

Безмолвное море и светлое небо соседствуют с темными тучами и беспокойными волнами, в чреде которых попеременно возникает то утренний, то вечерний свет.

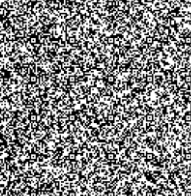

• Как передано состояние бушующего моря в элегии?

Шум передан при помощи аллитераций:

Ты бьешься, ты воешь, ты волны подъемлешь, Ты рвешь, ты терзаешь враждебную мглу...

Создается иллюзия шипения кипящих, клокочущих волн. Трехсложные стопы в приведенных строках разделены паузами, передающими мерные удары волн.

- Каким изображено небо в стихотворении?
- Что символизирует образ неба в стихотворении «Невыразимое»?
- Сохранено ли это значение в элегии «Море»?

				
<i>Баллада «Светлана»</i>	<i>Баллада «Людмила»</i>	<i>Готфрид Бюргер. Ленора (перевод В. Левика)</i>	<i>Аудиокнига</i>	<i>Словарь некоторых слов</i>
				
<i>Информация о В.А. Жуковском</i>	<i>Портрет В. Жуковского. К.П. Брюллов 1837 г.</i>	<i>Все о портрете В.А. Жуковского. К.П. Брюллов 1837 г.</i>	<i>В.А. Жуковский. фотогалерея</i>	<i>Портрет В.А. Жуковского. П.Ф. Соколов 1820 г.</i>
				
<i>50 фактов о В.А. Жуковском</i>				

В элегии вновь возникает образ неба, всегда знаменовавший собой бесконечность в произведениях В. А. Жуковского.

QR – коды по теме:

Литература:

1. Жуковский В.А. Баллады. Поэмы и сказки /Предисловие К. Пигарева. –М.: Правда,1982. 2. Машевский А. Я иду на урок. // Первое сентября, 2001г. <http://archive.1september.ru/lit/2001/30/4.htm>

2. Энциклопедия для детей. Т.12. Россия. Физическая и экономическая география/Гл. ред. М.Аксёнова. -М.: Аванта+,1998.

3. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. В 12 томах: т.5 М.: Большая российская энциклопедия, 1984 г.

4. Василий Жуковский. Проза поэта. М.: Вагриус, 2001.

Зашифрованный материал, всегда вызывает интерес больше, чем доступный. Студенту интересно узнать о зашифрованной информации, и используя свой гаджет и приложение «Сканирование» он с легкостью узнает о скрытой информации и погружается в искусственно созданную среду. [6.] Использование зашифрованного материала посредством QR-кодирования, помогает собрать весь материал в одном файле.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллаева Ш.А., Арипова М.Г. Имитационная модель коллаборативных проектов по русской литературе // Преподаватель XXI век. 2021. №2-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/imitatsionnaya-model-kollaborativnyh-proektov-po-russkoy-literature> (дата обращения: 30.03.2024).

2. Арипова М. Г. Коллаборативное обучение как один из методов обучения на занятиях по русской литературе в вузах // Innovations and modern pedagogical technologies in the education system. – 2020. – С. 14.
3. М.Г. Арипова Коллаборативное обучение как один из методов реализации учебного процесса // Инновационные направления интеграции науки, образования и производства. – 2020. – С.596-600
4. М.Г. Арипова Коллаборативное обучение как один из методов обучения на занятиях по русской литературе в вузах // Журнал Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2020. № 8. С.14-17
5. М. Арипова Педагогические особенности создания совместных проектов подготовки филологических дисциплин // ОИИ. 2021. №7/S. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-osobennosti-sozdaniya-sovmestnyh-proektov-podgotovki-filologicheskikh-distiplin> (дата обращения: 01.11.2023)
6. М.Арипова Использование методов краудсорсинга и мобильных приложений для поддержки коллаборативной проектноисследовательской деятельности студентов. // ОИИ. 2021. №1/S. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-metodov-kraudsorsinga-i-mobilnyh-prilozheniy-dlya-podderzhki-kollaborativnoy-proektnoissledovatel'skoy-deyatelnosti> (дата обращения: 30.03.2024).

УЎК 37.02

ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ТАФАККУРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

*С.О.Атаханова, катта ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,
Тошкент*

Аннотация. Инсон тафаккури - бу унинг миясининг маҳсули ва имкониятлари, маънавий опералар ёрдамида воқеликни ҳақиқатда акс эттириши ва тан олиши, табиат, жамият ва интеллектуал фаолият ривожланиши қонунларининг моҳиятига кириб бориши. Инсон объектив дунёнинг қайси соҳасини билишига қараб, мақолада унинг фикрлаш муаммоси таъкидланган, ундаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ривожланиши диалектиказининг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради, маълум хусусиятларга эга бўлади, унинг шаклланишида фикрлаш маданиятининг аҳамияти, шунингдек инновацион технологияларни қўллаш таъкидланган.

Калим сўзлар: Технология, фикрлаш, тузилма, муносабат, ҳодиса, тамойил, тафаккур, дарс.

Аннотация. Человеческий разум-это продукт и возможность миясининга, духовный операционный помощник, который осознает реальность, природу, природу, общество и интеллектуальную деятельность, развивает законодательство, сущность. Человек объективно освещает сферу деятельности статья подчеркивает загадку, и события развития диалектики узига характеризуют особенности фотографии, известные особенности эго, формулируемые культурное значение инновационные технологии подчеркивают важность.

Ключевые слова: Технология, мышление, тузилма, примирение, событие, тенденция, мышление, урок.

Abstract. The human mind is a product and opportunity of miyasining, a spiritual operational assistant who realizes reality, nature, nature, society and intellectual activity, develops legislation, essence, kiribatish. A person objectively highlights the field of activity. The article emphasizes the mystery, undag narsalar and the events of the development of the dialectic character the features of photography, the well-known features of the ego, the formulated cultural significance of innovative technologies emphasize the importance.

Key words: Technology, thinking, tuzilma, reconciliation, event, trend, thinking, lesson.

Илм-фан ва жамият ривожланишининг ҳозиргидаврида инновацион таълимнинг ҳақида гапирганда, сўнгги 10 йил ичида ушбу йўналишда олиб борилган янги тадқиқотлар ҳақида гапириш керак, бу назарий жиҳатдан ушбу ёндашувни амалда қўллаш доирасини бойитади ва кенгайтиради.

Таълим мақсадларига ўқитувчилар ҳаракатларининг аниқ алгоритми, усуллари, усуллари, таълим воситалари мавжуд бўлганда эришиш керак, улар ёрдамида таълим натижалари олинади. Мақсадга эришиш учун амалий таълимга комплекс ёндашувни қўллаш муҳимдир. Унинг маъноси таълим фанида мавжуд бўлган билим, кўникма ва малакаларни

қўллашдир. Улар бир-бирига боғланган бўлиши ва объектга бириктирилган маълум бир механизмни шакллантириши керак. Инсонга афактури - бу унинг миясининг маҳсули ва имкониятлари, маънави ёрдамида воқеликни ҳақиқатда акс эттириш ва тан олиш, табиат, жамият ва интеллектуал фаолият ривожланиш қонунларининг моҳиятига кириб бориш. Бу инсоннинг дунёга муносабати, ҳақиқатнибилиш, эгаллаш, ўзгартиришнинг асосидир.

Инсон объектив дунёнинг қайси соҳасини билишига қараб, унинг фикрлари ундаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ривожланиш диалектикасининг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради, маълум хусусиятларга эга бўлади, муҳим турларга айланади ва шаклланади. Талабаларнинг педагогик тафаккурини ривожлантириш медитацияда қайд этилган ўз тажрибаларини ривожлантириш, талабаларнинг ўқув фаолияти, уларнинг шахсиятига педагогик таъсир кўрсатишнинг тайёр усуллари асослари, асосларни қатъий расмийлаштиришнинг янги усуллари, шунингдек уларни техник шаклларда ифодалаш билан боғлиқ. Уларнинг ифодаси учун асос сифатида.

Фикрлаш ўқув фаолиятининг турлиқисмларига киради ва шунинг учун унинг мазмуни талабанинг ҳаракати ва идрокига айланади. Педагогик фикрлашнинг хилма – хиллиги ўқитувчилардан маълум маҳорат ва маданиятни талаб қилади.

Педагогик фикрлашда нияти ўқитувчиларнинг ўзларининг фикрлаш жараёнлари тўғрисида расмийлаштирилган фикрларни акс эттириши, акс эттириши ва лойиҳалашда намоён бўлади. Фикрлаш маданияти мутахассисларнинг касбий фикрлаш услуги, ўқитувчиларишида "таълим -тарбия" муносабатлари тизимидаги бузилишлар феноменининг намоён бўлиши туфайли юзага келадиган ниҳоятда секин ва катта қийинчилик билан ўзгариб турадиган стереотипик тузилишга боғлиқ. Ушбу тўсиқлар таълимни инсонпарварлаштиришни рад этиш ва замонавий педагогик фикрлаш тамойилларини амалга ошириш сифатида пайдо бўлади: тушуниш, диалог, рефлексивлик, метафора. Бундай муваффақиясизликларга қўйидагиларни киритиш мумкин: "Ўрганиш" ва "таълим" тушунчаларининг мазмунли томонларини аниқлашга асосланган ҳақиқий таълим имкониятларини бирлаштирган талаба образи. Булар:

-Амалий фаолиятда ўқитувчиларнинг мавжудлиги ва таълимни ривожлантириш тамойиллари ва ўқув материаллари таркибидаги услуги элементлар ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ;

-Ўқитувчи томонидан яратилган бўлажак мутахассиснинг касбий моделидаги унинг касбий фаолияти нормалари;

-Қиймат тузилиши талаблари йўқ;

-Ўқитувчиларнинг бир томонлама ва тарқоқ фаолиятига олиб келади, баъзида бутун таълим жамоасининг биргаликдаги фаолияти зарурлигини тушуна олмаслик;

-Ўқитувчининг турли тушунчаларни техникалар йиғиндиси сифатида тушунишига олиб келади. Ўқитувчилар учун дидактик қонунлар уларни асослаш мантиғига кирмасдан услубий тавсияларни бажаришга мажбур қилади.

Таълим фаолиятининг ҳақиқий шароитида фикрларнинг пайдо бўлишининг 4 та мотиви аниқланади, улар маълум даражада ижодкорликка таъсир қилади.

1.Фикрлаш содир бўлаётган воқеаларнинг сабабларини аниқлаш ва агар муаммолар, муваффақиясизликлар ёки қийинчиликлар юзага келса, ўқув фаолиятини мўлжалланган йўналишга қайтариш учун пайдо бўлади. Ўқитувчи дарс режасида акс эттирилган нарсага қайтишга ва дарснинг режалаштирилган курсини тиклашга ҳаракат қилади.

2.Мотивация ўқитувчининг педагогик монотонлик ҳолатидан чиқишни хоҳлаши бўлиши мумкин. Монотониядан чиқиш ўқитувчининг "дунёнинг касбий қиёфаси", материалнинг хусусиятлари ёки талабаларнинг тайёргарлик даражаси ҳақидаги тасаввурга асосланади.

3.Ўқитувчининг ахлоқий ва касбий кадриятлари ижодий фикрлаш учун туртки бўлади. Бундай ҳолда, ушбу кадриятлар ўқитувчи ва унинг ўқувчиларининг касбий ўзини ўзи ривожлантириш имконияти родини ўйнайди.

4.Мотивация шундаки, ўқитувчининг ўзи томонидан шакллантирилмаган, лекин уни бир хил ўқитувчи томонидан бажарилишини талаб қиладиган вазифаларни қабул қилиш керак.

Фикрлашнинг етуклиги ҳақида гапирганда, ўқитувчининг маданияти ва маҳоратининг муҳим кўрсаткичи бўлган илмий фикрлаш услубининг хусусиятларини аниқлаш керак:

Тизимли фикрлаш-ҳодисаларни кўп ўлчовли тарзда ёритиш, қуйи тизимларда ўзаро боғлиқ компонентлар комплексларини аниқлаш ва муаммоларни ҳал қилиш бўйича кенг билим.;

Фикрлашнинг детерминизми-неденселликни ўрнатиш ва таълим тизимидаги ҳодисалар ўртасидаги муносабатни тушуниш қобилияти; фикрлаш имконияти-шахслар, гуруҳлар ва жамоаларнинг ҳаракатларини, ўқув жараёнини ривожлантиришнинг мумкин бўлган усулларини аниқлаш ва башоратқилиш қобилияти.;

Фикрлашнинг конкретлиги-мавжуд фактлар ва вазиятларни тушунтириш ва таҳлил қилиш ва тезкор хулосалар чиқариш учун назариянинг умумий қоидаларини тушунтириш (ишлатиш) қобилияти;

Ижодий фикрлаш, ҳамкорлик, мулоқот маданияти, фаолият маданияти, ўз-ўзини англаш, ўқувчиларнинг ўзини ўзи англаши зарурати, касбий компетенция-бу инновацион мактабларда ўқитувчиларнинг касбий фаолиятининг сосидир. Буларнинг барчаси таълимнинг инновацион ўзгаришида ўқув жараёнининг муаммолари бир-бири билан бойитилиши, бир-бирини ҳурмат қилиши ва ўқитувчилар, талабалар, ота-оналар ва менежментнинг ҳамкорлик тамойилларига комплекс тарзда ҳал қилинадиган инновацион таълим маконинияратиши кераклигини англади. Бундан ташқари, талабаларнинг таълим тафаккурини ривожлантиришга инновацион ёндашувлар илғор технологияларни ривожлантириш, мақсад ва стратегияларни ислоҳ қилиш, киритилган янгиликларни таҳлил қилиш ва баҳолаш, ривожланиш ва дастурларни бошқариш маданияти ва демократлашуви учун шароит яратишни ўз ичига олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан ирга қурамыз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
2. Батищев ГС. Философская концепция человека и креативности в наследии
3. С.Л.Рубинштейна // Вопросы философии, 1989. - №4176. Френе С. Формирование личности ребенка и подростка: Пер. с фр.-М.: Прогресс, 1990
4. Normadovich T. M. A model for designing individual educational trajectories of students-future teachers of school organizations //Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence. – 2023. – Т. – №. 5. – С. 548-554.
5. Джураев Р.Х.Таълимда интерфаол технологиялар. Сано-стандарт, – Т., 2010.- 87 б.
6. Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. Педагогика. Ўқув қўлланма. –Т., Фан, 2004. -182 б.

УЎК 37.02

ТАЛАБАЛАРДА АНАЛИТИК ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ

С.О.Атаханова, катта ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада тафаккур турларидан аналитик тафаккурнинг мазмун моҳияти ёритилиб, талабаларда воқеликни анализ, синтез қилиш, маълумотлар туплаш, умумлаштириш ва янги қирраларини топишга интилиш, ўз қараишларини далиллаш каби фаолиятга йўллаш кўникмасини шакллантириш зарурати илмий асосланган.

Калит сўзлар: таълим ва тарбия жараёни, метод, дебатлар, методик талаблар, таълим ва тарбия самарадорлиги, бахс-мунозара, мустақил фикр.

Аннотация. В статье изложены содержание и методические требования к использованию метода “дискуссии” в процессе обучения и воспитания, в основе которого лежит значение метода в обеспечении эффективности образования.

Ключевые слова: учебно-методический процесс, методика, дискуссия, методические требования, эффективность преподавания и обучения, дискуссия, самостоятельное мышление.

Abstract. The article describes the content and methodological requirements for the use of the method of "debate" in the process of education and upbringing. It is based on the importance of the method in ensuring the effectiveness of education.

Key words: teaching and learning process, method, debates, methodological requirements, effectiveness of teaching and learning, debate, independent thinking.

Тафаккур илмий муаммо сифтида қадимдан файласуфларнинггина эмас рухшуносларнинг ҳам тадқиқотларида ўрганилган. Файласуф Рене Декартнинг ғоясига кўра фикрлаш инсоннинг бу оламда мавжудлиги белгисидир. “Фикрляпман, демак, мавжудман”, - деб ёзган эди у. Психологларнинг таъкидлашларича, тафаккур одатда муаммодан, саволдан, тушунмаслик ёки зиддиятларни хал қилишга интилишдан бошланади. Бошқача қилиб айтганда тафаккур ана шундай вазиятларда ҳаракатга келади. Муаммоли вазиятда. билиш сари интилиш кучайганда у фаоллашади. Шу сабабдан олимлар тафаккурни ҳаракатдаги фикр сифатида ўрганадилар. Зотан ҳаракат тафаккурнинг яшаш шаклидир. Бу ҳаракат алоҳидалиқдан умумийликка. умумийликдан эса алоҳидалиқка интилиш шаклида намоён бўлади.

Психолог А.В.Петровский: “Тафаккур муҳим бир янгилик қидириш ва очишдан иборат нутқ билан чамбарчас боғлиқ психик ва социал-сабабий жараёндин...тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилишда уни бевосита умумлаштириб акс эттириш жараёнидир”, -деб изоҳласа, Э.Ғозиев тафаккур нафақат психологиянинг балки мантиқ, фалсафа хатто кибернетиканинг ҳам тадқиқот объектга айланганлигини, фақат бу фанлар доирасида тафаккур илмий муаммоларга боғлиқ жиҳатлардан тадқиқ этилишини таъкидлаган. Олимнинг фикрича, тафаккур бир-бири билан чамбарчас боғланган хотира, диққат, тасаввур, идрок каби бошқа руҳий жараёнлар билан уйғунликда юзага келади. Психологлар тафаккур операцияларини анализ ва синтез, таққослаш, абстракциялаш, умумлаштириш, конкретлаштириш, таснифлаш, тизимлаш каби турларга ажратадилар. Тафаккур кўринишлари орасида шахс эрудицияси ва интеллектини оширишдаги самарадорлигига кўра алоҳида ажралиб турадиган тури бу аналитик тафаккур ҳисобланади.

Аналитик тафаккур ёрдамида ўрганилаётган объектга турли тарафдан ёндашиш, унинг ички ва ташқи алоқаларини комплекс ҳолда текшириш имконияти ҳамда бир тўхтама келиш тақазо этилади. Ана шундай фикрлаш салоҳиятига эга одамларни қадимги Юнонистонда аналитиклар деб номлаганлар. “Фалсафа. Қомусий луғат”да “аналитика” атамаси таҳлил қилиш, муҳокама, исботлаш санъати сифатида изоҳланади. Аналитика атамаси илк бор Аристотель томонидан мантиқий таҳлил техникасига берилган ном сифатида қўлланган. Унинг “Аналитика” номли асарида фикрлашнинг бу йўсинига тааллуқли икки жиҳат: мураккаб бутунликка эга бўлган объектни дастлаб оддий қисмларга ажратиш ва уларни текшириш асносида тафаккур юритишнинг мураккаблашиб боришига эътибор қаратилади.

Немис файласуфи Иммануил Кант аналитикани инсоннинг англаш қобилияти деб атаб, “Соф онг танқиди” асарида биринчи бўлиб билиш жараёнини аналитик ва ситетик фикрлаш сингари икки босқичга ажратишни таклиф этди. Аналитик фалсафанинг рамзий отаси Г.Фреге аналитик фалсафада тил илмий тадқиқот олиб бориш ва унинг натижаларини ифодалаш воситасигина эмас, балки фалсафий таҳлилнинг предмети ҳам ҳисобланади, деб таъкидлайди. Аналитик фалсафа ўзга фалсафий услублардан ўз ғояларини умумий матн орқали эмас, балки алоҳида гап орқали ифодалашига кўра ажралиб туради. Файласуф-аналитик фикр ва ундаги гапларнинг аниқ маъно ташишига мантиқий боғланишли бўлишига, аниқлигига жиддий эътибор қаратади.

Шунинг учун ҳам талабалар фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш, уларни мустақил фикр кишиси қилиб тарбиялаш қаторида нутқини ўстириш, тилни ўргатиш ҳамиша долзарб масала бўлиб келмоқда. Олий таълимда талабаларни аналитик фаолиятга йўллаш ва бу фаолиятни ривожлантиришда мантиқий, танқидий ва аналитик фикрлаш малакасини шакллантириш шахс сифатида ривожланишларининг динамик асосларини ташкил этади. Зотан, аналитик услубда фикрлаш ҳар қандай масала юзасидан чуқур, атрофлича мантиқли фикр юритиш билан бирга чиқарилган хулосанинг исботланган бўлиши жиҳатидан ажралиб туради. Демак, талабаларни аналитик фаолиятга йўллашда ўзига хос ёндашув, қарашни аниқ, мантиқли, ифодали баён этиш ҳамда асослашга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир

одамнинг тафаккур даражаси ҳам билимлар турфалиги натижасида аналитик тафаккур ўзига хос қарашларни юзага чиқишига имкон беради. Шунинг учун ҳам XX асрнинг ўрталаридан бошлаб Фарб мамлакатлари педагогик амалиётида аналитик тафаккурни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратила бошланган. Аналитик тафаккур мантиқий тафаккур хусусиятларини ҳам қамраб олиши, тафаккур суръатининг тезлиги, масалага турли жиҳатлардан ёндашишни талаб этиши, қамровлилиги, муаммонинг асосланган ечимини топиш сингари жиҳатлари билан устуворлик қилади. Бундай тафаккур эгаси масаланинг асл моҳиятини англаш, унинг сабаб-оқибатларини тушуниш, керакли қарорга кела билиш қобилиятига ҳам эга бўлади. Аналитик тафаккур янги ахборот излаб топиш, уни ўрганиб, тизимга солиш, таққослаш, баҳолаш, мантиқий фикрлаш, далилларга таяниш, мавжуд ахборотларга танқидий қарай олиш, олинган маълумотлар асосида тўғри тўхтамга келиш имконини беради.

Бинобарин, тараққиётнинг ҳозирги даражаси ҳар қандай касб эгасидан ўхшатиш, қиёслаш, қисмларга ажратиш, умумлаштириш, тизимлаш, моделлаштириш, таснифлаш, мўлжал қилиш орқали ўз фаолиятини режалаштиришни талаб қилади. Санаб ўтилган сифатларнинг қарор топиши эса талабаларда яхлит ахборот маданияти ҳамда замонавий, гуманистик дунёқарашни шаклланишида асос вазифасини ўтайди. Хўш, қай йўсинда иш олиб борилса, талабаларда аналитик тафаккурни шакллантириш ва ривожлантириш самара беради?

1. Аналитик тафаккурни шакллантириш бевосита талабаларнинг амалий мутахассислик фаолиятига боғлаб фанлараро интеграция асосида касбий амалиётда кўп учрайдиган муаммоларни ечишга қаратилган бўлса;

2. Бу жараён самарали яқунланишини кафолатлайдиган илғор таълим методларидан, усул ва воситалардан, инновацион технологиялардан фойдаланиш орқали;

3. Касбий бахслар ташкил этиш, аналитик тренинглар ўтказиш, илмий тадқиқот лойиҳаларига жалб этиш;

4. Талабаларнинг аналитик фикрлаш механизмини ўзлаштиришлари учун педагогик шарт-шароит яратиш, хилма-хил ўқув топшириқлари ва вазиятли кейслардан унумли фойдаланиш. Талабалар аналитик фаолиятини ривожлантириш асосида ўз қобилиятини баҳолаш, ютуқларини таҳлил қилишга интилиш, фанга доир компетентлик даражасини ошириш имконига эга бўладилар. Бу эса таълим натижаларини прогнозлашга шароит яратади. Биз талабаларни аналитик фаолиятга тайёрлашда қуйидаги амалий компонентларга устуворлик беришни тавсия қиламиз : кадриятли мотивацион, рефлексив – баҳоловчи, фаолиятга доир, когнитив компонентлар.

Кадриятли-мотивацион компонент талабаларда вазифаларни аниқ белгилаш, тўпланган материаллар ва ахборотдан самарали фойдалана олиш лаёқатини шакллантиришни кўзда тутади. Фаолиятга йўналтирилган компонент маълумотларни тизимлаштириш, яхлитлаш, уларнинг ўзига хос қирраларини топиш ва ўз қарашларини исботлаш орқали оддий қарашлардан илмий концепция яратишгача бўлган фаолият лаёқатларини шакллантиришни назарда тутади. Когнитив компонент эса ҳаётий, илмий, фалсафий хулосалар яшаш, тафаккурий юксалиш, амалий кўникмалар ҳосил қилиш лаёқатларини шакллантиришни ўз ичига олади. Бўлажак мутахассис натижаларни исларда олам ҳодисалари ва одамлараро муносабатларга касбий ва илмий нуқтаи назардан аналитик ёндаша билиш кўникма ҳамда малакасини шакллантириш нафақат ҳар бир олий ўқув юрти илмий мавқеининг юксалиб боришига балки, жамият равнақига ижобий таъсир кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Петровский А.В. ва бошқ. Умумий психология. Т.: Ўқитувчи.-1992.
2. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. Т.: Ўқитувчи.-1990.
3. Фалсафа. Қомусий луғат. Т.: Шарқ.-2004
4. Электрон манба: https://methodological_terms.academic.ru Аналитическое чтение, 1987.
5. Электрон манба: <https://www.rebenok.com/info/library/psychology>.

РИСКИ ЦИФРОВИЗАЦИИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ*Г.Ш.Маннонова, преподаватель, школа № 18 Мирзо Улугбекского района, Ташкент*

Аннотация. Данная статья рассматривает риски, связанные с цифровизацией начальной школы, и предлагает пути их минимизации. Обсуждаются потенциальные угрозы, такие как ухудшение качества образования, кибербезопасность и социальное неравенство, а также возможности, открываемые цифровыми технологиями в учебном процессе.

Ключевые слова: Цифровизация, начальная школа, образование, риски, вызовы, возможности, кибербезопасность, социальное неравенство, обучение, технологии, учебный процесс.

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich maktablarni raqamlashtirish bilan bog'liq xavflarni ko'rib chiqadi va ularni minimallashtirish yo'llarini taklif qiladi. Ta'lim sifatining yomonlashuvi, kiberxavfsizlik va ijtimoiy tengsizlik, shuningdek, ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar taqdim etayotgan imkoniyatlar kabi potentsial tahdidlar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Raqamlashtirish, boshlang'ich maktab, ta'lim, xavflar, muammolar, imkoniyatlar, kiberxavfsizlik, ijtimoiy tengsizlik, o'rganish, texnologiya, ta'lim jarayoni.

Abstract. This article examines the risks associated with the digitalization of primary schools and suggests ways to minimize them. Potential threats are discussed, such as deteriorating quality of education, cybersecurity and social inequality, as well as the opportunities offered by digital technologies in the educational process.

Keywords: Digitalization, primary school, education, risks, challenges, opportunities, cybersecurity, social inequality, learning, technology, educational process.

В современном обществе цифровизация проникает во все сферы жизни, включая образование. Начальная школа не является исключением, и внедрение цифровых технологий в учебный процесс представляет как потенциальные преимущества, так и риски. В данной статье мы рассмотрим ключевые риски, связанные с цифровизацией в начальной школе, и предложим пути их минимизации.

Характерной особенностью образовательного процесса является взаимодействие между обучающимися и обучающимися, другими словами, передача важной информации происходит в процессе общения, которое не ограничивается только коммуникативной стороной. В процессе общения важна также его невербальная сторона, включающая мимику, выражение глаз, жесты, интонацию, артикуляцию, походку, постановку рук, позы и т.д. Обучающиеся лучше воспринимают информацию, подкрепленную телодвижением преподавателя (рук, головы), акцентированием важных для запоминания мест голосом и т.д. Известно, что даже смысл слова может меняться в зависимости от интонации и окрашенности речи. К сожалению, пока цифровая техника, предназначенная для образовательного процесса не может улавливать и воспроизводить все нюансы невербального общения.

В цифровой системе образования взаимодействие с преподавателем и речевое общение сводится к минимуму. Обучающийся большую часть времени находится один на один с компьютерной программой, или другим вариантом цифрового обучения, что значительно обедняет не только его словарный запас, но также влияет на развитие мышления, а перевод текста в смайлики и эмодзи приводит к постепенной потере навыков диалога и монологической речи. Плюсы цифровой системы образования:

Приучение к самостоятельности. Так как эта система подразумевает самостоятельную работу, ребенок с детства поймет, что он сам должен стремиться к знаниям. Такое воспитание в дальнейшем сделает характер человека более твердым. Без излишней заботы педагогов ученик добьется более высоких результатов.

Отсутствие бумажной волокиты. Младшим школьникам приходится носить сразу несколько учебников и тетрадей на печатной основе по всем предметам, которые занимают значительное место и много весят в рюкзаке. Нагрузка может быть такой сильной, что у

ребенка будет болеть позвоночник, что отразится на его дальнейшем костном развитии. Цифровое образование избавляет ребенка от горы бумаг и книг.

Экономия. Так как цифровизация избавляет от бумажных версий, родителям не придется тратить деньги на тетради, учебники, ручки и прочую канцелярию.

Упрощение работы педагогов. Профессия учителя считается одной из самых сложных. На воспитание юных умов тратится много энергии и нервов. В цифровой системе работа учителя подразумевает лишь помощь.

Шаг в будущее. Переход к цифровому образованию — это значимый этап к созданию Интернет-технологий. Сейчас наука развивается с большой скоростью, каждый день появляются новые структуры.

Минусы цифровой системы образования.

Риск отрицательного результата. Эти изменения будут кардинальными. Нет возможности точно сказать: будет ли такое новшество положительным.

Отсутствие творчества. Ученые доказали, что цветное оформление помогает человеку лучше запомнить информацию. Даже взрослым людям рекомендуется создавать свои записи с небольшими корректировками.

Снижение умственной активности. Это явление можно наблюдать уже сейчас. Человеку нет нужды размышлять о чем-то, он перестал самостоятельно добывать информацию.

Плохая социализация. Когда ученик впервые приходит в школу, есть лишь малая вероятность, что там он встретит знакомого. Ребенок тут же попадает в другой социум, где никого не знает. В школе он получает не только знания, но и обретает друзей, учится взаимодействовать с обществом.

Проблемы с физическим развитием. Зрение и мелкая моторика изменятся в первую очередь. Длительное пребывание за экранами приводит к глазной усталости. Со временем, появятся: сухость; покраснение; раздражение; ухудшение зрения. физиологии пальцев. Могут поменяться строение костей, суставов и мышц.

Абсолютный контроль. Это относится к школьникам, педагогам и родителям. На каждого человека заводится личное дело, собирается подробная информация о семье.

Функция педагогов. Введение цифровизации в школах полностью меняет понятие учителя. Он становится тьютором, ведущим учеников в какое-либо направление. Это здорово. Но не на начальной ступени образования.

Один из основных рисков цифровизации в начальной школе заключается в возможном ухудшении качества образования из-за зависимости от технологий. Вместо развития базовых навыков, дети могут столкнуться с проблемами внимания, отвлечения и зависимости от гаджетов. Это может привести к снижению уровня обучения, а также к социальным и психологическим проблемам.

Другим значительным риском является недостаточная кибербезопасность. Введение цифровых технологий в учебный процесс увеличивает вероятность кибератак и утечек личной информации. Дети могут стать жертвами киберзлоупотреблений или столкнуться с негативными воздействиями контента в интернете.

Также следует обратить внимание на социальные аспекты цифровизации в начальной школе. Возникает риск усиления цифрового разделения между учениками из различных социальных групп из-за неравного доступа к технологиям. Это может привести к увеличению социальных неравенств и ограничению возможностей обучения для определенных групп детей.

Несмотря на эти риски, цифровизация начальной школы также предоставляет значительные возможности. Использование цифровых технологий может сделать обучение более интерактивным, увлекательным и адаптированным под индивидуальные потребности каждого ученика. Онлайн-ресурсы могут расширить доступ к знаниям и обучающим материалам.

Для минимизации рисков цифровизации начальной школы необходимо разработать комплексный подход. Это включает в себя обучение учащихся кибербезопасности, контроль

за временем, проведенным перед экранами, и обеспечение равного доступа к технологиям для всех учеников. Также важно разработать стратегии по интеграции цифровых технологий в учебный процесс с учетом педагогических методик.

В заключение, цифровизация начальной школы представляет как потенциальные риски, так и возможности. Путем комплексного подхода, основанного на балансе между использованием технологий и сохранением традиционных образовательных ценностей, можно минимизировать риски и максимально использовать потенциал цифровых технологий для развития образования в начальной школе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иконникова Г.Ю., Лисовская Н.Б., Тужикова Е.С. Проблема цифровизации в современном образовании (на примере РГПУ им. А. И. Герцена) // Психология человека в образовании. 2020. Т. 2. № 2. С. 150-156.

2. Роберт, И. В. Развитие информатизации образования на основе цифровых технологий: интеллектуализация процесса обучения, возможные негативные последствия / И. В. Роберт // Наука о человеке: гуманитарные исследования. – 2017. – № 4 (30). – С. 65–71.

УДК 378.147:802.0

СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ РАЗНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ БАКАЛАВРИАТА В НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

И.А.Матвеева, преподаватель, Андижанский государственный медицинский институт, Андижан

Annotatsiya. Ingliz tili fan, tibbiyot, arxitektura, iqtisodiyot, ishlab chiqarish, tabiiy, ijtimoiy va boshqa fanlar kabi turli sohalardagi xalqaro ekspertlar va mutaxassislarining umumiy tiliga aylandi. Tilsiz universitetda ingliz tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari, iloji boricha professional sohaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: kasbiy yo'naltirilgan, aniq maqsadlar uchun tilni o'qitish, o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari, Klaster yondashuvi, ustuvor vazifalar, kommunikativ kompetensiyalar.

Аннотация. Английский язык стал общим языком международных экспертов и специалистов в широком спектре направлений, таких как наука, медицина, архитектура, экономика, производство, естественные, социальные и другие науки. Обсуждаются отличительные особенности обучения английскому языку в неязыковом вузе, максимально учитывая специфику профессиональной сферы.

Ключевые слова: профессионально-ориентированный, преподавание языка для конкретных целей, специфика обучения, кластерный подход, приоритетные задачи, коммуникативные компетенции.

Abstract. English has become the common language of international experts and specialists in a wide range of fields such as science, medicine, architecture, economics, manufacturing, natural sciences, social sciences and other sciences. The distinctive features of teaching English in a non-linguistic university are discussed, taking into account the specifics of the professional sphere as much as possible.

Keywords: professionally oriented, language teaching for specific purposes, the specifics of learning, cluster approach, priority tasks, communicative competencies.

Введение. Обучение профессионально-ориентированному английскому языку является научным направлением, рождённым в конце 1960-х годов, и оно считается видом образования, отвечающим образовательным потребностям студентов и социальному заказу общества.[1] Интерпретируя Хармер Джереми[2], Г.А.Норимова повествует, что «аббревиатура ESP (English for Special Purpose) в настоящее время считается термином, вошедшим в научный круг теоретиков и практиков обучения профессионально-ориентированному английскому языку».[1].

В данной статье произведен обзор литературы по методологии преподавания иностранных языков (в частности, английского), для студентов нефилологических направлений бакалавриата с учётом имеющихся публикаций недавних диссертаций на

соискание научного звания доктора философских наук, а также отечественных и зарубежных специалистов в этой области с учётом постановлений и приказов президента Республики Узбекистан по данному профилю.

В данном исследовании на начальном этапе используются аналитико-статистический, а также сравнительно-сопоставительный **методы** и многолетний опыт педагогической работы.

Обсуждения и результаты. В ситуации глобализации общества существует большая потребность и необходимость использования какого-либо языка для взаимопонимания научной, технологической и академической информации между различными языковыми группами в рамках многоязычного сообщества. В настоящее время, благодаря своему влиянию и широкому использованию, английский язык стал общим языком международных экспертов и специалистов в широком спектре предметов, таких как наука, медицина, архитектура, экономика, производство, естественные, социальные и другие науки. Следовательно, преподавание языка для конкретных направлений стало приоритетной целью профессии преподавателей языка во всем мире [3; перевод с англ.].

Тему мотивации студентов нефилологического профиля при обучении английскому языку на примере направления юриспруденция широко осветила в своей диссертационной работе Б.Р.Саматовой: «Интеграция в мировое сообщество нашей страны превратила в одну из важных задач подготовку кадров – ведущих специалистов, которые в совершенстве и основательно владеют иностранными языками. В частности, «Необходимость подготовки современных кадров в нашей стране, знающих несколько языков, ведение научных работ по иностранным языкам, усовершенствование методологии языкового преподавания» неоднократно отмечались как базовые приоритетные задачи перед обществом. Здесь педагогическими кадрами определены задачи воспитания специалистов, обладающих мотивацией непрерывного саморазвития, навыками критического мышления, совершенствования знаний и навыков, постоянного поиска в своей жизни» [10].

Заключение. Из-за дефицита учебного времени, отведенного на предмет «Английский в медицине», учитывая выявленные потребности будущих медиков, основной упор делается на профессионально-значимые тексты, которые включены в программу обучения иностранному языку, обеспечивая формирование иноязычных навыков и развитие компетенций. Но совсем недавно найдено решение и для осуществления развития у студентов-медиков языковых умений по всем четырём направлениям: чтению, аудированию, говорению и письму. В 2022 году в издательстве «Донишнома зиёси» вышла в свет книга Д.Д.Бурановой «TREAT AND SPEAK», [11] которая предоставляет студентам возможность успешного формирования коммуникативной компетентности, учитывая мнение и желание самих студентов. Главной особенностью данного учебника является то, что в нем использован коммуникативный подход к обучению и изучению английского языка для студентов-медиков различных факультетов медицинских вузов, которым необходимо изучать язык с целью его дальнейшего использования в своей профессиональной сфере. Однако, остаётся ещё проблема узких медицинских специальностей, такой, например, как направление народной медицины, совмещающей в себе лечебное дело и народное целительство. Наряду с общепринятой медицинской лексикой, для студентов этого направления необходимо овладеть специфической терминологией в этой области. Учебников английского языка для этого направления не существует, да в этом и нет необходимости, достаточно лишь дополнить общий лексический медицинский запас лексемами, которые будут необходимы в будущей работе перспективного направления народной медицины. В учебную программу этой специальности включены часы самостоятельной работы по освоению такого рода лексического материала, нужно лишь создать методические условия и учебный материал, который развивал бы автономию студента в освоении английского языка в этом аспекте и направлял их в самостоятельной работе, корректируя неточности и ошибки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Норимова, Г. А. ESP (English for Specific Purpose — английский для специфической цели) или профессионально-ориентированное обучение английскому языку / Г. А. Норимова. — Текст : непосредственный

// Молодой ученый. — 2013. — № 6 (53). — С. 748-749. — URL: <https://moluch.ru/archive/53/6985/> (дата обращения: 22.04.2024).

2. Harmer Jeremy (The Practice of Teaching English.- Longman, 2000, p.386)

3. I.A.Matveeva. Development of communicative skills through different methods in teaching the subject “English in Medicine”. Dushanbe International Conference, April 14, 2023. «Масъалаҳои назариявӣ ва амалии забоншиносии типологӣ-муқоисавӣ, забоншиносӣ ва усулҳои нави омӯзиши забонҳои хориҷӣ», ки ба ифтихори ӯлашони 35-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 75-солагии профессори кафедраи забони англисӣ ва типологияи муқоисавии ДМТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон Абдусалом Мамадназаров баргузор мегардад конференцияси.

4. Д.М.Исроилова. Профессионально-ориентированное обучение студентов английскому языку с учётом межпредметных связей в нефилологических вузах (на примере технологического факультета). Диссертационная работа канд. пед. наук, 30.08.2017. стр.13.

УДК 372.881.1

РАЗВИТИЕ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

*Б.Х. Махамадходжаев, преподаватель, Международной исламской академии
Узбекистана, Ташкент*

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada chet tilini o'qitishda nutq mahoratining ahamiyati va uni sinfda ham, undan tashqarida ham faollashtirish usullari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'qitish, chet tili, maktab, nutq qobiliyati, nutq qobiliyati.

Аннотация. В данной научной статье рассматривается важность разговорного навыка в обучении иностранному языку и методы его активации как в классе, так и за его пределами.

Ключевые слова: преподавание, иностранный язык, школа, разговорный навык, речевой навык.

Abstract. This scientific article examines the importance of conversational skill in teaching a foreign language and the methods of its activation both in the classroom and beyond.

Keywords: teaching, foreign language, school, conversational skill, speech skill.

Разговорный навык — это способность индивида эффективно общаться на устном уровне. Это включает в себя не только способность формировать вербальные высказывания, но и понимание того, как эти высказывания воспринимаются другими [1].

Разговорный навык играет важную роль в образовательном контексте. Он помогает учащимся участвовать в классных обсуждениях, выражать свои мысли и идеи, а также взаимодействовать с учителями и сверстниками. Это способствует развитию критического мышления и умения работать в команде. Кроме того, хорошие разговорные навыки могут улучшить уверенность учащихся в себе и помочь им успешно адаптироваться в обществе [2].

Цель данного исследования - изучить, как разговорный навык активизируется в классе и за его пределами. Это включает в себя анализ текущих методов и стратегий, используемых для стимулирования разговорного навыка, а также исследование эффективности этих методов. Цель также состоит в том, чтобы предложить рекомендации для учителей и образовательных учреждений о том, как они могут улучшить свои подходы к активации разговорного навыка у учащихся.

Существуют различные методы активации разговорного навыка, включая ролевые игры, дискуссии, презентации и дебаты. Эти методы позволяют учащимся практиковать разговорный навык в контролируемой, но реалистичной обстановке. Также эффективными могут быть методы, основанные на использовании аутентичных материалов, таких как видео, аудиозаписи и тексты.

Современные педагогические технологии предполагают изменения учебной ситуации таким образом, чтобы учитель из «непререкаемого авторитета» стал внимательным и заинтересованным собеседником и соучастником процесса познания. *Коммуникативная методика*, как одна из современных методик, обучения английскому языку способствует

тому, чтобы учитель был не только носителем информации, но и наблюдателем и консультантом [3].

В языковой области целью обучения иностранному языку при коммуникативной методике предполагается обучение общению на иностранном языке в устной и письменной форме в рамках речевой ситуации.

Как известно, способом устно-речевого общения является говорение. Цель обучения говорению в школе есть развитие у учащихся способности в соответствии с их реальными потребностями и интересами осуществлять устное речевое общение в разнообразных ситуациях.

Лучшими приемами активизации устной речи учащихся, на мой взгляд, являются приемы взаимодействия человека с человеком, т.е. интерактивные приемы. Слово «интерактив» произошло от английского слова «interact», что значит «interact»- «взаимный», «act»- действовать. Данные приемы предполагают взаимодействие субъектов образовательного процесса на уровне «равный - равному», где учитель и участник занятия – часть одной команды, они работают для достижения одной цели. Интерактивные приемы способствуют организации комфортных условий обучения, при которых все ученики активно взаимодействуют между собой. Их использование предполагает моделирование жизненных ситуаций, ролевых игр, общее решение вопросов на основании анализа обстоятельств и ситуации [4].

Далее предлагаются приемы, которые используются мною для активизации учащихся на уроках развития навыков говорения.

Ролевые игры: это один из самых эффективных способов активизации разговорной речи. Ролевые игры могут включать в себя ситуации из реальной жизни, что помогает детям практиковать и применять языковые навыки в контексте.

Дискуссии и дебаты: организация дискуссий или дебатов на интересующую тему может стимулировать детей к активному участию и выражению своих мыслей и мнений.

Использование аутентичных материалов: аутентичные материалы, такие как видео, аудиозаписи, статьи, могут быть использованы для создания интересных и реалистичных ситуаций для общения.

Игры на уроке: игры, основанные на коммуникации, такие как “телефонный звонок”, “горячий стул” или “вопрос-ответ”, могут быть веселым и эффективным способом активизации разговорной речи.

Проектная работа: работа над проектами в группах требует от учащихся активного общения и сотрудничества, что способствует развитию разговорных навыков.

Парная и групповая работа: работа в парах или группах позволяет учащимся практиковать разговорный навык в менее формальной обстановке и получать обратную связь от своих сверстников.

Использование диалогов многочисленно, в основном они используются для обеспечения разговорной практики, но также могут развивать и понимание на слух. Диалоги могут использоваться для представления и применения на практике функции, структуры языка или словарного запаса, а также для иллюстрации степеней вежливости, уровней формальности, ценностей и установок целевой культуры. Диалоги полезны для прослушивания и практики произношения, интонации и других фонологических функций. Подобно тренировкам, они обычно являются материалами для языковой практики. Диалоги могут комбинироваться с письмом, студенты создавать комиксы с картинками и всплывающими диалоговыми окнами для заполнения.

Формирование навыков эффективного общения происходит более основательно, когда в диалоге применяются все структурные элементы речевых стратегий: тактики, ходы и языковые маркеры. Если стратегия реализуется с помощью одной или нескольких тактик, то тактика «обретает свою форму с помощью приема»

Все основные стратегии для ведения диалога сводятся к проблеме нейтрализации барьера, страха. Это может быть связано с традициями советской школы, которые еще

остаются в арсенале некоторых учебных заведений. Студенты воспитаны в уважении к преподавателю, а это практически означает, что они не приучены задавать вопросы или сомневаться в словах обучающего, говорить в аудитории вслух пока их не спросят и высказывать собственное мнение, если оно не совпадает с мнением преподавателя.

Использование парной работы. Парная работа помогает успокоить студентов. Неактивные студенты обычно не бывают в центре внимания. Направляйте их, чтобы они могли говорить контролируемым образом.

Действовать и читать вслух. Разыгрывание скриптовых диалогов поощряет спокойных учеников. Вы должны работать со студентами, как учитель драмы или действующий тренер. Объясните произношение, интонацию, акцент и эмоции, прежде чем начать. Если вы сможете эффективно руководить процессом, то получите студенческое сотрудничество, и результат будет звучать хорошо.

Ролевая игра. Тихие студенты, как правило, говорят более свободно, когда они играют роль. Они не должны играть самих себя. Они должны уметь перевоплотиться, обрести новую идентичность и вести себя нехарактерно. Ролевая игра позволяет ученикам общаться с другими личностями и, следовательно, снизить личный риск.

Используйте аудио записи. Если это возможно, попросите ваших студентов записать, что они хотели бы сказать дома. Это дает им конфиденциальность, в которой они могут записывать и перезаписывать со страхом, пока они не будут довольны результатом. Это позитивный интерактивный процесс, который повышает самооценку и мотивацию.

В заключение можно подчеркнуть, что активизация разговорного навыка — это процесс, требующий регулярной практики и постоянного совершенствования. Необходимость применения коммуникативных стратегий, как правило, служит причиной планирования какой-либо деятельности, разработки конкретных решений. Особенно важно стремление максимально эффективно выполнить запланированное действие.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Асадуллина И.В. Речевые стратегии и тактики как функциональная основа эффективного диалога. // Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные Науки: сб. ст. по мат. XI междунар. студ. науч.-практ. конф. № 3(40).
2. Ганиева Й.Н., Нурутдинова А.Р. Анализ социолингвистических и лингвокультурологических факторов в системе высшего языкового образования. Общественные Науки. 2017. № 1. С. 65-73.
3. Нурутдинова А.Р., Дмитриева Е.В. Фильмы в области иностранного языка: влияние фильмов на преподавание иностранного языка. Проблемы современного педагогического образования. 2018. № 59-2. С. 288-293.
4. Choi, J. (2017). Reimagining the self: What translanguaging practices and project-based work can do for multilingual international students' creative agency.

УДК 378.147

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Г.Нуруллаева, независимый соискатель, Университет общественной безопасности Республики Узбекистан, Ташкент

Аннотация. Ушбу мақолада чет тилидаги коммуникатив компетенцияни ривожлантиришида аутентик материаллардан фойдаланишининг муҳимлиги кўриб чиқилади. Шунингдек муаллиф аутентик материалнинг дидактик салоҳиятини баҳолаш критериялари ва уни чет тилларини ўқитиш жараёнига тадбиқ қилишининг босқичлариغا эътибор қаратади.

Калит сўзлар: Аутентик материал, чет тилларини ўқитиш, коммуникатив концепцияни шакллантиришининг дидактик шартлари, мавжуд билимлар, чет тилларини ўқитишининг маданий жиҳатлари.

Аннотация. В статье рассматривается важность использования аутентичного материала для развития иноязычной коммуникативной компетенции. Так же автор уделяет

внимание критериям оценки дидактического потенциала аутентичного материала и этапам его внедрения в процесс обучения иностранному языку.

Ключевые слова: Аутентичный материал, обучение иностранному языку, дидактические условия формирования коммуникативной компетенции, фоновые знания, культурологический аспект обучения иностранному языку.

Abstract. *The article examines the importance of authentic material use for development of foreign language communicative competence. Moreover, the author of the article devotes special attention to the criteria of didactic potential assessment of authentic material and the stages of its implementation to the foreign language lessons.*

Key words: *Authentic material, foreign language teaching, didactic conditions of communicative competence development, background knowledge, cultural aspect of foreign language teaching.*

Введение. Понадобилось не одно десятилетие, чтобы на смену фразе «обучение языку» пришло другое определение «обучение иноязычной речи», а затем – «обучение иноязычному общению». Конец XX в. с его мощной компьютеризацией, спутниковым телевидением и стремительным развитием электронных средств коммуникации постепенно стал превращать Землю в «коммуникативную и поликультурную среду». Вот почему на пороге нового тысячелетия достаточно быстро возникли идеи об обучении межкультурному общению как одной из необходимых целей изучения иностранного языка. Диалог культур, пишет С.Г. Тер-Минасова, подразумевает знание собственной культуры и культуры страны изучаемого языка.

Обзор литературы. Р.П. Мильруд и Е.В. Носонович [8] утверждают, что фоновые знания также являются неотъемлемой составной частью формирования коммуникативной компетенции. Такие знания – часть национальной культуры, результат «исторического развития данной этнической или государственной общности в равной мере». По их мнению, они образуют часть того, что социологи называют массовой культурой, т.е. они представляют собой сведения, безусловно, известные всем членам национальной общности.

А.Н. Крюков, Ю.А. Сорокин и другие [10] дают следующее определение фоновым знаниям: фоновые языковые знания – знание каких-либо реалий говорящим и слушающим, которые подразумеваются, но явно не проговариваются в диалоге, и которые являются основой языкового общения. Каждый язык – прежде всего, национальное средство общения, и в нем отразились специфически национальные факты материальной и духовной культуры общества, которому он служит. В этом заключается важность изучения иностранного языка с использованием аутентичных материалов, которые включают в себя фоновую информацию, что впоследствии и способствует столь успешному и адекватному формированию коммуникативной компетенции. Именно аутентичный языковой материал способствует этому процессу, однако проблема аутентичного материала, используемого в обучении иностранным языкам, вызывает много разногласий. Само понятие аутентичного материала появилось в методике не так давно, что связано с современным определением целей обучения иностранному языку.

По мнению J. Harmer, аутентичным традиционно принято считать текст, который не был изначально приспособлен для учебных целей, текст, написанный для носителей языка носителями этого языка. В лингвистическом аспекте аутентичные тексты характеризуются своеобразием лексики: в них присутствует много местоимений, частиц, междометий, слов с эмоциональной окраской, словосочетаний, рассчитанных на возникновение ассоциативных связей, фразеологизмов, модных слов; и своеобразием синтаксиса: краткость и неразвернутость предложений, фрагментарность, наличие структурно зависимых предложений, употребленных самостоятельно. Неаутентичные тексты – это тексты, написанные специально для изучающих иностранный язык как неродной язык. Они вводятся в учебный процесс для закрепления той или иной грамматической темы, лексического материала.

Методология. Таким образом, неаутентичный материал, особенно если он далек от реального языка, не способен сделать из обучающихся хороших слушателей и читателей. С одной стороны, предпочтительнее учить языку на аутентичных материалах, т.е. материалах, взятых из оригинальных источников и не предназначенных для учебных целей. С другой стороны, минусы таких материалов порой слишком сложны в языковом аспекте и не всегда отвечают конкретным задачам и условиям обучения, одновременно выделяя отдельно методически- или учебно-аутентичные тексты.

Р.П. Мильруд разработал следующие параметры аутентичного учебного материала. Он рассматривает совокупность структурных признаков такого материала, отвечающего нормам, принятым носителями языка. Согласно его мнению, такой материал представляет собой аутентичный дискурс (текст, взятый в событийном аспекте), который характеризуется естественностью лексического наполнения и грамматических форм, ситуативной адекватностью используемых языковых средств, иллюстрирует случаи аутентичного словоупотребления. Помимо вышеупомянутых критериев аутентичности, Р.П. Мильруд и Е.В. Носонович [8] отмечают, что материал для обучения аудированию на продвинутом этапе должен также соответствовать следующим требованиям:

1. Соответствие возрастным особенностям обучающихся и их речевому опыту в родном и иностранном языках.
2. Содержание новой и интересной для обучающихся информации.
3. Представление разных форм речи.
4. Наличие избыточных элементов информации.
5. Естественность представленной в нем ситуации, персонажей и обстоятельств.
6. Способность материала вызвать ответный эмоциональный отклик.
7. Желательно наличие воспитательной ценности.

Стоит отметить, что существует и ряд недостатков использования аутентичных материалов. Так, некоторые материалы часто содержат трудный язык и лексически единицы, выходящие за рамки изучаемой темы и находящиеся за пределами возможностей понимания студентов; аутентичные материалы не всегда могут стандартизировать обучение, а использование учебников может стать гарантией того, что все студенты получают один и тот же содержательный материал, что позволяет проводить единые формы контроля.

Результаты. Тем не менее, аутентичность в контексте учебного материала может быть представлена не только материалом как таковым, но включать в себя и отдельные аспекты содержательной аутентичности, которые определяют Е. В. Носонович и Р. П. Мильруд. А именно:

1. Культурологический аспект (страноведческая информация).
2. Информативный аспект (наличие новой информации).
3. Ситуативный аспект (мотивация учащихся к изучению предмета).
4. Аспект национальной ментальности (особенности менталитета).
5. Аспект оформления (создание «похожести» на настоящий материал).
6. Аспект учебного задания (задания, направленные на работу с текстом во внеурочной среде).

Выводы. В современной педагогике разработкой критериев аутентичного материала занимаются множество педагогов. Среди авторов научных статей по данной тематике можно увидеть такие фамилии как: Е. С. Горюнова, О. С. Бобрикова, Н. А. Гриднева, Л. Е. Смирнова и др. Анализ статей по данной тематике позволяет выделить наиболее важные критерии подбора аутентичного материала. К ним относятся следующие критерии:

1. Актуальность. Аутентичный материал должен соответствовать современным тенденциям, должен быть интересным для учащихся, подходить по теме и лаконично вписываться в ход урока.
2. Доступность. Язык аутентичных материалов должен соответствовать уровню языковой подготовки учащихся, должны быть учтены психофизиологические и возрастные особенности обучающихся.

3. Информативность. Содержание аутентичного материала должно нести в себе ценную информацию и соответствовать современному развитию общества.

4. Лингвистическая форма аутентичных материалов должна быть лексически и грамматически богатой.

5. Нравственность. Содержание аутентичных материалов должно соответствовать общественным и моральным нормам. [3, 5, 6]

Таким образом, аутентичный материал должен быть насыщенным по форме и содержанию, интересным, современным и понятным для учащихся. Вместе с тем должны быть подобраны соответствующие аутентичные творческие задания, которые не только обеспечат закрепление данной ранее информации, но и будут способствовать дальнейшему творческому развитию обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баранова М.В. Совершенствование грамматической сторон диалогической речи студентов пятого курса факультета иностранных языков в процессе работы над видеофильмом: – Немецкий язык как вторая специальность: дис... канд. пед. наук. С. Петербург. 2001.
2. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // ИЯШ. 1999. № 3 С. 13–19.
3. Верисокин Ю.И. Видеофильм как средство мотивации школьников при обучении иностранному языку. / Ю.И. Верисокин // Иностранные языки в школе. – № 5. – 2003. – С. 31.
4. Воронина Г.И. Организация работы с аутентичными текстами молодежной прессы в старших классах школ с углубленным изучением иностранного языка // ИЯШ. 1999. № 2. С. 23–25.
5. Кричевская К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка // ИЯШ. 1996. № 1. С. 13–17.
6. Крычковская А.Г., Сметанина Н.А., Елисейкина М.И. Использование музыкальных видеоклипов для формирования навыков аудирования на занятиях по иностранному языку в вузе // Педагогическое образование в России. 2017. № 5. С. 102–107.
7. Лапина, Е.А. Применение аутентичных фильмов как способ оптимизации процесса обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Научные форумы 2014. 2(2). С. 69–71.
8. Мильруд Р.П., Носонович Е.В. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // ИЯШ. – 1999. – № 2. – С. 8-12.
9. Сидоренко Т.В. Принципы отбора и методической адаптации оригинальных видеоматериалов // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012. № 1. С. 207– 210.
10. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю., Крюков А.Н. и др. Фоновые знания и языковая коммуникация. – М.: АН СССР, Ин-т языкознания, 1988. – С. 190.

УДК 371.016:811.161.+371.016+821.161.1

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

*Д.М.Рахматова, преподаватель, профессиональной школы №1 Шахриханского района,
Шахрихан*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rus tili darslarida innovatsion o'qitish usullari o'quvchilarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishi, bu ularning kelajakdagi faoliyatida afzalligi haqida so'z yuritiladi. Bundan tashqari, innovatsion usullar talabalarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini yaxshiroq hisobga olish imkonini beradi, degan xulosaga kelinadi.*

Kalit so'zlar: *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, motivatsiya, tanqidiy fikrlash, muloqot, ijodkorlik, jamoada ishlash, kompyuter dasturlari, internet resurslari, multimedia materiallari, audio-video yozuvlar, tarmoq texnologiyalari, interfaol o'quv platformalari*

Аннотация. *В данной статье рассматривается, что инновационные методы обучения на занятиях по русскому языку помогают учащимся сформировать навыки использования информационно-коммуникационных технологий, что является их преимуществом при будущей трудовой деятельности. Также сделан вывод о том, что инновационные методы позволяют лучше учитывать индивидуальные особенности и потребности студентов.*

Ключевые слова: *Современные педагогические технологии, мотивация, критическая мышления, коммуникация, креативность, работа в команде, компьютерные программы,*

интернет-ресурсы, мультимедийные материалы, аудио- видеозаписи, сетевые технологии, интерактивные учебные платформы

Abstract. This article discusses that innovative teaching methods in Russian language classes help students develop skills in using information and communication technologies, which is their advantage in future work. It is also concluded that innovative methods make it possible to better take into account the individual characteristics and needs of students.

Key words: Modern pedagogical technologies, motivation, critical thinking, communication, creativity, teamwork, computer programs, Internet resources, multimedia materials, audio-video recordings, network technologies, interactive learning platforms

Современный мир характеризуется быстрым развитием технологий и глобализацией, что требует от системы образования гибкости и адаптивности. В этих условиях традиционные методы преподавания часто не успевают за изменениями, что делает их менее эффективными в подготовке студентов к реальной жизни и профессиональной деятельности.

Для успешного трудоустройства и профессионального роста современному специалисту необходимо владеть не только предметными знаниями, но и навыками критического мышления, коммуникации, креативности и умения работать в команде. Инновационные методы обучения способствуют развитию этих компетенций, делая выпускников более конкурентоспособными на рынке труда.

Инновационные методы позволяют лучше учитывать индивидуальные особенности и потребности студентов. Например, использование цифровых технологий и адаптивных образовательных платформ дает возможность каждому студенту работать в своём темпе и получать именно те знания и навыки, которые ему необходимы. Это особенно важно в преподавании родного языка и литературы, где уровень владения языком и литературный вкус могут значительно различаться.

Литературный анализ и методы. Исследование теоретических основ инновационных методов преподавания является ключевым для понимания и эффективного внедрения современных образовательных практик. Научная литература по этой теме включает работы, посвященные педагогическим теориям, психологическим аспектам обучения, а также исследованиям эффективности различных инновационных методов.

Современные технологии оказывают значительное влияние на развитие инновационных методов преподавания. В литературе рассматриваются следующие аспекты:

- Цифровое обучение и онлайн-образование: Работы исследуют влияние использования цифровых ресурсов, онлайн-платформ и мобильных приложений на образовательный процесс (Anderson, 2008; Bates, 2019). Исследования показывают, что цифровое обучение способствует персонализации и доступности образования [4].

- Виртуальная и дополненная реальность: Исследования (Васса et al., 2014; Radianti et al., 2020) демонстрируют, что использование VR и AR технологий может значительно улучшить понимание и запоминание сложных концепций благодаря интерактивным и погружающим учебным средам [5].

Литература по междисциплинарному обучению подчеркивает важность интеграции знаний из различных дисциплин для решения комплексных задач:

- Проектное и проблемно-ориентированное обучение: Исследования (Barron & Darling-Hammond, 2008; Hmelo-Silver, 2004) показывают, что такие методы способствуют развитию критического мышления, креативности и навыков решения проблем.

- Интеграция STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics): В литературе обсуждается важность интеграции искусства и гуманитарных наук в STEM-образование для развития творческих и инновационных способностей (Yakman, 2008; Bequette & Bequette, 2012).

Анализ литературы показывает, что современные образовательные теории и психологические подходы играют ключевую роль в разработке и внедрении инновационных методов. Цифровые технологии, междисциплинарные подходы и новые методы оценки

эффективности способствуют созданию более гибкой, персонализированной и эффективной образовательной среды.

Результаты и обсуждение. Интерактивные и геймифицированные методы обучения делают образовательный процесс более интересным и увлекательным. Это повышает мотивацию студентов к изучению родного языка и литературы, способствует более глубокому пониманию и усвоению материала.

Преподавание литературы и языка предполагает не только запоминание фактов, но и анализ, интерпретацию, а также творческое самовыражение. Инновационные методы, такие как проектное обучение и междисциплинарные подходы, способствуют развитию критического и творческого мышления, что является важным для формирования всесторонне развитой личности.

Инновационные методы позволяют оперативно обновлять содержание учебных курсов, включать в них современные тексты, актуальные темы и проблемы. Это делает обучение более релевантным и близким к реальной жизни студентов, что, в свою очередь, способствует лучшему усвоению и применению полученных знаний.

В современном мире огромное количество информации, и одна из задач образования — научить студентов эффективно работать с информацией: искать, анализировать, критически оценивать и использовать её. Инновационные методы, включая использование цифровых технологий, способствуют развитию этих навыков, что особенно важно в контексте изучения языка и литературы [2].

Эти методы акцентируют внимание на активном вовлечении учащихся, использовании современных технологий и адаптации образовательных программ к требованиям современного общества. Они включают в себя использование цифровых технологий, интерактивных форматов обучения, проектной и исследовательской деятельности, а также интеграцию междисциплинарных подходов.

Одной из главных особенностей инновационных методов и педагогики является то, что студенты становятся активными участниками процесса обучения, а не пассивными слушателями. Инновационные методы часто включают в себя элементы взаимодействия, сотрудничества и обмена идеями.

Инновационные методы активно применяют цифровые технологии, такие как онлайн-платформы, мобильные приложения, виртуальная и дополненная реальность, что делает обучение более доступным и увлекательным. Эти методы позволяют учитывать индивидуальные особенности, интересы и потребности каждого учащегося, предоставляя возможность для персонализированного подхода к обучению.

Инновационные методы в педагогике являются важным инструментом для создания более эффективной, гибкой и адаптивной образовательной среды. Они способствуют развитию у учащихся ключевых компетенций, необходимых для успешной профессиональной и личной жизни в условиях быстроменяющегося мира.

Заключение. Современные технологии оказывают значительное влияние на методику преподавания, делая образовательный процесс более доступным, интерактивным, персонализированным и эффективным. Они способствуют развитию ключевых компетенций, необходимых для успешной профессиональной деятельности в условиях цифрового общества, и открывают новые возможности для постоянного обновления и улучшения образовательных практик.

Внедрение инновационных методов в преподавание родного языка и литературы в профессиональном образовании является необходимым шагом для соответствия современным требованиям и вызовам. Это способствует подготовке высококвалифицированных специалистов, способных эффективно работать в условиях быстроменяющегося мира, а также развитию личности, способной критически мыслить, творчески подходить к решению задач и активно участвовать в общественной жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Розенштейн М. Г., Соломина О. В. Использование современных технологий обучения русскому языку в системе профессионального образования // Язык и культура. – 2016. – № 3 (35). – С. 28-34.

2. Хайрова Е. Н. Применение информационных и коммуникационных технологий на уроках русского языка в условиях профессионального образования // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 2014. – № 4. – С. 93-106.
3. Терехова Е. В. Интеграция информационных технологий в процесс обучения русскому языку в системе профессионального образования // Педагогическое образование в России. – 2019. – № 5. – С. 19-26.
4. Anderson, T. The Theory and Practice of Online Learning. Athabasca: Athabasca University Press, 2008.
5. Augmented Reality Trends in Education: A Systematic Review of Research and Applications. Educational Technology & Society 17(4):133-149, October 2014

УДК 378.147

ТИПОЛОГИЯ УЧЕБНО-ЯЗЫКОВЫХ ЗАДАНИЙ И УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ПЕРЕВОДЧИКОВ: МЕТОДЫ И ПРАКТИКИ

Т.Т. Таишкенбаев, доц., Ташкентский государственный транспортный университет, Ташкент

Аннотация. *Ushbu maqolada tarjimon talabalarni tayyorlash uchun o'quv va til vazifalari va mashqlari tipologiyasi ko'rib chiqiladi. So'z boyligi va grammatika, tinglash va o'qish, tarjima kabi turli toifadagi topshiriqlar ularning ta'lim jarayonida qo'llanilishi kontekstida batafsil bayon etilgan. Maqolada tabaqalashtirilgan yondashuv, kommunikativ texnika va haqiqiy materiallardan foydalanish kabi ta'lim va til vazifalaridan foydalanish usullari va amaliyotlari ham muhokama qilinadi.*

Калит so'zlar: *o'quv va til vazifalari, mashqlar, talaba tarjimonlari, trening, topshiriqlar tipologiyasi, o'qitish usullari, tabaqalashtirilgan yondashuv, mulqot qilish texnikasi, autentik materiallar, tarjima ko'nikmalari.*

Аннотация. *Данная статья рассматривает типологию учебно-языковых заданий и упражнений для обучения студентов-переводчиков. Различные категории заданий, такие как лексика и грамматика, аудирование и чтение, а также письменный перевод, подробно описываются в контексте их применения в образовательном процессе. Методы и практики использования учебно-языковых заданий, такие как дифференцированный подход, коммуникативные методики и использование автентичных материалов, также рассматриваются в статье.*

Ключевые слова: *учебно-языковые задания, упражнения, студенты-переводчики, обучение, типология заданий, методы обучения, дифференцированный подход, коммуникативные методики, автентичные материалы, переводческие навыки.*

Abstract. *This article examines the typology of educational and language tasks and exercises for training translator students. Various categories of tasks, such as vocabulary and grammar, listening and reading, and translation, are described in detail in the context of their application in the educational process. Methods and practices for using educational and language tasks, such as a differentiated approach, communicative techniques and the use of authentic materials, are also discussed in the article.*

Key words: *educational and language tasks, exercises, student translators, training, typology of tasks, teaching methods, differentiated approach, communication techniques, authentic materials, translation skills.*

Обучение студентов-переводчиков представляет собой сложный и многогранный процесс, требующий не только знаний языков, но и специальных навыков перевода. Важной частью этого процесса являются учебно-языковые задания и упражнения, которые помогают студентам развивать свои навыки перевода. В данной статье мы рассмотрим типологию таких заданий, методы и практики их использования в обучении.

Учебно-языковые задания для студентов-переводчиков могут быть разделены на несколько категорий в зависимости от их целей и методов обучения. Одной из основных категорий являются задания по лексике и грамматике, направленные на расширение словарного запаса и улучшение грамматических навыков. Эти задания могут включать в себя

перевод слов и выражений, выполнение грамматических упражнений, а также анализ текстов на предмет лексических и грамматических особенностей.

Перевод является творческой деятельностью, связанной с языком и литературой и неизбежно предполагающая соприкосновение двух языков, передачу подлинника средствами другого языка. В отличие от профессионального перевода перевод в целях обучения языку является не самоцелью, а средством развития речи. Он помогает в усвоении лексики, в понимании сходств и различий грамматического строя двух языков и для развития текстообразующих навыков. Сравнение оригинала и перевода на лексическом, образно-смысловом, синтаксическом и интонационно-ритмическом уровнях помогают проникнуть в общие и специфичные закономерности родного и русского языков.

Метод перевода нужно вводить, когда сформированы грамматические умения на изучаемом языке и накоплен определенный словарный запас. В среднем звене обучающиеся умеют читать художественную литературу, у них развито аудирование, говорение, студенты самостоятельно могут создавать различные тексты в устной и письменной форме. Можно провести уроки-лекции, где даются первые представления о переводе, об его целях, задачах. Здесь же можно познакомить с русскими и узбекскими переводчиками, с переведенными ими произведениями. На последующих занятиях можно вводить упражнения по переводу или даже отводить целый курс.

При выполнении переводческих умений и навыков обучающихся основное внимание уделяется:

1) на умение студентов передавать средствами родного языка основной смысл предложения;

2) на правильный/неправильный перевод слов;

3) на умение преодолеть трудные места оригинала.

Узбекское слово иногда обозначает понятие, отсутствующее в русском языке. Такие затруднения в переводе преодолеваются в зависимости от того, в чем состоит конкретно несовпадение значения какого-то слова. Наиболее типичные несовпадения значений связаны с теми словами, которые обозначают явления или предмет, реально отсутствующий у русских. В таких случаях нельзя обойтись без толкования. Но толкование не есть перевод. Его нельзя свободно использовать в тексте. Например, слово «куман» не имеет эквивалентного понятия в русском языке. Поэтому значение этого слова могли бы определить при помощи толкования «кувшин с длинным носиком». Однако невозможно использовать этот перевод в контексте по той причине, что он дан путем толкования, то есть путем свободного словосочетания. Более предпочтительным мог бы быть перевод «сосуд» или «балакирь», который не совсем удобен для использования в контексте.

Для достижения высокого качества перевода необходимо творческое совмещение элементов частного (решение проблем перевода на уровне слов и словосочетаний) и целого (перевод всей мысли на уровне предложения, с учетом более крупного текстового отрезка или даже всего произведения в целом).

На начальном этапе работы студентам предлагается перевести на русский язык такие художественные тексты, которые являются переводом из русского на узбекский языки. Это дает возможность сравнить их собственный перевод с узбекского на русский с оригиналом. После завершения работы преподаватель отбирает несколько переводов, наиболее удачных с его точки зрения, и проводит их анализ. Подробно анализируя варианты, преподавателю надо показать, как неправильно подобранное слово или неправильное построение предложений изменяют или искажают содержание текста. Преподаватель объясняет, что вольный перевод вполне допустим, но важно донести до читателя основную мысль отдельных микротем, не нарушая стиль художника слова. При анализе переводов студентов нужно комментировать удачные места и указать на ошибки стилистического, смыслового и лексического характера, чтобы студент почувствовал многозначность русских слов, разнообразие стилистических возможностей для передачи основной мысли того или иного текста.

Другой важной категорией являются задания по развитию навыков аудирования и чтения. Они помогают студентам улучшить понимание устной и письменной речи на иностранном языке, что является важным аспектом при переводе текстов различных жанров.

Также существуют задания, направленные на развитие навыков письменного перевода, включая перевод текстов различной тематики, а также специальные упражнения по переводу сложных конструкций и выражений.

Для эффективного использования учебно-языковых заданий в обучении студентов-переводчиков необходимо применять разнообразные методы и практики. Один из таких методов – дифференцированный подход к обучению, который предполагает учет индивидуальных особенностей каждого студента при выборе заданий и упражнений.

Кроме того, важно использовать коммуникативные методики, которые позволяют студентам применять свои знания на практике через общение на иностранном языке, дискуссии и обсуждение текстов.

Не менее важным является использование аутентичных материалов в учебном процессе, таких как тексты из реальных источников, аудиозаписи разговорной речи, видеоматериалы и т.д. Это помогает студентам освоить реальные жанры и стили языка, что важно для успешного перевода.

Учебно-языковые задания и упражнения играют важную роль в обучении студентов-переводчиков. Их типология, методы и практики использования имеют решающее значение для формирования профессиональных навыков переводчика. Правильный подход к выбору заданий и методик обучения способствует эффективному развитию языковых компетенций студентов и подготовке к профессиональной деятельности в сфере перевода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахмедова Л.Т. Уроки русской литературы в школах с узбекским языком обучения. Т.: УзГУМЯ, 1998. 66 с.
2. Ахмедова Л.Т. Изучение творчества поэтов и писателей Узбекистана на уроках русского языка и литературы. Т.: ТОИПКПК, 2000. 50 с.
3. Ташкенбаев, Т. (2022). The financial impact on modern youth: the example of students of technical universities. Новый Узбекистан: успешный международный опыт внедрения международных стандартов финансовой отчетности, 1(5), 208-210.

УДК 372.881.161.1:373.3

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

А.В.Хазраткулова, и.о. доц., Джизакский политехнический институт, Джизак

Annotatsiya. *Maqolada lingvistik kompetentsiyaning xarakterli xususiyatlari, shuningdek, boshlang'ich va o'rta maktablarda rus tili darslarida uch turdagi o'quv faoliyatidan foydalangan holda uni shakllantirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Lingvistik kompetentsiya o'quvchi shaxsining kognitiv madaniyatini ta'minlaydi, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini, xotirasini, tasavvurini rivojlantirishga yordam beradi, o'z-o'zini tahlil qilish va o'zini o'zi qadrlash ko'nikmalarini egallaydi.*

Kalit so'zlar: *kompetentsiya, tilshunoslik, fonetika, morfemika, morfologiya, tafakkur, loyiha.*

Аннотация. *В статье рассматриваются характерные признаки лингвистической компетенции, а также способы её формирования на уроках русского языка в основной и старшей школе с помощью трех видов учебной деятельности. Излагаются мнения о том, что лингвистическая компетенция обеспечивает познавательную культуру личности школьника, способствует развитию логического мышления, памяти, воображения учащихся, овладению навыками самоанализа, самооценки.*

Ключевые слова: *компетенция, лингвистика, фонетика, морфемика, морфология, мышление, проект.*

Abstract. *The article discusses the characteristic features of linguistic competence, as well as ways of its formation in Russian language lessons in primary and high schools using three types of educational activities. The opinions are stated that linguistic competence provides the cognitive*

culture of the student's personality, promotes the development of logical thinking, memory, imagination of students, mastering the skills of self-analysis and self-esteem.

Keywords: *linguistic competence, Linguistics, phonetics, morphemics, morphology, group work, discursive thinking, the project*

Введение. Понятие языковой компетенции было введено в научный обиход в 1960-х годах американским лингвистом Н. М. Хомским, предпринявшим одну из первых попыток определения понятия «владение языком». Он рассматривал её как полное знание о родном языке, которое позволяет «говорящему-слушающему» судить о правильности и осмысленности высказываний. Это знание описывается грамматикой, которая включает в себя набор правил, а также описание грамматических отношений в самих предложениях и между ними.

В теории и практике преподавания русского языка выделяются следующие компетенции: языковая, лингвистическая, коммуникативная, культуроведческая (лингвострановедческая, этнокультуроведческая, социокультурная). Трактовка этих понятий, понимание их содержания и структуры, интерпретация их соотношения далеко не однозначны в современной лингводидактике.

Лингвистическая компетенция – «владение системой сведений об изучаемом языке по его уровням: фонемном, морфемном, лексическом, синтаксическом. Учащийся обладает лингвистической компетенцией, если он имеет представление о системе изучаемого языка и может пользоваться этой системой на практике» [1.] Формирование лингвистической компетенции наряду с коммуникативной – одно из требований к современной методике. Формирование лингвистической компетенции осуществляется с помощью трех видов учебной деятельности: рецептивной, заключающейся в восприятии материала, представленного в готовом виде; репродуктивной, связанной с запоминанием полученных знаний или выработкой умений и выражающейся в воспроизведении знаний или учебных действий; продуктивной, или творческой, направленной на самостоятельное добывание знаний [9]. Специфика компетентностного обучения состоит в том, что усваивается не «готовое знание», кем-то предложенное к усвоению, а «прослеживаются условия происхождения данного знания».

Основная часть. Подразумевается, что ученик сам формирует понятия, необходимые для решения задач. При таком подходе учебная деятельность, периодически приобретая исследовательский характер, сама становится предметом усвоения. Другими словами, компетентностный подход предполагает, что учить следует не просто конкретным «застывшим» знаниям; следует «учить учиться». Для формирования лингвистической компетенции в знании основных понятий языкознания учитель может использовать несколько упражнений.

Использование на уроке несложных дидактических игр, в ходе которых создаются условия для приобретения коммуникативного опыта, способствует раскрепощению подростка и развивает языковые компетенции. Высокую эффективность игры как средства обучения доказал Л.С Выготский, считавший, что игровая деятельность «создает зону ближайшего развития ребенка; в игре он всегда выше своего среднего возраста, выше своего обычного поведения, в игре он как бы выше самого себя» [5]. В своей работе, на уроках, мы используем различные лингвистические дидактические игры. Рассмотрим, например, такую игру, как решение лингвистического кроссворда.

Учащимся предлагается следующее задание: «Решите кроссворд, пользуясь собственными знаниями, в случаях затруднений обращайтесь к справочной литературе».

- 1.Раздел лингвистики, изучающий части речи.
2. Раздел лингвистики, изучающий правила произношения, ударения.
- 3.Раздел лингвистики, изучающий звуки речи.
- 4.Раздел лингвистики, изучающий начертания букв.
- 5.Раздел лингвистики, изучающий образование слов.
- 6.Раздел лингвистики, изучающий происхождение слов.
7. Раздел лингвистики, изучающий стили речи.
- 8.Раздел лингвистики, изучающий словосочетание и предложение.
- 9.

Раздел лингвистики, изучающий части слова. 10. Раздел лингвистики, изучающий словарный состав языка. 11. Раздел лингвистики, изучающий правильное написание слов.

Знание разделов лингвистики необходимо школьникам, чтобы иметь полное представление о русском языке, научиться разграничивать схожие понятия и видеть в них общее и различное. Для формирования лингвистической компетенции, включающей в себя знания о великих ученых-лингвистах, учителю поможет метод проектов. Учащимся предлагается собрать сведения об ученых. Одному из учащихся можно поручить составить кроссворд или тест. Предполагаемый результат его деятельности будет содержать следующую информацию: 1) XIX в. Создал научную грамматику, доказал исконное родство славянских языков. (А.Х. Востоков). 2) XIX в. Медик, биолог, языковед, 30 лет работал над созданием «Толкового словаря живого великорусского языка» (В.И. Даль). 3) XX в. главный редактор «Толкового словаря русского языка», диалектолог. (Д.Н. Ушаков). 4) XX в. Доказал, что интонация – грамматическое средство, автор монографии «Русский синтаксис в научном освещении» (А.М. Пешковский). 5) XX в. Автор школьного учебника русского языка, лексиколог (Л.В. Щерба)

Результаты и обсуждения. В начале 10 класса обучающиеся повторяют сведения из раздела «Фонетика». В связи с этим предлагается выполнить следующее задание: определите, по каким признакам объединены звуки, аргументируя свой ответ. На доске записаны звуки: [д],[л],[с],[р],[в],[ф],[х] [ч],[щ],[ц],[ж],[ш] [н],[м],[й],[л],[р] [д],[с],[в],[з],[к] [й],[ч],[щ] [ц],[ж],[ш]. На этапе поиска ответа разрешается воспользоваться любой справочной литературой, возможностями интернет-сайтов. После выполнения задания проводится групповая работа (возможна работа в парах) «Загадка слова», в ходе которой учащиеся решают достаточно сложное задание, требующее применения имеющихся знаний:

1. В каком слове все согласные звуки мягкие? 1) смех 2) циркач 3) венец 4) синий
2. В каком слове все согласные звуки твердые? 1) калач 2) ругаться 3) глупая 4) лёд

Данный вид деятельности достаточно актуален, поскольку позволяет попутно проверить и уровень орфографической компетентности в правописании слов (три орфограммы): циркач; калач; ругаться. При изучении морфологии учащимся может быть предложено следующее задание: определить, что общего между словами ряда.

Также школьники называют части речи, для того чтобы показать, что однокоренные слова не только могут быть разными частями речи, но имеют общее лексическое значение. После этого учитель предлагает образовать подобный ряд слов с корнями: -добр-; -желт-; -зелен-; -бел-. Данное задание направлено на развитие умения видеть общее в группе слов, обобщать полученные знания, что является необходимым для формирования лингвистической компетенции в области морфологии. Имеются следующие формы проведения лингвистических разминок: выборочный диктант, виды грамматических разборов, диктант с последующей проверкой и выполнение заданий, словарный комментированный диктант, орфоэпические упражнения, осложненный словарный диктант, решение мини-тестов и т.д.

Заключение. Выполнение такого рода заданий развивает дискурсивное мышление [1], а также представление о возможностях паронимов передавать самые тонкие смысловые оттенки. Таким образом, лингвистическая компетенция обеспечивает познавательную культуру личности школьника, развитие логического мышления, памяти, воображения учащихся, овладение навыками самоанализа, самооценки. Основное умение, формируемое в рамках данной компетенции, – создавать, передавать и воспринимать продукты речевой деятельности, без чего, несомненно, невозможно языковое общение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азимов, Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Божович, Е.Д. Языковая компетенция как критерий готовности к школьному обучению. / – Русский язык. – 2002. – №3. – с. 11 – 15.
3. Быстрова, Е.А. Цели обучения русскому языку, или какую компетенцию мы формируем на уроках. / Русская словесность. – 2003. – №1.
4. Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного./ – М.: Индрик, 2005. – 1038 с.

5. Кадырова М.К. Познавательные мотивы подростка в процессе обучения. Молодой учёный. 2015-7.-614
6. Эргашев У.Э. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный.762-769.2014.
7. Кадырова М.К. Поведение человека в трудных ситуациях. Актуальные вопросы современной психологии. 17-20. 2017
8. Кадырова М.К. Особенности периода взросления подростка. Молодой ученый 2016 - 999-1002 стр.
9. Эргашев У.Э. Мотивы учения в подростковом возрасте. Молодой учёный.2015 -7.-702
10. Кадырова М.К. Психологические особенности обучения в процессе образования. Молодой учёный. 2014. 912-914
11. Кадырова М.К. Основные принципы медиации по разрешению конфликта. Ученый 21 века.
12. Абдувахובה Д.Э. Использование ИКТ в образовании – важный фактор развития информационного общества. Экономика и социум. 386-388. 2023
13. Зияева М.Ф. Таълим жарасенида маънавий-маърифий ишларни самарали ташкил этиш йуллари, шакл, метод ва воситалари. Образование и инновационные исследования. Межд. Науч. журнал 2021
14. Калдыкочова С.Е. Формирование у учащихся представлений об изучение языка. Gospodarka I innowacje. 44,122-128, 2024
15. Ким Н.В. Психологические закономерности процесса обучения. Экономика и социум. 879-882,2023.

УДК 37.02:004

ВОЗДЕЙСТВИЕ ЭКОСИСТЕМЫ И ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Л.А.Халмаматова, преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент

Э.Ш.Хамидуллаева, студент, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент

Annotatsiya. *Ushbu maqola ekotizim va raqamli texnologiyalarning yosh avlodning aqliy rivojlanishiga ta'sirini o'rganadi. Yoshlarning kognitiv ko'nikmalari va ruhiy salomatligini shakllantirishda ta'lim muassasalari, oilaviy muhit, madaniy me'yorlar va raqamli texnologiyalarning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Raqamli qurilmalardan ortiqcha foydalanishning salbiy oqibatlarini muhokama qiladi va kundalik hayotda va ta'limda texnologiyalardan foydalanishga muvozanatli yondashish bo'yicha tavsiyalar beradi.*

Kalit so'zlar: *ekotizim, aqliy rivojlanish, yosh avlod, raqamli texnologiyalar, ta'lim muassasalari, oilaviy muhit, madaniy me'yorlar, ruhiy salomatlik, muvozanatli yondashuv, internet.*

Аннотация. *данная статья исследует влияние экосистемы и цифровых технологий на умственное развитие молодого поколения. Рассматривается важность образовательных институтов, семейной среды, культурных норм и цифровых технологий в формировании когнитивных навыков и психического здоровья молодежи. Обсуждаются негативные последствия слишком интенсивного использования цифровых устройств и предлагаются рекомендации для сбалансированного подхода к использованию технологий в повседневной жизни и образовании.*

Ключевые слова: *экосистема, умственное развитие, молодое поколение, цифровые технологии, образовательные институты, семейная среда, культурные нормы, психическое здоровье, сбалансированный подход, интернет.*

Abstract. *this article explores the influence of the ecosystem and digital technologies on the mental development of the younger generation. The importance of educational institutions, family environment, cultural norms and digital technologies in the formation of cognitive skills and mental health of young people is considered. Discusses the negative consequences of excessive use of digital devices and offers recommendations for a balanced approach to the use of technology in everyday life and education.*

Key words: *ecosystem, mental development, younger generation, digital technologies, educational institutions, family environment, cultural norms, mental health, balanced approach, internet.*

Введение. С развитием технологий и переходом к цифровой экономике молодое поколение оказывается в центре изменений, которые имеют глубокое влияние на их

умственное развитие. Экосистема, включающая в себя образовательные институты, социокультурные факторы, семейную среду и использование цифровых технологий, играет ключевую роль в формировании психических и когнитивных способностей молодежи. В данной статье будет рассмотрено влияние экосистемы и цифровых технологий на умственное развитие молодого поколения, а также будут предложены рекомендации для сбалансированного подхода к использованию технологий в образовании и повседневной жизни.

Влияние экосистемы на умственное развитие. Экосистема, в которой воспитывается молодое поколение, имеет значительное влияние на их умственное развитие. Образовательные институты, семейная среда, культурные нормы и социальные обычаи формируют основы психического развития молодежи. Например, качество образования, доступность образовательных ресурсов и поддержка со стороны семьи могут определить когнитивные навыки и успехи в учебе.

Экосистема, в которой молодое поколение воспитывается, включает в себя множество факторов, которые могут оказывать влияние на их умственное развитие. Образовательные институты играют ключевую роль в формировании когнитивных навыков, а также в развитии способностей к аналитическому мышлению, проблемному решению и критическому мышлению. Качество образования, доступность образовательных ресурсов и уровень поддержки со стороны семьи могут существенно влиять на успехи молодежи в учебе и их общее умственное развитие.

Семейная среда также играет важную роль в формировании психического здоровья и когнитивных способностей молодежи. Взаимодействие с родителями и другими членами семьи, поддержка, получаемая в семейной среде, а также образцы поведения и ценностей, передаваемые в семье, оказывают значительное влияние на развитие личности и когнитивные процессы молодых людей.

Культурные нормы, социальные обычаи и ценности также формируют экосистему, в которой вырастает молодежь, и оказывают влияние на их умственное развитие. Это может включать в себя такие аспекты, как отношение к образованию, культурные представления о роли образования и знаний в жизни, а также ожидания общества от молодежи в сфере умственного развития.

Влияние цифровых технологий на умственное развитие. С развитием цифровых технологий среди молодежи наблюдается изменение в подходах к обучению, социальным взаимодействиям и развлечениям. Использование смартфонов, планшетов, компьютеров и доступ к интернету становятся неотъемлемой частью жизни подрастающего поколения. Однако, слишком интенсивное использование цифровых устройств может привести к проблемам с концентрацией, кратковременной памятью и уменьшению навыков общения в реальном мире.

Цифровые технологии становятся все более распространенным аспектом жизни молодого поколения и оказывают значительное влияние на их умственное развитие. Использование смартфонов, планшетов, компьютеров и доступ к интернету открывает широкие возможности для обучения, доступа к информации и социального взаимодействия. Однако слишком интенсивное использование цифровых устройств может привести к негативным последствиям для умственного здоровья молодежи.

Например, проведение большого количества времени перед экранами может привести к снижению концентрации, уменьшению способности к критическому мышлению и проблемам с кратковременной памятью. Постоянное внимание к цифровым устройствам также может отвлекать от реального мира и социальных взаимодействий, что может негативно сказываться на развитии коммуникативных навыков и умения эмпатии.

Кроме того, существуют опасения относительно влияния цифровых технологий на психическое здоровье молодежи, включая проблемы с самооценкой, тревожностью и депрессией, связанные с использованием социальных сетей, игр и других онлайн-ресурсов.

Рекомендации для сбалансированного подхода. Для обеспечения здорового умственного развития молодежи важно разработать сбалансированный подход к использованию цифровых технологий. Образовательные институты должны интегрировать технологии в учебный процесс, обеспечивая доступ к образовательным ресурсам и обучая цифровой грамотности. Семьи должны ограничивать время, проведенное перед экранами, и поощрять активные виды досуга и общение в реальном мире.

Кроме того, важно проводить дальнейшие исследования, направленные на понимание эффектов цифровых технологий на психическое здоровье и когнитивные функции молодежи, а также разработку рекомендаций для сбалансированного использования технологий в повседневной жизни.

Экосистема и умственное развитие. Определение понятия "экосистема" в контексте образования и развития.

В контексте образования и развития, термин "экосистема" относится к комплексу взаимосвязанных элементов, которые оказывают влияние на формирование и развитие умственных способностей у молодежи. Экосистема включает в себя различные аспекты физического, социокультурного, образовательного и психологического окружения, которые взаимодействуют между собой и оказывают воздействие на когнитивное, эмоциональное и социальное развитие индивида.

Рассмотрение роли окружения, социокультурных факторов и социальных сетей в формировании умственных способностей молодежи.

Окружающая среда играет ключевую роль в формировании умственных способностей молодежи. Социокультурные факторы, такие как семейные ценности, образовательная система, доступ к культурным и образовательным ресурсам, а также социальные сети и взаимодействия, имеют значительное влияние на когнитивное развитие и способности молодежи. Например, поддержка семьи, доступ к качественному образованию и стимулирующая обстановка могут способствовать развитию интеллекта, творческого мышления и аналитических навыков у молодежи.

Социальные сети также играют важную роль в умственном развитии молодежи, предоставляя возможность общения, обмена информацией, участия в образовательных и культурных деятельности, а также развития социальных навыков. Однако негативное воздействие социальных сетей, такое как информационная перегрузка, зависимость от технологий и негативное влияние социальных трендов, также могут оказывать отрицательное воздействие на умственное здоровье молодежи.

Исследования о влиянии природной и городской среды на психическое здоровье и когнитивные функции.

Научные исследования подтверждают, что окружающая среда, включая природную и городскую среду, имеет важное влияние на психическое здоровье и когнитивные функции молодежи.

Природная среда: Пребывание в природной среде связано с улучшением эмоционального состояния, снижением стресса, улучшением концентрации внимания и повышением когнитивных способностей. Природные ландшафты и зеленые зоны способствуют улучшению психического здоровья и общего благополучия молодежи.

Городская среда: Одновременно городская среда может оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на умственное здоровье молодежи. Городские пространства могут предоставлять доступ к образовательным и культурным возможностям, однако они также могут быть источником стресса, шума, загрязнения и ограниченного доступа к природе, что может негативно сказываться на психическом здоровье молодежи.

Таким образом, экосистема, включая окружающую среду, социокультурные факторы и использование цифровых технологий, играет важную роль в формировании умственного развития молодежи. Понимание этой взаимосвязи позволяет разрабатывать эффективные подходы к созданию стимулирующей и здоровой среды для умственного роста и благополучия молодого поколения.

Цифровые технологии и умственное развитие. Цифровые технологии, такие как смартфоны, интернет и социальные сети, имеют значительное влияние на умственные процессы молодежи. Давайте рассмотрим анализ этого воздействия, а также положительные и негативные аспекты использования цифровых устройств в обучении и развитии, а также влияние информационной перегрузки на концентрацию, внимание и способности к анализу у молодежи.

Анализ воздействия цифровых технологий на умственные процессы молодежи. Цифровые технологии играют важную роль в формировании умственных процессов у молодежи.

Доступ к информации: Интернет и смартфоны предоставляют мгновенный доступ к огромному объему информации. Молодежь может быстро и легко получать знания, исследовать новые идеи и развивать свои интересы.

Обучение и самообразование: Цифровые технологии позволяют молодежи обучаться онлайн, принимать участие в курсах дистанционного обучения (МООС), изучать новые языки, навыки программирования и многое другое.

Социальные связи: Социальные сети помогают поддерживать контакты с друзьями и семьей, обмениваться информацией и идеями. Это способствует развитию коммуникативных навыков у молодежи.

Однако цифровые технологии также могут иметь негативное влияние на умственные процессы.

Зависимость: Использование смартфонов и социальных сетей может привести к зависимости и отвлечению от реального мира, что отрицательно сказывается на концентрации и производительности.

Информационная перегрузка: Избыток информации может привести к трудностям с фокусировкой внимания, выбором нужной информации и анализом данных. Это может приводить к поверхностному пониманию и снижению способности критического мышления.

Положительные и негативные аспекты использования цифровых устройств в обучении и развитии

Положительные аспекты:

Интерактивные образовательные приложения и платформы обогащают обучающий процесс и делают его более доступным и интересным.

Онлайн-курсы и вебинары расширяют доступ молодежи к знаниям и профессиональному развитию.

Возможность самостоятельного изучения новых навыков и обмена опытом с мировым сообществом.

Негативные аспекты:

Отвлечение и потеря продуктивности из-за постоянного доступа к социальным сетям и развлекательным контентам.

Риск развития зависимости от цифровых устройств и интернета.

Негативное влияние на качество сна из-за длительного экранного времени.

Влияние информационной перегрузки на концентрацию, внимание и способности к анализу у молодежи

Информационная перегрузка, вызванная избытком информации и постоянным потоком данных из цифровых источников, может негативно влиять на умственные процессы молодежи:

Концентрация и внимание: Постоянные уведомления, сообщения и поток информации могут затруднять поддержание концентрации и внимания на задачах.

Способности анализа и критического мышления: Информационная перегрузка может затруднить анализ и оценку информации, что может привести к поверхностному пониманию и снижению способности к критическому мышлению.

В целом, цифровые технологии представляют как положительные, так и вызывающие беспокойство аспекты для умственного развития молодежи. Понимание этих аспектов

позволяет разрабатывать стратегии и рекомендации по эффективному и здоровому использованию цифровых устройств для максимальной поддержки умственного развития.

Комбинированный подход: экосистема и цифровые технологии. В современном мире существует все более явная необходимость комбинировать физическое окружение (экосистему) с использованием цифровых инструментов для стимулирования умственного развития молодежи. Давайте рассмотрим синергию между этими двумя аспектами и практические методы интеграции традиционного образования с использованием современных технологий для обогащения учебного процесса.

Синергия между физическим окружением и цифровыми инструментами.

Физическое окружение (экосистема), такое как школы, университеты, образовательные центры, парки и общественные места, может совмещаться с использованием цифровых инструментов для создания стимулирующей среды для умственного развития молодежи:

Интерактивные образовательные платформы: Разработка и внедрение интерактивных образовательных платформ, которые сочетают в себе традиционные методы обучения с современными цифровыми технологиями. Это может включать в себя использование виртуальной и дополненной реальности, интерактивных видеуроков, образовательных игр и других форматов.

Цифровые инструменты для обучения: Использование цифровых устройств (компьютеры, планшеты, смартфоны) для улучшения доступа к образованию и создания интерактивных учебных материалов. Это может включать в себя доступ к онлайн-ресурсам, электронным учебникам, вебинарам и другим современным образовательным технологиям.

Цифровые инструменты для самообразования: Поддержка и стимулирование самообразования с помощью цифровых инструментов, таких как онлайн-курсы, образовательные приложения и платформы для самостоятельного изучения новых навыков и тем.

Практические методы интеграции традиционного образования и современных технологий

Для обогащения учебного процесса и стимулирования умственного развития молодежи могут быть использованы следующие практические методы интеграции:

Интеграция цифровых технологий в учебный план: Разработка учебных программ, которые активно используют современные цифровые инструменты для улучшения образовательного процесса. Это может включать в себя проведение онлайн-лекций, использование образовательных игр и заданий через интернет, использование электронных учебников и т. д.

Обучение учителей и преподавателей: Подготовка педагогического персонала к использованию современных технологий в образовании. Это включает в себя обучение преподавателей использованию цифровых инструментов для создания интерактивных уроков и оценки учебных результатов.

Заключение. Влияние экосистемы и цифровых технологий на умственное развитие молодого поколения является сложной и многогранной проблемой, требующей системного подхода и дальнейших исследований. Сбалансированный подход к использованию технологий, учет различных аспектов экосистемы и поддержка молодежи в их умственном развитии являются ключевыми компонентами обеспечения здорового и устойчивого будущего.

В данной статье были рассмотрены важные аспекты влияния экосистемы и цифровых технологий на умственное развитие молодежи. Ниже представлены ключевые выводы и рекомендации по дальнейшему исследованию и практическим действиям для оптимизации условий развития молодежи в современном мире.

Влияние экосистемы и цифровых технологий на умственное развитие молодежи: ключевые выводы.

Синергия физического окружения и цифровых инструментов: Использование современных цифровых технологий в сочетании с разнообразными элементами физической

экосистемы способствует разностороннему умственному развитию молодежи. Организация стимулирующей образовательной среды, которая сочетает в себе природные и социокультурные элементы с цифровыми инновациями, может повысить эффективность обучения и развития личности.

Роль социокультурных факторов: Семейные ценности, образовательная среда и социальные сети играют важную роль в формировании умственных способностей молодежи. Необходимо учитывать социокультурные особенности при разработке стратегий умственного развития.

Положительное и негативное влияние цифровых технологий: Современные цифровые технологии предоставляют молодежи доступ к образованию и информации, однако могут также стать источником зависимости и информационной перегрузки. Важно балансировать использование цифровых инструментов для достижения оптимального умственного развития.

Рекомендации по дальнейшему исследованию и практическим действиям.

Исследование влияния на конкретные возрастные группы: Проведение более глубоких исследований, учитывающих возрастные особенности молодежи, чтобы выявить оптимальные подходы к умственному развитию в разных этапах жизни.

Разработка образовательных программ с учетом экосистемы: Создание инновационных образовательных программ, которые интегрируют физическое окружение с цифровыми технологиями для максимальной поддержки умственного роста молодежи.

Профилактика негативного влияния цифровых технологий: Разработка программ по профилактике зависимости от цифровых устройств и эффективному управлению информационной нагрузкой среди молодежи.

Создание многоуровневых платформ исследования: Содействие междисциплинарным исследованиям, объединяющим области образования, психологии, технологий и здравоохранения для обеспечения комплексного подхода к умственному развитию молодежи.

Поддержка практических инициатив: Финансовая и организационная поддержка практических инициатив, направленных на создание стимулирующей и здоровой среды для умственного развития молодежи в современном мире.

В целом, современная молодежь сталкивается с уникальными вызовами и возможностями в контексте умственного развития. Использование комбинированного подхода, который учитывает как физическое окружение, так и цифровые технологии, может способствовать эффективному и гармоничному развитию молодежи в современном информационном обществе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. DeLoache, J., et al. (2017). "Digital Media and Child Development."
2. Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). "The Impact of Digital Technology on Psychological Well-Being: A Systematic Review of Current Meta-Analyses."
3. Lester, J., et al. (2016). "Digital Inequality: The Relationship of Race, Socioeconomic Status, and School Technology on Science Achievement."
4. Odgers, C. L., & Jensen, M. R. (2020). "Digital Media, Anxiety, and Depression in Children."
5. Twenge, J. M. (2019). "The Impact of Screen Media on Children: A Eurovision for Parliament."

УДК 372.881.161.1

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ЭФФЕКТИВНЫЕ АЛГОРИТМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ *Т.Л. Чхетиани, преподаватель, Бухарский государственный педагогический институт, Бухара*

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tilini xorijiy til sifatida o'qitishning zamonaviy usullari, jumladan, zamonaviy strategiyalar va rivojlanish tendentsiyalari ko'rib chiqiladi. O'qitishning samarali usullarini batafsil tahlil qilish chet ellik talabalar tomonidan rus tilini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradigan asosiy uslubiy tamoyillarni aniqlashga yordam beradi. Maqolada zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish va kommunikativ yondashuvdan faol foydalanishga

asoslangan innovatsion usullar ham muhokama qilinadi. Zamonaviy ta'lim sharoitida rus tilini chet tili sifatida o'qitish usullarini rivojlantirish istiqbollari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: rus tili, metodologiya, ta'lim texnologiyalari, chet elliklarni o'qitish.

Аннотация. *В статье рассматриваются современные подходы и тенденции развития в области преподавания русского языка как иностранного. Подробный анализ успешных стратегий преподавания помогает выявить основополагающие методические идеи, позволяющие иностранным студентам успешно овладеть русским языком. В статье также рассматриваются передовые методики, активно использующие коммуникативный подход и современные образовательные технологии. В статье рассматривается возможность развития подходов к обучению русскому языку в современной образовательной среде.*

Ключевые слова: *Обучение иностранцев, преподавание русского языка, методики преподавания и образовательные технологии.*

Abstract. *This article addresses contemporary approaches and emerging trends in teaching Russian as a foreign language. It is possible to uncover important methodological concepts that support foreign students' successful acquisition of the Russian language by conducting a thorough review of effective teaching strategies. The essay also covers cutting-edge techniques that make active use of a communicative approach and contemporary educational tools. The article discusses the potential for developing strategies for teaching Russian to non-native speakers in the contemporary educational setting.*

Key words: *Russian language, methodology, educational technologies, teaching foreigners.*

Материалы и методы: При написании данного эссе использовались различные источники и методы исследования. Были изучены научные публикации, академические статьи и монографии по теме преподавания иностранных языков. Мы изучили учебные ресурсы, такие как учебники и методические пособия, используемые в школах. Утверждения были подкреплены данными эмпирических исследований в области языков и образования. Современный мир с каждым днем все больше смещается в сторону онлайн-общения. На разных уровнях и в разных тематических областях образовательный процесс может включать в себя потенциальные точки зрения, предлагаемые социальными сетями и другими онлайн-ресурсами. Молодое поколение привыкло пользоваться Интернетом и научилось общаться, обмениваться информацией, развлекаться и т. д. У них также есть мобильные гаджеты (устройства), которые позволяют им выходить в Интернет в любое время.

Для того чтобы оказать положительное влияние на учащихся, привить им интерес к учебе и внеклассной работе, помочь в выполнении самостоятельных заданий, проектов и других задач, преподаватели должны активно использовать интернет-ресурсы [2]. Создание коммуникативного сообщества в мессенджере, объединяющего преподавателей и студентов Одним из способов использования Интернета преподавателями для обучения русскому языку иностранных студентов является Telegram. Например, это может быть группа в Telegram, где несколько пользователей могут просматривать и обмениваться сообщениями, вступать в дебаты и общаться друг с другом. Практически все современные мессенджеры предлагают возможность создания подобных групп. Вступление в такое сообщество позволяет учителю контролировать выполнение домашних заданий, предлагать интересные ресурсы и создавать связи между учебными и внеучебными делами. В такой группе ученики чувствуют себя полностью самостоятельными, поскольку функция учителя заключается в контроле. Участие в такой группе, а также ее открытость и возможность обсуждения способствуют развитию коммуникативных способностей и более глубокому пониманию русского языка и культуры.

Лучшие ресурсы, из которых можно почерпнуть эту информацию.

Участие в интерактивных виртуальных экскурсиях - еще одно задание, которое студенты, изучающие русский язык как второй, могут успешно выполнить в онлайн-режиме [3]. Ниже приводится формулировка заданий:

1. Проведите виртуальное приключение и отчитайтесь о нем.

2. Перечислите новые слова, которые вы узнали во время виртуального путешествия, и найдите их определения в словаре.

3. Сделайте презентацию на русском языке о путешествии по интересному месту в вашей стране и т. д.

По мнению источника, использование виртуальных экскурсий позволяет преподавателям правильно поддержать познавательную активность учащихся и одновременно значительно расширить возможности курса. Студентам доступны многочисленные экскурсии, в том числе виртуальная экскурсия по Москве (<http://russian-spravka.ru/panoramagorodvmira/8085-panoramamoskvy.html>), прогулка по Русскому музею (<http://virtual.rusmuseumvrm.ru>) и другие [4].

Мы считаем, что перед началом занятий ученики должны быть ознакомлены с максимально возможным разнообразием невербальных способов общения. Примерами таких средств являются: жесты, мимика, поза, взгляд, тактильные жесты, внешний вид, запах, смех, слезы, походка, паузы, интонация, темп, ритм и громкость голоса. Поскольку они используются чаще всего, жестам и мимике следует уделить особое внимание. Также важно учитывать, как выглядят и выражаются глаза. Интонационные особенности речи, которые часто являются результатом культурных различий, важны как для изучения невербальных сигналов, так и для процесса обучения в целом. Задания с использованием распознавания жестов могут иметь обучающий эффект. Например, студенты должны определить различные движения рук, такие как сцепление пальцев, поглаживание или почесывание шеи и ушей, а также движение, совершаемое пальцами во рту. После выполнения работы учащиеся получают ответы, которые сопоставляются с заданием: переплетение пальцев может означать недовольство или желание скрыть плохое отношение, а почесывание уха - стремление высказать свое мнение.

Вывод: Результаты анализа свидетельствуют об огромном потенциале Интернета для использования в обучении русскому языку не носителей языка. Проведение виртуальных экскурсий и создание коммуникативных сообществ - эффективные способы углубленного изучения языка и культуры. Позволяя студентам активно взаимодействовать с языковой средой и расширять свои знания, эти методы повышают эффективность образовательного процесса. Качество обучения повышается, а мотивация студентов возрастает, когда используются различные онлайн-ресурсы и интерактивные методы обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Крысина, Л.Г. "Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие." Москва: Флинта, Наука, 2018, с. 30-37.
2. Горбунова, Т.В. "Инновационные технологии в обучении русскому языку как иностранному." Москва: Просвещение, 2020, с. 15-42.
3. Литвинова, О.М. "Эффективные методики обучения русскому языку как иностранному с использованием онлайн-ресурсов." Русский язык за рубежом, 2019, № 2, с. 45-56.
4. Смирнова, Е.И. "Интерактивные методы преподавания русского языка как иностранного в онлайн-среде." Иностранные языки в школе, 2021, № 3, с. 32-39.
5. Муртазаева Ф. Р., Файзиева С. А. Особенности образа infernalной женщины в творчестве Л. Петрушевской //Прцветание науки. – 2022. – №. 6 (12). – С. 32-39.
6. Niyazova, M. K., & Subkhonova, N. M. (2023). Creation of Robinson Crusoe Novel. Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research, 1(5), 28-31.
7. Niyazova, M. (2022). Interpretation of Sabai Sayyor epic poem in Khamsa. Центр научных публикаций (buxdu.uz), 10(10).
8. Niyazova, M. (2020). Daily life blessing in English and Uzbek literature. Центр научных публикаций (buxdu.uz), 1(1).
9. Niyazova, M. K. (2020). Commonalities in the theme of English and Uzbek blessings. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(6), 7602-7605.
10. Ниязова, Х.Х. (2023). Соотношение понятий «новое слово» и «оказиональное слово» в лингвистике. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(9), 168-173.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДИК ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ: ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ

М.К.Шарипова, преподаватель, Узбекско-Финский педагогический институт, Ташкент
С.С.Садикова, преподаватель, Узбекско-Финский педагогический институт, Ташкент

Аннотация. Мақолада рус ва инглиз тилларини чет тили сифатида ўқитишда қийосий методнинг самарадорлиги кўриб чиқилади. Бу ёндашувнинг тиллар ўртасидаги ўхшашликлар ва фарқларни аниқлашга хизмат қилувчи афзалликлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: қийосий метод, чет тилларни ўқитиш, рус тили, инглиз тили.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность сопоставительной методики в обучении русскому и английскому языкам как иностранным. Анализируются преимущества использования данного подхода для выявления сходств и различий между языками.

Ключевые слова: сопоставительная методика, обучение иностранным языкам, русский язык, английский язык.

Abstract. The article examines the effectiveness of the comparative methodology in teaching Russian and English as foreign languages. The advantages of using this approach to identify similarities and differences between languages.

Keywords: comparative methodology, foreign language teaching, Russian language, English language.

В условиях глобализации и растущей информатизации общества возрастает потребность в высококвалифицированных специалистах, обладающих знанием нескольких иностранных языков. Это требование диктуется не только образовательными стандартами, но и современным рынком труда, где знание иностранных языков становится важным конкурентным преимуществом. В связи с этим, вопрос методики преподавания иностранных языков приобретает особую значимость.

Одним из перспективных подходов в обучении иностранным языкам является сопоставительная методика, которая предполагает использование лингвистических параллелей между различными языками для улучшения понимания и усвоения учебного материала. В эпоху интенсивной информатизации общества квалификационные стандарты, предъявляемые к выпускникам учебных заведений среднего и высшего звена, неуклонно возрастают. Владение иностранным языком на высоком уровне открывает двери для дальнейшего его изучения на более продвинутых уровнях образовательной системы. Помимо этого, множество работодателей ставят перед своими сотрудниками задачу владения не одним, а несколькими иностранными языками [6, с. 12].

Ю.П. Князев утверждает, что знание одного языка создаёт основу для постепенного перехода к освоению следующего иностранного языка. Начало изучения второго иностранного языка обычно приходится на период средней школы, когда у учащихся уже сложилось понимание работы со словарём, учебником и прочими учебными материалами. Основное внимание при обучении уделяется сопоставлению языковых явлений, что предполагает поиск лексико-грамматических аналогий между различными языками для облегчения процесса обучения и улучшения его результатов [2, с. 47].

Это явление можно проиллюстрировать на примере многочисленных слов в английском языке, прямо заимствованных из латинского без изменений, таких как palma, chorug, maximum, animal, formula, alibi. Кроме того, в английском языке присутствуют слова, которые были интегрированы с целью расширения его функциональных возможностей. Некоторые слова в английском обладают общим корнем, и многие из них относятся к категории интернационализмов, что означает их понимание даже при минимальных знаниях родного языка, например, metal, gas, atom.

В работе использовались следующие материалы и методы. Основой для анализа послужили данные о квалификационных стандартах, предъявляемых к выпускникам средних

специальных и высших учебных заведений в условиях высокой информатизации общества. Особое внимание уделялось сопоставительному анализу этих методик, что позволило выявить как различия, так и сходства в подходах к обучению. Методы исследования включали сравнительный анализ лексических, грамматических и фонетических аспектов русского и английского языков. Для оценки эффективности сопоставительной методики были рассмотрены примеры из учебных пособий, включающих списки слов, диалоги и упражнения, направленные на изучение сходных и различных языковых явлений. Дополнительно проводились наблюдения за успеваемостью учащихся при использовании сравнительной методики, что подтвердило её эффективность в ускорении процесса обучения и улучшении качества усвоения учебного материала.

Сравнительный подход направлен на выявление и запоминание схожих лексических элементов, их орфографии и произношения. Этот подход позволяет учащимся формировать предположения о значении слов, схожих с теми, что есть в их родном языке, что способствует расширению лексического запаса. При использовании сравнительной методики в изучении лексических единиц учащиеся ознакамливаются с различными группами слов, аналогичными по звучанию [6, с. 153]. Это касается, например, омонимов — слов, одинаковых по написанию и звучанию, но различных по значению, таких как брак, ключ, лук, график, среда; *arm, can, sound* и т.д. Омофоны — это слова, совпадающие по звучанию, но отличающиеся написанием, например: *луг — лук, компания — кампания, код — кот; meat — meet, eye — I, buy — by* и т.д. Омографы — слова, одинаковые по написанию, но разные по произношению, например: *опера — оперá, пали — пали, сорока — сорока; lead [led] — lead [li]*. Кроме того, в рамках сравнительного подхода рассматриваются лексические элементы, различающиеся по месту ударения в произношении, такие как *territory — территория, strategy — стратегия*.

Явление переноса ударения при превращении существительного в глагол является специфическим для английского языка. Этот процесс включает в себя трансформацию двусложных слов, где ударение на первом слоге характерно для существительного, а его перенос на второй слог превращает слово в глагол, при этом сохраняя идентичное написание. Например, как в словах *conflict — глагол, conflict — существительное, import — глагол, import — существительное*. В английском также встречаются слова, у которых ударение не меняется при их превращении из существительных в глаголы, например, *to comment — комментировать и comment — комментарий, толкование, to dispute — дискутировать и dispute — спор* [3, с. 225-226].

По словам Ю.С. Маслова, на начальном этапе освоения английского языка учащимся чаще всего сложно даются письмо и чтение. В английском языке написание слов не всегда совпадает с их произношением, что затрудняет обучение. Наиболее распространенные ошибки, с которыми они сталкиваются, это ошибки в произношении и чтении иностранных слов [4, с. 334].

В английском языке глаголы в настоящем времени обычно представлены в форме инфинитива, за исключением форм третьего лица единственного числа, к которым добавляется окончание "s", например: *I, you, we, they — show; he, she, it — shows*. В русском языке присутствует спряжение глаголов, зависящее от лица и числа, что приводит к различиям в окончаниях глаголов в настоящем времени.

В.А. Плунгян указывает на то, что в английском языке порядок слов в предложениях (будь то вопросительные, восклицательные или повествовательные) обладает строго определённым характером, что делает сопоставительный подход важным инструментом при объяснении этого материала. Подход показывает, что в типичном повествовательном предложении подлежащее располагается непосредственно перед сказуемым (глаголом), а прямое дополнение, если оно присутствует, следует сразу за глаголом (SVO — subject, verb, object). Например, в предложении "She was playing with the ball." В вопросительных предложениях происходит обращение порядка подлежащего и сказуемого, например: "Was she playing with the ball?" или "Can you speak English?" Эти структуры являются основными в английском языке. Восклицательные предложения обычно начинаются с *what* (местоимение

– какой, какая) или *how* (наречие – как), например: "What a beautiful dress!" или "How interesting!"

Характеристика порядка слов в русском языке демонстрирует его относительную свободу, но, как и в английском, наиболее распространённой структурой остаётся SVO (подлежащее, сказуемое, дополнение). Отклонения от этого стандарта часто служат для выделения определённого элемента предложения или для создания специфического контекста. Например, изменение порядка слов может указывать на определённую или неопределённую субъекта, как в предложениях: "В магазин вошел мальчик" (неопределённый мальчик) по сравнению с "Мальчик вошел в магазин" (определённый мальчик).

Применение сопоставительной методики облегчает освоение обоих языков, выявляя как сходства, так и различия, что способствует ускорению процесса изучения и создаёт условия для более глубокого понимания языковых структур. Этот подход значительно упрощает усвоение лексического и грамматического материала, а также помогает в освоении фонетических аспектов [1, с. 14].

Для эффективной работы с сопоставительной методикой преподавателю необходимы учебные материалы, которые включают сопоставительный анализ двух языков, а также соответствующие тексты, диалоги и упражнения. Полезными окажутся также словари соответствий, богато иллюстрированные примерами использования слов.

Алгоритм урока должен включать следующие этапы: Выявление сходств и различий в языковых явлениях обоих языков. На основании анализа представленных материалов можно сделать вывод о значительной эффективности сопоставительной методики в обучении русскому и английскому языкам как иностранным. Этот подход не только способствует более быстрому и глубокому усвоению языковых структур за счет выявления сходств и различий, но также облегчает понимание сложных грамматических, фонетических и лексических особенностей обоих языков. Сопоставление порядка слов, использование модальных глаголов, а также освоение исключений и неправильных форм в обоих языках позволяют учащимся лучше адаптироваться к языковому материалу, эффективно преодолевая языковые барьеры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Барышников Н.В. Методика обучения второму иностранному языку в школе. -М.: Просвещение, 2003. -240 с.
2. Князев Ю.П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе. -М.: Языки славянских культур, 2017. 704 с.
3. Леонтьева С.Ф. Теоретическая фонетика современного английского языка. 3-е изд., испр. и доп. -М.: Менеджер, 2011. – 360 с.
4. Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. -М.: Языки славянской культуры, 2014. – 840 с.
5. Плунгян В.А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. -М.: РГГУ, 2016. 672 с.
6. Сапрыгин Б.В. Недостатки менталистского подхода при объяснении языковых явлений (на примере преподавания семантики английского перфекта) // Философия образования, 2015. № 6 (63). -С. 98-108.

УДК 37.01-052.63

ОСНОВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Г.Ш.Ширбачеева, PhD, доц., Ташкентский государственный педагогический университет, Ташкент

Аннотация. В данной статье социальное взаимодействие преподавателей и студентов в высшем учебном заведении раскрыто как результат взаимосогласованных единичных действий, вызывающих обратную реакцию и включающих цели деятельности, социальную ситуацию, представленную средствами обучения и атмосферой вуза. В процессе которого преподаватели и студенты пытаются понять или точнее «разгадать» намерения друг друга, анализируя их поступки и опираясь на свой прошлый опыт в подобных ситуациях.

Ключевые слова: социальное взаимодействие, стандартизация отношений, преподаватель и студент, символическое окружение, субъект-субъектный характер отношений, социальные роли, норма, проблема, образ преподавателя.

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasasidagi o'qituvchilar va talabalarning ijtimoiy o'zaro ta'siri o'zaro kelishilgan yagona harakatlar natijasida aks ettirilgan bo'lib, ular fikr-mulohazalarni keltirib chiqaradi va faoliyat maqsadlarini, ta'lim va ta'lim vositalari bilan ifodalanadigan ijtimoiy vaziyatni o'z ichiga oladi. universitet atmosferasi. Bu jarayonda o'qituvchilar va talabalar o'zlarining harakatlarini tahlil qilish va shunga o'xshash vaziyatlarda o'tmish tajribasiga tayangan holda bir-birlarining niyatlarini tushunishga yoki aniqroq "ochishga" harakat qilishadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy o'zaro ta'sir, munosabatlarni standartlashtirish, o'qituvchi va talaba, ramziy muhit, munosabatlarning sub'ekt-sub'ekt tabiati, ijtimoiy rollar, me'yor, muammo, o'qituvchi obrazi.

Abstract. In this article, the social interaction of teachers and students in a higher educational institution is revealed as the result of mutually agreed single actions that cause a feedback and include the goals of the activity, the social situation represented by the means of education and the atmosphere of the university. In the process of which teachers and students try to understand or more accurately "unravel" each other's intentions by analyzing their actions and relying on their past experience in similar situations.

Key words: social interaction, standardization of relations, teacher and student, symbolic environment, subject-subject nature of relations, social roles, norm, problem, teacher's image.

Сущность социального взаимодействия заключается в том, что лишь во взаимодействии с другими людьми человек может удовлетворять подавляющее большинство своих потребностей, интересов, ценностей.

Взаимодействие субъектов образовательного процесса представляет собой результат взаимосогласованных единичных действий, вызывающих обратную реакцию и включающих цели деятельности, социальную ситуацию, представленную средствами обучения и атмосферой вуза [5].

В процессе взаимодействия преподаватели и студенты пытаются понять или точнее «разгадать» намерения друг друга, анализируя их поступки и опираясь на свой прошлый опыт в подобных ситуациях. Социальный мир студентов формируется в результате социальных взаимодействий друг с другом и с преподавателями. При этом решающее влияние на студентов оказывает символическое окружение, т.к. оно способствует формированию их сознания и человеческого «Я». Отношение преподавателей к работе, к окружающим, высокий профессионализм, эрудиция, самодисциплина, стремление к творчеству способствуют формированию подобных качеств и в студенческой среде [4]. Именно интеллигентность, коммуникабельность, тактичность создают такую атмосферу отношений между преподавателями и студентами, когда последние становятся равноправными субъектами единого процесса образования и воспитания, саморазвития, социокультурного самоопределения.

Высшее образование становится более витальным за счет перехода от жестких систем организации, где имеет место приоритет подчинения и принуждения, к более гибким и опосредованным (согласие и вынужденность), в которых одни субъекты получают возможность сознательно поступать в соответствии с ожиданиями других.

В сфере высшего образования преобладает установка одинакового подхода ко всем студентам. Данный порядок закреплён институционально. Закрепление уважительного отношения к преподавателю - обязательное правило ожидания вежливого отношения со стороны студента. Это правило должно также выполняться преподавателями при взаимодействии со студентами. Взаимное преломление социальных норм и ценностей в сознании участников образовательного процесса, его осмысление и отражение в реальных

действиях преподавателей и студентов определяет доминанту личностно - ориентированного подхода в образовательной деятельности.

Повышение степени удовлетворенности от процесса взаимодействия включает в себя обеспечение степени комфортности в системе взаимных действий, адекватного восприятия себя и партнера по взаимодействию. Ожидаемый результат совместной деятельности определен наличием общей цели, отвечающей интересам всех и способствующий реализации потребностей каждого, средствами и условиями ее достижения, уровнем квалификации профессорско-преподавательского состава.

Единство цели взаимодействия субъектов образования, обусловленное совпадением их социальных позиций и интересов, не обеспечит надежного взаимопонимания, если участники образовательного процесса не будут руководствоваться разделяемыми всеми правилами и нормами [1].

Процесс взаимопонимания играет большую роль при общении преподавателей и студентов, он делает их поведение предсказуемым. Когда между участниками образовательного процесса устанавливается устойчивое взаимопонимание, происходит становление формальных и неформальных ролей, определяющих поведение каждого субъекта взаимодействия. Таким образом, социальное взаимодействие оказывается продуктом исполнения ролей, которые субъекты высшего образования получают извне и интернализуют. Индивид определяет свою позицию относительно других, свой статус в социальной структуре, свои социальные роли, которые предписывают ему определенные образцы поведения и делают взаимодействие предсказуемым.

Центральная проблема во взаимодействии - это проблема взаимоотношений участников по поводу приобретения профессиональных знаний, умений и навыков. Каждый участник входит в социальную ситуацию, обладая неким накопленным опытом и с культурными предпосылками, предположительно разделяемых всеми. Разделяемые всеми участниками когнитивные, нормативные предпосылки и самоограничения являются основой порядка взаимодействия.

С первых дней обучения в вузе у студентов начинают формироваться общие черты образа преподавателя. Для создания устойчивого и позитивного взаимодействия со студентами преподавателям приходится прилагать немало усилий, каждому из них необходимо стремиться к созданию собственного положительного имиджа. Психологи утверждают, что наиболее сильной составляющей в формировании мнения студентов о преподавателе является оценка его во время первой встречи. Именно впечатление, полученное при первом контакте, накладывает наиболее длительный и устойчивый отпечаток на дальнейшее очно - заочное взаимодействие [3].

Вряд ли можно сомневаться в том, что образ преподавателя, складывающийся у студентов, активно влияет на различные аспекты взаимодействия и сотрудничества с ним. От того, насколько адекватен ситуации педагог и насколько точно воспринимают его студенты, во многом зависит эффективность учебного процесса.

Рассмотрение проблемы социального взаимодействия преподавателей и студентов - это поиски ответов на самые разнообразные вопросы: каковы типовые способы, которыми субъекты высшего образования устанавливают между собой самые разнообразные связи; как они поддерживают эти связи; каковы условия сохранения и прерывания этих связей.

И, наконец, существенную роль для эффективного взаимодействия имеет институциональный фактор. На данный момент времени в вузах нет четко сформулированных требований к оценке взаимодействия преподавателя и студентов, этот показатель не учитывается при оплате труда и в системе начисления стимулирующей надбавки (так называемый «эффективный контракт»). Единственным показателем, который даёт представление о качестве преподавания, является оценка преподавателя глазами студентов. Я считаю, что для решения этого вопроса руководству вузов необходимо выработать систему критериев эффективного взаимодействия, которая могла бы стать ориентиром для преподавателей в совершенствовании их профессиональной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зиммель Г. Проблема социологии. Общение. Пример чистой или формальной социологии // Теоретическая социология: Антология. В 2-х ч. / Пер. с англ., фр. Составитель и общий редактор СП. Баньковский. М. Книжный дом «Университет» - Ч. 1
2. Лыкова, В. А. Концептуальные основы компетентностного подхода в подготовке преподавателя высшей школы / В. А. Лыкова, И. И. Бабин // Славян. пед. культура. – 2006. – № 5. – С. 105–107.
3. Ширбачеева, Г. Ш. (2019). К проблеме качества образования в дошкольном учреждении. In *International scientific review of the problems of philisophy, psychology and pedagogy* (pp. 33-39).
4. Ширбачеева, Г. Ш., & Халилова, Г. В. (2020). Педагогическое мастерство воспитателя. *Управление дошкольным образовательным учреждением*, (5), 74-79.
5. Ширбачеева, Г. Ш. (2019). Роль руководителя в адаптации новых сотрудников дошкольного образовательного учреждения. In *Актуальные проблемы современного образования: опыт и инновации* (pp. 88-89).
6. Ширбачеева, Г. Ш. (2020). Организация как функция управления дошкольной образовательной организацией. *Управление дошкольным образовательным учреждением*, (5), 51-55.
7. Ширбачеева, Г. Ш., & Саидмуротова, П. Б. (2020). Организаторские качества будущего руководителя ДОО. *Управление дошкольным образовательным учреждением*, (6), 48-53.
8. Shirbacheeva, G. (2019). The quality of management of a preschool educational institution, as a combination of its properties and characteristics. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 7(11).
9. Ширбачеева, Г. Ш. Требования нынешнего времени к современному руководителю дошкольной образовательной организации. *O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti*, 395.
10. Ширбачеева, Г. Ш., & Абдукаюмова, М. А. (2020). Управление дошкольной организацией как социально-педагогической системой. *Управление дошкольным образовательным учреждением*, (5), 56
11. Ширбачеева, Г. Ш. (2023). Роль преемственности дошкольной образовательной организации и начальной школы в подготовке детей к школе. *Conferentia*, 50-53.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№6/3 (115)
2024 y., iyun

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 06.06.2024
Bosishga ruxsat etildi: 14.06.2024.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 70.
Hajmi 24,4 b.t. Buyurtma: № 6-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18